De bagage van Blomhoff en Van Breugel

Japan, Java, Tripoli en Suriname in de negentiende-eeuwse Nederlandse cultuur van het imperialisme

Susan Legêne

bron

Susan Legêne, *De bagage van Blomhoff en Van Breugel. Japan, Java, Tripoli en Suriname in de negentiende-eeuwse Nederlandse cultuur van het imperialisme*. Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam, 1998

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/lege004baga01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

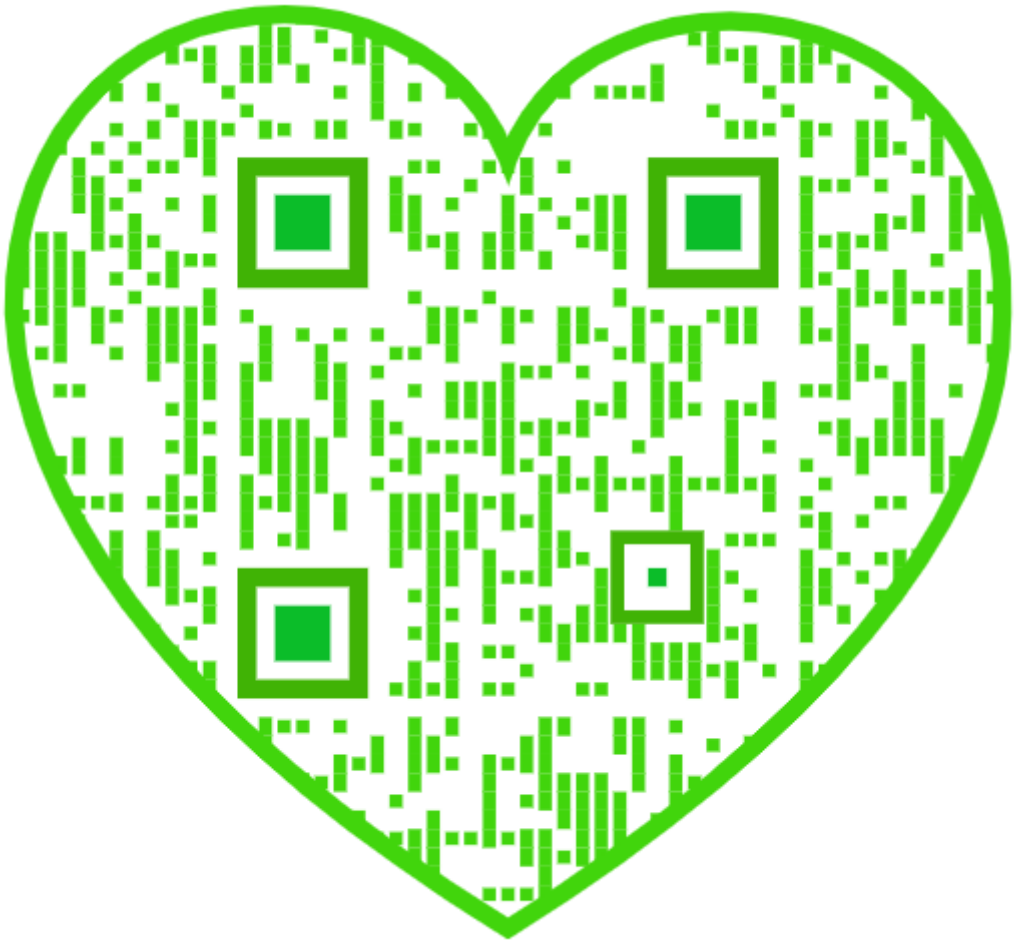

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

Dankbetuiging

Waar ik ook kwam of ging, kreeg ik steun voor het schrijven van dit boek. Allereerst wil ik hier dank zeggen aan kunsthistorica Emke Clifford Kocq van Breugel. In een fase van het onderzoek waarin ik overwoog om het boek te gaan opzetten als biografie van één familie, introduceerde zij me bij jonkheer W.F. Clifford Kocq van Breugel en mevr. J.L.A. Clifford Kocq van Breugel-barones Van Nagell. Ik ben door hen zeer hartelijk ontvangen en heb zonder enig voorbehoud toegang gekregen tot de familiepapieren en boeken die op 'mijn' periode betrekking hadden. Mijn bezoeken aan de familie Van Breugel en onze gesprekken leverden waardevol historisch materiaal op; daarnaast bood dit contact tal van nieuwe aanknopingspunten om me te kunnen verplaatsen in de hoofdpersonen van mijn verhaal en na te kunnen denken over de negentiendeeeuwse Nederlandse natievorming. Ik hoop dat ik met dit boek het in mij gestelde vertrouwen niet heb beschaamd.

Ook mijn werkgever, het Koninklijk Instituut voor de Tropen, heeft mijn onderzoek op vele manieren gesteund. Zoals de familie Van Breugel een negentiende-eeuws erfgoed tevoorschijn kon halen, zo zit ook dit instituut waar ik mag werken vol impliciete en expliciete verbindingslijnen naar de negentiende eeuw. Annemarijke Winkel, het voormalige hoofd van de Centrale Bibliotheek van het Tropeninstituut, maakte me attent op het Surinaamse plantagearchief van Gaspar van Breugel. Het bevatte door alle verwijzingen van deze Van Breugel naar zijn broers en zwager, de sleutel voor mijn idee om de negentiende-eeuwse Nederlandse expansiegeschiedenis te bezien vanuit het perspectief van één familie. Annemarijke Winkels tip is een van de vele voorbeelden die ik kan geven over hoe mijn collega's - specialisten op het gebied van hedendaagse tropische landbouw, gezondheid, kunst en cultuur, van koloniale geschiedenis en moderne zakenrelaties met de tropen - al jarenlang al doende hun kennis met mij delen. En daar waar ik dat in verband met mijn onderzoek expliciet vroeg - aan Koos van Brakel, David van Duuren, Jane Kusin, Carel van Leeuwen, Hans de Marez Oyens, Pieter Streefland - kreeg ik prompt reactie. Ook de andere collega's van de Centrale Bibliotheek, van de afdeling collecties, het archief, het depot, het fotobureau en de uitgeverij, hebben steeds voor me klaar gestaan. Tenslotte dank ik hierbij de directie dat ik in 1996 een half jaar 'vrijgesteld' werd 'van de verplichting tot arbeid', teneinde ongestoord aan dit boek te kunnen schrijven. De hartelijke manier waarop mijn directe collega's mijn onderzoeksproject hebben gerespecteerd en van tijd tot tijd mijn werk hebben opgevangen, heeft mij zeer aan hen verplicht.

Siep Stuurman en Peter van der Veer hebben hun namen eer aan gedaan. Ieder op zijn eigen wijze hebben ze mij van mijn praktijk/publieksgerichte instituutsgebonden werkervaring effectief de universiteit weer ingeloodst. Daar stuurden ze mijn scheepje in vliegende vaart midden in een woelige discussie: door snelle reacties op mijn vragen, een niet-aflatende stroom van wedervragen, verwijzingen naar relevante literatuur en uitnodigingen voor bijeenkomsten waar ik mijn ideeën uiteen zou moeten zetten voor een breder publiek. Dankzij

de discussies met Siep Stuurman kreeg ik enigszins greep op het steeds opnieuw weerbarstige vraagstuk van de verhouding tussen het achttiende-eeuwse wetenschappelijke Verlichtingsdenken en de Europese expansie van de negentiende eeuw. Peter van der Veer introduceerde me bij zijn Onderzoekscentrum Godsdienst en Maatschappij, waar ik mij direct thuisvoelde.

Ook de inbreng van mijn familie wil ik hier noemen. Mijn grootouders van vaders kant vertrokken in 1914 naar Suriname als hernhutter zendelingen; mijn vader, ooms en tantes (oftewel 'de familie Zeist') werden daar geboren en groeiden op in Alkmaar aan de Commewijnerivier. Omdat Suriname me daarom van jongs af aan heeft beziggehouden, noem ik hier de familie als invloed. Maar ze is dat ook vanwege de hulp die ik kreeg bij het uitzoeken van allerlei onderdelen van dit boek. Met name mijn neef Peter, mijn zus Eva, mijn moeder, mijn vader en broer Maarten gingen als ik dat vroeg voor me aan de slag, ook al was voor hen niet altijd op te maken waar ik dan nu weer op afkoerste. Hun steun, en het enthousiasme van de rest van de familie, heeft me goed gedaan. In 1996 overleed mijn vader. Daarna schreef ik hoofdstuk 4, dat begint met de zeereis en God. Zo'n reis had hij als middelbare scholier in zijn eentje ondernomen, op weg naar een onbekend Nederland; het thema diende zich bij me aan als vanzelfsprekend onderwerp op die plek van het boek.

Dat boek raakt aan veel deel-specialisaties en telkens vond ik deskundigen die me verder stuurden. Van hen noem ik hier inzake Japan Isabel van Daalen (Japan-Nederland Instituut, Tokio), Yoko en Takeshi Doi, en Yasumasa Oka (Kobe City Museum). Rogier Bedaux, Kenn Vos en Pieter ter Keurs hielpen me bij het onderzoek in de collecties van het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden. Dank voorts aan Nelleke Blomhoff, Peter Boomgaard, Bea Brommer, Bernard Gardi, Rita Loupias, Patricia Spyer, Alex van Stipriaan, Bonno Thoden van Velzen en Henk te Velde. Hun opbouwende inbreng en adviezen hebben er - met het materiaal dat ik via hen in handen kreeg - toe bijgedragen dat ik überhaupt zo veel thema's die mijns inziens samenhangen met de vorming van een cultuur van het imperialisme, heb dúrven aansnijden. De manier waarop ik dat heb gedaan is uiteraard mijn verantwoordelijkheid. Ik hoop dat ik hen er ook weer iets mee teruggeef. Hansje Galesloot en Arnold Koper hebben de koers van dit schip in ieder stadium van nabij gevolgd. Hun kritische lezing van conceptteksten, steevast gevolgd door een golf van vragen en suggesties, was stimulerend en heeft veel bijgedragen aan de structuur en betoogtrant van dit boek. Kiki de Haas heeft door zijn inzicht in materialen en technieken, zijn (kunst)historische en etnografische kennis en interesse in het onderwerp van dit boek, aan dat onderwerp mede vorm gegeven. En om in de termen van de scheepvaart te blijven: bij tijd en wijle was hij bovendien een buitenboordmotortje dat de vaart erin hield.

Oldeberkoop / Amsterdam
maart 1998

Illustraties

1	Havengezicht		
	1.1	Projectie: perspectief of doorzichtkunde	38
	1.2	Eerste havengezicht: de aankomst van Jan Cock Blomhoff en zijn familie te Decima, 1817	48
	1.3	Tweede havengezicht: handelscentrum Batavia	54
	1.4	De binnenlanden in: gezicht op de Grote Postweg	58
	1.5	Derde havengezicht of de wereldpolitiek: bombardement op Algiers, 26-27 augustus 1816	60
	1.6	Vierde havengezicht: Tripoli, havenplaats zonder achterland	66
	1.7	Vijfde havengezicht: St George-el-Mina en Freetown, Europa op het randje van het Afrikaanse continent	76
	1.8	Zesde havengezicht: driemaal Paramaribo	82
	1.9	Projectie: kaart van de wereld	86

2	Familieportret		
	2.1	Eigentijdse portretten: een achttiende-eeuws gezelschap	92
	2.2	Eigentijdse portretten: een afzijdige romantische buitenman	102
	2.3	Eigentijdse portretten: souvenirs en onderscheidingen	104
	2.4	Eigentijdse portretten: opgenomen in een nieuwe nationale elite	110
	2.5	Eigentijdse portretten: standsportretten	112
	2.6	Eigentijdse portretten: de schaduwen en schimmen van Nadenken, Herinnering en Verbeelding	118
	2.7	Eigentijdse portretten: landjonker in een eeuw van ijzer en van slijk	122
	2.8	Eigentijdse portretten: privileges en moderne staatsburgers	124
3	Het Koninkrijk overzee		

3.1	Eigentijdse portretten: een vader voor zijn kinderen	134
3.2	De wereldpolitiek: de kleren van de sultan	136
3.3	De wereldpolitiek: vrijheid en christendom	144
3.4	Eigentijdse portretten: van de koning aan de keizer	164
3.5	Zevende havengezicht of de wereldpolitiek: doorvaart door de Straat van Shimonoseki	168
3.6	Contact: de *Eisch* van de keizer	172
3.7	Contact: goede verzorging	178

4	Europeaan inden vreemde		
	4.1	Bewijsvoering: nuttige tropische producten	188
	4.2	Contact: het geloof van een handelsnatie	204
	4.3	De binnenlanden in: in een draagkoets door Japan	208
	4.4	De binnenlanden in: onzichtbare eigenaar	212
	4.5	De binnenlanden in: het zadel van de macht	218
	4.6	Contact: stoelendans om de opvoeding der slaven	224
	4.7	Projectie: plattegrond van rust en welvaren	234
	4.8	Bewijsvoering: geweren	240
	4.9	Bewijsvoering: het blauwe merkteken van slavernij	242
	4.10	Contact: fragment van een brief van Hana aan meneer Ka	246
	4.11	Bewijsvoering: vrijheid en arbeid	252
	4.12	Contact: toneelavond op Decima	254
	4.13	Contact: miniatuurritmes	258

	4.14	Bewijsvoering: een ingenieus houten slot	264
	4.15	De binnenlanden in: het vijandige landschap van Java	268
	4.16	Contact: de kraton van Yogyakarta als toneelstuk	272
5	Een verlicht wereldbeeld		
	5.1	Bewijsvoering: despotisme en de zekerheid van de traditie	282
	5.2	Bewijsvoering: despotisme en het feodale hof	290
	5.3	Bewijsvoering: despotisme en stagnatie	294
	5.4	Bewijsvoering: despotisme en ledigheid	300
	5.5	Projectie: het wetenschappelijk perspectief	312
6	Een verrijkte samenleving		
	6.1	Cultureel erfgoed: de stier van Paulus Potter	332
	6.2	De wereldpolitiek of cultureel erfgoed: de gevangenneming van Dipanegara II	336
	6.3	Projectie: het ABC	344
	6.4	Contact: commandotaal	352

6.5	Contact: een levensgrote Japanse familie	356
6.6	Cultureel erfgoed: antieke cultuur	364
6.7	Contact: Afro-Amerikaanse cultuur	386

De actualiteit van het negentiende-eeuwse kolonialisme

Imperialisme in Nederland

'Het bewustzijn van een maatschappij met een koloniaal verleden is racistisch,'[1.] sprak in 1991 in een kranteninterview de Britse/West-Indische socioloog Chris Mullard - op dat moment hoogleraar etnische studies in Amsterdam. Enigszins sceptisch vroeg ik me af waarin dat maatschappelijk bewustzijn zich dan uit, waar het te onderzoeken is: in mensen, in wetten en instellingen, in cultuur? Ik betwijfelde of een natie per se koloniën bezeten moet hebben om een racistisch bewustzijn te hebben, en of er in dezen een specifiek Nederlands bewustzijn zou zijn, gerelateerd aan de voormalige Nederlandse koloniën. Mijn reactie was typisch Nederlands. Nederlanders houden niet van discussie over structureel racisme in de eigen samenleving, stelt de Amerikaanse hoogleraar hedendaagse geschiedenis Allison Blakely. Het past niet bij de Nederlandse reputatie en het in Nederland gekoesterde zelfbeeld van pluralisme en tolerantie. Nederlanders zien hun land eerder als van oudsher een vrijplaats voor wie op de vlucht is voor religieuze en politieke intolerantie.[2.]

Net als Mullard constateert echter ook Blakely in zijn onderzoek naar Nederlandse beeldvorming over Afrikanen, slaven, moren - in de Amerikaanse terminologie kortweg zwarten, *blacks* - wel degelijk een racistisch bewustzijn. De wortels van dit structurele racisme reiken volgens hem dieper dan in het koloniale verleden; ze zijn te vinden in het moderniseringsproces dat in de Gouden Eeuw inzette. Vanaf die tijd, stelt hij in *Blacks in the Dutch world* (1993), bestaat er niet meer een louter Nederlandse geschiedenis; Nederlands optreden op het wereldtoneel werkte door in alle facetten van de zich ontwikkelende moderne samenleving aan de Noordzee. Over hoe dat in zijn werk ging is maar weinig nagedacht, en dat is typisch voor het verhaal van de Nederlandse geschiedenis. Zo noemt Blakely het bijvoorbeeld een grote, maar voor het Nederlandse geschiedbeeld typerende omissie van Simon Schama dat hij in *The embarrassment of richess*, gewijd aan de Gouden Eeuw, geen aandacht besteedt aan de doorwerking van het wereldwijde optreden van de handelaars van de Republiek in de Nederlandse cultuur, maar de samenleving schetst als een louter Hollandse creatie.[3.]

In deze studie neem ik deze kritiek van Blakely en anderen over de onzichtbaarheid en onverwerktheid van Nederlands overzeese betrekkingen in het beeld van de eigen samenleving op, en zal ik onderzoeken hoe de Nederlandse samenleving dan door die overzeese betrekkingen werd gevormd. Daarbij ligt de nadruk op de vroege negentiende eeuw. De rol die de overzeese betrekkingen in

die periode speelden, verschilt van hun invloed in de Gouden Eeuw op de federatieve Stadhouderlijke Republiek, toen vooral de gewesten Holland en Zeeland leefden van de wereldwijde handelsbetrekkingen. Na 1815 verschoof het accent van handel naar territoriale expansie en direct bestuur. Nederland ontwikkelde zich onder koning Willem 1 tot een eenheidsnatie die de territoriale expansie en kolonisatie in de Oost niet kon missen om in Europa als politieke factor mee te tellen.

Mijn stelling is dat de wijze waarop, achter de horizon, tussen 1815 en 1848 het koloniale rijk werd geconsolideerd als integraal onderdeel van de Nederlandse staat, terwijl er tegelijkertijd in Nederland nauwelijks over werd gedebatteerd, essentieel is geweest voor de verhoudingen binnen dat koninkrijk, en tot nu doorwerkt in de Nederlandse cultuur.[4.] De noemer waaronder Chris Mullard dat bespreekt, structureel racisme, wil ik vooralsnog niet gebruiken. In plaats daarvan hanteer ik de aan de Palestijns-Amerikaanse literatuurwetenschapper Edward Said ontleende neutralere notie van 'een aan het imperialisme inherente houding en gedeelde referentiekaders' van Nederlanders.[5.] Onder imperialisme versta ik dan het doelgerichte Nederlandse buitenlandbeleid gericht op het verwerven van overzeese invloed, op koloniale expansie en direct bestuur van overzeese gebieden. Imperialistische cultuur gaat over de doorwerking van dit overzeese imperialisme in de Nederlandse samenleving. Waar en hoe dat gebeurt, welke houding werd ontwikkeld, welke kaders gehanteerd, is onderwerp van onderzoek.

De geschiedschrijving van de Nederlandse expansie is een specialisme, of beter ze bestaat uit allerlei specialismen, elk met eigen accenten en debatten. Aan de literatuurlijst van dit boek zijn ze af te lezen: *Nederland en...* Japan, Indonesië, Suriname, de voc, de zee. Ik zal hier veel aan die specialismen ontlenen, maar niet zozeer vanwege de kennis die ze bevatten over Nederlands optreden overzee. Hier zijn ze een bron van gegevens over de wijze waarop de Nederlandse samenleving zelf zich ontwikkelde in wisselwerking met de gestage vergroting van de wereld, en hoe daar in Nederland tegenaan werd gekeken. Nederland vormt hier dus het centrum van een wereldtoneel; dat wereldtoneel zal, als een Panorama Mesdag, vanuit dat centrum bestudeerd worden; van Oost naar West rondkijkend naar de beelden en denkbeelden over Japan, Java, Tripoli, West-Afrika en Suriname *in* Nederland.

In feite beoog ik daarmee een omkering van wat Blakely vanaf de andere kant van de oceaan opriep met zijn analyse van het racistisch bewustzijn in de Nederlandse samenleving. 'Is Nederland echt zo'n schattig poppenhuis?' dacht ik na lezing van *Blacks in the Dutch world.* Kun je in het Nederlandse ideologische bouwwerk inderdaad zo goed naar binnenlijken, doordat de gevelstenen in Amsterdam, Groningen of Medemblik een neger verbeelden, op staatsieportretten in musea in een hoekje een negerbediende is geschilderd, en er in alle milieus van de samenleving ieder jaar met verve Sinterklaas wordt gevierd? Blakely is enthousiast over de Amsterdamse Albert Cuypmarkt, met zijn exotische taferelen, geuren en geluiden als weerspiegeling van 'both the legacy of centuries of empire and the more recent “guestworker” elements, all an integral

part of Dutch life'.[6] Ligt de ideologische opbouw van het verleden bij ons inderdaad letterlijk op straat? Daarmee chargeer ik Blakely's analyse van het Nederlandse beeldverhaal over zwarten. Het is een veelzijdig overzicht dat allerlei punten aanwijst waar een structureel typisch Nederlands racistisch bewustzijn bij aan zou kunnen haken: de Nederlandse schilderkunst, bouwkunst, muziek, folklore, literatuur etc. Maar ja, er zijn ook veel pakhuizen zonder gevelsteen, apothekers zonder gaper, vorstenportretten met louter een hermelijnen mantel, kinderboeken waar geen slaaf in voorkomt. Wat die afwezige beelden zeggen over het Nederlandse wereldbeeld is onduidelijk en bovenal is het ondoenlijk om het niet-aanwezige als uitgangspunt van een analyse te nemen.

Toch wordt juist dat niet-aanwezige, de impliciete doorwerking van invloeden van buiten in de Nederlandse cultuur, veelal beschouwd als wezenskenmerk van die cultuur. Het is een open deur, 'something of a truism', schrijft de Nederlandse historicus Niek van Sas, dat de Nederlandse cultuur van nature altijd open heeft gestaan voor invloeden van buiten. Nederlanders slaagden er echter buitengewoon goed in om hun cultuur en politieke leven typisch Nederlands te doen blijven. Externe dwang en verleiding werden 'genationaliseerd', invloeden van buiten werden onzichtbaar.[7] Hiermee zegt hij dus dat de Nederlandse cultuur als een spons externe invloeden opneemt, zonder dat die als zodanig worden benoemd en zichtbaar blijven. Het is díe visie op de Nederlandse cultuur die ik hier ter discussie zal stellen: op zoek naar de macht van de verdwijntruc die externe invloeden, als waren ze geïntegreerd, in feite uit het zicht houdt.

Mijn beeldspraak van een panorama van de wereld met Nederland en Nederlanders in het centrum als scheppers en beschouwers van dat panorama impliceert een omkering van Blakely's kijk op de zaak. In plaats van zijn poppenhuisperspectief - van buiten naar binnen kijkend aanhaken bij wat je ziet - wil ik proberen door de ogen van een aantal negentiende-eeuwers van binnenuit over de grens te kijken, teneinde na te gaan hoe de wereld het dagelijks leven binnenkwam. Edward Said heeft dat zo gedaan met de romanliteratuur als invalshoek. In zijn analyse van Jane Austens roman *Mansfield Park* (1814) gaat hij bijvoorbeeld de impliciet in het verhaal besloten imperialistische context na, die zit in de afwezigheid van een van de hoofdpersonen van het boek, sir Thomas Bertram. Deze vertrekt een paar hoofdstukken lang uit het verhaal, omdat hij in West-Indië zijn suikerplantage op orde moet brengen (wat hij daar verder doet komt in het verhaal niet aan de orde; als een van de andere romanfiguren hem er achteraf naar vraagt volgt slechts een wat afhoudend antwoord). De rijkdom van het milieu waarin het verhaal zich afspeelt is, stelt Said, mede gebaseerd op winsten uit de suiker, en dus op slavenarbeid. De schrijfster en haar publiek kennen dat milieu en vinden de gronden van de rijkdom zo vanzelfsprekend, dat het daarover niet hoeft te gaan.[8] Deze zwijgende consensus over de oorsprong en de positieve effecten van de rijkdom voor een heersende klasse is een van Saids voorbeelden dat het imperialisme zich niet louter 'overzee' afspeelde, maar evenzeer te onderzoeken is als integraal onderdeel van de binnenlandse verhoudingen in het Europa van de negentiende en twintigste eeuw. De lezers van het werk van Jane Austen worden stilzwijgend bevestigd in een wereldorde waarbinnen

Engelands rijkdom mede gebaseerd is op slavenarbeid. Niemand doet daar verder moeilijk over.

Volgen we Saids aanpak, teneinde voor Nederland de vinger te leggen op dit 'imperialisme als cultuur', dan onderzoeken we het Nederlandse wereldbeeld van de negentiende eeuw bij wijze van spreken niet in de eerste plaats aan de hand van de receptie van Multatuli's expliciete kritiek op het kolonialisme in de *Max Havelaar*, maar met werken als de *Camera Obscura* van Hildebrand. Ook dat boek gaat op het eerste gezicht uitsluitend over de typisch vroegnegentiendeeeuwse bekrompen Nederlandse burgerij. De overzeese betrekkingen zijn er een onopvallend decor. We zullen de *Camera Obscura* in het hiervolgende inderdaad in ons verhaal betrekken, op zoek naar sporen van Nederlands expansie overzee - maar dat gebeurt dan toch weer anders dan in Saids vooral op Engelse en Franse romanliteratuur gebaseerde analyses. Said concentreert zich op boeken, op literaire teksten, die, zowel qua genre als wat hun vorm betreft volgens hem buitengewoon belangrijk zijn geweest in de vorming van de 'colonial attitudes, references and experiences' waarnaar ook wij hier op zoek zijn. Vanuit die bron benoemt hij vervolgens een aantal algemene kenmerken van de cultuur van het westers imperialisme.[9.] Daar is tegenin gebracht dat zijn methode a-historisch is, te weinig terugkoppelt naar specifieke plaatsen, tijden, personen.[10.] Ik zal het probleem hier vanuit een veel beperktere, strikt historische, invalshoek benaderen. Deze studie gaat over de Nederlandse overzeese expansie in de vroege negentiende eeuw en de betekenis daarvan in Nederland zelf. Nederlandse romans, schilderijen, wetenschappelijke teksten, zullen hier niet in de eerste plaats als culturele producten worden beschouwd die - als gevelstenen aan een gerestaureerd grachtenpand - inmiddels losgeraakt zijn van een specifieke sociaal-culturele context en onderdeel zijn geworden van een over de wereld verspreide europacentrische cultuurgeschiedenis. De romans, schilderijen en andere culturele bronnen worden hier eerst en vooral onderzocht op hun relatie met de ervaringen van hun makers en hun publiek in een omslagperiode. Hun ontstaan en functioneren in de specifieke context van de Nederlandse natievorming in de vroege negentiende eeuw staat centraal. Het is op dat moment van hun creatie en opkomst op het Nederlands toneel, dat Niek van Sas; verdwijntruc zou moeten optreden. Misschien kunnen we de goochelaars betrappen en nagaan hoe externe niet-westerse invloeden opgingen in de nationale cultuur.

Het weefpatroon van de collectieve herinnering

Said, Blakely, Mullard, alledrie stellen ze dat historisch onderzoek naar de cultuur van het imperialisme en naar imperialisme als cultuur, in wezen gaat over het heden. Het heeft betrekking op het hedendaags historisch bewustzijn, op binnen een natie door de bevolking gedeelde koloniale attitudes en referentiekaders. Hoe 'aanwezig' is tegenwoordig het verleden, waarin het Nederlandse wereldbeeld over niet-westerse culturen

tot stand kwam? Als, ons vorige voorbeeld vervolgend, de Nederlandse schooljeugd een koloniaal bewustzijn met de paplepel ingegoten krijgt omdat ze Hildebrand moet lezen, wordt het er dan ook niet meteen weer uitgerammeld als in hetzelfde schooljaar Multatuli wordt behandeld? Wordt het met de acquisitie van een gaper voor een museumcollectie bevestigd of ter discussie gesteld? En welke invloed op 'het' maatschappelijk bewustzijn heeft de vestiging in Nederland van Indonesiërs, Indo's, Molukkers, van Surinaamse creolen, hindostanen, Javanen, bosnegers, van Chinezen uit de Oost en de West, van Antillianen, van immigranten uit Turkije, West-Afrika, de Maghreb? Zij gaan hier immers ook naar school, staan ook voor de klas, schrijven ook in de krant, lezen dezelfde boeken, zien dezelfde gaper. Ze worden toch geacht in te burgeren? Burgeren ze ook in het dominante Nederlandse historisch bewustzijn in, of verandert dat bewustzijn met hun komst?

Het is zeer de vraag of er onder het publiek op de Albert Cuyp nog sprake is van een gedeeld referentiekader en zelfs of er ooit een gedeeld referentiekader was; of die 'imperialistische attitude' in de loop der tijden niet vooral gewerkt heeft als onderdeel van de bepaling van de machtsverhoudingen binnen de Nederlandse samenleving, als een van de vele in- en uitsluitingsmechanismes die daar permanent functioneren, naast die van protestants tegenover roomskatholiek, regent versus opkomende burgerij, randstedeling versus zuiderling etc. Wat is dus eigenlijk een maatschappelijk bewustzijn? In deze studie zal ik het beschouwen als een soort collectieve herinnering in nationaal verband, een herinnering die een periode beslaat tot aan de vroege negentiende eeuw - tot de grootouders van onze grootouders, over wie we uit familieoverlevering nog verhalen kennen. Nederland werd toen, als gezegd, een koninkrijk en de grenzen van het èchte imperium gingen getrokken worden.

Niet iedere Nederlander van nu zal dezelfde 'herinneringen' hebben aan die periode. Dat hangt samen met de eigen verhouding tot dat imperialistische verleden, met opleiding, historische kennis, huidige (politieke) keuzen en opvattingen. De meeste Nederlanders zullen bovendien weinig over dat verleden nadenken, een collectief bewustzijn heeft uiteraard veel onbewuste kanten. Een voorbeeld van zo'n impliciet denkbeeld bevat een uitspraak van een politicus anno 1997, die, vast voornemens om de dingen ferm bij de naam te noemen, onbekommerd stelde dat onze samenleving laaggekwalificeerde mensen niet tot werken uitnodigt. 'Als je uit een andere cultuur komt en hier is zowel de huisvesting als het onderwijs als de geneeskundige verzorging geregeld, dan gaat daarvan geen stimulans uit.'[11] Het is een standpunt dat appelleert aan in Nederland geldende collectieve waarden en normen: werken voor je geld, maar die normen worden niet benoemd. Hier wordt een tweedeling gecreëerd tussen Nederlanders en mensen 'uit een andere cultuur' die ergens verschillend tegenover staan. Ook over de realiteit in 'andere culturen' wordt niets gezegd. In feite verwijst deze uitspraak direct naar enerzijds het lange beschavingsoffensief dat in Nederland sedert de negentiende eeuw gevoerd is ten opzichte van de eigen Nederlandse armen; anderzijds borduurt het voort op ingesleten denkbeelden over het gebrekkige arbeidsethos elders in de wereld. Een ander voorbeeld van onbewus-

te reflexen uit een onverwerkt verleden is de wijze waarop het collectieve geheugen de politieke verhoudingen tussen Nederland en Suriname en Nederland en Indonesië gevangen houdt. Ondanks alle verschillen en tegenstellingen binnen de huidige samenleving zijn dit dan ook uiteindelijk geen strikt individuele posities ten opzichte van het verleden. Er is een nationaal verband, en dat is op zich een inhoudelijke factor die bepaalt of kwesties worden besproken of verzwegen, onderzocht of vergeten. De Nederlandse historicus Frank van Vree spreekt in een studie over de Nederlandse herinnering aan en beeldvorming van de Tweede Wereldoorlog en de jodenvervolging (1995) over 'de textuur van de collectieve herinnering' en omschrijft deze als in eerste instantie 'een ondoordringbaar en onontwarbaar weefsel van draden en patronen, getekend door de tijd, laag over laag in verschillende dikten en kleuren en volstrekt verschillend materiaal'. Als draden van dit weefsel van herinneringen noemt hij dezelfde elementen die Blakely's historisch overzicht van beeldvorming over zwarten in Nederland steunden: 'familiefoto's, huizen, stadsgezichten en landschappen, gedenktekens en monumenten, schilderijen, boeken, films, muziek, namen en huidskleuren, families en individuen die getekend zijn door het verleden.'[12.] En hij voegt daar een ook voor ons onderzoek belangrijke aanwijzing aan toe, waar hij collectieve herinnering verbindt aan individuele herdenking en zingeving van het verleden.

Zingeving, daar komen ook debatten over het Nederlandse kolonialisme direct of indirect steeds weer bij uit. Met name over het Nederlandse kolonialisme in Nederlands-Indië wordt een openlijke maatschappelijke discussie gevoerd, vol geboden en verboden die te maken hebben met zingeving, verwerking van dat verleden, in- en uitsluiting van beoordelingsbevoegden. Dat draait om vragen die per definitie europacentrisch zijn, maar veelal niet over de eigen samenleving gaan. Men vraagt zich af of het goed was, zin had, daarginds iets betekend heeft; welke lessen er getrokken moeten worden, welke voorbeelden gevolgd. Het gaat over Nederland overzee, met voorbijgaan aan de eigen samenleving die zich met dat kolonialisme en die dekolonisatie mee ontwikkeld heeft.

De zingevingsdiscussie speelt ook een broeierige rol in het historisch-wetenschappelijke debat. Een voorbeeld daarvan was de openbare debatbijeenkomst in de Amsterdamse Balie in 1993 getiteld 'Feiten en Herinnering; koloniale geschiedschrijving in Nederland'. Deze ging over de moeizame discussie in Nederland over Nederlands optreden in Indonesië tot en met de gewelddadige inzet van Nederlandse militairen na de eenzijdige Indonesische onafhankelijkheidsverklaring van augustus 1945. Sprekers waren de schrijver Rudy Kousbroek, de historicus Cees Fasseur en de niet-westers socioloog Jan Breman; drie auteurs van spraakmakende boeken over Indonesië en het Nederlandse kolonialisme. Hoewel het forum politiek verschillend tegen de zaak aankeek, was niemand mild in de bewoordingen ter typering van het koloniale bewind. Breman gebruikte zelfs het woord 'politiestaat'[13.], en ageerde met Kousbroek tegen de doofpotmentaliteit die discussies over koloniale misstanden ook nu nog frustreert. Fasseur zag die hedendaagse doofpot niet zo, en wees op de academische vrijheid in Nederland op grond waarvan niets on-onderzocht hoeft te blijven. Onverwacht was dat Kousbroek daarop vervolgens Breman, met diens onver-

zoenlijke kritiek op het kolonialisme, buiten de discussie plaatste. Hij schreef knappe boeken en zijn nadruk op het harde lot van de Indonesiërs was hem sympathieker dan de bestuurlijke invalshoek van Fasseur, maar toch miste Kousbroek 'iets' in Bremans analyses wat bij Fasseur wel aanwezig was. Hij kende Indonesië niet van binnenuit, zoals het was geweest, met al die gecompliceerde sociale verhoudingen. Hij zou zich nooit echt kunnen verplaatsen in wat zich daar had afgespeeld.[14.]

Breman pareerde deze kritiek als typisch voor de koloniale elite en een onderdeel van diezelfde door Kousbroek beschreven doofpotmentaliteit.[15.] Toen stond, aanhakend bij de discussie over de politiestaat en het voor buitenstaanders blijkbaar zo moeilijk te doorgronden Nederlands-Indië, een oud-Indisch bestuursambtenaar op in de zaal. Hij vroeg aan het forum of datgene wat hem in de opleiding tot bestuursambtenaar was ingeprent als deugden van een goed bestuurder (zuinigheid en zorgzaamheid), of zijn eigen integere bestuursintenties dan werkelijk niets goeds hadden gebracht aan Indonesië. Kousbroek en Breman leunden achteruit terwijl de bezonnen Fasseur zich (voor mij althans, die de vragensteller niet kende) in opmerkelijk scherpe morele kwalificaties volkomen distantieerde van het Nederlandse koloniale bestuur. Zo al de indruk was gewekt dat hijzelf, en Kousbroek, en wie ook maar daar geleefd had iets deelde met elkaar, dan werd de bestuursambtenaar daarvan op dat moment buitengesloten.

Dergelijke haast onnavolgbare in- en uitsluitingsmechanismes vormen mede de collectieve herinnering en moeten misschien eerder verklaard worden uit stands- en klasseverschillen in Nederland dan uit het koloniale optreden overzee. Het leek daar in de Balie net of er een stukje uit de *Max Havelaar* werd opgevoerd en wel de passage waar deze naar aanleiding van een zijsprong over de gecompliceerde Javaanse samenleving eventjes uitwijdt over de gewezen gouverneur-generaal die zijn woorden in de Tweede Kamer gewicht bijzette door aanspraak te maken op plaatselijke kennis en ondervinding. Max Havelaar maakt dan een afweging tussen de waarde van zorgvuldig gedocumenteerde boekenwijsheid en zelfingenomen ondervinding. Hij signaleert dat geblunder ter plaatse achteraf en op afstand vaak leidt tot een houding van stellige zekerheid, en dat ook derden aan zo iemand die er geweest is kritiekloos veel gezag toekennen, onder gelijktijdige ontzegging van het recht van spreken aan de goedgedocumenteerde oppositie.[16.]

Vanwaar komt deze gevoeligheid voor iets wat juist herkenbaar, afwezig of onbegrepen is, dat wisselende recht van spreken in discussies over het Nederlandse koloniale optreden in Nederlands-Indië (of in andere settings ook aangaande Suriname)? Wat herkennen de wetenschappers en schrijvers die er geweest zijn en dus de juiste toon treffen, bij elkaar? Waarom hebben de deskundigen nog steeds een zo ingewikkelde ambivalente verhouding tot de voorbije koloniale macht, hoe oud moet je zijn geweest en uit welk milieu moet je komen om een mening te kunnen hebben, en hoe ligt dat in de moderne egalitaire Nederlandse samenleving verankerd?

Een van de algemene kenmerken die Said signaleert in de West-Europese

romanliteratuur is een 'universalizing discourse' dat over de niet-Europese wereld al dan niet bewust zwijgt vanuit een soort consensus dat 'subject races should be ruled, that they *are* subject races...'.[17.] Ik herken deze waarneming in het succesvolle boek van de Nederlandse schrijfster Hella S. Haasse uit 1992, *Heren van de thee. Heren van de thee* is een mooie historische roman over een Hollandse familie van doordouwers en stijfkoppen, die op Java de theecultures in de Preanger tot bloei brengen door hard werken, visie en van tijd tot tijd een kapitaalinjectie. Het boek werd meteen een bestseller en staat inmiddels naast Hildebrand en Multatuli op de literatuurlijst van menig scholier. Vanuit Javaans, of breder Indonesisch perspectief is het boek echter bepaald onkritisch. Terwijl we alle jicht en koortsbuien van de hoofdpersonen uitgemeten krijgen, de liefdesperikelen, knellende boordjes, eenzaamheid en bewondering voor de stugge natuur, terwijl we de hoofdpersoon volgen in zijn subtiele zorgen en afwegingen over huwelijkskandidaten van Hollands, gemengd en inlands bloed, figureert het werkvolk grotendeels anoniem. Enkele landarbeiders hebben een naam, maar ze hebben geen gedachten, ze horen tot het landschap. Geen ontginning zonder handarbeid, maar dat was niet het thema van het boek, en de lezer krijgt slechts de kans zich te identificeren met de een of de ander: de man of de vrouw, de zoon of de vader, de ontgonnen natuur of de stad, de asceet of de fluierefluiter; met posities kortom, binnen de koloniale macht.[18.]

In een verdediging van dit perspectief stelde recensente Rosemarie Buikema in 1996 dat Haasse ruimte genoeg schept voor de lezer om zelf na te denken over die inheemse bevolking. 'De postkoloniale lezer hoeft het oordeel over de koloniale praktijk niet per se op een presenteerblaadje te krijgen, dat oordeel heeft zij/hij al...'[19.] Die visie kan ik niet delen. *Heren van de thee* staat niet op zich; het boek staat in een literaire, maar ook een historische traditie van koloniale geschiedschrijving die zich overwegend bezig houdt met analyse van de koloniale macht, de Nederlandse interventies, overwegingen van de kolonisatoren en wat dat heeft opgeleverd ten goede en ten kwade. Daar zijn van oudsher zeer kritische studies bij en het gaat óók over opinies en gedrag ten aanzien van de onderworpen inlanders, maar de discussie in Nederland over het kolonialisme in Nederlands-Indië gaat maar zeer ten dele over de bevolking van de Indonesische archipel zelf. Steeds weer staat de kleine Europese bovenlaag centraal. De socioloog Van Doorn problematiseert dit in zijn *De laatste eeuw van Indië* (1994) met een verwijzing naar het overwicht van westerse bronnen ten opzichte van (voor ons bovendien moeilijk toegankelijke) 'inheemse' bronnen.[20.] Maar het heeft er vooral mee te maken dat dit soort geschiedschrijving gaat over het kolonialisme van Nederland, en niet over de Indonesische geschiedenis.

Niet alleen het leven van de gekoloniseerde bevolking, ook de politieke en culturele doorwerking van de koloniën in de Nederlandse samenleving stond tot voor kort maar zeer beperkt op de onderzoeksagenda.[21.] Toch is het hier in Nederland dat wat genoemd is het koloniale project - het bewust nagestreefde koloniale bestel in Nederlands-Indië met al zijn verwachtingen van ontwikkeling van bevolking en productiepotentieel, van culturele opvoeding en uitwisseling - uiteindelijk beklijfde. Het vond zijn weerslag in de individuele ervaring, de collec-

tieve herinnering, het maatschappelijk bewustzijn en maatschappelijke instituties. Het is in Nederland dat de vraag over de zin ervan steeds weer opduikt. In Indonesië is dat geen vraag. De oud-bestuursambtenaar vroeg er in de Balie naar maar kreeg nul op het rekest. Het Nederlandse debat heeft tal van ongeschreven regels.

Even ervoor hadden Breman en Kousbroek Boven-Digul ter sprake gebracht, het verbanningsoord in Nieuw-Guinea, waarnaar - ten onrechte maar volgens de doofpottheorie niet toevallig - nog nooit een serieus Nederlands historisch onderzoek is gedaan. En omdat het Balie-debat over feiten en herinneringen ging, kwamen toen ook de kampen ten tijde van de Japanse bezetting in de Tweede Wereldoorlog ter sprake. Het zijn deze ervaringen met de Japanse bezetting van Indonesië die een sleutelrol spelen in het debat over de verwerking van het koloniale verleden. 'Zo komt als in alle Indische herinneringen, de oorlog weer op de proppen als de grote verwisselaar der rollen,' constateert Kousbroek in *Het Oostindisch kampsyndroom* (1992) naar aanleiding van de memoires van een ingenieur bij de Deli Spoorweg Maatschappij.[22.] Wat begon als een gestage uitbreiding van Nederlands invloed in Azië en overging in het bestuur van een belangrijke kolonie, is geëindigd met oorlog, met een capitulatie, gevangenschap en ontberingen in kampen, openlijke vijandschap tegen Nederlanders van de kant van Indonesiërs, Indische Nederlanders en Molukkers die faliekant klem kwamen te zitten, en vele doden. Zowel in Indonesië als in Nederland was dat een traumatisch, maar voor betrokken Nederlanders, Indo's, Molukkers en Indonesiërs bepaald niet identiek einde, dat een zware claim legt op een eventuele 'collectieve' verwerking van dat verleden in Nederland.

Voor zover er in Nederland van debat over het koloniale verleden sprake is, betrof dat tot voor kort vooral Nederlands-Indië. Dat kan niet louter geweten worden aan de heftige gebeurtenissen in de jaren 1942-1948. De Nederlandse koloniale ideologie kreeg in de Oost, als onderdeel van het proces van Nederlandse natievorming, zijn definitieve vorm en moest in relatie daartoe worden afgebouwd.[23.] Het kolonialisme in Suriname speelde daarin een ondergeschikte rol en de Surinaamse onafhankelijkheid in 1975 veroorzaakte in Nederland dan ook amper opwinding, afgezien van het feit dat het voor veel Surinamers aanleiding bleek om zich in Nederland te vestigen. Die situatie, waarbij Indonesië expliciet op de agenda staat en wat Suriname betreft van incident naar incident wordt gestommeld, hangt samen met de wijze waarop over een veel langere periode over koloniale ervaringen werd gesproken en gezwegen. We moeten goed opletten, want hier is de goochelaar van Niek van Sas aan de gang.

Blakely onderzocht, op zoek naar de motieven die vanuit het Nederlands-Surinaamse koloniale verleden ingeweven zijn in het weefstuk van de collectieve herinnering, vooral concrete beelden en gebruiken, liedjes en spelletjes, kunst en literatuur. De stap van deze voorstellingen van slaven, Afrikanen, moren, naar het hedendaags maatschappelijk bewustzijn is echter groot. Dat komt door de afwezigheid van slavernij in het Nederlandse historische denken. In de huidige familieoverlevering van een oud-Hollands regentengeslacht speelt bet-over-

grootvaders bezit van slaven geen rol en wordt over de zin van slavernij, anders dan over de zin van bijvoorbeeld de recentere koeliearbeid op Deli, niet nagedacht. Nederland (en dat geldt meer in het algemeen ook de Europese ex-koloniale machten) verschilt in dit opzicht aanzienlijk van de Verenigde Staten. Hier ligt een van de verklaringen voor de door Blakely met verbazing geconstateerde nonchalante beeldvorming in Nederland over zwarten.[24.] De Verenigde Staten ontwikkelden zich tot een *immigrant society*, met een bevolking met zeer uiteenlopende achtergronden. Het is bovendien een maatschappij waarin kort (twee, drie generaties) geleden de tegenstellingen tussen blank en zwart nog zo diep waren dat de lijnen van individuele en collectieve herinneringen aan slavernij, aan slaven en meesters, kort en ononderbroken zijn. Tegen die achtergrond worden tegenwoordig tot op het hoogste staatsniveau officiële standpunten gevraagd over de slavernij, in een voortdurende poging dit aanwezige verleden tot rust te brengen. De president spreekt erover; er wordt bediscussieerd of scholen nog langer naar slavenhouders als George Washington genoemd mogen zijn, er worden den musea opgericht, en door nazaten van slaven rituelen uitgevoerd langs de kust van de Atlantische Oceaan.

Dat zegt de meeste mensen in Nederland weinig; maar slaven en slavernij zijn hier dan ook eeuwenlang als abstracties beschouwd. Nederland was geen immigratiemaatschappij en wil dat nog steeds niet zijn. In Nederland heeft de slavernij - de geschiedenis van de slavenhandel, de slaventransporten over de oceaan en het ontstaan van de Afro-Amerikaanse cultuur in de beide Amerika's, de lotgevallen van de onvrije plantagenegers, de geschiedenis van discriminatie en geweld die erin besloten ligt - zich voltrokken buiten het gezichtsveld van hen die er het meest van profiteerden. Slavernij was in de Nederlandse samenleving niet aanwezig. Er zijn uit de negentiende eeuw bovendien weinig ervaringen met de slavernij schriftelijk overgedragen door slaven en vrijen zelf.[25.] Voor Nederlandse slavenhouders in de negentiende eeuw figureerden hun slaven veelal slechts in de boekhouding (als ze het al nodig vonden die boeken te lezen); voor zover duidelijk was dat er hier een probleem was, werd dat probleem ter verzachting doorgegeven aan de zending.[26.] En in de negentiende-eeuwse politieke discussie over slavernij in Nederland werden critici veelal buiten de orde geplaatst omdat ze Suriname niet 'kenden' of alleen maar uit zouden zijn op het belasteren van Nederland. Zo is het op de een of andere manier in de collectieve herinnering altijd gebleven. Het monument ter herdenking van de afschaffing van de slavernij staat in Paramaribo, in Nederland hoefde de slavernij niet te worden verwerkt. Pas nu er een grote Surinaamse bevolkingsgroep in Nederland woont, gaan er, mogelijk mede onder invloed van de ontwikkelingen in Amerika, vanuit haar midden stemmen op voor een expliciete bezinning op de slavernij in Nederland.[27.]

Dat betekent niet dat slavernij in het geheel geen onderwerp was in de Nederlandse cultuur. Een van de vormen die in de loop der tijd door zowel Europeanen als Surinamers is gekozen om de slavernij en het slavenleven uit de abstracte sfeer te halen is de historische roman, waarin de plantagesamenleving, met al zijn complexe sociale onderscheidingen, als kader functioneert. In deze

studie zal het boek *Outalissi* (1826) worden besproken, geschreven door de Engelsman C.E. Lefroy. Het is bij mijn weten de eerste roman over Suriname, zij het, als aanklacht tegen de toenmalige plantagesamenleving, eentje met een zeer uitgesproken politiek programma.[28.] Na de afschaffing van de slavernij in 1863 zijn er meer romans gevolgd. Een recent boek in dit genre is *Hoe duur was de suiker* van Cynthia McLeod (Paramaribo, 1987; Amsterdam, 1995). Het is een soort Surinaamse tegenvoeter van Hella Haasses *Heren van de thee* en draait om zingeving van het slavernijverleden. Het boek, waarvan de titel verwijst naar Montesquieus opmerking dat zonder slavenarbeid de suiker veel te duur zou worden in Europa,[29.] is zowel in Suriname als in Nederland enthousiast ontvangen. In McLeods verhaal worden geen succesvolle ondernemingen opgezet, het gaat om de (door Montesquieu gepostuleerde) morele verzieking van een samenleving waar slavernij bestaat, om de broeierige sociale verhoudingen waarin ieder in de verkrampte koloniale samenleving dreigt te worden meegetrokken. Nederland komt in *Hoe duur was de suiker* nauwelijks voor. De koloniale elite leeft in Suriname in een eigen besloten en verworden wereld, waar de buitenstaander die uit Europa komt, van schrikt, waar hij in meegaat of op afknapt. Maar McLeod ontleent de openingsscène van haar boek rechtstreeks aan het beroemde zeer kritische reisverslag over Suriname van Stedman uit 1796. Daarmee is de overkant van de oceaan, Nederland, impliciet vertrekpunt van het thema van deze roman. Er vindt echter geen terugkoppeling van de problematiek plaats naar het moederland, dat deze wantoestanden tolereert en ervan profiteert. Zo komt ook dit boek niet dichter bij het Nederlandse publiek. Slavernij is een Surinaams probleem en hoeft in Nederland niet opgelost. Zo duur was de suiker gewoon.

De slaven over wie het verhaal gaat leiden een ongewis bestaan, afhankelijk van de goedheid of slechtheid van hun eigenaars. Een uitweg te vinden uit de slavernij is dan ook een leitmotiv in hun levens: door weg te lopen, zichzelf vrij te kopen van spaargeld, vrijgemaakt te worden door een eigenaar/eigenares of vrijgekocht te worden door iemand anders. De vernederingen van de slavernij, versterkt door de doelbewuste verdeel- en heerspolitiek van de slavenmeesters en willekeur van de kant van de meesteressen, worden breed uitgemeten. Daarbij maakt de schrijfster het invoelbaar en zeer te respecteren dat slaven weglopen en opgaan in de nieuwe bosnegersamenlevingen van Suriname. Maar vooral lijkt ze respect te willen vragen voor de mensen die het slavenregime volhielden zonder hun eigen hoge morele maatstaven te verliezen.[30.] Hoewel het boek past in een traditie van een soort moralistische bezwering van het verleden, plaatst het met deze verdediging van de kracht van hen die slaaf bleven wel een eigen accent, zonder expliciet te verwijzen naar de erfgenamen van deze slaven. Heel Suriname is erfgenaam, heel Nederland is vrijgesteld.

De boeken van Haasse en McLeod laten een zekere continuïteit zien in het beeld van het Nederlands kolonialisme: in wat verteld wordt, wat buiten beeld aanwezig is, wat niet gezegd mag worden en wat men niet wil horen. Hella Haasse appelleert met haar roman over 'mensen die grote ondernemingen aangaan met het gelijk aan hun kant'[31.], aan het idee dat Nederland in Nederlands-Indië hoe

dan ook iets groots verrichtte. Een groot lezerspubliek kon zich erin vinden; in *de Volkskrant* sloeg Jan Blokker een lyrische toon aan toen hij in het kielzog van de kleinkinderen van theeplanters de Preanger was gaan inspecteren.[32.] Cynthia McLeod legt ondertussen de verwerking van de slavernij geheel in Suriname, en laat de Nederlandse samenleving in het benoemen van de redenen op grond waarvan creolen zelfbewust op het verleden kunnen terugblikken, buiten beeld.

Zo weerspiegelen deze boeken het gegeven dat er - ook met terugwerkende kracht - tussen de ervaringen in de kolonie en de verhalen in het moederland een wereld van verschil bestaat; iets waardoor van alles bekend is, maar toch ook weer niet begrepen, waardoor de een wel wat mag zeggen en de ander niet, waardoor we over Boven-Digul weten en ook weer niet, waardoor instemming of afwijzing gevoelige zaken zijn, waardoor 'Nederland' en 'Suriname' elkaar constant het recht ontzeggen zich überhaupt een mening over elkaar te vormen. Dat ongrijpbare spel van in- en uitsluiting dat ook in de Balie werd opgevoerd, wordt in deze studie beschouwd als een 'spiegeldans': 'the mirror dance of colonial meaning making', een lange reeks van beelden, tegenbeelden, denkbeelden.[33.] Het ongrijpbare verschil tussen de twee werelden - de koloniale ervaring en de eigen samenleving in het moederland - wordt hier verbonden aan wat James Clifford als volgt omschreef: 'Both colonial and ethnographic situations provoke the unnerving feeling of being on stage, observed and out of place. Participants in such milieux are caught in roles they cannot choose.'[34.] Clifford schreef dit in een kritiek op de ontwikkeling van de antropologie, waar de participerende onderzoeker, zich sterk bewust van zijn eigen aanwezigheid in een andere cultuur, zijn verhaal noteert en er mee op reis, aan de haal gaat. Ik ben ervan overtuigd dat veel Europeanen die in een koloniale situatie hebben geleefd, ook na terugkeer in Europa 'on stage' zijn gebleven. Het onbehagen, 'the embarrassment' van de koloniale maatschappij (niet per se alleen het politieke geblunder waarnaar Multatuli verwees, maar het geheel aan koloniale verhoudingen en de achterliggende vragen naar de motieven voor overzeese expansie) werd door hen omgebouwd tot deskundigheid. Die deskundigheid werd ingezet ter verdediging van de status quo, ter verbetering of ter bekritisering van het koloniale bestuur. Maar het kolonialisme als zodanig kon niet worden 'weggedacht', er was geen alternatief zonder Europa.[35.] Dat gold zelfs voor de kritische Multatuli die deze mechanismes in 1860 al vlijmscherp onder woorden bracht.

Aldus is het patroon dat we kunnen zien op het weefsel van de collectieve herinnering het resultaat van een complexe structuur van schering en inslag, met invullingen en uitsparingen. Het is eerder een Indonesische dubbel-ikat dan een Hollandse kaasdoek. In die beeldspraak is de doorwerking van de koloniale ervaring naar de Nederlandse maatschappij dan als het ware een van de uitsparingen in het weefsel van het Nederlandse wereldbeeld. Die uitsparingen verwijzen wellicht naar een gedeeld geheim, een onderscheidingsteken, een ervaring die men terug in Holland niet kwijt kan of zelfs in de kolonie voor zichzelf nooit heeft verwoord. Ze zijn even bepalend als de gevelsteen, het schilderij en andere zichtbare aanhechtingen en draden die de basis vormen van het weefpatroon van de collectieve herinnering.

Het perspectief van de kosmopoliet

Maar hoe kan de textuur van de collectieve herinnering daadwerkelijk worden ontrafeld? Hoe kan het expansiedenken, het superioriteitsdenken, het zelfvertrouwen, de handelsgeest, het avontuur, hoe kan het analytische verhaal van Said worden teruggebracht naar een menselijke maat waarin ruimte is voor ambivalenties en ongemak? Het Verlichtingsdenken en het christendom gingen immers niet naadloos over in een expansionistische attitude; er werd ook getwijfeld, geschipperd, kromgeredeneerd en gezwegen. Een ingang te vinden om ook dat te kunnen onderzoeken, is essentieel om enigszins greep te krijgen op deze discussie, waar het gelijk zo snel gehaald dreigt te worden in een nieuw 'universalising discourse' dat voor het signaleren van bepaalde tendensen put uit oneindig veel mogelijke resultaten van die tendensen, zonder dat deze met elkaar in een verband hoeven te staan. Wat dus is in dezen een kritisch verband?

Van Vree wees, vanwege de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog in de collectieve herinnering, op de weerslag van individuele geschiedenissen in openbare bronnen (beelden, films, gebouwen, boeken, wetenschappelijke debatten). Ik volg hem in verband met het koloniale verleden daarin dus na. Maar daarbij zal ik die individuele geschiedenissen zelf als uitgangspunt nemen en onderzoeken hoe zij mede de vorm bepaalden van die openbare bronnen die het denken over niet-westerse culturen in Nederland tot vandaag de dag beïnvloeden. Net als Hella Haasse en Cynthia McLeod kies ik daarvoor als rode draad een familie: de adellijke familie Van Breugel, aangetrouwd met Blomhoff en De Flavard de Wolff. Ze is afkomstig uit het achttiende-eeuwse regentenpatriciaat. De zonen en schoonzonen hebben door hun werk en belangstelling een actief aandeel in het verstevigen van de Nederlandse rol op het wereldtoneel, terwijl de dochters en schoonzusters zich vierkant achter de mannen opstellen en hun ervaringen delen. Ik bespreek hun levensloop niet strikt biografisch: het gaat mij om de belevenissen van de hoofdpersonen in den vreemde in relatie tot de openbare bronnen van het kolonialisme in de breedste zin van het woord.

Bij de beschrijving van deze familie voer ik de beeldspraak van wereldtoneel en panorama, zoals gezegd, vrij ver door. De niet-westerse wereld wordt zowel beschreven als ook geanalyseerd als decor. Er zijn hoofdrolspelers die met elkaar in een door mijzelf gecreëerde gelijktijdige ervaringswereld leven, waardoor hun ervaringen in het centrum Nederland op elkaar betrokken kunnen worden, ook al waren ze in de vorige eeuw gescheiden door een zeiltocht van maanden over de oceaan. Omdat er, vanwege het belang van de slavernijdiscussie, geen verhaal geschreven kon worden zonder West-Afrika, hoewel 'mijn' familie daar nooit was, heb ik West-Afrika wel in het panorama ingevoegd. Zuid-Afrika, Noord-Amerika en China daarentegen, heb ik gepasseerd. Zij behoren tot die delen van het decor waar (vrij naar Picasso) voor de duur van de voorstelling gordijnen voor de ramen zijn gehangen. Daarmee is het verhaal dus geconstrueerd, maar niet gefantaseerd: de biografische invalshoek biedt werkelijk een goed zicht op een

Nederlandse samenleving waar de ervaringen met niet-westerse culturen in familieverband bij elkaar komen. Ze biedt de mogelijkheid om aan te knopen bij de activiteiten, de keuzes en het toeval, de historische contingentie in het leven van een negentiende-eeuwse familie, op zoek naar de zichtbare en onzichtbare doorwerking van de uitdijende wereld in Nederland. Via de ervaringen van mijn hoofdpersonen komen we de openbare bronnen tegen, zoals wetten, discussies, wetenschappelijke inzichten, maatregelen van de overheid en particulier initiatief; musea, collecties en individuele objecten met hun eigen geschiedenis; geheide loopbanen en afwijkende paden. Het is dankzij de familie dat dit verhaal te structureren was.

Dat is standsbewuste Nederlandse families eigen. Op vele manieren is zo'n familie zowel bewaarplaats als organisator van herinneringen die een wereldbeeld beeld mee invullen.[36.] Al naar gelang de positie in de samenleving treden daarbij binnen families eigen accenten op. De vroege negentiende eeuw was niet louter in abstracte zin, op een nationaal politiek niveau een vormende periode voor Nederland op het wereldtoneel; het is verbluffend hoeveel lijnen er in familieoverlevering en veralgemeend naar nationale instituties te trekken zijn over deze kleine tweehonderd jaar, lijnen die lopen langs mensen (nazaten van - vaak op foto's nog zichtbare - voorouders) en langs voorwerpen. Zoals de roman de literaire vorm bij uitstek van het imperialisme is genoemd, zo is wat Nederland betreft mijns inziens het familieverband van de negentiende-eeuwse bestuurlijke en culturele elite de schoot waarbinnen zich een imperialistische cultuur ontwikkelde. Het is de basis waar ieder zijn of haar plek kent; waar de onzekerheid van de reiziger, de handelaar, de diplomaat, de missionaris, de echtelieden overzee, wordt omgebouwd tot kennis van de wereld, tot zekerheid. De kosmopoliet bleef er 'on stage' maar speelde voor een thuispubliek dat daarmee deelde in zijn kosmopolitisme. Vandaaruit kreeg het onbehagen zin in een nationaal zelfbeeld en werden voorwerpen behangen met onomstreden betekenissen.

De familie die hier model zal staan is geen statisch 'typisch Hollands' gegeven. Integendeel, in de standenmaatschappij van het jonge koninkrijk aan het begin van de negentiende eeuw nam zij een andere positie in dan in de klassenmaatschappij die Nederland als imperialistische natie aan het einde van die eeuw was geworden.[37.] De invloed van het Nederlandse imperialisme op de Nederlandse elite en familieverhoudingen beperkte zich niet tot nieuwe militaire en bestuurlijke loopbanen overzee, reizen en afwezigheid; ze werkte ook door in binnenlandse verschuivingen van politieke en economische macht en invloed, in veranderingen in het denken over bezit en arbeid, in het verdwijnen van oude en het opzetten van nieuwe sociaal-culturele netwerken, in de opkomst van de overheid als werkgever en in ervaringen met vaderlandse trouw in een nationaal leger dat overzee vocht in een aanvalsoorlog. In Nederlandse studies over de adel en het regentenpatriciaat in de negentiende eeuw wordt ten onrechte zelden de vraag gesteld hoe deze elites zich invoegden of initiatief namen in deze expanderende wereld. Hooguit duiken de 'Indische Fortuinen' op.[38.]

Geconstateerd is dat slechts weinig Nederlanders daadwerkelijk overzee gingen werken. Wanneer we daarbij de gewone soldaten buiten beschouwing laten,

vermoed ik dat onder hen in het begin van de negentiende eeuw de overgrote meerderheid afkomstig was uit wat genoemd is de 'grote burgerij', die rond 1850 drie procent van de Nederlandse bevolking uitmaakte maar vrijwel de gehele eeuw een overtuigende meerderheid vormde in de Tweede Kamer, ongeacht de politieke partij waartoe de afgevaardigden behoorden.[39] Dit boek gaat over de wijze waarop leden uit deze families de niet-westerse wereld tegemoet traden en in huis haalden. Hun ervaringen zijn van grote invloed geweest op het Nederlandse denken over niet-westerse culturen, en daarbij is sprake van een grote continuïteit. Het is frappant hoe sterk familietradities vanuit de vroege negentiende eeuw hebben doorgespeeld in de loopbaan van latere generaties. Dat geldt voor de diplomatieke dienst, het koloniaal bestuur, het leger, de cultuurondernemingen, de kerk en zending, alsmede voor de bijbehorende instituties en wetenschappelijke instellingen in Nederland. De familie Van Breugel die hier centraal staat is uniek, maar er zijn tal van andere families die op net zo'n manier zouden hebben kunnen figureren. Het verhaal was dan anders gelopen, er waren andere cases, andere continenten ook opgedoken, maar het palet aan ervaringen was even breed geweest. Deze verbindingslijn met de vroege negentiende eeuw lijkt pas sinds de laatste decennia te worden afgebroken; als Nederland de eenentwintigste eeuw ingaat zal wat dat betreft de negentiende eeuw echt afgelopen zijn. Culturele instituties zoals de volkenkundige musea, die uit die eeuw, uit het streven van die elites zijn voortgekomen, zullen zich daarvan terdege rekenschap moeten geven en zich moeten bezinnen op hun achterban en hun maatschappelijke rol in de Nederlandse cultuur van de eenentwintigste eeuw.

En daarmee zijn we weer uitgekomen bij de *Heren van de thee*, die hun succes in boekvorm mede te danken hebben aan het feit dat de nazaten in Nederland zonder probleem op te sporen zijn en het koloniale verleden koesteren in hun familiearchief, collecties, mondelinge overlevering en *de Volkskrant.* Niet zozeer wat deze families overzee deden, als wel vanuit welke percepties dat gebeurde en hoe dat destijds en tot nu toe doorwerkte in Nederland is essentieel voor de vraagstelling van dit boek. Daarbij zal ik me behalve op archieven ook op voorwerpen baseren als bron van informatie.

Beeldvorming en wetenschap

Voorwerpen spelen binnen een familie een belangrijke rol bij het doorgeven van herinneringen. Veel etnografica van particulieren die in de negentiende eeuw werden meegebracht naar Nederland, zijn inmiddels terecht gekomen in openbare instellingen. Dat geldt voor zorgvuldig samengestelde collecties, maar ook voor toevallige voorwerpen die als souvenir van de een aan de ander zijn doorgegeven. Zelfs het petje van Jacques Perk, de fez die hij van zijn opa Van Breugel, de consul van Tripoli kreeg, kunnen we nu in Den Haag in het Letterkundig Museum gaan bekijken.[40] Eenmaal in het museum zijn deze objec-

ten uit niet-westerse culturen tot vertegenwoordigers geworden van de betreffende niet-westerse cultuur, waarbij onvermijdelijk stereotypering optrad.

Voorwerpen, collecties van voorwerpen, tentoonstellingen en musea/museumconcepten zullen hier net als boeken, schilderijen, loopbanen en brieven, gebruikt worden om vanuit het poppenhuis naar buiten te kijken. Het zijn dierbare archieven van informatie en betekenis, maar dan niet als de beeldenreeks van Blakely, en evenmin op de manier die de beroemde Franse antropoloog Marcel Mauss in een instructie voor verzamelaars in 1931 onder woorden bracht. Mauss wees antropologen op de autonome betekenis van voorwerpen als authentieke bronnen ter karakterisering van verschillende typen samenleving.[41.] Autonoom zijn objecten mijns inziens echter alleen als er geen betekenis aan toegekend wordt, als ze niet in een gemeenschap - hun eigen of een vreemde gemeenschap - functioneren. Binnen een familie of in musea gebeurt dat bij uitstek juist wel. En voor etnografische voorwerpen geldt bovendien dat ze daarmee een tweede leven krijgen binnen een andere cultuur dan die waaruit ze voortkwamen.[42.] De voorwerpen vertegenwoordigen een niet-westerse cultuur voor een westers publiek en laten tegelijkertijd iets zien van de westerse aanwezigheid overzee. Op die niet-westerse culturen zelf zal ik hier niet ingaan. De spiegeldans van beelden en tegenbeelden staat centraal, gekoppeld aan de overzeese lotgevallen van de hoofdpersonen van dit boek.

Want om zo naar de rol van etnografica in het Nederlands panorama van de wereld te kunnen kijken, hebben we tussenpersonen, koeriers nodig. De hoofdpersonen van dit boek zullen deze koeriersrol spelen. Ze verzamelden van allerlei, om uiteenlopende motieven. Daarbij waren ze zich nog onbewust van de classificaties, waardenbepalingen en imperialistische connotaties waar deze voorwerpen in de loop van de negentiende eeuw via de wetenschap, de kerk, de politiek, handelstentoonstellingen, museale criteria of de kunsthandel mee opgeladen zouden worden.[43.] In eerste instantie leverden de verzamelaars zelf bij deze voorwerpen een verhaal en het is dat verhaal wat me hier interesseert, als rechtstreekse verwijzing naar contacten overzee. Daarbij zullen we ons bij wat ze dan zeggen realiseren dat de koeriers ook thuis nog 'on stage' zijn. We moeten achter de voorwerpen zoeken naar hun geheim, zoals een antropoloog in een niet-westerse cultuur steeds zoekt naar de geheimen en initiaties binnen de gemeenschap.

Mauss was in de rol van de koeriers niet direct geïnteresseerd. Hij zocht, onder meer met behulp van voorwerpen, naar de ware karakteristieken van een cultuur. Vandaag wordt er ernstig aan getwijfeld of zulke karakteristieken wel bestaan, of een buitenstaander van een cultuur die die cultuur tracht te karakteriseren, daarmee niet vooral bezig is greep te krijgen op zijn eigen relatie tot die cultuur. Volkenkundige musea hebben in de loop der tijden sterk bijgedragen aan het ontwikkelen van dergelijke karakteristieke beelden, 'essential images' van niet-westerse culturen. Het is een van de aspecten van de creatie van een tweedeling tussen Europese en niet-westerse culturen, van de cultuur van het imperialisme die hier aan de orde zullen komen.

Niet alleen wat de volkenkunde en kunst- en literatuurgeschiedenis betreft, ook bij de wetenschappelijke specialismen die voor dit onderzoek te hulp zijn geroepen valt het op dat de onderzoekstraditie samenhangt met de specifieke historische relatie van Nederland met die verschillende gebieden, en daarmee in zich ook informatie over de cultuur van het imperialisme in Nederland bevat. Neem de accentverschillen tussen geschiedenis en antropologie in de bestudering van slavernij of van marrons in Suriname; of de van oudsher betrekkelijk geringe aandacht voor de islam en Nederlands relatie met het islamitisch cultuurgebied. Een terugkerend thema in dit verband betreft de geheimzinnigheid van Japan - die ondoorgrondelijke cultuur waarop Nederland op geen manier greep wist te krijgen. De studies over Japan lijken er vanaf de eerste publicatie van Caron in 1646, de *Beschrijving van het Magtigh Coninckrijck Japan*, telkens weer op uit te draaien dat wij Japan niet kunnen snappen.[44.] Zo omschreef Kees Fens in 1997 aan het slot van een bespreking van een tentoonstelling van prenten van de Japanse kunstenaar Hiroshige de Europeaan als een soort reus op lemen voeten:[45.] 'Daar lopen wij, westerlingen, te groot voor dit werk, te lomp ook misschien en, onvermijdelijk, alles naar onze begrippen interpreterend. Er liepen die ochtend een klein aantal Japanners door de zalen van de Royal Academy. Ze moeten de enigen zijn geweest die er thuis hoorden. In elk geval de enigen die de gelijke geest van gedicht en plaat kennen: het is het, maar het is ook iets anders. En dat is misschien wel het wezen van kunst.'

De Nederlandse onbekendheid met Japan was aanvankelijk een door de Japanners tot 1854 voorgeschreven onbekendheid, maar ze heeft daarna nooit meer helemaal over willen gaan. Er bestaan ook amper dwarsverbanden tussen de kunst- en cultuurhistorische studies over (Nederland en) het klassieke Japan, en studies over (Nederland en) het Japan van de twintigste eeuw. In dit laatste genre is de nadruk verschoven naar politieke en sociaal-economische geschiedenis en heeft Japan een grotere interne dynamiek gekregen. Japanners zijn dan ook sinds de aanval op Pearl Harbor de Nederlandse leefwereld binnengetreden. 'It was one thing to be a dream-land of cherry blossoms, geisha and temples, it was quite another to be a non-white country with a formidable army and navy and a competitive economy,' concludeert de historicus Lehmann.[46.]

De noodzaak om Japan steeds weer te doorgronden en uit te leggen aan het Westen is niet typisch Nederlands; ze spreekt ook uit het invloedrijke boek van Ruth Benedict, de Amerikaanse antropologe die in de Tweede Wereldoorlog in het kader van de Amerikaanse oorlogsvoering de Japanse levenshouding trachtte te doorgronden. *The chrysanthemum and the sword* (1946) bevat haar visie op Japan, op 'what makes Japan into a nation of Japanese'.[47.] Het betoog is opgezet als een cultureel-antropologische verklaring van de politieke en culturele machtsverhoudingen binnen de Japanse samenleving en, afgeleid daarvan, van het vechtgedrag van de soldaten, van wreedheden in de kampen, en de houding van de burgerbevolking. Haar onderzoek moest bijdragen aan een Amerikaanse beoordeling van de (toekomstige) rol van de keizer en een zo goed mogelijke sturing van het na-oorlogse vernieuwingsproces van Japan. Benedicts analyse komt in antropologische stijl uit op een karakterisering van de Japanse cultuur als een

'schaamtecultuur'. Maar de publicist Ian Buruma, vertrouwd met zowel de Europese als Japanse cultuur, zet in *Het loon van de schuld* (1994) vraagtekens bij zo'n antropologische beeldvorming over Japan. In een vergelijking van de omgang met het oorlogsverleden in Duitsland en Japan betwijfelt hij de waarde van een analytisch begrip als 'schaamtecultuur' waardoor Japan essentieel anders zou zijn dan het Westen waar een 'schuldcultuur' zou heersen.[48.]

Het loon van de schuld staat daarmee in een discussie die in 1978 door Edward Said werd geopend met *Orientalism*, een analyse van de oriëntalistiek als wetenschapsdiscipline, als denkwijze en als 'discourse of power' oftewel als onderdeel van een westerse machtsstrategie ten opzichte van 'de oriënt'. Said concludeerde destijds dat het (Engelse, Franse en Amerikaanse) oriëntalistische onderzoek naar oosterse talen, religie, politiek en cultuur, qua vraagstelling en richting van onderzoek geheel verweven was met westerse machtsuitbreiding.[49.] Nederlandse oriëntalisten hebben Saids zienswijze niet bepaald juichend omarmd. In de jubileumbundel *Leiden oriental connections* (1989) werd vanuit de lange en sterke onderzoekstraditie op dit vakgebied van de Leidse universiteit bezwaar gemaakt tegen het reduceren van oriëntalistiek - van 'oriental scholarship' - tot oriëntalisme: studie en beeldvorming over de oosterse wereld in het kader van westerse expansie.[50.]

In de verschillende bijdragen aan de bundel *Leiden oriental connections* (over de bestudering van islamitisch recht, islam, de opleiding tot bestuursambtenaren, de culturele antropologie, Arabistiek, sinologie, Japan-studies, Javaans en adat-studies) wordt echter wel voor vrijwel alle wetenschapsdisciplines die met oriëntalistiek te maken hebben, geconstateerd dat vergeleken met Engeland, Frankrijk en Duitsland hun ontwikkeling in Nederland laat begon. Maar waarom dat dan was en hoe het expansieve koloniale beleid van de jonge Nederlandse natie het na 1815, anders dan bijvoorbeeld in Engeland, dus blijkbaar geheel zonder de wetenschap af kon, blijft in het vage.

In deze studie is dat wel een vraag. Nederland voerde vanaf 1815 een doelgericht beleid ter uitbreiding van het directe bestuur in de koloniën. Koning Willem I nam daarbij aanvankelijk een voorbeeld aan het Engelse bestuur in India, waar de oriëntalistiek - onderzoek naar de oude wetten, talen, sociale indelingen onder de bevolking, landgebruik - inderdaad in het kolonialisme èn in Engeland zelf, een rol speelde. Het wetenschappelijk onderzoek in Nederlands-Indië raakte echter al snel na 1815 danig in de knel. De vestiging van gezag en het beheer van de koloniale bezittingen was meer gebaat bij een goed leger. Ook in Nederland werd het 'niet-westers' onderzoek van talen en cultuur door diezelfde overheid amper georganiseerd. Het Nederlands Bijbel Genootschap nam het voortouw bij de bestudering van oosterse talen, met het oog op vertaling van de Bijbel. Koning Willem I legde zich vooral toe op een nationale etnografische collectie.

Daarmee heeft deze aanvangsfase van het Nederlands imperialisme altijd iets vaags gehad. Ze speelde zich af achter de horizon, zonder studie, reflectie, politiek debat in eigen land. En toen dat wel van de grond kwam, was het koloniale bewind als zodanig gevestigd en kritiek op dat gegeven, op het feit dat

Nederland een koloniale macht was, ondenkbaar. De spons die de invloeden van buiten zo makkelijk opneemt, liet zich domweg niet uitknijpen. Een van de redenen die we daarvoor in deze studie zullen aanvoeren is de zwakke waardering voor de eigen cultuur, die ook doorklinkt in Kees Fens' reus op lemen voeten. Waar de Engelsen hun eigen taal, hun eigen literatuur, hun eigen onderzoekstraditie ten aanzien van gewoonterecht en plattelandsstructuur meenamen naar de koloniën, had Nederland slechts de Bijbel in de aanbieding.

We zullen dit probleem van de samenhang tussen wetenschappelijke ontwikkeling, beeldvorming over niet-westerse culturen en de consolidatie van Nederlands positie op het wereldtoneel niet bespreken met de oriëntalistiek als zodanig als vertrekpunt. De contemporaine bronnen zijn de leidraad, het geheel aan informatie over niet-westerse culturen (met name over Nederlands-Indië, Japan, Tripoli en Suriname) die mijn hoofdpersonen lazen voor ze op reis gingen of die ze mee naar Nederland brachten. Hun verhalen en geschriften, hun collecties, hun activiteiten in Nederland gericht op kennis van en controle over de niet-westerse wereld, bevatten bouwstenen voor wat later kernelementen zullen blijken te zijn in de typering van die culturen. Wat dat aangaat zijn de Nederlandse oriëntalisten niet de enigen die zich door Saids commentaar aangesproken hoeven te voelen. Ook de wetenschappelijke aandacht voor Afrika en de West maakte onderdeel uit van de vorming van een door Europa gecontroleerde wereld waarin Nederland haar eigen plaats zocht.

In Allison Blakely's analyse van de Nederlandse beeldvorming over zwarten spelen wetenschappelijke teksten in de creatie van een beeld van de ander een bescheiden rol. Hij legt het accent op de feitelijke ontmoetingen met en de daadwerkelijke voorstellingen van zwarten (in reisverslagen, schilderijen en tekeningen, etc.). Omdat het nationale kader van Nederland zijn uitgangspunt is, behandelt hij het Verlichtingsdenken over de menselijke soort en variëteiten vooral als een invloed op deze beeldvorming voorzover een Nederlander, Petrus Camper, zich daarmee bezighield. Maar met name als het om wetenschappelijke invloed gaat is zo'n nationaal kader te eng. Ik zal daarin dan ook verder proberen te gaan, en nagaan hoe het nieuwe wetenschappelijke denken van de Franse en Schotse Verlichting over natuurrecht, beschaving, stadia van ontwikkeling en de menselijke soort, in Nederland werd geïnterpreteerd door individuele burgers die te maken kregen met niet-westerse culturen. De een sprak uit ondervinding, de ander hield de literatuur bij. De vraag hoe contemporaine opvattingen over de menselijke soort doorwerkten in de denkbeelden van onze hoofdpersonen over de legitimiteit van expansie ten opzichte van minder ontwikkelde volken, is van belang om greep te krijgen op de omslag in de Nederlandse expansie die vanaf 1815 zijn beslag kreeg: van handelskolonialisme naar direct bestuur.

De hoofdpersonen van dit boek maken deze omslag zelf door. Het raakt hen voor zover ze direct te maken hebben met Europese overheersing overzee, als bestuursambtenaar, consul, handelaar, slavenhouder. De nieuwe algemeen aanvaarde wetenschappelijke inzichten over principiële gelijkheid bij ongelijktijdige stadia van ontwikkeling, stuurt hun kijk op de niet-westerse samenleving. Ze

moeten echter worden ingepast in een koloniale praktijk die structurele ongelijkheid inhoudt, en dat is een groot probleem. Het zal blijken dat dit probleem mede in relatie tot de kerk en het protestantse geloof zal worden opgelost. De Verlichting rafelde wetenschap en geloof uit elkaar, maar dat nam niet weg dat ze in het imperialisme samen optrokken.

Zo zijn in wat hier begon als een inleiding op de vraagstelling en onderzoeksmethode van dit boek geleidelijk aan elementen van een conclusie geslopen. Excuses. Ik heb willen uitleggen waarom ik over de lotgevallen van een bepaalde familie uit de eerste helft van de negentiende eeuw schrijf, waarom en hoe ik daarbij ook voorwerpen gebruik als historische bron, en wat dit onderzoek naar beeldvorming over niet-westerse culturen in Nederland te maken heeft met een actueel maatschappelijk bewustzijn. Daarbij constateer ik in mijn bronnen een sterk essentialistisch denken over andere culturen, een vastpinnen van niet-westerse culturen op wezenskenmerken als 'geheimzinnig' of 'tijdloos'. Tot vandaag de dag zit dit denken verankerd in het beleid van openbare instellingen (musea, onderzoeksinstituten), in de organisatie van de wetenschap, en de inhoud van het onderwijs. Mede door de vergaande specialisatie wordt er mijns inziens te weinig op gereflecteerd. Toch is in dit denken een van de sleutels te vinden voor begrip van het imperialisme als cultuur, voor discussie over het weefpatroon van de collectieve herinnering aan het kolonialisme en de doorwerking ervan in een Nederlandse attitude ten opzichte van de niet-westerse wereld en van etnische minderheden in eigen land.

Nederland en de zee

In dit boek varen voortdurend schepen over het wereldtoneel, als negentiende-eeuwse vervoermiddelen van de Nederlandse expansies.[51.] Schepen kruisen in de Middellandse Zee ter bescherming van de handel. Ze bombarderen Algiers en bedreigen Tripoli; ze brengen de Grieken wapens tegen de Turken en de Turken wapens tegen de Grieken en importeren Europese goederen in het Ottomaanse invloedsgebied. Schepen varen naar Japan om de shogun zijn bestelling te brengen, waaronder opnieuw de modernste wapens en moderne scheepsapparatuur, anatomische leerboeken en een encyclopedie. Een enkel schip vervoert nog illegaal slaven binnen de Caribische wateren. Schepen vergaan, op de thuisreis van Batavia naar Amsterdam; ze worden - vol Surinaamse koffie - tegengehouden door de Engelsen wegens de Engelse blokkade van de kust tijdens de Belgische opstand. In Nederland bloeit het verzekeringswezen, de politiek discussieert over handelsvoorwaarden en wapensteun, zeeslagen en bombardementen worden geschilderd volgens de beste traditie van de Hollandse zeeschilders. En gaande de eeuw, met name na 1860, wordt het zeilschip meer en meer vervangen door stoomschepen.[52.]

De zee, zeeslagen en macht; ze horen bij het agressieve Nederland dat voor 1830 voortdurend ergens, vaak op meerdere plaatsen tegelijk in strijd verwikkeld was.[53.] Maar ze passen niet echt in het pacifistische zelfbeeld van de koopman en

de dominee, van Nederland als tolerante natie, teruggeprojecteerd tot op de Gouden Eeuw, waaraan Blakely refereert. Het is een zelfbeeld dat pas in de loop van de negentiende eeuw ontstond, in een reeks van beelden en spiegelbeelden die in Nederland en overzee werd gevormd. Het door Nederland 'onbegrepen' Japan biedt van die wisselwerking in beeldvorming een boeiend voorbeeld. In Nagasaki staat een Madurodam-Decima, een klein schaalmodel van dat kunstmatige eiland voor de kust dat ook wel venster op de wereld is genoemd. Ook openden de Japanners, die zich over Nederland altijd een beeld hebben willen vormen, er onlangs een Holland-dorp, een representatie van Nederland op ware grootte. De Nederlandse kunstenaar Rob Scholte schilderde daar in de Japanse replica van ons paleis Huis ten Bosch een historisch panorama van de zee en de macht. Het is een eigentijds panorama (ruim 1000 m^2) van een verleden van zeeschilders en zeevaart; vol verwijzingen naar de ontdekkingen, de oorlogen, het geweld en natuurgeweld die aan die zee, aan de Nederlandse en de Europese expansie, verbonden zijn. Zijn beeldverhaal begint als een idylle: een kind ligt op zijn buik in het gras aan de slootkant en speelt met een papieren bootje in het water. Het eindigt bij de onomkeerbare verwevenheid van de wereld in een onderling verband van aantrekking en afstoting, en daar sluit het beeld weer aan bij het jongetje in het gras dat droomt over de zee.

Ook wij zullen hier beginnen met de jongensdroom van Scholtes panorama Après nous le déluge, en er - van zeilschip tot stoomschip - uiteindelijk bij terugkeren. Ook ons verhaal zou kunnen beginnen als een sprookje. Want er was eens een deftige familie. Vader stierf toen de kinderen nog klein waren, maar moeder was flink en voedde haar kinderen op tot brave burgers, die in God geloofden en trouw waren aan hun vorst. Die, op zijn beurt, liet geen middel onbeproefd om de welvaart in zijn rijk te vergroten, tot geluk van de mensheid.

De kinderen stonden midden in de wereld en namen iedere uitdaging aan. De jongste zocht het gevaar, en zeilde weg om het weerspannige Algiers te bombarderen. Zijn broer vertrok om de kansen te grijpen die in de Oost aan zijn land geboden werden. De meest serieuze van het stel bereidde zich goed voor en zag de zonde in de West onder ogen. Het oudste zusje bood zwijgend beschutting aan haar man die de geheimen van Japan kende; het andere zusje, dat goed kon tekenen, stierf te jong. En de stamhouder, die het koninkrijk niet zo goed durfde te verlaten, vond alles prachtig en zette de wereld in de volgorde van het alfabet. Met elkaar probeerde de familie om dat wat beschikbaar was te nemen, wat weerspannig was te bedreigen, wat tot zonde verleidde op te voeden en wat geheim was uit te leggen. Zo dienden deze kinderen de vorst, tot geluk van de mensheid.

Eindnoten:

1. Hans Moll, 'De anti-racisten', in: *NRC-Handelsblad* 3-11-1990.
2. Blakely 1993, p. 8. Zie ook Essed 1984, p. 17.

3. Zie ook Oostindie 1995, met een vergelijkbaar commentaar op een recente bundel (Jacob en Mijnhardt) over Nederland in de achttiende eeuw, waarin geen aandacht wordt besteed aan de kwestie van slavernij: '...it demonstrates how little subsequent scholarship tends to take attitudes towards slavery as a significant yardstick to measure modernity in the Dutch world.' (Betreft *The Dutch Republic in the eighteenth century: Decline, Enlightenment, and Revolution.* Ithaca 1992.) Zie ook het commentaar van Stoler (1996, p. 116) op studies over de negentiende en twintigste eeuw van Stuurman, De Regt, De Wit, Te Velde. Ook in studies naar Nederlandse organisaties als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen worden de 'overzeese' departementen vrijwel nooit bestudeerd.
4. Raymond Williams in een voorwoord bij een roman van Dickens, karakteriseerde de vroege negentiende eeuw als: 'the decisive period in which the consciousness of a new phase of civilization was being formed and expressed'. Geciteerd in Said 1993, p. 14. Stoler (1995, p. 118): 'Whether the Indies was central to the construction of nineteenth century Dutch bourgeois culture is still difficult to affirm, given the compartmentalization of Dutch historiography.' Zie ook Cohn (1996, p. 4) over het uitgangspunt dat 'metropole and colony have to be seen in a unitary field of analysis.'
5. Said 1993, introduction p. XII, XVI, XXIII.
6. Blakely 1993, p. 38.
7. Van Sas in Galema 1993, p. 8
8. Said 1993 p. 84-97.
9. Said 1993, p. xii.
10. Bijvoorbeeld MacKenzie (1995, p. 20): 'In so far as Said is a historian at all, he is a Whig' waarop kritiek volgt op de te eenduidige tegenstellingen die Said creëert, op zijn oversimplificaties en verwaarlozing van de specifieke historische omstandigheden. 'Colonial discourses are seen to emanate from the search for power, to reflect these relations of power, and to perpetuate the exercise of that power... reading present values into past ages...' (p. 38).
11. H. Kamp, woordvoerder voor de VVD, in *de Volkskrant* 22-8 en 23-8 '79
12. Van Vree 1995, p. 13. De metafoor van de 'textuur van de collectieve herinnering' ontleent hij aan James Young.
13. Ook Van Doorn hanteert deze term in verband met het Nederlandse bewind in Nederlands-Indië: '...een centralistisch georganiseerde autocratie die uiteindelijk de politiestaat naderde.' Van Doorn 1994, p. 11. Discussiebijeenkomst in De Balie, Amsterdam, 7-12-1993. In het hoofdstuk 'I am a saint, you are a sinner: Echt en vals in de geschiedschrijving van Nederlands-Indië' becommentarieert Kousbroek zowel Breman als Fasseur (1992 p. 237-245). Hij pleit erin voor een 'zelfkritische' geschiedschrijving die onderscheid weet te maken tussen het incidentele en het niet-incidentele. 'Zooals alle vormen van patroonherkenning vloeit dat vermogen niet voort uit kennis van de feiten, ofschoon die er wel noodzakelijk voor is. Het is, vrees ik, een kunstvorm, een talent zoals muzikaliteit...' (p. 243).
14. Dit gevoelsmatige bezwaar speelt voor Kousbroek niet alleen voor Breman die niet in Indonesië opgroeide, het geldt ook voor Indonesiërs die er niet als Nederlander opgroeiden, zoals de schrijver Pramoedya Ananta Toer. Naar aanleiding van een passage in diens *Voetsporen* schrijft Kousbroek: '...het is duidelijk dat de werkelijkheid wel ingewikkelder was dan Pramoedya het voorstelt. De gâne die ik voel bij het lezen van dat fragment (...) geldt eigenlijk vooral de reputatie van Pramoedya zelf: ik beschouw hem nog steeds als een groot schrijver en het is mij bijna fysiek pijnlijk als hij er historisch en psychologisch zo falikant naast zit (...) Dan is het of je kunt voelen dat hij schrijft over dingen die hij niet kent, en in de plaats van werkelijke observaties komen armoedige stereotyperingen, dogmatisch en doctrinair.' Kousbroek 1992, p. 47.
15. Kousbroek zelf beschrijft dit in *Het Oostindisch kampsyndromn* (1992, p. 73) naar aanleiding van de commotie rond het toneelstuk van Willem van Hogendorp, *Kraspoekol,* dat in 1801 in Den Haag niet opgevoerd kon worden wegens fluitpartijen van tegenstanders. 'Het waren oud-Indischgasten, vertegenwoordigers van het eeuwige ploertendom dat, tot in onze tijd toe, steeds geprobeerd heeft publikaties over koloniale onmenselijkheden te verhinderen, meestal met succes: dat wat in Indië zelf bekend stond als het *toetoep-stelsel; toetoep* = deksel) i.e. de doofpot.'
16. Multatuli, *Max Havelaar* uitgave 1881, p. 249-2,52. Een zinsnede daaruit: 'Telkens wordt deze of gene richting in de koloniale staatkunde bestreden door 't loochenen der bevoegdheid van hem die zulke richting vertegenwoordigt, en misschien ware het niet onbelangrijk een gezet onderzoek in te stellen naar de eigenschappen die iemand bevoegd maken... bevoegdheid te

beoordelen. Meestal wordt een belangryke vraag getoetst, niet aan de zaak waarover ze handelt, maar aan de waarde welke men toekent aan de meening van den man die daarover 't woord voert...'

17. Said 1993 p. 53
18. Haasse zelf stelde daarover: 'Al schrijvend kon ik terugkeren in een mij vertrouwde werkelijkheid. De ervaringen van de kinderen Kerkhoven (in bomen klimmen, opgaan in een altijd groene wereld vol geheimen) zijn ook de mijne.' Geciteerd in *Surplus* 10/6 1996, p. 9.
19. Rosemarie Buikema, 'Het koloniale verleden van Heren van de thee', een reactie op de bespreking van dit boek door Maaike Meijer. *Surplus* 10/6 1996, p. 9.
20. Van Doorn 1994 p. 13-14.
21. Van Doorn schreef in Van Holthoons overzicht *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (1985) een hoofdstuk over 'De Nederlandse samenleving in Indië' (p. 139-159). Van Holthoon voegt hieraan toe: 'De invloed van Nederlands Indië op onze economie is uitvoerig in discussie geweest. Het zou de moeite waard zijn de invloed van ons koloniaal bestuur op onze voorstellingswereld en onze cultuur nader te onderzoeken. De onmogelijke koloniale droom van het koloniale bestuur is, zo komt het mij voor, de uiting van een Nederlands nationalisme, dat binnen de eigen grenzen niet tot uitdrukking kon komen. Dat is ons na 1945 lelijk opgebroken.' Van Holthoon 1985, p. 345. Mijn stelling is dus dat dit onderzocht moet worden niet louter *in relatie tot* Indonesië en de onafhankelijkheid, maar in relatie tot de *eigen* samenleving.
22. Kousbroek 1992, p. 54.
23. Van Goor 1982, p. 139; zie ook Stoler (1995, p. 100): 'We still need to turn away Erom a founding premise. Colonialism was not a secure bourgeois project.'
24. Leora Auslander en Thom Holt verbaasden zich hier eveneens over, toen zij in Parijs in allerlei milieus stuitten op stereotype afbeeldingen van zwarten als Sambo's, John Crows, bedienden, etc. Het was voor hen aanleiding voor een onderzoek naar de productie van dergelijke (moderne en antieke) beelden en een vergelijking van hun betekenis in Frankrijk, (Japan) en de USA. Zie paper '"Sambo" in Paris: Race and racism in the iconography of the everyday'. Unpublished paper, december 1995. Zie ook de vergelijking tussen de VS en Europa in Nederveen Pieterse 1990, passim.
25. Oostindie (1989, p. 13-14) schrijft in het voorwoord van zijn studie over de plantages Rosenburg en Men Bijou dat de slaven in de bronnen onvindbaar zijn. 'Men schreef over de arbeidsgeschiktheid en werkwilligheid van de slaven. De slaaf als mens interesseerde de scribenten niet. Zolang er maar gewerkt werd was alles goed. Wat de slaven dachten, wat zij in hun spaarzame vrije tijd deden was hún zaak, tenzij dit gevaar voor de sociale orde opleverde.' Alleen dagboeken van zendelingen bevatten meer informatie over het slavenleven; de slaven zelf hadden er ook belang bij om hun eigen leven af te schermen voor de blanken. Een belangrijke negentiende-eeuwse creoolse bron zijn de geschriften van Johannes King, bezorgd door Chris de Beet, *Skrekiboekoe - Boek der verschrikkingen: visioenen en historische overleveringen van Johannes King.* Utrecht 1975; ook: H.S. Zamuel, *Johannes King: profeet en apostel van het Surinaamse bosland.* Zoetermeer 1994.
26. In november 1996 woonde de coördinator van Samen Kerk in Nederland, Kathleen Ferrier (van Surinaamse afkomst), een bijeenkomst bij van de Wereldzendingsconferentie in Salvador, Brazilië, waar vertegenwoordigers uit Afrika, Latijns Amerika en Europa de slavenhandel herdachten en schuld belijdden over het eigen aandeel daarin. Ferrier verklaarde ook voor de door de koloniale geschiedenis getekende kerken in Nederland een taak te zien 'om boven de pijn van het verleden uit te stijgen', vanuit de hoop dat het mogelijk is om in de wereld 'op een andere manier met elkaar om te gaan'. (Persbericht ANP 16-11-1996).
27. In november 1997 publiceerde *onze Wereld* een reportage over de deelname van een groep Surinamers aan een pan-Afrikaans festival in Ghana. Marlène Ceder: 'Ik ben op zoek naar m'n wortels. In Suriname had ik al heimwee naar Afrika, maar in Nederland is die honger niet te stillen geraakt - de aanwezigheid van Afrikaanse emigranten inspireerde me.' In hetzelfde artikel worden de initiatiefnemers geïnterviewd van het Comité 1 juli Viering, ter herdenking van de slavernij en oprichting van een monument. Ook in kringen van Indische Nederlanders wordt momenteel in Nederland veel onderzoek gedaan naar het verleden in relatie tot de Indonesische en Nederlandse samenleving.
28. Eerder al (1791-1792) schreef Elisabeth Post de brievenroman *Rheinhart,* over het plantageleven in Demerary. Paasman 1984. Twintigste-eeuwse schrijvers zijn bv. Albert Helman, Eddy Bruma of de Nederlandse ambassadeur Van der Walle.
29. Of misschien dacht de schrijfster aan Candide van Voltaire? Zie verderop hoofdstuk 5.

30. Voorhoeve (1966) wijst naar aanleiding van een bepreking van het werk van Helman (*De laaiende stilte, De stille plantage*) en van Bruma (*Basja Pataka*) op het verschil in perspectief: slavernij als blank of zwart probleem.
31. De typering is naar Said 1993, p. 69.
32. Jan Blokker 'Kleinkinderen van de thee'. *de Volkskrant* 12-8-1995.
33. Ontleend aan Taussig 1987; zie ook Pratt 1992.
34. Clifford 1988, p. 79.
35. Said (1993, p. 189) signaleert dit in romans uit de hele twintigste eeuw voorafgaand aan de dekolonisatie (Conrad, Forster, Lawrence, Malraux): 'I venture the suggestion that when European culture finally began to take due account of imperial “delusions and discoveries” (...) it did so not oppositionally but ironically, and with a desperate attempt at a new inclusiveness.'
36. Van Vree wees de familieoverlevering aan als een van de bronnen van het collectieve geheugen; Nicolaï (1992) werkte het idee van familie en een continuïteit van familiecultuur uit aan de hand van vererving van voorwerpen. Zie ook Cohn (1996, p. 105) die oorlogsbuit in familiebezit beschouwt als symbolen voor 'the privation and the sense of triumph generated by the war'. Geleidelijk aan vinden dergelijke voorwerpen hun weg naar openbare collecties en vormen daar een nieuwe eenheid, gerelateerd aan het verleden.
37. Kuiper 1993, p. 42-45.
38. Kuiper 1993, p. 37.
39. Van Holthoon 1985, p. 78, p. 126, p. 140.
40. Collectienummer P3363; fez van rood vilt van Jacques Perk.
41. 'Because of the need that has always driven men to imprint the traces of their activity en matter, nearly all phenomena of collective life are capable of expression in given objects. A collection of objects systematically acquired, is thus a rich gathering of admissible evidence. Their collection creates archives more revealing and sure than written archives, since these are authentic, autonomous objects that cannot have been fabricated for the needs of the case and thus characterize types of civilizations better than anything else.' Mauss aangehaald in Clifford 1988, p. 66-67
42. Ik refereer hier aan de notie van een 'biografie' van voorwerpen, uitgewerkt in Appadurai 1988.
43. Clifford 1988, p. 132: 'Once everything in a culture is deemed worthy in principle of collection and display, fundamental issues of classification and value are raised.' Het is een gemiste kans dat Bergvelt c.s. in het grote overzichtswerk *Verzamelen*... (1993) volkenkundige collecties en etnografica in particuliere verzamelingen, evenals opvattingen over niet-westerse kunst en cultuur, hebben overgeslagen. Zie hoofdstuk 6.
44. Zie ook recent Karel van Wolfferen, *De onzichtbare drjfveren van een werelmacht* (1989). In 1996 verscheen er een boek van Elbrich Fennema, *Hoe Japan merkt.* Het feit dat de boeken waarin Japan voor niet-Japanners wordt verklaard vrijwel allemaal ook in andere talen vertaald werden, geeft aan dat deze onbekendheid met Japan niet uniek was voor Nederland. Zie het overzicht van alle Japan-beschrijvingen van Nederlanders of anderen in dienst van de VOC, door Frits Vos in 'Mihatenu Yume. An unfinished dream: Japanese studies until 1940'. In: Ottespeer (ed.), 1989, p. 354-377
45. De tentoonstelling in de Royal Academy of Arts in Londen werd samengesteld door de conservator van het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden, Matt Forrer. *de Volkskrant* van 18-7-1997.
46. Lehmann 1978, p. 48.
47. Benedict (1946/67, p. 9) schrijft dat Japan vreemd is voor ons, terwijl als we Tocquevilles vertoog over de gelijkheid in Amerika lezen 'we recognize, as we read, that America in 1830 was already America as we know it' (p. 30)
48. Buruma 1994, p. 123, p. 260-268.
49. Een centrale notie in *Orientalism* is Saids stelling dat de oriëntalistiek heeft bijgedragen aan het creëren van vaststaande beelden over 'het Oosten', van een essentieel verschil tussen Oost en West, dat weinig relatie had met de samenlevingen die zich in het Oosten ontwikkelden, maar handzaam was in het Westen. 'Under the general heading of knowledge of the Orient, and within the umbrella of Western hegemony over the Orient during the period from the end of the eighteenth century, there emerged a complex Orient suitable for study in the academy, for display in the museum, for reconstruction in the colonial office, for theoretical illustration in anthropological, biological, linguistic, racial and historical theses about mankind and the universe, for instances of economic and sociological theories of development, revolution, cultural personality, national or religious character.'

Said 1978, p. 7.
De beelden en denkbeelden over de oosterse samenleving die uit dit onderzoek voortkwamen functioneerden als een soort tegenbeelden in de vorming van een Europese identiteit. Mede onder invloed van het commentaar op de eenzijdige tegenstelling tussen een actief 'Westen' en een passief 'Oosten' in *Orientalism,* heeft Said in *Culture and irnperialism* (1993) de focus op representaties van de oriënt, van de wereld van de islam als machtsinstrument in het Oosten, losgelaten. Hij verplaatste het perspectief radicaal naar Europa (en wat de twintigste eeuw betreft ook de VS) en laat zien hoe het imperialisme als cultuur en de cultuur van het imperialisme daar in de eerste plaats het wereldbeeld vormde. De niet-westerse wereld werd er diepgaand door beïnvloed maar was niet louter het object van beeldvorming, niet - zoals in *Orientalism* nog werd betoogd - louter een westerse creatie. Ze maakte deze cultuur ook zelf méé, reageerde, antwoordde, nam initiatief en ontwikkelde zich verder.

50. Dat gebeurde in krasse bewoordingen: '...if Oriental scholarship is reduced to “Orientalism” - verbal aggression preceding physical aggression - then scholarship becomes a mere tool, hostility its essence; then a fateful line leads directly from, say, Voltaire to colonial wars and gas chamber. Then “antithetical knowledge”, as proposed by Edward Said in his Amsterdam lecture of 1981, might be useful as counter-poison. (...) Had Champollion the wrong attitudes?, Maxime Rodinson asked in his Leiden address of 1976. Why bother? He deciphered the hieroglyphs!' De Leidse kritiek richtte zich op Saids beperking tot de Engelse, Franse en hedendaagse Amerikaanse oriëntalistiek (waardoor de zeggingskracht ten aanzien van Nederlandse of Duitse ontwikkelingen werd betwijfeld) en op de vele historische onnauwkeurigheden in zijn betoog. Maar bovenal verzette men zich tegen de benadering van de geschiedenis van de eigen wetenschapsdiscipline in termen van beeldvorming en koloniale macht. In plaats daarvan werd gepleit voor 'a conception of science as a progressive, piecemeal undertaking, from the errors of which we can learn without making them the essence of it'. Ottespeer 1989, p. 5-6.
51. Onder koning Willem I werd Nederland weer een grote scheepvaartnatie. Van Holthoon 1985, p. 5.
52. De Moor 1989, p. 62.
53. Tilly (1993 p. 55) wijst erop dat Hugo de Groots verhandeling over het zeerecht (1609) als ondertitel draagt: 'The right of the Dutch to take part in the East India Trade'. Hij spreekt over 'the Bellicose Dutch' en maakt dat duidelijk niet een tabel van krijgsverrichtingen tussen 1567 en 1795 (p. 68). In die periode treedt vrijwel geen pauze op; zowel op het vasteland van Europa als overzee doen zich steeds gewapende conflicten voor. Daarbij heeft Tilly dan de 'binnenlandse' Boni-oorlogen in Suriname buiten beschouwing gelaten (Hoogbergen 1985). Deze tabel is wat de negentiende eeuw betreft aan te vullen met gewapend optreden in de Middellandse Zee, in de Indonesische archipel, de veldtocht tegen België, en zelfs schermutselingen in Japan.

Deel I
Nederlands wereldtoneel

1
Havengezicht

Vanaf de wal vormt de horizon een begrenzing van de blik; onderweg is ze tegelijkertijd begrenzing en wijkend perspectief. Natuurlijk was de horizon er al voordat er theoretisch begrip van ontstond en zeker zeevaarders hadden er, turend in de verte, steeds mee te maken. Maar als begrip ontstaat de horizon in de zestiende eeuw, als onderdeel van de nieuwe technieken en rekenmethodes waarmee onbekende ruimtes ingesloten en berekend konden worden en de oceanen bevaren. En daarmee ontstond ook haar overdrachtelijke betekenis: zonder horizon als verte geen nieuwe wereld, zonder horizon als begrenzing geen contact tussen het bekende dat achter wordt gelaten en het onbekende dat dichterbij komt.[1.]

Voor de navigatie was de wetenschappelijk-technologische ontwikkeling die in de zestiende eeuw inzette essentieel en Nederlandse geleerden hielden zich er volop mee bezig. Het leidde tot een drastische verbetering van zeekaarten en navigatietechnieken, waarmee verre reizen minder ongewis werden. Het perspectief kreeg een toepassing in de krijgskunst; dezelfde mathematische inzichten en technieken werden in de schilderkunst vertaald naar het platte vlak.[2.] De zeventiende-eeuwse olieverfschilderijen van interieurs van kerken, landschappen met laaghangende wolken en zeegezichten met een verre horizon getuigen daarvan. De bedaarde kerkgangers, de voerman op het pad, het dorpje in de verte, of het schip op zee zijn met zorg - 'kloppend' - in het beeld geplaatst, gebruikmakend van het principe van verdwijnpunten. De schilderijen laten aldus iets zien van de wisselwerking tussen grensverleggende ontwikkelingen in techniek en de beeldvorming over de wereld waarin zich die ontwikkeling voordoet. 'Niet te vergeeten dat de Horizont, het heele werk door, van ééne hoogte moet zijn, en gelijk met het oog des beschouwers...' herinnert Gerard de Lairesse zijn lezers halverwege zijn *Groot schilderboek* (1712).[3.]

Ruim een eeuw later legde advocaat, dichter en kunstkenner Willem Bilderdijk, verwijzend naar De Lairesse, de principes van het perspectief opnieuw uit, in een abstract betoog over lijnen - horizontaal, verticaal, diagonaal, wijkend, kruisend... - 'distantiepunten' en optische effecten als dieptewerking, licht- en schaduwwerking, of spiegelperspectief.[4.] (**Ill. 1.1**) Ook in het Nederlandse taalgebruik waren de horizon, het perspectief, de verten en zeegezichten toen al opgenomen; in gezegden, metaforen, gedichten of in de poëtische taal van politieke toekomstverwachtingen.[5.]

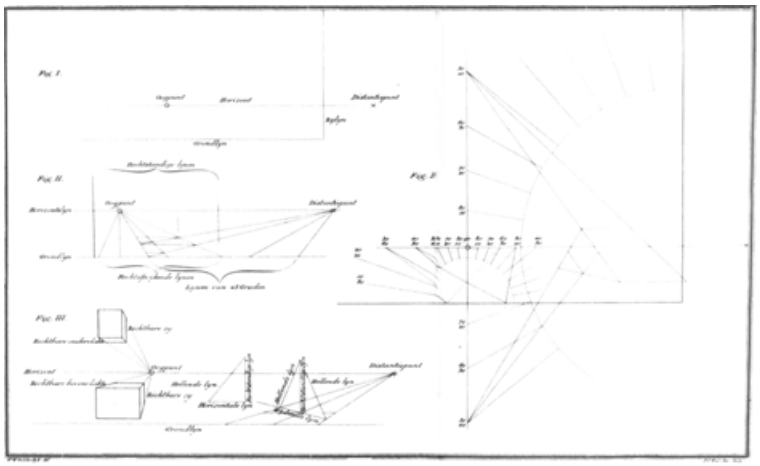

Ill. 1.1 Projectie: perspectief of doorzichtkunde
In 1712 had Gerard de Lairesse zijn uitleg van het perspectief, de 'door-zichtkunde', letterlijk gekoppeld aan een behandeling van allerlei te schilderen scènes. In verband met de zee kon dat dan gaan om bijbelse taferelen, maar ook om 'gevechten tussen koopvaarders en kappers, Turkze en Algiersze Roovers, Zeehavens met handelende kooplieden, verlossing van slaaven, zeetriomfen' etc. (1712, p. 111-112). Een eeuw later hoeft Bilderdijk in zijn *Grondregelen der perspectief of doorzichtkunde* er geen zeeslagen, bijbelse taferelen of Griekse mythologie meer bij te halen. Hij volstaat met een abstracte, schematische uitleg van diezelfde regels.

Taal en beeld vormen de voornaamste vehikels voor de hierna volgende kennismaking met havenplaatsen ver van Europa, die in het begin van de negentiende eeuw geregeld door Nederlandse schepen werden aangedaan. Havens zijn contactzones bij uitstek, ontmoetingsplaatsen tussen mensen die geografisch en historisch ver van elkaar staan. Ze bieden een vluchtig rustpunt voor doorgaande (zee)reizigers, kunnen het uitgangspunt vormen voor duurzame culturele en handelsrelaties, of zijn het openingstoneel van strijd om territoriale overheersing. Volgens die driedeling zullen de Nederlandse contacten overzee hier worden getypeerd: ontmoeting, uitwisseling en overheersing. Al naar gelang de regio, de relaties en het tijdvak waarover we spreken verschilde de aard van het contact, een verschil dat essentieel zal blijken voor het beeld dat in Nederland van de haven als contactzone is ontstaan.[6.]

De kennismaking met deze havens geschiedt met behulp van een aantal 'havengezichten'. Geschilderd of afgedrukt in een boek waren tot halverwege de negentiende eeuw deze gezichten op havensteden de belangrijkste visuele voorstellingen van den vreemde die in Nederland te zien waren. Als we dergelijke schilderijen nu in musea zien hangen, lijken het verstilde landschappen, willekeurige tijdloze stadsgezichten. Maar ze zijn niet zo statisch als het lijkt. Vaak zijn het getuigen van specifieke gebeurtenissen die direct samenhingen met de Nederlandse aanwezigheid in die haven. Het zijn geen verstilde landschappen, ze beelden in de beeldtaal van hun tijd activiteiten en toestanden uit die cruciaal waren voor de ontwikkeling van de Nederlandse expansie.

In de loop van de negentiende eeuw is de beeldtaal van havengezichten veranderd. Dat hing samen met artistieke en cultuurhistorische ontwikkelingen, de opkomst van de fotografie en het realisme, maar ook met veranderingen in de aard van het contact tussen Nederland en deze verre havens. Met de opkomst van die nieuwe technieken en communicatiepatronen zijn de vroege schilderijen de statische 'gezichten op verre havens' geworden die hen als stillevens een plek aan de wanden van de historische afdeling van musea heeft bezorgd. Daar is hun essentie in feite sterker geworden. De schilderijen dienen niet langer als kennismaking met verre streken, maar als getuigen van Nederlands vroege aanwezigheid in die streken. Wie goed kijkt kan de uiteenlopende aard van die aanwezigheid eraan af zien.

Een tweede bron voor kennismaking met deze vreemde havens zijn de vele reisbeschrijvingen, geografische handboeken en tractaten die in het kielzog van de vloot in de loop der eeuwen zijn geschreven. Ook reisbeschrijvingen worden gekleurd door de aard van het contact met vreemde culturen en de culturele bagage van de reiziger. In de reisbeschrijvingen die tot het midden van de negentiende eeuw uitkwamen, kunnen we veel elementen terugvinden van de geschilderde havengezichten. Woorden en beelden stonden in een wisselwerking met elkaar: de kunstenaar illustreerde het verhaal van de reiziger, de reiziger schilderde de verre streken in woorden die aansloten bij schilderkunstige tradities en kaderde de landschappen op deze manier in.[7.]

Met name de beschrijving van de aankomst, het moment waarop de reiziger

de vreemde haven in zicht krijgt sluit aan bij de beeldtraditie. Op papier en op doek keren dan vergelijkbare 'beelden' terug: de Nederlandse vlag, een stad die opdoemt aan de horizon of die juist ver onder de beschouwer in de diepte ligt, windstilte of bedrijvigheid, Europese of exotische schepen aan de rede. Zoals de havens een ankerpunt waren in den vreemde, zo haakten zowel het getekende 'gezicht' op een verre haven als de beschrijving van de aankomst in woorden aan bij verwachtingen van de achterblijvers. Ze waren de gidsen voor het thuispubliek en gaven de kaders aan waarbinnen het contact met de niet-westerse cultuur zich volgens de Europese reiziger zou gaan afspelen.[8.] Het zijn deze zich herhalende combinaties van beelden, eerste indrukken, metaforen, activiteiten, die hier onderzocht zullen worden als een van de sleutels voor begrip van de stereotyperingen die de Nederlandse expansie begeleidden en die vorm gaven aan het Nederlandse zelfbewustzijn.

Dat de havengezichten minder statisch opgezet zijn dan ze later in het museum zouden lijken, weten we omdat er mensen voeren op de schepen die op deze schilderijen zijn afgebeeld. Het zijn anonieme matrozen en gezagsdragers, soldaten, avonturiers en kunstenaars, Afrikaanse slaven en slavinnen, kolonisten, bannelingen en een enkele Europese vrouw. Soms hebben we het geluk dat we een van de passagiers kennen van het schip dat op zo'n inmiddels stereotiep geworden schilderij staat afgebeeld. Via zijn lotgevallen komt het beeld in beweging. In het hierna volgende geldt dat voor Jan Cock Blomhoff, het opperhoofd van Decima, die in 1817 de Baai van Nagasaki invoer en voor zijn latere drie zwagers, de broers Van Breugel, op weg naar respectievelijk Batavia, Noord-Afrika en Suriname.

Reizen anders dan uit economische noodzaak was binnen Europa in de zeventiende eeuw al gebruikelijk, vooral onder jongelieden uit de aristocratie. Tegen het einde van de achttiende eeuw nam onder invloed van de romantiek de reislust toe. De reiziger zocht in het reizen een cultuur- en natuurbeleving die het leven verrijkte. Dergelijke reizen waren bovendien niet meer louter aan de aristocratie voorbehouden; ook onder de Europese bourgeoisie raakten ze in zwang. Het woord 'toerist' deed zijn intrede.[9.] Terwijl in het post-Napoleontische Europa na 1813 de grenzen van de staten opnieuw getrokken werden en het reizen buiten Europa verweven raakte met onderlinge machtspolitiek, was voor de ontwikkelde reiziger iedere begrenzing voorbij het bestuurlijk-administratieve theoretisch geworden: 'Quel est l'homme qui n'aime pas les voyages? Quel est l'homme dont la curiosité n'ait pas une fois franchi l'enceinte de sa ville, la limite de sa province, la frontière de son pays, pour voir ce qu'il y a d'ailleurs (...) Quand nous avons regardé autour de nous, nous voulons voir plus loin, et, quand nous avons vu plus loin, nous voulons voir plus loin encore.'[10.]

Met deze woorden suggereerde de Antwerpenaar André van Hasselt in de inleiding bij het getekende reisverhaal over Suriname van Pieter Jacques Benoit (1839) dat de moderne burger zich verveelde in Europa, waar alles te bereizen was en het meeste ook beschreven. Zijn genuanceerde taalgebruik - enceinte, limite, frontière - geeft de indruk van tevredenheid over, maar ook kritiek op het

administratief en bestuurlijk geordende leven op het oude continent. 'A nous donc les autres parties du monde,' vervolgt hij. Daarmee riep hij de lezer op de enge grenzen van zijn dorp te verlaten, niet letterlijk, maar lezend. Hij memoreert de beroemde eigentijdse reisverhalen over Afrika, Azië, de Noordpool, Brazilië en Amerika en belooft dit keer zijn lezers mee te zullen nemen naar een getekende wereld waar de Europese orde nog niet bestaat. De eerste tekening die dan volgt is een aankomstscène van een schip dat de Surinamerivier opvaart.[11.] (**Ill. 1.8**)

Bij aankomst in den vreemde keken de reizigers, met Europa in hun bagage en zich bewust van de voor hen liggende taken, vanaf het schip naar de wal. En aan de wal zag men het zwaar geladen Hollandse zeilschip naderen. Spoedig zou er contact zijn. Wat zagen de betrokkenen en wat dachten ze?

Gezicht op Decima - venster op de wereld

'Na lange en bange verwachting en uitzigten, werd eindelijk het sein gegeven, en wij vernamen de nadering van twee schepen. Onbeschrijflijk was de vreugde van ons *Hollanders*, die op *Japan* nog slechts ten getale van *zes* overig waren.'[12.] Met deze woorden beschreef het Nederlandse opperhoofd op Decima, Hendrik Doeff, in zijn memoires het binnenlopen, in 1817, van de *Vrouw Agatha* en de *Canton* in de Baai van Nagasaki. We zien beide schepen op het schilderij van de Japanse schilder Kawahara Keiga, geschilderd in 1818 of kort daarna. (**Ill. 1.2**) Onder de Hollanders aan boord van de *Vrouw Agatha* bevond zich het nieuwe opperhoofd van Decima, Jan Cock Blomhoff, met zijn gezin.

Wie noemden Decima 'een venster op de wereld', de Japanners of de Nederlanders? De aanduiding is in de wetenschappelijke literatuur en in de Nederlandse schoolboeken gangbaar geworden, al werden ten tijde van het Nederlandse handelsmonopolie op Japan (1641-1854) bepaald ook andere beelden opgeroepen. De opluchting van Doeff toen hij hoorde dat er Hollandse schepen aankwamen en hij ze, enkele uren later, ook met eigen ogen kon zien, strookt niet helemaal met het idee van een venster op de wereld.

Letterlijk betekent Decima 'eiland dat uitsteekt'. Het waaiervormige kunstmatige eilandje in de Baai van Nagasaki op het Japanse hoofdeiland Kioesjoe werd in 1638 opgeworpen als verplichte verblijfplaats voor de Portugezen. Ze werden daarheen gestuurd omdat Portugese jezuïeten naar de smaak van de Japanse regering te veel druk zetten achter de bekering van Japanners tot het christendom. De Hollanders hadden weinig op met het katholicisme en lachten daar toen nog om. Ze zagen Decima niet als een venster op de wereld, maar noemden het - volgens Isaac Titsingh, die tussen 1780 en 1784 in dienst van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) opperhoofd van Decima was - spottend de 'kerker' van de Portugezen. Toen echter de heerser van Japan, shogun Iemitsu, ernst maakte met de *sakoku*, de afzondering van Japan van het

Westen, en het land radicaal afsloot voor alle buitenlanders, was het in 1641 plotseling de VOC zelf die op het eiland opgesloten werd. De Portugezen hadden het land toen al geheel moeten verlaten; de Hollandse handel was in een streng gereglementeerde uitzonderingspositie beland, die tot 1854 zou voortduren.

Van 1641 tot 1854 was Japan afgesloten van de buitenwereld. Het land werd strak geregeerd door de opeenvolgende shoguns, generalissimo's afkomstig uit het geslacht Tokugawa. Sinds 1603 waren zij aan de macht, hun zetel bevond zich in Edo (het tegenwoordige Tokyo). In de periode die hier centraal zal staan, heersten achtereenvolgens de Tokugawa shoguns Iënari (1787-1837) en Iëjosji (1837-1853). Naast hen stond de Japanse keizer als vooral een transcendent symbool van het traditionele gezag. Hij werd in deze zogeheten Edo-Tokugawa-periode uitsluitend geacht zich met wetenschap (confucianisme en poëzie) bezig te houden. De keizer verbleef in de hofstad Miaco (Kyoto).[13.] De Nederlanders typeerden hem als de geestelijke keizer en noemden de shogun de wereldlijke keizer.

Het Japan van de Edo-Tokugawa's was een stabiele, strikt hiërarchische feodale standenmaatschappij, met leenheren (*daimyo*) en hun leenmannen (*samurai*). De religieuze orden en sekten, georganiseerd rond boeddhistische tempels en schrijnen, stonden eveneens onder directe controle van het shogunaat. Via hen oefende dit regime rechtstreekse controle uit over de massa van de bevolking. Tweede in status na de daimyo en samurai waren de boeren, gevolgd door ambachtslieden. Onder aan de maatschappelijke ladder stonden de kooplieden.

Er heerste vrede in Japan ten tijde van de afsluitingspolitiek. De bevolking groeide en het ging goed met de economie van stad en platteland. De afsluiting bevorderde de stabiliteit van het regime. Zo althans zagen de buitenlanders op Decima het. De Duitser Engelbert Kaempfer, die van 1690 tot 1692 als medicus in dienst van de VOC op Decima verbleef, besloot zijn lijvige studie over Japan met de volgende woorden: 'Zulk een treyn van voorspoeden moest hen noodzakelijk overtuigen, het zij ze het oog slaan op hunne voorige losse levenswijze, het zij zij de historien der eerste Eeuwen raadpleegen, Dat hun land nooit geweest is in een gelukkiger staat dan nu, geregeert door een willekeurig Monarch, opgesloten, en gehouden buyten allen handel en gemeenschap met vreemde Natiën.' Kaempfers *Beschrijving van Japan* verscheen in 1733 in het Nederlands en gold in 1833 nog steeds als een van de beste boeken over dit rijk.[14.]

Sinds 1641 mocht alleen een gereglementeerd aantal Europeanen en Chinezen, onder strenge voorwaarden, als kooplieden in Japan verblijven. Hoogste in rang onder het VOC-personeel op Decima was het opperhoofd. De kooplieden mochten geen vrouwen meebrengen, het personeel van de handelsnederzettingen moest regelmatig vervangen worden en men werd permanent begeleid en bespied door Japanse functionarissen: wijkmeesters, opper- en onderbanjoosten, dwarskijkers (spionnen), oppertolken en ondertolken. De Europeanen zaten op Decima opgesloten in een gebied van 125 bij 75 meter (zo groot als de Dam in Amsterdam), waar ze jaarlijks een pachtsom voor moesten betalen. Ze waren afgesloten van de vaste wal met een stenen boogbrug en een bewaakte toegangspoort. Een schutting met een dubbele rij pieken onttrok hen aan het oog van de

Japanners op de wal.[15.] De toegang tot het water was afgesloten met een verzegelde waterpoort. Aanvankelijk mochten buitenlanders op Decima zelfs geen Japans leren. Naast Decima, eveneens uitstekend in het water, werd in 1689 ook een kunstmatige Chinese handelspost aangelegd, Juzenji. De Chinezen, die zeer actief waren in de intra-Aziatische handel, hadden wat meer bewegingsvrijheid dan de kooplieden van Decima die nauwelijks van hun eiland mochten afkomen. De Chinezen konden Nagasaki wel in, al werden ze daarbij dan wel voortdurend gefouilleerd.

De spot jegens de Portugezen sloeg bij de Hollanders dan ook om in lichte zelfspot vanwege de vernederende beperkingen en dagelijkse controle die zij zich ter wille van de handel moesten laten aanleunen. Kaempfer noemde het eiland 'de Nederlandsche Gevankenis in *Japan*; want dus mag ik met recht hare Wooning en Factory tot *Nagasaki* noemen'.[16.] De geograaf Conrad Malte-Brun, auteur van een overzichtswerk van de hele wereld in acht delen, schreef over Japan, het land van de rijzende zon: 'Un rocher long de deux cent trent-huit pas servait de prison aux négociants hollandais.'[17.] De Nederlanders schikten zich echter in hun lot[18.] en troostten zich met de wetenschap dat de Japanners handelaren weliswaar verachtelijk vonden, maar dat dat gebaseerd was op een misvatting van wat handel eigenlijk betekende. 'Daar zij geen denkbeeld hebben van de Regeringen van Europa, en niet weten, dat de magtigste Rijken aldaar hunne grootheid en de stevigheid hunner magt alleen aan den gezegenden invloed des koophandels verschuldigd zijn, verachten de Jappanezen het koopbedrijf, en beschouwen den landman en handwerker als nuttiger leden der maatschappij, dan den koopman,' stelde Titsingh in zijn in 1824 in het Nederlands gepubliceerde *Bijzonderheden over Japan.*[19.]

De te grote bekeringsijver van de Portugezen had een belangrijke rol gespeeld bij het besluit van de toenmalige shogun om Japan af te sluiten. Maar de politieke beoordeling van handel heeft waarschijnlijk inderdaad meegespeeld in dit drastische besluit. Japanse zeelieden die rond 1600 met kleine schepen handel dreven in de regio, moesten bijvoorbeeld in overeenstemming met de confuciaanse ethiek een eed afleggen. Deze hield in dat ze zich zouden beperken tot eerlijke handel zonder overmatige winsten te maken, uitgaande van gelijke behandeling van allen, ongeacht nationaliteit en met respect voor de traditie van andere landen waar ze mee te maken kregen.[20.] Deze pre-kapitalistische handelspraktijk stond op gespannen voet met de kapitalistische handelsethiek die in Europa meer en meer ingang vond. Door als reactie daarop Japan af te sluiten voor buitenlandse handel, hield het shogunaat zelf het monopolie daarop in handen en voorkwam dat de Japanse kooplieden binnen de staat een nieuwe macht zouden vormen.[21.]

Japan lag ver van Nederland. In principe kwamen er elk jaar in augustus/september Hollandse schepen naar Decima, zogeheten Oost-Indiëvaarders. De Oost-Indiëvaarder (oftwel het retourschip) gold tegen het eind van de achttiende eeuw als het meest indrukwekkende koopvaardijschip dat de oceanen bevoer. Het was vergaand gestandaardiseerd, sterk en veilig, met een laadvermogen tot

700 ton. Qua inrichting en bewapening was de Oost-Indiëvaarder te vergelijken met een oorlogsschip.[22.] De schepen met handelswaar voor Japan maakten deel uit van de Kermisvloot, de vloot die in september uit Holland vertrok en in maart/april van het jaar daarop in Batavia aankwam. Enkele schepen uit die vloot voeren dan in mei of juni in ongeveer vijf weken verder naar Japan, profiterend van de zuidwest-moesson. Ze bleven zo'n drie maanden te Nagasaki/Decima (een periode die op Decima de negotietijd heette) en vertrokken in november/december weer met de noordoostelijke moesson naar Batavia. Zodra de schepen uit Japan daar aankwamen, vertrok de hele vloot in maart, profiterend van de zuidoost-passaat, richting Europa. De terugreis duurde dan nog zo'n vijf-en-een-half tot zeven maanden. Uit en thuis was een schip dat op Japan zeilde dus zeker twee jaar onderweg.[23.]

Varen naar Japan was een delicate aangelegenheid; Decima kon niet zomaar genaderd worden. Kapiteins kregen tevoren nauwkeurige instructies[24.] en onderwierpen zich bij aankomst zonder protest aan de Japanse reglementen en controles. Deze hielden onder meer in dat het roer en de zeilen van het schip tijdelijk in beslag genomen werden, evenals de wapens (pistolen, houwers, sabels), Europese valuta en alle bijbels die zich aan boord bevonden. Openlijke uitingen van christelijk geloof waren in Japan sinds 1616 namelijk voor iedereen verboden en dit verbod gold ook op Decima.

De curieuze ontvangst door de Japanners keert in de reisbeschrijvingen steeds terug. Kaempfer wijdt er een aantal bladzijden aan en concludeert: 'Om kort te gaan, indien ik tevooren niet onderrecht was geweest van hunne gewoonlyke verrichtingen, zou ik niet anders hebben kunnen besluyten, of wy waren in een vyandelijk land geraakt, of dat wy als verspieders wierden aangezien.'[25.] Ongeveer honderdvijftig jaar later maakte kapitein Cor van Assendelft de Coningh vlak voor de 'opening' van Japan, hetzelfde ontvangstritueel mee, dat ten opzichte van Kaempfers bevindingen nog nauwelijks veranderd lijkt: 'Wij landden voor Decima, en nadat het zegel op het slot der waterpoort door een halfdozijn dwarskijkers angstvallig was onderzocht en in orde bevonden, gaf een opperbanjoost last die te openen. De kolossale zware deur kraakte op hare deur hengsels, en omringd door ons geleide, traden wij, als waren we staatsmisdadiger, Decima binnen.'[26.] Decima was, in de woorden van Van Assendelft de Coningh, de 'toegang tot het rijk der geheimzinnigheid'.[27.] Japan als rijk van geheimzinnigheid: dat beeld is in de Europese cultuur diep ingesleten.

Maar het was geen straf om een reis naar Japan te maken. Vanuit Batavia voeren geregeld hoge functionarissen van de VOC mee om een paar maanden vakantie te vieren en allicht wat extra's te verdienen met privé-handel (*cambang*). Zulke reizigers staken echter weinig op van Japan. Ze waren er kort en kwamen niet van Decima af. Dat is een van de redenen waarom in de reisliteratuur over Japan in het algemeen een ander perspectief geldt dan gebruikelijk in verhalen van aankomst in den vreemde. Niet de langdurige zeereis om er te komen, de opluchting van de nadering van een veilige haven, de beschrijving van het onbekende - dat men op het moment van aankomst nog niet kent maar desalniette-

min voor de lezer alvast oproept - domineert. Als het om Japan gaat wordt het perspectief meestal omgedraaid. De aankomstpassages draaien veelal om de (verwachte) opluchting van de op het eilandje gekluisterde Nederlanders bij de aanblik van een schip dat de baai in vaart.[28.]

De Nederlandse vlag is een ijkpunt in de reisverhalen over Japan. Ze wappert aan de vlaggenmast boven de gebouwen van het eiland Decima en de naderende reiziger merkt haar meteen op. De Nederlandse vlag bevestigde dat een schip inderdaad de baai in mocht varen om handelswaar aan te brengen. Ze wapperde voor de ingang van de baai op het eilandje Takashima als baken. De vlag moest ook enige huiselijkheid brengen op Decima. Elke dag werd ze gehesen in aanwezigheid van de Nederlanders en hun Aziatische personeel. Toen Doeff voor het eerst de Baai van Nagasaki invoer werd hij overweldigd door emoties, en zag tegelijkertijd de vlag slap neerhangen. Die beschrijving was een metafoor, voor de tijd die op Decima stilstaat, voor de misstanden die Doeff naar eigen zeggen aan zou treffen op Decima, voor de malaise in de handel die daarop zou volgen wegens de Napoleontische oorlogen in Europa.[29.]

Decima was een locatie gelegen op grote afstand van Europa in de Baai van Nagasaki; het was ook een tijdloos wachtlokaal tussen het gesloten en statische Japan en het woelige dynamische Europa. In de baai heerste windstilte. 'Deze haaven is besloten met hooge gebergtens, Eylanden en klippen, en door de natuur bewaart tegens de woede der zee, en de verwoedheid van stormende winden.' Het schip dat binnenloopt moet, voorbij de mond van de baai, door Japanse roeibootjes getrokken worden, want te zeilen valt daar niet meer. De baai is mooi, ook de Chinese jonken voor Juzenji worden in de reisbeschrijvingen vaak opgemerkt. En hoewel dat niet direct zichtbaar was, was de baai ook goed beschemd. 'Langs het strand, 'twelk gemaakt word door den voet dier bergen die de haaven omvangen, staan verscheide ronde Bastions, Bolwerken, aan welke ik alleenlijk merkte valyen of pallisaden, roodgeverwt, alsof 't cieraads halven was, maar ik zag geen kanon...' Wachters op de toppen van de bergen zagen met hun verrekijkers de schepen al twee dagen voor hun aankomst naderen, en brachten dan de Europeanen daarvan op de hoogte.[30.]

De Europeanen op Decima zagen de schepen pas als die eenmaal voorbij de zogeheten Papenberg waren, waardoor de zee aan het zicht onttrokken was. Of ze zagen géén schepen naderen, en de emoties die de komst of juist het uitblijven van schepen veroorzaken, zijn een belangrijk dramatisch element in de beschrijvingen van Decima. 'Toen het jaar 1811 was aangebroken, haakten wij gedurig met bijna zekere hoop naar het einde van Julij en het begin van Augustus, de gewone tijd van aankomst onzer schepen - doch tevergeefs... Dus liep in 1811 de tijd van aankomst onzer schepen weder voorbij, zonder dat er één werd gezien...'; 'Met 1813 traden wij nu het *vierde* jaar onzer volstrekte scheiding van *Batavia* in. Men begrijpt, hoezeer wij naar schepen van daar reikhalsten'; 'Vergeefs tuurden wij in Julij en Augustus dagen lang naar de zee; er verscheen noch tijding, noch vaartuig' (1816) 'Zie daar dan weder een jaar verloopen dat wij vrugteloos uitkomst in onze kommervolle omstandigheeden hebben verwagt. Den Hemel weete wanneer wij eens positieve tijdingen zoo wel uit ons moeder-

land als Batavia zullen ontvangen. Wanneer deze denkbeelden bij ons opkoomen verliest men zig in zee van gissingen zonder eenig vooruitzigt dan alleen die bedriegelijke hoop waarmede wij ons nu reeds zeven jaaren gekoesterd hebben.' Het uitblijven van schepen is een leitmotiv in de memoires van Doeff. Het verwijst naar de jaren van eenzaamheid, stilstand en bedreigde handel met Japan tijdens de Napoleontische tijd.[31.]

De negotietijd die volgde op de aankomst van schepen, was voor de Nederlandse functionarissen de drukste tijd van het jaar. De pakhuizen raakten dan weer vol, er werd onderhandeld en geadministreerd en iedereen was bezig. Als aan het eind daarvan de schepen uit het zicht voeren, ebde ook de dynamiek van Decima weg. De Nederlanders bleven achter in hun tijdloze bestaan onder de Nederlandse vlag. 'Met aandoening hun uit 't oog verliezende hoop en bid ik den Almagtigen God hun een spoedige en behouden reize te verleenen,' noteerde het opperhoofd Jan Cock Blomhoff in december 1817 in het dagjournaal van de factorij.[32.] Hij heeft dan het roer overgenomen van zijn voorganger en vriend Hendrik Doeff, en ziet hem vertrekken. Maar zijn ontroering zal vooral zijn eigen vrouw en zoontje hebben gegolden. Blomhoff had namelijk in een optimistische bui zijn familie mee naar Decima genomen om met hem zijn tijd als opperhoofd door te brengen. De Japanners waren echter niet bereid de verbodsbepalingen op vrouwen te verzachten, zodat Blomhoffs familie met Doeff mee terugvoer naar Batavia.

Decima werd in Nederland bekend via de reisverslagen, een klein aantal monografieën van functionarissen op Deciman[33.] en via Japanse handelswaar die een plek kreeg in het dagelijks leven van de betere kringen (zoals porselein, lakwerk, zijden kimono's, Japanse planten, Japanse tuinkunst). Vanaf het begin van de negentiende eeuw nam het aantal publicaties over Japan snel toe. De beschrijvingen van Decima als venster op de wereld kregen toen bovendien een pendant in de schilderijen en prenten die sinds circa 1760 in Nagasaki door Japanse kunstenaars werden gemaakt. Vanaf het begin van de negentiende eeuw werden deze afbeeldingen ook meegebracht naar Nederland.[34.] Het waren schilderijen op zijde of papier, en *Nagasaki-e*, kleurenhoutsneden die in oplage werden uitgebracht door een twaalftal uitgevers in Nagasaki, als souvenir voor Japanse (en vanaf de negentiende eeuw ook Europese) bezoekers aan de stad.[35.] Er bestaan allerlei uitvoeringen van deze Nagasaki-e: afbeeldingen van de baai en schepen, of van scènes uit het dagelijks leven van de Europeanen en Chinezen, temidden van Japanners.

Beroemd is het schilderij Gezicht op de Baai van Nagasaki (*Nagasaki-ko zu tsuitate*) van de Japanse schilder Kawahara Keiga, in het gemeentemuseum van Kobe. (**Ill. 1.2**) De voorstelling, geschilderd vanuit een hoog standpunt, is typerend voor het genre. Decima ligt in de diepte, met een Hollands schip voor de rede, links Juzenji met enkele Chinese jonken. Er wordt een tweede Nederlands schip de baai binnengesleept door Japanse roeiboten. De zee, zichtbaar door het hoge standpunt, vormt een verre horizon, erboven slechts een smalle strook lucht. Wachtposten zijn nergens te vinden, maar duidelijk is dat alles in de baai

Ill. 1.2 Eerste havengezicht: de aankomst van Jan Cock Blomhoff en zijn familie te Decima, 1817

De twee schilderijen *Nagasaki-ko zu tsuitate*, Gezicht op de Baai van Nagasaki, en *Burumahofu zu tsuitate*, De familie Blomhoff, door Kawahara Keiga (ca. 1818), gaan over de aankomst van Jan Cock Blomhoff en zijn familie op Decima in 1817. Op het familieportret zien we van links naar rechts: Jan Cock Blomhoff, de min Petronella Muntz, Titia Blomhoff-Bergsma met de tweejarige Johannes Blomhoff, en de Javaanse bediende Maraty. Het gezin kwam aan met het eerste koopvaardijschip dat na de Napoleontische oorlogen naar Japan voer. Blomhoff had blijkbaar verwacht dat de Japanse overheid het strikte verbod op buitenlandse vrouwen zou willen versoepelen, maar zijn gezin mocht niet blijven en vertrok weer met hetzelfde schip.

De Japanse schilderkunst werd door de Decima-gangers geroemd. Van Overmeer Fisscher (1833, p. 129) schreef in zijn memoires dat de Japanners zeer goed waren in waterverf. 'De schetsen en omtrekken zijn stout, en de teekeningen zonder schaduw onverbeterlijk, maar in het uitwerken van de perspectief zijn zij zeer ten achteren.' De *Nagasaki-e*, tekeningen en schilderijen van Japanners die met de Nederlanders op Decima contact hadden, zouden in de loop van de twintigste eeuw steeds weer gekarakteriseerd worden als 'een onuitputtelijke bron van informatie over Japans toenemende culturele en technologische contacten met Europa in de achttiende en vroege negentiende eeuw' (Sullivan 1975, p. 42). Dat werd dan vooral afgeleid uit de schildertechniek.

De een zag in de (al dan niet kundige) toepassing van 'de regels van het perspectief' een Europese invloed; de ander zag een boeiende combinatie van de typisch Japanse 'voorliefde voor het contour' en de Europese wijze om door middel van arceringen driedimensionaal te tekenen, een derde wees op buitenlandse invloeden in materiaal en ontwerp (Sullivan 1975, p. 41-42; Stellingwerff 1983, p. 15; Boxer 1968, p. 68-69). En telkens weer is in dit beeldonderzoek gewezen op het feit dat het *Groot schilderboek* van Gerard de Lairesse uit 1712 naar Decima werd gebracht, zodat de kunstenaars kennis konden nemen van de regels van het perspectief. Wellicht was De Lairesses lijnen- en puntenschema voor een perspectivische landschapsschildering (1712, p. 366) inderdaad wel de basis voor het Gezicht op de Baai van Nagasaki.

Yasumasa Oka, conservator van het Gemeentemuseum in Kobe, richt de focus van deze Europese blik op de Japanse prent echter opnieuw op Japan als hij over de Nagasaki-schilders concludeert: 'the paintings of artists (...) who encountered Western painting during the Edo period, were influenced by the West but made under a special set of conditions. That is why art historians today look at them for the uniquely Japanese qualities which the artists poured into Western forms...' (1993, p. 219). Zo zijn deze Japanse schilderijen en prenten in te voegen in de 'mirror dance of colonial meaning making', in de spiegeldans die Europese representaties van andere culturen doet opgaan in zelf-representaties van die cultuur, die op hun beurt ook het beeld in Europa weer beïnvloeden (Pratt 1992, p. 136, 143). Het voorbeeld van Japan maakt duidelijk dat die spiegeldans niet noodzakelijk in

de context van koloniale machtsverhoudingen geplaatst hoeft te worden. Het perspectief van de Japanse wacht, hoog boven Decima, is op zichzelf getuigenis van een Japans-Europese ontmoeting.

zichtbaar is. Wij zien neer op de minuscule mensen op de wal en, over hen heen, naar de zee die zij niet kunnen zien.

Dit schilderij is door Kawahara Keiga, die de Nederlanders op Decima persoonlijk kende, gemaakt vanaf de berg Hikosan, vanwaar de wachters met hun verrekijkers naar zee tuurden en de toegang tot Japan bewaakten. Kawahara Keiga (geboren 1786) was een van de laatste en volgens sommigen de belangrijkste van de Nagasaki-schilders.[36.] Zijn schilderij versterkt het beeld dat ook in de (reis)literatuur over Decima werd opgeroepen: de beschouwer ziet vanaf het land naar de zee (er zijn maar weinig afbeeldingen van Decima gezien vanaf het water)[37.]; de Nederlandse vlag, wapperend op het eiland en op de Europese koopvaardijschepen, is geen ijkpunt van soevereiniteit, geen bevestiging van macht, maar eerder een indicatie van het exotische, het verre dat in Japan wordt toegelaten. De prent suggereert stilte, door de hoogte van waaruit op de baai wordt neergekeken.

Het is vooral via deze Japanse weergave van het gelimiteerde handelscontact dat betrokkenen in Europa ook echt een beeld kregen van Decima en het rijk der geheimzinnigheid. In openbare en privé-verzamelingen over de hele wereld zijn allerlei versies te vinden van negentiende-eeuwse afbeeldingen van de Baai van Nagasaki. Soms loopt een schip binnen, of ligt het voor anker, soms zijn Nederlanders zichtbaar en soms lijkt niets te bewegen.

Nagasaki-ko zu tsuitate van Kawahara Keiga is echter niet een louter landschappelijk gezicht op Nagasaki met het eiland Decima vanuit een geheimzinnig Japans perspectief. Het schilderij toont actie: de aankomst van Jan Cock Blomhoff en zijn gezin in het jaar 1817, waarmee dit hoofdstuk opende. Het binnenlopen van het schip was geen routine, maar een bijzondere gebeurtenis, na de jarenlange afwezigheid van Hollandse schepen. Bovendien brachten de schepen de aflossing van Doeff, die vanaf 1799 op Decima had gewerkt en daar vanaf 1803 onafgebroken opperhoofd was geweest.

Dit bewogen moment in de geschiedenis van de Nederlandse handelspost is door Kawahara Keiga op zijde vastgelegd. Voor de lezer niet direct zichtbaar (maar voor de toeschouwer van het echte schilderij in het museum uiteraard wel), heeft hij aan het Gezicht op de Baai van Nagasaki een dimensie toegevoegd door het te bevestigen in een vrijstaande lijst, met aan de achterzijde een tweede schilderij. Daarmee is een binnenkant en een buitenkant ontstaan, die refereren aan de 'binnenkant' en de 'buitenkant' van het leven op Decima.[38.] De buitenkant komt overeen met het overheersende beeld van Decima: gezien vanaf het land, uitkijkend over de baai in de richting van de zee met schepen in zicht. Achterop dit 'venster op de wereld', of zo u wilt deze gesloten en omsloten leefruimte, bevestigde Kawahara Keiga een schilderij van de familie Blomhoff.[39.] (**Ill. 1.2**) Ze zitten verslagen bij elkaar, aangezien Blomhoff geen toestemming had gekregen om zijn vrouw op Decima bij zich te houden.

Kawahara Keiga combineerde aldus een opeenvolging van voor Decima heftige gebeurtenissen in een dubbelzijdig schilderij, dat in talloze variaties zijn weg naar Europa vond en een rol speelde in de vorming van het westerse beeld van Decima. Doeff en Blomhoff zouden daar weldra een 'eigen' beeld aan toe-

voegen. Blomhoff liet, toen het schip vertrokken was, een nauwkeurige houten maquette op schaal maken van het eiland Decima, met de woning van het opperhoofd, de pakhuizen, tuinen, de waterpoort en landbrug, en de vlaggenmast voor de Nederlandse vlag. De maquette was bestemd voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden in Den Haag; bedoeld dus, om aan een thuispubliek duidelijk te maken hoe Decima er precies uitzag. Doeff voegde in Nederland een gedetailleerde beschrijving aan de maquette toe. Zo konden de bezoekers van het Koninklijk Kabinet in het Haagse Mauritshuis om Decima heenlopen en neerkijken op deze kleine Hollandse nederzetting, waarbij Japan geheel buiten beeld bleef. Misschien voelde het publiek iets van het isolement van dit venster op de wereld.

Batavia, een tweede Holland

In hetzelfde jaar dat Jan Cock Blomhoff met zijn gezin via Batavia naar Japan voer, 1817, vertrok - op een schip volgepakt met soldaten - de twintigjarige Jan Eliza van Breugel naar Batavia. Van Breugel kwam uit een aristocratische familie, die voor de politieke omwentelingen van het einde van de achttiende eeuw onder meer actief was in de koloniale handel. Zijn oom was, in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, koopman en bestuurder geweest in Banten. Jan Eliza van Breugel, eerste luitenant in het Oost-Indisch leger, diende dertig jaar later als militair koning Willem I. De VOC was inmiddels opgeheven. Zijn vertrek naar Java had te maken met het wisselen van de wacht: Nederlandse soldaten moesten op Java het gezag overnemen van de Engelsen, die in 1811, na Nederlands inlijving bij Frankrijk, alle Nederlandse posities in de Indonesische archipel hadden veroverd. Jan Eliza van Breugel behoorde in 1816 tot de eerste lichting militairen van het kersverse Koninkrijk der Nederlanden die in de Oost opnieuw het Nederlandse gezag mochten vestigen.

Batavia was van oudsher een Nederlandse creatie. Een jaar na Jan Eliza van Breugel schreef de schilder Antoine Payen over zijn eerste indruk van de stad: 'Arrivé à Batavia, je fus surpris de ne voir que l'apparence d'un de nos gros villages: des canaux puants, des rues désertes, des maisons à la hollandaise de mauvais goût, mais très propres.'[40] Ook de missie van Payen naar Java stond in het teken van het nieuwe Nederlandse koloniale bestuur: hij had de opdracht om documentaire tekeningen en schilderijen te maken, in het kader van het wetenschappelijk onderzoek waarmee prof. dr C.G.C. Reinwardt het nieuwe koloniale bewind zou onderbouwen. Payen liftte mee met de troepenschepen. De reis had, via Rio de Janeiro, vijf maanden geduurd. Hij beklaagde de militairen, wier overtocht beslist geen pretje was geweest.[41]

De beroemde handelsnederzetting, die als hoofdkwartier van de Nederlandse Verenigde Oost-Indische Compagnie zo'n centrale rol had gespeeld in de koloniale handel met Azië, de stad ook van waaruit de schepen naar Japan ver-

trokken, lag er rond de eeuwwisseling vervallen bij. Conrad Malte-Brun noemde de stad enigszins misprijzend een waar tweede Holland, 'véritablement une seconde Hollande', waarbij hij net als Payen doelde op de grachten die stonken wegens het stilstaande water, de oude zware slechtgebouwde huizen en een stadswal die op instorten stond. Hij typeerde het kasteel van Batavia als toevluchtsoord voor de gouverneur-generaal en de functionarissen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, gelegen aan een haven die vanaf zee niet in te nemen was.[42.]

Malte-Brun liep echter een beetje achter. Toen hij dit schreef, was het Kasteel van Batavia al gesloopt door de man die tijdens de Bataafse Republiek drie jaar gouverneur-generaal was geweest: Herman Willem Daendels (1808-1811). Daendels had het bestuurscentrum verplaatst naar Buitenzorg, vlak bij Batavia en sindsdien woonden er nog maar weinig Europeanen in de binnenstad zelf.[43.] Batavia, ooit van handelsfactorij omgebouwd tot een grote en bloeiende handelsstad, beschermd door een goed verdedigbaar fort, en met levendige handels- en ambachtskwartieren, veranderde na 1808 echter weer in een bestuurscentrum, nu van een koloniaal rijk, Nederlands-Indië. Luitenant Van Breugel zette zich voor die omslag ten volle in. Van zijn eigen bevindingen weten we weinig. Net als duizenden andere Nederlandse militairen doorstond hij de tropen niet lang; in 1824 stierf hij aan cholera. Zijn verhaal, ingepast in de ervaringen van andere familieleden overzee, brengt 'Batavia' echter in de discussie over beeldvorming in Nederland over niet-westerse culturen in op een wijze die voor velen heeft gegolden. Vooruitlopend op die discussie beperken we ons hier tot enkele achtergrondgegevens.

Batavia op het eiland Java was sinds 1619 het hoofdkwartier van de VOC. Vanaf 1596 waren er Nederlandse handelaars in de regio geweest. Nadat in 1602 de Verenigde Oost-Indische Compagnie was opgericht, ter coördinatie en bescherming van de Nederlandse handelsactiviteiten in de Oost, vestigde deze onder meer een handelspost in Banten (Bantam), de bloeiende islamitische handelsmacht aan de Straat van Sunda. In 1610 week de VOC echter uit naar de plaats Jayacatra aan de noordkust van Java, vanwege problemen met de sultan van Banten en rivaliteit met Engeland. Toen in 1618 de handelsfactorij te Jayacatra eveneens bestookt werd, vanaf het land door de vorst van Jayacatra en vanaf zee door de Engelsen, stuurde de VOC een zeemacht van achttien schepen, onder leiding van Jan Pieterszoon Coen. Tegenover deze overmacht trokken de Engelsen zich terug. De vorst van Jayacatra werd door de sultan van Banten verraden en door de Hollanders verslagen.

Met de vernietiging van Jayacatra en de bouw van Batavia op die plek grondden de Nederlanders in 1619 hun macht in de regio. In 1811 moesten ze deze afstaan aan de Engelsen, onder leiding van Thomas Stamford Raffles. John Crawfurd, Engels koloniaal bestuurder onder Raffles, liet zich daarbij zeer kritisch uit over het monopolistische handelsbeleid van zowel de VOC als de Engelse East India Company. Hij beschreef hoe de vorst van Jayacatra moest vluchten, nadat door Coen de hele mannelijke bevolking van de stad was uitgemoord en de gebouwen platgebrand, en vervolgens zijn dagen ergens op Java sleet als een

arme visser. Voor Crawfurd bevatte dit ondergangsverhaal in zich de kern van de hele geschiedenis van de Europese agressie in Azië. Een vorst en een rijk gingen ten gronde door 'a band of rapacious merchants from a country of the second order in another hemisphere'.[44.]

Ook Malte-Brun ging nader in op de stichtingsgeschiedenis van Batavia. Hij verwees echter niet naar de puinhopen van het rijk Jayacatra waarop de stad gesticht was, maar greep terug op de nog oudere naam van de stad, Sunda Kalapa. De stad Sunda Kalapa had behoord tot het oud-Javaanse hindoerijk Pajajaran. Dat was in de zestiende eeuw echter ten onder gegaan, en als Jayacatra onder een islamitisch heerser gekomen.[45.] Zo blijkt men zich er in Europa in die vroege negentiende eeuw van bewust te zijn geweest, dat de geschiedenis van de plek waar Batavia werd gesticht, verweven was met de vele culturele, religieuze en economische invloeden die zich in de loop der eeuwen in de Indonesische archipel hebben doen gelden. De Europeanen betraden als laatsten dit 'common theatre'.[46.]

Batavia werd het middelpunt van de VOC-handel in Azië. Andries Beeckman schilderde rond 1655, tijdens een van haar bloeiperiodes, een levendig beeld van de stad. (**Ill. 1.3**) Het schilderij is een soort exposé van de verschillende culturen en bevolkingsgroepen, van mensen en dieren, producten en vervoermiddelen, geplaatst in een door de VOC gebouwde omgeving. Op de achtergrond staat het ommuurde kasteel, met zijn ophaalbrug voor de landspoort en kanonnen op de bolwerken. (De twee bastions aan de landzijde heetten Robijn en Diamant, de twee aan zeezijde Saffier en Parel. Er komt een ruiterstoet uit de landpoort van het kasteel, niet zichtbaar is de waterpoort aan de zeezijde, waardoorheen de scheepsladingen binnengebracht konden worden.) De magazijnen en andere gebouwen binnen de muren en rondom het kasteel volgen eveneens een Europees plan. De mensen op de marktplaats onder de hoge palmen (waarin de apen hun gang gaan) zijn echter van allerlei komaf en rang: Javanen, Chinezen, Hollanders, Arabieren, een enkele Afrikaan. Ze hebben bemoeienis met elkaar en leven niet in gescheiden werelden. Er is handel, er wordt aan schepen getimmerd, de cavalerie gaat uit rijden, een schuitenvoerder zet zijn roeiers aan, twee Chinezen groeten elkaar, een groepje kijkt omhoog hoe een kokosnoot uit een boom valt. De dromedaris op de achtergrond zal geïmporteerd zijn. Hij verwijst misschien naar de aanwezigheid van Arabische handelaars. Of misschien is het toevallig hetzelfde beest dat de Nederlanders van plan waren te schenken aan de shogun van Japan.[47.]

Terwijl de VOC in 1641 op Decima werd opgesloten en er een grote stilte neerdaalde over die handelspost in Japan, namen de activiteiten en de invloed van de VOC in de Indonesische archipel vanuit Batavia gestaag toe. De VOC was een geoctrooieerde maatschappij. Het octrooi, een strikt handelsmonopolie, werd voor telkens een bepaalde periode verleend door de Staten-Generaal der Zeven Verenigde Provinciën. De VOC werd bestuurd door bewindhebbers, de Heren XVII, met de stadhouder als opperbewindhebber. Zo waren er personele unies tussen 'de politiek' en de VOC, maar de VOC was autonoom in handelsbeleid en het (militaire) beheer van de bezittingen in Azië.

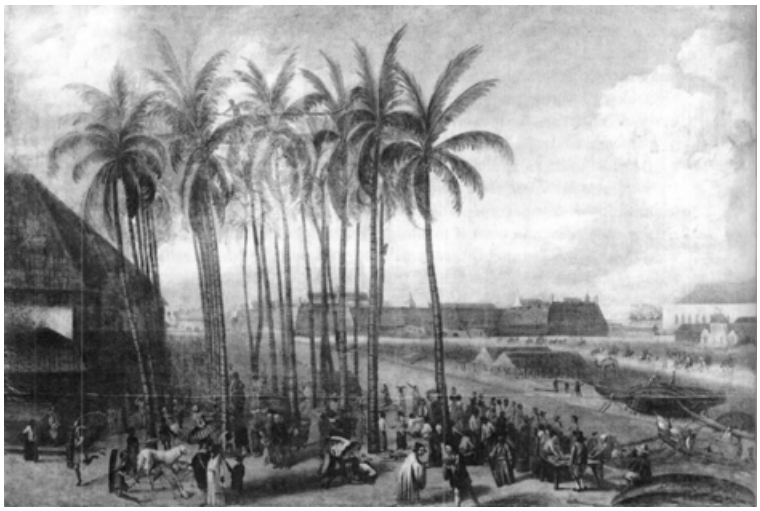

Ill. 1.3 Tweede havengezicht: handelscentrum Batavia

Het schilderij Het kasteel van Batavia, door Andries Beeckman (1656), was eigendom van de VOC. Het toont, in de woorden van kunsthistorica De Loos-Haaxman (1941, p. 64-66) het hechte bolwerk van de soevereine macht van de bewindhebbers van de VOC, met volle pakhuizen. De opperlandvoogd komt aan het hoofd van een stoet ruiters de landspoort van het kasteel uitgereden in de richting van het stadhuis. Trompetters gaan hem vooruit. Links een Chinese woning en rook uit een smidswinkel. We zien de timmerloodsen en, rechts van de ruiterstoet, het gebouw van de Raad van Justitie en de gevechtsplaats. Voorts wijst zij op de 'coetswagen', dromedaris en olifanten en, op het water van de Kali Besar, een 'orembaai' (de schuit met hoge versierde steven, waar op het dak muzikanten kunnen zitten). In de kasteelgracht baadt een aantal Europeanen. De VOC koesterde dit historische beeld van Batavia als bedrijvig centrum van handelsactiviteiten en internationale contacten dat Beeckman in 1656 had geschilderd. Het schilderij hing vanaf 1663 boven de schoorsteen van het Oost-Indisch Huis in Amsterdam. Eromheen hingen 'traditionele' gezichten op Nederlandse factorijen in de Oost: ommuurde geïsoleerde forten oprijzend uit zee, met een goed verdedigbare haven. Batavia zelf was echter niet zo'n geïsoleerde factorij; van haar dus geen havengezicht vanaf zee, maar het beeld van de levendige stad. Toen stadhouder Willem V in 1768 opperbewindhebber werd van de VOC, keerde deze voorstelling terug op de achtergrond van de tekening van S. Fokke over die plechtigheid (1771). Vaag is het schilderij van Beeckman vervolgens nog te herkennen op de prent die van Fokkes werk werd gedrukt. Voor het Nederlandse publiek dat deze prent verwierf betrof het in de eerste plaats een souvenir van het Nederlands gezag over de Oost; een beeld van Batavia zal er niet uit naar voren gekomen zijn.

In 1859, de VOC was al lang opgeheven, werd het schilderij van Beeckman door de Nederlandse regering aangekocht voor de Landsverzameling van schilderijen in Batavia en daarheen verscheept (De Loos-Haaxman 1941, p. 64). In datzelfde jaar schreef de hervormde dominee Buddingh over de stad: 'De lezer denke zich nu eene ouderwetsche oud-Hollandsche stad met eenige breede straten en grachten, en talrijke voor-, achter-, dwars- en zijstraten, alle dicht bebouwd met oud-Hollandsche huizen.' Spijtig voegde hij daar echter aan toe: 'het Batavia van heden is het Batavia van voorheen niet meer' (Brommer 1979, p. 12-13). De aard van het contact tussen de verschillende bevolkingsgroepen in de koloniale hoofdstad was grondig veranderd.

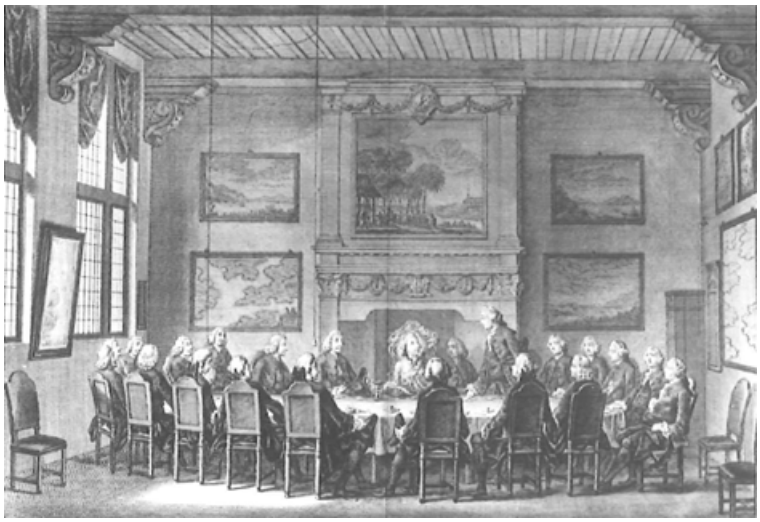

Met geweld en per verdrag werden lokale heersers vazallen van de handelscompagnie. De VOC dwong in de havens een monopolie af voor de eigen handel. In bepaalde regio's, zoals in de Molukken, werden de bevolking monocultures opgelegd, gericht op de handel in specerijen. De Nederlanders concurreerden in de archipel met de Engelsen, Portugezen en Spanjaarden, maar ook met de lokale handelaars. Het internationale karakter van de handel veranderde. Banten, eens centrum van handel tussen Denen, Engelsen, Perzen, Gujarati, Portugezen, Japanners, Arabieren, Engelsen, Maleiers, Javanen en Chinezen, werd onderworpen aan het VOC-monopolie, de inheemse handelsklasse ging er onderdoor, en de Engelsen en Nederlanders verdedigden in een harde concurrentiestrijd hun monopolies ten opzichte van elkaar.[48.]

De Europese handelspraktijk stond haaks op de hiervoor geciteerde confuciaanse uitgangspunten die voor de Japanse handelaars hadden gegolden. Crawfurd, die af wilde van het oude monopoliestelsel, omschreef het als volgt: 'To give an equitable price for the commodity they purchased, or to demand no more than a reasonable profit, never entered in their minds. They considered the natives of those countries as fair game, and drove a trade, in short, in which the simplicity, ignorance, and weakness of the inhabitants of the country, were but poorly opposed to the superior intelligente, more enlarged experience, and, above all, to the power and violente of the European.' En met die karakterisering plaatste deze moderne koloniale bestuurder de misstanden in de Europese handel met de Oost in vroeger tijden, en gaf aan, dat ze in de negentiende eeuw op een nieuwe leest geschoeid zou zijn.[49.]

Toen Crawfurd dit schreef was de VOC dan ook al opgeheven. In 1799 was het octrooi afgelopen, en de regering van de Bataafse Republiek besloot om het niet meer te verlengen. Daarmee was een einde gekomen aan het Compagniesmonopolie op de Aziatische handel. De bestuurstaken van de VOC werden overgenomen door de staat. In 1807 werd Herman Willem Daendels als eerste gouverneur-generaal in dienst van de Nederlandse overheid aangesteld; in 1808 arriveerde hij in Batavia en begon zonder aarzelen met de vestiging van een krachtdadig koloniaal bestuur. Niet alleen sloopte hij het Kasteel van Batavia en verplaatste de regering naar Buitenzorg, ook breidde hij via allianties en militair optreden de Nederlandse politieke macht in de archipel uit. Ter ondersteuning daarvan gaf hij bevel tot de aanleg van de Grote Postweg: een doorgaande route van ruim 1000 km over Java, van Anyer aan de westkust tot Banyuwangi in het oosten. De weg werd in een jaar tijd aangelegd door Javaanse boeren, die daartoe verplicht werden als betrof het een herendienst aan hun vorst. In 1860 zou de weg door Multatuli (in een scène waarin Max Havelaar verkreukeld in een koets zit) worden getypeerd als 'een prachtig stuk werks, en men staat verbaasd over de geestkracht van den man die, ondanks alle bezwaren welke zijn benyders en tegenstanders in 't moederland hem in den weg legden, den onwil der bevolking en de ontevredenheid der hoofden durfde trotseren, om iets tot-stand te brengen, dat thans nog de bewondering van iederen bezoeker opwekt en verdient'.[50.] Antoine Payen maakte er in 1822 een schilderij van. (**Ill. 1.4**) Twee koetsen, getrokken door een span paarden, snellen over een weg, die voor de insiders

gelijk staat aan de uitbreiding van het direct bestuur over Java. Crawfurd merkte bijvoorbeeld op: 'Except where Europeans have made some impression in the way of colonization, roads, bridges, or canals are alltogether unknown. The roads are more pathways, and the bridges but temporary and inconvenient raft.'[51.]

Payen schilderde een uitbundige natuur, met de weg als vanzelfsprekend gegeven. In Europa zullen slechts weinigen bij het bekijken van dat schilderij over die weg zelf nagedacht hebben. Het was de weg waarover ook het leger van Jan Eliza van Breugel marcheerde.

Gezicht op de Barbarijse roversnesten

'Het gezigt het welk 35 bijeenzijnde weluitgerusten oorlogsscheepen in zee aan ons aller oog opleverde, is waarlijk onbeschrijflijk.' Diep onder de indruk was de jonge adelborst Jacques van Breugel, jongste broer van Indiëganger Jan Eliza. Aan boord van het fregat *De Amstel* maakte hij van 26 op 27 augustus 1816 het bombardement op Algiers mee; met bonzend hart, in een patriottische roes gebracht door de muzikanten aan boord, en al snel overdonderd door het lawaai van de kanonnen en de ontploffingen op de kust.[52.] Het bombardement inspireerde in Nederland onmiddellijk tot gedichten, schilderijen en prenten. Een daarvan is de hier afgebeelde nachtelijke scène door de Hollandse zeeschilder Martinus Schouman uit 1823. (**Ill. 1.5**) Het schilderij laat zien hoe een Engels-Nederlandse technologisch superieure zeemacht vanuit twee linies een stevig gefortificeerd roversnest inmaakt. De jonge Van Breugel moet zich op een van deze schepen hebben bevonden. Het verslag van zijn tochten met het Nederlandse eskader in het Middellandse-Zeegebied verandert het schilderij van een genrestuk, een 'zeetriomf' (De Lairesse), in een tijdsdocument.

'Algiers, op een schuin oploopende welbeplanten berg gebouwd, amphitheatersgewijs, vertoont zich in een heerlijk perspectiev aan de zeemans welke - verbaasd door de menigvuldigen batterijen die zoo geconserveerd en sterk de stadt aan de voet omringen, als verrukt over de pragtige buitenpaleize welke men zich alle op differente distantie aan het oog vertoonen - de grootse idee van de stadt en bewooners moet doen koesteren.' Ongeveer een jaar voor Van Breugel zou deelnemen aan het bombarderen van deze stad, voer zijn eskader al voor de kust en noteerde hij deze eerste indruk. Hij kon het fraaie stadsgezicht op dat moment echter al niet anders dan ambivalent bekijken. Tezeer was hij er zich blijkens zijn *Journaal* van bewust dat deze 'welgebouwde en schoone bergen' werden bewerkt door 'ongelukkigen van onze landgenooten en andere natien als slaaven'. Ieder die de stad daar zo zag liggen voelde volgens hem dan ook lust tot wraak en sidderde van verlangen naar het tijdstip 'om die armen slagtoffers van Afrikaansche barbaarsheidt te verlossen'.[53.]

Die 'Afrikaanse barbaarsheid', dat wil zeggen het tot slaaf maken van Europese (christelijke) zeelieden die door kapers gevangen waren genomen, geschiedde op last van de Barbarij se heersers: de dey van Algiers, de bey van Tunis,

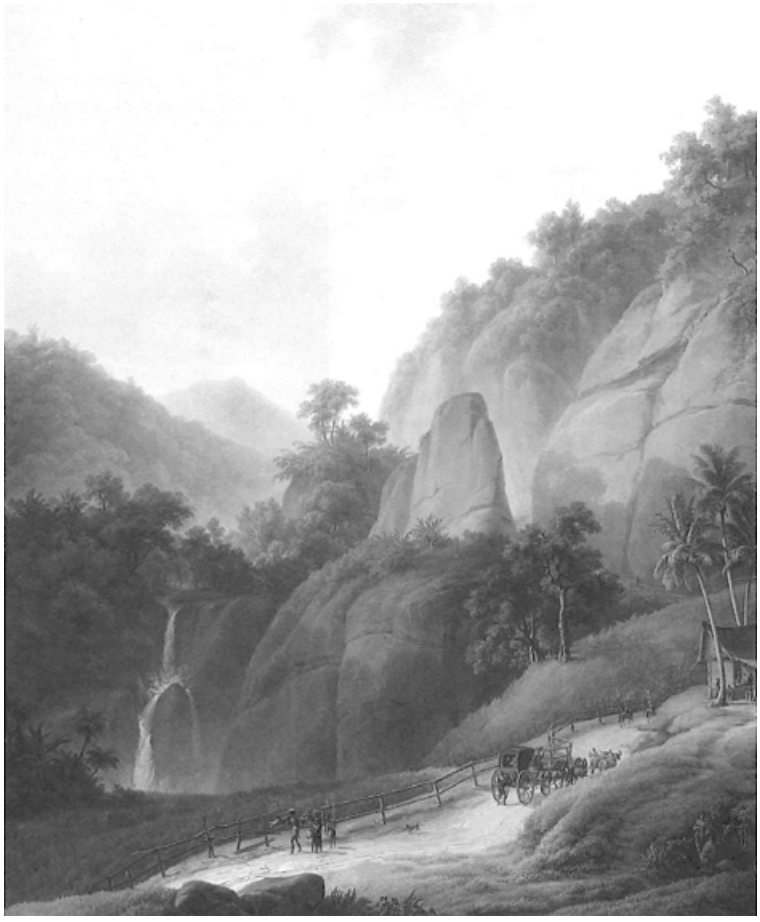

Ill. 1.4 De binnenlanden in: gezicht op de Grote Postweg
Antoine Payen (1792-1853) kwam in 1817 aan op Java, als kunstenaarslid van het wetenschappelijk team van prof. dr C.G.C. Reinwardt. Hij was door koning Willem I aangesteld als Nederlands-Indisch landschapsschilder, met als opdracht om een serie te maken die als geheel in Europa een waarheidsgetrouwe indruk zou geven van de natuurlijke gesteldheid van het Oost-Indische landschap. Aan zijn schilderijen ligt een nauwkeurige studie van de natuur ten grondslag. Reinwardt schreef daarover aan zijn superieur: 'Hij heeft in den beginne ook veel tijd moeten besteden om zich *einzustudieren*, daar hij mij zegt dat het verschil tusschen de voorwerpen der natuur die hij hier behandelt zoo verschillend zijn van die waarvan hij gewoon is, dat dit eene opzettelijke studie gevorderd heeft' (Scalliet 1995, p. 58, 199).
De Grote Postweg, of 'Vue de I'îsle de Java, prise sur le grand chemin aux défilés du Pola près de Sumedang' is het grootste schilderij dat Payen ooit schilderde (165 × 140 cm), en ook het bekendste. Het was overheidsbezit, net als het andere werk dat hij in dienst van de overheid schilderde, en werd opgenomen in de collectie van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen in het Mauritshuis in Den Haag. In 1838 werd die collectie overgebracht naar het nieuwgevormde Museum van Levende Nederlandsche Meesters, in Paviljoen Welgelegen te Haarlem. De Oost-Indische landschappen kwamen in de muzieksalon. Daar werden ze in 1877 weer uitgehaald, om te worden ondergebracht in het nieuwe Ethnografisch Museum in Leiden *(Paviljoen Welgelegen* 1989, p. 139-140).
De Grote Postweg werd in 1829 voor het eerst aan het publiek getoond op een tentoonstelling van levende meesters in Gent. Marie-Odette Scalliet, biografe van Payen, vond slechts een bespreking van diens werk door een recensent die de schilderijen opmerkelijk vond en ongetwijfeld vaardig gemaakt, maar er niet over durfde te oordelen, omdat de natuur waar het over ging hem onbekend was. 'Nous ne saurions donc apprécier la vérité de I'imitation' (Scalliet 1995, p. 130-131).

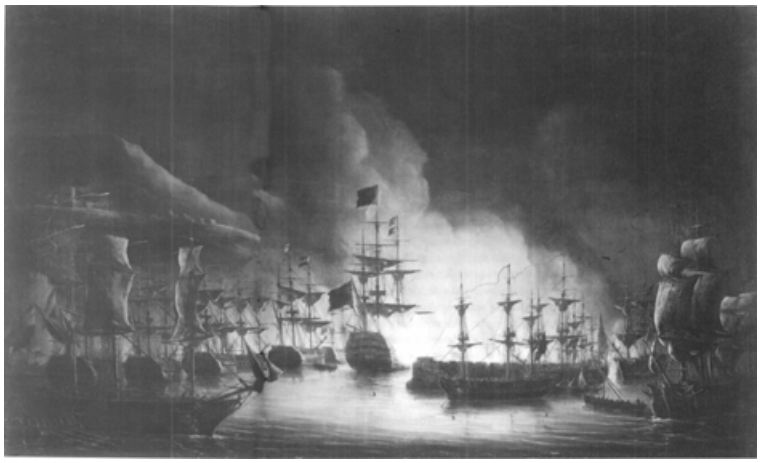

Ill. 1.5 Derde havengezicht of de wereldpolitiek: bombardement op Algiers, 26-27 augustus 1816

Dit nachtelijk tafereel uit 1823 hing oorspronkelijk in de modelkamer van het Departement van Marine in Den Haag en is nu bezit van het Rijksmuseum in Amsterdam. Het is van de zeeschilder Martinus Schouman, die verschillende schilderijen over het bombardement op Algiers maakte, waaronder een samen met zijn leerling N.C. Schotel (1818, collectie Scheepvaartmuseum Amsterdam). Ook de zeeschilder Nicolaas Baur schilderde de gebeurtenis.
Ter vergroting van het publieke enthousiasme voor het bombardement werd er meteen na 1816 ook een panorama van geschilderd. Het panorama was een nieuwe kunstvorm, bestaande uit een immens groot rondgeschilderd schilderij. Met perspectivische effecten kreeg het publiek dat vanaf een soort bordes in het midden om zich heen kon kijken, het gevoel midden in een gebeurtenis of een landschap te staan, er deel van uit te maken. Bij het panorama van het bombardement van Algiers werd die sensatie ondersteund met lichteffecten en levende muziek van een militaire band. 'Ye gods, what a thrill for twenty-five cents!' luidde het commentaar in een bespreking, toen het panorama in 1825 ook in New York werd getoond (Odell 1927 II, p. 540). Waarschijnlijk is dit panorama van het bombardement op Algiers in Nederland niet te zien geweest. In het Amsterdamse Panorama Rotunda op het Leidseplein stond tussen 1816 en 1818 een panorama van de slag bij Waterloo (*Panorama Phenomena* 1981, p. 73, 88). Wel werd er een hele reeks gedichten gepubliceerd die de juistheid van de Engels-Nederlandse agressie jegens de Barbarijse staten vierde. H. Vinkeles schreef in de aanhef van het eerste van elf coupletten van het gedicht 'Het zegefeest na de overwinning bij Algiers 28 Augustus 1816':

't Roofdier was den buit ontwrongen
't Bloed der onschuld wraak verschaft;
't Barbarijsch geweld bedwongen,
En het trotsch Algiers *gestraft.*

In het gedicht 'Regt door Zee' van
E.W. van Dam van Isselt (1823) staat
'Algiers' voor deugd:

Ja, Neêrlands moedig volk is voor de zee geboren!
Ging de opperheerschappij van onze vlag verloren?
Getuig het, Doggersbank! - Algiers! getuig ervan,
Wat de Aard' van Neêrlands deugd nog eens verwachten kan.

de pasja van Tripoli en de koning van Marokko. De term Barbarije is vermoedelijk afgeleid van Berbers: 'volk dat aan de zee-engte woont', verwijzend naar een van de bevolkingsgroepen in de regio. Ook kan het woord zijn afgeleid van *bar* of *ber,* 'woestijn'. Maar Barbarije werd in Europa vooral geassocieerd met het Griekse *barbaros,* 'vreemdeling' en had in de volksmond een onlosmakelijke connotatie van 'barbaars'.[54.] 'Lees dit boek en erkent, dat *barbarijsch* nog vrij wat erger is dan *barbaarsch,*' schreef het *Nieuws van den Dag* in 1875 in een recensie van de herinneringen van Jacques van Breugels weduwe. Vaak wordt Noord-Afrika ook aangeduid met de term Maghreb of Maghrib (Arabisch voor 'het Westen', dat wil zeggen ten westen van Egypte. De Turkse naam voor Tripoli luidde Tarabulus-al-Gharb, Tripoli van het Westen.)[55.]

Marokko was sinds 1672 een onafhankelijk koninkrijk; Algiers, Tunis en Tripoli maakten sinds de zestiende eeuw deel uit van het Ottomaanse rijk, maar hadden zich daarbinnen ontwikkeld tot min of meer autonome provincies, of regentschappen. In Tripoli heersten sinds 1711 de Karamanli. De dynastie was gevestigd door Ahmad Karamanli; van 1795 tot 1832 heerste diens kleinzoon pasja Yusuf Karamanli. Hoewel hun heerschappij erfelijk werd, waren de heersers van Tripoli, Tunis en Algiers formeel gouverneurs van de Verheven Porte in Constantinopel (van 1808 tot 1839, de periode die ons hier aangaat, was dat sultan Mohammed II). Aan hem waren ze schatplichtig; aan zijn leger en vloot droeg elk van de Barbarijse heersers de voorgeschreven hoeveelheid schepen en manschappen bij.

Het Ottomaanse rijk vormde, in de woorden van de historicus Albert Hourani, een van de omvangrijkste politieke structuren in de westerse wereld sinds het uiteenvallen van het Romeinse Rijk. Het heerste in Oost-Europa, Klein-Azië en het grootste deel van Noord-Afrika. Binnen die grenzen werden de meest uiteenlopende politieke tradities, etnische groepen en religieuze richtingen verenigd: Grieken, Serven, Bulgaren, Roemenen, Armeniërs, Turken, Arabieren, soennieten en sjiïeten, christenen van alle kerkelijke richtingen, joden en aanhangers van traditionele godsdiensten. Het Ottomaanse rijk handhaafde zijn heerschappij over de meeste volken zo'n vierhonderd jaar, anderen werden zeshonderd jaar onafgebroken door de Turken geregeerd. Tot het begin van de negentiende eeuw vormde het Ottomaanse rijk een relatief stabiele en veilige eenheid, waarbij de islam en de Arabische taal belangrijke samenbindende elementen vormden.[56.]

Het bombardement op Algiers in 1816, gericht tegen de dey van Algiers Osmar-Pasja, was geen incidentele militaire actie. Hoewel Nederland sultan Mohammed II respecteerde en ook met zijn voorgangers via vriendschapsverdragen goede diplomatieke betrekkingen had onderhouden (via een Nederlandse ambassadeur in Constantinopel tot op het hoogste niveau), verliep het contact met de Barbarijse heersers van oudsher stroef. Vanaf de eerste (Engelse en Franse) handelsactiviteiten in de Middellandse Zee in de vijftiende eeuw, tot in de negentiende eeuw, voerden Europese schepen strijd met Barbarijse kapers. Aanvankelijk was kaapvaart op zich niet omstreden. Een Nederlands woordenboek

uit 1774 stelde bijvoorbeeld nog dat een kaper geen zeerover was maar een zeesoldaat, gebonden aan de zeewetten van zijn principaal. 'Hoewel de ondervinding, helaas!, genoeg leerd, dat *Christenen* in oorlogstijden, in dit opzicht, erger zijn als de *Barbaaren,* handelende met elkander even alsof ze aan geene Wetten gebonden waaren. Dit ondervinden de Kooplieden het meest.'[57.] De Nederlandse West-Indische Compagnie, opgericht in 1621, had kaapvaart tegen de Spanjaarden aanvankelijk als een van haar belangrijkste doelen.[58.]

Van hun kant joegen de Noord-Afrikaanse zeerovers dan ook met toestemming van hun heersers op Europese schepen. Ze overvielen koopvaardijschepen, namen zeelieden in gijzeling, eisten losgeld voor de schepen en ladingen en maakten de gevangenen tot slaaf. De kaapvaart in de Middellandse Zee was geen natuurramp voor Europese schepen; ze kon in principe worden afgewend met vriendschapstraktaten. De Barbarijse heersers ontvingen dan een jaarlijks tribuut, ter vrijwaring van de kaapvaart. De Denen, Engelsen, Fransen en Nederlanders sloten geregeld dergelijke traktaten, ter bescherming van de eigen handelsvloot, en om te kunnen optreden als vervoerder voor derden. Vaak kwam het desalniettemin tot een gewapend treffen op zee; hetzij dat met het traktaat de hand werd gelicht, hetzij als openingszet voor hernieuwde onderhandelingen over de hoogte van het tribuut. Ook werden schepen opgejaagd om te controleren of er niet gevaren werd onder valse vlag.[59.]

Europa was kortom geen heer en meester in de Middellandse Zee en dat gegeven droeg niet bij aan een idyllisch beeld over de Maghreb. In Nederland wordt wat dat betreft de herinnering levend gehouden aan Michiel Adriaenszoon de Ruyter, die in 1655 tegen de Barbarijse zeerovers ten strijde voer om ruimte te scheppen voor de Nederlandse handelsvloot.[60.] (**Ill. 1.6**) Zijn missie, uitgevoerd in een tijd waarin het monopoliestelsel in de Oost zijn vorm kreeg, sorteerde geen blijvend effect, getuige een intekencirculaire uit 1720, getiteld 'Project tot het ruïneren der turkze rovers van Algiers, Tunis, Tripoly en Zalée, niet alleen tot het beveiligen, maar het doen aangroejen van de navigatie en commercie deeser landen; verder gemelde Mooren in korte tijdt met een weynigh onkosten en assistentie van de staat, door de wapenen tot een bestendige vreede te dwingen, tot glorie van de Republicq, en generaale welstandt van de Ingezetenen. Alsmede alle ongelukkige en onmachtige menschen in slavernije vervallen en nogh te geraaken daar uyt te verlossen...' etc.[61.] De gedrukte circulaire werd ondertekend door een groot aantal kooplieden, die er de Staten-Generaal mee onder druk wilden zetten om opnieuw een eskader naar de Middellandse Zee te sturen. Zo bleef gedurende de gehele achttiende eeuw Nederlands relatie met de Maghreb wankel. De Stadhouderlijke Republiek kreeg verschillende keren ongevraagd dure gezanten van Barbarijse heersers op bezoek die veel geld en aandacht vroegen in het kader van de vriendschappelijke betrekkingen. De omvang van de handel woog echter ruimschoots op tegen de vredesbetalingen en andere verplichtingen die volgden uit de traktaten.[62.]

Na 1815 ontstonden er in het Middellandse-Zeegebied echter totaal nieuwe verhoudingen. De Napoleontische oorlogen hadden ook in Noord-Afrika (met name in Egypte) hun weerslag gekregen. Nadat Napoleon was verslagen werden

tijdens het Congres van Wenen (1814-1815) de kaarten in Europa opnieuw geschud. Bij die onderhandelingen was het Ottomaanse rijk niet vertegenwoordigd. Het Congres veroordeelde echter wel de Noord-Afrikaanse kaapvaart en het onder slavernij brengen van christenen. Engeland maakte zich vervolgens met zijn superieure vlootmacht onmiddellijk op om de naleving van beide bepalingen in het Middellandse-Zeegebied af te dwingen.[63.] Dat het daarbij - pendant van het beëindigen van de monopoliehandel in de Oost - eigenlijk vooral ging om het afdwingen van vrijhandel ontging zelfs het marinepersoneel niet, getuige Van Breugels aantekeningen. Het bombardement op Algiers had volgens hem tot doel 'het ten onderbrengen der Algerijnsche zeemagt', maar het ging er ondertussen vooral om 'de koopvaardij heden een vrije en ongestoorde vaart te doen genieten...'. Engeland had de leiding van de actie en opereerde daarbij vanuit een sterke maritieme basis op Gibraltar.[64.] Het Engelse thuispubliek werd kort na het bombardement met de modernste media deelgenoot gemaakt in de triomfen van de Engelse vloot: in de Leicester Square Rotunda in Londen werd er een panoramaschildering van getoond, compleet met een militaire band.[65.]

Tijdens zijn tochten over de Middellandse Zee met het Nederlandse vlooteskader onder leiding van kapitein Van Capellen, bezocht Jacques van Breugel de belangrijkste havenplaatsen aan zowel de Europese als de Noord-Afrikaanse kant. Sardinië, Livorno, Napels, Genua, Marseille, Toulon, Mahon, Gibraltar, Tanger, Algiers, Tunis, Tripoli, alle figureren ze in zijn verslag. Daarin schreef hij dat de tocht soms het karakter kreeg van een 'plusier reisje' louter om de Nederlandse vlag te tonen. Soms joeg men op een schip dat bij nadering een bonafide koopvaarder bleek te zijn, dan weer werden ze zelf bij vergissing achtervolgd omdat ze voor Algerijnen werden aangezien. En een enkele keer kwam het tot een daadwerkelijk treffen.[66.] Dat de aanwezigheid van Nederlandse marine- en koopvaardijschepen in die havens zeer gangbaar was, is ook op schilderijen uit die tijd te zien.[67.]

Van Breugel was in opleiding en werd geacht tijdens de reis ook te studeren. In zijn *Journaal* maakte hij nette tekeningen van de baai en kustlijn van Tanger, Algiers, Tunis, vermoedelijk als oefeningen met meetinstrumenten en navigatietechnieken. Aan de kustlijn van Tripoli kwam hij niet echt toe. We vinden er in zijn aantekenschrift slechts een flauwe schets van. Het eskader deed Tripoli wel aan en Van Breugel vond de stad waar hij zo'n tien jaar later zou gaan wonen als consul-generaal der Nederlanden, prettig. 'De stadt is niet zo groot dan Tunis maar levert een heerlijk perspectiev aan zeemansoog op, door haar uitgestrekte schoone ligging aan het strand, hoewel reedelijk hoog - waarbij de witheid der huizen en de altijd menigvuldigen vlaggen op de huizen der Europeesche consuls niet weenig aan toebrengt. De stad van binnen is zeer lief in de Afrikaansche smaak met laagen huizen bebouwt, een mooye groote mosqué versierre dezen stad en strekt de inwoonders tevens tot volvoering hunner godsdienstoefening. Haar batterijen en fortificatie zijn zeer zwak en van hun kant hebben wij weinig te vrezen aangaande de stroperijen en wel door de zwakheid hunne niets beduidende marine...'[68.]

Deze combinatie van waarnemingen (Tripoli als fraai decor oprijzend uit zee, als kustplaats aan de drukbevaren Middellandse Zee, als toegankelijke gemeenschap waar ook de vlaggen van de Europese naties vrolijk wapperen, en als macht wier militaire sterkte voortdurend wordt ingeschat - ook door een zeventienjarige adelborst) illustreert het grote verschil van Nederlands relatie met Tripoli en met Japan anno 1816. In het Middellandse-Zeegebied vertegenwoordigde de vlag zeemacht, invloed en bondgenootschappen. De Nederlandse vlag wapperde er naast die van andere naties. Machtsconflicten tussen Europese consuls en de pasja werden zichtbaar gemaakt middels het neerhalen van de vlag. Zo zorgvuldig als de 'buitenwereld' door de machtige Japanse shogun geparkeerd was bij Nagasaki, waarbij tot 1854 geen duimbreed van de afsluitingspolitiek werd afgeweken, zo drastisch was de omslag die tussen 1815 en 1840 werd afgedwongen van de heersers van de letterlijk en figuurlijk veel bestookte Barbarijse staten.

Het Japanse gezicht op Decima dat in Nederland bekend werd, is een gezicht vanaf de wal. In de verte begint de zee. Op Europese schilderijen en prenten van Noord-Afrikaanse havenplaatsen, zoals de havengezichten van Reinier Nooms (een generatiegenoot van Andries Beeckman), rijzen de steden daarentegen op uit zee. (**Ill. 1.6**) Ook veel reisbeschrijvingen beginnen met dat beeld, en roemen de eerste indruk die deze steden, als fraai gelegen bastions, maken bij nadering op zee. De Europese toeschouwer en bezoeker kwam aan met een schip en keek vanaf het dek op tegen de façade van de stad.[69.]

Vast patroon in de reisbeschrijvingen is echter de omslag in de gevoelens van de reiziger. De hooggespannen verwachtingen over deze vriendelijk ogende stad slaan om in teleurstelling of berusting zodra men van boord gaat: de stad is armoedig, vuil, druk, stinkend naar schapevet, afgesloten. Zo ook ervoer volgens hun biograaf M.A. Perk het echtpaar Van Breugel hun entree in Tripoli in 1827: 'Een smartelijk gevoel van teleurstelling bekroop de Van Breugels bij een nadere kennismaking met de stad. Hoe viel de werkelijkheid niet af bij de voorstelling die zij op eenige afstand zich ervan gemaakt hadden!'[70.] De Engelse ontdekkingsreiziger Gordon Laing beschreef zijn aankomst te Tripoli in 1825 in dezelfde volgorde van emoties: 'The town of Tripoli, having for a background a beautiful mixture of the majestic date, the broad leaved fig, the wide spreading Mulberry and Olive trees, is rather pleasantly situated (...) from seaward it is beheld to the best advantage, appearing from thence both gay and strongly fortified, the numerous Consular flags waving in the pliant air, with the tall spires of the various mosques contributing materially to the former, and the lofty piles of embrasured walls to the latter effect; on landing however this favourable delusion is soon dispelled and Tripoli, like a painted beauty, loses all attraction on a close inspection - gayety vanishes and is lost to the eye, as it travels amid the narrow, irregular dirty streets or rather lanes, and every impression of strenghts disappears, on an inspection of the ill constructed misshapen, dilapidating walls. (...) Tripoli with all its ontward shew, with all its pop gun parade, might be taken with greater ease than a well stockaded Mandingo town.'[71.]

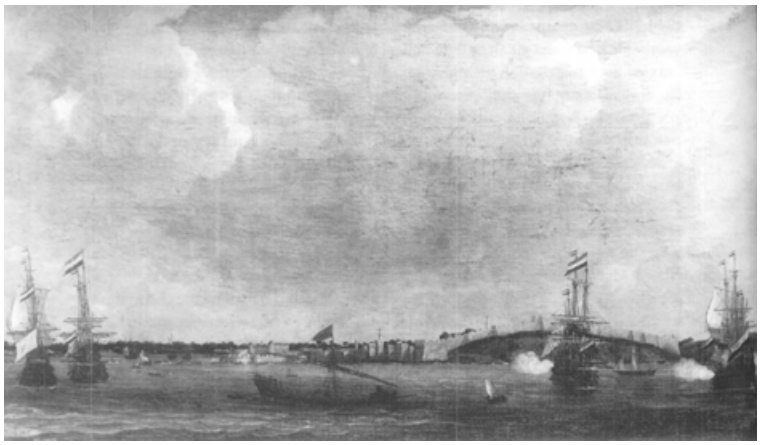

Ill. 1.6 Vierde havengezicht: Tripoli, havenplaats zonder achterland
Michiel Adriaanszoon de Ruyter bond rond 3654 de strijd aan met zeerovers, maar voerde ook diplomatieke onderhandelingen met de autoriteiten in de Barbarijse staten over vrijwaring van kaapvaart. Waarschijnlijk voer de schilder Reinier Nooms (Reinier Zeeman) tijdens die diplomatieke missie mee op een van de schepen van zijn vloot. Hij schilderde, ongeveer in dezelfde tijd dat Beeckman het kasteel van Batavia schilderde (**Ill. 1.3**), vier Noord-Afrikaanse havengezichten: de havens van Sale (Marokko), Algiers, Tunis en Tripoli. Ze verwijzen niet zozeer naar de zeeroverij als wel naar het handelscontact, en kwamen te hangen in de kantoren van de Admiraliteit in Amsterdam. Nu maken ze deel uit van de permanente opstelling in het Rijksmuseum (Van Luttersvelt, 3957). Ook schilderde Nooms in die periode een Nederlands koopvaardijschip op een verder niet nader aangeduide 'Noord-Afrikaanse rede', gezien vanaf het land. Het hangt in het Scheepvaartmuseum in Amsterdam, maar eigenlijk hoort het bij de vier havengezichten. We zien allerlei goed verpakte handelswaar klaarliggen om ingeladen te worden. Het zijn waarschijnlijk goederen die op kamelen door de Sahara zijn vervoerd en verhandeld op de markt van Tripoli. Verdere verwijzingen naar de binnenlanden, het achterland van Barbarije, zijn er op deze schilderijen uit ca. 1556 niet. De havensteden van de Maghreb vormen er een wereld op zich. Pas na 1815 krijgt Barbarije, en Tripoli in het bijzonder, voor de expansieve Europese naties betekenis als mogelijke toegang tot Afrika. Een betekenis die in de panorama's over het bombardement (1816) en de inname (1830) van Algiers invoelbaar wordt (**Ill. 1.5**).

De vervallen stad waarover Laing schrijft, de stad waar Jacques van Breugel consul der Nederlanden zou worden, was ondertussen een vitale handelsstad, die, net als de andere steden in de Maghreb, gekenmerkt werd door een kosmopolitische atmosfeer. Een van de routes van de handelskaravaan die uit het zuiden door de Sahara trok, eindigde er. Op kamelen brachten de Arabische handelaars tal van goederen uit het binnenland en zwarte slaven, die in Tripoli verder verhandeld werden. Ook deden ieder jaar Noord-Afrikaanse bedevaartgangers Tripoli aan, op weg naar Mekka. Als Jacques van Breugel zich in de stad vestigt, rond 1825, wonen er zo'n 25.000 à 30.000 mensen.[72.] De Tripolitaanse stedelijke middenklasse, waarop het bewind van Yusuf Karamanli steunde, bestaat uit janitsaren (van oorsprong Turkse militairen), handelaren en islamitische geestelijken (*oelama*).[73.] Met name de janitsaren en islamitische geestelijken zijn dan al vrijwel geheel geassimileerd. Rondom de stad leven Berbers - veelal nomadische veehouders - en bedoeïenen - Arabieren die boer zijn of een semi-nomadisch bestaan leiden. De Tripolitaanse middenklasse heeft met deze boeren en nomaden weinig op en die afstand wordt in de eerste decennia van de negentiende eeuw groter, door de toenemende Europese culturele invloed in het stedelijk milieu. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw telde Tripoli bovendien een aanzienlijke joodse bevolkingsgroep. De bovenlaag bestaat in Van Breugels tijd uit welgestelde kooplieden, onder wie naaste adviseurs van de pasja inzake het geldwezen; anderen werken van oudsher in gildeverband als zilver- en goudsmid, of leggen zich toe op het spinnen, weven en verven van zijde. De meesten zijn vrij arm.[74.] Ook kende Tripoli een christelijke, vooral katholieke minderheid, afkomstig van Malta en Italië. De kooplieden, joods en niet-joods en afkomstig uit allerlei Europese landen, waren soms al enkele generaties lang in Tripoli gevestigd.[75.]

Aldus gaf Tripoli in zijn bevolkingssamenstelling en economische bedrijvigheid vorm aan het contact tussen de Europese en Arabische wereld. De Trans-Sahara- en Middellandse-Zeehandel brachten een cultureel zeer divers geheel aan import- en exportgoederen die invloed hadden op bouwstijlen, kleding en andere aspecten van materiële cultuur van de stad. De architectuur incorporeerde elementen van de opeenvolgende culturen die er de dienst uitmaakten, te beginnen met de Phoeniciërs (1100 v. Chr.). Griekse, Romeinse of Spaanse ruïnes, zelfs een triomfboog van Marcus Aurelius waren overeind gebleven en na de opname van Tripoli in het Ottomaanse rijk (1551) waren resten van oude bouwwerken vaak geïntegreerd in nieuwe gebouwen. De nieuwe architectuur werd een fusie van Turkse en Noord-Afrikaanse bouwstijlen, te typeren als een combinatie van 'Turkish clarity of expression with the North African concern for interior space'.[76.] De witte muren die men vanaf zee in de zon zag schitteren omsloten naar de straatkant gesloten woningen. Dit kenmerkt niet alleen Tripoli, ook andere steden in de Maghreb kennen deze mengeling van stijlkenmerken en historische overblijfselen. Nachtigal was wat dat aangaat lyrisch over Tunis, 'this queen of all cities of the Maghrib'.[77.]

Zo vormde Barbarije in alle opzichten een contactzone, dicht bij Europa, aan de overkant van de zee. In 1833 arriveerde het eerste stoomschip voor de rede van

Tripoli: een Engels oorlogsschip. 'Nog nooit hadden de inboorlingen zulk een vaartuig gezien. (...) schrik beving hun bijgelovige harten,' schreef Perk in een van de zeldzame aankomstscènes in Noord-Afrika met het perspectief vanaf de wal. Niet alleen de 'inboorlingen', maar ook de Van Breugels keken bij die gelegenheid hun ogen uit, zozeer zelfs dat mevrouw Van Breugel een zonnesteek opliep.[78.] Moderne vooruitgang in een onherbergzaam oord: Barbarije was in veel opzichten vreemd aan Europa en wie in Barbarije aan land was gegaan moest, bij terugkeer naar Europa, in havens als Toulon of Malta in quarantaine blijven om te voorkomen dat besmettelijke ziektes overgebracht zouden worden. Afhankelijk van de reis die men had gemaakt en de gebeurtenissen onderweg duurde die quarantaine ruim een week, tot wel vijf weken.[79.] Men was op een ander continent geweest.

Maar anderzijds waren de contacten met het gebied zo oud, de culturele beïnvloeding over en weer zo sterk, dat er in deze vroege negentiende eeuw weinig scrupules lijken te zijn geweest in Europa om het gebied verder binnen de Europese culturele invloedssfeer te trekken. In Algiers werd dit het verst doorgevoerd: in 1830 werd de stad door Frankrijk ingenomen teneinde de regio te koloniseren. Jaren van strijd met de weerstrevende bevolking zouden volgen. De Nederlandse en Engelse schilderijen van het bombardement op Algiers uit 1816 werden opgevolgd door een tweede generatie van schilderijen, ditmaal van trotse Franse schilders. Zij schilderden de inname van de stad, en al gauw daarna volgde het Gezicht op de haven van Algiers door B. Lauvergne (1844), dat te zien is in het Musée de la Marine in Parijs. Algiers ligt in de zon, tegen de heuvels op. Voor een deel wordt de stad echter overschaduwd door de rook van twee stoomschepen in de haven. De Franse kolonisatie was begonnen.[80.]

Maar er is nog iets met de Barbarijse kust, wat op de schilderijen op het eerste 'gezicht' niet duidelijk is: achter die kustplaats die als decor oprijst uit zee lag een onbekend continent. Terwijl daar vanuit Algiers vanaf 1830 door de Fransen daadwerkelijk om werd gevochten, werd Tripoli in de eerste helft van de negentiende eeuw vaak als startpunt gekozen voor vreedzame Europese ontdekkingstochten, voor reizen en expedities van Europeanen met lokale gidsen en helpers, langs de oude Arabische handelsroutes door de Sahara naar Centraal-Afrika. Engelsen, Fransen, Duitsers, en ook de Nederlandse avonturierster Alexandrine Tinne, vertrokken vanuit Tripoli.

We zullen de ontdekkingsreizigers verderop opnieuw tegenkomen. Laing bijvoorbeeld zou zijn ontdekkingstocht vanuit Tripoli niet overleven, en dat bezorgde ook de Nederlandse consul Jacques van Breugel een hoop trammelant. Hier worden de reizigers aangehaald, om te laten zien dat het beeld van de roversnesten in de eerste helft van de negentiende eeuw verdween en plaats maakte voor de havens als toegangspoorten tot de binnenlanden van Afrika. Of, zoals de ontdekkingsreiziger Gustav Nachtigal het later in de eeuw formuleerde: '...even Tripoli could not hold my attention, for all my thoughts were directed to Bornu and the mysteries of the heart of Africa.'[81.]

Afrika's ondoordringbare westkust

Voordat Tripoli werd ontdekt als mogelijke toegang tot Afrika was vanaf de vroege negentiende eeuw geprobeerd om dat continent te verkennen vanuit West-Afrika, een regio die tot dan toe voor Europa vooral verband hield met de transatlantische slavenhandel en als ondoordringbaar gold. 'Het oog, dat de voortbrengselen der natuur en die der kunst kan onderscheiden, is voorzeker getroffen in de beschouwing der Afrikaansche stranden. (...) Een rijzige grond, alwaar zich hier en daar eenige valeijen en uitwateringen vertoonen, van achteren gedekt door een, na elkander volgend, rijzend gebergte, geschakeerd met bosschen van ontzagchelijk hoog stammige boomen, groene velden en kreupelhout...' Jan Adam de Marrée had van 1802 tot 1816 als raad fiscaal en algemeen secretaris vrijwel onafgebroken in St George-el-Mina gewoond. In zijn reisbeschrijving over 'de Goudkust van Guinea' uit 1817 probeert hij zijn lezers die wereld letterlijk voor ogen te toveren, maar vreest tegelijkertijd dat dat onmogelijk is: immers, 'het oog' ontdekt er voortdurend de meest wonderlijke zaken die 'ongezien, voor de rijkste verbeeldingskracht niet zijn voor te dragen'. Dat overkomt een Europeaan ook na landing. 'Eene hem geheel onbekende wereld vertoont zich aan zijn oog. - Natuur in alle hare grootheid boezemt hem ontzag in; en het schepsel *mensch* verschijnt hem in deszelfs kindsheid.'[82.]

De beschrijvingen van De Marrée benadrukken het ondoordringbare karakter van de West-Afrikaanse natuur, die enerzijds een 'milde geefster' is en de bevolking voedsel levert zonder dat daar noemenswaardige arbeid voor verricht hoeft te worden, anderzijds zich voor de reiziger steeds dichttrekt en dan met geen breekijzer te openen is. De Marrée wilde het gebied met zijn boek openen voor zijn lezers, nu in Nederland 'aller ogen' gericht waren op de nieuwe gouverneur van de Nederlandse bezittingen ter kuste van Guinee, Herman Willem Daendels, dezelfde die van 1808 tot 1811 gouverneur-generaal was in Nederlands-Indië. De Marrée beoogde met zijn boek achtergrondinformatie te geven bij de van Daendels verwachte grote daden.[83.] Nederlands aanwezigheid aan de kust van West-Afrika was tot dan toe nauw verbonden geweest met de transatlantische slavenhandel. Nadat die door de Engelsen in 1807 eenzijdig verboden was, was aan Daendels de ambivalente eer te beurt gevallen om in West-Afrika nieuwe commerciële wegen in te slaan.[84.]

Zo'n tweehonderd jaar waren er vanaf West-Afrika slaven de oceaan overgevaren als arbeidskrachten in de plantagelandbouw. Die transatlantische slavenhandel was begonnen door de Portugezen. Zij vestigden handelsposten en forten op de westkust van Afrika. Nederlanders volgden hen in de zogeheten 'Guinea-handel', de Nederlandse handel op West-Afrika, en stichtten in 1612 Mori, een kleine handelspost aan de Goudkust (hedendaags Ghana). Vanaf 1621 werd de handel op West-Afrika in handen gelegd van de West-Indische Compagnie (WIC), opgericht naar analogie van de VOC uit 1602. De handel werd gecombineerd met kaapvaart tegen de vijanden Spanje en Portugal dat in personele unie met Spanje verbonden was. De WIC veroverde in dat kader in 1637 onder meer

St George-el-Mina, het Portugese bastion aan de Goudkust. Aan de andere kant van de oceaan nam ze de Portugese kolonie Brazilië in. Vanaf dat moment raakte de compagnie volop betrokken bij de transatlantische slavenhandel, eerst met een exclusief handelsmonopolie op slaven, vanaf 1730 vooral als administrateur van de vrije slavenhandel door Zeeuwse en Hollandse reders en compagnieën. In totaal zouden tussen 1600 en 1803 door Hollandse en Zeeuwse kapiteins zo'n 550.000 slaven in Afrika worden ingekocht en overgevaren. Van hen overleefde twintig procent de overtocht niet.[85.]

St George-el-Mina werd vanaf 1648 het administratieve centrum van de WIC in West-Afrika. (**Ill. 1.7**) De WIC bezat ook andere, kleinere forten en handelsposten aan de Ivoorkust, de Goudkust, de Slavenkust, en verder naar het zuiden aan de kust van Loango en Angola. Ze werden afgewisseld met Deense, Engelse, Portugese en Franse forten. Als een ketting lagen ze langs de kust. Men beconcurreerde elkaar in de handel en streed van tijd tot tijd ook om de nederzettingen zelf. De kanonnen waren dan ook meestal niet op het land gericht, maar naar de zee.[86.] Met de Afrikaanse heersers in het achterland, met name de Ashanti en Fanti, werden vriendschappelijke relaties onderhouden. Afrikaanse handelaars brachten goud, slaven en ivoor en ruilden dat voor textiel, ijzeren staven, kaurischelpen, messen, jenever, tabak, buskruit en geweren. Slaven werden ingekocht van handelaars, maar ook van de Afrikaanse vorsten zelf.

In de zeventiende eeuw stond Nederland op de derde plaats als slavenhaler, na Portugal en Engeland, en voor Frankrijk; in de achttiende eeuw was Engeland de grootse slavenhaler, gevolgd door Portugal, Frankrijk en Nederland.[87.] Nederlanders vervoerden in de eerste helft van de achttiende eeuw zo'n 4000 slaven per jaar, in later jaren oplopend naar zo'n 5000. Na 1780 stortte de Nederlandse slavenhandel echter vrijwel in en in 1791 werd de WIC opgeheven. Toen Engeland vervolgens in 1807 de slavenhandel afschafte, stelde het Nederlands aandeel in de transatlantische handel al weinig meer voor.[88.]

De Nederlandse slaventransporten vonden plaats op zogeheten West-Indiëvaarders. Ze waren kleiner en lichter dan de zwaargebouwde Oost-Indiëvaarders, omdat ze aan de andere kant van de oceaan, in Suriname, de Surinamerivier op moesten kunnen kruisen. De schepen voeren een soort driehoekshandelsroute vanaf Holland of Zeeland naar de West-Afrikaanse slavenkust, dan naar West-Indië (Suriname, Curaçao, Antillen) en vervolgens terug naar Europa. Op de totale West-Indische vloot was het een gering aantal schepen dat deze driehoek aflegde. De meeste West-Indiëvaarders voeren heen en weer tussen Europa en de West. In de zeventiende en achttiende eeuw waren dit er ongeveer vijftig per jaar; daarnaast waren er dan jaarlijks zo'n vijf slavenschepen die de driehoek aflegden; soms meer, soms minder.[89.] Deze laatste schepen wisselden drie keer van lading. Thuis werden ze geladen met goederen die geruild konden worden tegen slaven. De scheepstimmerman vertimmerde vervolgens voor de kust van Afrika het beneden- en tussendek, waarna de gebrandmerkte slaven aan boord kwamen.[90.] Hun aantal hing samen met de beschikbare ruimte in het schip en de hoeveelheid mensen die te koop was geweest. Proviand voor onderweg kwam deels uit Europa, maar voor de kust van Afrika werden water, verse groen-

ten, fruit en wat beesten ingeladen. De middenpassage - de oversteek over de oceaan - duurde gemiddeld zo'n zeventig à tachtig dagen. Het kon korter, maar soms ook duurde het veel langer, afhankelijk van doldrums (windstille periodes rond de evenaar) en ander ongerief onderweg.[91.] In Paramaribo werden de slaven uitgeladen. Het schip werd schoongemaakt en vertimmerd en gezocht werd naar passende lading voor de thuisreis: suiker of koffie, maar ook ballast. Als het schip tenslotte thuiskwam en een Zeeuwse of Hollandse haven binnenliep, verwees niets meer naar de slaven die het had vervoerd.

Na de afschaffing van de slavenhandel in 1807 moest er een nieuwe inhoud worden gegeven aan het handelscontact met West-Afrika. Herman Willem Daendels kreeg van koning Willem I min of meer de vrije hand om te onderzoeken in welke richting dat moest gaan. Hij nam het bewind in St George-el-Mina over van Abraham de Veer[92.] en herstelde het burencontact met de Deense gouverneur-generaal in Fort Christiansborg. Deze introduceerde hem bij de Asantehene (vorst van de Ashanti), Osei Bonsu (Osei Tutu Kwame, circa 1779-1823). Daendels greep terug op zijn ervaringen met de aanleg van de Grote Postweg en ontwierp plannen voor de aanleg van een weg van St George-el-Mina naar Kumasi, geschikt voor goederentransport met tamme olifanten en kamelen.[93.] Hij deed zijn superieuren verslag van de weidse perspectieven die zich in West-Afrika openden voor Europese kolonisatie en handel. 'De opsporing van den oorsprong van de Niger, welke niet ver van het einde van het Assiantijnsche rijk aan geene zijde van het Conggebergte ontspringt, zal zeer gemakkelijk en zonder gevaar zijn op te speuren, en uyt deze zo nuttige handel en cultuur zal geboren worden een complete kennis van de binnenlanden, niet alleen aan deze zijde van het Conggebergte gelegen, maar men zal met de Assiantijnsche caravanen, zeer gemakkelijk Europeers kunnen zenden naar Houssa, Tombuctoo, en andere plaatsen welke nog zo weinig bekend zijn. Men zal takken van Negotie openen met de stad en het Rijk van Bornou alwaar kopergeld in omloop is, vandaar met caravanen kunnen reizen naar Abissinië en zelfs naar Cairo in Egypte, waardoor zeer veel ligt aan onze geographische Kennis, ja zelfs aan de oude historien zal gegeven worden als in onder anderen Marsch van Xenophon, bij deszelfs fameuse retraite.'[94.]

Met deze analyse van de mogelijkheden sloot Daendels aan bij de grote Europese belangstelling voor het zoeken van een doortocht door het onherbergzame continent. Men was er zeker van dat de rivier de Niger het geheim van de toegang bewaarde tot de machtige rijken in de binnenlanden, rond de beroemde maar door Europeanen nog nooit bezochte plaatsen Tombouctou en Djenné. 'Wij zijn niet gescheiden van dezelve door eene groote woestijn; de weg is slechts bezet door barbaarsche Volken, die elkander gedurig beoorloogd hebben, om slaven te maken voor de Westindische markt,' schreef de Nederlandse staatsman Gijsbert Karel van Hogendorp in 1823.[95.] Hij zag net als Daendels een mooie toekomst gloren voor West-Afrika, nu de slavenhandel was gestopt en de Europeanen zich met het continent zelf gingen bemoeien. 'Na zoo groote veranderingen over den geheelen Aardbodem, na zulke bevolkingen van onbewoonde of dunbewoonde Landen, na zulke beschavingen van wilde of halfbeschaafde Vol-

ken, als wij beleefd hebben en dagelijks beleven, kan men wel niets harsenschimmigs vinden in de ontwerpen van Groot-Brittanje, ter beschaving van Afrika...'[96.] Daarmee refereerde hij aan de stichting van de stad Freetown in Sierra Leone in 1787, die bedoeld was als centrum van de strijd tegen de slavenhandel en (een tot dan toe weinig succesvol) voorbeeld van kolonisatie door Europeanen met vrije Afrikaanse arbeiders.[97.]

Conrad Malte-Brun was dezelfde mening toegedaan als Van Hogendorp, zij het niet van harte. Hij verklaarde dat het voor Afrika het mooiste zou zijn als de grote rijken in het binnenland (hij noemde 'Bournou, Houssa en Bambarra') zich zouden weten te consolideren en een broedplaats zouden vormen voor wat hij noemde 'Aziatische' beschavingen. Maar of dat zou lukken betwijfelde hij aangezien ze weinig stabiel waren. Ook hij verwachtte daarom meer van kolonisatie van Afrika door Europa: '...cette partie du monde peut devenir elle-même, pour une nation active et éclairée, la plus belle, la plus vaste et la plus avantageuse de toutes les colonies.' Een gekoloniseerd Afrika, verwachtte Malte-Brun, zou meer opbrengen dan de West-Indische eilanden.[98.] Maar daarvoor moest men er toch eerst beter de weg weten.

De rivier de Niger werd beschouwd als een sleutel voor 'that repository of untold wealth' dat de Europese machthebbers in het binnenste van Afrika vermoedden.[99.] De bovenloop van die rivier, die in West-Afrika in zee uitmondt, was niet bekend. Tripoli in Noord-Afrika werd het beginpunt voor de zoektocht daarnaar, nadat pogingen vanaf de westkust rond 1805 waren doodgelopen. De Engelse ontdekkingsreiziger Mungo Park had daarmee aanvankelijk succes gehad en had tijdens zijn eerste tocht de stad Ségou bereikt. Bij een tweede expeditie vond hij echter de dood. De Brit Gordon Laing liep vervolgens vast bij een poging vanuit Freetown en heloot als eerste om een nieuwe expeditie te wagen vanuit het noorden.

Het is enerzijds vanwege deze Europese pressie om voorbij de eigen forten aan de West-Afrikaanse kust en voorbij de havenplaatsen in Noord-Afrika te komen, dat de beeldvorming over West-Afrika hier onderzocht zal worden. Anderzijds kan het denken over West-Afrika niet ontbreken in een analyse van de beeldvorming in Nederland over Suriname en de slavernij. Ook daarbij speelt West-Afrika in het algemeen, en Freetown in het bijzonder een rol. In Freetown vestigden de Engelsen en Nederlanders in 1819 een gemengd Engels-Nederlands gerechtshof ter wering van de transatlantische slavenhandel aan de westkust van Afrika. Tegenover Freetown, aan de andere kant van de oceaan, werd in Paramaribo eenzelfde gerechtshof gevestigd om binnenkomende schepen te onderscheppen die in West-Afrika aan de controle waren ontsnapt. Jan Adam de Marrée werd later Nederlands lid van het gerechtshof in Freetown. Hij stierf er in 1824.

De voorganger van De Marrée, majoor Van Sirtema was in 1819 naar Freetown gebracht door kapitein-luitenant Van Lennep Coster, bevelhebber van het korvet *De Komeet.* Dit schip stond officieel in dienst van de gerechtshoven ter wering van de illegale slavenhandel, en voer van Freetown als in de traditionele driehoek door naar Suriname.[100.] Van Lennep Coster publiceerde een reisverslag

waarin hij de schok verwoordt die hij voelde toen hij Van Sirtema met vrouw, kind, meid en knecht in Freetown aan wal zette. Hij zag er prachtige en goedgebouwde gezonde negers, maar het handjevol Europeanen, vooral Engelsen, was er beroerd aan toe en veel anderen waren reeds gestorven door ziektes en het klimaat. 'Men verhaalde mij dat er in dit jaar (...) van de 138 Europeanen 52 waren gestorven, 8 naar Engeland teruggekeerd, 61 nog steeds koortsen hadden en slechts 17 vrijgebleven waren.' Dat klopte aardig met De Marrées vroegere bewering dat in St George-el-Mina van de zes aangekomenen er na vijf jaar nog maar een leefde.[101.] Vooral voor mevrouw Van Sirtema vreesde Van Lennep Coster dan ook het ergste.[102.]

Om zijn woorden kracht bij te zetten nam Van Lennep Coster in zijn reisverhaal een prent op van Freetown. (**Ill. 1.7**) In een leeg bergachtig landschap staan enkele Europese gebouwen, zonder stadsplan en zonder relatie met de omgeving. Vooraan staat een soort poortgebouw dat nergens in het bijzonder toegang toe geeft: het is de toegang tot het continent. Rechts staat het ommuurde gerechtsgebouw met soldaten op wacht. De weinige mensen staan er verloren bij en opmerkelijk genoeg wappert er nergens een (Engelse) vlag. De palmbomen zijn een duidelijke aanwijzing dat Freetown zich in de tropen bevindt maar het is een omgevingsloze nederzetting. Waar de Afrikanen wonen is niet erg duidelijk. Het is moeilijk voor te stellen dat dit Freetown een veelbelovend begin zou zijn voor kolonisatie en ontwikkeling van Afrika en een krachtig bruggenhoofd in de strijd tegen de illegale slavenhandel.

Gezicht op de volksplanting Suriname

Voordat Gaspar van Breugel, uitgewuifd door zijn broer Jan Eliza die met verlof uit Indië was, uit Nederland vertrok ter inspectie van de plantages van zijn familie in Suriname, had hij zich verdiept in de cijfers, boeken gelezen en deskundigen gesproken. Ook had hij de nieuwste kaart van Suriname bij zich, getekend door Mosenberg. Die grondigheid was typisch voor deze derde zoon uit de familie Van Breugel die Nederland verliet in het kader van Nederlands overzeese connecties. Bij aankomst in de kolonie op 22 oktober 1823 was Gaspar niettemin volkomen verrast. 'Waarom dacht ik nu niet aan de menigvuldige platen en boeken, en aan schilderijkabinetten, waarin *Oost* en *West* zoo duidelijk worden afgebeeld! Waarom? (...) ik kan daarvan geen verklaring geven!'

Van Breugel schreef dit in 1842, in een reisverhaal waarmee hij een bijdrage wilde leveren aan de discussie in Nederland over Suriname en de slavernij. Daarom koos hij een polemische toon en refereerde hij al in zijn aankomstscène aan schilderijen en tekeningen die hijzelf en (naar hij aanneemt) zijn lezers onmiddellijk met Suriname associeerden, en die hij dus verder in de tekst niet hoefde te expliciteren. Uit hetgeen hij wèl beschreef valt af te leiden wat hij misschien had gemist in de in Nederland gangbare prenten: vriendelijke, vrolijke mensen

en de natuur. Verderop in zijn boek blijkt dat het beeld dat hij op grond van de literatuur in Nederland verwacht had, er een was van mishandelde slaven.[103.]

De passage over de aankomst op de Surinamerivier vervolgt: 'In streelende verwondering, stond ik spiernaakte kinderen en menschen aan te staren, die langs voor mij vreemde boomen liepen, waaronder de palmietboom wel het meest in het oog valt, alzoo dezelve meer naar eene bloemenvaas dan naar eenen boom gelijkt, en op eenen afstand, voor een huis staande, het aanzien heeft, alsof hij tegen den witten gevel van het huis geschilderd is. Ik wreef mijne oogen uit, maakte de glazen van mijnen kijker wel driemaal schoon, en kon mij nauwelijks overtuigen dat het waarheid was, wat ik zag! Laat in den morgen kwamen er verscheidene van die zwarte naakte mannen, met hunne cano's, een uitgeholde boom, aan boord, om hunne hulp aan te bieden.'[104.] Aan boord, op afstand van de wal door een kijker turend, verplaatste Van Breugel zijn blik snel van de zwarte naakte mannen naar een veiliger onderwerp, een palm tegen de gevel van een wit huis, om dan zonder overgang weer terug te komen op de mannen, ditmaal in een uitgeholde - voor zichzelf nuttig gemaakte - boom. Zwart-wit, natuurcultuur, afstand-nabijheid; Van Breugel staat op het dek, zoekend naar zijn plaats in het geheel.

In de meeste reisverhalen beschrijft de reiziger die na een lange zeereis aankomt in de kolonie Suriname, die aankomst in twee etappes. Als eerste wordt Braamspunt gepasseerd, met daarop tussen de bomen het baken met de Nederlandse vlag. Tot de afschaffing van de slavenhandel in 1807 was Braamspunt het quarantainepunt voor de slavenschepen; de slaven uit West-Afrika werden er voor quarantaine van boord gehaald, en herstelden er enigszins van de zeereis, alvorens ze op de slavenmarkt verkocht werden.[105.] Maar die associatie wordt in geen enkel reisverslag gemaakt. Alleen marineschepen uit Europa bleven na 1807 Braamspunt aandoen, de koopvaardijschepen voeren na de juiste begroeting en andere formaliteiten meteen door naar Paramaribo. Of Paramaribo diezelfde dag in zicht kwam, was afhankelijk van het getij.

Het zien van de vlag op Braamspunt is in de literatuur een belangrijk moment, want bij Braamspunt moet het schip de Surinamerivier op, en het was de kunst om niet door de sterke stroming voorbij de monding van de rivier gezet te worden. Wanneer dat door een navigatiefout wel gebeurde was het hard werken om weer goed voor de riviermond te komen. De Engelse scheepsarts Waller maakte dit mee toen zijn marineschip in 1808 (Suriname viel toen onder een Engels tussenbewind) naar Suriname moest om een aantal koopvaardijschepen op de terugreis naar Engeland te beschermen. Ze voeren de monding van de rivier voorbij en daarna kostte het een paar dagen om op te kruisen, met alle gevaar van dien om door de stroom op de kust te worden gezet. Zonder echt vooruit te komen zagen de zeevaarders de weinig uitnodigende dichtbeboste lijn van de moerassige kuststreek. Terecht, schreef Waller humeurig - zijn schip voor anker tot het getij en de wind zouden keren - noemden de Engelsen Suriname vanwege die zompen 'the land of mud'.[106.]

Van Breugel keek ook na Braamspunt te zijn gepasseerd zijn ogen uit: 'Ik ontwaakte met niet minder verrassing dan de vorigen dag: op een geweerschot

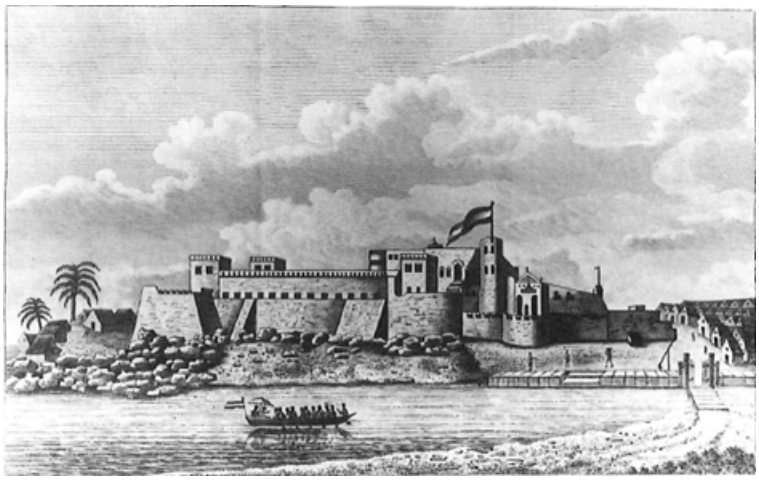

Ill. 1.7 Vijfde havengezicht: St George-el-Mina en Freetown, Europa op het randje van het Afrikaanse continent

De Marrée (1817-1818) en Van Lennep Coster (1836) namen in hun beschrijvingen van de Goudkust van Guinee illustraties op van St George-el-Mina en Freetown die de lezer weinig idee zullen hebben gegeven van Afrika. De gebouwde omgeving is Europees, slechts enkele palmbomen en Afrikanen verwijzen naar de tropen. Daarmee illustreren de prenten het gegeven dat de Europeanen ondanks hun forten en nederzettingen in feite geen toegang hadden tot het Afrikaanse continent. Het waren geïsoleerde contactzones waar de handel zich grotendeels afspeelde op de voorwaarden van de Afrikaanse handelaars. Net als op de traditionele schilderijen van Nederlandse handelsnederzettingen op de westkust van Afrika, blijven "Afrika" en de slavenhandel in deze prenten buiten beeld. Als De Marrée en Van Lennep Coster hun boeken schrijven, is de slavenhandel zo goed als afgelopen en wordt het beeld van de plek verder losgekoppeld van die geschiedenis. De lezer hoeft zich niet te realiseren dat bij dat fort St George-el-Mina slaven werden gebrandmerkt en opgesloten voor ze scheep gingen naar Amerika, en dat Freetown bedoeld was als begin van een *nieuwe* relatie tussen Europa en Afrika.

C. Loots dichtte in 1814 op verzoek van zijn vriend A.R. Falck een tekst op het beëindigen van de slavenhandel, waarin een idyllisch beeld van Afrika wordt opgeroepen (1816, p. 161-169):

> *...Natuur schiep hier een ander eden*
> *Van onschuld en tevredenheid,*
> *Hier ligt de rijkdom uitgespreid,*
> *Hier geeft ze, eer dat zij wordt gebeden,*
> *Der vruchten geur doorzweeft de lucht,*
> *Het beekje rolt met zacht gerucht,*
> *En kronkelt door het palmenloover,*
> *Het pluimig koor verheft zijn lied,*
> *En wekt Europa's lust door verw' en zanggetoover,*
> *Nee, christen! g j verstoort dit niet.*

Maar, vervolgt Loots, de christenen verstoorden het wel, met duivelsblik zaaiden ze twist, oorlog en verderf en sleepten ze de slaven naar de overkant van de oceaan. Hij eindigt met een lofzang op Engelands rol in het beëindigen van de slavenhandel en de Engelse kolonisatiepoging in Afrika (Sierra Leone)

> *De Volksstam, door uw gunst in de aarde*
> *Van 't lijdend Africa geplant,*
> *Sprei loten uit aan alle kant,*
> *Draag de eedle vrucht van menschenwaarde...* etc.

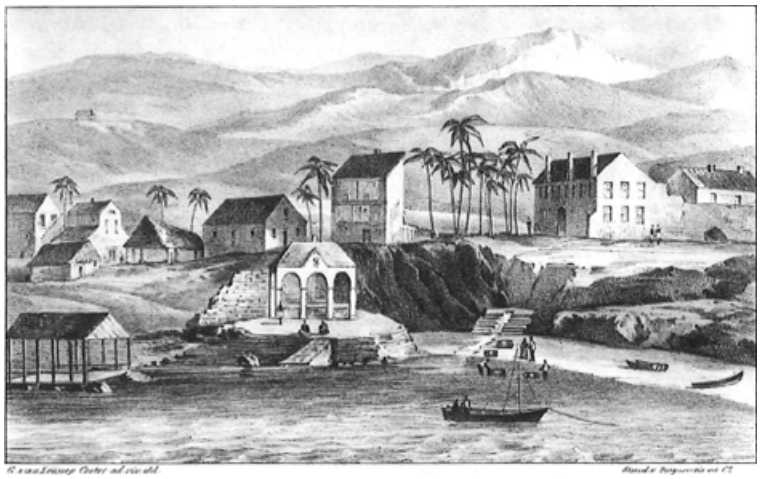

afstand lag de stad *Paramaribo;* ons schip was omringd van eene geheele vloot Hollandsche en Amerikaansche schepen, alle ter eere onzer aankomst vlaggende...' En dan beschrijft hij het gezicht op Paramaribo, met de voor reisliteratuur kenmerkende mengeling van eerste indrukken en kennis van zaken die pas kan zijn ontstaan door zijn verblijf in de stad. Hij begint met rechts het Fort Zeelandia (met een torentje 'waarop het eenigste uurwerk van de geheele stad is'), daarnaast het grote plein, open aan de zijde van de rivier en met gebouwen - waaronder het Gouvernementspaleis - langs de drie andere zijden. En dan vervolgt hij met de mensen die hij ziet lopen. Eenmaal van boord hoort en ruikt hij die mensen ook (hetgeen hij geen onverdeeld genoegen vindt), maar eerst draait hij het gezicht op Paramaribo nog even om. 'Daar stond ik nu bij dag aan de wal, keerde mij, na uit de boot gestapt te zijn, om, en had een niet minder schoon gezigt van de zijde der stad, als ik van de rivier op de stad genoten had. Het gezicht aan den oever, op eene reede, bezaaid met schepen van allerlei tuig, op een aanhoudend gewemel van kleine roeivaartuigen van verschillende grootte en gedaante, was waarlijk vreemd en schoon; links en regts het uitgestrektste gezigt op de rivier, en vlak voor mij, overheerlijke bosschen.'[107.]

En aldus refereert het reisverslag van Gaspar van Breugel aan drie beelden van Suriname: een - niet nader omschreven - zoals dat in Nederland zou bestaan, een vanaf het schip en een vanaf de wal. Suriname was een Nederlandse creatie en Gaspar van Breugel beschouwde zichzelf als een van de scheppers daarvan. Hij kwam na een lange zeereis aan in den vreemde maar was er op eigen terrein, hoe vreemd dat terrein hem misschien ook was.

Over de herkomst van de namen Suriname en Paramaribo is in de loop der tijd van alles verondersteld. Suriname zou kunnen komen van 'Sirham', afgeleid van de naam van Francis lord Willoughby, graaf van Parham. (Willoughby rustte in 1650 een expeditie uit naar Suriname en verkreeg in 1662 eigendomsrechten van Charles II van Engeland. In 1667 werd de kolonie echter veroverd door de Zeeuw Abraham Crijnssen en vanaf 1669 bleef ze Nederlands bezit.) Maar de naam zou ook kunnen komen van *Soela nama,* rivier vol stroomversnellingen, of hij kan een andere verbastering zijn van een Amazonerivier. En ook is verondersteld dat de eerste Europeanen er indianen aantroffen van wie ze dachten dat het de Surinen waren, 'een vlug en werkzaam volk in het land der Amazonen'.[108.] Over de naam Paramaribo bestaan vergelijkbare gissingen. Ook deze naam is in verband gebracht met Parham, maar tevens met een indianennederzetting die Panaribo geheten zou hebben (hetgeen volgens Benoit 'bourg des amis' betekende) of ook Parmurbo, of Paramuru (parmur = plaats waar de bloemen bloeien; bo = dorp).[109.]

Hoe het ook zij, in de vroege jaren van de negentiende eeuw werd Suriname al een volksplanting genoemd. Het gebied waar oorspronkelijk uitsluitend indianen woonden werd in de zeventiende en achttiende eeuw met de inzet van slaven uit Afrika ontwikkeld tot een plantagekolonie. Onder de Europese planters bevonden zich joden die zich aanvankelijk, op de vlucht voor de Spaanse en Portugese inquisitie, in Brazilië hadden gevestigd, maar ten tijde van lord Willoughby naar Suriname waren gekomen; later volgden ook Franse hugenoten

en labadisten. De meeste planters waren Nederlanders, maar ook Duitsers, Fransen en Engelsen vestigden zich in de kolonie.

Naast deze Europese minderheid (in het begin van de negentiende eeuw ongeveer 3000 mensen) was er een iets grotere groep vrije zwarten en kleurlingen. En de absolute meerderheid van de bevolking bestond uit slaven. In de eerste helft van de negentiende eeuw schommelde hun aantal tussen de 42.000 en 46.000 mensen.[110.] Een belangrijk deel van hen was in de kolonie geboren. De sterfte onder Surinaamse slaven was echter groot en er werden relatief weinig kinderen geboren, zodat een groot deel van de Surinaamse slavenbevolking, ondanks tweehonderd jaar slavenhandel, rond 1815 nog altijd behoorde tot eerste-generatieslaven, geboren in Afrika.[111.] Ook na 1807 werden Afrikaanse slaven nog illegaal de kolonie ingevoerd. Pas in 1827 kwam hier effectief een einde aan. (Voor deze mensen golden geen quarantainemaatregelen bij Braamspunt, ze werden illegaal aan land gebracht, ergens in die zompige kuststreek.)

Een andere belangrijke bevolkingsgroep in de kolonie betrof de marrons, weggelopen slaven die vanaf de achttiende eeuw nieuwe samenlevingen opbouwden in het binnenland. Rond 1770 leefden er ongeveer vijf- tot zesduizend bosnegers in Suriname; rond 1840 was hun aantal toegenomen tot circa achtduizend mensen.[112.] Ze leefden net als de oorspronkelijke indianen grotendeels teruggetrokken in het bos.

De term volksplanting verwijst naar de voor Suriname essentiële Europese landbouwkolonisatie. Het begrip heeft echter een zekere connotatie gekregen met een 'geconstrueerde' samenleving, samengesteld uit verschillende bevolkingsgroepen.[113.] Zo noemde dominee G.B. Bosch Suriname in 1845 een 'heerlijke volksplanting', gebaseerd op een 'meesterstuk van menschelijke kunstvlijt'.[114.] Zijn mening ontleende hij mede aan het overzichtswerk van Conrad Malte-Brun, waarin Suriname lovend werd besproken: 'La superbe colonie de *Surinam* reste aux Hollandais: c'est peut-être le chef-d'oeuvre de ce genre d'industrie humaine. Aucune des Antilles ne présente une culture aussi étendu et aussi lucrative.' De kolonie verenigde volgens de geograaf 'les charmes de la culture la plus soignée aux attraits de la nature la plus sauvage'.[115.] En daarmee zijn we terug bij het thema natuur-cultuur: 'fruits de l'art et de la nature' noemt de Belgische kunstenaar Benoit de schitterend aangelegde plantages die hij bij zijn aankomst in de kolonie langs de Surinamerivier zag liggen.[116.] Ook hij beschreef de boeiende aankomst in de kolonie, visueel ondersteund door de eerste prent in zijn getekende reisverhaal op te bouwen als een stripverhaal: Braamspunt voorbij, dan langs de forten en plantages aan de Surinamerivier, tot Paramaribo. (**Ill. 1.8**)

In de beschrijving van de Schots-Nederlandse militair John Stedman strekt de aankomst zich uit over een aantal dagen. Stedman kwam in 1772 met een troepenschip in Suriname aan en bleef eerst dagen voor anker liggen bij Fort Amsterdam. Toen de soldaten door mochten varen naar Paramaribo om ontscheept te worden, had hij in de buurt van Fort Amsterdam, volgens zijn geruchtmakende publicatie van 1796,[117.] al kennis gemaakt met wrede uitingen van slavernij, zichtbaar in de verwondingen van gegeselde slaven. Waarschijnlijk als contrast met deze wreedheid presenteerde Stedman vervolgens zijn eerste

kennismaking met Paramaribo als een verrassing. 'The town appeared uncommonly neat and pleasing, the shipping extremely beautiful, the adjacent woods adorned with the most luxuriant verdure, the air perfumed with the utmost fragrance, and the whole scène gilded by the rays of an unclouded sun.'[188.] Ook hij werd net als dominee Bosch en Gaspar van Breugel aangestoken door het vrolijke effect van het vlagvertoon ter verwelkoming van de nieuw aangekomenen: in zijn geval een afdeling soldaten die zou komen helpen in de strijd tegen de marrons.

Naast de bewondering op het eerste gezicht voor de kolonisatiearbeid in de volksplanting Suriname, hebben reisbeschrijvingen naar Suriname gemeen dat de auteurs beschrijven hoe ze vrijwel meteen contact hebben met mensen. Zo kwam Stedman dus een slavin tegen die onder de littekens zat van zweepslagen. Bij hem wordt, vanuit zijn kritiek op de slavernij, de positieve eerste indruk van de aankomst in Paramaribo meteen gerelativeerd door ontmoetingen en gebeurtenissen die de slavernij en zedenverwildering in de kolonie direct van hun ergste kant laten zien.[119.] Bij minder uitgesproken auteurs als dominee Bosch blijft de slavernij in de aankomstpassages buiten beeld, maar komen andere eigenaardigheden van Suriname wel meteen aan de orde, zoals een confrontatie met een dronken plantagedirecteur. (Ook Stedman vermeldt er zo een.) En beiden botsen bij aankomst tegen allerlei bekenden op (waaronder familieleden). Dominee Bosch bleek tijdens zijn eerste avond aan wal bij een diner bij de gouverneurgeneraal dertien van de veertien aanwezigen te kennen.[120.]

We vinden al deze elementen bij Van Breugel terug en kunnen hemzelf daarmee al enigszins plaatsen: zijn impressie van de gemoedelijke sociale verhoudingen (het drukke geschreeuw ('gekakel') van de markvrouwen op de wal, de hulp die hij kreeg van de naakte negers in de korjalen), maar ook zijn onmiddellijke contact met bekenden (een oude schoolvriend). Wie als gegoede Europeaan aankwam in Suriname kon - althans volgens de getuigenissen achteraf - vrij makkelijk doordringen in een samenleving waar men buitenstaander en deelnemer tegelijk was. Buitenstaander voelde men zich wat de natuur betreft, de waterpartijen van de rivier, de enorme regenbuien, de weelderige plantengroei; de cultuur daarentegen was een eigen creatie, een 'meesterwerk' dat met smaak werd opgebouwd. Alleen de sterk afwijkende zeden, daaraan moest iedereen die voor het eerst aankwam wennen.

Voor Benoit vormt deze wisselwerking tussen natuur en cultuur het belangrijkste thema van zijn getekende reisverhaal. Zijn - vrij romantische - tekeningen van de verschillende bevolkingsgroepen en de sociale verhoudingen van Suriname laten bovendien zien dat de oude indiaanse cultuur en de moderne Europese bedrijvigheid naast elkaar bestonden. Suriname leefde als het ware in een dubbele tijdsrekening, door Benoit onder woorden gebracht in zijn verzuchting: '...Surinam... cette terre si vieille et si neuve.'[121.] Europa heeft er het initiatief, de indianen hebben zich teruggetrokken in het bos en de reiziger is op zijn plek. Dat geldt zelfs voor de mopperende Engelse scheepsarts. Als Wallers schip eindelijk de Surinamerivier opvaart, vergelijkt hij haar met de Thames en vervolgt: 'The river, as you approach the town, becomes more and more interesting.

The right bank ascending, appears covered with cultivated grounds and villas; the Dutch and the English too have spared neither pains nor expense to render their habitation delightful. (...) On landing at the usual landing place, I was surprised to find myself on a pleasant green (...) I could hardly fancy myself in a spacious city, such as I expected to find Paramaribo; and was still more surprised, on crossing the green, to find myself in an extensive street filled with noble buildings, and at the same time presenting the appearance of gardens and of the country (...) it is altogether extraordinary, and different from any [town] I have ever seen.'[122.] Net als bij Stedman is ook bij deze Engelsman de aangename verrassing een inleiding op overwegend kritische observaties over de slavernij en de zeden in de kolonie.

Het contact tussen Nederland en Suriname werd gekenmerkt door een grote regelmaat. De West-Indische Compagnie beheerste de handel op Suriname, en schepen vertrokken het hele jaar door vanuit Nederlandse havens naar de West. Afhankelijk van het weer en de wind was het schip zo'n zes tot negen weken onderweg. De route was bekend, maar men was altijd beducht voor piraten of aanvallen van naties waarmee men in oorlog was, en natuurlijk was de zee een niet te onderschatten kracht, met zijn doldrums, orkanen en stormen. In 1827 begon op initiatief van koning Willem I de eerste transatlantische stoomvaartdienst, voor pakketvaart van en naar Suriname. In 1846 werd de lijn gestopt, omdat de reizen niet lonend waren.[123.]

Op de prenten en schilderijen van St George-el-Mina of Freetown is de Afrikaanse omgeving abstract gehouden, zonder menselijk contact, Afrikaanse handelaren, zichtbare handelswaar en slaven. De schilderijen en tekeningen van Paramaribo tonen de slavernij, deze kurk waarop de kolonie dreef, alleen 'terloops'. (**Ill. 1.8**) We zien steevast West-Indiëvaarders voor anker liggen in de rivier, maar alleen de ingevoerde beschouwer kan zich hebben afgevraagd waar die schepen het laatst geweest waren en wat hun lading was geweest. Ook Fort Zeelandia is een vast onderdeel van het gezicht op Paramaribo, rechts in beeld. Veelal exerceren er soldaten; het fort is een krachtig onderdeel van de omlijsting van de stad. De weergave van de huizen langs de waterkant geeft een goed beeld van de Hollandse tropenarchitectuur en bevestigt tevens de sociale structuur van de stad: de erfwoningen aan de achterkant, waar de slaven wonen, zijn vanaf het water niet zichtbaar. Ook in gepubliceerde beschrijvingen van het gezicht op Paramaribo komen ze niet voor, zelfs niet als de tuinen en het stratenplan worden beschreven zoals in het hierboven aangehaalde citaat van de kritische Waller. Als Benoit slavenwoningen tekent, staan ze op zichzelf; er is geen visuele relatie met het grote huis aan de straatkant. (Hetzelfde geldt voor zijn plantagetaferelen.) De twee leefomgevingen worden slechts in straatscènes, in het publieke domein, op een prent bij elkaar gezet; het Europese lezerspubliek, dat zich de verwevenheid van die twee leefwerelden niet goed zal hebben kunnen voorstellen, zal met de tekeningen niet direct op een idee zijn gebracht.

Behalve de West-Indiëvaarders zien we bij het gezicht op Paramaribo meestal ook andere boten op de Surinamerivier: tentboten met blanke passagiers en

Ill. 1.8 Zesde havengezicht: driemaal Paramaribo
Het anonieme Gezicht op Paramaribo uit 1797, dat in het Scheepvaartmuseum in Amsterdam hangt, bevat alle gebruikelijke elementen van de aankomstscènes in reisbeschrijvingen over Suriname: het fort, de schepen, de fraaie Hollandse huizen, het Gouvernementsplein, alles geplaatst onder een indrukwekkende lucht, die het schilderij in de Nederlandse landschapstraditie plaatst. In de haven ligt rechts het fregat *Vertrouwen,* onder commando van kapitein ter zee P. Hartsinck; links drie kleine koopvaarders. Zoals gebruikelijk zijn ook hier de West-Indiëvaarders niet te herkennen als slavenschepen. Toch behoorden zij tot de vaste bezoekers van Paramaribo's rede. Het schip de *Prins Willem V* bijvoorbeeld, liep tussen 1750 en 1772 twaalf keer binnen, met in totaal ruim vierduizend slaven aan boord van wie er onderweg 254 waren gestorven. De slaven werden in Suriname van boord gebracht en het schip werd dan weer vertimmerd tot koopvaardijschip voor koloniale producten of ballast (Postma 1990, p. 147, 165, 409). In Benoits getekende reisverhaal van Suriname (1839) is de slavenhandel al lang afgeschaft en speelt deze bij aankomstscènes geen rol meer. De aankomst in de kolonie wordt verbeeld in een stripverhaal van vier tekeningen. Benoit werkte vanuit eenzelfde mengeling van nauwkeurige documentatie en romantische natuurbeschouwing die ook de Oost-Indische landschappen van Antoine Payen kenmerkten (**Ill. 1.4**). Het beeld van de Oost en de West waarmee het Nederlandse publiek kennismaakte, was zeer lyrisch.
Het kijkkastje van Gerrit Schouten uit 1812, tenslotte, geeft een beeld van de waterkant vanaf de wal: links het gouvernementspaleis, daarachter Fort Zeelandia met, hoog boven de voorstelling uitprikkend, de Engelse vlag; ook zien we de masten van de zeeschepen. Wachters paraderen voor het paleis, gouverneur-generaal Bonham gaat net uit. In de kijkkast is een eenvoudige perspectiefwerking gerealiseerd door het huis op de voorgrond schuin te laten lopen naar een verdwijnpunt in de buurt van de vlag, terwijl bovendien de opstelling als geheel schuin oploopt. Net als het panorama van de slag van Algiers en de maquette van Decima was ook dit diorama een nieuwe manier om iets te laten zien. In latere diorama's (**Ill. 5.4**) zal Schouten de perspectiefwerking van zijn kijkkasten versterken door een ronding in de achterwand waardoor de wolkenlucht naar voren komt.
Anders dan bij de maquette van Decima dient de beschouwer van het diorama niet op het tafereel neer te kijken (de vertekening wordt dan erg groot), anders dan bij het panorama dient hij er niet zelf midden in te gaan staan: bij het diorama moet de horizon op ooghoogte zijn. Het standpunt van de beschouwer is dan ongeveer het standpunt van waaruit Van Breugel zijn derde gezicht op Paramaribo beschreef, toen hij, aangekomen op de vaste wal, zich nog eenmaal omkeerde naar het water.

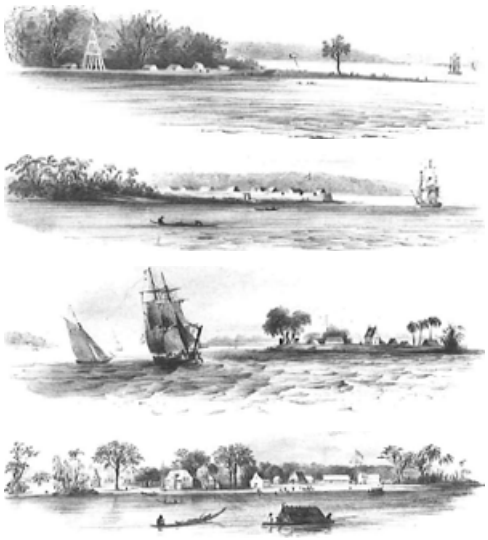

zwarte roeinegers, korjalen van bosnegers, een enkele pont met slaven die goederen vervoeren. De West-Indiëvaarders liggen stil voor anker, de kleinere schepen zijn onderweg. Ze zijn geen hoofdmotief in het beeld, maar wel cruciaal om Paramaribo te kunnen plaatsen in de tropen. Zoals de Nederlandse vlag op Decima een exotisch element is in een Japanse wereld, zo zijn deze boten een exotisch element in een door het Westen gecreëerde wereld. Niet toevallig zal Van Breugel zijn ongemak over de ongeklede slaven hebben opgelost in het beeld van boten en palmbomen.

Er bevindt zich in Nederland, in de vaste opstelling van het Rijksmuseum, een fraai gezicht op Paramaribo vanaf de wal, in de vorm van een kijkkast, gemaakt in 1812 door de Surinaamse kunstenaar Gerrit Schouten. (**Ill. 1.8**) Is dit diorama gemaakt voor de Engelse interimgouverneur graaf Bonham, die juist uit rijden gaat, of refereert het alleen aan zijn tussenbewind om een geschiedenis vast te leggen? Is het gemaakt voor een Europees publiek dat Suriname niet kende of voor een Surinaams publiek? Voor geboren en getogen Surinamers als Gerrit Schouten voltrok zich tussen 1799 en 1816 drie keer een wisseling van de wacht bij het gouvernementspaleis. De kolonie kwam in 1799 (niet voor de eerste keer), in Engelse handen maar werd in 1802 aan Nederland teruggegeven. In 1804 werd ze opnieuw door Engeland overgenomen. Zo drong de Napoleontische tijd tot Paramaribo door. Slavenschepen waren er sinds 1780 al vrijwel niet meer geweest. Het schip in Schoutens diorama was misschien wel hetzelfde als waarmee de Engelse scheepsarts Waller was aangekomen.

Hoewel Suriname zeker werd erkend als Hollandse creatie, gold in het begin van de negentiende eeuw ook nog steeds een beeld van Suriname als betwist gebied. Benoit noemde Guyana een regio 'que trois pays puissants se disputèrent si longtemps, et donc chacun de ces trois pays, l'Angleterre, la France et la Néerlande, possède un lambeau sur la carte des colonies.'[124.] Dit verleden van Europese veroveringen en rivaliteit werd door de eerste Nederlandse geschiedschrijver van Suriname J. Wolbers in 1861 beschouwd als een historische laag bovenop een 'oud' Suriname, dat door Europa - ongeacht welke natie de boventoon voerde - werd veroverd op de indianen. Na 1664, schreef Wolbers in 1861, waren in Surinames uitgestrekte wouden 'de Indianen niet langer de eenige meesters en heeren (...) de volharding der Europeanen had gezegepraald. (...) Voortaan zou de strijd over het bezit meer zijn tusschen de Europesche natiën onderling, dan tusschen haar en de oorspronkelijke bewoners; deze worden naar de binnenlanden verdrongen en weldra niet meer geteld...'[125.]

Schoutens diorama, permanent opgesteld in het Rijksmuseum in Amsterdam, gaat over het koloniaal gezag, over de rivaliteit tussen Engeland en Nederland in een tijd dat Nederland door Frankrijk werd overheerst - het geeft geen beeld van het leven van het grootste deel van de bevolking. De zwarte karrenvoerder, de slavin met het blanke kindje en de roeinegers in de tentboot op het water zijn passief aanwezig.

Panorama van de wereld

'Wie eenmaal begonnen is met om zich heen te kijken, wil verder kijken, en wie verder keek, wil daarmee steeds verder gaan,' zo haalden we, vrij vertaald, hiervoor de uitgever aan van Benoits getekende reisverhaal naar Suriname. In de vroege negentiende eeuw werden in Nederland door reizigers, politici, wetenschappers en kunstenaars in boeken en schilderijen beelden opgeroepen van de wereld buiten Europa waarin de relatie van Nederland met die gebieden besloten zat. We zagen het beeld van Japan als rijk der geheimzinnigheid, waar Nederland in een ambivalente verhouding mee verkeert, als geprivilegieerde gevangene. Batavia teert op haar roem als centrum van bedrijvigheid, maar het starre monopoliebeleid van de VOC heeft ook veel kapot gemaakt, en Nederland moet alle zeilen bijzetten om bestuurlijk de macht in handen te houden. Tripoli en Algiers gelden als onberekenbare machten en Freetown als een ongezond oord, maar Nederland steunt schoorvoetend de stopzetting van de slavenhandel en doet waar mogelijk mee met de Europese pressie om toegang te verkrijgen tot Afrika. Een continent dat veelbelovend lijkt, maar waarvan men eigenlijk geen beeld heeft. Wat Suriname betreft, tenslotte, wordt het beeld van een geslaagde volksplanting, waar slavernij een integraal onderdeel van uitmaakt, alleen door buitenlandse critici van slavernij aangevallen.

De beelden die deze politieke relaties begeleiden staan in een beeldtraditie die terug gaat op de zeventiende (de Gouden) eeuw, op de bloeitijd van de Nederlandse overzeese handelsexpansie. In de negentiende eeuw verandert echter hun plek in de samenleving. Als voorstellingen van Nederlands (historische) betrekkingen overzee komen deze of dergelijke schilderijen na 1815 voor het eerst bij elkaar te hangen in de nationale musea die dan opgericht worden. Payen had zelfs expliciet de opdracht om met dat doel het Javaanse landschap te schilderen. De Grote Postweg, symbool voor het Nederlandse directe bestuur, was van dat landschappelijke beeld een vanzelfsprekend onderdeel. De musea creëerden voor de bezoekers een panorama van de wereld waarin ze zelf het middelpunt waren, als burgers van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden dat in 1815 tot stand kwam. Het is een samenhangend wereldbeeld, waarin Nederland een actieve rol te spelen heeft.

Bij die rol van Nederland in de wereld zal de monopoliehandel met Japan omstreden raken, het direct bestuur in de Indonesische archipel tot oorlog leiden, het diplomatieke steekspel in het Middellandse-Zeegebied en het wegen van de kansen in West-Afrika weinig opleveren, en de kwestie van de slavenhandel en slavernij steeds minder te negeren zijn. In het hiernavolgende zullen we zien dat deze issues, anders dan in de Gouden Eeuw, niet meer op zichzelf staan. Niet alleen komen de schilderijen samen in een openbaar gebouw, de overzeese relaties als zodanig zijn onlosmakelijk verbonden met het proces van natievorming in Nederland en werken diepgaand door in de politiek, economie en cultuur van het negentiende-eeuwse Nederland.

Ill. 1.9 Projectie: kaart van de wereld
In de opbouw van de atlas bij Malte-Bruns wereldbeschrijving (1812) komt diens wereldbeeld tot uitdrukking. Het is in eerste aanleg een historische atlas, beginnend met de kaarten van de wereld zoals onder meer de Grieken die zagen: de wereld van de argonauten en de Odyssee, de wereld volgens Herodotus, Ptolemeus, etc. Dan volgen gedetailleerde kaarten van delen van Europa in specifieke periodes, eindigend met Europa onder Karel V en in 1789. Daarna wordt het historische karakter verlaten en toont een overzichtskaart de moderne 'Mappemonde sur la projection réduite de Mercator', gevolgd door contemporaine kaarten met de verschillende werelddelen. Kleine tekeningen bij iedere kaart (een struisvogel, leeuw en hutje bij Noord-Afrika, een berglandschap met vulkaan bij Zuid-Ame-rika) geven karakteristieken van de verschillende regio's. Ook zien we de witte plekken op de kaart: de Barbarijse staten hebben in de Sahara geen grenzen; de rivier de Niger is ingetekend volgens een 'cours supposé'.
De wereldkaart volgens de mercatorprojectie vormt het wezenlijke vertrekpunt van Malte-Bruns overzicht van de wereld. De 'volkomen juiste projectie van Mercator' werd voor het eerst gepubliceerd in 1569 ten bate van de scheepvaart van en naar Europa. Het is in die kaart dat Malte-Brun alle kennis van geografie, van verhoudingen, afstanden, hoogtes en dieptes heeft verwerkt, uitgaande van de meridiaan van Parijs (in plaats van het op zeekaarten gebruikelijke Greenwich). De kaart projecteert de wereld op het platte vlak en lijkt haar eenheid te benadrukken. Europa, links en rechts ingetekend, onderhoudt met de hele wereld contact.

De Deens-Franse sociaal-geograaf Malte-Brun was genuanceerd kritisch over de Nederlandse overzeese betrekkingen met Decima, Batavia en Paramaribo. Zijn kritiek gold echter niet alleen Nederlands verrichtingen overzee, maar ook Nederland zelf. Amsterdam vond hij weliswaar een prachtige stad (met als enige probleem dat het water er niet te drinken was), maar de mentaliteit van de elite beviel hem niet. 'sortir peu, fumer beaucoup, boire et manger souvent, sont à peu près les principaux passetemps des riches hollandais.' De maatschappij was erg naar binnen gericht, zonder contact tussen de standen; de rijken beschouwden kunst en cultuur louter consumptief, als iets voor hun ontspanning. 'Les artistes et les gens de lettres sont peu considérés, et quoiqu'il n'y ait pas de pays ou l'on trouve plus de musées, de collections scientifiques, de sociétés littéraires et savantes, les beaux jours qui virent briller en Hollande tant de littérateurs, de savans et de peintres célèbres, sont à jamais passés.'[126.]

Als wetenschapsman van de Verlichting ergerde Malte-Brun zich aan het weinig culturele klimaat in Nederland, dat door de aanwezigheid van musea niet goedgemaakt kon worden. Zijn kritische opmerkingen over Nederlands verrichtingen overzee richtten zich echter niet tegen het feit als zodanig dat Europese mogendheden overzee optraden. Integendeel, ook voor hem was de wereld een samenhangend toneel, en het aantrekkelijke van Nederland was dat het handelsbetrekkingen onderhield 'avec les deux mondes', met Azië en Latijns Amerika.

Verbannen uit Denemarken wegens kritiek op de vorst en de kerk, legde Malte-Brun zich in Parijs volledig toe op het ontwikkelen van een de hele wereld en de hele mensheid omspannend overzicht, in een historisch betoog uitgezet langs een tijdas, geografisch uitgezet op een wereldkaart. Met zijn historische en sociaal-geografische *Précis de la geographie universelle ou Description de toutes les parties du monde* was Malte-Brun een pionier, die ook in Nederland gelezen werd. Hij verwoordde in een hoofdstuk over de mens ('l'homme physique'), de combinatie van zelfvertrouwen en verantwoordelijkheidsgevoel die ten grondslag lag aan de vergroting van het wereldbeeld in de vroege negentiende eeuw, en die ook in zijn eigen streven naar overzicht besloten lag: '....l'harmonie et la perfectibilité de tous nos sens, nous assignent le premier rang parmis tous les étres vivants, et nous assurent l'empire de la terre.'[127.] 'Wij mensen', daarmee bedoelde hij wellicht niet per se 'wij Europeanen', en met l'Empire de la terre bedoelde hij niet direct overheersing van anderen door Europa. Maar Europa had wel het initiatief: in wetenschappelijk, economisch en technologisch opzicht.[128.] (**Ill. 1.9**)

Jan Cock Blomhoff en de drie broers Van Breugel maakten deze omslag mee vanuit hun eigen beroepspraktijk, overzee en in Nederland. Het was hun vaderlandsliefde die ervoor zorgde dat ze niet alleen hun eigen stukje van het panorama zagen (Japan, Java, Tripoli, Suriname), maar dat stukje inpasten in het grotere geheel, in een wereldbeeld dat werd bepaald door Nederlands rol in de wereld. Daarmee droegen ze bij aan het creëren van een nieuwe realiteit, die nog maar moeilijk weg te denken is.

Eindnoten:

1. Horizon komt van het Griekse woord *horizein* - begrenzen. '...durch die variabele Konstante des Gesichtskreises kann man quasi ein Stück Heimat überallhin mitnehmen.' Oetterman 1980, p. 9.
2. *De wereld der geleerdheid rond Versteer,* 1996, p. 40-48.
3. Gerard de Lairesse 1712, p. 161 en p. 111-112. Op p. 315-319 zet hij de principes nog eens op een rijtje in 'Nutte overweeging omtrent het gebruik der *Perspectieve* of Doorzichtkunde'. Hij is nijdig over schilders die de regels van het perspectief verachten en van onnut vinden (p. 260).
4. W. Bilderdijk, *Grondregelen der perspectief ofdoorzichtkunde.* Dordrecht 1828.
5. Bij Bilderdijk komt dat veelvuldig voor, zoals in de volgende strofe uit *Afscheid* (opgenomen in Wille 1949 - zie ook hoofdstuk 2): 'k Zie de kimmen / Reeds ontglimmen / Van een nieuw, een Goddelijk licht! / Op de randen / Dezer stranden / Straalt zijn glans mij in 't gezicht.' Een eeuw later dichtte Gorter in een socialistisch toekomstgedicht over 'de flauwe kust van het land der vrijheid' opdoemend 'in wolken van damp nauw zichtbaar'. Herman Gorter 'Vreselijk is het lot der mensen' *(Nagelaten werk* - deel 8 verzamelde werken).
6. Pratt (1992, p. 6) over contactzones: '...where peoples geographically and historically separated come into contact with each other and establish ongoing relations, usually involving conditions of coercion, radical inequality, and intractable conflict.' Zie ook Bitterli 1989, p. 4
7. Pratt (1992) gebruikt in dit verband de term 'verbal painter' (p. 202, en passim). Ze laat zien dat binnen de 'discovery rhetoric' van de Victoriaanse ontdekkingsreizigers de reiziger/auteur zich tegelijkertijd op de positie stelt van schilder en beschouwer. 'Thus the scene is deictically ordered with reference to his vantage point, and is statie' (p. 205).
8. Pratt 1992, p. 78: 'Arrival scenes are a convention of almost every variety of travel writing and serve as particularly potent sites for framing relations of contact and setting the terms of its representation.'
9. Vgl. Gaspar van Breugel, een van de hoofdpersonen in dit boek, die in 1837 opmerkt: 'De menschen komen hier niet als toeristen om lieffelijke indrukken te krijgen en hart en ziel te verheffen bij 't aanschouwen van het bekoorlijk land van Suriname. Zij komen om het raadsel op te lossen: hoe zij in het kleinste minimumtijd, het grootst maximum geld zullen verdienen. Er blijft dus voor hen geen vrij oogenblik over om het aan ernstige lektuur of andere geestverheffende bezigheid te wijden.' G.P.C. van Breugel aan Van Wickevoort Crommelin, 30-9-1837. KIT.
10. P.J. Benoit 1839, p. 2. De schrijver van deze woorden, André Van Hasselt, vervolgt zijn betoog over de redenen om te willen reizen als volgt: 'Pour le peintre, c'est une autre nature à étudier; pour le poëte et l'historien, c'est le théâtre d'autres événements, d'autres traditions, d'autres souvenirs à explorer; pour le philosophe et le publiciste, ce sont d'autres moeurs à observer, une autre civilisation à consulter... enfin, pour l'esprit simplement curieux, ce sont des contrées inconnues à parcourir, des peuples étrangers à voir avec leur physionomie, leurs moeurs, leurs habitudes, leur costume.' In de Nederlandse editie van deze uitgave (Zutphen, 1980) is dit voorwoord helaas niet opgenomen.
11. De publicatie van Benoit bevat in zich een wisselwerking tussen geschriften, beelden en reiservaringen, omdat hij zelf een uitgebreide beschrijving geeft van wat hij in Suriname ziet. Vervolgens krijgt deze waarneming bewijskracht door zijn eigen tekeningen. Van Benoit (1782 - Brussel 1854) is geen enkel origineel werk bekend, alleen de litho's door Madou en Lauters in zijn publicatie zijn overgeleverd. Scalliet 1995, p. 184
12. Doeff 1833, p. 249, ook p. 62-63.
13. De Japanse keizer staat in een ononderbroken afstammingslijn. Van 1780 tot 1817 regeerde de 119e keizer, Kokaku. Hij werd in 1817 opgevolgd door Ninko (1817-1846).
14. Citaat Kaempfer 1733, p. 494. Hoewel Doeff in zijn *Herinneringen* (1833, p. 5) Kaempfer de nog altijd beste beschrijving van Japan noemt, wijst hij er in een interne notitie aan de minister voor de Marine en Koloniën op dat Kaempfer waarschijnlijk erg veel heeft geplagieerd van het opperhoofd Jan Camphuis. ARA II-Doeff, inv.nr. 23 (1-6-1826). De *Algemene Konst en Letterbode* maakt daar eveneens melding van (3-1-1834, p. 5). De Engelse versie *The history of Japan* verscheen in 1727, met een tweede druk in 1728. Direct daarop werd het uit het Engels vertaald in het Nederlands en Frans; in 1773 in het Russisch, en in 1777-1779 in twee delen in het Duits. In 1801 werd Kaempfer in het Japans vertaald. Massey in Bethlehem 1993, p. 91-93, *IIAS Newsletter* 1994: 3, p. 56.
15. Kaempfer 1733, p. 231.

16. Kaempfer 1733, p. 231.
17. Malte-Brun, vol. III, p. 469, p. 478. De Deense dichter Conrad Malte-Brun (1775-1826), die uit zijn land verbannen werd en zich in Frankrijk ontwikkelde tot auteur van geografische overzichtwerken en 'Annales' van de ontdekkingsreizen, zal in dit boek geregeld worden geciteerd. Zijn werk werd in Nederland als naslagwerk gebruikt. Onder meer baseerde Johannes van den Bosch in zijn eigen overzichtswerk over de Nederlandse bezittingen in Azië, Amerika en Afrika (1818) zich voor die contreien waar hij zelf niet geweest was, geheel op Malte-Brun (met name in vol. II, p. 127 e.v.). Over Malte-Brun: Michaud 1835 deel 59, p. 357-363. Zijn boeken verschenen tussen 1810 en 1829; de laatste twee delen postuum.
18. Van Overmeer Fisscher (1833, p. 262), die onder Blomhoff op Decima kwam werken, beschreef over zijn aankomst in 1820: 'Wanneer men, na die eerste drukte op het eiland Decima aangeland, des avonds de poorten ziet sluiten, en in dit klein bestek, onder die nauwgezette bepalingen, zijne vrijheid geheel verloren ziet, is het voor een' pas aankomende schier onbegrijpelijk, hoe het mogelijk zijn kan, zich jarenlang dit leven te getroosten.'
19. Titsingh, in Hesselink 1984, p. 96.
20. Smith 1972, p. 185.
21. Cf Bluss in Emmer/Wesseling 1979, p. 212, en Benedict 1967, p. 42.
22. *Scheepvaartgeschiedenis* 1979, p. 10.3.
23. Diverse bronnen, onder meer Boxer 1965, p. 197-198; Gaastra 1991, p. 111-119.
24. Instructie voor de gezagvoerders der schepen varende naar Japan en terug 1818. ARA-II, Ministerie van Koloniën, inv.nr. 3214.
25. Kaempfer 1733, p. 40.
26. C.T. van Assendelft de Coningh (1879), geciteerd in Hesselink 1984, p. 32.
27. Geciteerd uit *Ontmoetingen ter zee en te land* (1879), in Hesselink 1984, p. 28.
28. Alleen wie een tijd op Decima woonde kon diepgaander kennis over Japan vergaren. En ook in die beschrijvingen overheerst het perspectief vanaf de wal. 'In 1807 kwam in Junij het berigt, dat er een schip in 't gezigt was...'; dergelijke openingszinnen zijn schering en inslag in de *Herinneringen* van Hendrik Doeff, die van alle Nederlanders het langst op Decima heeft gewoond (namelijk van 1799 tot en met 1817). De belangrijkste gebeurtenissen in zijn *Herinneringen* houden verband met de komst van schepen. 'In het begin van October 1808 vernam men te Nagasaki, dat er een Europisch schip in het gezigt was...' begint de uiteenzetting over de eerste Engelse poging om Decima van de Nederlanders over te nemen. Dat verhaal komt verderop nog aan de orde. Doeff 1833, p. 153 en in Hesselink 1984, p. 38.
29. Stellingwerff 1983, p. 42.
30. Kaempfer 1733, p. 40.
31. Doeff 1833, p. 153, 182, 183, 189, 247; en in Stellingwerf 1983, p. 40.
32. Geciteerd in Stellingwerff 1983, p. 67.
33. Voor 1800 waren dat met name Kaempfer en Thunberg; het werk van het achttiende-eeuwse opperhoofd I. Titsingh kwam pas na de eeuwwisseling in druk uit.
34. Een deel van die Japanse prenten werd gemaakt op verzoek (en soms ook volgens instructie) van de Nederlanders.
35. Boxer 1968, p. 71.
36. Hij was een leerling van Ishizaki Yushi (correspondentie met Yasumasa Oka). Ook: Sullivan 1973, p. 41.
37. Zie catalogus Stellingwerff 1983, nr. 7, p. 22; collectie Maritiem Museum 'Prins Hendrik' Rotterdam. Niet toevallig is een van de weinige tekeningen van Decima gezien vanaf het water, te vinden in het woedende reisverslag van kapitein Adam Johann von Krusenstern (1814), die in 1804-1805 een half jaar als gevangene in de Baai van Nagasaki bivakkeerde omdat de leden van deze Russische onderzoeksexpeditie, inclusief een gezant van tsaar Alexander, het land niet in kwamen. Krusenstern 1814; uitgave 1985, p. 45-46. (In het Nederlands vertaald in 1825.)
38. De woorden 'binnenkant' en 'buitenkant' ontleen ik aan het Hollandse jargon van Decima, waar de Japanse tolken het Japanse begrip *uchi* 'binnen', dat in overdrachtelijke zin vertrouwelijk, vertrouwd, betekent, vertaald hadden met 'aan de binnekant'. Doeff nam, volgens Hesselink (1984, p. 63-67) dit begrip over en breidde het uit met het tegenovergestelde begrip 'aan de buitenkant', dat wil zeggen openbaar, officieel meegedeeld. Volgens Hesselink, die de herkomst van deze woorden in de geschriften van de Nederlanders nauwkeurig traceerde, zijn dit voor de Japanse samenleving bijzonder verhelderende begrippen.
    Van Overmeer Fischer (1833, p. 32) geeft als tweedeling: *nayboen* = geheim = binnenkant; *omité-moeki* = buitenkant.

39. Met dank aan Yasumasa Oka, Kobe City Museum. Tekeningen en schilderijen van de Blomhoff-familie bevinden zich in diverse collecties in Nederland en Japan. Boxer (1968, p. 104-105) en Sullivan (1973, p. 41) verwijzen naar vijf versies ervan; geen is er dubbelzijdig ingeraamd, zoals het exemplaar in Kobe. Het tweezijdig-ingeraamde schilderij van Keiga bleef in Japan nadat het, in het bezit van Von Siebold, door de autoriteiten van Nagasaki was geconfisceerd. (Correspondentie met Yasumasa Oka.)
40. Payen, Journal I, voyage vers Java en 1817. In Scalliet 1995, p. 252.
41. 'Qu'on se figure 249 [personnes] dans un espace de 166 pieds de long sur 32 pieds de large encombré d'effets et de provisions...' Payen, Journal I, 4-2-1817; Scalliet 1995, p. 233.
42. Malte-Brun vol. IV, livre 75, p. 270-271.
43. Cf Olivier 1827, p. 5-9.
44. Crawfurd 1820 (uitgave 1967), p. 416-417. 'This narrative is an epitome of the whole history of European aggression in the East.' Banten zou van goede buur tot vazal van de Nederlanders worden; Daendels bemoeide zich tot twee keer toe met de opvolging van de sultan van Banten en onderwierp het sultanaat tenslotte aan de Nederlanders. Pluvier 1995, p. 36-37 + bijbehorende kaarten.
45. Malte-Brun vol. IV, livre 75, p. 270; Pluvier 1995, p. 25-28 en bijbehorende kaarten; Crawfurd 1820 (uitgave 1967) II, p. 316-317.
46. Term van Crawfurd 1820 (uitgave 1976) I, p. 139.
47. In 1646 werden twee kamelen aan de shogun aangeboden, afkomstig uit Perzië. *In het spoor van de liefde* (1986, p. 71).
48. Alatas 1977, p. 24, 191, 201; Crawfurd 1820 (uitgave 1967) 1, p. 239-240.
49. Crawfurd 1820 (uitgave 1976) II, p. 341.
50. Multatuli 1881, (5e druk tweede door den auteur herziene uitgave) p. 49. In een voetnoot bij deze uitgave (1881, p. 356-357) voegde de schrijver daar onder meer aan toe: 'Het aanleggen daarvan was een reuzenwerk, en kon dan ook slechts ten-einde worden gebracht door 'n man als Daendels, die aan groote wilskracht, verregaande minachting voor bijzondere belangen paarde. De blyken die van z'n ruwheid worden verteld, loopen in 't ongelooflyke. Toch zyn er in zekere gevallen menschen van die soort noodig....'
51. Crawfurd 1820 (uitgave 1967) 111, p. 146.
52. Aantekeningenschrift van J.F.H. Clifford Kocq van Breugel, in bezit van W.F. Clifford Kocq van Breugel te Doorn. Het eerste katern van het schrift is ernstig gehavend; de tekst begint pas op p. 13. In de stijl wordt soms gerefereerd aan uwedele; het lijken aantekeningen voor derden. Mogelijk is het verslag achteraf herof geschreven, aangezien een enkele keer vooruit wordt gewezen naar de (goede) afloop van een aanstaande gebeurtenis (bv. op p. 30). De pagina's zijn doorgenummerd, er staan jaartallen boven iedere pagina; er is geschreven met weinig doorhalingen. Citaat in aanhef is van p. 125. Ik neem de spelling precies over, maar ter wille van de leesbaarheid verander ik wel de interpunctie. Verder aangehaald als *Journaal 1815-1818.*
53. *Journaal 1815-1818*, p. 35-36. Familiearchief Doorn.
54. Het *Algemeen Noodwendig Woordenboek der Zmnenleving* uit 1836 stelt onder het lemma 'Barbarijsche Staten: Dit gedeelte van Afrika, weleer zoo bloeijend door koophandel en beschaving, toen hetzelve door de Carthagers bewoond was... zucht thans onder den barbaarschheid, die dit gewest met regt den naam van Barbarije waardig maakt.' Witsen Geijsbeek, 1836. Zie ook Perks uitleg van de term Barbarije (1875, p. 250).
55. Ter onderscheiding van het Tripoli in de Levant, in hedendaags Syrië. De naam Libië wordt pas na 1911 door de Italianen ingevoerd, die daarmee teruggrijpen op de naam van de regio in de Grieks-Romeinse tijd. Cf Ahmida 1994, p. 6.
56. Hourani 1991, p. 215-216, 251, 228.
57. Egbert Buys, *Nieuw en volkomen Woordenboek*... deel VI, 1774. Dit woordenboek werd ook geleverd aan Japan.
58. In dat kader had Piet Heyn in 1628 politieke dekking toen hij de Spaanse zilvervloot wist te kapen. Postma 1990, p. 13, 16, 23.
59. De schepen van landen die vriendschaptraktaten sloten kregen een zogeheten turkenpas mee aan boord, om zich te kunnen identificeren bij potentiële kapers. Dit gebeurde tot in de Atlantische Oceaan bij schepen die op weg waren naar de westkust van Afrika. Postma (1990, p. 78) maakt hiervan in zijn indrukwekkende boek over de Nederlandse slavenhandel ook melding. In 1687 werd een WIC-slavenschip op weg naar Afrika door zeerovers tot zinken gebracht omdat er blijkbaar geen pas aan boord was. Postma vergist zich echter waarschijnlijk als hij spreekt van 'pirate groups' die 'landbases' stichtten in bijvoorbeeld Algiers. Deze zeerovers

waren geen loslopende vrije jongens, maar werden wel degelijk door hun politieke heersers gesteund en beschermd zoals ook de WIC beschermd werd.

60. En Nederland was niet de enige die dit zo ervoer. Aan het begin van de jaren tachtig dichtte de Deense dichter Malthe Conrad Bruun, die in ballingschap zijn naam zou wijzigen in Conrad Malte-Brun, een episch gedicht op de heroïsche zeeslag van de Denen tegen de Barbarijsche kapers. Helaas heb ik die tekst niet kunnen vinden (Michaud 1835).
61. ARA-I, Fagel inv.nr. 768.
62. Zie wat dat aangaat ook het verloop van de Deense betrekkingen; *The Arabian Journey*... 1996, p. 85-86.
63. Folayan 1979, p. 71.
64. Gibraltar wordt door Van Breugel in zijn aantekeningen omschreven als 'de sleutel der Middellandse Zee' en als een voor de Engelse regering bijzonder voordelig smokkelnest. *Journaal 1815-1818*, p. 28. Ook het eveneens strategisch gelegen Malta viel onder de Engelse invloedssfeer. Het was sinds 1800 een Britse kroonkolonie met beperkt zelfbestuur.
65. Dit schilderij ging vermoedelijk daarna naar New York. Daar was in 1809 op Broadway het eerste Panorama Rotunda gebouwd, in 1818 werd een tweede theater geopend, waar aanvankelijk doeken van Engelsen werden getoond, onder wie van Henry Aston Barker, die ook panorama's schilderde van de slag bij Aboukir en een panorama van Constantinopel. Oetterman 1980, p. 85; Odell 1927 II, p. 540. Met dank aan Eva Legâne.
66. Zie o.a. *Journaal 1815-1818*, p. 178.
67. Zie bijvoorbeeld Charles F. Lacroix de Marseille, Capriccio d'un port de la Méditerranée avec lavandières auprès d'une fontaine au premier plan, un navire de guerre hollandais mouillé auprès d'une tour au-delà (1779); Un port au crépiscule avec personnages orientaux fumant auprès d'un bastion surnonté du drapeau de Provence et navire hollandais sur le point de jeter l'ancre (1777).
68. *Journaal 1815-1818*, p. 174-175.
69. Gustav Nachtigal schreef over de nadering tot Tripoli: 'Shimmering in the rays of the bright morning sun, the picturesque mass of the mighty castle gradually showed up on the left, and then in front of us above the town, rising like columns or masts, appeared the slender minarets of the mosques. Gradually there emerged more clearly to the eye the airy cupolas of the religious buildings, the clean white town walls with there battlements and little towers, and the attractive decoration of the slender palm trees (...). On the right was a fortifcation en a rocky tongue running out into the sea, and one could gradually distinguisli the separate fine houses, with their terrace roofs, from which the more distinguished Europeans have a view en to the sea, overlooking the lover toorn wall.' Nachtigal, *Sahara and Sudan* vol. 1, p. 10 (1879), vertaald uit het Duits (1974).
70. De biograaf van het consulsechtpaar, M.A. Perk, veroorlooft zich hier misschien een vrije interpretatie, aangezien Jacques van Breugel in 1816 in de stad was geweest. Het is niet aannemelijk dat de stad in tien jaar drastisch achteruit gegaan is, en Van Breugel zal zijn vrouw enigszins voorbereid hebben op wat ze kon verwachten. Perk volgt echter het aankomstthema zoals dat ook in andere reisbeschrijvingen over Tripoli voorkomt, en allicht was mevrouw Van Breugel ook wel echt ontzet over wat ze aantrof. Perk 1875, p. 30
71. Geciteerd uit Laings *Journal*, geschreven in Gadamis, 20 september 1825, enkele maanden na zijn aankomst in Tripoli. Bovill 1964, p. 344-345. Ook de aankomst van de Duitse ontdekkingsreiziger Gustav Nachtigal wordt met dezelfde ingrediënten opgedist. Bij hem zijn ze veralgemeend tot kenmerken van een oosterse stad. Hij is, een halve eeuw na Gordon Laing, niet de onbevangen reiziger die wordt overvallen door de omslag van fraaie schijn naar smerig wezen, maar de deskundige die de mate van verval kan wegen. Na een lovende beschrijving van het eerste gezicht op Tripoli vervolgt hij: 'In visiting an oriental town the traveller must become accustomed to disappointments. The cleanliness and glitter seen from a distance become, when viewed from within, dirt, decay and misery. Tripoly, too, did not live up to its promise, without, however, presenting such an impression of decline as do so many of its sister towns on the Mediterranean coast.' Nachtigal, *Sahara and Sudan* 1 (1879) in Engelse vertaling door Fisher and Fisher 1974, p. 10
72. Perk 1875, p. 25; Goldberg 1990, p. 19.
73. Cherif 1989, p. 471.
74. Perk (1875, p. z6) stelt dat er in het begin van de negentiende eeuw 5000 joden in Tripoli woonden. Hij zet ze uitsluitend neer als handelaars en geldschieters (Perk 1875, p. 102-106). Goldberg (1990, p. 21) stelt dat in 1819 de joden ongeveer een kwart van de bevolking

uitmaakten. Renzo de Felice (1985, p. 8 en 298) geeft voor 1861 het aantal van 4500 in Tripoli, 5835 in geheel Tripolitanië, en splitst dit cijfer uit naar beroepen. Benjamin (1858, p. 322) telt aan het eind van de jaren veertig acht synagoges in Tripoli.

75. Hourani 1991, p. 111, p. 268; Van Breugel geeft een opsomming van 26 Europese handelshuizen, in een nota van CKvB aan de minister van BuiZa, 6-3-1837, verstuurd vanuit Malta. Als gerenommeerde handelshuizen noemt Van Breugel in deze nota: Walzer en Kriemler & C te Livorno; Mooris Ulrich & C te Livorno; Chateaufils et Desage te Marseille; D. Steinman-Weniger te St Gall; Ulrich von Willer te St Gall; Faber/August te Londen; J.A. Schäfer te Genua; J.C. Rozenkart te Trieste; N. Attaliottij te Malta; J.C. Hunter & Ross te Malta. (ARA-II, Staatssecretarie/Kabinet 1813-1840, inv.nr. 6348.)
76. Hutt 1977, p. 22. Nachtigal bijvoorbeeld over het kasteel van Karamanli: 'Every century that has passed has left its architectural traces in this singular building' (1879 (1974) p. 11); Hutt (1977, p. 52) noemt dit gebouw, dat een stad op zichzelf is, een 'fascinating collection of truly eclectic buildings combining Roman columns, Byzantine capitals, fourteenth century crenellated walls and Turkish tiles.'
77. 'The rich natural resources and the fortunate climate of this little country, its history, ever changing and at one time so splendid, the traces of which time has been unable to efface...' Nachtigal 1879 (1974), p. 3. Ook Van Breugel vond Tunis mooi en prettig en was gevoelig voor de opeenstapeling van tijden die men in de Maghreb kon ervaren. Hij schreef over 'Cartagena of Nieuw Cartago', waar weinig meer te vinden is van de oudheid, behalve het 'kasteel door Asdrubal gesticht, benevens restes der oude stadt'. En over de ruïnes van Carthago berichtte hij, een jaar later, dat het voor een liefhebber van oudheden onbetaalbaar was, deze 'in hun volle waarde te mogen bezigtigen'.
78. Perk 1875, p. 215.
79. Van Breugel, *Journaal 1815-1818*, p. 175; Van Lennep Coster 1836 II, p. 99 refereert aan de 'pestaardige sfeer' van Istanbul; ook p. 280; Hourani (1991, p. 259) noemt, naast de technologische ontwikkeling en handel, de beheersing van ziekten in Europa als een van de redenen voor de voorsprong die Europa in de vroege negentiende eeuw op het Ottomaanse rijk krijgt. Dit bleef nog voortgaan 'in a situation in which population was held down by plague and famine, and in some places had decreased, and production did not generate the capital necessary for fundamental changes in its methods or any increase in the organized power of the government'.
80. Het schilderij van Lauvergne uit 1844 hangt in het Musée de la Marine, Parijs. In navolging van liet panorama over het Engels-Nederlandse bombardement van 1816, maakte de ex-militair, schilder en (sinds 1831) exploitant van een eigen Panorama Rotunda in Parijs, kolonel Langlois, ook van deze Franse verovering van Algiers een panorama. Het doek stond in een reeks van militaire panorama's, waaronder de slag bij Waterloo, de zeeslag bij Navarino, en de slag bij de Borodino. Nieuw bij het Panorama over de inname van Algiers door de Fransen in 1830 was, dat de bezoekers eerst door een soort oriëntaalse kasteelgangen liepen, compleet met harems, schatkamers, paardenstallen en tuinkamer, voordat ze het uitkijkpunt voor het gevecht bereikten. Dettermann 1980, p. 125-127.
81. Nachtigal 1879 (1974), p. 10.
82. De Marrée 1817 I, p. 1 en 4.
83. De Marrée 1817 I, p. 5 en 6 en voorrede.
84. Multatuli in 1881, p. 358: 'Het wantrouwen waarmee (...) Willem I hem onderscheidde, schijnt aantetoonen dat men hem tot iets buitengewoons in-staat achtte. Z'n benoeming tot gouverneur der Bezittingen op de Goudkust - die heele bezitting stond in belangrijkheid beneden menige kontroleursafdeeling op Java! - die benoeming was 'n soort van gevangenschap. Ik weet vangoederhand dat hyzelf de zaak dan ook als zoodanig beschouwde.'
85. Postma 1990, p. 295 table 21.2, p. 258.
86. Postma 1990, p. 76.
87. Klein 1986, p. 140; Van Dantzig 1968, p. 108.
88. Postma 1990, p. 295, table 12.2.
89. *Scheepvaartgeschiedenis* 1979, p. 12.1; Klein 1986, p. 146. Zo'n gemiddeld aantal zegt weinig, aangezien er grote verschillen zijn tussen de verschillende periodes. Zie Postma 1990, p. 212 voor een exact overzicht van door hem getraceerde importen van slaven in Suriname tussen 1732 en 1803. Table 92. Hij komt voor die periode op een totaal van 427 schepen in zeventig jaar, met 119.831 slaven.
90. Postma 1990, p. 143 met ook een dwarsdoorsnede van een slavenschip.

91. Postma 1990, p. 162.
92. Abraham de Veer (1767-1838) was geboren op de Antillen, als zoon van gouverneur Johannes de Veer. Na St George-el-Mina, waar hij van 1810 tot 1813 gouverneur was, vertrok hij als gouverneur naar St Eustatius, St Maarten en Saba. In 1822 werd hij benoemd tot gouverneur van Suriname. In die hoedanigheid ontmoette een van onze hoofdpersonen, Gaspar van Breugel hem in 1824-25. Zappey in *Daendels* 1991, p. 117; Wolbers 1861, p. 616-617
93. Zapey in *Daendels* 1991, p. 118.
94. Daendels aan het departement van Koophandel (Nijverheid) en Koloniën, dec. 1816 (ARA-11, Daendels, inv.nr. 150). In Engeland werd de verovering van India in het begin van de negentiende eeuw ook wel beschouwd als een vervulling van Alexander de Grote's historische missie (327-325 v. Chr.). Cf Cohn 1996, p. 80.
95. Hogendorp 1823, p. 388.
96. Hogendorp 1823, p. 387.
97. Matte-Brun typeerde de stad als uiting van Engelands 'généreuse intention de travailler à la civilisation des Africains'. Malte-Brun vol. IV, livre 87, p. 621.
98. Malte-Brun vol IV, livre 87, p. 660, p. 675.
99. Bovill 1964, p. 129.
100. De *Komeet* komt voor op de lijst van schepen waarover de rechters kunnen beschikken in het archief van de Nederlandse rechter in Paramaribo, A.F. Lammens. ARA-II, Lammens, inv.nr. 17, april 1820.
101. De Marrée 1817 I, p. 13.
102. Van Lennep Coster deel I, 1836, p. 18-22. Zie ook de uitgebreide bespreking in de *Algemeens Korst- en Letterbode,* 2-5-1837, nr. 19.
103. Van Breugel 1842, p. 79-80: 'Veel, zeer veel hoort men daarvan reeds als kind in *Europa!* Men tracht zelfs in de kinderboekjes niet zelden den slaaf af te schilderen, als het ongelukkigste schepsel der wereld; die in het klamme zweet zijns aanschijn, ons koffij en suiker bezorgt; - die diep ongelukkig is, omdat hij een werelddeel bewoont, war niets dan slechte blanken huisvesten, die er opuit zijn om al wat slaaf is, dag en nacht te mishandelen; - geene prent-afbeelding, of men ziet den slaaf nedergebogen onder liet ontvangen van stokslagen. Met de pap wordt het dus het kind reeds ingegeven, om verward te denken over onze tegenvoeters, zoowel blanken als zwarten...' etc. Waarschijnlijk verwijst hij hier, behalve naar Voltaires *Candide,* naar de uitgave voor kinderen van het werk van Stedman, *J.G. Stedmann's reises in Surinam, für die Jugend bearbeitet von M. Chr. Schulz. neue Auflage mit V illuminierten Kupfertafeln.* In 1804 slaakte Franz Kratter een toneelstuk naar aanleiding van het boek *(Die Sklavin in Surinam)* dat in 1809 in Nederlandse vertaling verscheen. Price & Price in *Stedrnan* 1988, p. LXXVI-LXXXIII.
104. Van Breugel 1842, p. 22-23.
105. Van Dantzig 1968, p. 103.
106. Waller 1820, p. 57-59, citaat 59.
107. Van Breugel 1842, p. 26.
108. Citaat uit Bosch 1853, p. 62. Ook Varma 1984, p. 36. Deze laatste verklaring is ook anno 1967 in Surinaamse schoolboekjes te vinden (Getrouw 1967, p. 8).
109. Benoit 1839, p. 16; Varma 1984, p. 31; Helman in *Vier eeroven Paramaribo* 1963, p. 7; Oudschans Dentz 1972, p. 7, 73; hij noemt ook nog Parimorbo, of Paramorbo; Lammens 1842 (in De Bruijne 1982) p. 28-29.
110. Van Stipriaan 1993, p. 311.
111. Hoogbergen (1985, p. 40) heeft berekend dat in het jaar 1770 zeventig procent van de slaven in Afrika was geboren. Zie ook Van Stipriaan 1993, p. 311.
112. Van Lier 1977, p. 42; Klein 1986, p. 134
113. In de loop van de eeuw zou dat karakter van de samenleving (door Helman later getypeerd als 'cultureel mozaïek') verder worden versterkt door activiteiten voor vrijwillige landbouwkolonisatie door Nederlandse boeren, door het ronselen van Javaanse en Hindostaanse contractarbeiders, en door de komst van Chinezen (in de twintigste eeuw bovendien gevolgd door Libanezen en Vietnamezen).
114. Bosch 1853, p. 17.
115. Malte-Brun vol. V, livre 112, p. 719. Bosch (1853, p. 17) citeert Malie-Bron in feite ook met zijn opmerking dat de landerijen die hij vanaf het schip kan zien, zo mooi waterpas zijn. Johannes van den Bosch (1818, II, p. 183) neemt Malte-Brun in dezen vrijwel letterlijk over.
116. Benoit 1839, p. 12.

117. Pratt (1992, p. 90) stelt dat dit boek het internationaal best ontvangen reisverhaal is van die tijd. Er verschenen edities in het Duits (1797), Frans (1798), Nederlands (1799), Zweeds (1800) en Italiaans (1818).
188. Stedman 1796 (editie 1963), p. 9.
119. Stedman 1796 (editie 1963), p. 7-13.
120. Bosch 1853, p. 67. Benoit (1839, p. 13), die misschien geen introductie had in de kolonie, beschrijft desalniettemin hoe de reiziger onmiddellijk wordt bestormd met vragen, terwijl hij vrolijk gepraat om zich heen hoort van allerlei rassen door elkaar. De manier waarop deze auteurs over hun eerste ontmoetingen met mensen berichten, vormt, kortom, een belangrijke indicatie voor de wijze waarop ze tegen de sociale verhoudingen in de kolonie aankeken.
121. Benoit 1839, p. 2.
122. Waller 1820, p. 60-6,.
123. *Scheepvaartgeschiedenis* 1979, p. 15.3.
124. Benoit 1839, p. 2.
125. Wolbers 1861, p. 38. J. Wolbers was een calvinistische abolitionist. Hij schreef zijn *Geschiedenis van Suriname* geheel op basis van bronnenonderzoek in Nederland. Oostindie 1995 p. 150
126. Malte-Brun vol. 8, livre 173, p. 837. (Dit werk is postulun verschenen.)
127. Malte-Brun 1812, 'L'homme physique'. Vol. II, livre 44:3, p. 545.
128. In 1821 zou Malte-Brun mede-oprichter zijn van de Société de la Géographie, het eerste aardrijkskundig genootschap ter wereld. Over Malte-Brun: Michaud 1835, p. 357-363; p. Hansen, *Illustreret dansk litteratur historie.* Kjøbenhavn 1902, p. 2,64; *Illustreret Dansk Komversation Lexicon.* København 1934

2
Familieportret

Decima, Batavia, Afrika's noord- en westkust, Suriname - nu de decorstukken staan opgesteld, is een nadere introductie van de spelers op Nederlands wereldtoneel aan de orde, met in de hoofdrollen de Nederlandse familie Van Breugel en verwanten in de negentiende eeuw. Ze zullen mede worden voorgesteld met behulp van hun portretten: portretten in olieverf of pastel, een enkel miniatuur of uitgeknipt silhouet. De portretten werden gemaakt in de beste familietraditie. Ze tonen de geportretteerden in overeenstemming met hun sociale positie en met een passende gezichtsuitdrukking. Het zijn kunstwerken, gemaakt om aan de muur te hangen en door bezoekers gezien te worden als onderdeel van een portretgalerij, ze herinneren aan voorvaderen en aan afwezige en overleden gelieven. Geschilderd tonen ze het 'ware gezicht' van wie werd afgebeeld, een gelijkend portret naar de conventies van de tijd, maar ook een stand en een af stammingslijn. Net als bij de havengezichten bevatten ze een verdichting van een historische situatie, met allerlei attributen en omgevingselementen als sleutel voor begrip.

Met de opkomst van de fotografie veranderde deze portretkunst. Een aantal leden van de familie Van Breugel bereikte een hoge leeftijd en liet zichzelf op hun oude dag volgens de jongste mode ook fotograferen. Het fotografische portret was, anders dan een schilderij, een momentopname; geen synthese van elementen die in een ideaal portret bij elkaar gebracht werden, maar een weerspiegeling van een aspect en een uitsnede van een werkelijkheid van het moment. De kleding is bijvoorbeeld niet geïdealiseerd, maar kleding met een verleden, met plooien, kleding die op het moment van de foto gedragen werd. Het gezicht vertoont een gelaatsuitdrukking die beïnvloed werd door noodzakelijke onbeweeglijkheid tijdens de belichtingstijd, door conventies als de glimlach of de quasi afwezige beheerste concentratie, en door rimpels, die zich als de plooien van kleren, voor de camera niet glad laten strijken.[1.]

In de *Camera Obscura* van Hildebrand (1833, 1840) gebruikte Nicolaas Beets de spiegelbeeldige reflectie van een beeld in een donkere kamer als beeldspraak voor een kritische schets van de Nederlandse samenleving in de vroege negentiende eeuw: 'De schaduwen en schimmen van Nadenken, Herinnering en Verbeelding vallen in de ziel als in een Camera Obscura, en sommige zijn zo treffend en aardig dat men lust gevoelt ze na te tekenen...'[2.] Het is opmerkelijk dat hij in deze verhalen uit het dagelijks leven, waarin hij (al of niet goedmoedig)

spot met tal van interieurzaken die hij beschouwt als misplaatst deftig, nieuwlichterij, opzichtig gedoe, of lelijke prullaria,[3.] met een zekere eerbied refereert aan het adellijke portret. In het familieportret aan de wand bij de Haagse baron Van Nagel, legt Hildebrand alle deugden die de adel hoort te kenmerken: ware beschaving, smaak en stijl. 'Er was een aangename eenstemmigheid tussen het lichte behangsel en de zware slepende damasten gordijnen, die alle tocht afweerden; tussen de kleur van het brede vuurscherm bij de haard en de kleur van het kleed over de tafel; tussen al deze dingen, en de beminnelijke uitdrukking van gelaat op het vrouwenportret, dat boven de piano (zeldzaam voorrecht! op het rechte licht) hing, en tussen dat gelaat en de edele en teffens zo zachtaardige trekken van de baron en van de jonkvrouw van Nagel.'[4.] De adel beheerste de vorm, waar de burgerij deze (nog) niet kende.

De donkere kamer zou kort na het uitkomen van de *Camera Obscura* geen schilderijen meer opleveren, maar foto's. 'Nadenken, herinneren en verbeelden' kregen daarmee een gezag van realisme en registratie van de werkelijkheid en ondersteunden de verwetenschappelijking van het wereldbeeld, waarvoor in het begin van de eeuw nog schilders werden ingezet.[5.] Zich te laten fotograferen, plaats te nemen in een studio tegenover een camera, verwees terug naar de traditie van een portretgalerij, maar betekende ook een onderzoek naar de mogelijkheden van de techniek. En daarmee werd tevens de tijd, een tijdsverloop, de veroudering en de dood geïntroduceerd in de familieoverlevering.

De overgang van schilderij naar foto is onderdeel van de veranderingen die zich in de eeuw van Van Breugel voltrokken. Schilderij en foto samen halen de hoofdpersonen van dit boek dichter bij. Ze overbruggen de periode van hun jeugd tot hun oude dag, en wijzen ons erop dat deze mensen zo'n vijf à zes generaties geleden leefden - zo kort geleden dat we ze nog op de foto hebben. Alleen in de negentiende eeuw bevat de portretkunst zoveel sporen van de veranderingen van de tijd.[6.]

De eeuwwisseling van een achttiende-eeuws gezelschap

'Ging op gisteren mijn lieve Echtgenoot, Jacques Fabrice van Breugel, gezond van mij om zijne moeder te Tiel te bezoeken. Op den weg overleed hij aan een subiet toeval dat mij, in mijne zwangerheid, met mijne vijf onnoozele kinderen in de diepste rouwe dompelde...'[7.]

Met deze woorden kondigde Catharina Jacoba van Breugel in 1799 in de krant de dood aan van haar man. De kinderen Van Breugel hebben hun vader, Jacques Fabrice van Breugel, niet of nauwelijks gekend. Vlak bij hun woonplaats Culemborg kreeg hij een toeval en overleed langs de kant van de weg.[8.] Zijn oudste dochter was toen negen, zijn jongste zoon moest nog geboren worden. J.F. van Breugel, kapitein in Statendienst, werd veertig jaar. De zes kinderen konden

dankzij zijn geschilderde portret bij hun oom Caspar thuis, zich misschien toch wel een voorstelling van wijlen hun vader maken. In 1787 had Jacobus Vrijmoet een familieportret geschilderd:[9.] vier Van Breugels, onder wie de nog ongetrouwde Jacques Fabrice, zijn op bezoek bij hun moeder Eva Maria Burman en haar tweede man Charles Rey de Carle. Het schilderij illustreert het milieu en de achttiende-eeuwse waarden en normen van de stand waaruit de kinderen Van Breugel voortkwamen. In hun volwassen leven aan het begin van de negentiende eeuw in een ingrijpend veranderd Nederland zouden ze aan deze waarden en normen vorm blijven geven.

'De familie Van Breugel te Rey's Hof' uit 1787 is een typisch conversatie- of gezelschapsstuk, een achttiende-eeuwse Nederlandse portretvorm.[10.] (**Ill. 2.1**) De figuren hebben afzonderlijk geposeerd voor de schilder en hij heeft hen in een ogenschijnlijke actie bij elkaar gezet tegen het decor van Rey's Hof nabij Tilburg. Het lijkt erop dat de familie net met de koets bij oma Burman is aangekomen, dat althans suggereert het karrenspoor. Oma wachtte het gezelschap buiten op, haar tasje met exotische struisvogelveer naast haar op het bankje. Er is sprake geweest van een jachtpartij. Jacques Fabrice van Breugel, vader van de hoofdpersonen van dit boek, is degene die het kleine meisje overgeeft aan haar oma. Bescheiden achteraan wandelt zijn broer Caspar van Breugel, de secretaris van 's-Hertogenbosch, met zijn vrouw Mary Douglas en hun jongste baby. In de verte, voor het buiten van Charles Rey - aan de andere kant van de vijver met het roeibootje - figureert een anonieme tuinman. Hij is de enige die niet heeft geposeerd; de anderen zijn bevroren in hun gesuggereerde actie.

Rey's Hof lag in een rij van ontginningen die aangekocht waren door 'enthousiaste physiocraten van benoorden de Maas'.[11.] Protestantse adellijke families als Van Hogendorp en Van Tuyll kochten in de tweede helft van de achttiende eeuw grote stukken woeste grond om die, in navolging van leden van het huis van Oranje bij Breda, te ontginnen. Zij volgden daarbij de economische theorieën van de Franse fysiocraten, die de landbouw als bron zagen voor iedere welvaart en creëerden daarbij voor zichzelf een op Engelse of Franse leest geschoeide landelijke aristocratische leefomgeving die zich goed liet combineren met politieke posities in het stedelijke en provinciale bestuur. Deels werden deze woeste gronden bebost, deels werden het parken, met 'kunstweiden', lanen en vijvers.

Het landgoed van Rey de Carle lag naast de heerlijkheid Goirle, dat met Tilburg sinds 1754 eigendom was van Gijsbertus graaf Van Hogendorp. Van Hogendorp woonde als Heer van Tilburg, met alle daaraan verbonden privileges, rechten en plichten ten opzichte van de bevolking, op zijn kasteel. Met de bouw van Rey's Hof was in 1763 begonnen, in een associatie tussen Rey en Van Hogendorp. De bevolking tekende echter beroep aan tegen het feit dat er steeds meer 'gemeynt', gemene gronden, aan de hoge heren werd uitgegeven, waarna zij er geen beschikking meer over had. Rey had met de bouw moeten wachten op een uitspraak hierover van de Staten-Generaal. Deze bepaalde in 1765 dat de uitgifte van grond inderdaad onwettig was geweest, maar durfde haar niet nietig te verklaren. Van Hogendorp en Rey dienden voor hun nieuw verworven grond-

Ill. 2.1 Eigentijdse portretten: een achttiende-eeuws gezelschap
De Familie Van Breugel te Rey's Hof uit 1787 is een typisch achttiendeeeuws conversatie- of gezelschapsstuk. Erop afgebeeld staan, van rechts naar links: *Jan Festus van Breugel (1750-1832)* in jachtkostuum; hij vermaakt zijn nichtje Helena van Breugel met een dood vogeltje. Achter hem loopt het echtpaar *Mary van Breugel-Douglas* (1755-1793) en *Caspar van Breugel* (1752-1833), de ouders van alle kinderen op dit schilderij. *Jacques Fabrice van Breugel* (1759-1799), de vader van de hoofdpersonen van dit boek, maar in 1787 nog vrijgezel, geeft zijn nichtje Eva Maria over aan zijn moeder *Eva Maria Burrnan*, weduwe van Van Breugel en hertrouwd met de man bij het paard: *Charles Rey de Carle.* Die helpt *Henriette van Breugel* (1761-1789) afstijgen. Helemaal achteraan links schilderde de schilder Jan Vrijmoet zichzelf. Een broer van deze Van Breugel-lichting, *Jan van Breugel* (1757-1829), is op het schilderij afwezig. Hij verblijft, in dienst van de VOC, in de Oost. Dit familieportret stamt uit de tijd van de Stadhouderlijke Republiek. Het zou hier - als het gelijkmoedige, comfortabele zelfbeeld van een invloedrijke familie op eigen terrein - als het ware tegenover het terneergeslagen familieportret uit hoofdstuk 1 van het gezin Cock Blomhoff in den vreemde geplaatst kunnen worden (**Ill. 1.2**). De regentenaristocratie op het doek uit 1787 straalt een onpersoonlijk zelfvertrouwen uit. Als nuttige bagage zal dat zelfvertrouwen meegenomen worden, door de republikeinse jaren heen, de negentiende eeuw in. Vergeleken met dit conversatiestuk is het familieportret van Blomhoff door de Japanse schilder Kawahara Keiga (1818) heel wat persoonlijker. Vrijmoet schilderde gezichten en houding als uiterlijke maskers en conventies; Kawahara Keiga, die wat dat betreft de Europese schilderkunstige conventies niet kende en bovendien de familie Blomhoff niet op hun eigen terrein kon plaatsen, trof in houding en gezichtsuitdrukking van de Europeanen de emoties van een echtpaar dat vanwege de strenge Japanse wet op het punt staat van elkaar gescheiden te worden.

eigendom slechts een jaarlijkse 'schadevergoeding' te betalen.[12.]

Erg goed liep de ontginning niet; Rey's Hof bestond grotendeels uit onvruchtbare heidegrond en Rey plantte er van lieverlede vooral 'mastbomen', dennenbomen dus, waarvan de stam verhandeld kon worden voor de scheepsbouw. Op het schilderij zien we niets van die aanplant, maar wel een weelderige tuin in Franse stijl, volgens een symmetrisch grondplan van bomenrijen, geschoren heggen, watertjes en lanen. De schoffelende tuinman en het klokkentorentje accentueren de arbeidzame waardering van het buiten zijn. De familie zit vóór de tuin, maar klaarblijkelijk nog wel op eigen grond. Met de klok - tot ver in de omtrek te horen - en de koets buiten beeld, suggereert deze opstelling een vergroting van het toneel van dit familieleven.

Het familieportret bij Rey's Hof heeft de volgende generatie Van Breugel van jongs af in aanraking gebracht met het belang dat in de familie werd gehecht aan ontginning en landarbeid voor de staatshuishoudkunde.[13.] Terwijl hun oma daar in Tilburg bij betrokken was, hadden andere leden van de familie en schoonfamilie, wellicht vanuit diezelfde gedachtegang, plantages gesticht in Suriname.[14] En zoals Caspar van Breugel een sterke positie bekleedde binnen het regentenpatriciaat beneden de grote rivieren, zo combineerden ook deze familieleden plantagebezit overzee, koloniale handelsbelangen en politieke posities in Nederland. Op het schilderij van de familie te Rey's Hof ontbreekt bijvoorbeeld broer Jan van Breugel, die als het schilderij gemaakt wordt in de Oost is. Hij volgde daar eerst als fiscaal, dan als koopman en administrateur der VOC in Banten een bestuurlijk-zakelijk-commerciële loopbaan. Na terugkeer in Nederland werd hij lid van de vroedschap van Utrecht.[15.] Ook de Surinaamse plantages Clifford Kocqshoven en Kocqswoud, die later via vererving in het bezit van de familie zouden komen, werden in Suriname gesticht in de jaren dat ook Rey's Hof werd aangelegd. En ook hun stichter, Pieter Cocq, bekleedde politieke functies, in de vroedschap van Delft.

Het grote verschil tussen de Nederlandse ontginningen en de plantages overzee was natuurlijk dat overzee met geïmporteerde slaven werd gewerkt in plaats van met pachters en landarbeiders. Maar het is de vraag of dat door de initiatiefnemers principieel zo anders werd gezien. In elk geval lijkt het zelfbeeld van de aristocratie in dezen hetzelfde. Men maakte aanspraak op de grond en organiseerde daarop de landarbeid van derden. Dominee Kals, predikant in dezelfde regio van Suriname waar Pieter Cocq zijn plantages deed aanleggen, bespeelde de aristocratische sentimenten van deze landontginners in een voor Nederland vroeg anti-slavernijgeschrift uit 1756: 'Christen-negers zou men een stuk grond moeten geven waarvan de opbrengst deels voor henzelf zou zijn. (...) De kolonie zal door een en ander gaan bloeien, er zullen prachtige huizen, zelfs kastelen gebouwd worden en de blanke meesters zullen de status van de vaderlandse landjonkers en baronnen krijgen.'[16.] De negentiende-eeuwse generatie Van Breugel, hoewel wonend en werkend in de grote Nederlandse steden, zal hun plantagebezit in eerste instantie beslist vanuit dit 'landjonker-sentiment' beschouwen.[17.]

Daarnaast spreekt uit het schilderij ook wat genoemd is de 'eenvoudscultus

van de achttiende eeuw'. De Hollandse gezelschapsstukken, die overigens meestal binnenshuis gesitueerd zijn, worden beschouwd als een typisch genre van de Verlichting, als uitdrukking van een filosofie en levenshouding waarin belang wordt gehecht aan conversatie en aan betrokkenheid 'van mens tot mens'. Het accent is verschoven van representatie naar intieme huiselijkheid, waarbij de heer des huizes poseert als een welgestelde pater familias die zich geen heerserspose aanmeet.[18.] We zouden dat hier ook zo kunnen zien: Charles Rey is een vriendelijke gastheer, en Caspar van Breugel vader van een vrolijk gezin. De vrouwen zijn geëmancipeerd, zuster Henriette is vrij om paard te rijden en men geniet van de buitenlucht in een stijlvolle tuin.

Naast de waardering voor landontginning behoren ook deze eenvoud en de nadruk op gezin en familiebanden tot de achttiende-eeuwse waarden en normen die de kinderen Van Breugel met de paplepel werden ingegoten. Het is de eenvoud van rijke mensen die weliswaar gewend zijn aan personeel, aan een tuinman op de achtergrond, aan een weloverwogen esthetiek en ontwerp van hun directe leefomgeving, maar die hun leven niet in ledigheid doorbrengen. Hun werkzaamheid als eigenaars maakt de grond ook voor de gemeenschap productiever dan het vroegere communale gebruik ervan. En dat rechtvaardigt hun aanspraken erop.

In 1787, het jaar dat Vrijmoet het schilderij voltooide en signeerde, was Charles Rey kolonel in Statendienst en Jacques Fabrice van Breugel luitenant. Hij diende bij het regiment Oranje-Nassau, en werd in 1789 (het jaar van de Franse Revolutie) bevorderd tot kapitein. In Nederland nam de oppositie van de patriotten tegen de stadhouder en de zittende regenten sinds 1785 snel in kracht toe. Het stadhouderlijke leger (met voornamelijk huurlingensoldaten) maakte deel uit van een Pruisisch-Engels-stadhouderlijke legermacht die stadhouder Willem V tegenover deze patriottische oppositie in het zadel moest houden. Willem V was daartoe door de kracht van de patriotten in met name de steden van Holland, Utrecht en Gelderland op eigen kracht niet meer in staat.[19.]

Charles Rey, bij het paard, draagt op het schilderij een siersabel, Jacques Fabrice van Breugel een degen; het zijn de enige concrete verwijzingen naar een specifieke activiteit of positie buiten het familieleven. (Maar dergelijke martiale attributen maakten ook zonder gewapende conflicten in de buurt deel uit van herenkleding bij bepaalde gelegenheden.) Caspar van Breugel, de secretaris van 's-Hertogenbosch, draagt burgerkleding zonder wapen. Ook hij was echter niet alleen door zijn werk, maar ook door zijn huwelijk met Mary Douglas nauw betrokken bij de verdediging van het stadhouderlijke bestel tegenover de patriotse kritiek: Mary's vader, generaal-majoor Robert Douglas, was commandant van het garnizoen dat in 's-Hertogenbosch was gelegerd.[20.]

Dit familieportret werd dus in 1787 gemaakt en dat bedenkend is er wat mee aan de hand. Alles lijkt onder controle. De familie ontspant zich met jacht en paardrijden, bezoekt moeder en amuseert de kinderen; de landerijen worden goed beheerd en de militaire verplichtingen jegens stadhouder Willem V nagekomen. Niets suggereert dat het familieportret stamt uit een tijd van grote poli-

tieke en militaire onrust; niets verraadt dat in datzelfde jaar 1787 bij Caspar van Breugel de ruiten werden ingegooid en zijn huisraad geroofd door soldaten van het garnizoen in 's-Hertogenbosch.[21.] 'Pag. 26 staat mijn huis' noteerde de secretaris van de stad met pen en inkt droog op de officiële lijst van geplunderde huizen die hij na het oproer had doen drukken. Er werden tussen 8 en 10 november 1787 in 's-Hertogenbosch in totaal 829 huizen geplunderd, waarvan er 250 met de grond gelijk werden gemaakt. Het was een van die gewelddadige uitbarstingen die in dat najaar plaats vonden; soms als afrekening door de Oranjepartij met patriotten, maar ook domweg vanwege muiterij van ontevreden huurlingsoldaten in Statendienst.[22.]

Caspar van Breugel en zijn medeburgers waren slachtoffer van dat laatste. 'De geheele stad is in zulk eene verslagenheid, dat daarvan niet alleen geen denkbeeld te geeven is, maar ook dat veele Inwoonders van alles berooft en tot de uiterste armoede gebragt zijn...' rapporteerde het Bossche stadsbestuur in het door Caspar uitgeschreven verslag aan stadhouder Willem V.[23.] Caspars schoonvader Robert Douglas werd als garnizoenscommandant door de gebeurtenissen ernstig in verlegenheid gebracht. Hij verdedigde zich in een lange schriftelijke verklaring aan de legerleiding en besloot zijn pleidooi met de woorden: 'Meer wil ik uwe Edele Mogende niet zeggen, behalven mijn Excuses te maaken als er iets oneerbiedigs of reprehensible zal gevonden worden in mijn expressiën, verzoekende als er iets is, zulks te willen attribueeren aan mijne onkundigheid in de Hollandsche taal, alsook aan die gevoelens die ik natuurlijk moet hebben om na gediend te hebben 45 jaaren zonder blaamen mij in zoo een geval gedompelt te zien, en waarvan, als ik schuldig ben of zulks had kunnen beletten, mijn leeven en mijn Eer zijn beyde verbeurd en verlooren.'[24.] (We zullen verderop zien dat in vergelijkbare omstandigheden in Japan de commandant harakiri pleegt.)

De familie Van Breugel bekleedde al enkele generaties lang invloedrijke posities in het bestuur en leger, en was altijd trouw geweest aan het Oranjehuis. Hun vader was landsadvocaat geweest en tevens raadsadvocaat van de gouvernante van Anna von Hannover, de weduwe van Willem IV.[25.] Van moederskant, langs de 'Burman-lijn' was de familie met de Oranjegezinde familie Falck geparenteerd.[26.] Vrijmoets schilderij gaf aan dit milieu uitdrukking, maar het was in feite een ongewis familieportret, een wereld die nog onder controle was, maar die, als de patriotten het voor het zeggen kregen, wellicht zou verdwijnen. Dan zou Rey's Hof misschien opgegeven moeten worden, er zou geen muur meer zijn om het portret op te hangen. Die bedreiging lag echter buiten beeld, en toen alles achter de rug was, na 1813, kon het schilderij binnen de familieoverlevering en de Nederlandse kunstgeschiedenis als genrestuk de tijdloze - of misschien wel antirevolutionaire - uitstraling krijgen die de pater familias ermee had beoogd.[27.]

In 1787 werd, dankzij Pruisische en Engelse militaire steun, het gezag van Willem V eerst echter nog eenmaal hersteld. In 's-Hertogenbosch, dat met zijn katholieke bevolking in meerderheid patriottisch was, was een sterke troepenmacht gelegerd ter consolidatie van het stadhouderlijke bewind. Met name na

het uitbreken van de Franse Revolutie in 1789, toen de patriottenbeweging, gesteund door het Franse revolutionaire leger, in kracht toenam, werd deze stad een belangrijk bolwerk van het coalitieleger van Willem V met de Engelsen, Oostenrijkers en Pruisen. De Franse veldtocht was echter niet te keren. In 1794 werd de stad door de Franse legers onder leiding van Pichegru ingenomen.[28.]

Een van de patriotse militaire legerleiders bij de militiare operaties rondom 's-Hertogenbosch was Herman Willem Daendels, die in 1808 naar Batavia zou gaan en in 1818 in St George-el-Mina aankwam. Gemeentesecretaris Caspar van Breugel, die hoopte dat de Stadhouderlijke Republiek nog te redden viel, ondernam na onder anderen deze Daendels te hebben uitgehoord over zijn toekomstvisie op de staatkundige verhoudingen, een bemiddelingspoging tussen de Fransen en Van de Spiegel, de raadspensionaris van de republiek. Inzet was stopzetting van Franse steun aan de patriotten in ruil voor een strikte neutraliteitspolitiek van de Stadhouderlijke Republiek en het afsluiten van de Hollandse havens voor Engeland.[29.] Van Breugels Engelse familiebanden wogen op dat moment blijkbaar minder zwaar dan zijn streven Willem V in het zadel te houden. De val van de stadhouder was echter onstuitbaar en op 18 januari 1795 vertrok Oranje vanaf het Scheveningse strand naar Engeland. In Nederland begon de Bataafse Republiek.[30.]

Misschien dacht Caspar van Breugel tijdens het poseren in 1787 nog dat het tij zou keren, dat zijn ruiten heel zouden blijven en Oranje stadhouder, maar in 1795 was dat voorbij. Gebonden aan hun eed van trouw aan Willem V en ongetwijfeld weinig gecharmeerd van de revolutionaire uitgangspunten van de patriotten, trokken de Van Breugels zich in eerste instantie terug. Caspar verdween uit het stadsbestuur maar bleef nog wel een tijdje in 's-Hertogenbosch wonen. Jacques Fabrice, inmiddels getrouwd, vestigde zich eerst in Tiel, daarna in Culemborg. Als gezegd, op de weg van Rumpt naar Enspijk overleed hij in 1799 en zijn vrouw bleef achter met vijf kleine kinderen, de zesde op komst.[31.]

De Van Breugels trokken zich terug, maar verlieten de Bataafse Republiek niet. Anderen vertrokken naar het buitenland. Dat waren gewone soldaten als Jan Cock Blomhoff, die we in het vorige hoofdstuk opvoerden op Decima. Hij had als vijftienjarige cadet aan de kant van de stadhouder meegedaan aan de veldtocht van 1794 en week in 1795 uit naar Duitsland. Daar liet hij zich inlijven bij het regiment jagers onder erfprins Willem Frederik, de oudste zoon van stadhouder Willem V (en de latere koning Willem I). Hij diende de prins totdat deze, vanwege de Vrede van Amiens in 1802, zijn aspiraties voor een militaire herovering van de macht moest opgeven. Daarna probeerde Blomhoff in Bremen met handel in zijn levensonderhoud te voorzien, en vertrok vandaar in 1805 naar Java.

De dichter en advocaat Willem Bilderdijk, wiens perspectiefstudie in het vorige hoofdstuk werd aangehaald, werd in 1795 verbannen en probeerde in Duitse ballingschap te leven van lesgeven (onder meer dus in doorzichtkunde) en van schrijven. Bilderdijk bleef sterk op Nederland georiënteerd, en slaagde er in het buitenland niet in zijn draai te vinden. Daarin verschilde hij van zijn collega-dichter, de in hoofdstuk 1 aangehaalde Conrad Malte-Brun, die te zelfder

tijd juist om zijn revolutionaire geschriften uit Denemarken werd verbannen en aanvankelijk ook in Duitsland verbleef. Malte-Brun trok door naar Parijs, waar hij zich volop in het internationaal georiënteerde intellectuele leven stortte. Hij was dan ook een sterke tegenstander van het koningschap. In 1796 schreef hij een satire op de lutherse catechismus waarin de passage voorkwam: 'Ik geloof in een volledige uitroeiing van alle democratische ketterijen en na de dood van het verstand en de vrijheid, in een nieuw, eeuwig en hemels Versailles, waar de zegevierende royalistische kerk, gesierd met witte kokardes, eeuwig zingen zal een eeuwig *Vive le roi*.'[32.] De gelovige Bilderdijk kon in die revolutie-idealen echter niet meegaan en beschouwde zichzelf als 'even getrouw en ijverig Oranjegezind als Antidemokratisch en Antiaristokratisch'.[33.] Hij leed onder zijn ballingschap. In 1805 kreeg hij de gelegenheid om naar Nederland terug te keren.

De leden van de oude regentenaristocratie die in Nederland bleven, of ze nu pal achter het huis van Oranje stonden of neigden tot de door de patriotten beoogde vernieuwingen, werden uiteraard in hun persoonlijke en zakelijke besognes geraakt door de politieke en militaire gebeurtenissen in die laatste jaren van de achttiende eeuw. Dat speelde in Nederland zelf, maar gold ook hun overzeese belangen. Willem V, op dat moment formeel nog opperbewindhebber van de VOC, stelde vrijwel meteen na zijn militaire nederlaag een rondzendbrief op, die tot doel had om de Fransen zo min mogelijk overzeese bezittingen in handen te spelen. In deze zogeheten Verklaring van Kew, uit februari 1795, droeg de verslagen stadhouder alle burgerlijke en militaire autoriteiten, commandeurs en scheepsbevelhebbers in de koloniën en op de wereldzeeën op om zich onder Britse bescherming te stellen. De patriotten reageerden verontwaardigd op deze verklaring, die zij als een onvaderlandslievende daad beschouwden. Maar ook Oranjegezinde eigenaars van plantages, negotiehouders en bankiers met financiële belangen overzee, reders en kooplieden zullen de richtlijn ambivalent hebben bekeken. Tot voorbij de eeuwwisseling zou de oproep dan ook geen effect sorteren. Het gezag van de Bataafse Republiek werd geaccepteerd in de Kaapkolonie, in Nederlands Oost-Indië en in de West.[34.] Toen in 1799 de in hoofdstuk 1 al veel geciteerde Hendrik Doeff naar Decima gestuurd werd, had hij dan ook de Poorterseed van de stad Amsterdam afgelegd, onder het motto Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap.[35.]

De patriotten stelden zich inzake de overzeese koloniale en handelsbetrekkingen bepaald niet sterk op tegenover de belangen van de oude regentenaristocratie. Het was voor niemand gunstig dat het handelsverkeer een flinke douw kreeg en zich deels verplaatste naar Bremen en Hamburg. Ook het Continentale Stelsel, Napoleons afsluiting van de havens op het vasteland van Europa voor handel met Engeland in 1806, trof niet alleen de patriotten maar ook de handelaren en plantagebezitters, onder wie velen tot de regentenaristocratie hadden behoord. In politieke kwesties als de monopoliehandel van de VOC en de slavernij sloegen de patriotten evenmin een radicaal afwijkende koers in. Er bestond overeenstemming over het feit dat de monopoliehandel nodig hervormd moest worden, en de opheffing van de VOC, wiens opperbewindhebber het land was

ontvlucht, kwam niet als een schok. Acht jaar eerder, nog onder stadhouder Willem V, was de WIC al opgeheven, mede op aandringen van de Surinaamse planters, die de compagnie inefficiënt vonden.[36.]

Inzake de slavernij konden de patriotten er niet toe komen om de idealen van de Franse Revolutie werkelijk door te zetten. Pieter Vreede hield een principiële redevoering in de Nationale Vergadering van 22 mei 1797, waarin hij refereerde aan 'de Keten der Wezens' (the great chain of being) en stelde dat slaven mens waren en dat slavernij dus in strijd was met het natuurrecht. Van hem moest de slavenhandel ten ene male verboden worden en een termijn gesteld aan slavernij. De Nationale Vergadering oordeelde echter dat afschaffing van de slavernij niet in het belang was van de Republiek. Zijn motie werd niet in stemming genomen en in de *Staatsregeling voor het Bataafse volk* van 4 mei 1798 werd uiteindelijk over slavenhandel en slavernij maar helemaal niets vermeld; wel werd de opbrengst van de 'buitenlandse bezittingen en coloniën' volgens die tekst bestemd voor het moederland.[37.]

Zo werd onder de Bataafse Republiek het beheer van de overzeese bezittingen een staatszaak, waaraan voor die staat wezenlijke (economische) belangen werden toegekend. Het apparaat van de VOC en de WIC in de koloniën en Nederland had voor heel wat leden uit de aristocratie een carrière betekend, zowel in Nederland als overzee. De patriotten - die de machtsposities van de oude regentenfamilies in de rechterlijke, financiële, bestuurlijke en militaire organen doorbraken - zetten met de scheiding van handel en bestuur de personele unies tussen regenten, koophandelaren en koloniale bestuurders op de tocht.[38.] Het zal vooral de betrekkelijke onbekendheid van de nieuwe regerende kringen met die overzeese toestanden en verhoudingen zijn geweest, die maakte dat de Republiek niet totaal met deze leden van de oude regentenaristocratie durfde te breken. En zij, op hun beurt, keerden geleidelijk aan terug in het openbaar bestuur dat op nieuwe leest was geschoeid.[39.]

In 1801 ontsloeg Willem V zijn volgelingen formeel van alle verplichtingen jegens hem die voortvloeiden uit de eens afgelegde eed van trouw. Hij verwachtte niet dat het huis van Oranje nog ooit terug zou kunnen keren, en achtte de eed van trouw niet langer in overeenstemming met het landsbelang.[40.] Caspar van Breugel werd erdoor gemotiveerd om zijn bestuurlijke capaciteiten weer aan te spreken en vertrok naar Den Haag.[41.] Hij aanvaardde verschillende opeenvolgende functies in het belastingwezen en werd in 1804 lid van de Algemene Armencommissie van Holland. Zo diende hij de Bataafse Republiek onder raadspensionaris Schimmelpenninck, en hij bleef zijn functies bekleden toen Nederland in 1806, ondanks de protesten van Schimmelpenninck, door Napoleon tot koninkrijk werd verklaard, met Lodewijk Napoleon als vorst. Onder het Republikeinse bewind en vervolgens onder deze vreemde koning, begon het maatschappelijk tij voor Caspar van Breugel en diens gelijken te keren.

Caspar maakte de overgang bewust en expliciet, en verdiepte zich in de problemen van de moderne staat. Daartoe behoorde het armoedevraagstuk; op de schaal waarop het zich begon voor te doen een nieuw fenomeen in de Nederlandse steden. In 1798 hadden de politici in de *Staatsregeling voor het Bataafse*

volk over slaven nog gezwegen, maar armenzorg werd toen, in lijn met de revolutie-ideeën en een scheiding tussen kerk en staat, voor het eerst benoemd als zorg van de overheid. Uitgangspunt bij de aanpak van armoede was, dat de armen zoveel mogelijk door eigen arbeid in hun levensonderhoud moesten voorzien. Daar werden werkinrichtingen voor opgericht, maar men keek ook naar de landbouw. Zo nam de voormalige patriotse legerleider Herman Willem Daendels het initiatief tot de ontginning van woeste gronden in Gelderland (het Heerderdal), die hij in erfpacht had gekregen op basis van een 'oeconomisch plan' tot onderhoud van armen.[42.] Caspar van Breugel stortte zich vanuit deze nieuwe ideologie niet opnieuw in de ontginningen, maar verdiepte zich op een meer theoretisch niveau in de problemen van de moderne staat. Zo vertaalde hij een monetaire studie van George Crawfurd, waarin onder meer de grondrenteleer van Adam Smith uiteengezet werd: de waarde van landgoederen wordt bepaald door de componenten grond, natuurlijke producten en arbeid. De waarde van de grond stijgt naarmate de door de natuur voortgebrachte producten in verhouding een grotere bijdrage leveren aan de waarde van de arbeid. Het is die redenering die zowel in het slavernijdebat als in de discussie over landbouwkolonisatie in Nederlands-Indië steeds weer opgeld zal doen.[43.]

Ook anderen zochten opnieuw een plek binnen de Nederlandse verhoudingen. Anton Reinhard Falck bijvoorbeeld (wiens zuster getrouwd was met Jan Festus van Breugel), begon in 1806 als ambtenaar op het ministerie van Buitenlandse Zaken en werd in 1808 door Lodewijk Napoleon eerst benoemd tot commissaris-generaal van koloniën en vervolgens secretaris-generaal van het ministerie van Marine en Koloniën. Hij werd een actief lid van het door Lodewijk Napoleon opgerichte Instituut voor Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten (en wel van de Derde Klasse: 'oude Oostersche letterkunde, oudheden en geschiedenis der andere volken', commissie 'Nieuwe Geschiedenis en Geographie, benevens Statistiek').[44.] Ook wist koning Lodewijk Napoleon de dichter Willem Bilderdijk, die in 1805 teruggekomen was, geheel te winnen voor het politiek-culturele leven van Nederland als constitutionele monarchie onder Franse vlag. Het lofdicht op Napoleon (*...Napoleon! Gij treft mijne oogen / En al wat groot heet, is vervlogen! / Gij schittert en 't Heelal verdwijnt!*) werd later door Willem Kloos als een van de beste gedichten van Bilderdijk beschouwd.[45.]

Jan Cock Blomhoff trad in 1808 op Java in krijgsdienst onder Daendels, die daar inmiddels door koning Lodewijk Napoleon naartoe was gestuurd als gouverneur-generaal. (**Ill. 2.2**) Daarmee diende Blomhoff dezelfde man tegen wie hij in 1794 nog onder de stadhouder ten strijde was getrokken. Hij aanvaardde al snel een functie als pakhuismeester op Decima en kwam zodoende in 1809 te werken onder het opperhoofd Hendrik Doeff. Eensgezind dienden de republikein en de Oranjevolgeling op deze uithoek van de aarde het vaderland: het Koninkrijk Holland, een op de Franse situatie geënte monarchie onder Lodewijk Napoleon. Dat deze vorst in 1811 door zijn eigen broer Napoleon Bonaparte weer werd afgezet, waarbij Nederland bij Frankrijk werd ingelijfd, ontging de employés op Decima. Er kwam geen schip en geen nieuws.

Caspar van Breugel, Willem Bilderdijk, Anton Reinhard Falck, Hendrik Doeff of Jan Cock Blomhoff: hun keuzes en carrières laten iets zien van de politieke accomodatie, die een paar jaar na het vertrek van Willem V binnen de Nederlandse verhoudingen optrad. Maar na de inlijving van Nederland bij Frankrijk in 1811 verhardden de verhoudingen weer. Falck weigerde openbare functies te bekleden en bracht zijn tijd grotendeels buiten Nederland door. Toen Napoleon stuk liep op zijn veldtocht naar Rusland, was het Falck die in Nederland het initiatief nam tot het bijeenroepen van een voorlopig bestuur, waarna hij een van de machtigste politici onder koning Willem I zou worden.[46.]

Op 30 november 1813 landde de erfprins Willem Frederik van Oranje op het strand van Scheveningen, na twee jaar volledige inlijving van Nederland bij Frankrijk. '...De Franschen vlugten aan alle kanten. De zee is open, de koophandel herleeft... Elk dankt GOD. De oude tijden komen wederom. Oranje Boven!' luidde de proclamatie (7-11-1813, getekend door Gijsbert Karel van Hogendorp, Leopold van Limburg Stirum en A.F.J.A. van der Duyn van Maasdam) waarmee zijn terugkeer werd aangekondigd. Willem werd staatshoofd, niet als stadhouder maar als koning Willem I. De kinderen van Jacques Fabrice van Breugel waren toen jong-volwassenen die de Franse tijd nauwelijks politiek bewust hadden meegemaakt. Als vanzelfsprekend verwerkten zij de normen en waarden uit de achttiende-eeuwse standenmaatschappij in hun loopbaan tijdens de vroege negentiende eeuw, in een samenleving waar de aanzienlijke geslachten weer volledig werden geïntegreerd in het bestuurlijke systeem.[47.] Ondanks de Franse tijd - en wil ik hier stellen, mede dankzij de omzichtige omgang van de patriotten met dat deel van de aristocratie dat overzeese bezittingen had - was Nederland een standenmaatschappij gebleven. De familie was zich van zijn stand bewust.

Een stamboom voor de toekomst

Kapitein Jacques Fabrice van Breugel, zoon van een vooraanstaande Haagse advocaat, trouwde in 1789 met een verre achternicht, Catharina Jacoba van Breugel, dochter van Maria Adriana Luycx Massis en van de hervormde predikant Karel Gerard van Breugel in Dordrecht. Hun eerste twee kinderen waren dochters: Eva Maria Juditha Henrietta (1790-1820), en Maria Adriana (Mimi, 1791-1875), die in 1826 de tweede vrouw zou worden van Jan Cock Blomhoff. Na hen kwamen vier zoons. Jan Festus (1793-1872,) was van beroep hypotheekbewaarder en belastingontvanger. Jan Eliza (1796-1824) volgde een korte koloniale loopbaan op Java. Gaspar Philippe Charles (1798-1888) was eveneens werkzaam in het geldwezen, en bezocht voor zijn familie Suriname. Jacques Fabrice Herman (1799-1867), de jongste die na de dood van zijn vader werd geboren en naar hem is vernoemd, kwam in de buitenlandse diplomatieke dienst. (**Ill. 2.3**) In dit verhaal spelen de kinderen verschillende rollen die typisch zijn in het proces van moderne natievorming: Jan Eliza de empire-builder brandt snel op; Gaspar de beheerder gelooft in eerlijk duurt het langst; Jacques is een

Ill. 2.2 Eigentijdse portretten: een afzijdige romantische buitenman

In 1822 vernam Jan Cock Blomhoff (1779-1853) op Decima dat zijn vrouw Titia Bergsma (1786-1821) overleden was (zie hoofdstuk 4). Hij keerde in 1824 naar Nederland terug en vestigde zich op het landgoed Woestduijn nabij Haarlem, eigendom van de familie Van Wickevoort Crommelin, waar zich ook een Japanse tuin bevond. In Haarlem hertrouwde de Blomhoff met Maria Adriana van Breugel (Mimi, 1791-1875) en het paar vestigde zich in 1826 met Blomhoffs zoontje Johannes (1816-1900) op het buitengoed Birkhoven nabij Amersfoort. Birkhoven, met stallen, koetshuis en de hofstede Middelhoef, werd omringd door grote stukken bos, landerijen en weilanden. Bij elkaar ging het om ruim honderd bunder grond, voor *f* 45.000 overgenomen van Van Leuveningh Willink. Deze had het buiten in 1818 voor datzelfde bedrag gekocht van Carel van Tuyll van Seroos-kerken heer van IJsendoorn. Van Tuyll had Birkhoven tussen 1814 en 1817 opgeknapt. Hij had een typisch Engelse tuin ontworpen, met diagonale zichtlijnen en daarop loodlijnen uitgezet, niveauverschillen aangebracht, vijvers en bosjes, en de grond geschikt gemaakt voor landbouw en veeteelt. Daarmee vermeerderde hij de waarde van het goed van *f* 10.000 naar *f* 45.000. Het portret van Blomhoff geeft een beeld van een buitenman. Net als Van Tuyll werkten ook Blomhoff en Mimi van Breugel zelf op het bedrijf, met onder meer zevenentwintig koeien, vijf paarden en twee varkens. In de loop der tijd breidden ze het uit en kregen drie of vier pachters onder zich. Blomhoff koos na zijn Japanse jaren bewust voor dit buitenleven en zette zich in brieven aan zijn vrienden af tegen de stad.

'Birkhoven, thans alleen mijn stil verblijf, met mijn ijverig wijfje en kleijne vleijtige jongen, is mij een tempel, alles gaat er tot dusverre naar wensch, - ik zie mijn moeijte en mijn zorg beloond en gezegend, dus voel ik mij gelukkig, blijf ook meest met mijn vrouwtje thuis, bewonder de natuur en dank de Schepper...' In zijn medemens stelde hij weinig vertrouwen. '...wat zijn de menschen? eigendunkelijke, eigenbelang zoekende, heerszuchtige en intrigante weezens, vooral zij die de godsdunk tot een scherm gebruiken omme zooveel te vrijer en geruster een ander te kunnen belaagen, wijl hun schijnheilig aangezicht lichtgeloovige genieën betoverd. Daarom zit ik buiten de waereld mag ik zeggen...' Met zijn broer en diens gezin kreeg hij zo'n ruzie wegens drank en geldproblemen, dat hij ze van het landgoed afgooide.

In 1844 had Blomhoff naar eigen ontwerp een nieuw herenhuis gereed, dat Birkhoven werd genoemd. Daarnaast werden er nog twee nieuwe hofsteden aangekocht of bijgebouwd: Birkwijk en Miaco,

vernoemd naar de Japanse hofstad. De tuin werd in Japanse stijl uitgebreid en er groeiden allerlei planten, opgekweekt met zaden die door Japanse vrienden werden opgestuurd. Johannes, die jurist werd, en zijn vrouw Sara van de Poll (in de wandeling 'le cocq' en 'la poule'), kwamen ook op Birkhoven wonen. Johannes zou het brengen tot lid van de Gedeputeerde Staten van Utrecht.
(Gemeentearchief Amersfoort, Collectie Huis Birkhoven 1655-1907; brieven aan Van de Kasteele, 7-1-1828; 7-10-1825. Rijksmuseum oud archief: 774.)

Ill. 2.3 Eigentijdse portretten: souvenirs en onderscheidingen

De jongste Van Breugel, Jacques Fabrice Herman (1799-1867), liep op z'n twaalfde weg van school en nam dienst bij de marine. Zodoende kwam hij in eerste instantie in actieve Franse dienst. Hij maakte deel uit van de vloot van Den Helder onder admiraal Carel Hendrik Verhuell, die, belegerd door een handjevol kozakken, in 1814 weigerde zich over te geven. Pas na de val van Napoleon legde de vloot zich op bevel van Lodewijk XVIII bij de gang van zaken neer (Kikkert 1995, p. 84-85). Daarop vertrok Jacques onder vice-admiraal Van Capellen naar de Middellandse Zee, en klom op tot luitenant ter zee eerste klasse. Hij was van 1821 tot 1824 adjudant van vice-admiraal Gobius op de Schelde. In die tijd ontmoette hij Wilhelmina Françoise Amelie Louise (Fransje) de Flavard de Wolff, dochter van de garnizoens-commandant van Den Helder, majoor Anton Reinhard de Flavard de Wolff. In 1822 trouwden ze. Hun huwelijk werd gezegend met elf kinderen. Via de schoonfamilie werden de banden tussen het geslacht Van Breugel en Falck weer aangehaald. We zien de jeugdige Jacques - in de familie 'de zeeheld van Vlissingen' (Van Breugel 1823-1824, p. 2) - hier afgebeeld op een miniatuurtje aan een hanger. Afgaand op de tekening aan de achterkant ervan was het hangertje van zijn echtgenote aan de wal en was het zijn belofte van trouw aan haar. Volgens de overlevering was hij niet graag van haar gescheiden. Dat was een belangrijke reden voor zijn keuze voor de diplomatieke dienst, zodat het echtpaar Van Breugel-De Flavard de Wolff van 1827 tot 1833 in Tripoli kwam te wonen. In 1833 ontvluchtten ze de stad wegens een pokkenepidemie en een burgeroorlog. In 1836 moest Jacques echter terug. Hij ging alleen, maar verliet de stad in 1837 definitief, dit keer vanwege een pest- en cholera-epidemie. Tot 1842 behartigde hij de zaken in Tripoli vanaf de Nederlandse Veluwe, en daarna zat hij op wachtgeld.

Jacques heeft zijn identiteit vooral ontleend aan het consulschap, dat echter als een nachtkaars uitging. Hij verzamelde een aantal onderscheidingen: in 1837 werd hij ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw vanwege zijn verdiensten in Tripoli; in 1842 ontving hij een medaille wegens verdiensten voor het Amsterdamse Felix Meritis. Hij had aan deze organisatie een serie vulkanische gesteenten en marmersoorten uit Italië geschonken. Het bombardement op Algiers werd in 1850 herdacht met een feest en een prent naar een schilderij van Schotel. Zijn rol bij het beleg van Den Helder werd opgerakeld toen Napoleon III in 1859 hem een eremedaille van St Helena uitreikte wegens verdiensten 1812-1814. Zijn carrière eindigde in 1865 met het ereteken 1813-1865. Dat jaar ging hij met pensioen en ruim twee jaar later overleed hij.

moderne calculerende burger, Mimi cijfert zichzelf weg en Jan Festus is een commentator en voorzichtige belegger in vooruitgang.[48.]

Moeder van Breugel hertrouwde na de dood van haar man met de Delftse weduwnaar Simon Banning Clifford Kocq (of ook Cocq). Hij was net als haar eerste man kapitein geweest in dienst van het Statenleger en na 1795 vermoedelijk uitgeweken naar Culemborg, nadat de patriotten in Delft het roer hadden overgenomen. Zijn vader, Pieter Cocq, was daar lid geweest van de vroedschap en had in Suriname gewerkt als lid van het Hof van Civiele justitie. Tevens was hij bewindhebber van de WIC op het Maaskantoor[49.] en eigenaar van door hemzelf opgerichte plantages in Suriname.

Om hen moverende redenen had de familie Cocq rond 1756 een stamboom ontworpen volgens welke men afstamde van de zeventiende-eeuwse Engelse staatsman en zeeheld lord Thomas Clifford.[50.] Cocq schafte in 1757 een grafkelder aan in de Oude Kerk in Delft en kreeg er na zijn dood een fraaie steen op, met het opschrift 'wenschende dat Godt Almagtig hun geslacht mag zeegene'. Een gevleugelde draak en geketende hond dragen er het wapenschild van dit geslacht Clifford Cocq met het devies *désormais.* De grafsteen, gelegen onder de glas-inloodramen loodramen met daarop het zesde couplet van het Wilhelmus, ligt nog steeds in deze kerk, waar sinds Willem de Zwijger de Oranjes ten grave gedragen worden.

Simon Banning Clifford Cocq, al dan niet op de hoogte van zijn oneigenlijke standsverhoging, overleed in 1804. Hij werd per jacht vanuit Culemborg naar Delft gevaren, en daar door twaalf dragers in het familiegraf bijgezet.[51.] Zijn huwelijk met Catharina Jacoba van Breugel was van korte duur; de familie Van Breugel houdt er echter een aandeel in twee Surinaamse koffieplantages aan over: 50% van plantage Clifford Kocqshoven en 13/6o deel van Kocqswoud. Zo was binnen twee generaties het eigendom van Pieter Cocq - in overeenstemming met het geldende erfrecht - al versnipperd geraakt over verschillende eigenaren die niet eens meer aan elkaar geparenteerd waren. Grond, gebouwen en slaven werden op die wijze merkwaardige abstracties waar men zich weinig bij voor hoefde te stellen. Het grote verschil tussen de Engelse en Nederlandse discussies over de afschaffing van de slavernij zal deels hebben samengehangen met deze effecten van het Nederlands erfrecht.[52.] Het was uitzonderlijk dat de familie Van Breugel, die het erfdeel in de schoot geworpen kreeg, bewust wél in Suriname polshoogte is gaan nemen.

Ook de naam Clifford Kocq (voortaan aldus gespeld) raakte door moeders tweede huwelijk verbonden aan Van Breugel: de jongste Van Breugel, Jacques ging zich Clifford Kocq van Breugel noemen. Rond dezelfde tijd koos de koloniale bestuurder Jan Eliza voor uitbreiding van zijn naam met die van zijn overgrootmoeder Judith du Peyrou, en werd Jan Eliza du Peyrou van Breugel. Oom Caspar vulde zijn naam aan met die van zijn vrouw en werd Van Breugel Douglas; oom Jan ging helemaal terug naar de stamvader van het geslacht Van Breugel, Willem de Roover, en werd Jan de Rovere van Breugel. Het lijkt erop dat de familie zich, na de terugkeer van de Oranjes, flink breed maakte en een aantal herkenbare afstammingslijnen opzette die het spoor van Van Breugel enerzijds terugvoerde naar de generaties van voor de Bataafse Republiek, maar hen ander-

zijds, als loten van eenzelfde stam, ook in de toekomst zichtbaar zou doen zijn.

De Van Breugel-telgen waren niet uniek in dit naamgevingsritueel. Jan Cock Blomhoff bijvoorbeeld, was de zoon van Dorothea Cock en Johannes Blomhoff. Velen dachten na over hun achternaam, waarbij in de betere kringen vooral namen van moederskant aan bestaande namen werden toegevoegd. Het was een uitdrukking van de bewuste huwelijkspolitiek van de elite, die mede gericht was op het voorkomen dat het familiebezit via vererving teveel zou versnipperen.[53.] Het zal echter ook samengehangen hebben met het feit dat de kaarten binnen de elite na 1813 opnieuw werden geschud. Nederland maakte een nieuwe politieke start onder leiding van het Oranjehuis, dat bewust een politieke elite om zich heen vormde.

In 1815 gekroond tot de eerste soevereine vorst van het Koninkrijk der Nederlanden, besloot Willem I om mèt de monarchie ook de adel nieuw leven in te blazen. Hij werd daartoe mede aangemoedigd door Gijsbert Karel van Hogendorp, zelf behorend tot een oud adellijk geslacht. Binnen het federale bestel van de Zeven Verenigde Provinciën van voor 1795 waren de status en de formele politieke macht van de adel per gewest verschillend geweest. Via de ridderschappen was ze vertegenwoordigd in de Provinciale Staten, maar zeteltal en politieke invloed liepen per provincie sterk uiteen.[54.] De patriotten hadden vervolgens in 1795 alle adel afgeschaft en de adelstand als zodanig uit het politieke besluitvormingsproces gezet (al waren veel bestuurders die van adellijke afkomst waren, als gezegd ook ver voor 1813 op persoonlijke titel wel degelijk weer politiek actief).

Koning Willem I herstelde niet alleen de erfelijke adel, maar ging ook over tot verheffing van oude regentengeslachten in de adelstand. Het adeldom van mannelijke afstammelingen van leden van de ridderschappen werd, evenals dat van de leden van oude adellijke geslachten, in 1815 erkend; wie niet voor erkenning in aanmerking kwam, kon een verzoek indienen om tot de adel te worden verheven. Bovendien stelde Willem I direct in 1815 twee ridderordes in die niet erfelijk waren maar die toegekend werden aan personen met bijzondere verdiensten. De Militaire Willemsorde ('voor moed, beleid en trouw') was een militaire orde van verdienste, de Orde van de Nederlandse Leeuw droeg meer een standskarakter.[55.]

In de grondwet van 1815 kregen de ridderschappen opnieuw een plaats in het politieke bestel, dat nu geen federatie meer betrof, maar een nationale staat, met een noordelijk en zuidelijk deel. Nederland en België werden namelijk samengevoegd, teneinde een sterke staat te creëren aan Frankrijks noordgrens. Binnen de eenheidsstaat Nederland werd in alle Provinciale Staten een gelijke vertegenwoordiging van de edelen ingesteld - een derde van de zetels was voor de ridderstand, een derde voor de steden en een derde voor de landelijke stand. Deze Provinciale Staten kozen de Tweede Kamer. Koning Willem I benoemde persoonlijk de leden van de Eerste Kamer (en wel voor het leven).

Zo traden tot de 'Nederlandse' adel van na 1815 naast de 'oude' adel ook tal van vermogende personen uit de regentenaristocratie toe.[56.] De familie Van Breugel voegde, met een beroep op hun aanzienlijke voorgeschiedenis, naadloos

in deze nieuwe elite in. In 1815 werden oom Caspar (van Breugel Douglas) en oom jan (de Rovere van Breugel) door Willem I in de adelstand verheven (in 1826 kreeg Van Breugel Douglas de erfelijke titel van baron).[57.] In 1822 volgden de leden van de volgende generatie Van Breugel, onder wie de hoofdpersonen van dit boek, de broers Jan Festus, Jan Eliza, Gaspar en Jacques.[58.] Ze maakten deel uit van een 'nationale' adel, als zodanig een nieuw fenomeen in het tot 1795 federale Nederland.[59.]

Tot 1848, toen in de grondwet de rol van de ridderschappen in de Provinciale Staten werd geschrapt, maakte de familie Van Breugel onmiskenbaar deel uit van de - ook door het censuskiesrecht beperkte - elite die de samenleving domineerde volgens 'het conservatieve cultuurpatroon van hof- en landadel en het bankierspatriciaat'.[60.] De Van Breugel Douglas-tak bleef 'als adel' in de politiek en bekleedde functies op stedelijk, provinciaal en nationaal bestuurlijk niveau (tot aan de Raad van State)[61.] Gaspar van Breugel volgde in zekere zin zijn oom Caspar van Breugel Douglas. Dezs was van 1824 tot zijn dood in 1833 lid van de Haarlemse gemeenteraad. Gaspar werd daar in 1837 voor voorgedragen. Het is een indicatie van zijn maatschappelijke positie: op een bevolking van zo'n 24.000 mensen behoorde hij tot de 245 Haarlemmers met actief èn passief kiesrecht. (Na hem zou van 1862 tot 1891 zijn schoonzoon jonkheer J.W.M. van de Poll de raadszetel in Haarlem bekleden[62.].)

Een dwarsdoorsnede van deze kleine toplaag van de Nederlandse bevolking waartoe de familie Van Breugel behoorde, is aan te treffen in het werk van de portretschilder Charles Howard Hodges (1764-1837). Deze Engelse schilder legde zich een halve eeuw lang toe op Nederlandse portretopdrachten. Zijn oeuvre is een portretgalerij van de macht, in een tijd dat deze macht een paar keer van persoon veranderde. Hij schilderde Lodewijk Napoleon (1810) en koning Willem I (1816), regenten, gegoede burgers, wetenschappers en autoriteiten uit leger en vloot. Hij schilderde de romantische religieuze Willem Bilderdijk (1810), (**Ill. 2.4**) de koopman van Decima Hendrik Doeff (1818) (**Ill. 2.4**) en een dubbelportret van de jeugdige jonkheer Gaspar van Breugel en diens vrouw Johanna Adolphina Canter Camerling (1827) (**Ill. 2.5**). Zijn stijl veranderde niet, wel de mode, vooral bij de heren. De pruiken, die de personages op Vrijmoets schilderij zo sterk op aankleedpoppen doen lijken, worden bij Hodges opgevolgd door empirekapsels met bakkebaarden; de steek verdwijnt, de boordjes worden hoog. Vaak logeerde Hodges in Haarlem, bij de familie Van Wickevoort Crommelin (eigenaar van het landgoed Woestduijn en als zodanig in 1825 de huisbaas van Cock Blomhoff). Hen schilderde hij, evenals Gaspar van Breugels schoonfamilie Canter Camerling, zijn goede vrienden Quarles van Ufford, de familie Enschedé... 'Hij schilderde,' mopperde jonkheer F.J.E. van Lennep, wiens familie zich ook liet portretteren, '"tout le monde qui se respecte", met het gevolg dat een neef van mij thans spreekt over het "Hodges-patriciaat", een andere naam voor "Late Regenten".'[63.]

Toen Hodges koning Lodewijk Napoleon portretteerde, genoot deze vorst respect en vertrouwen vanwege zijn duidelijke toewijding aan de belangen van

Nederland. Een aspect daarvan betrof de introductie van een cultuurbeleid, gericht op bevordering van de wetenschappen en kunsten. Door hem werden tal van instellingen, musea en bibliotheken in het leven geroepen die na 1815 onder koning Willem I zouden worden voortgezet. Hij wist wetenschappers aan zich te binden als prof. dr C.G.C. Reinwardt (die directeur werd van 's konings hortus en de menagerie), politici als Anton Reinhard Falck en de dichter Willem Bilderdijk.

Napoleon Bonaparte stuurde in 1811 Lodewijk Napoleon tegen diens wil weg en lijfde Nederland bij Frankrijk in. Een van de maatregelen die de keizer nam om het verzet tegen de inlijving in Nederland te belemmeren, was de instelling van een *garde d'honneur,* een verplichte militaire dienst waarmee jongeren uit de betere stand als het ware in gijzeling werden genomen.[64.] Bilderdijk zag het nieuwe bewind somber in. In 'Afscheid', een gedicht dat hij in 1811 uitsprak en dat na de val van Napoleon in 1813 werd gepubliceerd, voorspelde hij echter dat eens het Napoleontische juk verpletterd zou worden: *Holland groeit weêr! Holland bloeit weêr! Hollands naam is weêr hersteld! Holland, uit zijn stof verrezen, Zal opnieuw ons Holland wezen; Stervend heb ik 't u gemeld!*[65.]

Met weglating van de laatste regel verscheen dit couplet ook in 1945 weer op herdenkingsborden. Toen stond het in een context van 'wederopbouw' na vijf jaar nazi-bezetting. In 1813 had 'Ons Holland' echter een veel 'expansievere' betekenis. Nederland zou een nieuw begin maken. Het nieuwe koninkrijk, in het zuiden grenzend aan Frankrijk, en als strategisch gelegen nieuwe natie gesteund door Engeland, Rusland en Oostenrijk, had een rol te spelen in de wereld. Potgieter zou in 1844 Bilderdijk zelf in die vergroting van het Nederlandse wereldtoneel plaatsen, toen hij over de dichtkunst stelde: Cats, dat was de trekvaart, Huygens een vijver, Hooft werd al een beekje, maar Bilderdijk is een wereldstroom.[66.]

Toen Bilderdijk, zoals hiervoor aangehaald, verklaarde anti-aristocratie te zijn, doelde hij daarmee op de achttiende-eeuwse betekenis van aristocratie als de heerschappij van een kleine elite die de gevestigde bestuurslichamen in handen heeft krachtens geboorte of coöptatie. Zijn gelijktijdige afwijzing van het tegendeel daarvan, democratie, betrof een afwijzing van directe invloed van de brede burgerij op het bestuur. Het bewind van Lodewijk Napoleon strookte meer met zijn bestuursopvattingen, zij het dat hij moeite had met de scheiding tussen godsdienst en politiek. Onder koning Willem I werd in deze richting voortgegaan. De negentiende-eeuwse Van Breugel-kinderen voelden zich daarbij op hun plek. Zij ervoeren, anders dan de oudere generatie, de politieke omslag van 1813-1815 niet als een vermindering van macht ten opzichte van de politieke verhoudingen van voor de Bataafse opstand. Die verhoudingen konden zij zich waarschijnlijk amper meer voorstellen. Zij stonden klaar om volop mee te doen met de opbouwende nationale krachten van de nieuwe elite van hun tijd. Via beroep, huwelijk en maatschappelijke activiteiten verbonden aan het leger, het geldwezen, het openbaar bestuur en de handel, voegden zij zich als stand in de nieuwe 'burgerlijke openbaarheid' waarin ook groepen participeerden die voor

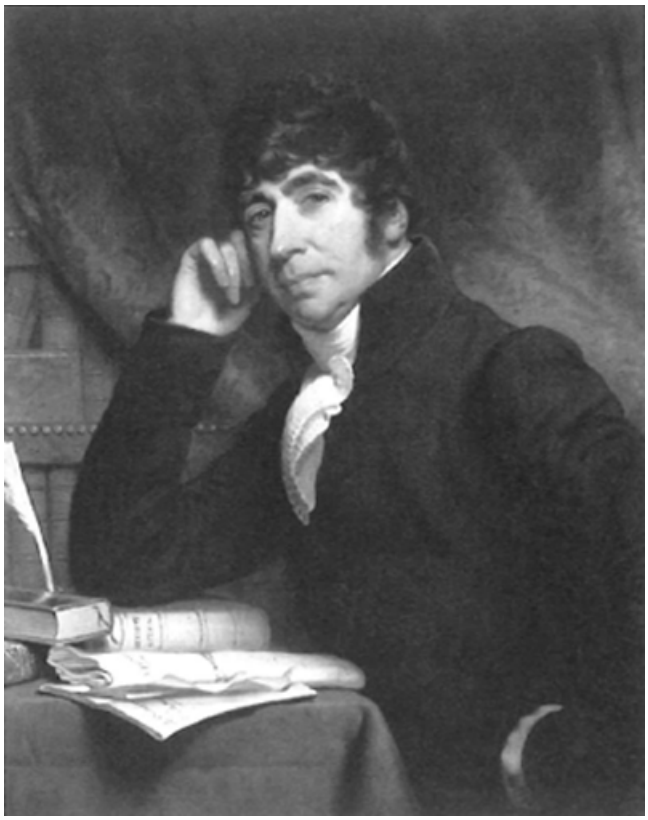

Ill 2.4 Eigentijdse portretten: opgenomen in een nieuwe nationale elite
Willem Bilderdijk en Hendrik Doeff, de gewezen balling en de gewezen patriot, lieten zich beiden portretteren door Charles Howard Hodges. Het conterfeitsel van Bilderdijk is uit 1810. Bilderdijk (1756-1831) zit aan tafel, voor een half opgenomen gordijn waarachter zijn boekenkast zichtbaar is. Met zijn schrijfarm leunt hij op Homerus (*Homeri opera*) en er liggen twee teksten van hemzelf: *Ossian* (een vertaling uit ca. 1806) en, in manuscriptvorm, *De ondergang der eerste wareld.* Homerus verwijst naar Bilderdijks classicistische achtergrond die essentieel is voor zijn werk. *Ossian* is een vertaling van oude Schotse epische zangen, die de Schotse schrijver James Macpherson rond 1760 ontdekt zou hebben. Macpherson had echter lerse balladen bewerkt tot een episch geheel in een Schotse context en vervolgens 'aangetoond' dat de oorspronkelijke lerse balladen van dit Schotse epos waren afgeleid. Bilderdijk twijfelde echter niet aan de authenticiteit van het epos, waar hij niet alleen in stond, getuige bijvoorbeeld professor H.A. Hamakers uitval tegen twijfelaars: 'De gezonde oordeelkunde bragt die ellendige vitters tot zwijgen...' (*Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren* 1822, p. 129). Bilderdijk stapelde bovendien nog een leugentje bovenop de verval sing door te beweren dat zijn Nederlandse bewerking gebaseerd was op het (dus niet bestaande) origineel (Romein 1976, p. 571).
Het zoeken en waarderen van authenticiteit, van eigen wortels in cultuur en geschiedenis dat uit de waardering voor *Ossian* spreekt past bij de romantiek; het past ook in het denken over nationale identiteit dat ook in de Nederlanden in deze beginjaren van de negentiende eeuw aan de orde was. *De ondergang der eerste wareld* was in dezen bedoeld als een eigen heldendicht dat ook Nederlandse taal- en vormvernieuwing moest brengen. In 1809 was Bilderdijk eraan begonnen, geïnspireerd door de opleving van de 'Nationale Geest en Letteren, Kunsten en Wetenschappen' onder de kunstminnende koning Lodewijk Napoleon. Maar na de val van Lodewijk Napoleon in 1811 kon hij er niet meer mee verder. In 1820 publiceerde hij de eerste vijf zangen voorzien van een inleiding; het werk werd nooit voltooid (Bilderdijk 1880, p. X, XIII).
Bilderdijk vond het Hodges-portret bijzonder geslaagd en bezong het in 1822 (Willes 1949, p. 204). Niet uit te maken is of hij daarin de lof zingt van Hodges of van zijn zelfbeeld:

...In uw tafreel, bevredigd met mij-zelven,
Ontdek ik 't hart dat lof noch laster acht;

En, die daaruit mijn ziel weet op te delven
Miskent in mij noch inborst noch geslacht.

Toen Hendrik Doeff (1777-1835) in 1818 door Hodges werd geschilderd, was Bilderdijks boekenkast de zee geworden, zijn boeken een Oost-Indiëvaarder, de ganzenveer een ridderorde in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Doeff is net terug uit de Oost als hij voor Hodges poseert, en de terugweg was ijzingwekkend verlopen. Door schipbreuk verloor hij al het materiaal dat hij tijdens de jaren van eenzaamheid op Decima had verzameld - zijn aantekeningen, de kopie van zijn Japans-Nederlandse woordenboek, zijn botanische en historische aantekeningen en tal van voorwerpen en prenten. Alleen een kist met munten, goud en Japans geld, *coubangs,* werd door gedienstige matrozen nog van boord gehaald voor het schip in de golven verdween. En zijn vrouw, Elisabeth Rebecca Steenboom, die hij tijdens de stop-over in Batavia had ontmoet en die, hoogzwanger, met hem mee naar Nederland kwam, bezweek aan de geleden ontberingen nadat ze midden op de oceaan door een ander schip waren opgepikt. Hij kwam dus, na negentien jaar afwezigheid, alleen met zijn Aziatische bediende Cupido, berooid in Nederland aan (ARA-II, Doeff, inv.nr. 47). Het schilderij van Hodges toont geen spoor van ontreddering of emotie. Doeff poseert niet als Japankenner, maar als gedecoreerd beheerst man die zich verdienstelijk maakt voor de Nederlandse koophandel. Hij bleef nauw betrokken bij de handel op Japan, onder meer als agent van de in 1824 door koning Willem I opgerichte Nederlandse Handel Maatschappij. Hij behartigde tal van financiële belangen van derden en raakte onder meer als commissaris en schuldeiser betrokken bij een negotiatie van de Surinaamse plantages Waterland, Adrichem, Palmeneribo en Surnimombo (ARA-II, Doeff, inv.nr. 21). Pas in 1833 zou hij door andere publicaties worden geprovoceerd om zijn herinneringen aan Japan, uit het hoofd, op te tekenen.

Ill. 2.5 Eigentijdse portretten: standsportretten
Het Hodges-portret van Gaspar van Breugel (1798-1888), geschilderd na diens huwelijk met Johanna Adolphina Canter Camerling (1800-1835), betekende in de eerste plaats de inlijving van Van Breugel in die Haarlemse familie, en daarmee een opname in de eigentijdse Canters Camerling-portretgalerij. Hodges schilderde in de loop der jaren alle leden van deze vooraanstaande Haarlemse patriottenfamilie. Via zijn vrouw raakte Gaspar ook geparenteerd aan andere opdrachtgevers van Hodges, de Haarlemse familie Quarles van Ufford, fabrikanten en leden van de rechterlijke macht. In alle opzichten behoorde de familie van Gaspar van Breugel in die provinciehoofdstad tot de politieke en culturele elite.
Gaspar van Breugel klom op van controleur tot ontvanger der directe belastingen in Haarlem en Schoten. Hij was af en aan lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, lid van de Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van de Nijverheid en activist van de Maatschappij ter Bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de Slaven en verdere Heidensche Bevolking in de Kolonie Suriname.

Vanwege deze Maatschappij werd hij bovendien buitengewoon lid van de Evangelische broedergemeente en las hun tijdschrift *Berigten uit de heidenwereld.* Hij was secretaris en thesauriër van het Fonds Gewapende Dienst Nederland afdeling Haarlem, en behoorde tot de Haarlemse loge van de vrijmetselaars. In 1837 werd hij in de gemeenteraad van Haarlem gekozen. Kort daarvoor, in 1835 was Johanna Camerling overleden en bleef Gaspar als weduwnaar alleen wonen met dochter Petronella, Johanna's portret als herinnering aan de muur.
Charles Howard Hodges was 61 toen hij deze portretten in pastel maakte van het jonge echtpaar. Ze waren voor hem waarschijnlijk vooral nog erg jong. Ze hadden nog niets gepresteerd waarvoor ze bepaalde attributen mee konden krijgen. Het zijn standsportretten; hun kleding en gezichtsuitdrukking - reflectie van een zelfvoldane maar oprechte inborst - en vooral het feit dat het Hodges' hand was geweest, geven uitdrukking aan die stand.

1780 buiten het politieke leven stonden.[67.]

De adellijke titel van de jonge Van Breugels was evenmin een belemmering voor hun kennelijk enthousiasme om deel te nemen aan tal van 'algemene' organisaties, zoals het Departement Haarlem van het Nut, de Nijmeegse Sociëteit De Harmonie, of het Amsterdamse Felix Meritis.[68.] IJverig en actief waren ze betrokken bij het proces van Nederlandse natievorming: in Nederland en overzee. Als ze zich dan ook met mooie namen breed maakten, dan droeg dat misschien wel bij aan hun politieke profilering, maar waarschijnlijk was het toch vooral een uitdrukking van een diepgeworteld standsbesef, dat zich invoegde in een nieuw nationalisme. Een nationalisme dat zonder beroep op culturele elites met een actieve band met het verleden, onbestaanbaar is.[69.]

Met dat nationalisme verdween echter het typische achttiende-eeuwse standsbesef met zijn modieuze eenvoud van uiterlijke stijl, toen de standen voor wie van stand was en daarmee politiek machtig niet ter discussie stonden. In het standsbesef van de negentiende-eeuwse Van Breugel-familie is men zich - juíst in reactie op de teloorgang van de standenmaatschappij - zijn stand bewust, zoekt naar de betekenis ervan buiten de politiek en expliciteert wat geacht wordt traditie te zijn. Het standsbesef dat voor hun ouders, als lid van een gesloten bestuurlijke elite nog vanzelfsprekend was geweest, moest door hen opnieuw worden ingevuld. Naarmate vanaf 1848 de adel verder achter de coulissen van het politieke toneel verdween, kreeg het begrip adel ook voor henzelf steeds sterker de vooral culturele inhoud waarnaar wellicht ook Hildebrand verwees in de hiervoor geciteerde passage over de harmonie van het adellijke interieur, met het portret als baken aan de wand. Hun betrokkenheid bij Nederlands koloniale expansie, beargumenteerd vanuit een nationaal belang, bood de oude en nieuwe adel daarbij bovendien de mogelijkheid om de aristocratische waarden hoog te houden aangaande macht en privilege, landontginning, productieve landbouw en grootgrondbezit.[70.]

De specifiek negentiende-eeuwse 'culturele' invulling van adeldom valt sterk op in het familiearchief van Van Breugel met betrekking tot de adellijke stamboom. Dit archief bestaat vrijwel geheel uit negentiende-eeuwse papieren. Er is een document uit 1833 dat een kopie is van een stuk uit 1816, dat op zijn beurt een kopie was van een stuk uit 1781, dat tenslotte een kopie was geweest van een stuk uit 1738 waarin werd bevestigd dat op 26-2-1650 de familie Van Breugel in 's-Hertogenbosch in de adel was verheven. Ook de genealogieën in het familiearchief zijn vrijwel allemaal negentiende-eeuws en in ieder geval niet ouder. (Typisch negentiende-eeuws is ook de vermelding, achter de namen van ieder nieuw kind, de datum van kinderziektes en pokkenvaccinatie.) Gaspar van Breugel hield zich tot op hoge leeftijd met de familiepapieren bezig. Na de dood van zijn oudste broer Jan Festus in 1872, had hij ze als langstlevende Van Breugelbroer onder zich gekregen en hij hechtte er duidelijk belang aan. Hij annoteerde oude stukken en voegde details toe. En toen in 1874 het initiatief werd genomen voor een uitputtend overzicht van de Stand der Edelen 1814-1850 tekende hij daar onverwijld op in.[71.]

Op een van de familiedocumenten noteerde Gaspar van Breugel tegen het einde van de negentiende eeuw en op het einde van zijn leven: *'La plus belle généalogie est une suite de services rendus à son pays, à l'humanité!'* Zijn adeldom maande tot gemeenschapszin, tot een dienstbare opstelling ten aanzien van het vaderland en de mensheid in het algemeen. Dat is wat hij de volgende stamhouder, die de papieren in de twintigste eeuw zou moeten bewaren, mee wilde geven. De eed van trouw aan de stadhouder was een eed geworden op de grondwet; het leger onthield zich van politiek, de rechtspraak was onafhankelijk. De familiepapieren boden geen sleutel meer tot politieke macht - de elite was uiteengevallen en haar leden opgegaan in verschillende politieke stromingen. Wat restte was familieoverlevering en Gaspars moreel geladen standsbesef.

Honderd jaar later blijken de papieren deze functie nog steeds te kunnen vervullen. Ze zijn inmiddels ietwat verfomfraaid, geannoteerd met potlood of ballpoint en aangevuld. Stukken zijn ook overgeschreven en anders opgezet, teneinde in retrospectief ruimte te maken voor nieuwe takken in de familie, die door huwelijk erbij gekomen zijn en wier stambomen ook ver teruggaan. En tussen deze papieren is een schrijven opgeborgen van C. baron Van Breugel Douglas, d.d. 25-2-1977, aan jonkheer W.F. Clifford Kocq van Breugel. Baron Van Breugel Douglas schrijft erin dat hij de stamreeks aan het uitzoeken is, vanwege 'het imbroglio dat na 1815 is ontstaan toen onze status volgens de wetgeving van het nieuwe koninkrijk is moeten worden geregistreerd'. De familie had in 1815 verzuimd om op tijd de wapens en stamreeksen in te leveren op grond waarvan de adel van hun geslacht erkend zou worden. De Hertogelijke Edicten van 1595 en 1616 waren op dat moment niet opgehaald door de familie, en daardoor werden Caspar en Jan van Breugel - 'net in overeenstemming met de door alle vorige régimes erkende historische positie van ons geslacht' - niet erkend, maar verheven in de adelstand. Baron Van Breugel Douglas vond dit een probleem en wilde pogen om alsnog erkenning te verkrijgen. 'Een verleden als dit, namelijk, blijft ook voor onze nakomelingen een criterium en een wegwijzer.'[72.]

Wegwijzer of erfgoed? Baron Van Breugel Douglas verwoordde in deze brief het belang van de voorouders voor de toekomstige nazaten - een persoonlijk maar vooral ook een maatschappelijk belang. Het ging niet om hem, hij kende het verleden en wist zijn plaats, maar het ging om het besef van hun afstamming bij toekomstige generaties Van Breugel. Deze 'actualisering' van het verleden, een vooruitwijzen naar de toekomst teneinde zelf deel uit te zullen maken van het verleden, komt mede voort uit de negentiende-eeuwse individualisering van de maatschappelijke positie van de adel[73.]

Het conversatiestuk van Vrijmoet toonde een wereld die weldra voorbij zou zijn, met handelende personen die daar nog niet aan wilden, die niet bereid waren om vooruit te kijken. In de negentiende eeuw veranderde dat perspectief. De voorouders, in olieverf of pastel aan de muur, poseerden als wegwijzers. Wie onderscheidingen verwierf - ridderordes, militaire medailles - werd ermee geportretteerd, en als een soort beeldecho hangen de echte lintjes nu bij het schilderij aan de muur. Ze tonen de band van de familie met het leger en de inzet waarmee van vader op zoon het vaderland wordt gediend: bij het bombar-

dement op Algiers, de driedaagse veldtocht tegen België, de Aceh-oorlog, de Tweede Wereldoorlog. De portretgalerij is op zichzelf traditie geworden, oorspronkelijk gericht op toekomstige generaties, maar nu langzaam aan veranderd in een terugblik, een historische traditie. Zo wordt dat waarschijnlijk ook gevoeld, vandaag.

Tussen Bilderdijk en Perk

Het bleef een kleine elite in de Nederlandse samenleving die na 1815 politiek-bestuurlijk het initiatief in handen had en de kinderen Van Breugel behoorden daar toe. Ze waren niet uitgesproken geleerd of kunstzinnig, maar wel geïnteresseerd en op een soort zakelijke grondslag betrokken bij de culturele en intellectuele ontwikkelingen van hun tijd. Vooral vaderlandsliefde en plichtsbesef, samenhangend met een protestantisme dat van een sterke individuele maatschappelijke verantwoordelijkheid uitging, lijken hen hiertoe aangezet te hebben. Dat soort individualisme was op zich een vrij recente ontwikkeling en verklaart misschien waarom hun 'elitaire' verantwoordelijkheidsgevoel hand in hand ging met een overmatige neiging tot reflectie, tot het willen vastleggen van hun daden, en het verantwoording afleggen op papier. Woorden lijken het belangrijkste vehikel geworden te zijn om mee te gaan met en greep te houden op de veranderingen in de Nederlandse samenleving en de gevolgen daarvan voor hun stand.[74.]

We citeerden hiervoor Malte-Bruns opmerking dat het Nederlandse wetenschappelijke en culturele leven op een laag peil stond, ondanks het feit dat er ontelbare clubs en culturele verenigingen waren. Malte-Brun was zelf bij uitstek een grensverleggende wetenschapper, die nieuwe wegen insloeg op basis van eigen waarnemingen en redeneringen.[75.] In zijn geografische overzichtswerk benadert hij ook de godsdienst vanuit dit wetenschappelijk rationalistische wereldbeeld. Over het christendom, geplaatst in een exposé over de diverse stromingen in de religie dat fetisjisme, sjamanisme, hindoeisme, boeddhisme, shintoïsme en islam behandelt, stelt hij: 'Le christianisme, qui a pris origine dans le sein du judaisme, et qui, mêlé ensuite avec la philosophie platonicienne, modifié par les progrès de l'esprit humain, s'est divisé dans une infinite de systèmes, étend, aujourd'hui sa bienfaisante influence sur les contrées les plus civilisées et dans toutes les parties du monde.'[76.]

De Van Breugels, zelf actief in leesgenootschappen en sociëteiten, opdrachtgevers van portretschilders en (later in de eeuw) portretfotografen (**Ill. 2.6**), goede amateurmusici (er ging zelfs een piano mee naar Tripoli), trouwe kerkgangers, donateurs voor de zending en op zijn tijd schenkers van museumcollecties, hebben zich in Malte-Bruns cultuurkritiek op Nederland waarschijnlijk niet herkend. Cultuurkritiek leefde in deze vroege negentiende eeuw echter ook in hun eigen protestants-christelijke kring. Deze keerde zich juist tegen de rationalistische benadering van godsdienst waarvan Malte-Brun een exponent was,

en die politiek onder meer doorwerkte in de nieuwe scheiding tussen kerk en staat. De individuele (notabele) lidmaten zochten niet alleen naar hun positie en rol in het nieuwe Nederlandse staatsbestel, ze zochten ook een profilering van hun christelijk gemotiveerde maatschappelijke verantwoordelijkheden. Niet iedereen wenste dat zo duidelijk te scheiden. Het feit dat de broers Van Breugel lid waren van de vrijmetselaars kan een aanwijzing zijn dat ook zij niet kritiekloos stonden tegenover de moderne ontwikkelingen die de cohesie in de samenleving leken te ondermijnen.[77.]

Een uitgesproken criticus van de mentaliteit en intellectuele ontwikkeling van de samenleving en het veranderende godsbesef onder invloed van de rationalistische ideeën van de Verlichting, was Bilderdijk. Hij verwoordde zijn bezwaren (geïnterpreteerd als overschatting van wat mensen 'op eigen kracht' maatschappelijk te weeg kunnen brengen) in gedichten en in zijn vaderlandse geschiedenis. Een fraai voorbeeld daarvan, waarbij we hem opnieuw tegenover Malte-Brun plaatsen, is zijn gedicht over Voltaire (1822, uit een serie verzen waarin meer verlichtingsfilosofen klop krijgen):[78.]

Voltaire, ja gij hebt gelijk,
Men dient met staal en vuur de Priesters uit te roeien
Die zich met 's menschen heil bemoeien:
Daar wordt men dartel van noch rijk.
Maar Filosofen mogen bloeien
Die de aarde met hun inkt van wijsheid oversproeien;
Die immers geven gouden koeien
Met gouden horenen.... te kijk.
Die breken de ouderwetsche boeien,
En helpen 't water op den dijk;
En, zoo er stroomen bloeds bij vloeien,
Daar dient men maar door heen te roeien:
Zij zitten toch op 't nest de goudeeuw uit te broeien,
Voor dees bedorven eeuw van ijzer en van slijk.

Bilderdijks romantische antirationalistische opvattingen en diens cultuurpessimisme leidden tot een standpunt waarin naar een nieuwe plaats van godsdienst in de politiek werd gezocht. Bilderdijk is op grond daarvan beschouwd als een van de grondleggers van het Réveil, de christelijk-conservatieve richting die zich na 1830 ook als politieke stroming onder leiding van Groen van Prinsterer in het parlement zou gaan manifesteren.[79.] Bilderdijk vond ook navolging bij jongeren als Dirk en Willem van Hogendorp, en Isaac da Costa, die zich onder meer afzetten tegen de vanzelfsprekendheid waarmee de politieke elite zich manifesteerde als organisatoren van een nieuwe rationalistische maatschappij-orde.

Voor andere politici die de turbulente wisseling van de achttiende naar de negentiende eeuw hadden meegemaakt, was de eeuw die nog maar net was begonnen nog niet bedorven, en symboliseerde het ijzer eerder een vooruitgangspotentieel dan misère. Samen met de 'kolen' schiep het ijzer immers de voorwaarden

Ill. 2.6 Eigentijdse portretten: de schaduwen en schimmen van Nadenken, Herinnering en Verbeelding

In 1853 overleed Jan Cock Blomhoff op 74-jarige leeftijd, 'na een smartelijke ziekte'. De veel jongere Mimi bleef op Birkhoven in het grote huis wonen. Ze was reumatisch en had het vooral 's winters moeilijk; dan beperkte ze haar leefruimte tot twee kamers (brief aan A. van Asch van Wijck, 20-2-1858; Reveil-archief UB-UvA). Mimi van Breugel overleed in 1875, 84 jaar oud. Een grote steen, zonder opsmuk, bedekte de graven van het echtpaar in Amersfoort; sinds het kerkhof in 1979 werd geruimd, ligt de zerk onder een grote beuk in het plantsoen bij het stadhuis (enkele grafvondsten, waaronder naar verluid een stuk batik, zijn na die ruiming aangekocht door het Kobe City Museum in Japan). Amersfoort beschouwt Blomhoff vanwege Birkhoven en Decima als een belangrijke inwoner van de stad. Toen Sara van de Poll in 1907 stierf werd het landgoed verkocht aan de gemeente; de papieren van Jan Cock Blomhoff, geordend door Mimi, werden in datzelfde jaar tijdens een veiling opgekocht door het Algemeen Rijksarchief. Bij diezelfde gelegenheid werd ook de privé-collectie Japanse tekeningen geveild. 'Les collections ont été conservée chez la famille jusqu'à présent' (Veilingbrochure *Art Japonais... Collections: Feu M. Jan Cock Blomhoff, M-W Holst à Yokohama et de quelques autres amateurs. Vente è Amsterdam chez MMRWP de Vries.* 12-11-1907).

Ouderdom is het thema van dit frontale portret van de douairière Maria Adriana Cock Blomhoff, geboren Van Breugel. De foto, door M. Hille, toont een frêle oude vrouw ten voeten uit. Anders dan een tijdloos portret herinnert de foto aan wat geweest is, en verwijst zij naar de eindigheid van het

leven. Met de fotografie veranderde de portretgalerij van Van Breugel, en dat weerspiegelde hun veranderde maatschappelijke positie.

voor niet alleen de industrialisatie, en vooral ook de transportrevolutie die in de negentiende eeuw de wereld niet alleen in de boeken van Malte-Brun, maar ook daadwerkelijk aan elkaar verbond. Dat vooruitgangsgeloof gold zowel voor de vader van Dirk en Willem, de ervaren staatsman Gijsbert Karel van Hogendorp, als voor aanstormende natie-bouwers als Johannes van den Bosch. Zij maakten, ook in hun eigen politieke keuzen, ernst met een scheiding van kerk en staat, door naast hun politieke ambten ook actief te zijn in tal van particuliere oganisaties. Wanneer ze daarbij op basis van onder meer Malte-Bruns overzicht van de wereld Nederlands plek in die wereld formuleren, blijkt dat een plek te zijn die het Nederlandse grondgebied in engere zin expliciet te buiten gaat. Wezenlijk daarbij is het denken over de massa. Daarbij zijn het idee van actieve (landbouw)kolonisatie overzee en het geloof belangrijke bestanddelen van het nieuwe nationalistische ideeëngoed, dat Nederlands expansie een vanzelfsprekende zaak maakte.[80.]

In het onderzoek naar de mechanismen die speelden bij de vorming van dit inherent expansionistische Nederlandse nationalisme van het begin van de negentiende eeuw, zal de zelfopvatting van de politieke elite en haar (religieus gemotiveerde) denken over de armen, een terugkerend thema zijn. Als kerk en staat gescheiden zijn en de maatschappelijke verhoudingen niet van God gegeven, dan schept dat verplichtingen in de richting van die armen. En van armen naar onontwikkelde volken blijkt dan een kleine stap.[81.] Twee exponenten daarvan, het Nederlands Bijbel Genootschap en de Maatschappij van Weldadigheid, zullen in deze studie als cases verder worden uitgewerkt en daarom hier kort ingeleid worden. Het was onder meer in het Nederlands Bijbel Genootschap, een protestantse organisatie die niet verbonden was aan enige kerk, dat G.K. van Hogendorp zijn individuele religieuze betrokkenheid bij maatschappelijke ontwikkelingen die het Nederlands grondgebied overstegen tot uitdrukking bracht. Het werd in 1814 in Nederland opgericht naar het voorbeeld van de British and Foreign Bifile Society (1804) en bestond uit een hoofdbestuur en enkele plaatselijke afdelingen. G.K. van Hogendorp werd voorzitter van de afdeling Den Haag[82.] Tot de doelstellingen van het Nederlands Bijbel Genootschap behoorden de verspreiding en het vertalen van de bijbel. In Nederland richtte men zich onder meer op de armen, overzee stond de verspreiding van de bijbel in het kader van de zending. In verband met de slavernijdiscussie zou deze zending (zij het buiten het verband van het Bijbelgenootschap) geheel in het teken komen te staan van 'opvoeding' der slaven als voorbereiding op hun vrijverklaring.

Een tweede voorbeeld van particulier initiatief in negentiende-eeuwse staatkundige verhoudingen, betreft de Maatschappij van Weldadigheid, die in 1818 werd opgericht door Johannes van den Bosch[83.] onder protectie van het huis van Oranje. Ook hieraan gaf Van Hogendorp zijn steun.[84.] De Maatschappij van Weldadigheid zette in Drenthe een aantal landbouwkolonies op voor de paupers uit de steden. Zij werden geacht zich als boeren te vestigen teneinde de woeste gronden te ontginnen en productief te maken. De armen die hier aan het werk gezet werden kwamen deels in vrije kolonies terecht (Frederiksoord, Willems-

oord, Wilhelminaoord), deels in gestichten (Ommerschans, Veenhuizen). Weeskinderen en zij die wegens bedelarij opgepakt waren, belandden in het gesticht. Gezinnen werden er uit elkaar gehaald, mannen, vrouwen en kinderen op aparte zalen ondergebracht. Ze moesten zich houden aan een streng gedisciplineerde dagindeling. De gerichtheid op landbouwkolonisatie door de Maatschappij van Weldadigheid illustreert dat ook in het begin van de negentiende eeuw binnen de Noord-Nederlandse verhoudingen de nadruk nog lag op landbouw als basis van de economie. De drop outs in de steden werden 'terug' gestuurd naar het platteland, om er in het zweet hunner aanschijn zelfstandig te leren leven en via landbouw weer aansluiting te vinden bij de maatschappij.[85.]

De activiteiten van de Maatschappij van Weldadigheid vonden veel weerklank binnen de nieuwe bestuurlijke elite, en men onderzocht de mogelijkheden om armen niet alleen naar deze landbouwkolonies in Drenthe, maar ook naar de Kaap of Nederlands-Indië te sturen. De financiering van de activiteiten was, net als bij het Nederlands Bijbel Genootschap, deels afhankelijk van particuliere fondsenwerving. De donateurs waren deels afkomstig uit de achterban van Johannes van den Bosch in het leger; deels uit de gegoede kringen waartoe de Van Breugels behoorden. Onder de Haarlemse donateurs treffen we bijvoorbeeld het complete 'Hodges-patriciaat'; ook vinden we heel wat absenteïstische plantage-eigenaren, families met belangen in de Oost en plantagedirecteuren die vanuit de koloniën geld overmaken.[86.] De doelstellingen van deze particuliere organisatie strookten met de verlichte opvattingen over de rol van de overheid en het particuliere initiatief buiten kerkelijke kaders. Dat laatste was een van de redenen waarom Isaac da Costa zich er scherp tégen keerde: 'voor vijftig of zestig stuivers 's jaars kan ieder, die maar wil, een weldadig en verlicht menschenvriend heeten, en niemand aarzelt een zoo fraaien koop te sluiten.'[87.]

Da Costa zal deze polemiek in zijn 'Bezwaren tegen de geest van de eeuw' (1823) onder meer verder uitwerken met betrekking tot de kwestie van de slavernij in Suriname. We zullen daar nog op terugkomen. Hier gaat het er vooral om dat we het begin van de loopbaan van onze hoofdpersonen plaatsen in een tijd waarin volop wordt gediscussieerd over taken van de overheid, particulier initiatief, de 'maakbaarheid' van de samenleving, en de plaats van het geloof in het maatschappelijk leven. Die discussie speelt zich af binnen een kader dat nationaal is, maar dat in het begrip van nationalisme inherent expansionistisch is.

We zullen dit gegeven van een nationalisme dat een wereldtoneel nodig heeft via de hoofdpersonen Van Breugel en Blomhoff verder onderzoeken. Het speelt bij de omstreden monopoliehandel met Japan, bij de uitbreiding van het direct bestuur op Java, het diplomatieke steekspel in de Middellandse Zee en de slepende discussie over de slavernij in Suriname. Nederland industrialiseerde pas laat en als de 'eeuw van ijzer en van slijk' behalve in het transportwezen in Nederland ook doorzet in de vorm van fabrieken en het ontstaan van een fabrieksproletariaat, zijn de kinderen Van Breugel hoogbejaard. Hun jeugd hoort bij Bilderdijk, met wie ze zich door het huwelijk van Jan Festus met diens nicht zelfs enigszins verwant voelden; op hun oude dag lezen ze Jacques Perk,

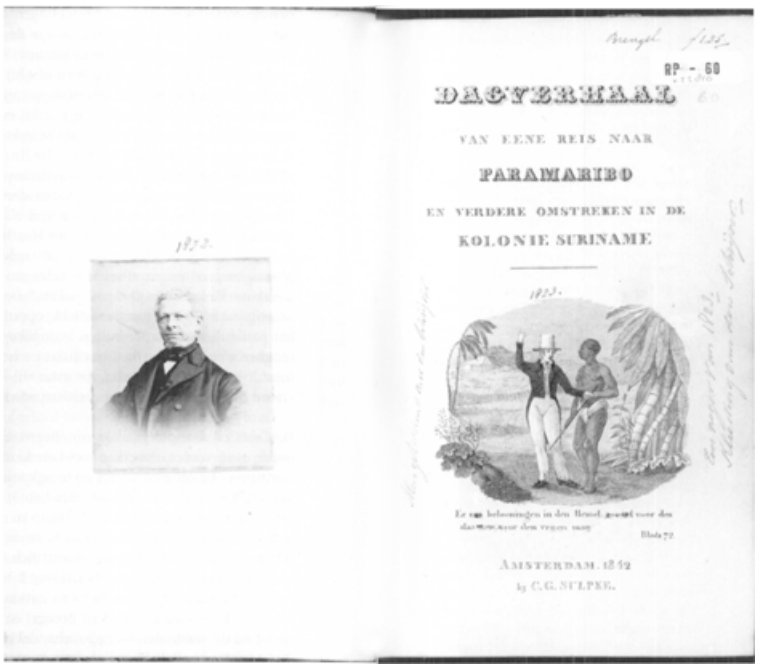

Ill. 2.7 Eigentijdse portretten: landjonker in een eeuw van ijzer en van slijk

Gaspar van Breugel is eeuwig jong op Hodges' portret (**Ill. 2.5**), maar we hebben hem ook oud. In 1872 liet hij zich fotograferen door Adolphe Conen, 'peintre photographe'. De fotograaf heeft werk gemaakt van de afdruk; de achtergrond is weggedrukt en het beeld vervaagt aan de randen zodanig dat een ovale vorm ontstaat. Gaspar zelf plakte deze foto naast de titelpagina van zijn *Dagverhaal,* waarop hij bovendien al figureert in een voor de druk in gravure uitgewerkt portret van de auteur in discussie met een Surinaamse slaaf. De tekening stelt hemzelf voor in 1823; het boek verscheen in 1842; de foto plakte hij erin in 1872 toen hij het boek met zijn collectie Surinaamse etnografica schonk aan het Koloniaal Museum in Haarlem.

De fotograaf was kunstenaar, *peintre,* en polijstte Gaspars beeltenis. Daarmee probeerde hij als het ware de tijd te verlengen, de momentopname die een foto is te veralgemenen, niet door een portret te schilderen maar door de foto een schildering te doen zijn. En Gaspar actualiseerde het programmatische beeld van de schrijver van het *Dagverhaal* door er enerzijds met potlood naast te zetten 'kleeding van den schrijver', anderzijds door er deze tijdloze foto naast te plakken. Die foto gaf een authentiek beeld, al was de schrijver 24 geweest toen hij op reis ging en 74 op de foto. Zijn gezag in Surinaamse zaken bleef hij immers ook de hele eeuw door doen gelden omdat hij er in 1823-1824 was geweest.

Gaspar leefde bijna de hele negentiende eeuw; hij werd 90 jaar. In Suriname had hij laten merken feeling te hebben voor het beheer van landerijen, en in Nederland ging hij met zijn dochtertje vaak logeren op ljsselstein (Deventer), het buiten van zijn goede vriend Van Lanschot Hubrecht (Van Lanschot Hubrecht 198o, p. 39). Hij reed paard en hield van de jacht, en wilde, wat het overzeese landbezit betreft, rechtvaardig zijn voor zijn slaven. Qua levensstijl, woning en beroep was hij echter vooral een stedeling; zij het een stedeling met de nodige scepsis over de moderne vooruitgang. Op hoge leeftijd publiceerde hij een artikeltje over een oude Haarlemse traditie en mopperde: 'Veel tradities zijn nu, door de gestegen welvaart, drooglegging, spoorwegen, scholen, verdwenen' (Van Breugel z.j., p. 5).

Ill 2.8 Eigentijdse portretten: privileges en moderne staatsburgers
Het lijkt erop dat Jacques, de jongste van de Van Breugels (**Ill. 2.3**), de meeste moeite had met de moderne staat, met een overheid die regels stelt en die op haar burgers toepast ongeacht afkomst. Jacques van Breugel had in aanmerking willen komen voor een consulspost in Athene, nadat Griekenland in 1830 onafhankelijk was geworden van het Ottomaanse rijk. Minister van Buitenlandse Zaken Verstolk van Soelen had in 1829 echter bij de koning gepleit voor een professionalisering van het corps diplomatique, op 'meritocratische leest geschoeid' in plaats van op titels. Daar was de prins van Oranje het weliswaar niet mee eens geweest ('Un nom et un titre servent souvent de passeport à l'étranger là où un simple diplomat du même grade, mais sans eet avantage aurait peine à arriver' - geciteerd bij Van Sas 1985, p. 237). Maar Jacques van Breugel kon een post in het ingewikkelde Athene waarschijnlijk echt niet aan.
De Tripolitaanse jaren hadden zwaar geteld, hij hield er een slecht oog aan over. Bij de Rijksoverheid was niettemin het idee ontstaan dat de consul zich er vanaf 1833 maar wat vanaf had gemaakt. Men halveerde na 1842 zijn wachtgeld en negeerde een woedende brief hierover waarin Jacques zelfs zijn oom 'de heer Staatsraad Van Breugel' erbij haalde en dreigde met zijn omvangrijke vriendenschaar. Ongetwijfeld doelde hij hier onder meer op zijn familierelatie met de familie Falck (ARA-II, Buitenlandse Zaken 1813-1870, inv.nr. 1824; Clifford Kocq van Breugel aan de minister van Buitenlandse Zaken 19-1-1844).
Na de oprichting van het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) in 1846 werd Van Breugel in het gelijk gesteld dat zijn pensioen over het volle consulssalaris berekend zou worden in plaats van over het halve traktement, maar hij moest daarvoor dan ook vanaf dat moment de hele premie opbrengen. Daar reageerde hij op met verzoekschriften - compleet met internationale doktersattesten - om vanwege zijn slechte oog afgekeurd te worden. Vervroegd pensioen zou immers een verruiming van zijn inkomsten betekenen ten opzichte van het wachtgeld. De afwijzing daarvan kwam in 1854

nadat Jacques zich in 1853 zelfs rechtstreeks tot de koning had gewend. De minister van Buitenlandse Zaken schreef de koning op zijn beurt dat Van Breugels pensioen een dure grap zou zijn die zo lang mogelijk uitgesteld moest worden. 'Daar overigens de gezondheidstoestand van den adressant, hoezeer hij deswege te beklagen is, het stellen op pensioen geenszins noodzakelijk maakt, omdat er toch geen voornemen tot herplaatsing bestaat, zoo vermeent de ondergetekende Uwedele te mogen voorstellen om op het verzoek van Jonkhr. Clifford Kocq van Breugel afwijzend te doen beschikken.' Het ambtenarenbestand was nog zo klein, het ABP nog zo vers, dat dergelijke besluiten op het hoogste niveau werden genomen (ARA-II, Buitenlandse Zaken 1813-1870, inv.nr. 3395).
De foto van Fransje van Breugel-De Flavard de Wolff en Jacques van Breugel werd gemaakt rond 1865. Na Van Breugels dood zou de schilder J.H. Neuman dit beeld invoegen in de portretgalerij van de familie, door er twee portretten naar te schilderen. Bij Neumans geschilderde portretten is iedere suggestie van actie verdwenen, en door de uitsnede in Jacques' portret bijvoorbeeld de nadruk verschoven naar de decoraties op zijn pak. Ook hier heeft de foto een andere relatie tot 'tijd' dan het schilderij. Twee jaar later zou J.H. Neuman opdracht krijgen een postuum portret te schilderen van de dichter Jacques Fabrice Herman Perk, kleinzoon en naamgenoot van de consul (Heijbroek 1986).

de kleinzoon van Jacques Clifford Kocq van Breugel.[88.] Door een lijn te trekken van Bilderdijk naar Perk kan iets getoond worden van 'de geest van de eeuw' waarin ook de Van Breugel-familie haar leven vorm gaf en van de veranderingen die zich daar op het einde van hun leven in hadden voltrokken.

Terwijl Potgieter Bilderdijk nog zag als een nieuw begin, een verbreding van de stroom van de Nederlandse dichtkunst tot een wereldstroom, beschouwde een halve eeuw later Willem Kloos hem reeds 'als de laatste, de uitgangsboog, dier lange galerij van klassicistische arcaden, die de Hollandsche poëzie sinds 1600 was geweest'.[89.] Hij stelde de vormvaste Bilderdijk lijnrecht tegenover Jacques Perk die een werkelijk individuele expressie zocht. Voor de generatie van Van Breugel was Bilderdijk een inspiratiebron, maar door hun kleinkinderen in 1880 werd hij al niet meer gelezen. Jacques Perk tenminste kon Bilderdijks teksten maar matig waarderen. Hij vond ze 'te druk' en er zat geen natuur in.[90.] Bilderdijk gaf voortdurend commentaar op maatschappelijke ontwikkelingen; bij Perk ging het om een onder woorden brengen van wat hij zag en voelde, dicht bij de natuur, en individualistisch zonder meer. 'Ik ben geboren uit zonnegloren...' De maatschappelijke context is gegeven, de dichter redeneert niet maar zingt.

Die stap maakte zijn oude familie niet meer met hem mee. De vorm bleef voor hen iets wat moeilijk los te laten viel. Zowel Jan Festus als Gaspar mopperen op hoge leeftijd over de jeugd, die zo zelfverzekerd de eigen impulsen volgde en hun conservatisme afwees. 'Reeds vóór het verlaten der akademie geven de jongelieden hun afbeeldsel aan elkaar...' schreef Gaspar in 1857 om zijn kritiek op het ijdele karakter van het anti-slavernijstandpunt van de jeugd kracht bij te zetten.[91.] Hij trok zich, net als zijn broers, terug op een christelijk beschavingsideaal en in verenigingen en instituties waar men zich in maatschappelijk en cultureel opzicht onder gelijken voelden. (**Ill. 2.7 en 2.8**)

Na een enthousiaste start aan het begin van de eeuw, in een overzichtelijke standenmaatschappij waarin zij mede vorm gaven aan een uit zijn stof verrezen Holland, hadden de Van Breugels op latere leeftijd moeite met het ontstaan van een massasamenleving, de toenemende individualisering en het politieke karakter van de nieuwe klassentegenstellingen; ze vreesden de - in hun ogen voortijdige - emancipatie van slaven in de West, ze waren bang dat de publieke opinie en de politiek onbezonnen zouden toegeven aan de kritiek die Douwes Dekker losmaakte op de gedwongen arbeid in de Oost. Ze waren kwetsbaar voor de liberale kritiek op hun aandeel in wat zij hadden gezien als ontwikkeling van Nederland. En het engagement van waaruit ze in hun jonge jaren - zonder oog voor het agressieve karakter van deze Nederlandse expansie - het land hielpen opstoten in de vaart der volkeren, verkeerde in een uitdragen van het idee van Nederland als bezadigde natie.

Eindnoten:

1. Gombrich 1972; Buddemeijer 1970 hoofdstuk 3 (p. 75 e.v. over portretfotografie gaat ook expliciet in op de adel die zich laat fotograferen.)

2. Hildebrand - citaat van Anonymus in libro non edito (naar 3e uitgave van 1851).
3. De bekrompen familie Stastok in Utrecht had de achttiende-eeuwse behangselschildering in de nette kamer laten bijwerken: alle pruiken waren overgeschilderd met moderne kapsels, de waaiers veranderd in bloemenruikers, de steek in een nieuwerwets hoofddeksel. De snobistische familie Kegge in 's-Gravenhage, die fortuin had vergaard in de West, pronkte met een omvangrijke bibliotheek vol ongelezen wereldreizen. De stedeling in het algemeen kleumde 's winters bij een kolenkachel en raakte vervreemd van de fijne nuances van de wisseling der seizoenen die de buitenman zo goed wist te waarderen etc.
4. Hildebrand, *Camera Obscura,* 'De Familie Kegge', p. 285-286; editie Prisma pocket. In Hildebrands schets van ware adel was Beets (de Leidse student, afkomstig uit Haarlem) allicht geïnspireerd door Hodges, die hij een betere portretschilder vond dan Pieneman, en helemaal dan Kruseman. Bij Kruseman kregen de mensen een te porseleinachtige kleur, Pieneman kon dat beter. 'Doch wie verstond de kleur in het vleesch beter dan Hodges, die én hierom, én om de treffende gelijkenis een volmaakt portretschilder zou geweest zijn, indien hij de menschen niet zo wansmakig plaatste en de kleeding zoo mishandelde.' Van Gelder 1956, p. 153.
5. Het enthousiasme van Beets voor dit medium is onder meer af te leiden uit zijn medewerking aan een prachtband, getiteld: *Neârlands nieuwe kunst: Photographien naar J.W. Bilders, J. Bosboom, Hein J. Burgers, Jozef Israëls, D. Jamin, Ch. Rochussen en W. Roelofs* (Amsterdam, Jan Leendertz, 1874). Het boek bevat foto's van schilderijen, waar door de dichters Beets, Hasebroek, Ten Kate en Laurillard gedichten bij gemaakt zijn. Zo kwam de kunst het museum uit en de huiskamers binnen.
6. Zie ook de catalogus over de portretgalerij van de familie Van Zuylen, Goes 1996; helaas stopt de analyse van deze verzameling juist bij de overgang naar fotografie omdat volgens de samenstellers dan een ander tijdperk aanbreekt. Een gemiste kans, dunkt mij.
7. Rouwadvertentie 1799, Centraal Bureau Genealogie, Den Haag.
8. Gemeentearchief Nijmegen; burgerlijke stand, verklaring van mevrouw Van Breugel, 11-6-1835, vanwege het huwelijk van haar zoon Jan Festus.
9. Over Jacobus Vrijmoet is niet veel bekend. Staring (1956, p. 168) vermoedt, vanwege de manier waarop het geboomte is geschilderd, dat hij een behangselschilder was. Vrijmoet was waarschijnlijk een vriend van de familie Caspar van Breugel, aangezien hij ook zichzelf op liet doek heeft gezet. Misschien was hij gehuwd met de paardrijdster Henriette van Breugel?
10. Het schilderij meet 109,5 × 129 cm. Het bevindt zich in familiebezit en werd in 1946 uitgeleend voor de tentoonstelling 'Cornelis Troost en zijn tijd'. Ik heb van dit schilderij uitsluitend een kleine zwart/witafdruk gezien en ga daar in deze beschrijving dus op af. In verschillende kunsthistorische overzichten van Nederlandse schilderkunst wordt het behandeld als typisch conversatiestuk; zie Grijzenhout 1993; Staring 1956; catalogus *Troost* 1946, nr. 113.
11. De term fysiocraten is hier van Staring (1956, p. 168). Deze stroming gaat uit van de essentiële economische betekenis van ontginning van de grond en landbouw voor de rijkdom van een volk. In Nederland hadden de fysiocraten als stroming weliswaar niet veel aanhang (Weijters 1970, p. 13. noemt Van Heurn en Thijs), maar hun denkbeelden dringen wel door. Schutte (1974 p. 3) koppelt vrijhandelsidealen en de verheerlijking van de landbouw door de fysiocraten aan nieuwe opvattingen over de natuur als goed en harmonieus, in de tweede helft van de achttiende eeuw. We komen aspecten van deze denkbeelden verderop weer tegen in verband met de denkbeelden van zowel H.W. Daendels, als van Johannes van den Bosch.
12. Weijters 1970, p. 9.
13. Caspar van Breugel is zelf ook een fysiocraat genoemd (Weyters 1970, p. 13). Dat hij persoonlijk hechtte aan deze ontginningen blijkt ook uit zijn soloportret, in 1786 eveneens geschilderd door Vrijmoet. Hoewel Caspar behoorde tot de regentenaristocratie - hij was secretaris van 's-Hertogenbosch - liet zich niet portretteren met pen en papier, maar met op de achtergrond een stuk landgoed met duidelijk zichtbaar nieuwe boomaanplant. Net als bij 'Rey's Hof' is ook hier de persoon vóór het hek afgebeeld. Dat dat, in de stad, eigen grond zou zijn valt echter te betwijfelen. Twee portretten door J. Vrijmoet van Caspar van Breugel en van Mary Douglas (bij haar is 'in de diepte' een woest - Schots? - landschap geschilderd). 1786, 81 × 65 cm. Noord-Brabants Museum, 's-Hertogenbosch.

14 Dat ging om de takken Luycx Massis, Du Peyrou en Van Asch van Wijck. Judith du Peyrou was de oma van de Van Breugel-generatie op het conversatiestuk van Vrijmoet.

15. Zijn carrière zal hem een aardig kapitaal hebben bezorgd. Na terugkeer uit Banten kocht hij het landgoed van zijn stiefvader Charles Rey de Carle. Weijters 1970, p. 15. Zie ook Schutte (1974, p. 36-38) over het vergaren van rijkdom in dienst van de VOC. Hun neef mr Hendrik van Asch

van Wijck heer van Prattenburg (1707-1784) was, naast zijn functies bij de Utrechtse rechterlijke macht, bewindhebber der WIC geweest en stichtte in Suriname verschillende plantages.

16. J.G. Kals 1756, geciteerd in Paasman 1984, p. 143.
17. In zijn discussie over de oorzaken van de late Nederlandse (of ook vroege Engelse) afschaffing van de slavernij stelt Seymour Drescher onder meer dat de achttiende-eeuwse Nederlandse 'bourgeois oligarchy' 'had breken decisively with the aristocratie landholding ethos of neighbouring societies'. Ik ben het daar wat Nederland zelf betreft niet mee eens. Bovendien blijkt uit zowel het beleid ten aanzien van de plantages in Suriname, de gedwongen cultures op Java en het armenbeleid in Nederland, dat deze landholding ethos wel degelijk nog speelde; men was landheer 'op afstand'. Zie verderop mijn betoog over de Maatschappij van Weldadigheid. Drescher in Oostindie 1995, p. 28.
18. Staring 1956, p. 168; Grijzenhout 1993, p. 43.
19. Hij had zich in 1786 uit liet Westen teruggetrokken op de Valkhof bij Nijmegen. Zijn vrouw, de Pruisische Wilhelmina had in dat jaar, mede op initiatiefvan Gijsbert Karel van Hogendorp die in het Westen bleef, een poging ondernomen om terug te keren naar Den Haag, maar was bij Goejanverwellesluis door patriottische vrijkorpsleden tegengehouden. Daarna waren Pruisische legers de stadhouder te hulp gekomen en vond de restauratie plaats van de Stadhouderlijke Republiek der Zeven Verenigde Provinciën.
20. Deze Robert Douglas was de broer van de admiraal in Engelse dienst sir James Douglas baronet van Springwood in Schotland. De wapenspreuk van de familie was *Do or Die;* een paar kinderen van Caspar van Breugel Douglas zouden in de negentiende eeuw deze wapenspreuk overnemen.
21. Rijksarchief Noord-Brabant; Collectie Van Breugel, inv.nr. 013.07:30.
22. Schama 1989, p. 206.
23. Brief aan de Doorluchtige Vorst d.d. 10-11-1787. Rijksarchief Noord-Brabant Collectie Van Breugel, 013.07:30.
24. Rijksarchief Noord-Brabant, Collectie Van Breugel, 013.07:30; verklaring Robert Douglas, d.d. 8-12-1787
25. Weijters 1970, p. 13.
26. Jan Festus, in liet jachtkostuum, huwde opnieuw met een meisje Falck. De vriendschapsbanden met het Oranjehuis worden ook bevestigd door de vermelding in het testament van oom Jan van Breugel (1707-1769) dat de familie een serie portretten bezat van de prinsen en prinsessen van Oranje. Familiearchief Doorn.
27. Rey's Hof werd door Jan van Breugel overigens in 1795 voor *f* 10.000, - verkocht. Weijters 1970, p. 15.
28. Jan en Jacques Fabrice van Breugel vochten ondertussen in het coalitieleger van de stadhouder bij Sluis. Ook deze stad werd in 1794 ingenomen.
29. Over deze bemiddeling o.a. Schama, 1989, p. 225-228. Caspar van Breugel heeft zelf een bloemlezing van documenten over deze episode uitgegeven: *Mémoires sur ce qui s'est passé... en 1784.* 1821.
30. Neef Gaspar van Breugel tekende, zelf hoogbejaard, zo'n tachtig jaar later de familieoverlevering op over deze heldenrol van zijn oom. Hij zou 's-Hertogenbosch uitgekomen zijn met de geheime bemiddelingsboodschap opgerold in het mondstuk van zijn pijp. Met pijp in de mond was hij 's nachts door het moeras gewaad, op weg naar Parijs. (Familiearchief Doorn, ca. 1875.)
31. Oom Jan de Rovere van Breugel werd hun voogd, totdat onenigheid over de behartiging van de overzeese familiebelangen hen uit elkaar dreef. Zie notariële akte d.d. 8-7-1803; testament van S.B. Clifford Kocq, in: Intime berigt, staat nr. 14. KIT collectie Van Breugel.
32. Malte-Brun, (toen nog Malthe Conrad Bruun geheten) in *Aristokraterues Katechisetus* (1796), '...en fuldkommen Udryddelse af alle demokratiske Kjaetterier og efter Fornuftens eg Frihedens Död et nyt, evigt og himmelsk Versailles, hvor den triumferende royalistiske Kirke, smykket med hvide Kokarder, skal evig synge et evigt *Vive le roi.*' Deze catechismus was opgedragen aan Hs Kejserlige Majestaet Sultan Selim den Tredie (Selim de Derde). Geciteerd in Hansen 1902, p. 261. In Parijs zou Malte-Brun uiteindelijk een Bourbonaanhanger worden. *Illustreret Dansk Konversations Lexikon* 1934.
33. Bilderdijk, Voorrede, in *Grondregelen der perspectief of doorzichtkunde.* 1828, p. 3
34. Kikkert 1995, p. 33-34
35. ARA-II, Doeff, inv.nr. 45 Poorterseed van 19-2-1796. Doeff lieeft dit papier altijd bewaard.
36. Een kritiekpunt van de planters op de WIC betrof de te geringe aanvoer van slaven. De WIC bezat vanaf 1682 al geen monopoliepositie meer, maar ontving wel chartergeld. In de ogen van

de planters was ze een kostbaar en ineffectief lichaam. Postma 1990, p. 180; Schutte 1974, p. 95

37. Sens in Oostindie 1995, p. 97; Schutte 1974, p. 141, p. 214. Paasman 1984, p. 126; Schutte 1974, p. 146-148: 'de realisten wonnen, het gewicht van de koloniale producten gaf de doorslag'; Postma 1990, p. 291-294.
38. Schutte (1974, p. 17) noemt wel de personele unie tussen bewindhebbers en regenten, maar haalt daar niet hun eigen plantagebezit bij. Het octrooi van beide compagnieën was weliswaar telkens voor een beperkte periode uitgegeven door de Staten-Generaal, maar politieke controle was er niet. Of het moest informeel zijn: de bewindhebbers van beide compagnieën (de Heren XVII en de Heren X) waren immers veelal ook vooraanstaande regenten. Zijzelf, en dat gold ook voor heel wat dienaren van de compagnieën overzee, waren bovendien zelf vaak rechtstreeks bij de overzeese handel en plantagelandbouw betrokken. Schutte 1974, p. 36-38
39. De familie Van Hogendorp is hiervan een goed voorbeeld. Willem van Hogendorp, vader van Gijsbert Karel en Dirk, lid van de vroedschap van Rotterdam, vertrok in 1773 naar Oost-Indië om zijn eigen vermogen, belegd in Surinaamse plantages, te herstellen nadat dit in 1772 bij een beurscrisis en bankroet verloren was gegaan. Hij werd assistent-resident te Rembang (en behoorde in 1778 tot de stichters van het Bataviaasch Genootschap). Zijn broer Gijsbertus zat toen dus als heer in Tilburg. Zoon Dirk van Hogendorp, broer van Gijsbert Karel, was vanaf 1783 als militair in de Oost. Gijsbert Karel en Willem van Hogendorp beginnen vlak na de eeuwwisseling een handelshuis, gericht op koloniale handel. Gijsbert Karel van Hogendorp, een uitgesproken orangist, was teleurgesteld over het feit dat Willem V in 1801 de eed van trouw vervallen verklaarde. Hij keerde net als Van Breugel en Falck geleidelijk terug in het politieke leven; onder meer als lid van de Hoofdcommissie van het armenbestuur in Amsterdam. Overmeer 1982, p. 12, p. 41-44; Fasseur 1993 p. 24.
40. Kikkert 1995 p. 44.
41. Waarschijnlijk begon hij ook geldgebrek te krijgen. In 1803 tenminste, hield hij een verkoping van schilderijen, waaronder van beroemde meesters, en van meubilair. Advertentie 31-5-1803, Centraal Bureau Genealogie, Den Haag.
42. Westendorp Boerma 1927, p. 72; zie ook Boschloo 1989, p. 68-70.
43. George Crawfurd, *The doctrine of equivalents: or an explanation of the nature, the value and the power of money together with their application in organising public finance,* gepubliceerd in twee delen in Rotterdam, 1803, en door Van Breugel in 1804 vertaald als: *De leer van liet gelijkwaardige: of verklaring van den aard, de waarde en het vermogen van liet geld, toegepast op de inrigting van de publieke finantiën.* George Crawfurd woonde in Rotterdam. In 1790 had G.K. van Hogendorp het eerste deel van het manuscript bij hem thuis gelezen en er een uittreksel van gemaakt; dit deel werd in 1794 in het Engels gepubliceerd. Toen Caspar van Breugel het volledige werk vertaalde, vulde hij het aan met voorberigt (70 pagina's) en bijvoegsels (64 pagina's). Overmeer 1982, p. 29, p. 2,63-265.
44. Anton Reinhard Falck, 1777-1843. Schama 1989, p. 578; Van der Horst 1985, p. 146.
45. Het gedicht Napoleon beslaat 19 coupletten. Opgenomen in de bloemlezing van Wille 1949, p. 115. Zie ook Kloos 1906, p. 10.
46. Na de terugkeer van Willem I werd hij Secretaris van Staat; in 1818 minister van Onderwijs, Nijverheid en Koloniën; van 1824-1832 ambassadeur in Londen; van 1839-1842 gezant in Brussel.
47. Blok 1987, p. 84
48. Omdat zijn rol in het grootste deel van dit boek gering is, volgt hier vast een korte levensloop. Jan Festus was al jong weduwnaar en hertrouwde in 1835 met Isabella Deborah Wentholt, een nichtje van Willem Bilderdijk (haar moeder was Bilderdijks zuster). Hij was vooral gegrepen door een anekdotische belangstelling voor de staatshuishoudkunde, waaronder hij een breed terrein rekende van wat wij nu politieke, economische, sociologische, en sociaal-geografische thema's zouden noemen. Hij verzamelde citaten en schreef zelf 'definities' over begrippen als: godsdienst, beschaving, zon, of adel. Het werden honderden bladzijden aantekeningen, min of meer alfabetisch bijeen gezet in een *Chrestomatie* (bloemlezing) die in afleveringen had moeten verschijnen. Door gebrek aan belangstelling eindigde de serie echter 'bij het onvoltooide woord Held'. De rest bleef rusten in manuscriptvorm. Jan Festus van Breugel volgde een loopbaan in de financële wereld en werd ontvanger der registratie en hypotheekbewaarder te Nijmegen. In 1848 vertrok hij naar Rotterdam en tien jaar later naar Utrecht. Daar werd hij in 1860, naast zijn eigen werk, commanditair vennoot van de Machinale Wolspinnerij en Houtzagerij, firma

H.W. Verloop & Co. Bronnen: J.F. van Breugel 1861; *Chrestomatie* (handschift) familiearchief Doorn; *Dichterlijke* uitspanning... 1835.

49. De WIC had een aantal Kamers (kantoren), te weten: Amsterdam, Zeeland, Maas, Noorderkwartier (Noord-Holland), Stad & Lande (Groningen en Friesland). Iedere Kamer had een aantal Bewindhebbers, die gekozen werden uit de Hoofdparticipanten (groot-aandeelhouders) van de WIC. Om daartoe te behoren diende men in Amsterdam voor tenminste *f* 6000, -, daarbuiten voor tenminste *f* 4000,- aan aandelen te bezitten. Pieter Cocq behoorde dus tot de 150 tot 200 Hoofdparticipanten der WIC. Postma 1990, p. 126-127.
50. In 1933 rees het vermoeden van deze vervalsing, die gedateerd werd rond 1770. Waarschijnlijker is dat ze heeft plaats gevonden tussen 1749 en 1758. Pieter Cocq richtte namelijk in Suriname twee plantages op, Kocqsdam en Kokswoud, die beide in 1749 werden getaxeerd. Bij een taxatie uit 1758 blijkt Kocqsdam omgedoopt in Clifford Kokshoeven. (ARA, SONA 691, p. 97 en p. 123; SONA 692, p. 521.) Zie ook MacLeod 1996. E. Wiersum, 'Op de wapens van Cortenaer en Clifford Cock. Een zeldzame prent en een zeldzaam geval'. In: *Oud Holland,* jrg. 50 nr. i-vi, 1933, p. 91-96. De vervalste stamboom is samen met dit artikel in *Oud Holland* opgeborgen in het familiearchief in Doorn.
51. Begraafboek Oude Kerk, nr. 53. Met dank aan mr A.P.A. van Daalen. Zie ook E.A. van Beresteyn, *Grafmonumenten en grafzerken in de Oude Kerk te Del.* Assen, 1938, p. 119-120.
52. Jacques van Breugel schreef over Engeland, toen hij dat land als marineman in opleiding aandeed, dat er bijna geen fatsoenlijke meisjes waren als geschikte huwelijkskandidaat, daar de oudste zoon alle familiebezit erfde. Journaal 1815-1818, p. 14. Drescher (in Oostindie 1995) noemt dit niet als een mogelijke factor van verschil tussen de Engelse en Nederlandse slavernijdiscussie. Zie ook Stone 1986.
53. Kuiper 1993, p. 32.
54. In Holland had de adel bijvoorbeeld slechts een van de 19 stemmen in de Staten; de 18 overige gingen naar de steden. Gelderland daarentegen was formeel een hertogdom. Wansink p. 252-273 in *Vaderlands verleden in veelvoud,* 1975.
55. Bruin 1989, p. 33-37; Blok 1987, p. 82.
56. Voor toelating tot het ridderschap gold een in de toenmalige verhoudingen zeer hoge financiële drempel. Toegelaten werden zij die meerderjarig waren, van adel, ten minste twee jaar woonachtig in de provincie, met vaste goederen ter waarde van tenminste *f* 10.000 à *f* 20.000, of met een aanzienlijke rente over inschrijving op het grootboek der werkelijke nationale schuld. Blok 1987, p. 85
57. Broer Jan Festus, de oudste Van Breugel, gehuwd met M.C. Falck, wordt in het Nederlands Adelboekje niet genoemd. Misschien stelde hij zelf geen belang in de titel van jonkheer, of is hij, net als Maria Adriana van Breugel vergeten geraakt omdat zijn tak met hem eindigde.
58. Hun oudste zus was toen al overleden. Zij overleed in Aken, blijkens een overlijdensadvertentie geplaatst door haar broer Jan Eliza in Magelang (Kedu, Java) d.d. 8-8-1821. Centraal Bureau Genealogie, Den Haag. Ook Maria Adriana (Mimi) wordt in het Adelsboek en de eigen familiepapieren nergens genoemd. Aangezien de dochters van oom Caspar wel in de adel werden verheven, valt aan te nemen dat dat met haar ook is gebeurd maar dat ze, gehuwd met de niet-adellijke Jan Cock Blomloff en zelf kinderloos, al gauw vergeten is. In ieder geval leefde ze, als welgeborene, na de dood van haar man Jan Cock Blomhoff verder als douairière. Zie bijvoorbeeld de door Mimi van Breugel als douairière ondertekende brief aan haar neef Anton van Asch van Wyck, 1858. UB-UvA, Reveil-archief, douairière M.A. Cock Blomhoff geb. van Breugel aan A. van Asch van Wijck, 20-2-1958. *In trinitate fortitudo* werd de wapenspreuk van de Van Breugel-broers. Nederlands Adelsboek; familiearchief Doorn.
59. Het idee van een nationaal politiek kader veranderde ingrijpend toen in 1830 het Zuiden het initiatief nam om zich weer van Nederland af te splitsen. Na militaire schermutselingen en een slepend diplomatiek proces werd deze scheiding door koning Willem I in 1839 erkend. (In deze schermutselingen was ook Gaspar van Breugel als vrijwilliger actief; in 1829 kwam hij als 2e luitenant bij de Mobiele Schutterij van Noord-Holland, en klom er op tot 1e luitenant. Hij diende tijdens de afscheidingscrisis met België, en was (volgens eigen zeggen) sterk gemotiveerd om daarbij het vaderland te dienen en de Belgen aan te pakken. Tot 1834 bleef hij onder de wapenen. Gemeentearchief Haarlem, Band 17 Schutterij na 1795:17.56.1.) In 1840 trad koning Willem I aften gunste van zijn zoon.
60. Kuiper 1993, p. 45.

61. Blok 1987, p. 87; Kuiper (1993) vermeldt in de literatuurlijst twee publicaties van Robert van Breugel: *Aanspraak gehouden in de Ridderschapsvergadenng...1831,* en *Iets over het staatsburgerregt in de Nederlanden.* Beide uit 1831.
62. Die Haarlemse raad telde 22 leden, gekozen door hen die op grond van hun inkomen stemgerechtigd waren, uit de kleine elite van kiesgerechtigden. Rond 1842 waren 864 mensen stemgerechtigd en 245 mensen verkiesbaar. Blok 1987, p. 121-125.
    Voor Gaspar lijkt er in 1837 een probleem te zijn geweest als zijn verkiezing voor de gemeenteraad niet door mag gaan omdat hij zijn belasting over 1836 nog niet had voldaan. Het stedelijk kiescollege van Haarlem nam dit voor kennisgeving aan. Gaspar is zelf ontvanger van de directe belastingen, en in zijn biografie (ook zijn overlijdensbericht) staat zijn raadslidmaatschap genoemd. In een eigen publicatie noemt hij zichzelf Oud-Lid van den Raad der Stad Haarlem. Ik neem dan ook aan dat hij in de raad heeft gezeten. (G.P.C. van Breugel, 1876.) Gemeentearchief Haarlem, Band 13 Nieuw archief der Gemeente Haarlem na 1813; 2.22 Memoriaal over de Raad 1837.
    Haarlem had volgens Gaspar in 1822 zo'n 22.000 à 23.000 inwoners. (G.P.C. van Breugel, z.j.)
63. Feltz 1982, p. 12.
64. Geboren in 1796 was Jan Eliza van Breugel in 1813 oud genoeg om er voor opgeroepen te worden. Ook een zoon van G.K. van Hogendorp werd opgeroepen en volgens de vader kostte deze maatregel Napoleon een belangrijk deel van zijn draagvlak in Nederland. Kikkert 1995, p. 58.
65. Bloemlezing Wille 1949, p. 162. Afscheid - uitgesproken in de Amsterdamsche Afdeeling der 'Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en Kunsten', den tienden van Louwmaand des jaars 1811. Gedrukt in 1813.
    In dit gedicht komt ook de veel geciteerde strophe voor:

    Wat verschijne,
    Wat verdwijne,
    't Hangt niet aan een los geval.
    In 't voorleden ligt het heden,
    in het nu, wat worden zal.
    Zie ook Romein 1976, p. 585.

66. Potgieter 1844, p. XV.
67. Stuurman 1992, p. 87.
68. Dit was het geval bij respectievelijk Gaspar, Jan Festus, Jacques van Breugel.
69. Stuurman 1992, p. 90-93. Hobsbawm koppelt het Europees nationalisme van de jaren 183-1880 aan de 'liberal bourgeois and their intellectuals' (1990, p. 23), maar ook concludeert hij dat in de praktijk van natievorming drie criteria van belang waren: 'historic association with a current state;' 'existence of a long established cultural elite'; 'a proven capacity for conquest' (1990, p. 37). Aan de Van Breugel-familie zien we, dat in alle drie deze aspecten de conservatief ingestelde adellijke kringen in Nederland steeds een rol hebben gespeeld.
70. Stoler (1995, p. 30) citeert dienaangaande Benedict Anderson: 'Late colonial empires even served to *store up* domestic aristocratie bastions, since they appeared to confirm on a global modern stage antique conceptions of power and privilege.'
71. De publicatie was een initiatiefvan baron D'Ablaing van Giessenburg, vanwege de 'vergetelheid' waarin deze stand was beland sinds haar liet kiesrecht was ontnomen. Familiearchief Doorn.
72. Familiearchief Doorn.
73. Zie ook de voorbeelden die Nicolaï (1992, p. 2,89) hiervan geeft in de familiegeschiedenis van de Kingma's in Makkum, Friesland. Hij haalt daarbij Bourdieu aan over het 'belichamen' van geschiedenis, het aannemen van een habitus die diep verankerd zit.
74. Hun geschriften werden voor een deel uitgegeven, voor een deel in eigen kring met de hand gekopieerd. Zie literatuurlijst.
75. Michaud (1835, p. 363): 'Malte-Brun c'est rencontré à une de ces époques de transition où la science sort des routes battues peur entrer dans les voies nouvelles tracées pas l'observation et le raisonnement.' In 1821 was hij een van de initiatiefnemers van de oprichting van het eerste geografische genootschap: la Société de la Géographie.
76. Malte-Brun, tome II, livre 45, p. 588.
77. Schutte (1974, p. 193) stelt dat de vrijmetselarij wellicht beschouwd moet worden als 'een vroeg-romantische reactie op de Verlichting, een nieuwe godsdienst en nieuwe spiritualiteit voor hen die de oude verloren hadden'.

78. In Wille 1949, p. 222.
79. Ik heb geen aanwijzing dat de familie Van Breugel zelf actief was in het Réveil; dat gold wel voor de Van Asch van Wijck-tak.
80. Johannes van den Bosch (1818) zette deze combinatie van invloeden expliciet in, in zijn tweedelige werk over Nederlands bezittingen in Azië, Amerika en Afrika dat hij mede baseerde op Malte-Brun (1812).
81. Baudet (1959, p. 103) stelt in een vergelijkbaar betoog, over de oriëntalist Renan in 1848 dat hij 'de verhouding van de vorst tot de massa van zijn volk heeft (...) verbreed tot de psychologische verhouding van het Westen tot de massa's der niet-Westerse wereld'.
82. Ook dominee Reinier Pieter van de Kasteele (directeur van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, hoofdstuk 6) maakte hier deel van uit. J.C. Baud sloot zich, na zijn eerste periode in Nederlands-Indië als secretaris van de regering (1816-1821), bij deze Haagse afdeling aan. G.K. van Hogendorp was lid van de Nederlandse afdeling van de snelgroeiende British and Foreign Bible Society, voor hij voorzitter werd van de Haagse afdeling van het Nederlands Bijbel Genootschap. Overmeer 1982, p. 359; Swellengrebel 1974, p. 3, 21, 26, 29. Zie ook Van Hogendorps correspondentie met Van de Kasteele in RM-oud archief 855:2.
83. Johannes van den Bosch was in 1799 als militair naar Java gegaan, had daar snel carrière gemaakt en in zijn vrije tijd in de omgeving van Batavia land tot ontginning gebracht met inzet van de lokale bevolking. Na 1808 kreeg hij ruzie met gouverneur-generaal Daendels en in 1810 werd hij teruggestuurd naar Nederland.
    Daar meldde hij zich in 1813 bij de voorlopige regering en bracht het tot generaal-majoor in het Nederlandse leger. Westendorp Boerma 1927, p. 3.
84. Hij zat in de Commissie van Toezigt.
85. Het idee was dat de vrije kolonisten de kosten die voor hen gemaakt waren voor de kolonistenwoning, scholing, gereedschappen, vee, zaaigoed etc. terug verdienden, terwijl er streng toezicht werd gehouden op hun huishouden en levenswandel. In theorie was het mogelijk dat zij vrij boer zouden worden, maar in de praktijk bleek dat ze het op zijn best tot pachters brachten. In de inrichtingen heerste een streng regime. Mensen die zich misdroegen, niet wilden werken, dronken waren of weg probeerden te lopen, konden in de boeien geslagen worden, er werden stokslagen uitgedeeld, en bij de arbeid op het veld droegen de opzichters zwepen. De initiatiefnemers zagen de armen als onmondige kinderen die aan de hand geleid moesten worden en opgevoed tot 'gezellige, zedelijke, beschaafde wezens'. Dit gebeurde, overeenkomstig moderne opvoedkundige principes als van de Zwitserse pedagoog Pestalozzi, door positieve prikkels, zij het met daarachter steeds een sanctie van disciplinaire straf. Ook godsvrucht speelde een rol: het Nederlands Bijbelgenootschap voorzag rond 1829 alle arme protestantse gezinnen in de koloniën van een eigen bijbel. Naast de verplichte kerkgang was dat een onmisbare hulp bij hun opvoeding tot arbeidzame burgers. Westendorp Boerma 1927, p. 147.
86. Rijksarchief Drenthe, Archieven van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1870), inv.nrs. 1107: afdeling Haarlem 1818-850. Het begint met 179 leden in 1818 en kalft af tot 43 leden in 1843, om dan te springen naar 173 leden in 1844 en weer terug te lopen naar 93 leden in 1850. Constanten op de lijst zijn onder anderen: Van Wickevoort Crommelin, Quarles van Ufford, Enschedé, weduwe Canter Camerling etc. Inv.nr. 1017 bevat namen van de directies per plaats, van honoraire leden en corresponderende leden. Daarbij valt het redelijk grote aantal namen op van aanzienlijke ingezetenen van Suriname (zowel planters als bestuurders). Van de 233 honoraire leden zitten er twaalf in Suriname (van hen zal Gaspar van Breugel er blijkens zijn *Journal* acht ontmoeten); van de 107 corresponderende leden zitten er acht in Suriname (hun namen komen in Van Breugels aantekeningen niet voor). Acht van deze in totaal twintig Surinaamse adherenten zijn joodse planters. Onder de adherenten in Nederland bevinden zich ook buiten Haarlem tal van (niet-joodse absenteïstische) plantage-eigenaren.
87. Da Costa 1823 (uitgave 1968), p. 179
88. Toen Perk in 1878 debuteerde, leefden alleen zijn oma en zijn oudoom Gaspar nog. Als Gaspar niet te doof was, en, 81 jaar oud, aanwezig bij de begrafenis van zijn schoonzuster Fransje Clifford Kocq van Breugelde Flavard de Wolff, heeft hij Perk horen declameren. Toen zij, Perks oma dus, in 1779 in Haarlem werd begraven declameerde de jonge dichter *Bij Grootnoeders groeve: 'De boom zijn kroon en sieraad derft / Wanneer zijn oudst gebladert' sterft...'*
89. Kloos z.j., p. 8; zie ook diens Voorrede in Jacques Perk Gedichten (1906) p. 14-15
90. Kloos z.j., p. 9-10.
91. Van Breugel 1857, p. 4.

3
Het Koninkrijk Overzee

Het verhaal begint bijna. Het gaat over de verwerking van de denkbeelden over niet-westerse culturen *in* Nederland, op basis van een kijkje achter de schermen: de ervaringen van Nederlanders overzee. Daarbij zal het draaien om de vraag hoe Nederland na 1815 eigenlijk zonder veel openbaar debat zo'n doelbewuste expansionistische politiek heeft kunnen uitzetten. Blomhoff en de familie Van Breugel zijn de hoofdpersonen. Jan Cock Blomhoff en Jacques Clifford Kocq van Breugel zijn triviale helden in een verhaal van Nederlandse expansie; hun daden waren niet zo erg groot, maar ze stonden vooraan in het gevaar. Ook Jan Eliza du Peyrou van Breugel die naar Indië ging en stierf door cholera, leverde een bescheiden maar dappere bijdrage aan het wereldrijk dat onder koning Willem I op stapel werd gezet. Zijn graf in Surabaya en zijn Indonesische kinderen verplichtten bovendien ook zijn Nederlandse familie aan het Nederlands optreden in die archipel. Gaspar en Jan Festus van Breugel, tenslotte, volgden het politieke beleid in Nederland en droegen er daar hun steentje aan bij. Dat bestond voor een belangrijk deel uit een preek voor eigen parochie: het met verve uitdragen van hun overtuiging dat de betreffende niet-westerse volken de Nederlandse leiding goed konden gebruiken.

Aan het verhaal van Van Breugel en Blomhoff kunnen we zien dat de beelden van niet-westerse volken die in Nederland na 1815 ingang vonden en die een belangrijk deel uitmaakten van de legitimatie voor expansie, geen louter theoretische constructies waren. Het waren beelden die gebaseerd waren op werkelijke contacten buiten Europa.[1.] Bij het geharnaste karakter van die contacten was rivaliteit tussen de Europese staten veelal de belangrijkste drijfveer. De pressie op Japan, de Maghreb, de Indonesische archipel of West-Afrika en het getouwtrek over slavenhandel en slavernij waren kwesties die alles te maken hadden met een interne Europese machtsstrijd die vooral buiten Europa uitgevochten werd. De balanceeract op het Europese evenwichtskoord had het wereldtoneel nodig om voluit te kunnen gaan.

De bevolking van die buiten-Europese maatschappijen werd in Europa aanvankelijk vooral gerepresenteerd door vreemde heersers, zoals de shogun van Japan, de pasja van Tripoli, de bey van Algiers, de sultan van Palembang, de susuhunan van Surakarta, de Asantehene te Kumasi, de Verheven Porte te Constantinopel (Istanbul). Nu nog roepen die titels tal van associaties op met verre en onbekende regimes. Het is goed die associaties, aan dit begin van het verhaal,

even voor de geest te halen en er over na te denken waar ze eigenlijk vandaan komen.

De geschiedenis van Nederlands expansie aan het begin van de negentiende eeuw kan ook in louter abstracte termen verteld worden: met Nederland, Engeland, het Congres van Wenen, het Ottomaanse rijk, Nippon, Afrika's westkust etcetera in de hoofdrol. Wat 'Nederland' betreft is het niet eens een erg gewrongen constructie om er zo abstract tegenaan te kijken. Anders dan in bijvoorbeeld Engeland onttrok het buitenlandbeleid van koning Willem I zich vrijwel geheel aan publieke controle. In Engeland werd de opbouw van het British Empire al sedert de achttiende eeuw ondersteund door en kritisch gevolgd met debatten in het parlement. Zij betroffen het leger en de talrijke conflicthaarden, de Europese verhoudingen en in het bijzonder de verhouding met Frankrijk. Gedebatteerd werd ook over de rol van de East India Company in relatie tot de Engelse overheid. De taak van de handelscompagnie moest worden afgebakend ten opzichte van de overheid, er moesten, ter beheersing van de grote niet-Engelse volken, koloniale machtsstructuren ontwikkeld worden die geënt waren op het Europese politieke systeem maar tevens afgestemd op (de Engelse interpretatie van) de lokale maatschappijordening. Een derde thema in het Engelse publieke debat over de kolonisatie betrof de verhouding van internationale economische en binnenlandse sociale motieven: wat betekende dit wereldrijk voor Engeland, wat leverde het op en hoe ontwikkelde zich ondertussen de Engelse samenleving. Ook de slavernijdiscussie stond er al vanaf het einde van de achttiende eeuw in de publieke belangstelling.[2.]

In Nederland speelden na 1815 dezelfde kwesties, maar opperbestuur van de koloniën was grondwettelijk een zaak van de koning, en deze had geen behoefte aan veel discussie.[3.] In de grondwet van 1840 werd vastgelegd dat het parlement goed geïnformeerd moest worden over de financiën. Maar pas met de grondwet van 1848 en de invoering van ministeriële verantwoordelijkheid ontstond in het parlement werkelijk ruimte voor polemieken over de aard van het Nederlandse optreden overzee. In tal van regio's waren de inheemse heersers toen al van het toneel. Het feit van Nederlands machtspolitiek en daadwerkelijke overheersing overzee, kwam als zodanig in het politieke debat niet meer aan de orde; dat daar wat mee mis zou zijn kon op dat moment niet (meer) gedacht worden. Nederlands bemoeienis met de onontwikkelde bevolking zelf stond na 1848 ter discussie, waarbij de publieke opinie gefocust werd op thema's als slavernij en abolitionisme in Suriname of cultuurstelsel en gedwongen arbeid in Indonesië. Die thema's stonden in een moreel kader van beschaving, christendom en ontwikkeling.

De Nederlandse koloniale aanwezigheid overzee was rond 1815 echter nog heel wat minder vanzelfsprekend en het beeld van de niet-westerse bevolking niet uitgekristalliseerd. Jan Cock Blomhoff reisde twee keer naar de shogun in Edo en boog diep voor hem. Jacques van Breugel onderhandelde in het kasteel met pasja Yusuf Karamanli van Tripoli, Jan Eliza van Breugel ontpopte zich tot bestuurder in een Midden-Javaanse regio waar de spanningen met de vorsten van Surakarta en Yogyakarta snel opliepen. Gaspar van Breugel tenslotte schreef

als jongeman van 24 een brief aan de bejaarde en ervaren gouverneur-generaal van Suriname waarin hij hem onbekommerd van advies diende. Onze hoofdpersonen zagen de machthebber overzee in de ogen (of keken hem zorgvuldig niet aan) en wogen de Nederlandse kansen. De militaire conflicten, uitruil van handelswaar en politieke druk werden door hen begeleid met het brengen en ontvangen van de cadeaus, die de politieke leiders van Nederland en hun partners van over de hele wereld elkaar geacht werden te geven. Zo was het proeven aan een andere cultuur een gelijktijdige kennismaking met aan objecten verbonden culturele waarden van geven en ontvangen, van insluiting en onderwerping.[4.]

'Empire' werd in Nederland gevormd in de overgang van een heroïsch aanvallende (en aanstormende) natie, naar - na 1830 - een vreedzame natie met in Europa een politiek bescheiden plek, maar tevens een enorm koloniaal achterland. Ook letterlijk, met hun handtekening, droegen Blomhoff en de Van Breugel-broers bij aan de creatie van deze Nederlandse internationale positie. 'Te mijner presentie dusdanig voorgevallen' bevestigde Jan Cock Blomhoff in 1813 Doeffs relaas over de Engelse aanval op het handelsmonopolie te Decima en de furieuze Japanse reactie daarop.[5.] Jacques Clifford Kocq van Breugel onderschreef in 1850 met zijn handtekening 'dat de positie der schepen op de Plaat voorstellende het bombardement van Algiers op den 27sten Augustus 1816, benevens de beschrijving, geheel met de waarheid overeenkomstig is.'[6.] 'Neemt het mij niet kwalijk, doch ik denk maar zo,' besloot Gaspar van Breugel in 1863 vermoeid, en zette - niet bepaald overtuigd van de juistheid van de zijns inziens overhaaste emancipatie van de slaven - zijn handtekening onder zijn laatste getuigenis over de Surinaamse slavernij.[7.]

Met recht kan hier de handtekening onder archiefstukken gezien worden als schriftelijke pendant van een mondelinge 'ik'.[8.] Zoals het moment van actie bij het havengezicht in het museum vergeten is geraakt en de schilderijen een tijdloos contact suggereren, zo geeft de handtekening met datum aan de archiefstukken een vergelijkbare schijnbare permanentie: de getuigenissen van Nederlands optreden overzee ontlenen hun waarheidsgehalte aan het feit dat de ondergetekende erbij was. Maar waar precies waren zij bij geweest? Voor we daaraan beginnen volgt nog een laatste inleidend hoofdstuk, over Nederland in de wereldpolitiek.

Leerling van Engeland

Het was met instemming van het Congres van Wenen, van de regeringsleiders van met name Engeland, Rusland, Oostenrijk en Pruisen, dat Nederland in 1815 een koninkrijk werd. Na de jaren van inlijving bij Frankrijk, waarbij Nederlanders al dan niet van harte aan de kant van Napoleon Bonaparte hadden gevochten, hadden Nederlanders onder Willem I aan geallieerde zijde onder leiding van de Duke of Wellington mee kunnen doen in de beslissende slag tegen Napoleon bij Quatre Bras en Waterloo.[9.] De leiders van de anti-Franse

coalitie besloten vervolgens in Wenen tot vergroting van Nederland tot aan Frankrijk. Men achtte het tevens van belang dat dit Nederland een deel van de vroegere overzeese bezittingen en invloedssferen terugkreeg. Zo zou Nederland, met een combinatie van een overzees ontwikkelingspotentieel en industriële mogelijkheden in de Zuidelijke Nederlanden, een goede uitgangspositie hebben om zich op te werken tot een maritieme handelsnatie met een vrij sterke continentale economische basis. Binnen de kaders van de Europese evenwichtspolitiek die gericht was op het voorkomen van een nieuwe continentale oorlog, werd Nederland op die manier een soort bufferstaat, een bondgenoot van Engeland op het continent en een tegenkracht ten opzichte van Frankrijk.[10.]

Het Gouvernementspaleis werd dus weer ontruimd, de Engelse vlag in Paramaribo gestreken, en Raffles verliet - zij het ongaarne - Batavia. Maar omdat Engeland, in de woorden van premier lord Liverpool, in de Oost rekening had te houden met zijn eigen strategische belangen ('points of strength and empire'), en in de West met de commercie, behield het Ceylon (sinds 1802 formeel Engels bezit), de Kaapkolonie en Berbice, Demerary en Essequibo (Brits Guyana) voor zijn eigen wereldrijk.[11.]

Dit Engelse imperium was bepalend voor de richting van het Nederlandse optreden overzee. Overal waar Nederland voet aan de grond had, had het Engeland als naaste buur; overal waar Nederlandse macht werd ontplooid stond dit in directe verhouding tot de zorgvuldige bewaking door Engeland van zowel het eigen maritieme overwicht als van de politieke agenda van de internationale verhoudingen. Engeland beheerste de zee en bouwde doelgericht aan het British Empire. Rond 1818 was zijn macht stevig geworteld op het hele Indiase subcontinent. Engeland bezat of controleerde voorts strategische kustgebieden en eilanden als Gibraltar en Malta in de Middellandse Zee, de Kaap als tussenpost op de zeeweg naar Azië. Malacca werd van Nederland overgenomen en Raffies stichtte in 1819 Singapore. Deze nederzettingen dienden als uitvalsbasis voor Britse expansie in Maleisië en ter bewaking van de vrije doorvaart in de straat van Makassar.

Het staand leger van de Engelse East India Company was rond 1820 met zijn 300.000 manschappen - onder wie ten hoogste 40.000 Europeanen - het grootste Europees georganiseerde leger ter wereld. Eenheden ervan werden in deze eerste helft van de negentiende eeuw naar Engels goeddunken wereldwijd ingezet, gericht op instandhouding van de Europese machtsbalans of op territoriale expansie.[12.] Het Ottomaanse rijk werd zowel inzake de Griekse onafhankelijkheidsstrijd in de jaren twintig, als in de Balkan en de Maghreb zorgvuldig in de gaten gehouden. Uitbreiding van Russische invloed in de Middellandse Zee werd zoveel mogelijk beperkt. Engeland belette tevens uitbreiding van de enorme negentiende-eeuwse Russische expansie in Centraal-Azië (die ten onrechte vaak buiten discussies over het negentiende-eeuwse imperialisme wordt gehouden)[13.] in de richting van het Indiase subcontinent. In de jaren 1840 tot 1850 werd China door Engeland gewapenderhand gedwongen zijn havens open te stellen voor Europese handel. Met de Verenigde Staten van Noord-Amerika en met de sinds de Napoleontische tijd de facto onafhankelijke staten in Zuid-Amerika

onderhield Engeland actieve handelsrelaties.

Aan Nederland gunde Engeland territoriale expansie in een groot deel van de Indonesische archipel. Niet alleen de Nederlandse bezittingen die door Daendels onder direct bestuur waren gebracht werden teruggegeven, maar ook de nieuwe gebieden die de Engelsen op Midden-Java ten koste van de sultanaten van Yogyakarta en Surakarta hadden ingelijfd. Het sultanaat Palembang op Sumatra, eerder al invloedsgebied van de Nederlanders maar door de Engelsen daadwerkelijk ingelijfd, werd eveneens overgedragen, en twee eilanden voor de kust van Sumatra werden aan Nederlands koloniale bezit toegevoegd: Banka en Billiton. Beide eilanden waren via het sultanaat van Palembang aan de Engelsen toegevallen. Ze werden nu door hen ingezet als ruilobject voor Malacca en de Nederlandse factorijen in India. Nederland mocht op het Indiase subcontinent geen forten en militaire posten meer hebben; in ruil daarvoor werd het daar Engelands 'most favoured nation'.

Deze uitruil, waarover de onderhandelingen in Londen een jaar of zes in beslag namen, vond plaats op voorwaarde dat Nederland Engelse handel in de Indonesische archipel toeliet onder dezelfde condities die voor de Nederlanders golden. Nederland accepteerde dit en stapte af van de oude monopolistische handelstraditie van de VOC. Het Sumatra-akkoord van 1824, afgesloten nadat de Nederlanders met moeite de laatste gewapende opstand van de sultan van Palembang had onderdrukt, bezegelde dit Engels-Nederlandse onderonsje in de Oost.[14.]

Steunend op slechts een handvol politici en in constante dialoog met Engeland zette koning Willem I aldus in het kielzog van Engelands internationale allure en binnen de beperkingen die deze aan Nederland oplegde, de Nederlandse overzeese koers uit. Tot de partners van de koning behoorde Gijsbert Karel van Hogendorp, de minister van Buitenlandse Zaken die echter al snel werd opgevolgd door baron Van Nagell en na hem in 1825 baron Verstolk van Soelen, die van 1825 tot 1841 onafgebroken de buitenlandse zaken zou behartigen. De invloedrijke liberale Van Hogendorp (we zagen hem hiervoor als bestuurslid van het Nederlands Bijbel Genootschap en betrokken bij de Maatschappij van Weldadigheid) bleef het regeringsbeleid actief volgen. In 1823 stelde hij dat, net zoals slavernij uiteindelijk zou verdwijnen, ook de Europese overzeese kolonisatie onvermijdelijk zou leiden tot onafhankelijke staten. Het had zijns inziens weinig zin om geweld te gebruiken tegenover het onafhankelijkheidsstreven van koloniën, want dit streven viel niet te onderdrukken. Gewapend optreden tegen onafhankelijkheid leidde alleen maar tot slechte verhoudingen, terwijl zowel de ex-kolonie als het moederland gebaat was bij goede (handels)relaties.[15.] Hij concludeerde dit uit de voorbeelden van Noord-Amerika en de gewezen Spaanse en Portugese koloniën. De Nederlandse bezittingen in Azië achtte hij pas rijp voor onafhankelijkheid als de oorspronkelijke bevolking, op basis van vrije landbouw en vrije arbeid, vatbaar was gebleken voor beschaving. Dit hield onder meer in dat deze volken voor hun eigen bestaan Europese producten zouden willen hebben.[16.] Van Hogendorp keek ver vooruit en zag een onvermijdelijke tendens. Het is de vraag of hij verziend was, of ook vermoedde dat er eerst nog zoveel geweld

gebruikt zou worden om *nieuw* gebied, bestaande staten, te onderwerpen, te koloniseren en in te lijven in de Europese geldeconomie.

Van belang voor de bepaling van het buitenlandbeleid waren voorts de Engelse ambassadeur in Nederland Richard le Poer Trench, second Earl of Clancarty en Hendrik Fagel, tot 1823 de Nederlandse ambassadeur in Londen. Ook Anton Reinhard Falck legde, als Secretaris van Staat en vervolgens minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, veel gewicht in de schaal bij de formulering van dit buitenlandbeleid. In 1824 volgde hij Fagel op in Londen.[17.]

De periode 1815-1830 vormde een sleutelperiode in de internationale ambities van het koninkrijk.[18.] Gezocht werd naar een herleving van Nederlands internationale politieke en economische prestige van de Gouden Eeuw. Destijds was die macht gebaseerd geweest op zeemacht, op een grote vloot, goede bewapening en effectief afgeschermde handel. Maar ieder zag in dat schepen en factorijen niet meer volstonden. Daarvoor was de internationale Europese concurrentie te sterk. Ook raakten de verhoudingen met lokale vorsten gecompliceerd door de internationale implicaties. 'Het Monopolie bedierf zichzelf', schreef G.K. van Hogendorp. Hij prees de toename van invoer en vergrote uitvoermogelijkheden die door de vrije handel en de scheiding van handel en bestuur werden gerealiseerd.[19.] Het oude handelsmonopolie met de VOC en de contracten met de vorsten beschouwde hij als inmiddels 'hersenschimmig'. Een zekere monopoliepositie voor Nederlandse kooplieden werd alleen ten bate van de planters in Suriname met recht nog gehandhaafd, terwijl het Japanse monopolie van die kant eenzijdig aan Nederland werd opgelegd.[20.]

Van Hogendorp volgde hierbij de vernietigende analyse van het monopoliesysteem door John Crawfurd, die met tal van historische voorbeelden bewijzen aanvoerde voor 'the utter inutility in a commercial point of view, and the certain mischief in every other, of all establishments formed on the ruinous and illiberal principles hitherto acted upon by the European nations'. Crawfurd vervolgde zijn betoog dat de Engelsen en Nederlanders steeds opnieuw gedwongen werden om factorijen te sluiten omdat het monopolie de bevolking óf al te vijandig had gemaakt, of de handel om zeep had geholpen. Vaak, stelde Crawfurd, gaven de compagnieën dan de lokale bevolking de schuld en stelde haar voor als bedriegers met wie niet te handelen viel.[21.]

John Crawfurd had zelf onder Raffies een actieve rol gespeeld in het invoeren van *direct rule* op Java. Zijn pleidooi tegen het monopoliestelsel ging in feite samen met een praktijk van militaire verovering en de invoering van direct bestuur overzee. Hij bepleitte de vestiging van sterke Europese handelsnederzettingen in de archipel (wat Engeland met Singapore in feite ook tot uitvoering bracht). 'Innumerable islands of the vast Archipelago are still unappropriated, and to colonize them is, therefore, not only consistent with natural justice, but, in the existing state of the European world, might almost be urged as a moral duty.'[22.] Ook bij Van Hogendorp gaat de redenering over vrijhandel naadloos over in een pleidooi voor landbouwkolonisatie, waaronder verstaan wordt de ontwikkeling van productieve landbouw overzee onder leiding van Europeanen. Van

Hogendorp gebruikte niet de term 'morele plicht', maar hij verwachtte eveneens een goed effect van kolonisatie door Europeanen op de levenswijze van de Javaanse bevolking. 'Hoe meer wij de beschaving bevorderen, hoe meer daardoor de behoeften van de Volken toenemen; hoe meer ook de bevolking gevolgelijk aangroeit, des te meer zullen wij onze vaart en handel uitbreiden, des te grooter markt zal de Vaderlandsche nijverheid aldaar voor hare voortbrengselen vinden.'[23.]

De minister van Buitenlandse Zaken Verstolk van Soelen sloot impliciet aan bij deze vertaling van handelsbelang in territoriale expansie in een vertrouwelijke nota uit 1829 - vlak voor de Belgische afscheiding. Versterking van Nederlands territoriale macht was zijns inziens nodig teneinde de 'essentieel maritiem opgevatte oriëntatie van de Republiek ook in de gewijzigde omstandigheden van de negentiende eeuw te kunnen voortzetten'.[24.] Nederland had niet alleen een sterke vloot, maar ook daadwerkelijke koloniale macht nodig om in Europa sterk te zijn. Vandaar het trotse staatsieportret uit 1919 van koning Willem I wijzend op de kaart van 'Het Rijk van Bantam, Batavia en Cheribon', dat door Daendels voor de Bataafse Republiek onder direct bestuur was gebracht (**Ill. 3.1**); vandaar de onderwerping van de sultan van Palembang (Sumatra) in 182-1-1824.(**Ill. 3.2**) Zelfs de vijfjarige Java-oorlog (1825-1830) die eindigde met de gevangenneming van prins Dipanegara tijdens onderhandelingen in Magelang riep in Nederland nauwelijks reacties op, of het moest gemor zijn over de ondoorzichtige financiën inzake Nederlands-Indië. (**Ill. 5.2**, en **Ill. 6.2**)

In 1830 was de administratieve eenwording van Java onder Nederlands gezag voltooid en begon een nieuwe fase in de Nederlandse expansie, geleid door de nieuwe gouverneur-generaal Johannes van den Bosch. 'Ik ben thans zo vrij,' schreef Jan Cock Blomhoff hem, 'bij dezen, uwe Excellentie mijn respect aan te bieden, en gulhartig geluk te wenschen met het behouden arrivement te Batavia, als alle gelukkige gebeurtenissen die Uwe Excellentie's komst op Java reeds gekenmerkt hebben, dan het voor elk die enigszins met die Landstreek bekend is, niet twijfelachtig is, of Uwe Excellenties komst aldaar moet de heilzaamste uitwerking, zoo voor 't Gouvernement als de ingezetenen hebben. Zoo hoop ik ook die heilzame oogmerken en bedoelingen met de beste uitslag bekroond mogen worden.'[25.] Johannes van den Bosch, de initiatiefnemer en motor achter de Maatschappij van Weldadigheid in Nederland, intervenieerde op Java rechtstreeks in het dagelijks leven van de bevolking door de invoering van het cultuurstelsel, een systeem van gedwongen cultures, gericht op bevordering van de koloniale export. Daarmee ging hij in tegen Van Hogendorps pleidooi voor vrije arbeid, en op dit punt liepen in Nederland voor het eerst de meningen uiteen ten aanzien van het koloniale beleid.

Na Java volgde een gestadige onderwerping van steeds meer gebieden in de Indonesische archipel.[26.] De koning deed met dit beleid een welbewuste aanzet tot 'Empire building' tot het opbouwen van een wereldrijk naast, en als het even kon ook los van Engeland. Hij werd erin gesteund door de gehele politieke elite, zij het zonder veel discussie in het parlement.[27.] Het buitenlandbeleid was grondwettelijk een zaak van de koning. En al werd de ondoorzichtigheid van diens

Ill 3.1 Eigentijdse portretten: een vader voor zijn kinderen
Het staatsieportret van koning Willem I uit 1819, door Joseph Paelinck, is de directe uitdrukking van een politiek doel. Het toont het opperbestuur van de koning der Nederlanden over de 'volksplantingen en bezittingen van het Rijk in andere Werelddeelen'. Zo was dat vastgelegd in de grondwet van 1815. Het portret was bestemd voor het paleis van de gouverneur-generaal in Batavia. Op **Ill. 1.3** figureerde Batavia aan de wand, als verwijzing naar de dominante Hollandse aanwezigheid in een actieve intercontinentale stapelmarkt. Op dit staatsieportret van koning Willem I is Batavia nog verder geabstraheerd. De koning wijst (op de foto helaas moeilijk zichtbaar) op de kaart van Java, preciezer gezegd: op 'Het rijk van Bantam, Batavia en Cheribon', dat kort tevoren onder direct bestuur was gebracht. De kaart maakt duidelijk dat de grenzen getrokken zijn, de situatie onder controle is. Het portret van koning Willem I ten voeten uit in hermelijnen mantel is een symbool voor het direct bestuur. Tollens gaf het schilderij het volgende lofdicht mee:
Op de beeltenis des Konings, geschilderd door den heer Paelinck, en naar Batavia gezonden met het schip van den heer A. van Hoboken, de Vrouw Maria, *kapitein* H. Wehmhoff.

Ga, beeldtnis van den Vorst, die 't roer der Nederlanden
Met vaste vingren stuurt door branding en orkaan!
Ga, wijst op Javaas boôm, op Aziaansche stranden,
Zijn trekken en zijn leest den versten landzaat aan.
Neem, Morgenlandsche grond! waar nog een uithoek praalde
Met Neêrlands vrije vlag, als wijkplaats in haar leed,
Toen zij op eigen erf van mast en stengen daalde,

Neem, neem het beeld van hem, die weêr haar hijschen deed.
Naak, overzeesch geslacht! treedt, Oosterlingen! nader:
Schrikt voor zijn' schepter niet, doch huivert voor zin staal;
Ziet in des Konings beeld de beeldtnis van een; vader,
Die al zijn kindren mint, van welk een teelt of taal.
Ziet, ziet den Vorst in hem, die, toen wij 't juk ontvloden,
Maar magtloos en ontwricht en zonder hulp of raad,
De losse teugels greep, hem smeekende aangeboden,
En 't hollend volk behield en d'uitgezogen staat.
Ziet, ziet den held in hem, die, toen het ondier keerde,
Verhit op Neêrlands rang en trotsch gestichten troon,
Niet enkel grens en vest en volk en rijk verweerde,
Maar ook zijn bloed niet spaarde in de aadren van zin' zoon.
Ziet, ziet den vader aan, wien de aangebroken morgen Niet op het dons verrast, maar wien de holle nacht
Zoo dikwijls slaaploos vindt, en waken ziet en zorgen,
Het dierbaar land ten nut, waar God zijn stamhuis bragt.
Javanen! neemt dit beeld en drukt u 't in de zinnen;
Neemt! 't is des vaders gift, die hij zijn kindren zendt.
o Leert den dierbren Vorst reeds in zijn beeld beminnen:
De liefde van zijn hart is in zijn oog geprent.
En zoo ooit Neêrlands volk (God, wil dien smaad voorkomen!)
Hem minder hulde bood, dan aan hunn' pligt betaamt,
Gij, Java! eerden Vorst aan Sourabajaas zoomen,
En maak door dubble trouw het moederland beschaamd.

18 November 1819 H. TOLLENS, CZ.
(Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, junior, 1819.)

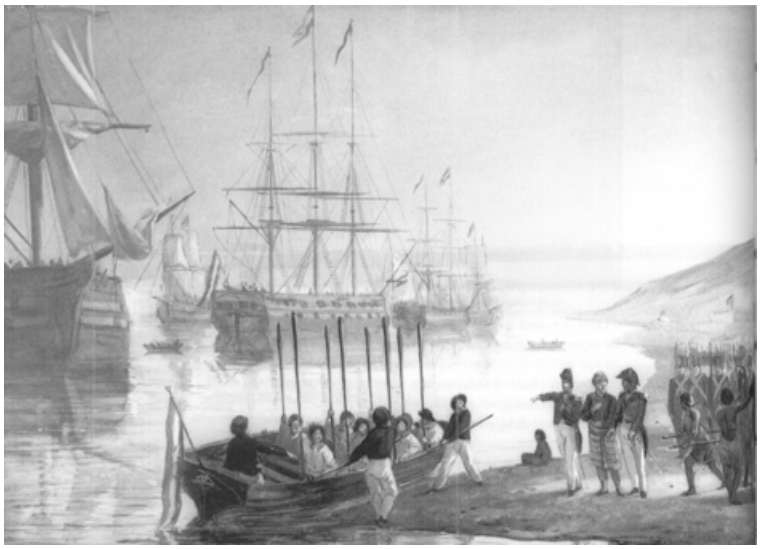

Ill. 3.2 De wereldpolitiek: de kleren van de sultan
Het sultanaat Palembang op het eiland Sumatra was in 1812 door Raffies aangevallen. Sultan Mahmud Badruddin werd afgezet ten gunste van diens broer Ahmad Najimuddin, die daarbij de eilanden Banka en Billiton aan Engeland afstond. In 1816 werden ze overgegeven aan Nederland. Nederland haalde Najimuddin met zijn zonen naar Batavia en herstelde de oude sultan Badruddin in zijn macht. Toen deze zich echter tegen de Nederlandse overheersing verzette werd in 1818 een zwaar uitgeruste militaire expeditie naar Palembang gestuurd. De aanval met 1600 man troepen mislukte volkomen. Gouverneur-generaal Van der Capellen nam zijn toevlucht tot onderhandelingen en stelde een tweede expeditie uit in de verwachting dat Nederland ook Benkulen nog van Engeland zou krijgen. Dan was een aanval op Palembang vanaf land mogelijk.
In 1821 vertrok eindelijk de tweede expeditie, met aan boord Najimuddin die zich susuhunan zou mogen gaan noemen, en zijn zoon die het bestuur zou krijgen. Generaal De Kock gaf onder moeilijke omstandigheden (de troepen aan boord werden geteisterd door de pest) leiding aan de aanval die eindigde in wat beschouwd werd als een roemvolle overwinning op 11 juli 1821. Badruddin werd verbannen naar Ternate. Toen daarop opnieuw een poging werd gedaan het Nederlandse gezag omver te werpen, werd het sultanaat opgeheven. Voortaan viel het direct onder een rijksbestuurder.
De sultan van Palembang werd ontwapend en uitgekleed. Terwijl Batavia een afbeelding kreeg toegestuurd van de hermelijnen mantel van koning Willem I, werden de kleren en wapens van de sultan van Palembang naar Nederland gestuurd, vergezeld van een soort rekening, of waardebepaling. Ze werden opgeborgen in het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. Toen deze collectie in 1883 overging naar het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden, verdween bij de omschrijving van de objecten iedere verwijzing naar de nederlaag van de sultan. Op de registratiekaarten van de kleding werd vermeld: 'Is volgens de oorspronkelijke opgave afkomstig van den Sultan van *Palembang*.' Wie de geschiedenis niet kent, weet dan niet meer dat de sultan met zijn kleren zijn macht verloor. Ze zijn tot vandaag de dag opgeborgen met als registratienummers in de serie 360: muts 5367, ondervest 5368, bovenvest 5369, lijfgordel 5370, onderjas 5371, schoenen 5372, gouden mutsje 5373, vechtbroek 5374, kris 5364. Wegens de verbouwingen van het museum kon er tijdens het onderzoek voor dit boek, toevallig niemand bijkomen. (Zie ook **Ill. 4.16**)
De verbanning van de sultan van Palembang was ondertussen niet iets dat geheim gehouden werd voor het Nederlandse publiek, integendeel. In de historiegalerij die de Amsterdamse verzekeringsagent Jacob de Vos Jacobszn in 253 taferelen liet schilderen - naar een geschiedenis door Jacob van Lennep - is deze gebeurtenis het eerste en enige tafereel dat rechtstreeks verwijst naar de Nederlandse territoriale expansie in de negentiende eeuw. De sultan wordt, op dit schilderij uit 1853 van Barend Wijnveld jr., door generaal De Kock uitgewezen uit eigen land (Carasso 1991, p. 157). (Zie ook **Ill. 5.2 en 6.2**)
(Crawfurd 1820 (uitgave 1967) II, p. 561; Spengler 1863, Po 43-50; Scalliet 1995, p. 612; Pluvier 1995. p. 39.)

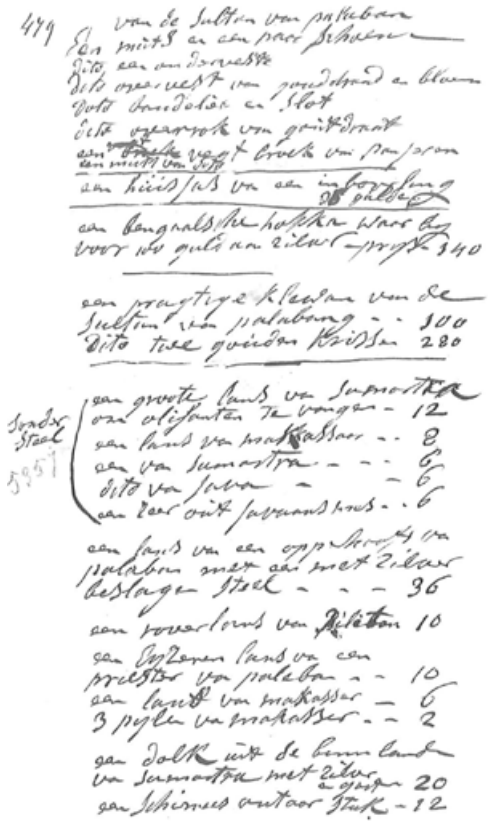

beleid bekritiseerd, de scheiding tussen handel en bestuur, die na de opheffing van de VOC en WIC werd gerealiseerd werd wel algemeen toegejuicht, en niemand vroeg zich hardop af of die veroveringsoorlogen wel nodig waren. Zo werd onder leiding van koning Willem I het traditionele Hollandse handelsbelang in enkele decennia tijds stilzwijgend veranderd in machtspolitieke territoriale belangen, onder de vlag van het handelsbelang. De vroegere koopman/soldaat diende nu in veroveringsoorlogen ver van huis en verdedigde zo het vaderland.

De familie Van Breugel en haar aanhang maakte deze omslag in ieder stadium mee: oom Jan de Rovere van Breugel was voor de eeuwwisseling nog koopman/VOC-dienaar geweest in het toen nog onder contract staande onafhankelijke Banten; Jan Cock Blomhoff verdedigde in 1813 het monopolie op Japan; Jan Eliza maakte carrière van luitenant tot secretaris voor het kersverse Nederlandse bestuur in Magelang (Kedu, Midden-Java); Maurits de Flavard de Wolff - de broer van de consulsvrouw - betoonde zich zeer dapper in de Java-oorlog in de strijd tegen prins Dipanegara die zich bij deze Nederlandse invasie maar niet zomaar had neergelegd. Maurits stierf 'aan de gevolgen der vermoeienissen, doorstaan bij de verdediging van een door hem gecommandeerd fort tegen een overmachtigen vijand'.[28.] Zo werd de aanval in de nagedachtenis een verdediging.

Heroïsche natie

De bijna tien jaar die Engeland en Nederland nodig hadden om afspraken te maken inzake hun Aziatische wingewesten zijn typerend voor het broeierige mengsel van samenwerking en concurrentie, van eigen politieke agenda's en gezamenlijk machtsvertoon, van op zijn tijd kritiek leveren en de andere kant opkijken, dat de negentiende-eeuwse machtsuitbreiding van het Westen kenmerkte. De Europese expansie kreeg zijn dynamiek in belangrijke mate vanwege interne Europese nationalistische drijfveren, en daarbij nam de Europese koloniale invloed in Azië enorm toe. Ook dichter bij Europa, in het Middellandse-Zeegebied, leidden de afzonderlijke en gezamenlijke aspiraties van Engeland, Frankrijk, Nederland, Amerika en Rusland binnen vijfentwintig jaar na het Congres van Wenen tot een drastische omwenteling van bestaande politieke verhoudingen en maatschappelijke structuren, tot aan de eerste daadwerkelijke Europese kolonisatie in die regio aan toe.

Het bombardement op Algiers, en meer algemeen de gebeurtenissen in de Maghreb tussen 1815 en 1840 hingen samen met interne Europese belangen, maar hun uitwerking had gevolgen voor het gehele Afrikaanse continent. Daarom moet de Europese machtspolitiek in het Middellandse-Zeegebied in deze periode ook op zichzelf worden bestudeerd, en niet louter worden gememoreerd als diplomatieke uitlaatklep, als zijtoneel van Europa na het Congres van Wenen.[29.] Wat zich hier afspeelde was complementair aan ontwikkelingen in Azië en bevat wezenlijke indicaties om de mechanismen en motieven voor de kolonisatie van Afrika in de tweede helft van de negentiende eeuw te begrijpen. De Middellandse Zee werd in de eerste decennia van de negentiende eeuw opgedeeld in 'Europa' en 'niet-Europa' langs scheidslijnen die tevoren zo niet bestonden.

Nederland, koning Willem I, liet er geen gras over groeien. Meteen in 1815 werd het vlooteskader naar de Middellandse Zee gestuurd en maakte schout-bij-nacht Tullekens aan de respectieve Barbarijse heersers bekend dat Nederland weer een soevereine macht was. Het vlootvertoon diende om de handel op gang te brengen en Nederlands militair aanzien te verbeteren. Pasja Yusuf Karamanli van Tripoli vond het herstel van Nederland als soevereine staat een goede zaak. Hij bracht echter in herinnering dat het land zes jaar achterliep met de betalingen ter vrijwaring van kaapvaart en eiste naast hervatting van deze jaarlijkse betalingen en presenten een grote som geld ineens. Het wat lagere tegenbod van de schout-bij-nacht werd door hem geaccepteerd maar moest vervolgens ook in Nederland worden bevestigd. In afwachting daarvan werden de consulaire betrekkingen alvast weer hersteld. Servaas Hendrik van Kempen werd Nederlands consul te Tripoli.[30.]

Het eskader zeilde verder de kust af. In Tunis werd consul Nijssen zonder veel problemen weer geïnstalleerd,[31.] maar in Algiers liep het mis. Jacques van Breugel beschreef dat aldus: 'Onze oorlog met de Algerijnen bestond hunne kant vooreerst door het van ons vorderen der Jaarlijksche presenten zedert Holland onder Frankrijk behoort hadt. En Napoleon dit nimmer betaald voor ons hebbende, eischten zij dit van ons nu wedergegeven soevereine vorst. Die dit natuurlijk weigerende, hun de eerste hospitaalitijden hadden doen beginnen met het nemen van verscheidene koopvaardijlieden welke het slagtoffer om hun als slaaf te dienen met de ketting aan voeten en handen waar geworden...'[32.]

Anders dan in de Indonesische archipel hebben territoriale koloniale ambities bij het Nederlandse beleid in de Middellandse Zee nooit een rol gespeeld. Hier verdedigde een actieve handelsnatie zijn commerciële en diplomatieke belangen en de veiligheid van zijn staatsburgers. De Algerijnen werden als de grootste zeerovers beschouwd en om een einde te maken aan die zeeroverij werd op 10 augustus 1816 met Spanje een Defensieve Alliantie gesloten. Spanje en Nederland namen zich daarbij voor een grote internationale vloot bijeen te brengen met ook schepen van Portugal, Turijn, Napels, Zweden, Denemarken en Rusland. Net als in de Indische archipel was ook in dezen Nederlands speelruimte naast Engeland echter beperkt. Engeland trok het initiatief voor een vlootoptreden meteen naar zich toe, om een stokje te steken voor bondgenootschappelijke vlooteskaders waarover het geen zeggenschap had.[33.] De Engelse regering wilde wel met Nederland alleen optreden tegen Algerije, maar stelde daarbij als voorwaarde dat die actie niet zozeer het vrije handelsverkeer, als wel de slavernij van gevangen zeelieden als inzet zou hebben.

Stopzetting van blanke slavernij had admiraal lord Exmouth op 29 april 1816 ook van de pasja Karamanli van Tripoli geëist. Deze had een dag later plechtig beloofd hier voortaan van af te zullen zien.[34.] Nederland en Engeland werden het snel eens over een zelfde koers tegenover Algiers en de gezamenlijke vloot onder leiding van lord Exmouth en Van Capellen werd naar Algiers gedirigeerd. Van de dey, Osmar-Pasja, werd onmiddellijke vrijlating van de recent bij kaapacties gevangen 'christenslaven' geëist, alsmede stopzetting van kaapvaart op bevriende naties. Toen daar niet op in werd gegaan kon het schieten beginnen. Jacques,

adelborst op het fregat *De Amstel,* beschreef het bombardement in zijn Scheepsjournaal: 'Ten 3u 30 begonnen de *Algerijnen* te vuuren en naa positie te hebben genoomen, beantwoorden wij hetzelven onder het hoera roepen van leven onze koning en Vaderland en het speelen der aan boord zijnde muzikanten; welke een zoodanige impressie maakten mij geen gevaar meer voor uitzagt, te meer men zoo goed als alles vergat door het formidabel leeven welke elk oogenblik zoo veel tegelijk afgeschootene stukken niet alleenig op zich zelf veroorzaakte, maar ook een zoo vreeselijk geluid in den bergen veroorzaakte juist of men al ratelslaagende hoort donderen (...) Omstreeks tien uuren zagen wij den gansche *Algerijnsche* vloot in de brand staan en ten half elf uuren sprong het groot kruitmagazijn, daar eenige duizenden ponden kruit in lag onder geschreeuw van *Oranje boven* in de lugt, met al dat daarbij of neeven was. Wezentlijk een mangniefieq, maar verschrikkend en vreeselijk schouwspel dewelke nimmer uit mijn geheugen zal kunnen gaan. (...) de geheele mouille of haven met hun daar in liggende oorlogscheepen verbrand, het fort, dat dezelve dekt ook en ingestort, de stad aan de voet en langs de zeekant geheel vernieldt, benevens menigvuldigen in de baai liggende klijne fortjes, het in de lugt doen springen van het kruitmagazijn. (...) Tevens schadeloos waaren wij er in geene deelen ook afgekoomen, hoewel in geen comparatie met hun verliest; hun getal dooden gaven zij 6000 op te zijn, daarentegen wij op de beide vlooten niet meer gelukkig dan 115 dooden en 501 gekwetsten mogten tellen; en onze scheepen zich daarbij in zoodanige staat bevonden, zij alle hoewel zommige zeer gebrekkig, kans zagen met zeemanschap te huis te koomen.'[35.]

De uitkomst van het bombardement was, afgezien van de directe vrijlating van de Europese slaven, een vredesverdrag tussen Algiers en Nederland[36.] en tussen Algiers en Engeland. Die verdragen kwamen neer op een herbevestiging van de verdragen uit de vorige eeuw; eenzelfde afspraak dus als zonder bombarderen met Tripoli was overeengekomen. De Europese naties aanvaardden daarmee dat ze de kaapvaart nog steeds moesten afkopen met een jaarlijkse schatting en geschenken, en de dey beloofde geen zeelieden meer tot slaaf te maken. De Nederlandse vloot hield, volgens het verdrag met Spanje, de havenplaats Mahon als thuisbasis in de Middellandse Zee.

In Nederland werd het bombardement op Algiers beschouwd als een klinkende overwinning. Staring prees in een lofdicht het bondgenootschap tussen Engeland en Nederland.

'Wie donderde op uw schuldig strand?
Brittanje was 't en Nederland,
Onmenschelijk Africa!
Laat los uw Prooi - dat Slavental,
Wier keten 't roest verteren zal; -
Juiche Atlas, uit het verste dal,
Hun "vrijheid! vrijheid!" na!
(...)

Vaar nu, o Scheepling, rustig door!
Geene Ontrouw die den vrede stoor';
Der Roofstad heugt haar brand!
Vier feestelijk, vier alom den dag,
Die 't laatste juk verbrijzlen zag.
Groet dankend, na Brittanjes Vlag,
De Vlag van Nederland.[37.]

Ook andere dichters staken de loftrompet. (**Ill. 1.5**)[38.] De bevrijding van de slaven, door de Engelsen ingebracht als inzet van het bombardement, werd de belangrijkste reden om trots op de overwinning te kunnen zijn.[39.] In de woorden van Jacques van Breugel is echter toch ook wel ambivalentie te bespeuren over de enorme militaire overkill waarmee Algiers werd geconfronteerd. De vaderlandse trots op dit bombardement lijkt toch vooral ingegeven door de behoefte heldendaden te kunnen vieren, na de vernederingen die het huis van Oranje sinds 1784 op eigen bodem had moeten incasseren.

Aldus nam de veiligheid op zee toe, bijgehouden door intensief diplomatiek verkeer en gebaseerd op frequent vlagvertoon.[40.] Handelshuizen en reders werden effectief gedekt door de Europese staten, vertegenwoordigd door hun consuls.[41.] En daarmee werd alle ruimte geschapen voor een vergroting van de Europese handel die ook de levenswijze van de stedelijke middenklasse in de Noord-Afrikaanse kustplaatsen niet onberoerd liet. De machthebbers in de Maghreb zelf, tenslotte, gingen voor hun militaire uitrusting en strategieën eveneens steeds sterker leunen op Europese import en Europese instructeurs.

Nederland had consulaten in Tripoli, Tunis, Algiers en Tanger, ressorterend onder de Nederlandse ambassade in Constantinopel. Als een van de consulaten tijdelijk niet bemand was, werd veelal waargenomen door de Engelse consul, met wie overigens ook de politieke lijn steeds werd afgestemd.[42.] De consuls vormden met elkaar een machtige partij tegenover de lokale heersers. In Tripoli was de flamboyante Engelse consul colonel Hanmer Warrington de belangrijkste tegenspeler van Yusuf Karamanli. Jacques Clifford Kocq van Breugel leunde sterk op deze opvliegende diplomaat, die in Tripoli resideerde van 1814 tot 1846.[43.]

De Engels-Franse rivaliteit in het Middellandse-Zeegebied kwam in Tripoli mede tot uiting in bijzonder hatelijke verhoudingen tussen deze Warrington en de Franse consul baron De Rousseau. Joseph Rousseau was een geleerde die de faam had gepassioneerd Arabische manuscripten en handschriften te verzamelen of te lenen zonder ze terug te geven.[44.] Rousseau haakte in sterke mate aan bij de Franse oriëntalistische traditie die rond de eeuwwisseling in het onderzoek in Egypte tot ontwikkeling was gekomen. Waar Warrington de slavenhandel als moreel alibi kon hanteren, profileerde Rousseau zich als oriëntalist, met kennis van en respect voor de islamitische antieke cultuur van de regio. Hij had onder de consuls weinig vrienden. De Engels-Franse rivaliteit werd uitgevochten via handel en geldleningen, maar ook in conflicten over ontdekkingsreizen naar de

bronnen van de Niger. Ze zouden een dieptepunt bereiken naar aanleiding van de dood van ontdekkingsreiziger Gordon Laing in 1826, waar Rousseau volgens Warrington meer van wist (zie hoofdstuk 5).

Voor de Barbarijse machthebbers betekenden de stringente beperking van de kaapvaart, het verbod op christelijke slavernij en het einde van inkomsten uit losgelden voor mensen en schepen een derving van inkomsten die niet gecompenseerd werd door de jaarlijkse afkoopsommen en geschenken. De inkomsten liepen nog verder terug omdat de economische mogelijkheden voor de (Afrikaanse) slavenhandel door Engels optreden drastisch afnamen.[45.] Om zijn armslag te kunnen vergroten onderzocht pasja Yusuf Karamanli van Tripoli vanaf 1817 dan ook de mogelijkheden om zijn rijk te vergroten in de richting van Bornu en de Sudan, de Afrikaanse handelsrijken die de spil waren in de trans-Saharahandel.[46.] Hij combineerde zijn ambities, in goed overleg met Warrington, met steun aan de eerste Engelse ontdekkingsreizigers door militaire bescherming te bieden bij hun tochten naar de binnenlanden van Afrika. Achtereenvolgens vertrokken Ritchie en Lyon; Denham, Clapperton en Oudney, en tenslotte Gordon Laing vanuit Tripoli. Laing zou voor hij vertrok huwen met de dochter van Warrington, maar zijn reis naar Tombouctou niet overleven.

Geldgebrek en de weigering van met name Engeland om de pasja geld te lenen voor een veroveringstocht naar Bornu deden Karamanli in 1824 echter besluiten zich weer actiever te richten op de zee.[47.] De vloot werd weer op sterkte gebracht, waar mogelijk werd de kaapvaart opgevoerd en de onderhandelingen met Europese naties over afkoopregelingen werden geactiveerd.[48.] Daarvoor was het nodig de macht van de Engelse consul te verkleinen. In 1826 was Warrington consul van Engeland en waarnemer voor Nederland, Oostenrijk, Portugal, Toscane, Napels en Rome.[49.] Pasja Yusuf Karamanli weigerde die waarnemingen nog langer te erkennen. Ook naar aanleiding van de dood van Laing verslechterde het contact tussen die twee.[50.] Nederland moest nu dus zelf in de vacature voorzien, en stuurde Jacques Clifford Kocq van Breugel.

Ook de Griekse vrijheidsoorlog speelde een rol in de Nederlandse beslissing het consulaat niet onbemand te laten. In 1821 begon de Griekse onafhankelijkheidsstrijd tegen het Ottomaanse rijk onder sultan Mohammed II. Deze opstand, die tot 1829 zou duren, betekende een serieuze bedreiging van het Europese machtsevenwicht en schokte de verhoudingen rondom de Middellandse Zee. In Europa werd de opstand ondersteund door filhellenistische bewegingen in tal van landen. De strijd van de Grieken werd door de een in het kader geplaatst van een strijd tussen christendom en islam, de ander zag het als een strijd tussen de idealen van de Franse Revolutie en autoritaire onderdrukkende regimes. De klassieke cultuur vormde voor allen een inspiratiebron. Het begrip 'Turks' kreeg in dit licht een negatieve lading.[51.]

Van Hogendorp was in Noord-Nederland een van de gematigde voormannen van het filhellenisme. Hij zag het Griekse vrijheidsstreven als een bevestiging van zijn opvatting dat de onafhankelijkheidsstrijd van een beschaafd volk niet met geweld te onderdrukken viel. In het zuiden van Nederland waren de graeco-

fielen echter krachtiger en radicaler. Steun aan de Grieken functioneerde daar mede als focus voor een kritische beweging tegen het autocratische beleid van koning Willem I. De behoudende krachten van het christelijk Réveil daarentegen kwamen met hun antiliberale standpunt principieel in een anti-Griekse hoek. Zij vonden het onjuist dat de Grieken zich tegen hun legitieme overheid verzetten. Bilderdijk verklaarde zich ook in zijn gedichten uitgesproken tegen hun vrijheidsstreven.[52.] Daar tegenover schreef de liberaal E.W. van Dam van Isselt in het gedicht Griekenland: "k Zie, toomloos, horden van barbaren / Door 't afgefolterd Hellas waren - Van Christenbloed en gruwlen zat.'[53.]

De bloedige onderdrukking van de opstand door de Turkse legers, waarbij veel burgerslachtoffers vielen, werd in heel Europa ook verwerkt in schilderijen. Terwijl het bombardement van Algiers in 1816 nog werd geschilderd in de traditie van de klassieke zeeschilders (schepen in slaglinie, wolkenpartijen, kruitdampen uit kanonlopen), werd de Griekse onafhankelijkheidsstrijd gepersonifieerd. Vooral vrouwen en kinderen, maar ook rebellenleiders werden geschilderd in dramatische poses. De Engelse dichter Byron die daadwerkelijk meevocht aan de kant van de Grieken werd veel gelezen en ook vertaald (in Nederland onder anderen door Beets), en op de tentoonstelling van levende meesters tijdens de handelstentoonstelling in Haarlem 1825 refereerden verschillende schilderijen aan het Griekse drama.[54.] Ook de Nederlandse schilder Ary Scheffer, die werkte in Frankrijk, liet zich inspireren door de actualiteit van deze vrijheidsstrijd.[55.] Het thema keert terug in zijn werk Christus Consolator uit 1837. (**Ill. 3.3**)

De Europese regeringen waren toen nog neutraal; een gezamenlijke Engels-Franse vloot kwam de Grieken pas in 1827 daadwerkelijk te hulp, en vernietigde bij Navarino de Turks-Egyptische vloot. En zelfs dat Europese gewapende optreden in dit Ottomaanse conflict was enigszins contre-coeur. In eerste instantie koos Engeland voor een bondgenootschap met de Verheven Porte van het Ottomaanse rijk. In Europa had men geen belang bij desintegratie van dat rijk en gevreesd werd dat de Griekse vrijheidsstrijd tsaar Alexander (in 1825 opgevolgd door tsaar Nikolaas) de kans zou bieden om de Russische invloed te vergroten in de Middellandse Zee en het Nabije Oosten.

Ook Nederland steunde aanvankelijk de Porte, wegens het vriendschapsverdrag met het Ottomaanse rijk. Mede onder invloed van Engeland en de binnenlandse steun aan de Grieken schoof Willem I in 1824 echter op naar neutraliteit inzake de Griekse kwestie. De vriendschap of neutraliteit impliceerde niet dat Nederland geen bemoeienis had met het conflict. Zo verkocht de Nederlandse regering officieel wapens van Luikse wapenfabrikanten aan het Ottomaanse rijk, terwijl oogluikend werd toegestaan dat via de filhellenistische beweging ook de Griekse opstandelingen Luikse wapens kregen. Falck, minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën verdedigde deze toestand met de woorden dat 'indien er slechts wapens in vredestijd mochten verkocht worden, de nijverheid hiermede weinig gebaat zou zijn'.[56.]

In Constantinopel speelde Nederland bij de afloop van het conflict een rol. Baron Van Zuylen van Nijevelt, vanaf 1825 Nederlands ambassadeur, werd

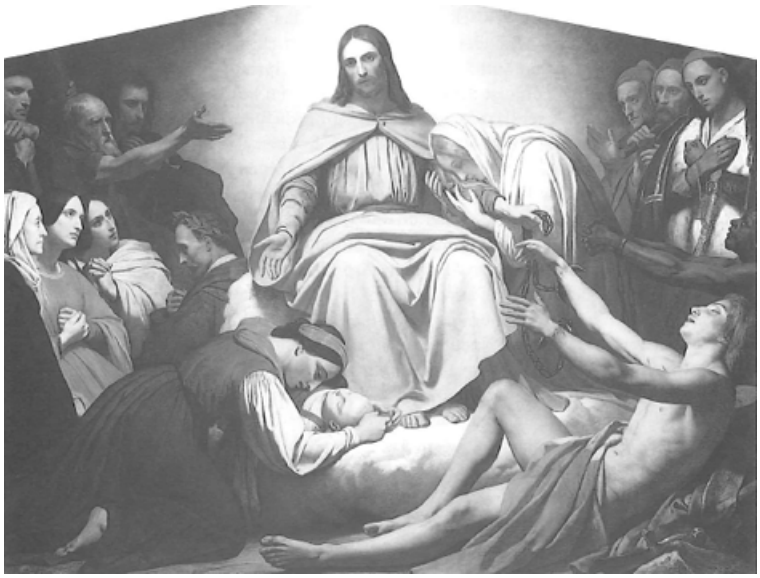

Ill. 3.3 De wereldpolitiek: vrijheid en christendom
Het schilderij Christus Consolator van Ary Scheffer uit 1837, geeft een goed beeld van het complex van thema's dat in Europa aan het begin van de negentiende eeuw speelde met betrekking tot de slavernij, vrijheid, gelijkheid, rechtvaardig bestuur, het eigen geloof en het geweten. Het schilderij werd in Frankrijk gemaakt, er werd een groot aantal replica's, gravures en kleine kopieën van gemaakt; het originele schilderij werd in 1853 aangekocht voor de collectie van de Amsterdamse kolenhandelaar C.J. Fodor. Fodor werd puissant rijk door de steenkolenhandel, die enorm groeide in verband met de stoomketels in suikerraffinaderijen, de machinefabrieken in verband met de scheepsbouw, de spoorwegen, en de scheepvaart. De kolenhandel onderhield, net als het verzekeringswezen, een nauwe relatie met het Nederlandse koloniale imperium. Fodor legde zich toe op het verzamelen van hedendaagse kunst (Reichwein 1995, p. 102-103).
De troost van Jezus Christus vangt aan bij de geknielde Maria Magdalena. Achter haar staan een slaaf uit de antieke oudheid, een middeleeuwse lijfeigene en een fraai geklede Griekse vrijheidsstrijder gewikkeld in de strijd tegen de Turkse overheerser. Als laatste in de rij hurkt een geketende zwarte slaaf in de houding die de abolitionisten afbeeldden op hun vignet 'Am I not a man and a brother?' (Op een gravure van het werk die in Noord-Amerika circuleerde zou deze slaaf zijn weggelaten. Ook op de pendant van dit schilderij, Christus Remunerator uit 1847, is geen slaaf geschilderd. De andere mannen zijn er in bijna identieke pose te zien (Ewals 1987, p. 279)). Op de grond, zojuist door Christus (in de dood) bevrijd, ligt een stervende Pool die streed tegen de Russen. Naast hem, ook aan Christus' voeten, een moeder met een dood kindje. Rechts van Christus staan een balling, een schipbreukeling en een zelfmoordenaar (met mes), mensen dus, die niet in gewijde grond begraven mogen worden volgens de katholieke leer. De drie andere vrouwen verbeelden drie generaties; de man met de lauwerkrans is Torquato Tasso, de Italiaanse renaissancedichter die stierf voor hij zijn dichterskroning ontving van de paus wegens zijn grote epos over de kruistochten van Godfried van Bouillon en de verovering van Jerusalem. Ten tijde van het schilderij van Ary Scheffer werd Tasso bezongen door Byron, de Engelse dichter die meevocht in de Griekse vrijheidsstrijd.
Ary Scheffers schilderij is een kritisch commentaar op de Katholieke Kerk en de universele rechten van de mens, geplaatst op een wolk van Europese actualiteit. Onwillekeurig wellicht gaat het schilderij daarmee ook over Europa's rol in de wereld: als drager van de klassieke cultuur, strijder tegen de islam en potentiële kracht van verandering ten aanzien van onderdrukking en slavernij. Christus troost de mensen met hun droevig lot en vindt het misschien wel goed dat ze er zelf wat aan proberen te veranderen.

woordvoerder voor Engeland en Frankrijk tijdens de gecompliceerde onderhandelingen na de zeeslag bij Navarino.[57.] Ook kreeg de Griekse kwestie voor Nederland een onverwachte wending toen er sprake van was dat de zoon van koning Willem I als vorst van de Grieken naar voren zou worden geschoven.[58.]

De Griekse kwestie, die diep ingreep in de politieke situatie binnen het Ottomaanse rijk, werkte door in het hele Middellandse-Zeegebied. In Tripoli bestond de angst dat de Turks-Egyptische nederlaag bij Navarino repercussies zou hebben voor de Europeanen in het Ottomaanse rijk. Het Engelse gezag op Malta stuurde zelfs een oorlogsschip om de Engelse en Nederlandse consulsgezinnen te evacueren. Warrington ging, maar Van Breugel bleef op z'n post en er gebeurde niets. Karamanli hield zich wat dat betreft zelf ook op de vlakte. Zijn bewind was relatief autonoom, maar als de Porte hem net als Egypte om schepen zou vragen, zou hij dat niet kunnen weigeren. Om dit te voorkomen ging hij zelfs zover de schepen onklaar te maken door de masten er vanaf te halen.[59.]

Ondertussen raakte Yusuf Karamanli financieel steeds nauwer verbonden aan de Europese handelsnaties. Hij leende geld van particulieren en regeringen, en vooral daaraan ontleenden de consuls hun macht. Voor een deel van deze schuld schreef hij zogeheten *tizkera* uit, schuldbekentenissen met, vanaf zeker moment, de opbrengst van de oogst uit het gebied van Benghazi als onderpand. De schuldeisers, met name de regeringen van Engeland en Frankrijk die via de consuls ook de belangen van particuliere kooplieden en geldschieters actief behartigden, grepen deze schuldpositie aan ter vergroting van hun structurele machtspositie in de regio en de greep op de trans-Saharahandel. Voor Engeland was Tripoli bovendien belangrijk om de nabij gelegen marinebasis Malta van verse levensmiddelen te kunnen voorzien.[60.]

Frankrijk, waar sinds de nederlaag van Napoleon in 1815 de Bourbons weer aan de macht waren, zat ingeklemd tussen de in Wenen vastgestelde grenzen en machtsblokken. De Griekse kwestie werd aangegrepen om te proberen binnen Europa weer meer te betekenen, onder meer door met een kandidaat te komen voor de nieuwe Griekse vorst. Maar toen in 1829 sultan Mohammed II toegaf en Griekenland werd erkend als soevereine staat, stond Frankrijk weer aan de kant. (De Beierse Otto I werd Griekenlands absolute vorst.) In een poging de groeiende binnenlandse onvrede te ontladen greep koning Karel X daarop terug op de koloniale ambities van Napoleon ten aanzien van de noordkust van Afrika.[61.] Hij steunde Egypte om in de nasleep van de Griekse kwestie grotere autonomie te krijgen binnen het Ottomaanse rijk. En door Frans initiatief gingen Tripoli en Algiers als min of meer onafhankelijke staten ten onder. De Europese schuldenlast, bespeeld door het rivaliserende Engeland en Frankrijk, diende als koevoet voor de sloop van deze staten in de Maghreb.[62.]

De eerste stap deed Frankrijk, dat in 1830 Algiers bezette en overging tot kolonisatie van deze Ottomaanse provincie. In hetzelfde jaar dwong Karel X met een militair overwicht voor de haven van Tripoli pasja Yusuf Karamanli tot beëindiging van de Franse verplichting tot betaling van een jaarlijkse schatting, tot erkenning van Frankrijk als meest bevoorrechte natie en tot realisering van

vrijhandel. De andere Europese naties, waaronder Nederland bij monde van Clifford Kocq van Breugel, sloten zich snel aan bij deze Franse eisen. De wankele Yusuf Karamanli kon niet anders doen dan toegeven. Dat scheelde Nederland jaarlijks een afkoopsom van *f* 12.500,-. Clifford Kocq van Breugel beschouwde dit als een van de beste zetten tijdens zijn consulschap.[63.] Vooral hierom werd hij ook onderscheiden met een ridderorde in de orde van de Nederlandse Leeuw.

Voor de heerschappij van koning Karel X van Frankrijk op zich leverden het nieuwe bombardement en de bezetting van Algiers of de afschaffing van het vredestraktaat met Tripoli geen soelaas. In juli 1830 werd hij ten val gebracht en opgevolgd door Louis-Philippe van Orléans. De Franse expansie in de Maghreb als zodanig werd in Frankrijk echter wel gesteund. Ondanks de zich jaren voortslepende militaire acties om de Algerijnse bevolking te onderwerpen, werd de kolonisatie gezien als - in de woorden van Alexis de Tocqueville - een noodzaak 'à la force et à la grandeur de la France', en bovendien als het gerechtvaardigd grijpen van een kans nu het Ottomaanse rijk wankelde. De liberaal Tocqueville stelde hierover:[64.] 'Aujourd'hui que le sceptre vient d'échapper des mains qui le tenaient depuis trois siècles, personne n'a un droit incontestable à gouverner, ni de chance probable de fonder d'ici à longtemps un pouvoir incontesté. Toutes les puissances qui vont s'établir en Afrique seront donc chancelantes...'[65.] Ook verdedigde Tocqueville het gebruik van geweld tegen de opstandige Algerijnse burgerbevolking (vrouwen en kinderen incluis), die zich onder leiding van Abd-el-Kader hardnekkig tegen de Franse kolonisatie verzette. De Fransen vonden immers geen geregelde legers tegenover zich maar een bevolking die zich verzette; de veroveringen waren in het belang van Frankrijk, en opgeven zou bovendien betekenen dat een rivaliserende natie het gebied dan in zou nemen.[66.]

In Tripoli leidde de Franse actie niet tot onderwerping aan Frankrijk, maar wel tot de val van het regime van Yusuf Karamanli. Engeland probeerde er het initiatief van Frankrijk terug te pakken, door onder meer de directe inlossing te eisen van alle schulden van Yusuf aan Engelse schuldeisers. De pasja kon hieraan echter niet voldoen en stelde de Engelsen diverse betalingsregelingen voor. Warrington accepteerde er echter geen van, en haalde ten teken daarvan telkens woedend zijn vlag neer. Jacques Clifford Kocq van Breugel nam op zulke momenten, in het voetspoor van baron Van Zuylen van Nijevelt in Constantinopel, Warringtons zaken waar en herstelde het contact.

In het nauw gedreven door de geldclaims van Engeland nam de pasja daarop zijn toevlucht tot rigoreuze belastingheffing. Deze droeg in ernstige mate bij aan de binnenlandse polarisatie, culminerend in burgeroorlog en een belegering van Tripoli door de opstandelingen onder leiding van Karamanli's kleinzoon Muhammad. Yusuf Karamanli trad af en droeg de macht over aan zijn tweede zoon, Ali. Deze liet de Engelse onderhandelaar, captain Dundas, die naar oud recept met een oorlogsbodem voor Tripoli lag, woedend weten: 'Your Excellency shall have known that for having taxed our subjects to satisfy the demand of His Majesty, your Sovereign, the same has occasioned a Revolution...'[67.]

Formeel bleven de Europese staten neutraal binnen de nu openlijk uitgebroken burgeroorlog. Men accepteerde Ali Karamanli als opvolger van zijn vader

Yusuf. Feitelijk gaf Frankrijk dit bewind van Ali alle mogelijke steun, terwijl Engeland via de persoon van de consul de opstandelingen en Muhammad Karamanli steunde. Hij ging daarin zelfs verder dan zijn regering hem had toegestaan en verbleef demonstratief in zijn buitenhuis dat in door opstandelingen beheerst terrein lag. Want Warrington zag grootse perspectieven voor Engeland als de opstandelingen met hun steun zouden winnen. 'All North Africa will then be in the power of His Majesty for geographical pursuits, for interior commerce, and for the abolition of black slavery and for civilization in general.'[68.]

Om dit perspectief dichterbij te halen hielp hij de opstandelingen onder meer de zeeblokkade te doorbreken, zodat ze nieuwe wapens konden aanvoeren.[69.] Evenals Frankrijk vermeed de Engelse regering inzake Tripoli echter een directe confrontatie met het Ottomaanse rijk.[70.] Nederland, dat de buit al binnen had, bleef neutraal. Zo neutraal zelfs dat het consulaatsgebouw van Jacques van Breugel op het hoogtepunt van de burgeroorlog eerst het toevluchtsoord werd van de zonen van de opstandige sjeiks die geacht werden als een soort gijzelaars in Tirpoli te leven, terwijl korte tijd daarna de gehele Divan (de regeringsraad van Yusuf Karamanli), bevreesd voor Karamanli's wanhopige woede, onderdak zocht in het consulaat. Van Breugel wist telkens vrijgeleides te verkrijgen, onder bescherming van de Nederlandse vlag.

In 1834 was een patstelling ontstaan tussen Ali Karamanli met de regeringstroepen, gesteund door een belangrijk deel van de Tripolitaanse stedelijke middenklasse, en de opstandelingen onder leiding van zijn neef Muhammad, de populaire Berberleider Abd al-Jalil ben Saif el-Nasr en de Arabische sjeik El Meried van Tarhuna. Sultan Mohammed II besloot daarop vanuit Constantinopel in te grijpen. Hij stuurde in eerste instantie een gezant met een *firman,* een wettelijke verklaring die Ali in zijn macht bevestigde. Ondanks bemiddelingspogingen werd deze uitspraak door de opstandelingen echter niet geaccepteerd. In 1835 kwam de gezant opnieuw aan in de haven van Tripoli. De sultan had besloten zijn eigen rechtstreekse gezag te herstellen. Hij beëindigde de burgeroorlog door Yusufs opvolger Ali naar Constantinopel te ontbieden en Tripoli onder rechtstreeks Turks bewind te plaatsen.

De westerse handelsnaties haastten zich om de betrekkingen met Tripoli weer te activeren. De samenleving was mede door het Europese drijven, ten gevolge van de burgeroorlog en spanningen ernstig ontregeld en werd geplaagd door epidemieën. De consuls zullen zich in eerste instantie bovendien niet hebben gerealiseerd, dat in 1835 met Ali Karamanli en zijn minister Hassuna D'Ghies het laatste beetje kredietwaardigheid van Tripoli wegvoer. Jarenlang getouwtrek zou volgen met de Ottomaanse instanties, over inlossing van de reusachtige uitstaande schulden bij de afzonderlijke handelshuizen (die hierin flink werden gesteund door de respectieve gezantschappen in Constantinopel).[71.]

Jacques Clifford Kocq van Breugel deed in 1837 verslag aan de minister van Buitenlandse Zaken Verstolk van Soelen van de uiterst complexe situatie waarin sultan Mohammed II moest opereren. De Verheven Porte zette de Ottomaanse legers (die ondertussen eveneens werden gedecimeerd door de pest) in om het

achterland van Tripoli te onderwerpen, teneinde de Fransen vanuit Algiers te beletten de route van de handelskaravaan te beheersen, de opstandige Berberleiders weer onder zijn eigen gezag en belastingheffing te brengen, en Egypte te beletten om Cyrenaïca te overheersen. Zijn bewind was, volgens Van Breugel, echter gehaat in de regio omdat 'de Europeesche manier, klederdragt en wat wij ontwikkelende beschaving noemen der Ottomannen, lijnregt strijdig zijn tegen de wetten en den geest van het Alcoran'. Hij memoreerde bovendien de Engels-Franse rivaliteit in Tripoli. Van Breugel concludeert desalniettemin: 'Ik kan niet anders zeggen en moet bekennen, dat ik alle reden gehad heb van op te merken, het tegenwoordige bestel onder Tahir Pasja niet zeer gelukkig is voor Tripoly's bevolking; maar dat evenwel de Europeesche wijze van ingevoerde Administratie tot een zeer gewenst resultaat aanleiding zal kunnen strekken voor den Koophandel en in het algemeen, door eene meerdere geregelde bepaalde gang van publieque zaken. Intusschen dat de justitie ook zeer regtvaardig wordt gehandhaafd - en door de ziekte van Pest voor het oogenblik, ja, de Commercie lijdende, maar anders alhoewel niet op eene zoo speculatieve voet als onder Prinsen Caramanly's, echter gewis op solieder gronden en billijke winsten gevestigd en gewaarborgd is.'[72.]

Terwijl de legers van Mohammed II in het achterland van Tripoli een ongelijke strijd vochten, ontmoetten de Fransen felle tegenstand in het achterland van Algiers. Van Breugel meldde dat de opstandige sjeik Ghoma door de bevolking van Tripoli werd vergeleken met de Algerijnse leider Abd-el-Kader. Net als prins Dipanegara op Java waren zij de sterke gezaghebbende leiders van een volksstrijd tegen een buitenlandse gewapende invasie. Maar Europa was niet meer buiten de deur te houden. Nog eenmaal Tocqueville: 'En un mot, il est évident pour moi que, qoi qu'il arrive, l'Afrique est désormais entrée dans le mouvement du monde civilisé et n'en sortira plus.'[73.]

Op dat moment speelt Nederland in het machtsspel nog slechts een bescheiden rol. De scheepvaart op de Middellandse Zee is vrij, Nederlands invloed bestaat uit geld en het kunnen leveren van westerse producten waar de machthebbers belang bij hebben.

Slavenhoudersmaatschappij

Terwijl Nederland door Engeland zorgvuldig haar plek werd gewezen in het Middellandse-Zeegebied en de Maghreb, en de Engelse regering zich tot in details bemoeide met de verhoudingen in de Indonesische archipel, eiste het land ook dat Nederland een punt zette achter de slavenhandel. De slavernijdiscussie was een van de breekijzers om zich waar dat zo uitkwam in het expansiebeleid van Nederland te mengen. Zo althans werd de Engelse Prinzipienreiterei zo nu en dan in Nederland wel ervaren.

In 1842 schreef Gaspar van Breugel enigszins sarcastisch dat het inmiddels een vanzelfsprekende zaak was om tegen slavenhandel te zijn. 'Laat men tegen den slavenhandel schrijven, dit kan niet anders dan een groot nut teweeg brengen. Om zijnen evenmensch uit zijn geboorteland te stelen en weg te slepen,

gehecht aan Ouders, broeders, zusters of verwanten, en daarna te verkoopen even alsof het beesten waren, is stellig zondig gehandeld.' Hij plaatste dat echter in een historisch perspectief. Anno 1842 kon men makkelijk tegen slavenhandel zijn, tot voor een halve eeuw echter was import van slaven nodig geweest om het 'edelmoedig oogmerk' te kunnen realiseren 'om een land dat woest lag, tot een schoon en vruchtbaar land te herscheppen, en duizende wilden tot werkzame menschen op te leiden'. Voor hem had het niet zoveel zin verder na te denken over de Afrikaanse afkomst van de slaven; wat telde was dat ze nu in Suriname woonden en daar een toekomst hadden.[74.]

In feite verwoordde Van Breugel met zijn enigszins sarcastische analyse wat in Nederland was gebeurd. De slavenhandel werd er, totdat ze werd afgeschaft, amper bezwaarlijk gevonden, en de afschaffing gebeurde om opportuniteitsredenen. Engeland eiste dit van Nederland als een van de voorwaarden voor teruggave van de koloniale bezittingen. De eis werd door Willem I bij soeverein besluit van 15-6-1814 ingewilligd; er mochten geen vaartuigen voor slavenhandel meer in Nederlandse havens komen en Nederlandse schepen die op slavenhandel werden betrapt werden in beslag genomen. Anton Reinhard Falck vroeg Cornelis Loots om een gedicht ter viering van de afschaffing van de slavenhandel te componeren, en deze gaf daarin alle credits aan Engeland. Het gedicht is vrij openlijk over de politieke opportuniteit van de afschaffing van de Nederlandse slavenhandel (die sinds 1780 in de praktijk overigens nog maar weinig had voorgesteld).[75.] Een van de laatste coupletten luidt:

> *Brittannia, voogdes der baren,*
> *Daag op, demp heel die jammerhel,*
> *Soms ligt het in Gods wijs bestel*
> *Zijn' raad aan ons beleid te paren.*
> *Kom, wreek de menschheid, zwaai uw staf,*
> *En wisch de vlek der watren af;*
> *Verdriff de monsters uit de vloeden.*
> *De handel zij een weldoend God,...* etc.
> (Zie ook **Ill. 1.7**)[76.]

In de verdragen die het einde van de Napoleontische oorlogen bezegelden werd de slavenhandel eveneens algemeen afgewezen en het Congres van Wenen bevestigde dit.[77.] Maar Engeland slaagde er niet in hierover multilateraal ook werkelijk bindende afspraken te maken. Het bleef bij intenties; de claim waar ook ter zee schepen te mogen inspecteren op een eventuele slavenlading ging verschillende landen te ver. Men zag hierin vooral een najagen van Engels eigenbelang.[78.] Met Nederland kwam Engeland vervolgens in mei 1818 tot een bilateraal traktaat over een wederzijds visitatierecht van schepen. Ook werden bij dat traktaat de eerder genoemde gemengde gerechtshoven ter wering van de slavenhandel ingesteld. Een hof zetelde in Freetown op de westkust van Afrika, het andere in Paramaribo. De eerste Engelse rechter aldaar, C.E. Lefroy, typeerde het traktaat als een 'sujet important, digne à la lumière de la dixneuvième centurie'.[79.]

J.A. de Marrée werd Nederlands rechter bij het gemengd gerechtshof ter wering van de slavenhandel in Freetown. Voor hij daarheen vertrok had hij in zijn beschrijving van St George-el-Mina een uiterst genuanceerd standpunt over de slavenhandel gepubliceerd: 'alhoewel de weldadige maat van menschenliefde thans eenen eindpaal heeft gesteld aan den slavenhandel, zoo zal ik echter het beredeneerde vertoog dienaangaande voortgaan; overlatende aan den kundigen en doorzigtigen lezer de wreedheid van het gene nu bestaat, getoetst aan den handel zelve, met de waarheid voor zich af te leiden.' Slaven waren er nu eenmaal, in Afrika, en die bleven er, ook nu de handel was afgeschaft. Met zijn 'onpartijdig oog' moest hij concluderen dat de omstandigheden waarin de Afrikanen in Suriname kwamen te leven 'wel opwegen tegen het leed, dat de verplaatsing en de arbeid hun kan aandoen'. Kortom, het 'barbaarse' van de slavenhandel verviel als men wist hoe het de slaven op het eigen continent verging.[80.]

Even ambivalent was de hoogste Nederlandse autoriteit in West-Afrika, Herman Willem Daendels. Hij betoonde zich op papier een tegenstander van slavenhandel. In 1817 schreef hij in een geheime memorie aan het Nederlandse Departement van Koophandel en Koloniën: 'De slavenhandel heeft de trocquering van goederen tegen goud en yvoor zeer doen verminderen. Zij heeft de nijverheid uytgeblust, en niet alleen de quantiteit goud delven doen verminderen, maar zelfs de regulieren arbeid in de mijnen in het droge jaargetijde doen cisseren. (...) zij heeft bovendien de lust tot den akkerbouw zozeer verminderd dat men op vele plaatsen periodique hongersnoden ondervind, waar tevoren altoos overvloed heerstte.' De Afrikaan was zijns inziens door de slavenhandel een 'altoos gewapende en ongeruste rover' geworden. Met voortzetting van de slavenhandel gooide Europa volgens Daendels zijn eigen glazen in; Afrika bood heel andere kansen. 'Men zou de Negerregeringen door zachte middelen tot dezelfde ondergeschiktheid kunnen brengen, welke op Java plaats heeft; met uitzondering, dat er geene contingenten, nog aanplantingen en geforceerde leverantien van de ingezetenen gevergd worden, maar alles overgelaten aan de vrije culturen van particulieren, welke door legale middelen eigenaar worden van gronden.' Dit standpunt nam niet weg dat Daendels zelf er door de Engelsen al gauw van beschuldigd werd bij illegale slavenhandel betrokken te zijn.[81.]

Even bont als Daendels maakte het de eerste Nederlandse rechter in Freetown, Van Sirtema, voor wiens gezondheid in hoofdstuk 1 nog werd gevreesd. Hoewel hij de eed van trouw aflegde ten overstaan van de Engelse gouverneur Maccarthy, werkte hij zijn Engelse collegarechter Thomas Gregory in Freetown consequent tegen. Toen bijvoorbeeld de Nederlandse schoener *Eliza* werd betrapt met een slaaf en alle attributen voor verder slaventransport aan boord, gedroeg Van Sirtema zich volgens Gregory meer als een advocaat voor deze slavenhandelaren dan als hun rechter (1819). Een jaar later klaagde Gregory weer over de 'notorious opposition in every the most exisiting occasion', en tenslotte bracht hij ook Van Sirtema's persoonlijke wangedrag onder de aandacht van zijn superieuren Castlereagh en Clancarty. Dezen stelden de Nederlandse regering op de hoogte en baron Van Nagell besloot eind 1820 Van Sirtema terug te trekken uit Freetown.[82.]

De Nederlandse regering, ondertussen, was ook zelf niet al te recht in de leer en zocht een compromis tussen de strikte Engelse politiek en de belangen van de planterslobby in de West. Pal op het verdrag van 1818 met Engeland tegen de slavenhandel werd een nieuwe wet aangenomen die nader preciseerde dat weliswaar alle aanvoer van slaven uit Afrika naar Nederlandse volksplantingen verboden was, maar dat binnen de Caribische wateren slavenhandel was toegestaan. Van Engelse zijde kwam heftig bezwaar tegen deze wet. Ze werd in Nederland echter algemeen verdedigd, ook door diegenen die, als G.K. van Hogendorp, de afschaffing van de slavenhandel juist vonden en van mening waren dat de slavernij op den duur zou moeten eindigen. Het argument was dat de slaven nu eenmaal bezittingen waren van een planter. Als deze overleed, moesten de slaven verkocht kunnen worden want anders zouden ze volstrekt hulpeloos achterblijven. En 'verkoop onderstelt ook vervoer'.[83.] De Engelsen gaven hun bezwaren echter niet op, en per 16 april 1821 werd de Nederlandse wet zodanig gepreciseerd dat er een verbod kwam op invoer van slaven uit die volksplantingen in de Cariben, waar nog een rechtstreekse invoer van slaven uit Afrika was toegestaan, of waar notoir gesmokkeld werd.

Wijs geworden door de tegenwerking door Van Sirtema werd bovendien de regelgeving aangescherpt ten aanzien van het verbeurdverklaren van schepen: op 11 februari 1823 ratificeerden Engeland en Nederland een door Van Nagell en Clancarty opgestelde aanvulling op het traktaat ter wering van de slavenhandel, waarin werd bepaald dat ook schepen strafbaar waren die aantoonbaar bezig waren met slaventransport maar even te voren de slaven overboord hadden gezet. Op 25 februari 1823 werd dit door hen nog verder gepreciseerd met de bepaling dat ook schepen met open luiken, met opmerkelijk veel voedsel, water en/of lege vaten aan boord, met ketens, handboeien, grendels, en met extra hout waarmee een tweede vloer (*slave deck*) kon worden getimmerd, als slavenschip zouden worden aangemerkt en verbeurdverklaard konden worden.[84.]

De humanitaire motieven voor dit Engelse drijven tegen iedere vorm van slavenhandel werden in Nederland sterk in twijfel getrokken. De meest neutrale redenering in dezen werd onder meer verwoord door Van Hogendorp. Hij stelde dat Engelse planters er nu eenmaal belang bij hadden om - nu binnen hun eigen koloniën niet meer met mensen gehandeld mocht worden - dat aan anderen ook te verbieden.[85.] Gaspar van Breugel verwoordde een vijandiger variant op deze redenering in een fictieve samenspraak uit 1824 tussen twee administrateurs en een Hollandse plantage-eigenaar: 'Men moet weten dat sedert den slavenhandel is afgeschaft de plantaadjes in verval moesten komen, het welk dan ook het juiste oogmerk der Engelschen was toen zij uit zoogenaamde philantropie en godsvrucht dien handel afschaften...'[86.] De planterslobby was sowieso weinig pro-Engels vanwege het feit dat Demerary, Berbice en Essequibo in 1815 niet aan Nederland teruggegeven waren.[87.]

Het gemengd gerechtshof ter wering van de slavenhandel in Paramaribo was dan ook net zomin als het tweelinghof in Freetown een spil in de strijd tegen illegale slavenhandel. De eerste Nederlandse rechter Chauguion koos partij voor kapitein Blom van de *Komeet,* die weigerde om in actie te komen tegen een ille-

gaal slavenschip omdat hij slechts instructies aannam van het lokale bestuur. In 1822 klaagde Lefroy bij zijn superieuren in Engeland dat er niets kon gebeuren omdat er getreuzeld werd met het opstellen van procedures waarin ieder zich zou kunnen vinden. Pas toen Chauguion overleed en in 1822 door A.F. Lammens werd opgevolgd, kwam er schot in de zaak. In 1822 werd men het eens over concept-procedures en in 1823 werd eensgezind de schoener *Snow* opgepakt en veroordeeld.[88.] Dat neemt niet weg dat Lammens een even genuanceerd standpunt innam als zijn collegarechter De Marrée aan de andere kant van de oceaan. '*Afrika* was dat werelddeel, waar de minste beschaving heerschte en dus van hier kon de mensch als werktuig het gemakkelijkst overgevoerd worden. (...) Hij veranderde dus van meester en niet van stand.'[89.]

Lefroy, die ook na 1823 keer op keer moest meemaken dat de Surinaamse elite medewerking weigerde aan het verhinderen of opsporen van illegale slavenimport schreef in 1826 een woedende roman over de plantersmoraal: *Outalissi: a tale of Dutch Guyana* (zie hoofdstuk 5). Aan Lammens liet hij weten voor nog niet een driedubbel salaris langer op zijn post te willen blijven, maar daarvoor kreeg hij dan ook geen kans. In het tumult rond *Outalissi* moest hij het veld ruimen. Hij werd opgevolgd door J.H. Lance.[90.]

Tot 1828 werden in Suriname illegaal slaven ingevoerd (ook afkomstig uit Afrika; de smokkelnaam voor hen was 'zwart laken'). Zelfs Gaspar van Breugel, als relatieve buitenstaander, wordt er in de kolonie mee geconfronteerd.[91.] Daarom had hij gelijk met zijn constatering dat pas toen de slavenhandel effectief afgeschaft was, men in Nederland er ook steeds sterker op tegen werd. Het keerpunt werd gerealiseerd door Johannes van den Bosch. Druk doende met de opbouw van zijn Maatschappij van Weldadigheid in Drenthe, gericht op de bestrijding van de nieuwe Nederlandse stedelijke armoede, en kort voor hij als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië op Java het cultuurstelsel zou invoeren, stuurde koning Willem I Johannes van den Bosch als commissaris-generaal naar Suriname, om in West-Indië het bestuur te reorganiseren en, neem ik aan, te trachten de Engelse kritiek de wind uit de zeilen te nemen.

Van den Bosch kwam in april 1828 in Paramaribo aan en vertrok in augustus van dat jaar weer naar Nederland. Zijn voornaamste acties betroffen de invoering van een regeringsreglement (21-7-1828), de reorganisatie van het bestuur en de oprichting van de West-Indische Maatschappij ter Bevordering van de Handel in de regio. In het regeringsreglement werd in artikel 100 verklaard dat de verordeningen die in Nederland golden met betrekking tot het armenwezen, onderwijs en kerkelijke zaken, ook ten grondslag moesten liggen aan het reglement in West-Indië. Het bestuur moest (artikel 114) zorgen voor uitbreiding van christelijk onderwijs onder de heidense bevolking, (artikel 115) oppertoezicht houden over de indianen en bosnegers, toezien op een goede behandeling van slaven, misbruiken en mishandelingen tegengaan en de slavenhandel weren. In artikel 116 werden gelijke burgerrechten toegekend aan alle vrijen ongeacht godsdienst of kleur, en in artikel 117 werden slaven niet langer als zaken beschouwd, maar als onmondige personen die ten opzichte van hun eigenaars staan als tot een curator of voogd. Artikel 118 eiste dat de voeding, kle-

ding en werktijden van slaven werden verbeterd en artikel 120 kondigde een nieuw slavenreglement aan (het oude was van 1784). (Dat nieuwe reglement is er nooit gekomen.[92.]) Er werd nu formeel een persoon belast met oppertoezicht over de inlandse bevolking en de slaven, alsmede regels gesteld voor de strafmaat van vergrijpen van slaven, voor de wijze van strafvoltrekking en de registratie van slaven. Essentieel voor het stoppen van de slavenhandel was dat slaven het recht kregen om als familie (dat wil zeggen moeder en kinderen) bij elkaar te blijven. Ook werden er beperkingen gesteld aan het verplaatsen van slaven van de ene naar de andere plantage.

In zijn eigen publicaties had Van den Bosch zich al min of meer tot een dergelijk optreden verplicht. In 1818 had hij zich net als Van Hogendorp positief uitgelaten over de afschaffing van de slavenhandel,[93.] en hij verwachtte van die afschaffing een gunstig effect op de behandeling van slaven. Over de slavernij zelf was hij echter gematigder dan Van Hogendorp, die haar op termijn zag verdwijnen. 'Het is een heilige plicht van ieder die daartoe geroepen is, het lot van den ongelukkigen neger te verbeteren, voor zoo verre dit zonder gevaar van de maatschappelijke orde waarin wij leven te verbreken, geschieden kan.' Daarop volgde echter meteen dat de belangen van de planters niet uit het oog verloren mochten worden en gematigdheid nodig was. Hij stond 'trapsgewijze verbetering van het lot der slaven' voor en waarschuwde tegen de waan van de dag.[94.]

Johannes van den Bosch heeft een duidelijk herkenbaar stempel gezet op het Surinaamse regeringsreglement van 1828. Behalve door zijn landbouwervaringen in Nederlands-Indië ten tijde van Daendels en zijn eigen uitgangspunten bij de Maatschappij van Weldadigheid, heeft hij zich wellicht ook laten inspireren door de Engelse Society of West-Indian Planters and Merchants. In de hoop de Engelse publieke opinie, die sterk anti-slavernij was, gunstig te stemmen, ontwikkelde deze organisatie in 1823 een programma gericht op christelijk onderwijs voor de slaven, geen werk op de rustdag, een wettelijke regeling van lijfstraffen, regulering van vrouwenarbeid en klachtenrecht voor slaven. Ze propageerden een houding van vaderlijke zorg van de eigenaar ten opzichte van zijn slaven. In Engeland zou deze poging om het emancipatie-tij te keren mislukken, mede omdat veel eigenaars zelf niet op hun plantages woonden en de opzichters daar tot zo'n paternalisme niet genegen waren.[95.] De Engelse rechter Lefroy schreef Lammens vlak voor zijn vertrek in 1828 dat juist vanwege dit hervormingsstreven in de aan Suriname grenzende kolonies het einde van de slavernij langzaam maar zeker in zicht kwam en dat de Surinaamse slaven dat heel wel wisten. Refererend aan de conservatieve generaal die in Engeland hard was opgetreden tegen demonstranten concludeerde Lefroy: 'Let the Duke of Wellington stop it, if he can!!! I am of opinion (save in your presente) that he might as well attempt to piss against the Wind.'[96.]

Het regeringsreglement werd in Suriname halfhartig uitgevoerd. In 1832 werd artikel 117 over de onmondige kinderen zelfs weer geschrapt. Maar mede door Van den Bosch' optreden kon in 1828 de slavenhandel als zodanig min of meer van de politieke agenda; haar plaats werd overgenomen door de kwestie van afschaffing van de slavernij. Opnieuw zette Engeland, met zijn eigen Aboli-

tion of Slavery Act van 1833, die in augustus 1834 van kracht werd, de toon.[97.] Maar afschaffing van de slavernij was een binnenlandse aangelegenheid die de bondgenoten niet opgelegd kon worden. Het was dit vraagstuk vooral dat Gaspar van Breugel tot aan de uiteindelijke Nederlandse afschaffing van de slavernij in 1863 veel hoofdbrekens zou gaan kosten.

In het reglement van 1828 had Johannes van den Bosch christelijke opvoeding van slaven voorgeschreven, maar het initiatief daartoe, net als in Nederland ten aanzien van het christendom gold, in particuliere handen gelaten. De raad fiscaal baron Van Heeckeren en H.R. Hayunga[98.] richtten vervolgens in Paramaribo de Maatschappij ter Bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de Slaven en Kleurlingen in de Colonie Suriname op. Deze maatschappij stelde zich ten doel om de slaven op de plantages door hernhutters godsdienstles te laten geven, opdat ze zich tot het christendom zouden bekeren. Door via deze hernhutters de slavernij in te passen in een expliciet christelijk kader, hoopten de 'aanzienlijken' uit het koloniaal bestuur en de kerken, die deze maatschappij als particulieren oprichtten, de principiële kritiek op slavernij voor te blijven. Met een prompt initiatief wilde men de koloniale overheid, en vooral het Nederlandse gezag en de Nederlandse publieke opinie, geruststellen opdat de planterselite baas op eigen erf zou blijven. De kleine politieke elite in Nederland vond het best. Ze keek de andere kant op en kreeg de gewenste rust op dit front. De regering had de handen al vol aan de Java-oorlog.

Wel werd in Nederland in 1829 ook een Nederlandse afdeling van de Maatschappij ter Bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de Slaven en Kleurlingen in de Colonie Suriname opgericht. Voorzitter was jonkheer G. Schimmelpenninck, in het dagelijks leven president van de Nederlandse Handel Maatschappij. De Nederlandse afdeling was opgericht op verzoek uit Suriname, door J.D. Janssen, adviseur van de regering aangaande de staatsbemoeienis met kerken, samen met twee predikanten, Dermout en Uden Masman. Er zaten verschillende hoge en/of gepensioneerde ambtenaren in het bestuur die directe bemoeienissen hadden met het koloniale bestuur, alsmede predikanten van verschillende richtingen (luthers, remonstrants, hervormd, waals) met contacten in Oost en West. De advocaat David van de Wijnpersse was secretaris.[99.] Met hem trad ook Gaspar van Breugel, als organisator van de afdeling Haarlem van deze maatschappij, in een levendige correspondentie. (Kortheidshalve werd deze Nederlandse tak van de maatschappij naar haar vestigingsplaats de 'Haagsche Maatschappij' genoemd. Dat zullen we hier verder ook doen.) Voornaamste taak van de Haagsche Maatschappij was fondsenwerving in Nederland, teneinde de hernhutters het werken mogelijk te maken.

De Moravische broeders (naar hun Zuid-Duitse vestigingsplaats Hernhut ook hernhutters genoemd) werden door het initiatief van de Haagsche Maatschappij als het ware geprivilegieerde zendelingen in Suriname.[100.] Voor dit protestantse zendingsgenootschap, ontstaan uit de Hussitische beweging in de vijftiende eeuw, was zending de essentie van het evangelie. Met dat doel had men in 1735 een gemeenschap gesticht in Zeist, onder de naam Evangelische broedergemeente.[101.] De zending bracht hen over de hele wereld: van Labrador tot Zuid-

Afrika. De zendelingen waren vaak eenvoudige ambachtslieden, hun religieuze overtuiging was sterk biblicistisch, geschraagd door weinig theologische achtergrondkennis en een oprechte afkeer van wat zij beschouwden als afgoderij. Ze interpreteerden het bijbelverhaal van de vloek van Cham niet als grond voor slavernij en verafschuwden de Surinaamse toestand op morele gronden. Waar echter Romeinen 13 'Eert de overheid' als uitgangspunt van hun zendingsinstructie gold, konden ze de slavernij juridisch niet als illegitiem beschouwen en preekten ze de zwarten berusting.[102.] Daarbij volgden de zendelingen de nieuwtestamentische ethiek van Paulus: '... Want de slaaf, die in den Here geroepen werd, is een vrijgelatene des Heren; evenzo is hij, die als vrije geroepen werd, een slaaf van Christus. Gij zijt gekocht en betaald. Weest geen slaven van mensen. Broeders, iedereen blijve voor God in dien toestand, waarin hij werd geroepen' (1 Corinthiërs 7:20-24). Hieraan ontleenden de zendelingen de overtuiging dat voor een slaaf de doop beslissender was dan een brief van vrijlating. Een bekeerde slaaf was, als dienaar van God, immers een geheiligd mens, net als zijn meester.[103.]

Door het christelijk onderwijs aan slaven als voornaamste hervormingsinstrument inzake slavernij voor te stellen en dit onderwijs in handen te leggen van een christelijk genootschap dat los stond van de Nederlands Hervormde Kerk, voorkwam de christelijke blanke elite in Suriname dat de bekering van slaven voor hen zou moeten leiden tot een gelijkwaardige omgang met gedoopte zwarten. Aan de uitbesteding van het christelijk onderwijs aan de hernhutters zat bovendien een klassenaspect. G.S de Veer, zoon van de voormalige Surinaamse gouverneur-generaal en vanaf 1847 topambtenaar op het ministerie van Koloniën die de hernhutters zeer hoog achtte, bracht dit onder woorden toen hij in 1849, zelf inmiddels vice-voorzitter van de Haagsche Maatschappij, over hen schreef: 'Zij zijn brave verdienstelijke menschen die met hart en ziel het predikambt vervullen, maar veelal van weinig beschaving en menschen- en zaakkennis missende. Zij hebben behoefte aan de leiding van een schranderen bestuurder, teneinde aan hunne werkzaamheden eene goede rigting te geven.'[104.]

Gaspar van Breugel was een enthousiast activist voor de Haagsche Maatschappij, en in de lijsten van zijn donatieafdracht figureert opnieuw het complete Haarlemse 'Hodgespatriciaat' dat ook de Maatschappij van Weldadigheid steunde. Van Breugels schoonmoeder de weduwe Canter Camerlingh, de families Quarles van Ufford, Van Wickevoort Crommelin, Van Lennep, Enschedé... ze gaven jaar na jaar weer geld.[105.] Geld ophalen en geld geven voor de zending was lange tijd de voornaamste activiteit waarmee uitdrukking werd gegeven aan een flauwe notie dat op termijn slavernij wellicht afgeschaft zou moeten worden. Op termijn betekende: als de slaven waren bekeerd en voorbereid op vrij burgerschap.

In 1842 leefde de discussie politiek op, naar aanleiding van een interventie van de Engelse quakers, die in de decennia daarvoor ook in het Engelse debat over slavernij een grote rol hadden gespeeld. Op hun aandringen[106.] vroegen Groen van Prinsterer en 56 anderen uit kringen van het Réveil in 1842 om koninklijke goedkeuring voor een Maatschappij ter Bevordering van de Emancipatie der Slaven. Dirk van Hogendorp, (de zoon van de inmiddels overleden G.K.

van Hogendorp), die zijn radicale kritiek tegen particuliere organisaties blijkbaar overboord had gezet, trad aan als president. Daarnaast werd een petitie voor snelle afschaffing van de slavernij ingediend, ondertekend door 125 mensen uit liberale kring. Beide petities werden door koning Willem II, op advies van minister van Koloniën J.C. Baud, afgewezen, ondanks het feit dat in 1842 de regering er in feite al van overtuigd was dat de slavernij zou worden afgeschaft. De vraag was alleen wanneer en hoe. En in Suriname wilde men er niets van weten.[107.]

In 1848 kwam in Frankrijk de Tweede Republiek tot stand en werd ook daar de slavernij afgeschaft. Nederland kreeg de nieuwe Thorbeckiaanse grondwet, waarin de macht van de koning drastisch werd beknot door de ministeriële verantwoordelijkheid en ook het koloniale en buitenlandbeleid onder parlementaire controle kwam te vallen. Maar ook nu, als in de Staatsregeling van 1897, werd de slavernijkwestie niet genoemd; ze was als wisselgeld gesneuveld in de onderhandelingen over de nieuwe regering. Het moet een erg grote stap zijn geweest voor de hernhutters, dat juist zij hun eerbied voor de overheid opzij zetten en in dat jaar 1848 aan de bel trokken in een fel geschrift van Otto Tank tegen de wantoestanden in Suriname. Ook op deze tekst komen we terug (zie hoofdstuk 5). De planters in Suriname reageerden zo furieus op de aanval, dat het Zeister Zendingsgenootschap Tank moest laten vallen en alles weer zijn loop nam. Emancipatie verdween uit de politiek, Gaspar van Breugel haalde geld op voor de zending en slechts een enkeling (onder wie op het ministerie van Koloniën, G.S. de Veer) bleef studeren op allerlei alternatieve mogelijkheden om de slaven vrij te verklaren, de planters af te kopen, en de maatschappijontwikkeling van een postemancipatie-Suriname te verzekeren. Emancipatie zou er komen, maar men had blijkbaar alle tijd. Voor de liberale regering onder Thorbecke golden andere prioriteiten.

Dat duurde weer eens vijf jaar, tot in 1852 *Uncle Tom's Cabin* verscheen en de Nederlandse vertaling van 1853 (naar de twintigste Engelse druk) in één jaar vier drukken beleefde.[108.] J. Wolbers reageerde op het boek met een brochure getiteld *De slavernij in Suriname of Dezelfde gruwelen der slavernij, die in de 'negerhut' geschetst zijn, bestaan ook in onze West-Indische koloniën!*[109.] De brochure eindigt met de statuten van de in 1842 reeds opgerichte maar ingeslapen Maatschappij tot Afschaffing van de Slavernij. Op initiatief van Groen van Prinsterer was deze in 1853 weer wakker geschud. Da Costa, die in 1823 nog niets zag in afschaffing van de slavernij, aarzelde nog steeds 'of er in de Schrift een dadelijk verbod van de slavernij te vinden is'. Ook hij verklaarde zich in 1853 echter voor emancipatie 'vanwege de gruwelen die de slavernij vergezellen'.[110.] Velen klommen nu in de pen om emancipatievoorstellen te ontwikkelen. Er werd een staatscommissie ingesteld die met een voorstel moest komen waar alle betrokkenen zich in zouden kunnen vinden. En toen nog moest het tot 1862 duren voordat er een wet aangenomen werd in het parlement die de slaven van Suriname vrij verklaarde per 1 juli 1863, gevolgd door een periode van staatstoezicht tot 1 juli 1873.

De vraag naar het waarom - waarom de slavernij in Nederland dertig jaar later dan in Engeland, vijftien jaar later dan in Frankrijk wordt afgeschaft - intrigeert. Ze is wel eens omgedraaid: waarom Engeland dertig jaar eerder was dan

Nederland, maar dat draagt niet bij aan een bevredigend antwoord.[111.] De kwestie kan niet louter met een betoog over slavernij worden beantwoord, maar behoort tot de verdwijnpunten van het Nederlands imperialisme, waarin mensen opgaan in abstracties en niet meer zichtbaar zijn. Misschien kan Gaspar van Breugel straks in ieder geval bijdragen aan een groter inzicht in de werking van de collectieve mechanismes die in Nederland een halve eeuw lang een dergelijk groot en alom bekend moreel probleem op afstand wisten te houden.

Onvrijwillig monopolist

Het monopoliestelsel mocht zichzelf na 1815 dan overleefd hebben, in de handel met Japan bleef Nederland hiermee tot het eind van de jaren vijftig opgezadeld. Het was een onvrijwillig monopolie, maar deze unieke toegang tot Japan kwam koning Willem I aanvankelijk niet slecht uit, met het oog op de politieke verhoudingen binnen Europa. De mogelijkheid die zich in 1813 had voorgedaan om dit monopolie door Engeland open te laten breken, was toen door Doeff en Blomhoff effectief gesmoord in 'ouderwets' monopolistisch en anti-Engels denken. In dat jaar, nog net gelegitimeerd door de oorlog in Europa, had Raffies vanuit Batavia een poging gedaan om het Nederlandse handelsmonopolie met Japan over te nemen. Hij zond een schip met Doeffs voorganger Willem Wardenaar die de regels en seinvlaggen kende voor het binnenvaren van de Baai van Nagasaki, teneinde de Engelsman Daniel Ainslie te brengen als opvolger van Doeff. Doeff en Blomhoff waren in eerste instantie verheugd dat er eindelijk een schip kwam, maar toen ze begrepen dat het ging om het overnemen van de handelspost op Decima door Engeland, weigerden ze mee te werken. Ze joegen Wardenaar en Ainslie de stuipen op het lijf door te vertellen dat de Japanners de hele bemanning zouden vermoorden, zodra ze zouden begrijpen dat ze niet met een Nederlands maar met een Engels schip waren gekomen. In 1808 was de jonge Engelse zeeroverkapitein Fleetwood Pellew er namelijk in geslaagd om op zoek naar buit en schepen met zijn schip de *Phaedon* de Baai van Nagasaki binnen te varen op een moment dat de Japanse wacht niet paraat was. Dat incident was goed afgelopen, maar nog altijd zinden de Japanners op wraak. Dat was, stelde Doeff, alleszins begrijpelijk, omdat vanwege het incident met de *Phaedon* 'den Gouveneur van Nagazackij en vijf stedehouders van den Prins en landsheer van Hiseng [Fizen] zijnde commandanten op de keyzerswagten zig de buik hebben moeten snijden en dooden'. De landsheer van Fizen zelf had '100 dagen lang in zijn huis toegespijkert in arrest gezeten zonder zich in alle die tijd den baard te hebben moogen scheeren, en welke prins, ongereekend nog eene menigte mindere Japanders, dan ook den dood heeft gezwooren aan alle Engelschen die hem ooit in handen mogten vallen, hebbende het volk van gen. Prins tegenswoordig overal de wagt'.[112.] De Japanse wacht, hoog boven Decima uitkijkend over de baai, was in 1813 dus ingezet ter bescherming van het handelsmonopolie van Nederland tegen de Engelsen; Doeff en Blomhoff konden zich bin-

nen de context van Europese handelsrivaliteit geheel vinden in deze Japanse visie op Decima. Wardenaar en Ainslie hadden dan ook stilletjes hun lading handelswaar afgegeven en ervoor gezorgd dat de Japanners geen Engels hoorden praten. Jan Cock Blomhoffs handtekening onder de uitleg van Doeff over het niet overgeven van het handelsmonopolie vonden ze echter onvoldoende. Blomhoff zelf moest mee naar Batavia om Raffies uit te leggen waarom het handelsmonopolie niet overdraagbaar zou zijn. Raffies accepteerde Blomhoffs uitleg niet. Hij probeerde hem goedschiks of kwaadschiks aan zijn kant te krijgen, hij bood hem geld, sloot hem op, en toen dat niets veranderde aan Blomhoffs opstelling zette hij hem op de boot naar Engeland. Daar aangekomen (in 1815) was Napoleon echter al verslagen en waren de onderhandelingen over de teruggave door Engeland van de Nederlandse koloniën begonnen.

Blomhoff kon dus als vrij man naar Nederland gaan, waar het heroïsche verhaal over hoe Doeff en hijzelf 'de eer van Nederland' en 'de vriendschap tusschen twee natieën' hadden onderhouden door ervoor te zorgen dat de Nederlandse vlag op Decima bleef waaien, goed in de smaak viel.[113.] Het poetste misschien de herinnering uit aan de (grotendeels genegeerde) instructie van stadhouder Willem V uit 1795, om de koloniën en schepen op zee over te geven aan de Engelsen. En het gaf Willem I misschien het idee dat Japan een van de terreinen was waarop Nederland eigen beleid kon maken, los van Engeland. Maar daarmee kwam ook een einde aan de koers die onder meer A.R. Falck had voorgestaan, vanuit de verwachting dat Japan zou breken met zijn politiek van afsluiting. In 1812, had Falck retorisch gevraagd of het een hersenschim zou zijn om '...te gelooven, dat Japan bestemd is, om zich eerlang weder in de gemeenschap te stellen met de rest der wereld? dat een zoo gewigtig voorval voor hetzelfde tijdvak is weggelegd, dat door de doorsnijding der Panamasche landengte en de verlevendiging der vaart op de Stille Oceaan zal worden vereeuwigd? en dat de beschaving, volgens den haar aangewezen kreitsloop, uit het Oosten naar het Westen, door middel eener geestrijke en edelmoedige natie, zooals de Japannezen, moet worden teruggebragt in die uitgestrekte velden van het Aziatische werelddeel, uit welken zij voor onheuglijke tijden tot ons is overgekomen?'[114.]

Blomhoffs relaas in 1815 maakte een eind aan Falcks speculaties; het was een aanwijzing dat de Japanse afsluiting nog volop bestond. Hij ontving wegens dapper gedrag van koning Willem I een onderscheiding in de net ingestelde Orde van de Nederlandse Leeuw. Ook voor Doeff kreeg hij een onderscheiding mee. Met deze lintjes keerde hij in 1817 terug naar Japan om Doeff op te volgen. Dat hij ook het gezin dat hij inmiddels had gesticht meenam, getuigt ervan dat ook hij dacht, mèt Falck, dat er inmiddels toch wel iets veranderd zou zijn in Japan. Dat bleek niet het geval. Alleen Europa was veranderd, en de Nederlanders op Decima legden zich weer neer bij de Japanse visie op de Europese handel. Titia Blomhoff-Bergsma verliet met Doeff het eiland Decima.

De Japanse autoriteiten werden door Blomhoff als nieuw opperhoofd op gepaste wijze geïnformeerd over de veranderde politieke constellatie in Europa. Zij beantwoordden deze berichten met de lofzang: 'Weledele Heer Opperhoofd, O! Eeuwig durende Vreede, eeuwig durende vreede, welke grondlegger is de

Kroonprins van Holland; zulke dapperheid die hij bij den slag van Waterloo heeft betoond is tot heeden toe in verscheide beschrijving van geheele Europa Ja zelfs van Jappan niet te vinden, waardoor geheel Europa niet alleen maar ook Indie van 't gevaar van den oorlog bevrijd is, en het welzijn van alle Natiens moet hem toegeschreven worden. Leeve de Kroonprins van Nederland.'[115.] En terwijl Blomhoff aldus het Nederlandse prestige op Decima hoog hield, legde Doeff zich in Nederland toe op de herinnering aan hun doortastendheid in de confrontatie met Engeland op Decima. Hij was er dan ook trots op, getuige het feit dat hij zich met zijn lintje liet portretteren door Hodges (**Ill. 2.4**) en zijn verwijt dat in de geschiedschrijving dit incident onderbelicht werd.[116.] De gebeurtenis kreeg een plaats in de historiegalerij van Jacob de Vos en wordt nog steeds in schoolboeken smakelijk gememoreerd.[117.]

Maar ondertussen zat Nederland geheel vastgemanoeuvreerd in een positie die tot een anachronisme werd. Er mocht één schip per jaar komen, en Raffies medebestuurder John Crawfurd spotte: 'a single shipload a year being in the end enough to satisfy a whole empire.'[118.] Hij vond dat de Nederlanders, door te hebben meegedaan aan de verwijdering van de Portugezen en de vervolging van het christendom in Japan, en zich bovendien neer te leggen bij de Japanse omgangseisen, de minachting van Japan over het hele Europese ras hadden afgeroepen. De handel was nu 'a mere pittance, unworthy of any consideration, except as it affords a mortifying lessen of the inevitable consequences of what the unjust and illiberal character of our commercial policy with the Eastern nations is capable of bringing about'. Crawfurd betreurde het openlijk dat de poging van zijn superieur Raffles om het monopolie open te breken was mislukt. De Nederlanders konden er maar beter mee ophouden in Japan.[119.]

De eigen canonisering van dat gebeuren als een heroïsche anti-Engelse zet, ingegeven door een combinatie van interne Nederlandse, interne Japanse en Nederlands-Engelse drijfveren, stond ook in Nederland een zakelijke analyse van het handelscontact met Japan in de weg. De relatie met Japan was commercieel inderdaad amper aantrekkelijk en bovendien behoorlijk arbeidsintensief. Voor het Japanse gouvernement was Engeland de grote vijand. De Engelse expansie werd met argusogen gevolgd en mocht in Japan geen kans krijgen. De Japanners eisten in hun afkeer van Engeland bijvoorbeeld vanaf de tweede helft van de jaren twintig een 'certificaat' waaruit bleek dat het textiel dat gestuurd werd niet van Engelse makelij was maar echt uit Nederland kwam.[120.] Van Engelse zijde was men evenmin zachtzinnig. Crawfurd speculeerde bijvoorbeeld openlijk over de mogelijkheden om het monopolie open te breken door Japan te veroveren. Op zich achtte hij dat eenvoudiger dan het veroveren van China. Het wachten was, qua manschappen en schepen, op de verdere ontwikkeling van Amerika. Amerika, niet (zoals Falck voorzag) Japan was 'the nursery of the race of men that is to conquer and civilize Asia'. [121.]

Blomhoff slaagde er ondertussen in om de handel weer op te krikken tot het niveau van voor de Franse tijd, en werd hiervoor alom geprezen. Maar veel winst zat er voor Nederland niet meer aan vast. Ook Blomhoffs opvolgers J.W. de Sturler, G.F. Meilan en J.W.F. van Citters zagen geen groeimogelijkheden voor de

handel met Japan. Hun voornaamste contactpersoon in het onderhouden van deze handel vanuit Nederland was Hendrik Doeff. Voor hem was de handelsrelatie met Japan alles en hij vereenzelvigde zich geheel met de oude gang van zaken. Hij betwistte de rekensom van gouverneur-generaal van NederlandsIndië baron Van der Capellen volgens welke de handel verlies leed en mopperde op Blomhoff dat die daarover desgevraagd alleen maar onduidelijke en oppervlakkige opmerkingen had gemaakt. Ook verdedigde hij het strikte systeem van het zenden van geschenken waar de Japanse autoriteiten jaarlijks om verzochten. En na de Belgische opstand schreef Doeff eigener beweging een brief aan de koning waarin hij hem waarschuwde dat het Japanse gouvernement moest worden ingelicht, voordat de Zuid-Nederlanders het 'in hun hoofd moogen krijgen om door (volgens hunne aart) valsche voorgevens, als nog tot Holland behoorende, ons aldaar slinks te onderkruipen en het Hollandsch opperhoofd aldaar in onaangenaame omstandigheden te brengen'. Aan de Japanners moest vooral verteld worden dat het godsdienstig verschil de doorslag had gegeven in de afscheiding. '... de Japanders kennen zeer goed de Godsdienst der Jezuïten, en die is in Japan vooral geen gangbare munt.'[122.]

Hendrik Doeff ergerde zich ook aan het gedrag van de geneesheer van Decima, Ph.F. von Siebold, die een actieve wetenschappelijke belangstelling voor Japan aan de dag legde. Von Siebold, die van 1823 tot 1830 als geneesheer aan de factorij verbonden was, schikte zich niet in de strikte hiërarchie van Decima en vroeg zelfs toestemming om een tijdje in Edo (Tokyo) te mogen wonen. Het opperhoofd van de Nederlandse handelspost werd geacht eens per vier jaar naar Edo toe te gaan. Daar werd hij in audiëntie ontvangen en diep buigend werden dan aan de shogun de geschenken aangeboden waarom deze zelf had gevraagd. Doeff vreesde dat de nieuwlichterij van Von Siebold, die morrelde aan de begrenzingen van Decima en de bijbehorende etiquette, de Japanse autoriteiten wel eens boos zou kunnen maken.

Maar niet alleen Von Siebold vond het moeilijk zich neer te leggen bij de situatie in Japan (hij werd in 1830, zoals Doeff voorzien had, inderdaad het land uitgezet op verdenking van spionage; een van zijn Japanse contactpersonen werd ter dood veroordeeld). Het monopolie op de voorwaarden van Japan strookte steeds minder met de opvattingen over internationale vrijhandel en commerciële bondgenootschappen die de Europese expansie begeleidden en die ook in Nederland de basis voor het internationale beleid waren geworden. In Kaempfer (1733) was de afsluitingspolitiek van Japan nog verdedigd als zijnde goed voor de welvaart en het welzijn van dat land zelf. Maar Kaempfers eigen referentiekader werd evenzeer gevormd door autoritaire politieke systemen en defensieve monopolistische handelsopvattingen. Rond 1833 zagen Nederlandse kenners van de situatie in Japan de afsluiting echter in de eerste plaats als krachttoer van een autoritair bewind om de strikt hiërarchische Japanse maatschappijordening overeind te kunnen houden in een veranderende wereld. Door vrijhandel - en dus een rechtstreeks contact van handelaren met de bevolking - zou dit bewind zeker onderuit gaan. 'Vrije onbelemmerde verkeering met de inlandsche bevolking zou ligtelijk leiden om bij haar begrippen van staatkundige en burgerlijke

vrijheid op te wekken, te eene maal onbestaanbaar met den drang van het regeringstelsel, onder hetwelk zij thans gebukt gaat,' schreef Van Citters in 1833. De Japanse regering wilde dat het land zelfvoorzienend was, ze hield de handel beperkt en vaardigde verordeningen uit tegen 'pracht en praal' teneinde geen afhankelijkheid van importproducten te laten ontstaan.[123.] Op basis van deze analyse werd geconcludeerd dat Nederland weinig anders kon doen dan de handelspost stationair te bemannen. De geringe winstmarge werd voor lief genomen om tenminste een voet tussen de deur te houden.

Het was de eerste Engelse aanval op China in de Opiumoorlog die tot de eerste nieuwe diplomatieke activiteit van Nederland richting Japan aanleiding gaf. Engeland (en Europa) had groot belang bij het inkopen van Chinese thee, maar werd als handelaar slechts onder strikt beperkende voorwaarden tot de Chinese markt toegelaten. De thee was lange tijd duur betaald met zilver ('China was the tomb of European silver'), tot ook de opium in de handel zijn intrede deed (Bengaalse opium, Turkse opium) en Engeland de handelsbeperkingen trachtte op te heffen teneinde daarvoor een grotere (verslavings)markt in China te creëren.[124.] De Engelse bombardementen van havenplaatsen in 1841-1842 dwongen de openstelling af van een beperkt aantal Chinese havens voor internationale handel op basis van extraterritoriale rechten. Engelse, Amerikaanse en Russische schepen voeren sindsdien geregeld in de Japanse wateren, op weg van en naar China. Rusland had inmiddels geheel Centraal-Azië gekoloniseerd, was Japan tot zeer dicht genaderd en bedreigde het noorden van China.

De Nederlandse regering (inmiddels onder koning Willem II) greep deze spanningen aan om aan de verhouding met Japan te gaan morrelen. Er werd een brief opgesteld, gericht aan de Keizer van Japan, 'op sierlijk perkament geschreven, als zegel voorzien van een medaillon met konings borstbeeld en 's Rijks wapen, besloten in een zilveren doos'. De brief aan de keizer werd met bijbehorende geschenken naar Decima gebracht met het fregatschip *Palembang.* Hij was opgesteld in overleg met onder anderen Von Siebold en maakte in vriendelijke bewoordingen duidelijk dat, wat Japan ook zou wensen, haar grenzen vroeg of laat gewapenderhand opengebroken zouden worden. Zo werd dat uitgelegd: '...Toen voor 30 Jaren de oorlogen in Europa eindigden begonnen al de volken zich over te geven aan de bedrijven des vredes. De Koningen, indagtig aan de les des wijzen, openden voor hunne onderdanen alle wegen tot den handel. De volken groeiden aan in talrijkheid en de ontdekkingen in werktuigen en scheikunde maakten den handenarbeid in vele opzigten minder noodig. Handel en nijverheid namen overal ontzettend toe, maar des niettemin ontstond in vele landen gebrek aan middelen van bestaan. Dit was vooral het geval in het magtige en rijke Engeland. Rusteloos nieuwe uitwegen zoekende voor zijner handel, geraakte het in dat streven soms in twist met vreemde volken. De Engelsche Regering is dan door den drang der omstandigheden verpligt, om hare onderzaten met kracht bij te staan en te beschermen. Op die wijze ontstond twist tusschen de Engelse kooplieden en de Chinesche ambtenaren te Canton, en die twist voerde tot oorlog. De oorlog was noodlottig voor China, - duizende Chinezen kwamen om, steden werden verwoest en millioenen schats aan den overwinnaar als

brandschatting opgebragt. Soortgelijke rampen bedreigen thans Japan (...) Twist sleept oorlog na, en oorlog brengt verwoesting aan. Het zijn deze gevaren, waarvoor de Koning wenscht dat Japan worde behoed, erkentelijk als hij is voor de gastvrijheid, sedert meer dan twee eeuwen door zijne onderdanen aldaar genoten.

De Wijsgeer zegt: “In veiligheid moet tegen het gevaar, bij rust moet tegen de wanorde gezorgd worden”. De Koning heeft den gang der tijden ernstig overwogen. Het verkeer tusschen de volken der aarde neemt met rassche schreden toe. Eene onwederstaanbare kracht trekt ze tot elkander. Door de uitvinding der stoomschepen, worden de afstanden gestadig verkleind. Een volk, dat bij die algemeene toenadering in afzondering zou willen blijven, zou met velen in vijandschap geraken...' etc.[125.]

Op 1 oktober 1844 werd de brief in Japan ontvangen. (**Ill. 3.4**) Het antwoord kwam van de Japanse Staatsraad en was gericht aan 'de Rijksgroten van Nederland', geschreven in Chinese karakters en 'in zuiver Chinese kanselarij stijl'.[126.] In het antwoord, gedateerd september 1845, en voorjaar 1846 in Nederland aangekomen, werd duidelijk gemaakt dat Nederland eigenlijk te ver was gegaan met zich van vorst tot vorst te richten. Het feit dat de brief werd beantwoord, mocht dan ook niet als een precedent worden beschouwd; Japan wenste geen inmenging en alles moest blijven als in het verleden was bepaald. Alleen zou men wat lankmoediger zijn met schipbreukelingen voor de Japanse kust. Von Siebold interpreteerde het antwoord als 'eene beslissende uitspraak der Japansche Regering van te willen volharden in haar stelsel van afsluiting'. Minister van Koloniën J.C. Baud ging er echter vanuit dat het Nederlandse signaal vast wel was overgekomen. Hij wees op de noodzaak iedere indruk dat het om Nederlands eigenbelang zou gaan te vermijden en stelde voor om de zaak verder te laten rusten. De Nederlandse regering deed echter mededeling in Londen, Parijs en Washington van het Japanse standpunt en raakte via ambassadeur F. Testa hierover in gesprek met de Verenigde Staten. Tussen 1847 en 1852 vond overleg plaats over de manier waarop Nederland kon samenwerken met de Verenigde Staten om het Japanse isolationisme te breken.[127.]

In Japanse regeringskringen heerste ondertussen inderdaad wel degelijk onrust over de vele buitenlandse schepen voor de kust van Japan, over de aandrang die vanuit Amerika werd uitgeoefend op Japan, en over het verschil in macht en rijkdom dat aan het ontstaan was door het kolonialisme.[128.] Het waren uiteindelijk de Amerikanen die een doorbraak forceerden met de beroemde missie van commodore M.C. Perry in 1853-1854.[129.] De Nederlandse ambassadeur Testa berichtte op 12 maart 1852 dat een Amerikaans smaldeel koers had gezet naar Japan onder aanvoering van Perry, 'eenen man in de macht zijner jaren, kundig, ondernemend, beraden'. De Amerikaanse regering was, stelde Testa, zeer beslist in haar voornemens om Japans isolationisme te breken, mede met het oog op de aanstaande presidentsverkiezingen die de Whigs aan het roer moesten houden. De conservatieven waren op dat moment (hetzelfde jaar waarin ook *Uncle Tom's Cabin* verscheen) behoorlijk in het defensief vanwege hoog oplopende discussies over de slavernij in het Zuiden. 'Met bescheidenheid moet ik zeggen,' schreef Testa aan zijn minister van Buitenlandse Zaken, 'dat naar

Ill. 3.4 Eigentijdse portretten: van de koning aan de keizer

"De Koning zendt dezen brief af met een Zijner oorlogschepen, hetwelk hij hoopt dat hem een antwoord des Keizers zal brengen, en biedt den Keizer met dat schip zijne beeldtenis aan als blijk van toegenegenheid..," aldus koning Willem II in 1844 aan de Togukawa shogun lëjosji te Edo (Tokyo) (Nota van het historiële der buitengewone zending naar Japan in 1844; KIT). De beeltenis van de koning is een staatsieportret door Jean Baptist van der Hulst (1843). De koning, in zwart kostuum met goud gebrocheerde kraag en manchetten en gouden epauletten, heeft een combinatie gezocht van militair en wereldlijk gezag. Zijn militaire positie wordt gesymboliseerd door het Grootkruis van de Koninklijke Militaire Willemsorde. Zijn linkerhand rust op het gevest van zijn zwaard. Ter benadrukking van zijn bestuurlijke positie hangt de hermelijnen mantel om zijn schouders, terwijl op de tafel kroon en scepter op een opengeslagen boek liggen. De vorst rust met zijn rechterwijsvinger licht op dat boek, de grondwet. Bij de tafel staat de neogotische troon. De macht van de wet en de militaire macht zijn zorgvuldig in evenwicht.

Het enige van dit geschenk aan shogun lëjoshi dat nog rest, is deze foto. Omdat dit schilderij in 1844 nog eens werd gemaakt, bestemd voor Batavia, weten we dat achter het opgenomen gordijn, waar de foto erg spiegelt, een marmeren zuil en een doorkijkje op zee was geschilderd met in de verte een schip. Zuil en zee zijn een elegante abstractie van Batavia en het Nederlandse imperium (*Nederlands staatsieportret* 1973; zie ook **Ill. 3.1**).

De shogun (die zichzelf nooit staand ten voeten uit zou hebben laten portretteren - we zien dat pas bij de Japanse prent van de ontmoeting van Townsend Harris en de shogun in 1854 (Smith 1972, p. 238-9)) heeft het schilderij in zijn paleis in Edo bewaard. In 1855, toen Nederland bemiddelde voor

de Amerikanen, kreeg hij er een tweede bij, van koning Willem III. Na de Meji-restauratie van 1868 bleven de schilderijen aanvankelijk in het paleis in Tokyo, maar in 1889 werden ze, blijkens een publicatie uit dat jaar, overgebracht naar de Yushukan van het Yasukuni-heiligdom. Yasukuni (letterlijk: "de natie vrede brengen") is een sjinto-heiligdom dat door de Meji-keizer werd gewijd aan de zielen van hen die aan keizerlijke zijde tegen de shogun hadden gevochten. Er bevonden zich ook Japanse schilderijen die in westerse stijl waren geschilderd. De twee koningsportretten werden zo ingelijfd in het Japanse beeld van de omverwerping van het shogunaat, wellicht als belichaming van zowel een westers bondgenootschap als een westerse stijl. Ze zijn in de Tweede Wereldoorlog waarschijnlijk bij brand verloren gegaan.
(Informatie van Y. Kobayashi, in *The Japan-Netherlands Institute Newsletter,* nr. 57, april 1992; met dank aan Isabel van Daalen die dit artikel voor me vond en vertaalde, en de foto's heeft geregeld bij de Tokyo Universiteit. Zie ook: Buruma 1994, p. 225 e.v. over de functie van Yasukuni in de herdenking en verwerking van de Tweede Wereldoorlog.)

mij voorkomt het oogenblik voor Japan aannadert, waarop het zich zal moeten afvragen of het het uiterste wil afwachten, dan of, door in de tijd en goedschiks in onderhandelingen te treden, eene betere kans te loopen er het goedkoopst mogelijk van af te koomen.'[130.]

Perry voer naar Nagasaki met de opdracht om hoe dan ook, desnoods met geweld, toegang te krijgen tot Japan. De shogun gaf toe, en met enig militair vertoon werd de deur van Japan op een kier gewrikt. Sommige rivalen in Europa zagen dat als de zoveelste afgang voor de Nederlanders. Zo schreef de Franse krant *La Patrie* op 15 december 1853: 'Les Japonais qui, comme tous les autres Orientaux, ne connaissent d'autre droit que celui de la force, comprendront bien vite qu'ils doivent céder à la force des Américains, en vertu du même principe qui leur faisait fouler les Hollandais prosternés à leurs pieds.' Het knipseltje met dit commentaar werd door Hendrik Fagel in Parijs opgestuurd aan Van Hall (sinds 1853 minister van Buitenlandse Zaken) met de vraag of er geen officieel Nederlands antwoord op moest komen, en opgeborgen in het archief van Buitenlandse Zaken.[131.]

Met het Amerikaanse optreden liep het Nederlandse monopolie op zijn eind, maar Nederland stond nog niet geheel buitenspel. Juist in 1853 had Nederland aan Japan het eerste stoomschip geschonken, de *Soembing,* en Nederlanders gaven les op het Japanse marine-instituut dat ter voorbereiding van de openstelling in Nagasaki was opgericht. Decima werd aangehouden en Nederlandse functionarissen bemiddelden bij de verdragen die Japan afsloot met de andere handelsnaties. Von Siebold werd in dezen als particulier zelfs *consultant* van de tsaar.

De verdragen die in deze eerste jaren na de openstelling werden afgesloten, leken op de afspraken die China waren opgedrongen en waren voor Japan bepaald ongunstig. Erin werden extraterritoriale rechten bedongen voor Europese handelaars en zeelieden (waaronder eigen berechting van misdadigers), zolang Japan niet kon aantonen dat het land een behoorlijke rechtspraak had.[132.] De vernederingen van deze verdagen gaven aanleiding tot een heftige binnenlandse tegenreactie, onder de naam *joi:* 'verdrijf de barbaren'. In dat kader kwam het ook tot beschieting van schepen die door de Straat van Shimonoseki voeren en tot aanvallen op buitenlanders in havenplaatsen. Na de moord op twee Engelsen besloot Engeland tot een tegenactie en bombardeerde volgens de beste traditie van 'gunboat diplomacy' in 1863 de hoofdstad van Satsoema, Kagoshima. Het bombardement op deze havenplaats met zo'n 180.000 inwoners gaf in Europa echter aanleiding tot verontwaardiging. 'The bombardment of a town... is looked upon by every people of Europe with horror,' schreef *The Times* in 1863.[133.] Het maken van willekeurige burgerslachtoffers in handelsconflicten werd onjuist geacht. Tot nieuwe bombardementen kwam het niet meer, maar de dreiging ervan was wel voelbaar toen Franse, Engelse, Amerikaanse en Nederlandse schepen in 1864 samentrokken in de Straat van Shimonoseki; Nederland was present met het stoomschroefkorvet *Medusa.* (**Ill. 3.4**)

De Nederlandse opperhoofden Doeff. Blomhoff, Meilan en Van Citters hadden het in de voorafgaande decennia goed gezien. Met deze openstelling van

Japan werd de val van de Tokugawa shoguns inderdaad onafwendbaar. In 1868 kwam een einde aan hun heerschappij, die in 1603 was begonnen. Met de Mejirestauratie werd de Japanse keizer in zijn wereldlijke macht hersteld. Toen de nieuwe Japanse regering echter weigerde om buitenlands geld te lenen ter voorkoming dat te hoge schulden de Japanse soevereiniteit zouden ondermijnen, werd dit in het Westen betreurd. Vanuit Frankrijk werd zelfs de angst uitgesproken dat de Japanse ontwikkeling daardoor zou stagneren.[134.] In Nederland werd het verstilde Gezicht op Decima opgevolgd door de schilderijen van J.E. van Heemskerck van Beest van de Nederlandse schepen in het gezamenlijke vlooteskader in de Straat van Shimonoseki. Alsof, nadat Japan werd opengesteld, nog eenmaal een schilderij in traditioneel genre moest worden gemaakt: een vloot op zee, een gewapende overmacht voor de kust van een verre havenplaats, de beschouwer kijkt vanaf het water naar het land. Alsof Nederland aan zowel Japan als Europa moest laten zien aan welke kant het stond. Daarmee droeg Nederland bij aan het inslaan van het Venster op de wereld, maar maakte ook de eigen plaats in Japan kapot. Japan werd voortaan door anderen verklaard.

Vraag en aanbod van een handelsnatie

Aldus vormde zich binnen het Europese krachtenveld na 1815 een Nederlandse natiestaat met de Nederlandse interventies overzee als belangrijk vormend bestanddeel en het handelsbelang als bewegende kracht. De bezoeker van het Nederlands panorama van de wereld rond 1830 ziet, vanuit het middentoneel Europa, de Nederlandse natie opdoemen als vrij agressieve kolonisator in de Oost, gevestigde zeemacht in de Middellandse Zee, opvoeder van slaven in de West, tolk voor het verre Japan. Handelsexpansie was aanvankelijk een belangrijke drijfveer achter het internationale beleid. En daarmee bieden goederen een houvast in de analyse van het imperialisme als cultuur. Temeer daar ook de politieke discusie van die jaren mede in termen van consumptie en consumptiepatronen werd gevoerd. In het goederenverkeer kunnen we dan ook een zekere materiële weerslag vinden van de Nederlandse verhouding met andere culturen.

In 1748 wees Montesquieu op die functie van goederen, in een betoog over de politieke werking van geschenken binnen verschillende politieke systemen: onder een despotisch heerser, in een monarchie of een republiek.[135.] In de relaties die de koning van Nederland aanging met andere regimes, met de Japanse shogun, de Javaanse vorsten, de Asantehene, de Ottomaanse sultan, maar ook in de commerciële uitwisseling van goederen in het kader van handel of van beheersing van de situatie, zien we hoe betekenisvol en machtsgeladen die uitwisseling als zodanig was en ook werd begrepen. Het was letterlijk zo dat naarmate de patronen op de katoenen stoffen beter werden, de Nederlandse invloed in de Oost verder kon uitbreiden.

Op het niveau van machthebber tot machthebber wordt de relatie van Neder-

Ill. 3.5 Zevende havengezicht of de wereldpolitiek: doorvaart door de Straat van Shimonoseki

Het stoomschip *Medusa* maakte in 1864 deel uit van een gezamenlijk vlooteskader met Franse, Engelse en Amerikaanse schepen. 'Les Hollandais, ces vieux et paisibles alliés de Japonais, auxquels ils avaient enseigné l'art moderne de la guerre, croyaient pouvoir passer impunément devant leurs canons.' Aldus begon de Franse marineman Alfred Roussin zijn verslag van de schotenwisselingen tussen de *Medusa* en de Japanse kustkanonnen (1866 (1993), p. 109). Er leek weinig over van de stellige bewering van minister van Buitenlandse Zaken Van Hall, tien jaar eerder in de Tweede Kamer, dat het de Nederlandse regering er alles aan gelegen was om 'Japan te brengen in gemeenschap met andere landen en zulks te doen op eene vredelievende wijze' (Mr F.A. van Hall in antwoord op vragen van Wolter baron Van Hoëvell d.d. 25-11-1853).
In Nederland was men niettemin trots op de verrichtingen van de *Medusa* onder commando van F. de Casembroot. Jacob Eduard van Heemskerck van Beest maakte er verschillende schilderijen over, waaronder dit schilderij ZM Stoomschip *Medusa* forceert de doorgang door de Straat van Simonoséki tussen Kioe-Sjioe en Hondo. Het is een laat voorbeeld van een historieschilderij; een genre dat aan het begin van de eeuw door koning Willem I sterk gestimuleerd was ter bevordering van een nationaal Nederlands bewustzijn, maar buiten de opdrachtensfeer nooit echt is aangeslagen binnen de Nederlandse schilderkunst.

land met Japan getypeerd door de jaarlijkse *Eisch van zijne Keijzerlijke Majesteit.* (**Ill. 3.6**) Jan Cock Blomhoff bewaarde de *Eisch* voor het jaar 1824.[136.] Het is een bundel bestellijsten, geschreven op Japans papier, van de goederen die de Japanse autoriteiten vanuit Europa als geschenk wensten te ontvangen. De toon ervan is zeer dwingend, en de omschrijving van de goederen is doorspekt met aanmerkingen op de kwaliteit van eerder geleverde goederen. ('Hier voorgemelde Artikelen moeten aanstaande Jaar zonder fout aangebragt worden.') De bevelende toon van deze Japanse bestelling, waarschijnlijk versterkt door het karige Nederlands en het ouderwetse taalgebruik van de Japanse tolken, is kenmerkend voor de positie van de Nederlanders in Japan. Nederlanders moeten altijd maar nederig zijn, de Japanners antwoorden op iedere vraag met een bevel, verzuchtte het opperhoofd Van Citters in 1833.[137.] Hij kon zich nog maar moeilijk verplaatsen in de archaïsche symboliek van de hofreis naar Edo en het aanbieden van geschenken als betoon van eerbied aan de shogun.

Blomhoff was, misschien door zijn jarenlange samenwerking met Doeff die diep in de Japanse cultuur was gedoken, veel gevoeliger voor die symboliek. Hij heeft de *Eisch* van 1824 bewaard, mogelijk als aandenken aan dit opmerkelijke handelscontact.[138.] Het stuk is onderverdeeld in diverse bestellingen, van verschillende instanties en gezagsdragers. Het Tolkencollege van Decima vroeg heel gericht om papier in verschillende formaten, potloden, drank en bepaalde boeken (waaronder een boek van Linnaeus en een exemplaar van Kaempfers *Beschrijving van Japan.* Diverse gouverneurs vroegen een bril: van groen steen met een zilveren rand, van zilver, of van goud, of ook een bril voor iemand die ouder is dan zestig. Ook horloges werden in soorten en maten besteld: een scheepshorloge, hanghorloge, zakhorloge, een tafelhorloge dat kan spelen, etc. Er werden schilderijen besteld met de maten erbij, dropjes, likeur en kina.[139.]

Eenmaal voelde de Nederlandse regering zich diplomatiek genoodzaakt om de shogun geschenken te sturen zonder dat hij daarom had gevraagd. Men wist heel goed dat dat niet hoorde. In 1832 had Doeff nog aan gouverneur-generaal Johannes van den Bosch uitgelegd dat het hier ging om hoofse geschenken. Spontane geschenken, wist Doeff, gaven alleen maar narigheid. Toen Van den Bosch in 1830 zonder dat daarom gevraagd was een 'hemel- en aardglobe' had gestuurd, was die dan ook zonder commentaar terug gekomen.[140.] Maar in 1844 richtte Willem II zich rechtstreeks tot de shogun om hem te overreden de Japanse afsluitingspolitiek op te geven. Doeff was al overleden. In overleg met Von Siebold werd de brief van de koning toch ook maar wel vergezeld van geschenken. Ook de oud-ambassadeur in Constantinopel, baron Van Zuylen van Nijevelt, was hierover gehoord 'speciaal voor de regelen van étiquette en pligtpleging aan de Hoven in het Oosten geldende en door Westersche gezanten aangeleefd wordende'.[141.] De geschenken waartoe werd besloten waren: een levensgroot portret van de koning (**Ill. 3.4**), kristallen kandelaars, een vaas, pistolen, een karabijn, land- en zeekaarten en een aantal wetenschappelijke werken in prachtbanden.[142.]

De shogun accepteerde na een lang oponthoud de brief en gelukkig ook de geschenken. De brief, schreef hij, mocht geen precedent zijn: hij wilde nooit

meer een brief ontvangen. Over de geschenken liet hij zich niet uit, maar hij beantwoordde ze met 45 grote kisten tegengeschenken plus een nagekomen kistje met papieren. Het betrof onder meer een groot aantal stoffen en geschenkrokken ofwel zijden kimono's *(cabayen)*.[143.] Ze behoorden tot het traditionele tegengeschenk van de shogun. Toen Jan Cock Blomhoff in 1818 voor het eerst zijn hofreis naar Edo maakte om de shogun eer te betuigen en de geschenken van de *Eisch van de keizer* te brengen, kreeg hij als antwoord op de meegebrachte geschenken vijftig van dergelijke kostbare kledingstukken: dertig van de shogun en twintig van de kroonprins.[144.]

Geschenken hielden het contact tussen de shogun en Nederland gaande op de voorwaarden van de shogun. Ze waren een essentiële voorwaarde voor de langdurigheid van de relatie. Zo'n rol speelden ze ook, zij het heel wat minder vreugdevol, in de verhouding van Nederland met de heersers in de Maghreb. Allereerst was daar het jaarlijkse 'vredestribuut' om de kaapvaart af te wenden. Nederland betaalde vanaf 1815 5000 Spaanse dollars (piaster) per jaar, totdat het systeem in 1830 in elkaar zakte.[145.] Had Nederland moeite om zelf het geschenk aan de shogun als tribuut op te vatten, het vredestribuut aan de pasja werd zonder meer als afgedwongen beschouwd. Daarnaast werden de Europese consuls geacht om ieder jaar bij gelegenheid van het begin en einde van de ramadan de pasja geschenken aan te bieden. Soms decreteerde Karamanli bovendien plotseling nieuwe gelegenheden waarbij hij geschenken wenste te ontvangen.

Lange tijd ondersteunden de westerse naties met hun cadeaus contre coeur de uitrusting van de kaapvaarders. Frankrijk leverde wel eens een compleet schip, de consulaire geschenken van Nederland of Denemarken bestonden veelal uit kogels, kanonnen, touw, planken, masten, buskruit en andere praktische zaken.[146.] Ook werden extra betalingen gedaan als geschenk. Het verlanglijstje van de pasja zal zijn imago in Europa niet echt goed hebben gedaan. Het lijkt erop dat de consuls in ruil ervoor vooral faciliteiten en voorwerpen gekregen hebben die hun verblijf in het land konden veraangenamen. Er is geregeld sprake van schenkingen van zwaarden, zadels en tuig voor rijpaarden, theekopjes of mantels. Of de pasja schonk een consul het gebruik van een buitenhuis in de heuvels boven de stad, met uitzicht op zee. Het is het type geschenken waarmee personen te vriend worden gehouden, niet naties.

De voornaamste autoriteit met wie de Nederlanders op de westkust van Afrika te maken hadden was Osei Bonsu, de Asantehene in Kumasi (door hen de koning van Assantije genoemd). Diens gouden stoel symboliseerde de eenheid van het rijk. De Marrée had een hoge dunk van deze vorst,[147.] en Daendels knoopte, met hulp van de Denen van Fort Christiansborg, in 1817 weer vriendschappelijke betrekkingen met hem aan. Maar na Daendels dood in 1818 verwaterde het contact, tot de Nederlandse regering in 1836 een missie onder leiding van generaal majoor Verveer naar de westkust van Afrika zond om nieuwe betrekkingen aan te knopen met Asantehene Kwaku Dua I. Met hem zou onderhandeld worden over de oprichting van een wervingsdepot voor soldaten, die in het koloniale leger in Nederlands-Indië zouden kunnen vechten.

Ter voorbereiding van de missie werd een oude medewerker van Daendels,

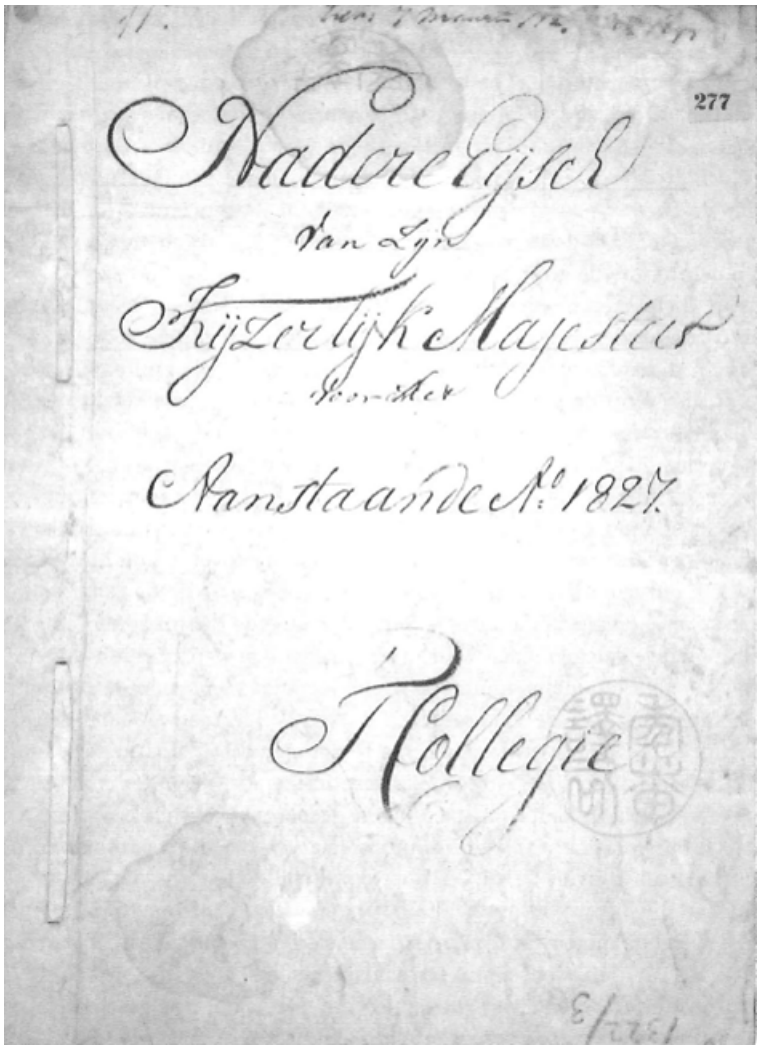

Ill. 3.6 Contact: de *Eisch* van de keizer
De jaarlijkse bestellingen uit Japan, *De Eisch van zijne Kijzerlijk Majesteit,* besloegen een groot aantal pagina's met een gedetailleerde opgave van de wensen van diverse autoriteiten. Op deze bladzijden uit de *Eisch* voor 1827 bestelt de gouverneur van Nagasaki onder meer studieboeken op het gebied van heelkunde en scheikunde, alsmede een klok. 'Deze Artikelen moeten aanstaande jaar zonder fout aangebragt worden.'

Nadere lijst van den Weledele achtbare Heer

Honda Sado no Kami Sama

Gouverneur van Nangasaki

1 Stel Heelkunde door Gesser in drie boeken
1 " Scheikunde " Ypij " in zeven "
1 Tafelhorlogie van Wille Albert Heen Zo als afgetekend

Deze Artikelen moeten aanstaande Jaar zonder feut aangebragt worden

Andries van Barneveld, geraadpleegd over de geschenken die het beste meegebracht konden worden voor de 'negervorsten' die men in Afrika zou ontmoeten.[148.] Hij deed de volgende suggesties: een troonstoel met rood fluweel en gouden passementen; een draagtroon, rood fluweel met gouden dito franjes ('men zoude in plaats van een kroon een Leeuw of Olyphant tot bovenstuk kunnen nemen'); twee dubbele jachtgeweren met zilverbeslag met toebehoren in mahoniehouten kistjes met zilver, en buskruit; pistolen met toebehoren; een zilveren van binnen vergulde schenkkan met een paar bekers en een blad; een zilveren terrine, soeplepel en zes of meer soepborden; een staande pendule ('misschien was een albaste als iets vreemd niet kwaad'); kleurprenten voor de kinderen en broers van de koning en speelgoed zoals magneetspelletjes, repetitiehorloges en dergelijke; en tenslotte damast, rood laken, Hollandse vlaggen en zes rottingen met zilveren knoppen.[149.]

Kwaku Dua I beantwoordde deze geschenken met 'een gouden pijp met het roer te Coomassie gemaakt' en een stukje zijden weefsel van Arabische makelij, 'hetwelk in het Afrikaansch binnenland als zeer kostbaar wordt beschouwd'.[150.] Bovendien zond hij een van zijn jonge zonen en een neef naar Nederland om er een westerse opleiding te krijgen.[151.] Zo gaf de Asantehene vorm aan een contact dat de incidentele missie zou overstijgen.

Uit deze drie voorbeelden blijkt iets van de veelal volstrekt ongelijksoortige verhouding waarin de verschillende heersers in die vroege negentiende eeuw tot elkaar stonden. In Nederland wist men feitelijk ook weinig over die heersers, men vulde het beeld zelf in. Er werd geen onderzoek gedaan vergelijkbaar aan Crawfurds driedelige historische-geografische studie over Java (1820). De Nederlandse beleidsmakers moesten het vooral hebben van hun eigen deskundigen, die er geweest waren. Zij adviseerden over de geschenken die men ongevraagd ging aanbieden; de geschenken die terugkwamen werden door diezelfde deskundigen beschreven en opgeborgen in het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. We zullen verderop zien hoe deze geschenken, gecombineerd met andere evenmin toevallig verzamelde voorwerpen, in dat museum bijdragen aan Nederlands wereldpanorama en het ontstaan van een essentialistisch beeld van de verschillende niet-westerse culturen.

De handel, niet het diplomatieke cadeauverkeer, bracht uiteraard de grootste en meest diverse goederenstroom van en naar Nederland. Wat de Maghreb betreft, waar Nederland expliciet haar handelsbelang zei te verdedigen, stelde die handel in feite weinig voor. Het voornaamste obstakel ervoor was volgens Jacques van Breugel de manier waarop Nederland zelf dat aanlegde. Omdat er weinig Nederlandse handelshuizen rond de Middellandse Zee waren gevestigd moesten handelaars altijd van derden inkopen. 'Voormaals was de koophandel geheel en al in handen der Joden en Mooren, sints 25 à 30 jaren echter hebben zich aldaar van tijd tot tijd Europeesche kooplieden nedergezet, hebbende hun medehandelaren te Malta, Livorno, Marseille, Triest, Ancona en Smirna.' Deze kooplieden moesten hun 'Engelsche, Hollandsche koopwaren, en hunne Coloniale als andere Noordsche artikelen' veelal bij de tussenhandel betrekken, en daardoor werden

de winstmarges op deze producten gering. Als Nederlanders zelf deze waren ergens in het Middellandse-Zeegebied in magazijn zouden nemen, zouden kooplieden in Tripoli op commissiebasis deze beslist verder verhandelen. Van Breugel dacht daarbij aan een hele waslijst van Hollandse en koloniale producten, variërend van kaas, jenever en aardappelen tot scheepsbenodigdheden, ijzerwaren, wapens (dat wil zeggen geweerlopen en karabijnlopen volgens het door de bedoeïenen en Arabieren gewenste model, alsmede zwaardbladen), huishoudelijke artikelen zoals koffiemolens, naalden, hangsloten, scheermesjes, schrijfpapier (met drie manen), specerijen en textiel. Hiertegenover stelde de consul zich een uitvoer voor die bestond uit de traditionele producten van de trans-Saharahandel: goudstof en bewerkt goud, zilver, wol, huiden, senna, ivoor, meekrap, zout, olijfolie, sponsen, dadels, etc.[152.]

Het is duidelijk dat Van Breugel in dit handelsoverzicht vooral dacht aan consumptiegoederen, gereedschappen en stoffen. Dat was het terrein van de particuliere handel en op dat terrein viel in de Maghreb een Europese smaak of vraag te ontwikkelen. De (Europese) wapenhandel die eveneens plaats had,[153.] lijkt in de overheidsarchieven geen sporen nagelaten te hebben. Evenmin maakte Van Breugel gewag van de speculatie die vanaf 1832 in Tripoli plaats vond met de *tizkera,* de schuldbekentenissen van autoriteiten van de Karamanli-regering. Al naar gelang de politieke situatie nam de waarde van deze papieren toe of af. Ze werden opgekocht door handelaren die zich in financiële claims gesteund wisten door hun regering. De Britse consul maakte zich dienaangaande bijvoorbeeld sterk voor Maltezers, die als speculant *tizkera* van Denen of Zweden hadden opgekocht.[154.]

Een derde beladen thema dat in Van Breugels notities over de toestand van de handel niet aan de orde komt betreft de slavenhandel. In de jaren dat Van Breugel in Tripoli woonde werden jaarlijks nog honderden slaven met de trans-Saharakaravaan aangevoerd.[155.] Deze mensen uit de buurt van Bornu, Baghirmi en Wadai waren al slaaf van geboorte en door de handelaars aangekocht, of ze werden slaaf gemaakt in oorlogen en raids. Hun tocht door de Sahara duurde zo'n drie maanden. In Tripoli werden ze verkocht en verder gevoerd. Veelal gingen ze per schip naar Constantinopel (Istanbul), de grootste slavenmarkt in de regio, om vandaar verder verhandeld te worden.[156.] Nederland heeft zich over die slavenhandel nooit uitgelaten.[157.]

De handel met Japan draaide om de levering van suiker, specerijen, hout, tin (spiauter), stoffen en drank (arak - rijstwijn).[158.] Uit de verkoopstaten van Doeff met betrekking tot de handel over de periode 1780-1795 valt op dat zeer veel producten toen rechtstreeks uit Batavia, of via Batavia uit China werden geleverd. Vanuit Nederland werd naast aardewerk, porselein en geslepen en verguld glaswerk vooral een grote diversiteit aan stoffen naar Japan gezonden. Doeffs dossiers bevatten tal van monstercollecties en staaltjes van lakense stof, sitsen met verschillende motieven, fluweel, trijp, kasjmier, lijnwaden, zeildoek, etc. De Japanse afnemers waren zeer kieskeurig. Ze bestelden bepaalde stoffen, of van bepaalde stoffen bepaalde motieven en kenden daarvoor de Nederlandse namen. Doeff zag er (eerst als privé-persoon, vanaf 1825 als agent van de Nederlandse

Handel Maatschappij) als inkoper op toe dat er geen weeffouten in de stoffen zaten. Ook de kleuren luisterden nauw.

Niet alleen omdat er maar een schip per jaar naar Japan mocht, en ondanks het feit dat de stoffen gewild waren in Japan, kon Japan echter geen groeimarkt zijn voor Nederlandse textiel. De shogun verbood namelijk het grootste deel van de bevolking om zich met importstoffen te kleden. Sitsen (Nederlands of Bengaals) en taffachelassen, steeds weer te vinden op de *Eisch,* waren voor het gewone volk niet weggelegd. Alleen de hoogste kringen mochten deze stoffen dragen. Het regime voorkwam aldus dat de bevolking afhankelijk zou worden van uitheemse producten.[159.]

Toch had Nederland baat bij de marginale gespecialiseerde Japanse stoffenhandel. Dat bleek onder meer op de handelstentoonstelling in Haarlem die koning Willem I in navolging van koning Lodewijk Napoleon (1808) in 1825 organiseerde ter bevordering van de Nederlandse nijverheid en handel. (Het was bij die gelegenheid dat op de schilderijententoonstelling ook schilderijen over de Griekse onafhankelijkheidsstrijd hingen.) De Nederlandse textielindustrie vormde een belangrijk onderdeel van deze tentoonstelling. De 'linnens, kantens en lakens' werden er 'oude bronnen van welvaart' genoemd. Alle ingezonden producten werden door een jury gekeurd, met het oog op de toekenning van gouden of zilveren medailles of eervolle vermeldingen.

Onder de inzenders en prijswinnaars bevonden zich verschillende fabrikanten die aan Doeff de stoffen voor Japan en voor China leverden. Dat was de jury (onder voorzitterschap van J.P. van Wickevoort Crommelin, op dat moment Blomhoffs huisbaas en door hem vast ingepraat) ook opgevallen. In haar rapport over de lakense stoffen van zilveren-medaillewinnaar P. & H. Vreede uit Tilburg heette het: 'Het bereiden dezer lakens, waarvan, in Japan en China, een vrij groot vertier is, was geheel in onbruik geraakt, toen ons laatste opperhoofd te Japan, bij deszelfs terugkomst aldaar, dezen alouden tak van nijverheid trachtte te verlevendigen. De Heeren Vreede waren de eersten, die het waagden denzelven weder te doen bloeijen, en het gelukte hun, na verscheidene proeven, om opnieuw dergelijke lakens uit te voeren.'[160.] Ook andere leveranciers aan Doeff kregen prijzen voor hun voor Japan en China bestemde stoffen (camelotten, polemieten, cotonetten, taffachelassen, madras etc.). Het zal ook geen toeval zijn dat twee leveranciers van Doeff, de Firma F. van Lelyveldt Wmz. in Leiden en Maas Geesteranus in Delft, de eersten waren die (respectievelijk in 1816 en 1822) stoommachines inzetten in het productieproces van lakense stof.[161.]

De Nederlandse textielindustrie was ook los van Japan nauw betrokken bij de Nederlandse overzeese expansie. Textielproducten werden afgezet aan de westkust van Afrika (waar er net als in Japan een zeer kritische markt voor bestond)[162.] en in de koloniën in Oost en West. De handelstentoonstelling in Haarlem getuigde daar op verschillende wijzen van. Zo wees de jury in een uitgebreide uiteenzetting over de katoenindustrie erop, dat de invoering van 'power looms' (de machinale weefgetouwen), het maken van katoenen lijnwaden had vermeerderd en verbeterd, zodat Indische katoenen nu zelf gemaakt konden worden. Het was goed voor de handel 'om dezelfde voortbrengselen, van welke

de Indien eens het uitsluitende bezit hadden, en die zij ons leverden, zelfs onder derzelver grondbenamingen, naar hunnen oorsprong zelven terug te voeren'. Daarbij slaagde men er naar het oordeel van de jury goed in om stoffen te produceren die aansloten bij de smaak van de Aziatische bevolking.[163.] Later in de eeuw zou de redenering ook omgedraaid worden als F. van Eeden, de grondlegger van het Koloniaal Museum te Haarlem, een werk uitgeeft over 'historische ornamenten en versieringsmotieven uit tot op dat moment nagenoeg onbekende culturen'. Dan worden algemene vormgevingsprincipes en normen ontwikkeld in het kader van de kunstnijverheid gericht ook op de eigen smaak; principes die inhoudelijk door niet-westerse culturen diepgaand beïnvloed zijn.[164.] Anno 1824 gaat 'design' echter nog over gescheiden werelden en maakt die uitspraak vooral duidelijk dat men vanuit het handelsbelang oog had voor de grote afzetmarkt die de bevolking in Azië voor Nederlandse producten kon betekenen, nu de Nederlandse productiecapaciteit door mechanisering alleen maar zou toenemen.[165.] Ook prees men in Haarlem de goede kwaliteit van het 'negerlinnen'. Daarmee werden de stoffen bedoeld die twee keer per jaar vanuit Nederland naar de plantages werden gestuurd om aan de slaven te worden uitgedeeld.

Gaspar van Breugel was een van de absenteïstische plantage-eigenaren die dergelijke stoffen naar Suriname zond. Hij was een relatieve leek op handelsgebied, zeker vergeleken met zijn zwager Blomhoff. De plantages van de familie leverden koffie die naar Nederland werd verscheept, maar veel inkomsten kreeg men daaruit niet. Er werd met katoen geëxperimenteerd maar dat mislukte, en de bananen die op een deel van de grond verbouwd werden waren bedoeld als voedsel voor de eigen slaven en ter verkoop binnen de kolonie. Absenteïstische plantage-eigenaren als Van Breugel hadden nauwelijks greep op de koloniale handel. Deze was in handen van koopmanshuizen en bankiers die de plantages veelal in hypotheek hadden. De eigenaars zagen alleen de afrekening voor hun aandeel van de plantage.

Gaspar was niet zozeer gericht op bevordering van het handelscontact tussen Suriname en Nederland als wel op een goede exploitatie van zijn plantages. Suriname was een volksplanting, een Europese creatie met een uiterst heterogene bevolking in een oorspronkelijk dunbevolkt gebied. De goederenlijsten die in Van Breugels administratie werden bewaard vertonen dan ook op microniveau een bonte mengeling van handelsgewassen, gereedschappen en huishoudelijke artikelen die heen en weer gestuurd werden over de oceaan teneinde de Europese volksplanting naar behoren te kunnen laten functioneren. Hij stuurde artikelen naar Suriname waarvan per reglement was vastgesteld dat ze essentieel waren voor het rechtvaardig beheer van plantages en het welzijn van de slaven: wit en blauw katoen, kant, linnen kleding, hoeden, buffels, maatrokken, matrozenmesjes, scheermesjes, scharen, tondeldozen, vuursteentjes, vishaakjes, kammen, naainaalden, naaigaren en spiegels. (**Ill. 3.7**) Mannen, vrouwen en kinderen kregen ieder al naar gelang status en werkzaamheden een vastgesteld aantal van deze zaken opgestuurd voor hun huishouden. Twee keer per jaar werden ze uitgedeeld.

Ook voor zijn administrateurs en directeuren op de plantage kocht Van

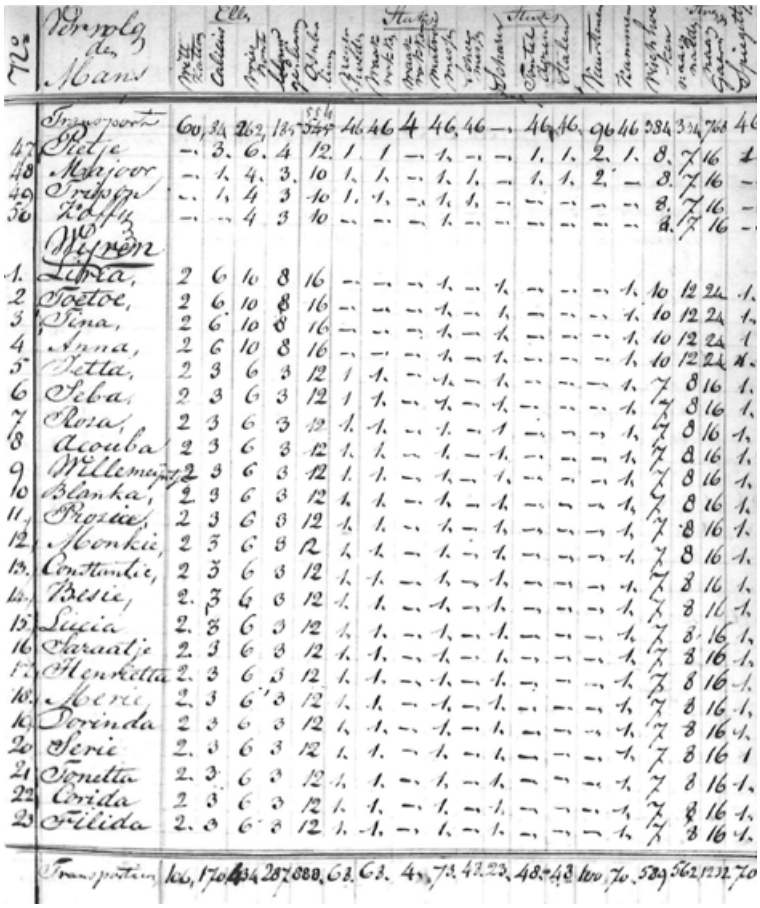

Ill. 3.7 Contact: goede verzorging

Deze lijst, zes pagina's lang, bevat in schoonschrift alle namen van de slaven op Clifford Kocqshoven en de goederen waar zij jaarlijks recht op hadden, de zogeheten 'Lijst bij de uitdeeling der slavengoederen aan de generale magt slaven van plantagie Clifford Kocqshoven, 1826'. Gaspar van Breugel bewaarde het document, een weefstukje in schoonschrift, bij zijn plantagepapieren. De horizontale lijnen geven inzicht in het aantal slaven en hun onderlinge hiërarchie (uitgedrukt in hoeveelheid en diversiteit van goederen waarop men recht had). Verticaal kon Van Breugel aflezen wat er voor deze mensen aangekocht moest worden. Voor hem was deze lijst uitdrukking van zijn rechtschapen beheer van de plantage en zijn opvoedkundige verantwoordelijkheden. De slaven kregen waar ze recht op hadden en hij kende ze allen bij naam. Die namen had hij op een andere lijst ook alfabetisch, eerst de mannen, dan de vrouwen, de jongens en de meisjes. Op die 'Generale slavenlijst' stond hun leeftijd vermeld en hun afkomst: Afrikaan, Creool of Mulat. Hij had de lijst zelf ter plekke opgesteld terwijl alle slaven op appèl stonden. En toen hij klaar was zette hij er zijn handtekening onder. Gaspar van Breugel heeft zich zeer wel gerealiseerd dat hij slavenhouder was.

Er ontstond in de Nederlandse textielindustrie een aparte categorie stof, genaamd 'negerlinnen'. Zo stuurde Hendrik Doeff (wegens de zendingen aan Japan goed op de hoogte) op 16 oktober 1826 aan Taunay (de vader van zijn eerste overleden echtgenote) in verband met diens plantage Adrichem in Suriname 'drie lapjes tot monster voor negerbuffels waarvan de prijzen mij aanneemelijk voorkomen' (ARA-II, Doeff, inv.nr. 13-14). In 1825 maakte de jury die de inzendingen op de Handelstentoonstelling in Haarlem beoordeelde, melding van de goede kwaliteit van het geruit en zogenaamd negerlinnen dat werd geproduceerd door De Slee-Plankaert te Kortrijk en T. Felu te Oudenaarde *(Rapport der hoofdcommissie* 1825, p. 35) De kleding van slaven was, zoals ook verderop ter sprake zal komen, een voortdurend discussiepunt in Suriname. Toen de hernhutter Nils Otto Tank in 1848 de slavenhouders onder meer verweet dat de slaven volstrekt onvoldoende gekleed gingen, wierpen woedende planters tegen: 'Is het niet eene waarheid, dat zeer vele negers, zelfs kort nadat hun hunne kleeding-stukken uitgedeeld zijn, uit eigen verkiezing naakt loopen, ten ware zij naar eene danspartij zich begaven? Is het niet eene waarheid, dat men van de negers, zonder moeite en onaangenaamheden,

niet zoude verkrijgen, dat zij (...) zich anders kleedden, dan, de mannen alleen hunne schaamdeelen bedekt, en de vrouwen alleen met zoogenaamde *pandjes,* om het lijf geslagen in den vorm van vrouwen-rokken?' Het verweer van de zending luidde dat die vragen slechts met ja beantwoord konden worden. 'Dasz die Neger indesz kein so feines sittliches Gefühl haben, um es unanständig zu finden, sich halbnackt vor anderen zu zeigen, ist dem niedrigen Grad von Cultur zuzuschreiben (...) Zu wünschen wäre es, dasz die Directeure auf allen Plantagen es sich zur Aufgabe machten die Neger anzuhalten stets in reinlicher Kleidung zur Kirche zu kommen; denn selten fehlt es den Negern daran, wie sie auch anführen, dasz sie bei Tanzparthien sich gut zu kleiden pflegen' (*Onderzoek* 1848, p. 40, 64). (Zie ook **Ill. 4.9**.)

Breugel in Nederland materialen in: roodlak, pennen, potloden, papier, inkt, spijkers, teer, verf, een bel met klepel, wijn, gereedschap, kruit, hagel, kaarsen, een medicijnkist... Hij ging er in 1824 vanuit dat het voordeliger was om deze en dergelijke zaken in Nederland in te kopen dan ze de administrateurs in Paramaribo te laten aanschaffen. Zo hield hij controle op de juiste naleving van het slavenreglement en kon hij toezien op de kwaliteit van het geleverde. Maar al na een paar jaar zag hij hier verder van af. De zeevaart was nog te onzeker, het vervoer was duur, schepen kwamen te laat aan en dan had de administrateur de goederen ook zelf maar vast ingekocht, zodat het geld dubbel werd uitgegeven. Het geringe prijsverschil en de ruzie met zijn medeplantage-eigenaars over deze uitgaven rechtvaardigden bovendien niet de moeite die het kostte om achter alles aan te gaan.[166.]

In respectievelijk 1832 en 1839 slaagde Gaspar van Breugel erin het familieaandeel in de twee plantages te verkopen. Daarmee verdween deze huishoudgoederenstroom weer uit het beeld. Wat bleef, ook in Van Breugels eigen aantekeningen, waren de handelsstatistieken aangaande de import in Nederland van koffie, suiker, katoen, hout en goud. En op de achtergrond van de discussie over de opbrengst van deze gewassen en goederen speelde, in het licht van de slavenemancipatie, de discussie over de waardebepaling van de arbeid.

Goud lag nergens meer voor het grijpen; de schepen keerden vooral terug met koloniale producten als katoen, specerijen, koffie, thee, suiker en tabak. 'Het goud!,' schreef De Marrée in 1817, nadenkend over de schijnbare alomtegenwoordigheid ervan in West-Afrika, 'Dat zoo gemakkelijk tegenwegende, ja bijna alles overwegende metaal! - dat bouwt en verwoest! schept en verdelgt! en ongevoelig *van* en *aan* deszelfs gekende waarde, een *ander noodlot* kan genoemd worden!' Het goud zou zijns inziens alleen nog uit Afrika kunnen vloeien als de exploitatie van de mijnen door Europa zou worden geprofessionaliseerd. Maar Europa verkeerde daartoe (nog) niet in de positie.[167.] Goud mocht uit Japan ook al lang niet meer uitgevoerd worden. De tegenwaarde van de handelsproducten werd er betaald in koper.[168.]

Naast de katoen, die zijn weg vond in de opkomende textielindustrie, waren de koffie, suiker, thee, tabak en cacao die in toenemende hoeveelheden van overzee werden aangevoerd in het dagelijks leven de duidelijkste manifestaties van het uitgebreide handelsnetwerk van Nederland. Wacht maar, schreef Doeff in 1825 in antwoord op vragen uit Batavia over de toekomst van de handel. En hij voorspelde dat er binnen tien jaar circa vijftig miljoen Amsterdamse ponden koffie en thee per jaar geïmporteerd zouden kunnen worden. De Boer en de Burger waren de grootste koffiedrinkers. Als zij meer te verteren kregen, dan zou er ook meer vertier voor die handel komen.[169.] En Bilderdijk dichtte walgend over de stank van tabaksrook die (als uit Frankrijk overgewaaide nieuwigheid) hem overal tegemoet kwam.[170.] Het waren producten die plantagelandbouw nodig hadden of een ander grootschalig productiesysteem, om de handel een geregelde toelevering tegen lage prijzen te kunnen garanderen. In Suriname was dat geregeld; op Java zou Van den Bosch het cultuurstelsel invoeren en de boeren dwingen een deel van de grond te bebouwen voor de export naar Europa.

In de vroege negentiende eeuw al werden deze koloniale consumptiegoederen gezien als een soort verdovende middelen. Crawfurd omschreef bijvoorbeeld thee als 'a gentil and delightful narcotic which no country but China can afford' en over opium, dat welbewust China ingevoerd werd teneinde die thee niet met zilver te hoeven inkopen, schreef hij: 'The habitual use of opium is wholly unlike that of the gentler narcotics, tea, coffee, areca, and even tobacco, but is far more pernicious than that even of any description of fermented liquor.'[171.] De discussie over de waardebepaling van arbeid ging over de prijs van deze goederen en de plaats die zij in het dagelijks leven in zouden gaan nemen. Toen Gaspar van Breugel in 1855 de kosten van slavenemancipatie in Suriname noteerde, kwam hij uit op bijna vijftien miljoen gulden; *f* 500,- per slaaf op een suikerplantage, *f* 325,- voor slaven in de koffie, cacao, rijst, kostgronden, *f* 240,- voor houtgronden, *f* 200,- voor katoen en rijstplantages, en *f* 200,- per slaaf buiten de productiesector.[172.] We zullen verderop zien hoe bij dergelijke rekensommen van meet af aan ook geluiden klonken met betrekking tot de principiële ethische vraag over de wijze waarop deze koloniale producten geproduceerd en verworven werden. Slavenarbeid in de West, verplichte cultures in de Oost, afgedwongen vrijhandel met China: de handel had omzet en afzet nodig, en Europa begon aardig verslaafd te raken.[173.]

Eindnoten:

1. In een kritiek op Edward Said stelde MacKenzie (1995, p. 35) 'that the building of Empire is first an internal process, witti internalised others, and second that the others of nineteenth-century European nationalists are more likely to be rival Europeans (...) than imperial possessions and peoples'. Ik ben het met deze eerste, tweede (en derde: de overzeese gebieden en mensen) rangorde niet eens. Er bestaat volgens mij geen 'internal process' met 'internalised others' zonder een externe wereld en werkelijke 'anderen', en onderzoek het proces van *empire building* in deze studie dan ook vanuit de optiek van een gelijktijdige wisselwerking.
2. O.a. Majeed 1992, p. 10; Blackburn 1988, passim.
3. *1815 art. 60*: 'De Koning heeft bij uitsluiting het Opperbestuur over de volksplantingen en bezittingen van het Rijk in andere Werelddeelen.' *art. 61:* 'De Koning heeft het Opperbestuur van de algemeene geldmiddelen.' *1840 art. 59:* 'De Koning heeft bij uitsluiting het opperbestuur over de volksplantingen en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen. Aan de Staten-Generaal zullen in den aanvang van elke gewone zitting, worden meedegedeeld de laatst ingekomen staten van ontvangsten en uitgaven van opgemelde volksplantingen en bezittingen. Het gebruik van het batig slot, beschikbaar ten behoeve van het moederland, wordt bij de wet geregeld.'
   1848 art. 59: 'De Koning heeft het opperbestuur over de kolonien en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen. De reglementen op het beleid der regering aldaar worden door de wet vastgesteld. Het muntstelsel wordt door de wet geregeld. Andere onderwerpen deze kolonien en bezittingen betreffende, worden door de wet geregeld, zoodra de behoefte daaraan blijkt te bestaan.' [In het ontwerp had gestaan: '...De wet regelt ook de regtelijke inrigting, het burgerlijk en strafregt, zoo verre deze onderwerpen vatbaar zijn voor de kolonien te worden geregeld.']
   art. 60: 'De Koning doet jaarlijks aan de Staten-Generaal een omstandig verslag geven van het beheer dier kolonien en bezittingen en van den staat waarin zij zich bevinden. De wet regelt de wijze van beheer en verantwoording der koloniale midelen.' [In het ontwerp had gestaan: '...De Minister van Kolonien is verpligt alle openingen en verantwoording te geven, welke door de Staten-Generaal ten opzigte van de kolonien zullen worden verlangd, ten einde naar de behoefte,

zoodanige wettelijke veranderingen kunnen worden vastgesteld, als doelmatig zullen worden bevonden.'
Vergelijk ook de formuleringen in de *Staatsregeling 1998* (Schutte 1974, p. 141) over het grondgebied van de republiek in Europa (artikel 1) en de buitenlandse bezittingen.

4. Gebaseerd op Cohn: de gift binnen Indiase verhoudingen als 'ritual of incorporation' werd een 'ritual marking subordination', in Hobsbawm and Ranger 1983, p. 172; zie de laatste paragraaf van dit hoofdstuk.
5. ARA, collectie Doeff, inv.nr. 6, 26-7-1813 Copie Overeenkomst tussen Hendrik Doeff, Willem Wardenaar en Daniel Ainslie.
6. Bij de prent van P.J. Schotel; in 1818 had hij al zijn scheepsjournaal, waarin vers van de lever verslag werd gedaan van dit bombardement, afgesloten met de woorden: 'en hiermede heb ik de eer mij te teekenen Clifford Kocq van Breugel, Luit. ter Zee.' *Journaal Clifford Kocg van Breugel* 1815-1818, p. 182. Familiearchief Doorn. Zie ook Gemeentearchief Amsterdaam, Artis (395:2992), 'Hulde op den 28 Augustus 1850 van het Genootschap Natura Artis Magistra te Amsterdam aan de nog levende Heeren Officieren van de Nederlandsche Vloot die (34 jaar vroeger) het Bombardement van Algiers (27 Augustus 1816) bijgewoond en medegestreden hebben' met lofdicht door Th.H. Kerkhoven ('Welkom hier, Algiersche helden!...').
7. Van Breugel 1863, p. 27. KIT.
8. Boomgaard 1995, p. 73
9. Kikkert 1995, p. 95. Van 1816 tot 1818 konden de Nederlanders het verloop van die slag zelf aanschouwen dankzij het panorama dat ervan op het Amsterdamse Leidseplein werd neergezet. Het werd geschilderd door J. Kamphuizen, L. Moritz (voor de paarden en soldaten), C. de Kruif en C.L. Haasens. *Panorama pllenomenon* 1981, p. 88. Beroemd is ook het schilderij ervan door Pieneman (Rijksmuseum). Loos 1997.
10. Van Sas 1985, p. 2; Kossmann 1976, p. 89: de economische en koloniale politiek behoorden tot één systeem van productie (Zuid) en handel (Noord).
11. Van Sas 1985, p. 83
12. Voorbeelden hiervan zijn de veldtocht tegen Napoleon in Egypte in 1803, en de annexatie van gebieden in Birma rond 18z4-1826. Bayly 1990, p. 130; Van Sas 1985, p. 199, 193 e.v.
13. Bijvoorbeeld bij Said 1993 ontbreekt de Russische expansie geheel; zie ook Van Sas (1985, p. 13), die Pirenne aanhaalt over het belang van de Engels-Russische antithese in de vroege negentiende eeuw. Zie ook Van Leeuwen e.a. 1994, p. 10-11.
14. ARA-II, Fagel, inv.nr. 1884 - onderhandelingen over de teruggave van de koloniën; Van Sas 1985, p. 193 e.v. over het Sumatra-akkoord betreffende de voorwaarden voor handel in de Indonesische archipel, waarover tot 1824 onderhandeld werd.
Nederland zag zich bij het wisselen van de wacht in de archipel zelf slechts geconfronteerd met 'woelingen', 'kleine onrustige bewegingen' en 'kleine onlusten van plaatselijke aard'. Aldus Hoek in zijn proefschrift uit 1862 *Het herstel van liet Nederlandsch gezag over Java en onderhoerigheden in de jaren 1816-1819* (1862, p. 107, 108).
15. Van Hogendorp 1823, p. 368-370
16. Van Hogendorp 1823, p. 344, p. 363
17. Van Sas (1985, p. 22-24) wijst erop dat ook in Engeland het buitenlandbeleid door een uiterst kleine kring van politici gemaakt werd. Anders dan in Nederland werd daarover in het parlement echter wel debat gevoerd.
18. Van Sas 1985, p. 5.
19. Hij achtte het volkomen juist dat de VOC opgeheven was en handel en bestuur gescheiden waren, al kritiseerde hij het feit dat de koning in dezen nog niet gecontroleerd kon worden en behoorlijke wetgeving op het bestuur van de koloniën nog ontbrak. Van Hogendorp 1823, p. 364-365
20. Van Hogendorp 1823, p. 340, 343.
21. Crawfurd 1820 (uitgave 1967) III, p. 240-241.
22. Crawfurd 1820 (uitgave 1967) III, p. 263-26423.
23. Van Hogendorp 1823, p. 378-379.
24. Van Sas 1985, p. 234
25. ARA-II, Johannes van den Bosch, inv.nr. 216:54, 29-7-1830.
26. '...a strong and determined state no longer would find itself frustrated by the presente of other powerful polities.' Boomgaard 1987, p. 19
27. Kossmann 1976, p. 196.
28. Perk 1875, p. 75.

29. Het bombardement op Algiers in 1816, waarmee deze trein van gebeurtenissen begon, wordt door Van Sas beschouwd als 'een “sideshow” op het Europese toneel'. Met deze karakterisering doelt hij op het feit dat toen Algiers de volle laag kreeg, daarmee in de eerste plaats interne Europese belangen werden uitgevochten. Van Sas 1985, p. 125.
30. Perk 1875, p. 291-2,92; Folayan 1979, p. 67.
31. Perk 1875, p. 291.
32. Van Breugel, *Journaal 1815-1818*, p. 29. Familiearchief Doorn.
33. Van Sas 1985, p. 117-122.
34. Van Sas, 1985, p. 125; Folayan 1979, p. 71-72.
35. *Journaal 1815-1818.* Familiearchief Doorn.
36. Traité de Paix entre Alger et les Pays Bas, 28-8-1816 en Traité de Paix entre sa Majesté le Roy des Pays-Bas et son Altesse Sérénissime le Roi Dey d'Alger, 28-10-1816. ARA-Gezantschap Turkije 1814-1872, inv.nr. 364.
37. A.C.W. Staring, Algiers gestraft door de vereenigde Britsche en Nederlandsche Vloot op den 27sten van oogstmaand 1816. Gedicht van zes coupletten. Staring schreef ook een dialoog op rijm in het Zutphens, getiteld 'De tuchtiging der Algerijnen'. Het bevat een ooggetuigenverslag van een in Zutphen doodgewaande zeeman. '*Die Algierse venters / Had sestig... (k leuf meer!) kristenmensen an flenters / Elhakt, ûût baren meudwil; ook gink / Heur olde staelen weer an; ze gaf um gèè;n dink! / En onzen Körrnink dorst ze òòk an te blekken!...*' etc. A.C.W. Staring, *Gedichten.* 1940, p. 114-121 en 154-155.
38. Behalve de bij Ill. 1.5 genoemde dichters o.m. ook Lauwerkroon voor de Nederlandsche Zeehelden bij hunnen betoonde moed en dapperheid in den zeeslag... door A. Loosjes Pz., Haarlem 1817.
39. Volgens de contemporaine historicus N.G. van Kampen (1833, p. 756-759) had Osmar Pasja de wallen van Algiers met 1200 kanonnen bezet en waren er 20.000 man voor de verdediging, terwijl 2000 christenslaven aan de vesting moesten werken. Maar, stelde hij, de overwinning werd niet duur gekocht, aan Nederlandse kant vielen slechts 2 doden en 56 gewonden 'voor de menschheid', daarmee suggererend dat de strijd tegen het algemene principe van de blanke slavernij hoofddoel van de beschieting was.
40. Nederland en Tripoli werden het eens zonder verder wapengekletter. Amerika had eerder al een verdrag van Tripoli afgedwongen. En in 1819 stuurden de 'grote vijf' (Engeland, Rusland, Oostenrijk, Pruisen en Frankrijk) een vlooteskader naar Tripoli om de eis van stopzetting van zeeroverij kracht bij te zetten, en de vredestraktaten te vernieuwen. Folayan 1979, p. 97.
41. 'Behind the merchants and shipowners of Europe stood the ambassadors and consuls of the great powers, supported by the armed might of their government.' Hourani 1991, p. 268.
42. Instructie van Clifford Kocq van Breugel, geciteerd in Elen 1988, p. 43; Perk 1875, p. 16; Van Sas 1985, p. 4.
43. Hanmer George Warrington (1778-1847) had in brede kringen zijn contacten; zowel in de stad als met de verschillende Berber- en Arabische stammen. Hij bemoeide zich actief met landbouwproblemen en gezondheidszorg en bevorderde de introductie, in 1816, van vaccinatie in Tripoli. Ook was hij een groot voorstander van ontdekkingsreizen. Over de expeditie van Ritchie, Lyon en Belford schrijft hij in 1818: 'The plan is fraught with innumerable advantages to geographical science, to the commercial interests of the civilized world, and, ultimately, I Hope, it may rescue millions of our fellow-creatures from an abyss of ignorante and superstition.' Ook verdiepte hij zich in de archeologie. Een van zijn eerste daden in 1814 was het laten ophangen van de kapitein van een door de Engelsen ingenomen Tripolitaans zeeroversschip aan zijn eigen scheepsmast. Warringtons carrière eindigde toen hij in 1846 de consul van Napels met zijn wandelstok had geslagen. Hij kreeg het dringende advies van zijn minister, die al langer moeite had heen in de hand te houden, om met pensioen te gaan. Abun-Nasr 1971, p. 198-199; Dearden 1976, p. 226, 240, 246, 313; Monod 1977.
44. Monod (1977, p. 50 e.v.) schetst een fraai portret van deze Jean-Baptiste Louis Jacques Rousseau (roepnaam Joseph) (178o-1831) en diens rivaal Warrington. Rousseau was een oriëntalist die onder meer correspondeerde met Silvester de Sacy. Werk van hem werd uitgegeven door de Société de Geographie (1825), maar van dat werk werd gesteld dat hij er vrijelijk in had overgeschreven uit werk van anderen. De Zweedse consul en oriëntalist Gräberg von Hemsø bevestigde die karaktertrek van Rousseau in brieven aan De Sacy. Het beeld bij Perk (1875 p. 54 en passim) over Rousseau komt met de informatie van Monod overeen. We kunnen Rousseau herkennen in het psychologische beeld van de gepassioneerde verzamelaar die steelt om zijn collectie aan te vullen in Münsterberger 1994, p. 180-181.

45. 1819-1820 export slaven vanuit Tripoli 3000 à 4000 per jaar; vanuit Benghazi 1000 per jaar; 1842 vanuit Tripoli 2000 per jaar (Folayan 1979, p. 88). Consul Warrington was ook vertegenwoordiger van de African Institution for the Release of Slaves, die zich met christelijke slaven bezighield. Dearden 1976, p. 241; Toledano (1982, p. 11) stelt dat het effect van de Engelse bemoeienis met de Ottomaanse slavenhandel in eerste instantie steeds alleen een verslechtering van de toestand van de slaven inhield, omdat de routes telkens werden verlegd.
46. De provincie Cyrenaïca in het oosten was in 1805, en Gadhames in het zuiden waren in 1810-12 al onder zijn invloedssfeer gebracht. Dit had tot de voor dit gebied vrij unieke situatie geleid, dat het voor het eerst relatief veilig en rustig was en een stabiel welvaartspeil kende. De trans-Saharahandel (van Bornu via Murzuq of Gadhames naar de havenstad Tripoli) bloeide op. Folayan 1979, p. 50.
47. In 1824 bedroeg de schuld van de pasja aan Europese kooplieden in totaal 250.000 Spaanse dollars (= piasters), aan de pasja van Egypte Muhammad Ah eveneens 250.000 Spaanse dollars. Folayan 1979, p. 97.
48. Zo raakte Nederland in 1826 in diplomatiek conflict toen Karamanli een schip dat onder Hamburgse vlag voer innam. Het Nederlandse consulaat was op dat moment niet bezet en waarnemer Hanmer Warrington kreeg van koning Willem I opdracht om over de teruggave van dit schip te onderhandelen. Karamanli eiste echter enorme bedragen: een bedrag ineens voor de vrede tussen Hamburg en Tripoli, een jaarlijks tribuut, consulaire geschenken en een handelsverdrag. Warrington wist dit terug te brengen tot 2000 Spaanse dollars ineens, te betalen door koning Willem I, in ruil voor tien jaar garantie dat schepen onder Hamburgse vlag niet werden aangevallen. Het gekaapte schip en de lading moest hij daarbij, als Nederland tenminste geen oorlogsschip wilde sturen, echter vergeten. Warrington was zich van het betrekkelijke van het bod van de pasja zeer wel bewust en schreef: 'I wish to asure your Excellency that speaking of 2000 $ is merely conjectural & I have no express authority for saying Peace is to be established for that sum...' maar meer kon hij er niet uitslepen. ARA-II, Staatssecretarie/Kabinet 1813-1840, inv.nr. 6352. Briefvan H. Warrington aan Verstolk van Soelen. Wat er verder precies is gebeurd heb ik niet achterhaald; maar volgens Folayan intervenieerden de Engelsen in 1827 in deze zaak en verloor de pasja $11.200 compensatie. Folayan 1979, p. 128.
49. In 1815 was hij waarnemer voor: Sicilië, Napels, Portugal, Nederland, Oostenrijk, Hannover, Toscane en Rusland. Dearden, 1976, p. 241.
50. Folayan 1979, p. 111.
51. Wagner-Heijdendal 1972, p. 47. Gellner (1997, p. 41) stelt dat de Griekse opstand begon als een poging om de politieke verhoudingen binnen het Ottomaanse rijk omver te werpen en een nieuw Byzantijns Rijk te stichten. Het Griekse nationalistische afscheidingsstreven kwam dan in tweede instantie.
52. Wagner-Heijdendal 1972, p. 46-48, 365.
53. Van Dam van Isselt 1823.
54. Betreft: Een portret van Marco Bozaris, door P.G.M. Meijer; een Turksch Officier, en Een Griekse vrouw met haar kind zich in een grot verschuilende, door Mevr. S. Rude-Fremiët. *Lijst der Schilder en Beeldhouwwerken van nog in leven zijnde meesters,* 1825.
55. Betreft: Griekse bannelingen op een rots, starend naar hun verloren vaderland (z.d.) in de collectie Fodor; Christus Consolator behoort eveneens tot de Fodor-collectie (Reichwein 1995, p. 142-143); voorts La Prise ou la Fin de Missolonghi (1826), in 1827 een schilderij over de dodensprong van de Suliotische vrouwen. Wagner-Heijdendal 1972, p. 193 en 335.
56. A.R. Falck aan koning Willem I d.d. 25-1-1823; geciteerd in Wagner-Heidendal 1972, p. 116.
57. Wagner-Heidendal 1972, p. 303.
58. Hij bewilligde hier echter niet in, en ondanks Franse pressie bleek zijn kandidatuur bovendien internationaal niet haalbaar.
59. Dat kwam hem bij de daarop volgende bombardementsactie van Napels in verband met onenigheid over de voorwaarden voor verlenging van hun vredestraktaat, bijna duur te staan. Perk 1975, p. 65, 77 en 80.
60. Folayan 1979, p. 41. Zeer veel Maltezer kooplieden en geldschieters lieten hun belangen behartigen door de Engelse consul, die daarmee een grote macht had in de stad. Engeland werd - met Egypte - de grootste schuldeiser. Folayan 1979, p. 96-97. De schuld van de pasja aan Britse particulieren liep op tot Sp$ 160.000; totaal Europese schuld Sp$ 300.000. Folayan 1979, p. 126, 127
61. Van Sas 1985, p. 287-290

62. Ivanov 1989, p. 509; Folayan 1979, p. 134. Ook andere factoren droegen echter bij tot de val van het huis Karamanli. Allereerst waren er dynastieke problemen aangaande de opvolging van Yusuf Karamanli. Zijn tweede zoon Ah en kleinzoon Muhammad, wiens overleden vader de oudste zoon van Yusuf was geweest, stonden tegenover elkaar; Yusuf koos voor Ali. Muhammad verbond zich daarop met opstandige bedoeïenen en Berbervolken in Fezzan en Cyrenaïca. Na twee decennia rust richtten deze opstanden zich, vanaf 1825, tegen de belastingheffing en andere machtsaanspraken van de pasja. De belastingen waren door de pasja steeds verder opgeschroefd, teneinde de buitenlandse schulden te kunnen aflossen. Ook voerde hij daartoe vanaf 1818 een inflatoire monetaire politiek. Problemen ontstonden ook door de droogte in 1819-1820, gevolgd door een tyfusepidemie in Tripoli en pest in Derna. Tienduizenden mensen kwamen daarbij om. In 1833 werd de bevolking in de stad Tripoli opnieuw getroffen, ditmaal door een pokkenepidemie die wederom duizenden levens kostte.
63. In een brief aan de minister van Buitenlandse Zaken in verband met pensioenaanvrage herinnert hij eraan hoe hij 'de gelegenheid captiveerde in 1830 om Nederland door de Fransche influencie, zonder eenige onkosten te ontheffen van een jaarlijksch tribut ad *f* 12.500,- door traktaat sinds 1802 aan den Pascha van Tripoli betaald, en waarvoor ik machtiging had, ten uitkoop met eene opoffering onzerzijds van desnoods *f* 50.000'. ARA II - Buitenlandse Zaken 1813-1870, inv.nr. 3395.
64. Tocqueville was een uitgesproken tegenstander van slavernij, maar niet van kolonisatie. 'L'homme n'a jamais eu le droit de posséder l'homme, et le fait de la possession a toujours été et est encore illégitime...' Tocqueville, geciteerd in de inleiding van Todorov; Tocqueville 1988, p. 11.
65. Tocqueville 1988, p. 48 (citaat uit 1837)
66. Tocqueville 1988, p. 57, p. 104; tekst uit 1841.
67. Folayan 1979, p. 134
68. Warrington aan R.W. Hay, 11-4-1833, Foreign Office; geciteerd bij Folayan 1979, p. 150
69. Ook liet hij in 1834 zijn regering weten dat de opstandelingen bereid waren zich vrijwillig aan Engeland te onderwerpen, als dit land hen gewapend te hulp zou komen. (Bij die vrijwillige onderwerping speelde bij de opstandelingen ongetwijfeld de vrees dat zij anders zelfde Engelse schulden zouden moeten gaan inlossen.) Folayan 1979, p. 157.
70. Ivanov 1989, p. 498.
71. De schuldenlast van Tripoli had zich ongeveer als volgt ontwikkeld:
    1824: 250.000 Spaanse dollar schuld aan de Europese kooplieden; Sp$ 250.000 aan Egypte (Folayan 1979, p. 97)
    1830: Sp$ 350.000 aan de gezamenlijke Europese kooplieden, waarvan Sp$ 160.000 aan Engelse particulieren (waaronder dus Maltezers) (Folayan 1979, p. 127-127 - over Egyptische schulden geeft hij verder geen cijfers meer)
    1832: Sp$ 200.000 Britse claim van particulieren (Folayan p. 133); Sp$ 28.000 van Fransen (Folayan 1979, p. 140); overige geen cijfers van bekend.
    De Zwitserse koopman Henry Reich geeft in zijn brieven aan Testa op de ambassade in Constantinopel (naar aanleiding van zijn eigen uitstaande schulden) de volgende cijfers: Engelse uitstaande schulden ca. Sp$ 500.000,-, 'y compris des montants de livraisons faites au chef des Ex-Insurgés de ce Pays' en de leningen aan Yusuf Karamanli zelf'avec hypothèque sur des Biens appartenant à lui qu'à la Régence' (Reich aan Testa, 30-4-1836; hetzelfde bedrag ook vermeld in brief Reich aan Testa 16-3-1845. ARA-II, Gezantschap Turkije, inv.nr. 303). De leveringen aan de opstandelingen betreffen onder meer wapens die zijn geleverd via het handelshuis Hunter & Ross op Malta (Folayan 1979, p. 152). Reich zelfheeft een uitstaande schuld van Sp$ 7361,65; opgebouwd uit een lening aan Muhammed D'Ghies van Sp$ 3661,75 en een staatslening aan Yusuf Karamanli (en dus overgenomen door Ali), 'gedekt' door 'teskerets' van Sp$ 3700 (ARA-II, Gezantschap Turkije, inv.nr. 303 passim).
72. Clifford Kocq van Breugel aan de minister van Buitenlandse Zaken 6-3-1837. ARA II-Staatssecretarie/Kabinet 1813-1840, inv.nr. 6348
73. Tocqueville 1988, p. 61-; tekst uit 1841.
74. Van Breugel 1842, p. 93-94.
75. Petronella Moens verklaarde in 1816 dat uit het feit dat Nederland Algiers overwon nadat het zelfde slavenhandel had afgeschaft, bleek dat dit Gods goedkeuring wegdroeg. 'Iets over den vernietigden slavenhandel' 1816, geciteerd in Paasman 1984, p. 129.
76. C. Loots, 'De Slavenhandel', vervaardigd op verzoek van mijnen hooggeëerden vriend Mr. A.R. Falck, 1814.

77. Zie Annex XV bij het verdrag van het Congres van Wenen, behelzende de Declaratie van de acht machten over de afschaffing van de slavenhandel d.d. 8-2-1815. Hurst 1972, vol. 1.
78. Tocqueville keerde zich hier bijvoorbeeld tegen; overal bestond de indruk dat 'antislavery was a cloak for British national interest'. Davis 1984, p. 110, 281.
79. ARA-II, Lammens, inv.nr. 17, brief d.d. 6-6-1822.
80. De Marrée 1817 I, p. 55-57.
81. ARA-II, Daendels, inv.nr. 150; Geheime memorie aan het Departement van Koophandel en Koloniën, 1817; het betreft een aantal aparte notities, veelal gedateerd 6-12-1816. In een rapport van A. van Barneveld, Daendels, compagnon, na diens dood in 1818 opgesteld, wordt melding gemaakt van Daendels bezoek aan Freetown om het gemengd gerechtshof voor te bereiden. Idem, inv.nr. 189. Over de Engelse beschuldiging: Zappey in *Daendels* 1991, p. 119-120.
82. Dit alles valt te lezen in de aantekeningen van Lammens in Suriname. Hij hield hierover een dossier bij onder de titel 'Bijdragen tot het gedrag van Mr. A.F. Lammens...', dat hij afsluit met de opmerking dat hij zich voorbeeldig heeft gedragen, vergeleken bij anderen, maar daar nooit een behoorlijke beloning en goedkeuring voor had ontvangen. ARA-II, Lammens inv.nr. 17.
83. Aldus uitgelegd bij Van Kampen 1833, p. 744; hij verwijst hierbij mede naar G.K. van Hogendorp 1823. Daar wordt inderdaad gesteld dat zolang slavernij bestaat (maar dat is een aflopende zaak, verwacht hij) slaven verkocht moeten kunnen worden, en dus ook vervoerd. Van Hogendorp 1823, p. 394.
84. ARA-II, Lammens, inv.nr. 10, SS.
85. Van Hogendorp 1823, p. 393.
86. Van Breugel 1824, p. 47.
87. Van Sas 1985, p. 91.
88. ARA-II, Lammens, inv.nr. 17.
89. Lammens 1819, p. 5.
90. Incomplete opgave: Van Engelse kant bestond het gerechtshof uit de volgende personen: C.E. Lefroy rechter (1819-1828); F.S. Wale arbiter; J.H. Lance rechter (1828-1835); J. Samo rechter (1836-1841); C.J. Dalrymple arbiter (1835-1841) rechter (1841-?); E.W.H. Schenley arbiter (1841-1845). Aan de Nederlandse kant waren het: B.J. Chauguion rechter (1819-1821), J.P. Graafland arbiter (1819-1825); A.F. Lammens rechter (1822-1835); J. Bruining (1825-?), opgevolgd door H.R. Hayunga, arbiter tot 1836, en in dat jaar rechter met S.F. Smeding als arbiter. Secretaris van het gerechtshof: J.L. Guicherit 1819-182,4; G.S. de Veer 1824-? ARA-I, GG der West-Indische bezittingen 1818-1845, inv.nr. 606. Siwpersad (1979, p. 50, p. 65) noemt Schenley als opvolger van Lefroy, maar daar zaten dus Lance, Samo en Dalrymple tussen. Hij meldt dat Schenley in 1845 ook door de planters is weggepest.
91. Van Breugel 1824, p. 48.
92. *Reglement op het beleid der Regering van de Nederlandsche Nest-Indische bezittingen.* Suriname 1828. Betreft 137 artikelen, waarvan art. 110 t/m 115 over 'de Inlandsche bevolking, het armwezen, het onderwijs en de kerkelijke zaken' gaan. Zie ook Wolbers 1861, p. 675, 683, 643
93. Zij het dat hij beweerde dat door de slavenhandel heel wat Afrikanen het leven was gespaard, omdat het uit winzucht het menseneten in Afrika had beteugeld. Dit menseneten zou door de stopzetting van de slavenhandel wel eens weer kunnen opleven. Van den Bosch 1818 11, p. 256.
94. Van den Bosch 1818, p. 212-213
95. Davis 1984, p. 192-194. Hij wijdt dit aan het klasseverschil tussen de absenteïstische eigenaars en de slavenopzichters overzee. Ik heb niet uitgezocht of Van den Bosch deze organisatie kende, maar ga hier alleen af op de grote overeenkomsten in de voorgestane regelgeving.
96. Hiermee verwees hij waarschijnlijk naar Wellingtons bloedige en autoritaire onderdrukking van Engelse massaprotesten tegen de Corn Laws en voor universeel mannenkiesrecht in 1819. ARA-II, Lammens, inv.nr. 17: Chris E. Lefroy aan Lammens 11-6-1828.
97. In 1828 was in Engeland campagne gevoerd door de 'Society for the Mitigation and gradually Abolishing the State of Slavery throughout the British Dominions'. Net als destijds inzake de slavenhandel waren de quakers actief in deze beweging voor geleidelijke afschaffing van slavernij. Al gauw radicaliseerde de beweging in Engeland, tot 1833. Blackburn 1988, p. 422, p. 458.
98. Hayunga was, onder Lammens en Lefroy, arbiter in het Gemengd Gerechtshof en maakte tevens onder Lammens deel uit van het Hof van Civiele justitie. Tevens was hij lid van het Nederlands Bijbel Genootschap.

99. De leden van het hoofdbestuur zijn onder anderen: G. Schimmelpenninck, president; J.D. Janssen, vice-president; C.R. Vaillant (oud-gouverneur van Suriname) vice-president; C.C.V. baron Van Boetzelaer van Dubbeldam (kamerheer van de koning) thesauriër; P. van der Breggen Paauw (rustend predikant remonstrantse kerk); Elias Canneman (staatsraad in buitengewone dienst); J.G.P. Certon (rustend predikant Waalse kerk); I.J. Dermout (hervormd predikant, voorzitter van de Commissie protestantse kerken Ned. O-W-Indië en Ned. Zendingsgenootschap etc. zie ook hoofdstuk 4); L.R. Gevaerts (Gedeputeerde Staten Z-Holland); H. Uden Masman (voormalig luthers predikant in Suriname; Van Breugel heeft hem daar ook ontmoet). Zeefuik 1973, p. 50-53. Zie ook RAU-EBG buiten Zeist (25), inv.nr. 376.
Gezien deze samenstelling van het hoofdbestuur deel ik niet de mening van Zeefuik (1973, p. 15) dat koning Willem I niet blij was met dit initiatief omdat hij er niet van hield 'dat ongeroepen kerken of genootschappen zich met zaken overzee bemoeiden'. Ik zie eerder een parallel met de Maatschappij van Weldadigheid: particulier initiatief in samenspel met de overheid, gericht op het beheersbaar houden van maatschappelijke problemen.
100. Ook de katholieke zending was er sinds 1817 (pater P.A. Wennekers en kapelaan L. van der Horst) actief (Bijker 1993, p. 60). De Nederlands Hervormde kerk was waarschijnlijk te zeer een exclusief blanke kerk om onder slaven te gaan preken; plantage-eigenaars zouden het niet prettig gevonden hebben er samen met hun slaven kerk te gaan.
101. Sinds 1735 waren hernhutters actief in Suriname, waar ze in 1769 voor het eerst toestemming kregen om slaven te dopen, maar overigens veel tegenwerking kregen en vooral werkten onder bosnegers en vrijen. De Evangelische broedergemeente was (en is) gevestigd aan het Broeder- en Zusterplein in Zeist. Vanaf 1793 werd de zending door hen gecoördineerd in het Zeister Zendingsgenootschap. De reisgenoot van Robert Dale Owen deed hen, op hun studiereis naar Nederland, ook aan, om te onderzoeken hoe hun communale leven georganiseerd was. Dat ging met name om de combinatie van gemeenschappelijk leven en gelijkheid met individuele arbeid en handel. Owen 1825-1826 (uitgave 1969), p. 217
102. Par. 61 van de zendingsinstructie verwijst naar Romeinen 13:1-2. Dit dienen zij, volgens deze instructie, op zichzelf te betrekken 'als gehorsame Unterthanen...' maar ook aan de aan hen toevertrouwde slaven te onderwijzen. Hen moest geleerd worden dat zij door Gods wil in die omstandigheden waren geraakt, en getroost met de zekerheid van 'unbeschreiblich grosze Seligkeit' in het hiernamaals. Opgenomen als bijlage in: *Onderzoek* 1848, p. 72-73
103. Zie ook Eph. 6:5 e.v., en Col. 3:22 over de wederzijdse betrekkingen van meesters en slaven. Citaat I Corinthiërs 7:10-24 Gebondenheid en vrijheid. Nieuwe Testament in de vertaling van het Nederlands Bijbel Genootschap, 1963. Zeefuik 1973, p. 39, 41, 99, 139
104. Opmerking in een (fragment van een) brief d.d. 2-6-1849 aan vermoedelijk P.H. Brouwer, secretaris van het Zeister Zendingsgenootschap, naar aanleiding van het gedwongen terugtreden van Tank. RA-Utrecht, ZZG 1793-1962 (48), inv.nr. 181. Zie ook Beidelman (1982, p. 9): 'The cultural background of missionaries influences their behavior not necessarily determined by their Christian beliefs and works, and it also relates to the broader colonial milieu in which these missionaries function.' Uitgewerkt door Comaroff & Comaroff (1991 p. 55-63) ten aanzien van de 'ideologische bagage' van de methodistische zendelingen.
105. In 1835, na het verschijnen van zijn brochure, doneer den 82 Haarlemse notabelen tesamen *f* 245,35 via Van Breugel aan de Haagsche Maatschappij; in 1841 waren dat 92 mensen (*f* 258,60), in 1860 29 (*f* 80). In totaal zou de Haagsche Maatschappij in een periode van veertig jaar bijna *f* 200.000 inzamelen voor de zending. In 1835 doneerden 70 mensen in Haarlem samen *f* 206,- voor de Maatschappij van Weldadigheid, in 1841 49 mensen *f* 151,-, in 1850 (het laatste jaar waarover cijfers bestaan) gaven 93 (!) mensen *f* 265,70. RA-Utrecht, EBG buiten Zeist (25) inv.nr. 1204 en 378. RA-Drenthe, Maatschappij van Weldadigheid (0186) inv.nr. 1107. Zeefuik 1973, p. 170.
106. Teenstra (1842, p. 366) meldt dat op 17-11-1841 John Scoble, een directeur van de 'British and Foreign anti-Slavery Society' te Londen, een lezing hield in de Doelen in Groningen.
107. Kuitenbrouwer in Oostindie 1995, p. 71, 72; Siwpersad 1979, p. 67-68.
108. De eerste Nederlandse vertaling is van C.M. Mensing, uitgegeven door Kruseman. In 1853 en 1854 verschenen bovendien twee toneelspelbewerkingen uit het Frans. Harriet Beecher Stowe schreef ook een *Key to Uncle Tom's Cabin: presenting the original facts and documents upon which te story is founded.* London, 1853. Deze tekst was in Nederland ook bekend - Wolbers 1853 haalt haar aan. Van Höevell stelt (1854 1, p. 51) dat iedereen in Nederland *Uncle Tom's Cabin* heeft gelezen.

109. Ene I. 't Hooft (naar het lijkt een gewezen blank-officier) heeft het exemplaar van deze brochure dat zich in de UB van de UvA bevindt, geannoteerd voor J.W. Gefken, secretaris van de Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing van de Slavernij en in 1855 procureur-generaal in Suriname, waar hij een nieuw slavenreglement moet doorvoeren. Als aanvulling op de tekst van Wolbers noemt hij ook een verkoop van een kind van Clifford Kocqshoven, hoewel kinderen niet van hun moeder gescheiden mogen worden.
Wolbers 1853, p. 9.
110. Siwpersad 1979, p. 2,18-219. Zie verder hoofdstuk 5.
111. Cf Oostindie 1995.
112. ARA-II, Doeff, inv.nr. 6, 26-7-1813; zie ook Hesselink 1984, p. 38-48.
113. Rijksmuseum, oud archief inv.nr. 829 - brief van Blomhoff aan Van de Kasteele, 15-6-1817
114. ARA-II, Falck, inv.nr. 60; notitie over manuscript Titsingh aan Stuart, secretaris derde klasse Instituut, 8-5-1812.
115. ARA-II, Cock Blomhoff inv.nr. 4.
116. Doeff 1833, Voorrede.
117. Carasso 1991, p. 155. Schilderij van Barend Wijnveld jr.
118. Crawfurd 1820 (uitgave 1967) III, p. 247.
119. Crawfurd 1820 (uitgave 1967) III, p. 301-312.
120. Toen er een parelduikersklok werd besteld die in Londen gemaakt moest worden, waarschuwde Doeff om ieder Engels merkteken er vanaf te halen. (ARA-II, Doeff, inv.nr. 16; stukken betreffende goederen voor de Japanse keizer.) Niet alleen was het lastig aan de Japanse eisen te voldoen, en bepaalden de Japanners dat er nog slechts een schip per jaar mocht komen, ook stelden ze een maximale tegenwaarde vast (in picols staafkoper) voor de te leveren goederen. Er golden strenge regels voor wat aan wie verkocht mocht worden: de gewone bevolking mocht bijvoorbeeld geen sits dragen, en kreeg ook een verbod op ander vertoon van (Europese) luxe. Hesselink 1984, p. 20.
121. Crawfurd 1820 (uitgave 1967) III, p. 332-338
122. ARA-II, Doeff inv.nr. 25, minuut van een memorie d.d. 31-1-1831; ook inv.nr. 80 over Von Siebold; inv.nr. 16 over sturen goederen, de winstgevendheid van de handel, de duikersklok etc.
123. ARA-II, ministerie van Koloniën, inv.nr. 3217 - notitie van Van Citters over al dan niet doorgaan van de handel met Japan.
124. Sahlins (in Dirks 1994, p. 415-417) over de marginale positie van Engelse kooplieden in Canton; idem p. 419; Crawfurd over de opium 1820 (uitgave 1967) III, p. 518.
125. 'Nota van het historiële der buitengewone zending naar Japan in 1844', gedateerd 17-12-1851. Aangetroffen op het KIT (RG-76). Een kopie hiervan maakt ook deel uit van het archief van het Ministerie van Koloniën, ARA, collectienr. 2.10.01:3218. De brief was opgesteld met hulp van jonkheer P.F. von Siebold. De nota bevat een compleet verslag van de diplomatieke contacten rondom deze kwestie.
126. ARA-II, Japan, inv.nr. 1713
127. ARA-II, Ministerie van Koloniën, inv.nr. 3218.
128. Goodman (1986, p. 209) citeert dienaangaande Honda Toshiaki: 'Since all of Europe has a system of putting the national interest foremost by developing enterprises, their first undertaking is to have their men sail the seas;...they educate and train and change the way of life of those people who have not yet been opened to civilization, they colonize those countries with small populations, they carry out everything in detail considering their profits for the distant future. Thus gradually their countries become wealthy (...) Europe can be called without equal in the world.'
129. Volgens Benedict (1967, p. 47-48) wisten noch Perry noch Townsend Harris dat achter de shogun nog een keizer stond, maar dat lijkt me onwaarschijnlijk. Vgl. de uitspraak van A.R. Falck 8-5-1812 over 'de algemeen bekende onderscheiding tusschen den geestelijken en den wereldlijken keizer'. ARA-II, Falck, inv.nr. 60.
130. ARA-II, Buitenlandse Zaken 1813-1870, inv.nr. 3141.
131. ARA-II, Ministerie van Buitenlandse Zaken 1813-1870, inv.nr. 3141. Het krantenbericht was opgesteld naar aanleiding van een interpellatiedebat van W.R. baron Van Hoëvell over de vraag of Nederland niet meer moest doen om Perry te steunen. De Franse krant stelde, in navolging van de Engelsman Crawfurd en de Rus Krusenstern, dat Nederland met zijn onderdanige houding Japan een verkeerd beeld had gegeven van de christelijke naties. Uit het eerste kamerdebat over deze kwestie, naar aanleiding van de begrotingsbesprekingen van 1853, blijkt dat de inhoud

van de briefwisseling van 1844 tot dan toe geheim was voor de politici. Mr F.A. van Hall, dan nog kamerlid, merkt in dat kader op dat men daar wellicht maar niet teveel over moet debatteren, omdat de discussie over Japan op zich wellicht de zaak sowieso al schade zal doen. (Handelingen van de Staten-Generaal 1852-1853, zitting 28 september.) Op 25 november 1853 voert Van Hoëvell over deze kwestie het woord.

132. Lehmann 1978, p. 26-27.
133. Lehmann 1978, p. 99.
134. Lehmann 1978, p. 128, 129; zijn voorbeelden hebben betrekking op de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Ook na de opheffing van het isolement zou er, anders dan Crawfurd had gefantaseerd, geen sprake van zijn dat dat land ooit door een ander zou worden gekoloniseerd. Zie ook de analyse van Anderson (1991, p. 94-99) over het uiterst snelle proces van 'moderne natievorming' door Japan na 1860.
135. 'In eene *republiek* zijn de geschenken haatlijk, omdat de deugd dezelve niet behoeft. In eene *monarchie* is de eer een veel sterker beweegmiddel, dan de geschenken; maar in eenen *despotieken* staat, waar men nog de eer, nog de deugd kent, kan men zig niet bepaalen, tot het doen, of laaten, van 't een of ander, dan door de hoop, op 't genot van de aangenaamheeden van het leeven.' De inwoners van een despotieke staat gaven om gunsten te krijgen, zonder te weten wat ze van hun acties konden verwachten. 'De Vorsten gaan daar zoverre, dat zij zig zelven, om hunne eigene gunsten, laaten omkoopen.' In die staat beloonde de vorst op zijn beurt door geld te geven. In een monarchie gaf hij onderscheidingen en eretekens 'die den weg tot fortuin baanen', in een republiek werden uitsluitend getuigenissen van deugd afgegeven. Montesquieu (1748) in een vertaling van Dirk Hoola van Nooten 1783; Boek V:XVII en V:XVIII (deel II, eerste stuk, p. 206-209).
136. ARA-II, Cock Blomhoff, inv.nr. 7.
137. ARA-II, Ministerie van Koloniën, inv.nr. 3217
138. Zijn opvolger De Sturler deed dat ook. De *Eisch,* van 1827, afkomstig van het Oudheidkundig Genootschap Overijssel, bevindt zich nu in de collectie van het Tropenmuseum (**Ill. 3.5**).
139. Uit de *Eisch* blijkt dat de Japanse autoriteiten niet alleen om Nederlands fabrikaat vroegen. Er staan zeer uiteenlopende zaken op als: porselein, stoffen, zaden, een lapjeskat, goudstaven, opium, een 'korst voor koepokken voor de vaccinie', horloges, leer, bepaalde Chinese karakters in lood, woordenboeken (en een 'drukpels om woordenboek te drukken'), almanakken, medische boeken, allerlei oliën, spiegels, eenhoorn (narwal), mathematische en optische instrumenten zoals verrekijkers, telescopen, microscopen, brillen, etc. Volgens Lehmann (1978, p. 126) werd er door de Nederlanders geen opium geïmporteerd in Japan. Het kan zijn dat deze handel inderdaad grotendeels via de Chinezen liep; in kleine hoeveelheden werd opium echter wel degelijk ook aan de Nederlanders gevraagd, zoals blijkt uit verschillende jaargangen van de *Eisch.*
140. ARA-II, Doeff, inv.nr. 16; d.d. 19-8-1832.
141. Het verslag van de eerste audiëntie van Van Zuylen van Nijevelt bij de ottomaanse sultan, als hij zijn geloofsbrieven gaat afgeven, in Van Lennep Coster (1836 deel II, p. 8, p. 132, e.v.) geeft een fraai staaltje van deze oosterse etiquette. De Verheven Porte kreeg onder meer een kist met sabels.
142. 'Nota van het historiële der buitengewone zending naar Japan in 1844'. Aanwezig op het KIT. Ook ARA-II, Ministerie van Koloniën, inv.nr. 3218.
143. ARA-I, Japan, inv.nr. 1713. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 847:15, 3-9-1857.
144. Andere geschenken waarvan Blomhoff geregeld melding maakte betroffen zaden van planten, kruiden, bloemen, mooie schelpen en stenen, papier, doosjes van lakwerk en dergelijke. Vaak ging het om kleine attenties, maar ook werden dergelijke geschenken door de gever zorgvuldig verzameld vanwege hun documentaire of wetenschappelijke waarde. Deze geschenken komen in een later hoofdstuk nog ter sprake.
145. Folayan (1979, p. 63-69) stelt dat Nederland in 1815 $ 60.000 te betalen kreeg plus $ 5000 jaarlijks. Spaanse dollars zijn piasters, de hardste munt in de regio. Perk (1875, p. 262-294) bevat een uitgebreid overzicht van alle missies, geschenkenuitwisseling, geldclaims, sinds de zeventiende eeuw.
146. *Arabian Journey* 1996, p. 81; Folayan 1979, p. 30.
147. De Marrée (1817 I, p. 26) beschrijft dat hij koning Saaij of Essaaij eens een uur lang zeer welsprekend had horen speechen.

148. Van Barneveld, zoon van de burgemeester van Hattem bleef van 1817 tot 1820 in St George-el-Mina, waar hij na Daendels' dood ook de zaken van de Firma H.W. Daendels afhandelde. Zappey in *Daendels* 1991, p. 131
149. In een later schrijven meldde hij dat hij ten bate van deze missie Coralen (kralen), zijden Damasten en dito Chitzen had gekocht. ARA-II, Daendels inv.nr. 189. Van Barneveld d.d. 1836 en 29-6-1838.
150. Rijksmuseum oud archief 847:13, 7-8-1837; coll.nr. RMVL 360-5211, afgebeeld ook in Brommer 1993.
151. Blakely 1993, p. 256-259.
152. In deze opsomming missen de struisvogelveren, die van oudsher een geliefd handelsobject waren en in Europa gebruikt werden in hoeden en andere opsmuk van dames. De handel in struisvogelveren nam zulke grote proporties aan dat deze beesten in sommige regio's geheel werden uitgeroeid. ARA-II, Staatssecretarie/Kabinet 1813-1840 inv.nr. 6348; Nota van Clifford Kocq van Breugel, Malta 6-3-1837.
153. Boxer 1965, p. 290; Wagner-Heyendal (1972, p. 115) noemt behalve de hiervoor al genoemde wapenleveranties aan de Grieken ook wapenlevering aan opstandelingen in Napels en Zuid-Anmerika, niettegenstaande klachten van Spanje en Oostenrijk.
154. Folayan 1979, p. 131-132.
155. Toledano (1982, p. 81-84) geeft voor de periode 1839-1850 de volgende cijfers voor Tripoli: 1839 2000-2500; 1840 3000; 1841 2000 in het eerste halfjaar; 1843 circa 900; 1844 300; 1847 2000; 1848 2462; 1849 1602; 1850 2733
156. De Engelse consul Warrington was, in lijn met de Engelse regering, tegen deze handel, en Yusuf Karamanli voelde zich erin gefnuikt. Maar voor de oprichting van de 'British and Foreign anti-Slavery Society' in 1840 werden er vanuit Engeland geen serieuze pogingen gedaan om deze slavenhandel te stoppen. Pas in 1847 (Warrington was toen al vervangen) werd de kwestie in Tripoli met klem aan de orde gesteld. Toledano 1982, p. 19, 20, 28, 51, 92, 109.
157. Tocqueville (tekst uit 1847, in Todorov 1988, p. 179) wees er in het parlement op dat slavernij in islamitische culturen niet vergelijkbaar was met de koloniale slavernij. 'Dans toot l'Orient, vette odieuse institution a perdu une partie de ses rigeurs. Mais en devenant plus douce, elle n'est pas devenue moins contraire à tous les droits naturels de l'humanité.'
158. ARA-II, Doeff inv.nr. 3: Staat van de verkochte Indische retouren bij de respectieve kameren van de Voormalige OIC in de jaren 1780-1795.
159. ARA-II, Ministerie van Koloniën, inv.nr. 3217; nota van Van Citters 1833.
160. *Rapport der hoofdcommissie* 1825, p. 8, p. 51. Deze firma van de gebroeders Vreede werd in 1792 opgericht door de patriot (unitarist) Pieter Vreede. Kossman 1976, p. 55; *Textiel* 1993, p. 91.
161. Textiel 1993 p. 14.
162. Brommer 1991.
163. *Rapport der hoofdcommissie* 1825, p. 64-65. Een drukker van stoffen stuurde een aanbevelingsbrief voor zichzelf aan minister Falck: 'De ondervinding leert mij meer en meer kennen de patroonen en kleuren in de Indische smaak, en ook de Fabrikanten van ons Land die door de overtreffelijke uitoeffening van de Fabrikatie de voorkeur verdienen...' J.A. Verplancke uit Gent aan minister A.R. Falck, 27-10-1824. ARA-II, Doeff inv.nr. 16.
164. Eliëns (1990, p. 93) meldt dit maar gaat in zijn hele studie over de ontwikkeling van de kunstnijverheid in Nederland nergens in op de inherente niet-westerse invloeden in westerse vormgeving. De jury prees in 1825 ook een tapijtenfirma om hun oosters ontwerp en kleurgebruik dat in 1820 nog verwarrend en rommelig was geweest. Tevens werden drie inzendingen geprezen van Japans imitatielakwerk. Naast Engeland zou Nederland zich ontwikkelen tot een van de voornaamste Europese producenten van imitatie Chinees, Japans en Oost-Indisch lak. Idem, p. 29, 33, 149-150.
165. Aan te nemen valt dat de jury de redenering van Van Hogendorp in dezen kende en ondersteunde. Van Hogendorp wees in zijn verhandeling over de koloniën in de *Bijdragen tot de huishouding van staat* deel VII (1823, p. 379-381) op het feit dat in Engeland de katoen meer dan de helft van de export uitmaakte, met een grote afzet in India. De Engelsen stelden dat 'het bij hunne fabrijken veel minder aankomt op de daglonen, dan op de kapitalen, de werktuigen en de kunde van het werk'. Dat zou, aldus Van Hogendorp, in Nederland ook zo liggen, terwijl daar dan bovendien de daglonen ook nog eens laag waren. In Indië werd bovendien 'hier en daar slechts het allergrofst werk' gemaakt, zodat daar beslist een afzetmarkt te creëren was.
166. Van Breugel, *Intieme berigt...1823-1840*, staat nr. 5 over het zenden van goederen. KIT.

167. De Marrée 1817 I, p. 7-10.
168. Dit koper kwam uit de Japanse kopermijnen. In de bloeitijd van de handel was veel goud en zilver uitgevoerd, maar in Blomhoffs tijd betaalde Japan uitsluitend nog met koper, in de vorm van staafjes, geleverd in picols (een picol bedroeg honderd kistjes staafkoper). Uit een overzicht vanaf 1794 blijkt dat de hoeveelheid uitgevoerd koper rond de eeuwwisseling fluctueerde van zsoo tot 9560 picols, afgezien van de zes keer dat er geen schip kwam en er dus niet gehandeld werd. Blomhoff slaagde erin de handel verhoogd te krijgen tot een tegenwaarde van 12.000 picol. Toen Doeff dat bericht doorkreeg stelde hij voor om dan vooral meer wol en laken in te kopen. ARA-II, Blomhoff, overzicht picols. Inv.nr. 13; Doeff, bericht over 12.000 picols, inv.nr. 16 (21-7-1821).
    In 1833 werd aan het opperhoofd Van Citters gevraagd of de handel niet op andere en vooral ook meer gevarieerde leest geschoeid zou kunnen worden. Hij was pessimistisch. Over de hoeveelheid koper die geleverd werd voor een scheepslading goederen viel niet eens te onderhandelen. Goud en zilver bleven onhaalbaar. Andere producten als 'was, zwavel, pik, thee, walvischbaard, tarwe enz.' zouden wel kunnen worden ingekocht, maar zij waren bepaald niet kostbaar genoeg om zo ver te vervoeren. Het enige lucratieve aspect van de handel met Japan was zijns inziens de *cambang*-handel, de particuliere kleinschalige handel in Nagasaki met Japanse handelaars. In deze handel legden de individuele Nederlandse ambtenaren op Decima wel de hand op ook gouden en zilveren voorwerpen: munten (*coubang, obang, thayl*) en sieraden. ARA-II, Ministerie van Koloniën, inv.nr. 3217 - Nota van Van Citters, 1833.
169. ARA-II, Doeff, stukken betreffende de goederen Japanse Keizer 1820-1835, inv.nr. 16.
170. 'Het Tabakrooken' 1828. Wille 1949, p. 262.
171. Crawfurd 1820 (uitgave 1967) I, p. 106; III, p. 248, p. 518.
172. Van Breugel 1855, aantekeningen overgenomen uit *De Economist* december 1855, in zijn notitieschrift over de slavernij in de kolonie Suriname. KIT.
173. Vgl. Sahlins (in Dirks 1994 p. 439): 'The development of modern Western “civilization” has depended on a enormous soft-drug culture of such substances as tea, toffee, chocolate, tobacco and sugar...' Idem over de Britten en thee, p. 415-416.

Deel II
Beelden van de negentiende-eeuwse expansie

Intermezzo

Papier

Het is pauze, tijd voor een kopje koffie, thee of een pilsje, een sigaret, even bladeren in het programmaboekje. Heel wat papier is inmiddels gepasseerd in het voorafgaande verhaal: als historische bron, als informatiedrager van taal en beeld. Met talloze lijnen weeft papier een web tussen personen, gebeurtenissen en ontwikkelingen. Taal en beeld, gedrukte reisverslagen en getekende prenten maken de kennismaking achteraf mogelijk met havenplaatsen in Japan, de Barbarijse kust, Suriname, West-Afrika en de Indonesische archipel. Papier en de techniek van vermenigvuldiging maken ook de overgang in Nederland zichtbaar van standen- naar massasamenleving: van particuliere ordening van de maatschappij met een kleine papierverbruikende en -bewarende elite naar een moderne staat.

Bij het zoeken naar de schriftelijke bronnen en portretten van de families Blomhoff en Van Breugel, die door heel Nederland verspreid zijn, werden vanzelf ook de contouren zichtbaar van de moderne staat die vanaf de Bataafse Republiek werd opgebouwd. Uitgaande van een familiegeschiedenis moet de onderzoeker zich onvermijdelijk rekenschap geven van het ontstaan van een scheiding van algemeen en individueel belang, van staatszaken en het privédomein, teneinde zelf effectief in de verschillende archieven te kunnen duiken. Al die bronnen van en over familieleden (een brief, een nota, een rapport, een verklaring etc.) zijn volgens een bepaalde logica over Nederland uitgesorteerd, losgeraakt van het familieverband. Op de plek waar ze terecht zijn gekomen is een nieuw organisch geheel ontstaan met de papieren van anderen. Een enkel document vertelt veelal weinig; pas 'intertextueel', in relatie tot die teksten van anderen, en via personen en objecten ook weer verbonden aan andere teksten van dezelfde auteur, ontstaat een beeld.[1.]

Ik zou aan dit gegeven dat over de maatschappij een web ligt, geweven van papier, nog een element toe willen voegen, en wel het stoffelijke aspect van die papieren. Het bij elkaar halen van schriftelijke bronnen met betrekking tot de overzeese betrekkingen van de families Van Breugel en Blomhoff in de vroege negentiende eeuw levert namelijk niet alleen een grote diversiteit op aan schriftelijke en visuele bronnen, maar ook een schitterende papiercollectie: perkament van verdragen, zeepassen en andere officiële papieren, Japans *washi*, Arabisch papier, Hollands papier van Dordecht, Alkmaar of de Veluwe, alles beschreven met potlood, een in inkt gedoopte ganzenveer of (Japanse) penseel. De Compag-

nieën voorzagen hun factorijen van papier, per riem verpakt in balen, al dan niet met watermerk. Overal waar intercontinentaal handel werd gedreven, kwamen verschillende papiersoorten naast elkaar in gebruik. Het Europese papier is zeer herkenbaar, maar dat geldt ook voor het papier van de handelspartners. Die diversiteit zien we in de documenten terug, zowel bij de overheid als in particuliere en familiearchieven. Het feit dat één familie zoveel papiersoorten inbracht weerspiegelt de internationalisering van de Nederlandse cultuur van de vroege negentiende eeuw. Degenen die deze stukken naar Nederland brachten waren zich van de stoffelijke diversiteit daarvan bovendien zeer wel bewust. En hun op toepasbaarheid gerichte nieuwsgierigheid deed hen en passant ook het nut onderzoeken van de verschillende papiersoorten voor de Nederlandse papierproductie.

Papier is, net als textiel, geen grondstof en geen eindproduct. Het moet nog worden betekend, beschreven of bedrukt; er moet nog iets van gemaakt worden, dan pas is het nuttig.[2.] Het contact met Japan leidde al in de achttiende eeuw, bij Kaempfer, tot een vergelijking van de kunst van het papiermaken. Kaempfer (1733) noemde papier in zijn *Beschrijving van Japan* (ten onrechte) een Europese uitvinding. 'In 't midden dezer groote en menigvuldige moeyelijkheden van te schryven, de grootste beletselen tot de behoudenis en bewaaring der Historien, en de verbeteringen en vorderingen in de geleerdheid, liet de Voorzienigheid toe, dat de papiermakery uytgevonden wierd uyt oude vodden.' Vervolgens zou deze techniek overgenomen (en verbeterd) zijn in het Nabije en Verre Oosten. Los van deze uitvinding konden echter ook de Chinezen en Japanners volgens Kaempfer al vanaf 'de aloudste Oudheid af' apier maken, en na deze inleiding beschrijft hij het Japanse productieproces van papier uit boomschors. Dat procédé zou, stelde hij, misschien in Europa ook te proberen zijn.[3.]

In de negentiende eeuw ontstond in Europa een tekort aan lompen als grondstof voor papier, door de toenemende vraag en vergrote productiecapaciteit ten gevolge van modernisering en mechanisering. Gaspar van Breugel was zich van dit probleem bewust en bracht - refererend aan Kaempfer - opnieuw de Japanse manier van papiermalven onder de aandacht. Enthousiast schreef hij over het Surinaamse bewijs dat het mogelijk zou moeten zijn om papier te maken uit hout. Hij had namelijk op een van zijn plantages in 1823 een nest van 'Bordpapiermakers' cadeau gekregen, van wespen wier nesten van een papierkwaliteit waren "t geen onze werklieden niet schamen zouden die het schoonste, witste, stevigste en finste te bereiden'. Om zijn vrienden ervan te overtuigen dat het geen fabeltje was sneed hij het wespennest in 1842 aan een kant open.[4.] (**Ill. 4.1**) Dat was ongeveer op het moment waarop de eerste Europese experimenten met papier uit houtslijpsel succes hadden. Vanaf het eind van de jaren zestig zouden er voor Europees papier geen lompen meer nodig zijn, maar vond de machinale papierproductie geheel met cellulose plaats.

Gaspar schonk zijn halve wespennest in 1873 aan het kort daarvoor in Haarlem opgerichte Koloniaal Museum. Hij zal waarschijnlijk door zijn zwager Jan Cock Blomhoff op Kaempfers behandeling van het Japanse papier gewezen zijn. Zelf bracht Blomhoff zowel tal van documenten mee uit Japan, als ook een mon-

stercollectie van allerlei soorten Japans papier. De papiercollectie ging naar het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, de beschreven vellen hield hij zelf. Vooral de brieven van zijn Japanse vriendinnen zijn prachtig om te zien. Ze zijn met penseel gekalligrafeerd op lange aan elkaar geplakte vellen, die zijn voorbedrukt met tekeningen van vogels, planten, bergen en tempels, in roze, goud en grijs. Hier en daar is met pen een Nederlandse vertaling naast een Japans woord geschreven. De combinatie van het doorlopende betoog in verticale Japanse tekens en de fragmentarische horizontale Hollandse woorden maakt deze brieven tot ware getuigenissen uit een culturele contactzone. (**Ill. 4.10**) Maar ook de papiermonsters voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden bevatten - voor wie dergelijke papiersoorten kan onderscheiden - meer dan louter ambachtelijke informatie over Japan. Hendrik Doeff, van wie alle papieren op zijn thuisreis in de golven waren verdwenen, beriep zich bijvoorbeeld op het papier toen hij zijn auteurschap van het Japans-Nederlandse woordenboek moest verdedigen. Een van Doeffs argumenten voor de authenticiteit van en de hoge Japanse protectie bij het woordenboekproject (zie hoofdstuk 6) was, dat het woordenboek tussen 1811 en 1817 op Decima werd geschreven op speciaal papier van groot formaat, *obasjo*. Het papier was een geschenk geweest. 'Het echte soort van dit papier is moeijelijk te verkrijgen en wordt bijna alleen aan 't hof gebezigd om Keizerlijke bevelen daarop te schrijven, of wel ten geleide van een geschenk.'[5.]

Papier kon zo uitdrukking zijn van gezag en hiërarchie, en het was voor het handelscontact met Japan belangrijk om voor die tekens gevoelig te zijn. Maar ook Nederlands papier was en is niet 'status-neutraal'. Toen bijvoorbeeld in 1847 jonkheer Jacques van Breugel als consul van Tripoli werd opgevolgd door jonkheer mr Emile Testa, werd op het klad van diens aanstellingsbrief genoteerd dat deze moest worden geschreven op 'mediaan velin papier met gouden randen, in vieren toegevouwen en verzegeld met een auwel en 's konings wapen'[6.] Papier is geduldig, als vehikel voor, maar dus ook als een van de materiële vormen van intercultureel contact. Het oud-opperhoofd Titsingh bracht dat in 1787 onder woorden in een brief aan een vriend: '...met een soort eerbied raak ik een Japans papier aan of iets dat vandaar komt, als ik door veele verdrietelijkheden die ik door de ongunstige teiden in het bestier van zaaken ontmoet, neerslagtig ben...'[7.]

Teksten

Papier is geduldig, ook als getuigenis van de diepgaande veranderingsprocessen die de negentiende-eeuwse Europese expansie teweeg bracht. Terwijl steeds meer mensen moesten (en wilden) kunnen lezen en schrijven om in de moderne staat te kunnen functioneren, werd tot voorbij de helft van de eeuw gestreden over het recht van de Surinaamse slaven om dat ook te mogen leren. En terwijl de nieuwe burgerij op zijn mooist aangekleed poseerde, teneinde als individu zo karakteristiek mogelijk op de foto van hun *carte de visite* te komen, werden anonieme vreemdelingen overzee naakt voor de camera gezet teneinde hun algemene kenmerken te kunnen meten en vastleggen.

Het is vooral als informatiedragers over het Nederlands imperialisme dat de papieren van Blomhoff en de familie Van Breugel in deze studie betekenis krij-

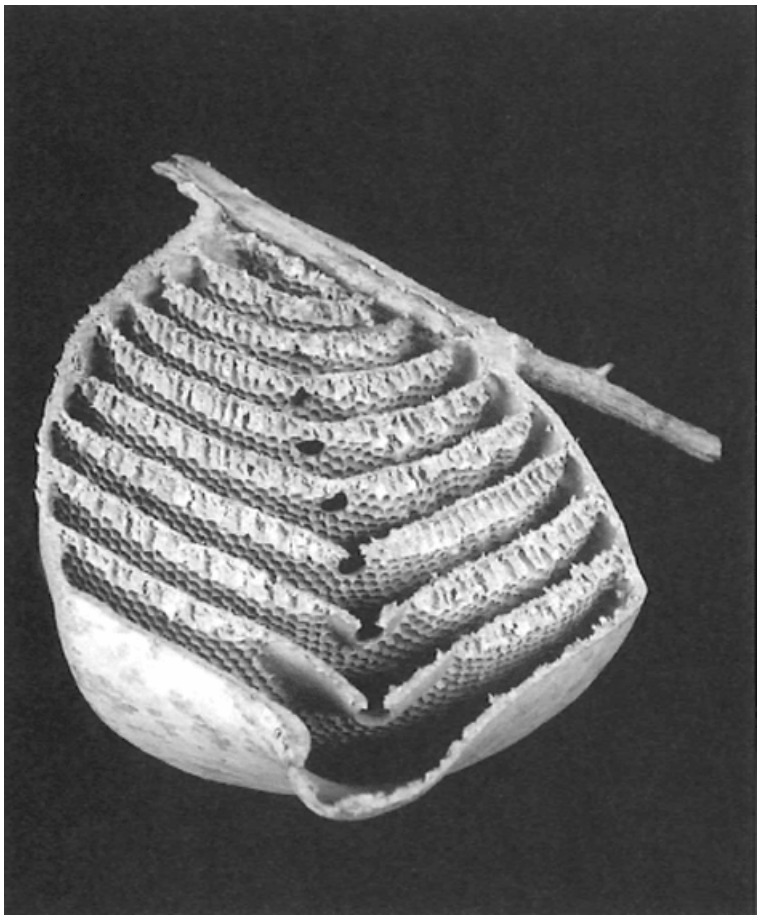

Ill. 4.1 Bewijsvoering: nuttige tropische producten
In 1864 werd door de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid te Haarlem het initiatief genomen tot oprichting van een Koloniaal Museum. Daarbij was het haar er in de eerste plaats om te doen grondstoffen en natuurvoortbrengselen uit de koloniën en hun toepassingen in volksvlijt te tonen, ten bate van de Nederlandse industrie. Gaspar van Breugel schonk zijn Surinamica in 1873, twee jaar na de opening van het museum in het Haarlemse Paviljoen Welgelegen. Er zaten nogal wat natuurproducten bij, zoals het wespennest, een vogelnestje met eieren, een stuk hars, veren, een schildpadschild, stokjes om vuur mee te maken. De informatie die Gaspar van Breugel daar zelf bij leverde, bevatte een mengeling van herinneringen (zoals de herinnering aan het kleine zwarte meisje dat hem de hars gaf omdat deze lekker rook) en toepassingsgerichte informatie (zoals het wespennest als voorbeeld van papierfabricage uit hout). Bij ieder voorwerp echter stond de beschrijving van samenstelling en nut voorop. Geheel in de geest van het 'productenmuseum' lijkt Van Breugel bij zowel de natuurlijke producten als de etnografica, iedere verwijzing naar eventuele rituele betekenissen ervan te hebben vermeden (1842/72; zie hoofdstuk 6). Kaempfer beschreef in detail het proces van papier maken uit de bast van de *Morus Papyrissera Sativa* oftewel de 'oprechte papierboom', niet te verwarren met de bastaard papierboom, waarvan de bladeren beide werden afgebeeld.

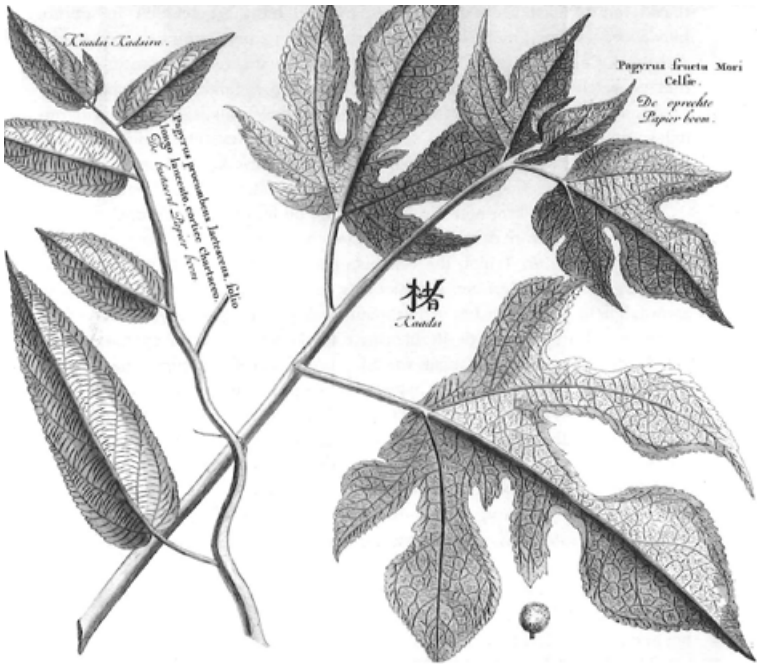
Papyrus fructu Mori
Cellæ.
De eprechte
Papier boom.
楮
Kaadsi

gen. Ook als die papieren ogenschijnlijk weinig relatie hadden met overzeese ontwikkelingen, zijn ze ermee in verband gebracht, teneinde te kunnen onderzoeken of inderdaad het imperialisme doorwerkte in de Nederlandse cultuur - in houdingen, referentiekaders, gevoelens waarmee Nederlanders tegen de wereld aankeken.[8.] Voor het analyseren van deze familiepapieren is aansluiting gezocht bij de onderverdeling die de Amerikaanse antropoloog Bernhard Cohn maakt van de teksten die de Britse expansie in India begeleidden, in soorten (*modalities* - wijzen) met elk een eigen vraagstelling, betoogtrant en informatiedichtheid. Cohn onderscheidt een historische, classificerende, kwantificerende, museologische en controlerende wijs. Ze hebben betrekking op schriftelijke bronnen die de Europese aanwezigheid zowel regelen als legitimeren: reisverhalen, de schriftelijke weerslag van mondelinge overlevering, landkaarten en landmetingen, volkstellingen en indelingen van de bevolking, dienstregelingen, openbare orde-reglementen, bouwverordeningen, volkenkundige toelichtingen.[9.]

De schriftelijke bronnen van Blomhoff en de familie Van Breugel zijn volgens deze wijzen in te delen. Er zijn reisbeschrijvingen en aantekeningen over Japan, Suriname en Tripoli die een historische redeneertrant volgen: men is aanwezig en construeert een geschiedenis in relatie tot de eigen, de Europese aanwezigheid en met in het achterhoofd de algemene theoretische noties die daarover in Europa vanaf de Verlichting ontwikkeld werden. Gaspar van Breugel, die de economische belangen van zijn familie moest behartigen, put zich als plantage-eigenaar bovendien uit in kwantitatieve en kwalitatieve overzichten van slaven, goederen en plantageproducten. In dit soort teksten klinkt het probleem van toezicht, beheersing en controle door, waarover ook zijn broers Jacques en Jan Eliza schrijven. De museologische modaliteit tenslotte - de culturele vertaling van de niet-westerse cultuur voor een thuispubliek in Nederland - domineert de representaties van Japan door Jan Cock Blomhoff en is eveneens aanwezig in de teksten van de Van Breugel-broers en hun woordvoerders in Nederland.

Cohn baseert deze indeling van geschriften die het kolonialisme begeleidden en er tegelijkertijd onlosmakelijk onderdeel van waren, op zijn kennis van het geheel aan schriftelijke bronnen van en over India en het Engelse kolonialisme. Het materiaal van de hoofdpersonen van dit boek is in de verste verte niet toereikend om een vergelijkbare generalisatie te rechtvaardigen aangaande het Nederlandse expansiestreven. Hun bronnen zijn veel fragmentarischer; de teksten zijn typisch maar ook uniek, verbonden aan specifieke personen via wie de grote lijnen van de Nederlandse expansie niet zonder meer te trekken zijn. Maar het persoonlijke karakter van die teksten maakt het wel mogelijk om, binnen Cohns indeling in historische, observerende, classificerende, kwantificerende, museologische en controlerende wijs, telkens weer de auteur te blijven herkennen. Zo komen we de verschillende poses op het spoor die een en dezelfde schrijver zich aanmeet wanneer hij in zijn geschriften van de ene naar de andere modaliteit overstapt en kunnen we ons afvragen waarom hij daar een andere pose kiest. Het biografische element blijft in alle teksten herkenbaar.

Bij Gaspar van Breugel is zijn zoeken naar op papier, in tekst gevatte kolo-

niale controle het meest geprononceerd. Hij liet inderdaad prompt een mooie kaart tekenen, in waterverf, van zijn plantage Clifford Kocqshoven (**Ill. 4.7**), schreef tijdens een appel zorgvuldig al zijn slaven op in alfabetische volgorde - onderverdeeld naar afkomst, leeftijd en geslacht, en gerangschikt volgens de hoeveelheid goederen waarop zij recht hadden. Het zijn triviale, op zichzelf zelfs irrelevante voorbeelden van wat Cohn bedoelde met legitimatie, inspectie, kwantificering en controle. Maar door de biografische inkadering zien we *wie* het was die dat zo aanpakte - die zo'n archief aanlegde - en wat hem dreef. We zien iets van de gelijktijdige autoriteit van de bezitter, van de onzekerheid van de onervaren tropenreiziger en van de kracht van het eigenbelang van de slaveneigenaar die - onbehaaglijk - al lang weet dat de slaven zijn eigendom niet zouden horen te zijn.

Gaspar van Breugel loste dit morele probleem op door in zijn geschriften telkens een ander perspectief te hanteren: in het *Journal* (1823-1824) is hijzelf de ikpersoon - de gebeurtenissen die hij beschrijft zijn een weerslag van directe ervaringen, opgeschreven om aan zijn familie verantwoording af te kunnen leggen. De *Samenspraak* (1824), een botte economische rationalisatie van de sociale verhoudingen op plantages, is geschreven als een fictieve dialoog tussen drie personen, waarbij Gaspars positie onvindbaar is. Ze kan zich in alledrie de personen bevinden of ook nergens. Daarmee koos hij een vorm waarin hij toestanden kon bekendmaken die anders wellicht grote woede zouden veroorzaken.[10.] Het *Dagverhaal* (1842) is een anonieme publicatie. De 'ik' heeft er geen naam en alle andere personen in het boek zijn met voorletters aangeduid, met uitzondering van de *futuboy* Aquabi. Van Breugels opwekkende *Aansporing*... (1834) waarmee hij medeplantage-eigenaren aanzet tot bevordering van de christelijke zending onder hun slaven, was daarentegen nog op eigen naam gesteld, terwijl hij in het polemische anti-abolitionistische *Slavenhouders en slavenvrienden*... (1857) tenslotte, een pseudoniem hanteert. Zo koos Gaspar van Breugel in al deze geschriften bewust zijn positie en pose als schrijver ten opzichte van zijn publiek.

Van Gaspars jongere broer Jacques van Breugel zijn zijn persoonlijke *Journaal* als adelborst bij de marine (1815-1818 - hij was toen 15-18 jaar oud) en de brieven en nota's als consul in Tripoli aan het ministerie bekend. Het *Journaal* is gericht aan een ons onbekende (mogelijk, net als bij Gaspars *Journal,* zijn moeder); de nota's en brieven zijn ambtelijk gesteld. De memoires van zijn vrouw Fransje van Breugel, die voor een belangrijk deel ook over de consul gaan, werden redactioneel bewerkt door hun schoonzoon, de dominee en oud-liberale politicus Marie Adrien Perk (1875). De hoofdpersonen van diens biografie zijn daarmee in de derde persoon beland, en het is lastig om hun emoties van die van de biograaf te onderscheiden en daarbij bovendien de ervaringen van de consulsvrouw in Noord-Afrika los te maken van die van haar echtgenoot.[11.]

Het koloniaal avontuur van Jan Eliza van Breugel duurde maar enkele jaren en de voornaamste schriftelijke nalatenschap daarvan bestaat uit een woordenlijst Maleis (1823 - hoofdstuk 6). Deze is gesteld in een commandostijl die op zichzelf een wonderlijk product is van de vermenging van kennis en controle die de Nederlandse expansie ondersteunde. Jan Cock Blomhoff tenslotte, heeft nooit

zelf iets gepubliceerd. Hij schreef en ontving echter zeer persoonlijk getoonzette brieven en in zijn notities vinden we eveneens een directe wisselwerking tussen hemzelf en de adressant. Daarnaast figureert hij, op basis van zijn eigen informatie, in de beschrijving van zijn hofreis naar Edo (1818) door R.P. van de Kasteele. In die beschrijving lijkt, met het oog op de museologische functie van de tekst, iedere emotie juist te zijn geschrapt.

Zelfexpressie

Bij de tekening van de hierna volgende beelden van de negentiende-eeuwse Nederlandse expansie worden bewust alle mogelijke soorten van teksten door elkaar gebruikt, op zoek naar de verschillende poses van de auteurs, naar de bronnen van hun kennis en opinies, de wisselwerking tussen de ideeënvorming in Europa en overzee. Bovendien zullen etnografische objecten worden gebruikt om de verschillende modaliteiten in de tekst te onderzoeken. Het verzamelen van etnografica heeft namelijk niet alleen bijgedragen aan het ontwikkelen van een historische en museologische kijk op andere culturen, maar verhoudt zich ook rechtstreeks tot de ontwikkeling van mechanismes voor inspectie, overzicht en controle van de overzeese maatschappij. Beeldvorming in Europa is integraal onderdeel van de Europese machtsvorming elders: de kleren van de sultan van Palembang (**Ill. 3.2**) representeren de vorstelijke kledij, maar ook het einde van de macht van die vorst.

De verdere uitwerking van de beelden van Noord-Afrika, Suriname, Japan en Nederlands-Indië in het tweede deel van dit boek zijn direct gerelateerd aan de hoofdpersonen uit het bronnenmateriaal. De diplomaat in Tripoli, de planter in Suriname, de koopman op Decima en de bestuursambtenaar in NederlandsIndië keken om zich heen, werden bekeken en keken onwillekeurig ook naar zichzelf. De publicaties van Gaspar, de memoires van Fransje, de brieven van Jan Blomhoff en de verantwoording van Jan Eliza zijn ook in die zin beschouwend. Men ziet zichzelf bezig en is zich bewust van de blikken van anderen.[12.] Door deze spiegelreflecties in de ervaringen van de diplomaat, de planter, de koopman en de bestuursambtenaar betreffen ze niet alleen deze unieke hoofdpersonen, maar gaan ze ook algemener over Europeanen in de Maghreb, Suriname, Japan of Nederlands-Indië. Ook voor de auteurs van de verschillende bronnen zelf stond deze veralgemening buiten kijf. Vandaar dat we de term 'pose' gebruiken; zoals men poseert voor een schilder of een fotograaf, wordt de pen gehanteerd.

Als Jacques van Breugel op Decima was komen te werken had hij zich misschien anders gedragen dan Jan Cock Blomhoff. Blomhoff had in Suriname mogelijk andere prioriteiten gesteld dan zijn zwager Gaspar van Breugel. Deze had in Tripoli wellicht minder op gehad met het diplomatieke milieu dan zijn broer Jacques. En Jacques zou er niet in geslaagd zijn om zo'n voorbeeldrol te spelen voor de Madurezen in het koloniale leger, als waar Jan Eliza zijn pedagogische principes op stoelde. In het gesloten en nieuwsgierige Japan kon de bruuske Blomhoff prima omgaan met de intensieve interactie op Japanse voorwaarden. De godsvruchtige Gaspar van Breugel kon een gepaste afstand bewa-

ren tot misstanden in de kolonie en zich oprecht verdiepen in de slavencultuur zonder het vaderlandse c.q. familiebelang uit het oog te verliezen en een 'slavenvriend' te worden. Jan Eliza van Breugel was door zijn ijver om de inlandse taal te leren een goede exponent van het moderne koloniale bestuur. En de wat egocentrische Jacques van Breugel die gevormd was tijdens het bombardement op Algiers, had er weinig moeite mee zich niet te engageren aan de wereld van de Maghreb, maar steeds de eigen positie (persoonlijk en die van Nederland) te versterken tegenover een gecultiveerd vijandbeeld.

Toch werd hier niet toevallig de juiste man naar de juiste plek gestuurd. Psychologische tests bestonden nog niet. De vier zouden zich ieder anders gedragen hebben op de plek van de ander, maar waar ze ook heen gingen, geen van hen ging onbevangen op reis. Ze hadden een opdracht die in Nederland was geformuleerd en kwamen bij de uitvoering daarvan in omstandigheden terecht die behoorlijk dwingend waren. Ook het doorgeven van hun ervaringen speelde zich tussen deze twee polen af: tussen de Nederlandse vanzelfsprekendheid van hun optreden overzee en de overzeese inpassing in verhoudingen die de reizigers niet zelf hadden gecreëerd en die zij misschien minder naar hun hand konden zetten dan het vanuit Nederland leek. Vandaar dat er in hun activiteiten, geschriften en collecties een zekere parallelle beeldvorming optreedt tussen de typering van de aard van het Nederlandse contact met Japan (verklarend), Suriname (opvoedend), Tripoli (bedwingend) en Java (herstructurerend), en de specifieke keuzen die de vier hoofdpersonen daarbinnen maakten. Gezocht is hier naar hùn articulatie - in het persoonlijke en het politieke vlak - van de ontwikkeling van deze intercontinentale politieke en culturele relaties aan het begin van de negentiende eeuw, naar de 'menselijke maat', waarbinnen die relaties geleefd werden en die ze mede hebben doen ontstaan. (Java zal er wat dat betreft aanvankelijk wat bekaaid afkomen omdat over Jan Eliza van Breugel persoonlijk het minst te vinden was in de archieven.)

De reizigers waren zelf de eersten die deze parallelle beelden creëerden, binnen de culturele mogelijkheden van de tijd die zowel een stimulans als - onvermijdelijk ook - een rem betekenden. Stimulerend was de nieuwe wetenschappelijke belangstelling voor natuurwetenschappen, archeologie, volkenkunde, technologische innovatie, toepassing van stoommachines voor massaproductie, het zoeken naar vergroting van wereldwijde handel, de ontwikkeling van een kunstbeleid op nationale schaal. Zowel Blomhoff als de Van Breugel-broers hebben zich hierdoor laten inspireren, om zich heen gekeken en informatie mee naar Nederland teruggenomen. Maar de woorden waarin deze ervaringen gegoten moesten worden, de categorieën waarmee collecties werden verzameld, werden nog door strenge conventies bepaald. Zoals er voor lyrische natuurbeschrijving in het Nederlands geen precedent bestond, zo ook verhinderde de christelijke moraal een al te onbevangen schets van het eigen leven overzee of een diepgaande studie van andere godsdiensten.

Dat Jan Cock Blomhoff, Jan Eliza van Breugel, Gaspar van Breugel en Jacques Clifford Kocq van Breugel, hoezeer ook exponenten van hun tijd, onderling niet inwisselbaar zijn wat betreft hun optreden overzee en hun visies op die maat-

schappijen, blijkt mede uit de wijze waarop zij zichzelf in den vreemde portretteerden. Blomhoff bewaarde tussen zijn papieren een gedicht over zijn relatie tot Japan. Misschien kreeg hij het van een van zijn Japanse vrienden, misschien schreef hij het zelf. Het is, als Blomhoff het over zichzelf opschreef, een depressief gedicht vol zelfspot. Als een vriend het voor hem schreef zou het bedoeld kunnen zijn als (Japanse zelfkritische) troost voor een sombere Blomhoff. In beide gevallen is het beeld dat eruit spreekt van de Japanse samenleving beklemmend.

Waar 't geloei der wreede Tijger
en 't gehuil van monsters 't oor
van een vreedsaam land bewoonen
en zijn stil genoegen stoor

Waar Natuur met zwaveldampen
Lucht en Aarde zidderen doen
en het menschdom te verwoesten
in den afgrond niet zig voen

Waar het graf met 't huwelijks altaar
zij zo nauw verbonden zien
dat den echtgenoot terzamen
zijner gade grafwaards vlien

Waar Nijd Haat en Afgunst bulderd
die den onnoozelheid verkragt
en op haar verderf zig koesterend
omm haar laaste zugjes lagt

Waar Natuur en Menschheid ophoud
Waar geen deugd geen godvrugt woon
Waar geen Eede nog Beloften
regt nog Billijkheid beloon

Daar, waar monsters 't Recht verkragten
Waar de priester tempels schend
en zijn ziel voor goud verwisseld
is m'n B - - - gewend.[13.]

Gaspar van Breugel tekende zichzelf als plantage-eigenaar ten voeten uit op de titelpagina van zijn (overigens anonieme) *Dagverhaal.* (**Ill. 2.7**) Netjes gekleed met hoge hoed en wandelstok is hij er in discussie met een slaaf. Hij wijst naar de hemel en zegt dat daar voor iedereen plaats is. De tekening lijkt een rechtstreeks antwoord op de titelpagina van het door Van Breugel verfoeide werk van Stedman (1797). Ook daarop staat de auteur, J.G. Stedman, maar dan als soldaat,

die de opdracht heeft weggelopen slaven te vangen. Aan zijn voeten ligt een vrije neger. Hij is dodelijk gewond en zijn dorp op de achtergrond staat in brand. Stedman zegt tegen de neger "t Was *Yours* to fall - but *Mine* to feel the wound'.[14.] Er zijn in zijn vele aantekeningen geen aanwijzingen dat Gaspar van Breugel zich in Suriname tot slaven wendde om over het christendom te praten. Zijn opgeheven vinger geldt dan ook niet de slaaf, maar zijn medeplantage-eigenaren in Nederland en Suriname: de lezers van zijn boek. Voor hen was hij een deskundige geworden. En zo zag hij zichzelf ook, zonder te merken dat hoe deskundiger hij werd, hoe behoudender ook.

Wat Jan Eliza betreft valt het beeld van de koloniale bestuurder alleen uit de herinnering van zijn broers af te leiden. Op de titelpagina van zijn woordenlijst figureert hij als assistent-resident van 'Madoera en Soemenap', een functie die hij echter door zijn vroegtijdige dood nooit heeft kunnen bekleden. Zijn loopbaan werd in de kiem gesmoord. Van Jacques van Breugel, ten slotte, bestaat geen met Blomhoffs gedicht of Gaspars tekening vergelijkbare 'zelfexpressie' meer. Zoiets was er wel: tot enkele jaren geleden bezat de familie een groot en in hun herinnering niet onverdienstelijk schilderij, door Van Breugel op hout geschilderd, van het bombardement op Algiers. Hij had er de kogelbanen van de kanonnen zelfs in aangegeven; boven de contouren van de stad staken de minaretten van de moskeeën uit. Het schilderij ging echter onlangs verloren bij brand.

Eindnoten:

1. Prakash 1990, p. 39; Lambrechts haalt in dit verband Foucault aan, die documenten als monumenten beschouwt. In *Te Elfder Ure* 29, p. 532.
2. Maar van oudsher lijkt de consument ook geïnteresseerd geweest te zijn in dat tussenproduct als zodanig. Tegenwoordig wil men weten hoeveel katoen, viscose, synthetische garens er in een stof zitten, met welke kleurstoffen en welke motieven het is bedrukt en die informatie is meestal bij het product voorhanden. Ook bij papier is dat het geval: chloorvrij gebleekt, recycled papier, zuurvrij, met zoveel procent lompen, houtvrij, gelinieerd, zoveel gramsgewicht, etc. Die interesse in papier staat tegenwoordig vooral in verband tot grondstoffen- en milieuproblematiek. Dat grondstoffenprobleem begon al in de vorige eeuw.
3. Kaempfer 1733, p. 453 e.v. In feite komt ook de Europese kunst van liet papiermaken uit China. Vanaf de eerste eeuw gebeurde dat daar, van een brij van hennep, uitgeplozen touw, fijngewreven bast van moerbeiboom en water. Vanuit China werd deze kunst overgebracht naar Japan en al tijdens de Heian-periode (794-1185) overtrof het Japanse papier het Chinese. Het Japanse papier, *washi*, is zo sterk omdat met vrij lange vezels wordt gewerkt, die zonder chemische toevoegingen in een langdurig procédé in elkaar worden geperst.
   Ook naar de Arabische wereld exporteerde China de kunst van het papiermaken, vanaf de achtste eeuw, (in plaats van boombast gebruikte men daar echter linnen) en gaandeweg verving dit papier het Arabische papier van papyrus. Via Spanje (de Moren) en Italië kwam de techniek in de twaalfde eeuw Europa binnen en ontwikkelde zich daar met als voornaamste grondstof lompen en vodden. In 1405 begon de eerste papiermolen in de Zuidelijke Nederlanden; de Hollandse papiermolens stonden altijd bij water. De waterkracht werd gebruikt om de vodden tot pulp te roeren. De Hollandse papierindustrie kende in de Gouden Eeuw haar grootste bloei. *Japanese Bookbinding*..., p. 16; Hourani 1991, p. 49-50; Schriks 1983, passim.
4. Van Breugel, *Lijst*..., 1842, p. 2-3.

5. Doeff 1833, p. 3.
6. ARA Buitenlandse Zaken 1813-1870, inv.nr. 1742 (2211-1847). Mediaan verwijst naar de papiermaat, waarschijnlijk klein mediaan vierdubbel (80 × 110 cm); velin (velijn) betreft papier zonder vergé, dat wil zeggen ongestreken papier waarop niet de draden te zien zijn van de vorm waarin het papier werd geschept. Vanwege de gouden randen zijn de schepranden er waarschijnlijk vanaf gesneden.
7. Titsingh aan J.F. van Rheede tot de Parkeler, 30-3-1787, geciteerd bij Frank Lequin, 'Isaac Titsingh (1745-1812): vergeten wereldburger en Japanoloog'. In: Bethlehem en Meijer 1993, p. 98.
8. Said (1993, p. 52 en passim): structures of attitudes and references, structures of feelings.
9. Colin (1996, p. 6-10): historical modality, observation and travel, survey, enumerative modality, museological modality, surveillance.
10. Vergelijk eenzelfde soort samenspraak in Paasman 1984, p. 144.
11. Vgl. de constatering van Pratt naar aanleiding van het reisverhaal van Mme Godin, een Peruviaanse die trouwt met een expeditielid van La Condamine en na een barre tocht meegaat naar Europa: 'Even today, the tale is thoroughly compelling, its complexities irresistible, as they often seem to be whereever women protagonists appear in the lore of the colonial frontier...' Waarbij zij constateert dat dergelijke teksten vrijwel altijd niet door de vrouw zelf, maar door een man zijn geschreven. Pratt 1992, p. 21-23
12. In de woorden van Pratt (1992, p. 67): de hoofdpersoon is 'seer' en 'seen' tegelijk.
13. ARA-II, Cock Blomhoff, inv.nr. 13.
14. Cornelis Loots heeft dit, wellicht onbewust van de parallel, in letterlijke zin doorgetrokken naar het lijden van de Nederlanders onder het Franse juk, in de slotzin van zijn gedicht op de afschaffing van de slavenhandel in 1814:

    '*Zoo doove Euroop in 't eind door zegen*
    De wraakstem van 't vergoten bloed,
    En 't vrees' geen dwingland weêr, die, dondrend opgestegen,
    Der sloven lot ons lijders doet.'

    (Oftewel: echte vrijheid impliceert dat ook anderen vrij zijn.)

4
Europeaan in den vreemde

'Vervolgens andermaal per hangmat naar Christiansburg gegaan zijnde...' Per hangmat, zo verplaatsen Daendels en zijn staf zich in Afrika. Geen vliegend tapijt maar een hangmat gedragen door twee slaven, de Europeaan half rechtop zittend, hangend tussen hen in. Die dragers zijn in de hier geciteerde verslaglegging echter afwezig. De hangmat verplaatst zichzelf, want hier schrijft de Hollandse gezagsdrager die per definitie de situatie beheerst en doelbewust op weg is. De hangmat gehoorzaamt zijn wil.

In dit specifieke geval was de correspondent, Daendels' landmeetkundige Wouter Starrenburg,[15.] bezig met de voorbereiding van een verkenningstocht op de Rio Volta, de rivier die even voorbij het Deense Fort Christiansborg (Accra) uitmondt in de Atlantische Oceaan. Verkennen kon hij met eigen ogen, pen en papier: dieptemetingen, bodemonderzoek, peilingen, Starrenburg wist precies wat hem te doen stond. Maar hij moest inzien dat hij geen gezag zou hebben over zijn eigen roeislaven die er weinig voor voelden de Voltarivier op te gaan, en hij accepteerde dankbaar dat de Deense gouverneur-generaal Reyesen hem een van zijn koningsslaven, de Cano Bomba, meegaf 'teneinde mijne rimadoors teregt te wijzen'. Voor de zekerheid voerde Starrenburg vervolgens ook de Deense vlag, omdat de Deense gouverneur-generaal er zeker van was dat hij daarmee beter ontvangen zou worden dan onder Nederlandse vlag.

Starrenburg liet zich de rivier oproeien en werd in het eerste dorp dat zij aandeden meer dan vriendelijk onthaald. De nieuwsgierigheid van vrouwen en kinderen was haast niet te harden. Verder stroomopwaarts ontmoette de expeditie echter steeds meer achterdocht en vijandigheid. Starrenburg keek naar de oevers van de rivier, die in het trage tempo van de roeiers langsgleden, maar de afstand tot het land bleef groot. Ze bleef zo groot dat hij op het oog moest inschatten of de grond geschikt was voor katoenverbouw, zo groot ook dat hij niet kon vaststellen, toen hij werd gewezen op een 'fetisj-rots', of deze van marmer was of van graniet. Voor daadwerkelijk bodemonderzoek kreeg hij, door hetzij de overmatige aandacht hetzij de vijandigheid evenmin gelegenheid. Hij had op de terugweg een stukje rots mee willen nemen maar liet dat ook maar zitten, mede omdat hij niet zeker wist waar de 'fetisj paap' was. En hij besloot al gauw om het maken van situatietekeningen uit te stellen tot hij terug was in St George-el-Mina, omdat hij gek werd van de muskieten en de hete droge wind van de harmattan.

Gecombineerd met het feit dat de roeiers onwillig bleven, ook toen ze al weer terug waren aan de kust, mogen we aannemen dat Wouter Starrenburg geen prettig tochtje had. De aanwijzingen daarvoor in zijn verslag zijn legio: zijn afhankelijkheid van de Cano Bomba[16.], eerder gids en gastheer dan slaaf en bediende, het ongemakkelijke gevoel van teveel aandacht van vrouwen en kinderen, of van afwijzing door wantrouwende mannen, het geheim van de fetisjrots en de onzichtbare fetisjpriester... Alleen het peillood durfde hij over boord te houden en daarop concentreerde hij dan ook de zelfverzekerde conclusies van deze verkenningstocht: de Voltarivier zou voor schepen van zes tot acht voet een flink eind goed te bevaren zijn, alleen de zandbank voor de ingang vormde daarbij een probleem. En met die laatste opmerking kon hij veilig aannemen dat de eerste tijd geen enkel schip het zou wagen om op zijn gezag inderdaad de rivier op te varen.[17.]

Dit verslag van een Nederlandse mini-expeditie op de Voltarivier is herkenbaar in zijn soort, als verslag van een reis in den vreemde waarin de onzekerheid is gemaskeerd en zekerheid wordt ontleend aan hetgeen daadwerkelijk in kaart is gebracht, op papier is gezet. Herkenbaar is de ervaring (of het vermoeden) van een samenhang tussen landschap en religie (in dit geval de fetisjrots), het kijken en bekeken worden, de afhankelijkheid van een onmisbare bediende, het vervoerd worden door mensen die de situatie beter beheersen en kennen dan de Europeaan die zich de baas zou willen weten. De hangmat heeft misschien eventjes een comfortabel idee gegeven, een moment van rust omdat alle betrokkenen de afspraak kenden, de dragers de weg wisten en de reiziger wist dat zijn intenties begrepen waren. Tijdens dat tochtje kon hij rond kijken, zich nog even onbevangen voelen. Daarom misschien ontbreken in het verslag de dragers, wordt het onvermijdelijke fysieke contact met hen genegeerd.[18.] Ook op het water, voortgeroeid door de rimadoors was volop gelegenheid om de indrukken in verslagvorm te ordenen tot een samenhangende voorstelling voor een thuispubliek in Europa. Maar op de plaats van bestemming verdween de vervoerder als bemiddelaar en moest de reiziger zich daadwerkelijk verstaan met hen die daar thuis waren. Starrenburg bracht daar weinig van terecht, lijkt het; zijn verslag geeft uitdrukking aan de verwarring die dat opleverde.

In die overgang van reis naar verblijf, van vervoerd worden naar het ten uitvoer moeten brengen van de eigenlijke intenties, niet als gast maar als doelgericht persoon, kwartiermaker, in die overgang geeft de reiziger zich bloot. Daar vinden we aanwijzingen voor het zelfvertrouwen, het enthousiasme en de vanzelfsprekendheid van het contact, of ook van angst, onbehagen, scepsis en onzekerheid. Achter de stelligheid van de informatie in het reisverslag verstopt de Europese reiziger, die niet weet hoe gast te zijn, die geen gast wìl zijn, zijn geheim: dat hij zich niet op zijn gemak voelt. Het is een onzekerheid die, als informatie verpakt, in Europa met zekerheid gebracht wordt, bevestigd door landkaarten, metingen en rekensommen. Observaties en inspecties liggen als modaliteiten dicht bij elkaar.

Deze overgangen vinden we ook in de geschriften van de families Blomhoff en Van Breugel. Hun teksten zijn te beschouwen als vroegnegentiende-eeuwse

representaties van niet-westerse samenlevingen, opgesteld op basis van hun eigen observaties en contacten. Deze waren, net als in bovenstaand voorbeeld, ingebed in ambivalente machtsverhoudingen. Het opperhoofd van Decima in het afwerende Japan, de blanke slaveneigenaar in de overwegend zwarte volksplanting Suriname, de westerse consul in het gepreste Tripoli en de Hollandse secretaris in het opstandige Kedu: vanuit Nederlands oogpunt hadden ze een taak en daartoe waren ze bekleed met macht, ingebed in een Nederlandse cultuur, een Nederlands (religieus en nationalistisch) waarden- en normenpatroon. En vanuit dat besef functioneerden ze overzee. Hun geschriften geven aan dit complex, vanuit een christelijke referentiekader, uitdrukking.

De verhalen uit Tripoli, Suriname, Java en Japan zijn ingebed in de zeereis van en naar het vaderland. In de beschrijving van die zeereis krijgt het begrip vaderland inhoud, en wordt het godsdienstig kader geschetst. In ieder relaas duikt bovendien, overzee, een andere reis op. De beschrijving van die tweede reis, niet naar maar in den vreemde, blijkt telkens een gegeven dat de overzeese ervaringen ordent en dat zin geeft aan het verblijf van de Europeaan. We vinden dat terug in de hofreis naar Edo per draagkoets (*norimon*), de inspectietoer naar de plantage per tentboot, de ontdekkingstocht met kamelen naar de ruïnes van Ptolemeta, de efficiënte verplaatsingen over de nieuwe wegen op Java. En al deze reizen monden, als Starrenburgs expeditie op de Voltarivier, uit in kaarten en aantekeningen: stiekeme notities, aantekeningen die kwijtraken door schipbreuk of diefstal, achteraf opgestelde verslagen - geordend voor een Nederlands publiek.

In de huid van de reiziger kruipen en in die vroege negentiende eeuw door zijn ogen kijken kunnen we niet, maar wel kunnen we ons het uitzicht vanuit het voertuig proberen voor te stellen. 'De weg kronkelt. Telkens is daardoor het aspect anders, zie ik vanuit de donkere omlijsting van mijn rijtuigje schilderijtjes vol weelderig hoogopgaand groen, met prachtige kleurtjes van bruin tot geel, tot het schreeuwend bloedrood van vreemde blaren...' Met deze schrijfster in Indië, Marie van Zeggelen, kunnen we proberen de havengezichten achter ons te laten en het raampje van de koets als schilderijlijst zien.[19.] We kunnen erdoor kijken, van buiten naar binnen èn van binnen naar buiten. Dat biedt een mogelijkheid om niet alleen over de reis maar ook over de reiziger na te denken, stil te staan bij de sociale verhoudingen waarbinnen deze leefde. Wie droeg de koets, wie roeide de boot, wie temde het paard en verschafte het zadel? Niet voor niets zijn de exotische attributen van de reis in den vreemde keer op keer beschreven en in Nederlandse musea terechtgekomen. De reiziger boden ze soelaas, een comfortabel gevoel van controle en een uitzicht. Ons helpen ze hier om na te gaan welke kleuren, geluiden en geuren in de verhalen doordrongen, welk tempo werd geleefd, wat werd vermeld en wat misschien buiten beeld bleef.[20.]

De tweede reis - niet naar, maar in den vreemde - is een van de 'contactpunten' van onze hoofdpersonen met de niet-westerse samenleving waarin zij verkeerden. In de reisbeschrijving lezen we expliciet of tussen de regels door ook de tegenmacht waarmee zij geconfronteerd werden. Dat betrof een tegenmacht in de vorm van aanwijsbare autoriteiten, opgelegde regels en beperkingen. Maar

ook een tegenmacht verborgen in de anonieme massa's, waar deze Nederlanders als individu tegenover kwamen te staan, in de natuur en het klimaat waarin zij hun weg moesten vinden. De manier waarop Europeanen overzee deze tegenmacht verwerkten en/of verzwegen in hun verslagen en collecties was bepalend voor de westerse beeldvorming over niet-westerse culturen, voor de verdwijnpunten in het beeld van het Hollands imperialisme. Om greep te krijgen op de machtsdynamiek van dat contact zullen in het hiernavolgende een aantal 'contactpunten' van onze hoofdpersonen met de niet-westerse samenleving worden nagelopen: de wijze waarop zij zich - letterlijk - verplaatsten en kleedden als indicaties van de machtsverhoudingen waarmee ze te maken kregen; hun huisvesting en opvatting over huiselijk leven, de aard van het contact met vrienden, vriendinnen en bedienden als ingang voor de vraag in hoeverre zij door wisten te dringen in de hun vreemde maatschappij. Getracht wordt om de voorstellingen die de betrokkenen in dezen aan hun achterban gaven, te plaatsen in de context van de betreffende cultuur, om daarna in de volgende hoofdstukken te kijken hoe deze beeldvorming in Nederland onderbouwd werd en een eigen leven ging leiden, ingebed in het wetenschappelijke europacentrische vooruitgangsdenken van de vroege negentiende eeuw.

De reis

De zeereis en God

Hildebrand was er in de *Camera Obscura* bijzonder uitgesproken over: 'Reizen voor plezier! O, droombeeld! O, hersenschim! Weten dan zo weinig mensen dat reizen zo moeielijk plezierig zijn *kan*? Neen; de mens is geen trekvogel; hij is een huisdier...'[21.] Een van de redenen waarom Hildebrand een hekel had aan reizen was het gezelschap waar men ongevraagd in kwam te verkeren. Wat dat aangaat was zowel de trage trekschuit als de diligence - naast lopen, paardrijden of een eigen sjees de meest gebruikelijke manier in Nederland om zich te verplaatsen - hem een crime. Zelf verre reizen maken leek hem al helemaal niets, en de motieven van hen die dat wel deden, of die voornemens waren te vertrekken, worden door Hildebrand steeds in twijfel getrokken. Zo figureren in de *Camera Obscura* de verre neef die om onduidelijke redenen naar de West vertrekt, de afgewezen minnaar die zich daar bijna, tot Hildebrand ingrijpt, naar toe laat wegsturen, en de vriend in Constantinopel, van wie hij nooit wat hoort maar wiens roem ook op Hildebrand afstraalt.

Tegenover deze nondescripte mensen in den vreemde staat in de *Camera Obscura* de kinderrijke familie Kegge, die zich vanuit Demerary in Nederland heeft gevestigd. Kegge, een welgestelde Nederlandse planter, koestert zijn imago van wereldburger door middel van een uitgebreide maar nooit gelezen bibliotheek vol reisliteratuur, waarin hij zich kan terugtrekken voor zijn middagdutje. Hildebrand kwam met de familie Kegge in aanraking vanwege hun zoon die vanuit Demerary voor zijn opleiding naar Nederland was gestuurd. De zoon was overleden voor zijn familie hem (na de slavenopstand van 1823) met het familie-

kapitaal achterna was gekomen. En hoewel de uitbundige familie haar best deed, kon het onuitgesproken verdriet om zijn dood en het heimwee naar de Caribische natuur met geen rijkdom, praal en pianomuziek worden overstemd. Alleen de godsvruchtige oude oma, een kleurlinge die met een Engelse planter had samengeleefd, kon tegenover Hildebrand haar verdriet over de dood van haar kleinzoon uiten. Zij vond steun bij de bijbel en citeerde ter berusting Paulus over de zekere verwachting die stoelde op de hoop op wat niet gezien kon worden (Romeinen VIII:24, 25).[22.] De westerling die verre reizen doet, fortuin vergaart en de hoop gematerialiseerd wil zien, suggereert Beets (theologiestudent in de jaren dat hij de *Camera Obscura* schreef), leeft een geforceerd oppervlakkig leven, loopt aan zijn gevoel voorbij en vergeet God. Hij kan nog wat leren van een eenvoudige vrouw uit de kolonie.

In de reiservaringen van Blomhoff en de Van Breugels is ieder bericht over het leven overzee impliciet of expliciet ingebed in de lange communicatielijnen van een zeereis per zeilschip, gemarkeerd door het vertrek uit het vaderland en de behouden terugkeer. Godsdienst speelt in hun getuigenissen over die reis een grotere rol dan Beets in de *Camera Obscura* deed voorkomen. Het gaat dan om een godsdienstbegrip dat nauw gerelateerd is aan het begrip van 'vaderland'. Dit krijgt, al naar gelang het moment in het reisverhaal een andere invulling: bij de vertrekscène staat het als moreel begrip voor de familie die achterblijft, in den vreemde wordt het vaderland als politiek begrip opgevoerd, het vaderland wordt gediend. En bij terugkeer doemt het vaderland op als kustlijn. Dan gaat het om de eigen bodem (waar de beenderen van de voorvaderen begraven liggen) die met vreugde wordt begroet, waar men, na de doorstane gevaren, gezond en veilig zal kunnen zijn.

Terwijl het perspectief op het vaderland, en daarmee de inhoud van dat begrip, aldus varieert tussen familie, natie en grond of natuur, is God voor de reiziger steeds en alom tegenwoordig. 'Het is nogthans zeker, dat het reizen vooral geschikt is om Gods Almagt te leeren kennen,' schreef Gaspar van Breugel in zijn in 1842 gepubliceerde *Dagverhaal* over zijn Surinamereis van 1823-1824. Met die stelling onderbrak hij een gloedvol betoog over allerlei Surinaamse planten en dieren. In het vervolg van die passage plaatst hij het geluksgevoel dat hij buiten in de tropische natuur had ervaren tegenover de bespiegelingen van studeerkamergeleerden die dag en nacht in boeken neuzen. Met die toevoeging lijkt hij de suggestie te hebben willen vermijden dat zijn wijdere horizon zijn geloof had ondermijnd. Wat dat aangaat volgde hij de redenering van de orthodoxe Isaac da Costa: de schitterende Surinaamse natuur, hoe interessant ook voor de zich ontwikkelende natuurwetenschap, was een schepping Gods en stelde Genesis niet ter discussie.[23.]

Het was ook God, die Gaspar door de gecompliceerde Surinaamse samenleving loodste en hem daarbij de 'rede' als hoeksteen gaf. Door de rede, getuigde Van Breugel, leerde hij 'alle misrekeningen en onaangenaamheden, die ik daar toch te ondervinden had, verachten, en al de overtollige vermaken verwerpen; zij verkoelde de gloed mijner begeerte, verbeterde mijne ongeregelde hartstogten, betoomde mijne onmatigheid in een land waar zoo veel te genieten valt; leerde

mij mijzelven verloochenen, en wapende mijne ziel door eene vroege en diepe beradenheid, met eenen edelen moed, waarvoor ik God ten eeuwigen dage dankbaar zal zijn.'[24.] Dat is toch een veelzeggende passage, in aanmerking nemend dat Gaspar een Nederlandse volksplanting had bezocht, waar hij in de eerste plaats onder geloofsgenoten had verkeerd. Hij was er kerk gegaan bij de hervormden en luthersen, had gesproken met hernhutters, alsmede de joodse synagoges bezocht. Maar het Surinaamse pad was blijkbaar smal, de verlokkingen groot. Bij zijn aankomst en vertrek liet hij in de kerk God danken.[25.]

God was aanwezig op zee en in den vreemde, hij was ook in de dood. De zeereis en het verblijf in den vreemde waren ongewis. Wie vertrok bleef lang weg en alle betrokkenen dienden rekening te houden met de mogelijkheid van een dodelijke ziekte, schipbreuk of een gewelddadige dood. 'Alleen het bewustzijn, dat ik in Gods hand was, voor eene goede zaak mijn leven veil had, stak mij een riem onder het weeke hart,' schreef Gaspar over zijn vertrek naar Suriname vanaf Texel.[26.] Verschillende malen memoreerde hij de hoge sterfte onder de kolonisten in Paramaribo en de doden die hij in de kolonie ten grave zag dragen. Zelf nam hij bij zijn vertrek van Texel naar later bleek voor altijd afscheid van zijn broer Jan Eliza. Een half jaar na hem vertrok deze naar Java en stierf daar aan cholera. Hoeveel indruk dit op Gaspar maakte wordt uit de tekst van het publieke *Dagverhaal* niet duidelijk: de mededeling over de dood van de broer heeft daar eerder een plaats als element van het afscheidnemen, als veralgemening van de zeereis als rondreis: weggaan en terugkomen, het vaderland en zijn familie verlaten en maanden later de kustlijn weer zien opdoemen.

De dood aan de andere kant van de oceaan pakte Jan Cock Blomhoff, geïsoleerd op Decima, beslist hevig aan. Blomhoff had geen afscheid willen nemen van zijn vrouw Titia Bergsma, maar samen met zijn gezin op Decima willen leven. Titia was echter niet toegelaten, met Hendrik Doeff eind 1817 weer naar Batavia teruggevaren en vandaar naar Nederland gegaan. In Den Haag had dominee Reinier Pieter van de Kasteele, directeur van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en vriend van de Bergsma's haar onder zijn hoede genomen. Hij stond haar in 1822 bij in haar stervensuur, en stelde Blomhoff van haar dood op de hoogte. Pas maanden later bereikte hem dit bericht, een vertraging die zijn gevoel van isolement zal hebben versterkt. Hij geraakte in diepe twijfel, twijfel aan de zin van het leven, twijfel aan God, twijfel aan zijn eerdere keuze voor het werk boven zijn gezin. In een brief naar aanleiding van de dood van zijn vrouw schilderde Blomhoff zijn leven geheel in de termen van een reiziger, denkend over de zeereis en het verblijf op Decima dat hem van de zijnen scheidde, het levenspad dat hij had te bewandelen, de laatste reis waarop hij - met zijn zoontje Johannes als pelgrim - zich voor wilde bereiden en die hem in het hiernamaals met zijn geliefde zou verenigen.[27.]

Zo hij dat al had gewild, dan was het Blomhoff op Decima onmogelijk om openlijk steun te zoeken bij het christelijke geloof. Het christendom en al zijn attributen waren niet alleen verboden, Blomhoff beschreef ook de jaarlijks terugkerende ceremonie, waarbij Japanners per wijk werden aangewezen om tegen

oude katholieke beelden, waaronder een kruisbeeld, te trappen. Hoe repressief die ceremonie op de Nederlanders overkwam blijkt uit Blomhoffs verhaal over de Japanse beeldhouwer die een replica had moeten maken van een inmiddels door al dat trappen onbruikbaar geworden beeld. De replica was zo'n goed christelijk beeld geworden, dat de autoriteiten wantrouwen kregen en de beeldhouwer voor de zekerheid maar onthoofd hadden.[28.] (**Ill. 4.2**)

Overvallen door de dood van zijn vrouw betwijfelde Blomhoff of hij zijn zoon ooit terug zou zien en niet zelf voortijdig zou sterven. Dan zou hij worden begraven op het Japanse kerkhof, tussen de Japanners. De sjinto-priester onderhield de Hollandse graven met evenveel zorg als die van de Japanners, hetgeen door Blomhoffs scriba J.F. van Overmeer Fisscher gezien werd als een 'bewijs dat de Japanners niet zoo kleingeestig zijn als zij schijnen'.[29.] Maar of Blomhoff daar, geïsoleerd op Decima geconfronteerd met de dood en de enorme afstand tot het vaderland, op dat moment net zo over kon denken, valt te betwijfelen. In zijn notities over begrafenissen in Japan legde hij een ander accent: als een Nederlander op Decima overlijdt, wordt het lijk eerst onderzocht op kruis- of andere heiligenbeelden en het eiland met een extra bamboe hek dubbel omheind. Het lijk wordt dan via de landspoort van het eiland gehaald, waarna de extra bamboe omheining snel weer achter de baar wordt gesloten, om te voorkomen dat de geest of de ziel van de dode mee aan land komt en zich 'met de Japansche zieltjes kan vereenigen of vermengen'.[30.];

Het reizen zette niet alleen aan tot gedachten over God en de elementen, de schepping, de dood; wie verre reizen deed en leefde temidden van een niet-christelijke gemeenschap, dacht ook na over God en zijn gemeenschap van gelovigen. Jacques van Breugel, die als consul met zijn vrouw Fransje en hun twee kinderen naar het islamitische Tripoli was verhuisd, ervoer daar een sterk godsdienstig isolement. Dat is althans een van de accenten die de biograaf van het gezin, dominee M.A. Perk, zette.[31.] Vanaf 1829 breidde het consulsgezin zich ieder jaar met een nieuw kind uit; twee van de vier Tripolitaanse baby's leefden niet lang, twee groeiden voorspoedig op.[32.] Voor de consulsfamilie waren deze gezinsuitbreiding en verliezen verweven met het instandhouden van de christelijke geloofsgemeenschap in den vreemde. De Nederlanders genoten binnen het consulaat vrijheid van godsdienst, maar in Tripoli was uiteraard geen hervormde dominee te vinden. Er waren alleen franciscaner monniken in de stad. Jacques had daarom de vier in Tripoli geboren kinderen telkens zelf gedoopt, improviserend op het thema: 'Waar er twee of drie zijn vergaderd in mijn naam, ben ik in hun midden.'

Toen terug in Nederland opnieuw een kind werd geboren en gedoopt, ontstond over deze Tripolitaanse huisdoop een probleem. De dominee wilde die doop in den vreemde voor de twee nog levende kinderen namelijk overdoen, daar ze volgens hem niet geldig was. Voor Fransje en Jacques van Breugel was dit een onacceptabele uitleg van de doop. Haar overdoen impliceerde immers dat hun twee overleden kinderen ongedoopt waren gestorven.[33.] De voorzitter en secretaris van het classicaal bestuur waar de hervormde gemeente van Doorn-

spijk onder viel, probeerden de dominee ervan te overtuigen dat hij de doop alleen maar hoefde te bekrachtigen, maar de dominee weigerde met deze interpretatie mee te gaan. Als compromis werd tenslotte, hoewel de leken- of huisdoop formeel niet wettig kon worden verklaard, de intentie waarmee deze doop was verricht erkend. Uitsluitend Gods zegen werd nog afgesmeekt over de in Tripoli geboren kinderen.[34.]

Bij Van Breugels acties om in Tripoli zich deel te weten van de gemeenschap van God speelden anti-katholieke en anti-islamitische gevoelens beslist een rol. Dat blijkt het duidelijkst uit de moeite die Jacques zich getroostte om vanwege de eerste gestorven baby een protestants kerkhof op te richten, dat tevens kon dienen als laatste rustplaats voor 'alle Europesche drenkelingen, zelfsmoordenaars of zoodanige overledenen van welke Religie ook', die niet bij de katholieken begraven konden worden ('tot schande van de Christenheid, en ten spot der Turken, Arabieren, Joden en Heidenen'). Toen het christelijke kerkhof enkele jaren later ernstig beschadigd bleek, bereikte Jacques van Breugel in Nederland het verzoek om als belanghebbende mee te betalen aan het onderhoud. Alleen een goed onderhouden kerkhof - met eenzelfde 'décorum' als de katholieken wisten op te houden met steun van katholieke regeringen en ordes - zou respect afdwingen en gevrijwaard worden van schending door de lokale bevolking en Turkse soldaten. Jacques schreef een subsidieverzoek aan de Nederlandse regering maar kreeg geen antwoord.[35.] Staatse bemoeienis met een protestants kerkhof strookte niet meer met de nieuwe verhouding tussen kerk en staat.

Deze voorvallen en hun schriftelijke weerslag zijn hier aangehaald om te laten zien dat voor onze reizigers het geloof een belangrijk referentiekader vormde, in een tijd waarin de afstanden groot waren en mensen, ook als ze niet op reis gingen, vaak jong stierven. Gaspar en Jacques van Breugel, en Jan Cock Blomhoff op zijn manier, vonden, blijkens hun godsdienstige acties en schriftelijke uitlatingen, steun in een protestants geloof dat rede en eigen verantwoordelijkheid combineerde met een hiernamaalsdenken, hoop en vertrouwen in God. Het maakte de reis, het afscheid en de dood aanvaardbaar en bood houvast in de situaties die zij overzee aantroffen. 'Doch ieder mensch moet alleen naar eigen geweten en inzicht beoordeeld worden,' schreef dominee I.J. Dermout in verband met de Tripolitaanse huisdoop aan de familie Van Breugel.[36.] Deze geloofsopvatting maakte dat de reizigers de ontwikkeling van de wetenschap, zoals verderop ter sprake zal komen, met interesse konden volgen zonder met hun geloof in conflict te komen. Voor hen geen 'bezwaren tegen de geest van de eeuw', zoals Da Costa die in een felle polemiek in 1823 publiceerde.[37.]

Maar meenden de reizigers wat ze schreven; schreven ze, op weg naar de West, de Oost, de Maghreb, werkelijk over hun religieuze gevoelens en vaderlandsliefde? Of was de wijze waarop zij hierover 'op reis' schreven imaginair: een (literaire) constructie, een vertaling van hun reiservaringen in een programma voor een Nederlands publiek, dat dan impliciet werd opgevat als een christelijke gemeenschap?[38.] Het christendom leverde hen de woorden voor de confrontatie met de onmetelijke zee, de wonderbare natuur, geboorte en dood. In die zin

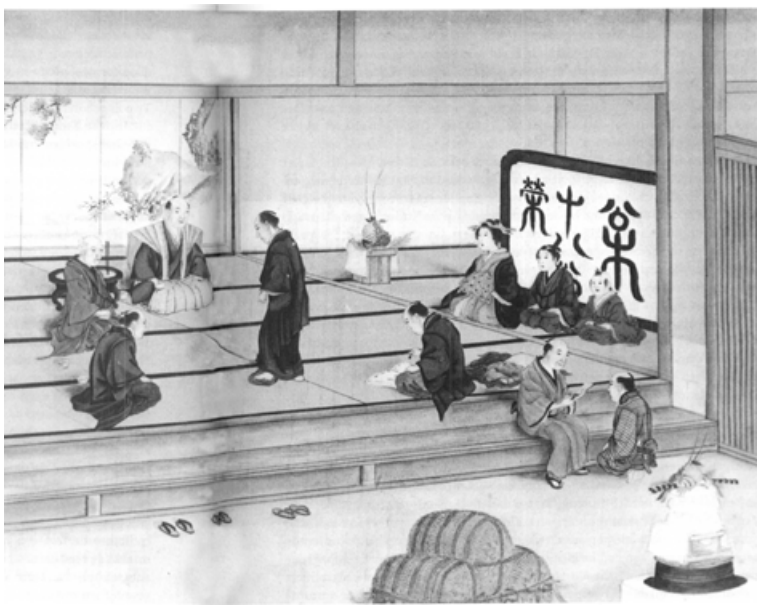

Ill. 4.2 Contact: het geloof van een handelsnatie
Een gecommitteerde van de gouverneur van Nagasaki ziet op deze prent toe hoe een Japanner in aanwezigheid van zijn huisgenoten op een crucifix trapt en daarmee het christelijk geloof afzweert. De jaarlijkse, enkele dagen durende ceremonie waarbij de bevolking van Nagasaki per wijk werd aangewezen om tegen oude katholieke beelden aan te trappen, is een terugkerend thema in Europese beschrijvingen van de relaties tussen Japan en Europa. In die beschrijvingen gaat het veelal vooral om de vooronderstelde Europese (Nederlandse) bereidheid om voor economisch gewin het geloof te verzaken. Voltaire voert in *Candide* (1775 (uitgave 1995), p. 60) een matroos op, die samen met Candide en Pangloss schipbreuk lijdt voor de kust van Portugal. Ze lopen naar Lissabon en beleven daar de verschrikkelijke aardbeving. Als de matroos, die meteen zijn voordeel doet met plundering en daarna tussen de stervenden en doden een meisje versiert, erop gewezen wordt dat hij zijn tijd slecht besteedt en in strijd handelt met de universele rede, antwoordt hij: 'Tête et sang (...) je suis matelot et né à Batavia, j'ai marché quatre fois sur le crucifix dans quatre voyages au Japon; tu as bien trouvé ton homme avec ta raison universelle.' Hendrik Doeff legt in zijn memoires (1833, p. 49-56) uit dat de ceremonie *jefoemi* heet: *je* = afbeeldsel, *foemi* = trappen. Alleen Japanners, de Japanse bedienden van de Nederlanders en de Chinezen moesten deelnemen. In reactie op de verontwaardiging over dit ceremonieel benadrukt Doeff dat de Nederlanders zelf niet tegen de heiligenbeelden aan hoefden te schoppen. (De Portugezen waren ook niet uit Japan gejaagd, stelt hij, vanwege hun eigen geloof, maar vanwege hun missie-arbeid onder de Japanners.) Maar bovendien stonden de Nederlanders er buiten omdat zij zich in Japan, sinds Caron, als anti-rooms hadden geprofileerd. Doeff voegde daaraan toe, dat hij persoonlijk steeds zijn bijbel en psalmenboek bij zich had mogen houden op het eiland. Doeffs rechtvaardiging heeft weinig indruk gemaakt. Naar aanleiding van de voltooiing van zijn muurschildering in het Nagasaki-Hollanddorp Huis ten Bosch in Japan, beschreef beeldend kunstenaar Rob Scholte in 1996 op de televisie hoe de Nederlanders zonder scupules de statenbijbel in de plomp van Nagasaki gooiden om maar toegelaten te worden tot de handel. Pim Fotuym borduurt ook op dit thema voort als hij, in een betoog over de zijn, inzien, slordige omgang van Nederland met de eigen culturele identiteit, verwijst naar een zeventiende eeuwse prent 'waarop een Nederlandse koopman staat te trappelen op het kruis, symbool van het christelijk geloof, omdat dit nu eenmual nodig was om handelsbetrekkingen me Japan aan te knopen' (1991, p. 52). Voor hem is het iets typisch Nederlands om het geloof, en daarmee het nationale karakter, te verzaken terwille van de handel. Ondertussen valt het te betwijfelen of de prent waar hij naar verwijst, wel bestaat. Wellicht heeft Fortuyn zich de Bataviase matroos van Voltaire al te levendig voor de geest gehaald.

was het doorweven van de verhalen met godsdienstige uitwijdingen een standpunt tegenover het beeld van de godvergeten fortuinzoeker in de *Camera Obscura.* Of eerder andersom: was Hildebrands beeld van de extravagante ex-planter uit Demerary een commentaar op de geëtaleerde vroomheid van reizigers als de Van Breugel-broers. De innerlijke zekerheid die zij met hun godsvrucht suggereerden, zal hier onder meer nader worden onderzocht door te kijken naar thema's in het reisverslag waarbij het morele houvast van de godsdienst *niet* te berde wordt gebracht.

Een opvallend verschil tussen de verhalen over de 'tweede reis' in Japan enerzijds en Suriname en Tripoli anderzijds, is de functie van het beroep op christelijke onbaatzuchtigheid en vaderlandsliefde ter maskering van het eigen belang. In de memoires over Japan wordt niet bij de individuele godsdienstige overpeinzingen van de reiziger stilgestaan. In deze brieven en boeken beperkt men zich tot uitleg over de Japanse samenleving en een verslag van de eigen leefomstandigheden op Decima. In de reisverhalen van Gaspar en Jacques van Breugel gel over Suriname en Tripoli daarentegen, duiken de godsdienst en het vaderland steeds op om grotere kracht van waarheid te geven aan de visie van de schrijvers op het leven overzee. Een visie die is ingebed in een expansie-denken.[39.] De Nederlandse belangen in Japan gaven voor een christelijk gemotiveerd expansionisme geen aanleiding; voor de Nederlanders op Decima was het geloof pas een recht individuele zaak, en in hun memoires houden ze dat dan ook voor ichzelf.[40.]

De uitkijk

Een keer per vier jaar ging het opperhoofd van Decima op audiëntie bij de shogun in Edo. Voor de duur van die reis kreeg hij de status van leenheer, *daimyo,* en de reis verliep volgens een vast protocol. Blomhoff deed deze hofreis tweemaal, in 1818 en 1822, samen met de Hollandse scriba en de dokter. Van de eerste reis bestaat een vrij gedetailleerd verslag, afkomstig van Blomhoff, maar gesteld in de derde persoon. Blijkens een aantekening op het document is het een bewerking van een brief aan zijn vrouw. Ik vermoed dat Reinier Pieter van de Kasteele, vriend van de familie, deze tekst heeft opgesteld als achtergrondmateriaal bij de voorwerpen die Jan Cock Blomhoff vanuit Japan opstuurde ten bate van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. Daarbij bevond zich onder meer de gehele hofreistrein, de stoet waarin men naar Edo reisde, in miniatuur.[41.] (**Ill. 4.3**)

De hofreis diende ter bevestiging van de verhoudingen tussen Nederland en Japan.[42.] De geschenken die aan de shogun aangeboden werden waren een tribuut, een erkenning van zijn oppermacht. Ook de voorbereiding en het verloop van de reis waren doortrokken van deze erkenning en van een acceptatie van de complexe Japanse hiërarchische verhoudingen. De Nederlanders deden hun best geen fouten te maken en noteerden in het *Dagregister* van Decima zorgvuldig de gebruiken en conventies met bijbehorende redenen, opdat hun opvolgers dienaangaande ook zouden weten wat hen te doen stond.[43.] Dit steeds weer herlezen van de interpretaties van gebeurtenissen door voorgangers heeft beslist invloed

gehad op de eigen waarnemingen en ervaringen, nog versterkt doordat steeds dezelfde reisroute werd afgelegd, dezelfde herbergen werden aangedaan, dezelfde theehuizen, hetzelfde theater werden bezocht.[44.]

Het opperhoofd legde de reis naar Edo af per draagkoets, *norimon;* een 'ding om in te zitten,' stelde Kaempfer, waaraan op zich al de status en rijkdom van de eigenaar kon worden afgezien. Een statusaanwijzing van de norimon betrof de lengte, de grootte en de bevestigingsplek van de draagboom. Bij een prins of een landsheer hielden de dragers de draagboom in hun handen. Ze tilden de koets dus op. Bij andere aanzienlijken rustte de draagboom op de schouders van de dragers.[45.] Ook het aantal dragers bepaalde mede de status van de passagier: twee, vier, acht of meer dragers. Blomhoff werd door vier man gedragen, de scriba en dokter, ieder in een kleinere draagkoets op een vastgestelde plek voorin de stoet, door twee man. De uitvoering van de koets, de lengte van de stoet (in Blomhoffs geval in totaal zo'n 250 man en 100 paarden) en de meegevoerde bagage, de kleding van de dragers - het VOC-wapen geborduurd op hun zwarte cabay - vormden bovendien evenzovele aanwijzingen voor welke heer daar op weg was naar Edo.

Blomhoff zelf was onzichtbaar. Hij zat verscholen achter de luiken van zijn draagkoets. Herauten reisden voor de stoet uit en riepen de mensen toe om neer te zitten tijdens het passeren van de Nederlandse hofreistrein. De mensen stroomden toe en bogen eerbiedig als de stoet langskwam. Sommigen wierpen zich op de grond. Wat op Blomhoff vooral indruk maakte was dat overal waar de stoet zo'n menigte passeerde diepe stilte heerste. De nieuwsgierige toeschouwers zeiden geen woord; het zou hen niet hebben gepast tegenover een daimyo, en de soldaten bewaakten de orde. Maar in een enkel geval bood de norimon juist wel gelegenheid tot contact. Zo kwam tijdens Blomhoffs reis de oud-grootlandsheer van Satsuma, een van de rijksgroten van Japan, hem tegemoet in een eenvoudige norimon. De keuze van dit voertuig maakte dat de landsheer incognito was, zodat hij wat Nederlands kon praten met Blomhoff. In volle staatsie was een dergelijk rechtstreeks contact uitgesloten geweest. Dan kon er uitsluitend indirect worden gecommuniceerd over drie 'tongen', drie tolken: van hoog naar laag en weer omhoog. Na het korte onderhoud liet de oud-landsheer van Satsuma zich naar het theehuis brengen. 'Blomhoff, dat huis passeerende, liet ten teken van beleefdheid de schuif van zijn norimon open, en boog zich. Zijne Hoogheid dit merkende, beantwoordde zulks zeer vriendelijk, met de schuiven zijner norimon te openen en zich zoo aan het opperhoofd te vertonen. Dit is bij de Japanners eene ongewone eer.'[46.]

Had Blomhoff, onderweg naar Edo, ook gevoel voor een Japanse beleving van de natuur, reflecteerde hij op zijn eigen natuurbeleving? Wat de Japanners betreft zag hij 'staaltjes van bespottelijk bijgeloof' en 'merkwaardige' zaken, maar hij ging hier verder niet op in. Hij bezocht tempels en dronk sake op plaatsen waar de traditie dat voorschreef, maar verschafte verder geen uitleg over de religieuze achtergrond daarvan.[47.] Wel was hij gevoelig voor de Japanse techniek van bruggenbouwen. Bruggen trokken telkens weer zijn aandacht: hoge bamboebruggen,

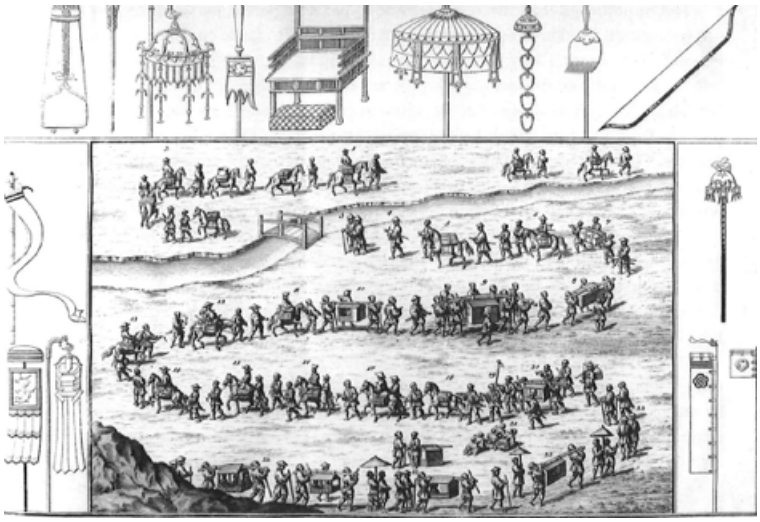

Ill. 4.3 De binnenlanden in: in een draagkoets door Japan
Nadat Blomhoff voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden een miniatuur-*norimon* (draagkoets) naar Nederland had gestuurd, als onderdeel van een complete versie van de hofreistrein naar Edo bestaande uit 110 voorwerpen, stuurde zijn opvolger Jan Willem de Sturler in 1834 een 'echte' norimon (Rijksmuseum voor Volkenkunde coll.nr. 360-5189). De norimon als museumstuk was voor hen niet alleen interessant vanwege de toegepaste technieken en versieringen; de draagkoets, met zijn luiken en protocollaire dragers was eveneens een symbool voor de restrictieve toegang tot Japan.
Blomhoff vond de norimon een comfortabel voertuig. Zijn dragers liepen zo'n acht uur per dag. Een enkele keer doorbrak hij het protocol en stapte uit om de benen te strekken. De reis was 'niet onaangenaam', vanwege het mooie weer en het afwisselende en fraaie landschap. Graag, schreef hij later aan de directeur van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden R.P. van de Kasteele, had hij een geschoolde tekenaar meegehad om de goddelijke natuurgezichten te tekenen. Vanuit zijn koets of lopend in die enorme stoet kreeg Blomhoff een indruk van een zekere welvaart. Hij zag dat de mensen die zich aan hem vertoonden niet rijk waren, maar wel netjes gekleed, ijverig en werkzaam. 'Bedelaars en lediggangers vindt men nergens schoon hun de welvaart niet schijnt te vergezellen.' Ook zag hij veel mensen met oogziekten en hij constateerde dat in het district Osaka het koren er slecht bijstond en de rijstvelden niet bebouwd waren 'wegens vorige vermaarde veldslagen'. Blomhoff heeft blijkbaar iets geweten van de Japanse hongersnoden en boerenopstanden van het begin van de negentiende eeuw (Lehman 1978, p. 21). Maar de voettocht naar Edo lijkt Blomhoff toch niet die leerervaring te hebben bezorgd, die ze voor Kaempfer en Titsingh was geweest. Daarvoor was het Nederlandse beeld van het Japanse achterland van Decima waarschijnlijk al te zeer gecanoniseerd, of ook overdreven Blomhoffs voorgangers hun eigen aandeel in de informatievergaring over Japan.

Hoezeer de norimon in Europa symbool van de toegang tot Japan was, blijkt uit het feit dat in 1860, direct na de openstelling van Japan, het Koninklijk Etnografisch Museum in Kopenhagen een norimon verwierf. Ze werd aangeschaft door de Deense ambassadeur in Hongkong mr Block. Tot vandaag de dag staat hij opgesteld op de Japan-afdeling van het National Museum in Kopenhagen.

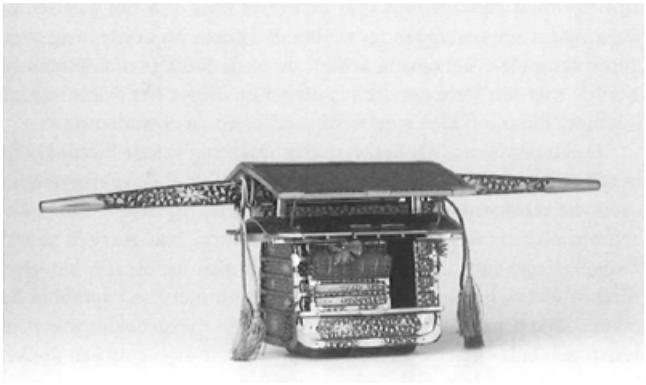

hardhouten bruggen bekleed met koper tegen het slijten, bruggen bij districtsgrenzen waar de wachten elkaar afwisselen.[48.] Ook bij zijn uiteindelijke aankomst bij het paleis van de shogun spelen de bruggen een rol. Blomhoff werd in zijn norimon gedragen tot over de eerste brug van het paleiscomplex in Edo. Daar moest hij uitstappen en te voet de tweede en derde brug overgaan. Bij de derde brug bleef het gevolg achter, de Nederlanders ontblootten het hoofd, en werden met een klein gezelschap dieper en dieper het paleis ingeleid. Uiteindelijk bleef Blomhoff alleen en werd voorbereid op de audiëntie.[49.]

De audiëntie was als het ware een omkering van de honneurs die het opperhoofd onderweg ten deel waren gevallen. Alleen al de voorbereidingen duurden uren, die voornamelijk met wachten werden doorgebracht. Terwijl hij onderweg, zelf onzichtbaar achter het luik van de norimon, had gekeken naar de anonieme zwijgende gebogen omstanders moest hij zich nu op zijn knieën werpen voor shogun Iënari, handpalmen plat voor zich en met zijn voorhoofd licht de grond raken. Kijken naar de shogun, zo werd hem meegedeeld, was niet toegestaan; Iënari zelf bekeek hem, onzichtbaar op een verhoging op een donkere plek, achteraan teraan in de audiëntiezaal. Ook de rijksgroten keken toe, in vol ornaat 'zoodat de zaal eene luisterrijke en schitterende vertoning opleverde zoo als zelden plaats heeft'. Bekeken werd Blomhoff tenslotte ook door de vrouwelijke familie die achter ter jalouzieschermen verstopt zat. Dat was bij beide bezoeken die hij in Edo aflegde het geval en Blomhoff vermoedde dat de bezoeken soms zo lang moesten ten duren 'om aan de nieuwsgierigheid der dames achter de jalouzieschermen verborgen, te voldoen'. De ceremonie bij de shogun duurde volgens de scriba Van Overmeer Fisscher vijftien minuten.[50.]

Kijken en bekeken worden: de eer die Blomhoff als daimyo, als leenheer te beurt viel was in alle opzichten een bevestiging van zijn onderwerping aan de macht van de shogun. Dat kwam in feite al tot uitdrukking in een traditie bij de start van de hofreis, waarbij het voltallige personeel van Decima een dagje uit vierde in Nagasaki, Blomhoff in zijn staatsienorimon. Onderdeel van die feestdag was een bezoek aan de uitkijk. Blomhoff: 'Die Uitkijk is eene verhevene hoogte, waarvan men een overheerlijk uitzicht heeft, niet alleen over de stad, maar ook over de oppervlakte der Japansche Zee. Van deze hoogte observeren de Wakers het aannaderen van schepen, om wanneer er een sein in zee gedaan wordt, dadelijk daarvan het Japansche Gouvernement te informeren.'[51.] Zo werden de bewoners van Decima door hun gastheren in staat gesteld om zich een concrete voorstelling te maken van de positie van de wacht die zij dag en nacht boven hun hoofd wisten, die mee reisde naar Edo en die - zoals we eerder zagen - in Europa het perspectief op Decima, als icoon voor het Venster op de Wereld, volledig bepaalde.

Op inspectie

Onaangekondigd en op eigen gelegenheid had Gaspar van Breugel vanuit Paramaribo in 1823 aan willen komen bij zijn koffieplantage Clifford Kocqshoven aan de Warappakreek, tussen de Atlantische Oceaan en de Commewijnerivier. Maar van alleen gaan kon geen sprake zijn. Ten eerste deed

al snel het gerucht de ronde dat de eigenaar van Clifford Kocqshoven en Kocqswoud in de kolonie was en kwamen slaven van zijn plantages die toevallig in de stad waren hem begroeten; bovendien was hij voor vervoer over de rivier afhankelijk van een vaartuig van zijn eigen plantage. Dus vertrok hij op 4 november 1823 onder geleide van twee van zijn administrateurs, de heren Van Halm en Van de Grumpel, voor het eerst naar zijn koloniale bezit.

Gaspars inspectietochten in de kolonie Suriname geven blijk van een geheel andere relatie tussen mobiliteit en macht dan Jan Cock Blomhoffs voettocht per norimon naar Edo. De elementen zijn dezelfde: een trage tocht, een onbekende natuur en gebouwde omgeving, nieuwe begroetingsrituelen en ambivalente gezagsverhoudingen. Maar de context van koloniale volksplanting en zijn eigen rol als absenteïstisch eigenaar gaf aan dit alles een andere betekenis. De reis naar Clifford Kocqshoven werd ondernomen per tentboot. Op vrijwel iedere afbeelding van de Waterkant te Paramaribo zijn tentboten te zien, in ieder reisverhaal wordt bij deze vaartuigen stilgestaan. Zo ook door Van Breugel in zijn *Dagverhaal:* '...eene tentboot heeft veel gelijkenis met eene trekschuit. Men verbeelde zich de kap er af, en die van de roef er op gelaten; doch het geheel met meer smaak en voor een roeivaartuig geschikt; van acht, tien of twaalf roeinegers, naakt of in livrei voorzien; geen ramen maar luiken, die met een houtje opgezet worden.'[52.]

Naakt of in livrei voorzien: na de (in hoofdstuk 1 geciteerde) beschrijving van zijn schrik, bij aankomst in de kolonie, over de naakte of schaarsgeklede negerbevolking, maakte Gaspar van Breugel in zijn publicaties verder geen ophef meer over de kledinggewoontes ter plaatse. Kleding was vooral een kwestie van prestige: hoe deftiger de planter des te fraaier bewerkt zijn tentboot en des te beter gekleed (en groter in getal) de roeinegers.[53.] Het aantal roeinegers werd hier door Gaspar overigens overdreven. Een tentboot werd door vier, zes of acht man geroeid.[54.] En hoewel Gaspar in zijn achteraf geschreven *Dagverhaal* stelde door acht man geroeid te zijn, waren dat er volgens zijn eigen in de kolonie bijgehouden *Journal* zes. Of die roeiers meer dan een lendendoek droegen valt te betwijfelen, gezien Gaspars schrik bij de ontmoeting: 'ik kwam toevallig uit mijne kamer, zag vlak voor mij acht zwarten, met de handen kruiselings over de borst, en met de voeten achteruit strijkende, alsof die op gloeijende ijzeren platen stonden, onder het geroep van: *"Audi piekien Massera"*.'[55.] Zelf zal hij hen uit zuinigheid niet van kleding voorzien hebben. Zo noteerde hij privé dat hem was aangeraden zijn loopjongen (voetebooy - *futuboi*) wat kleren te geven, 'dat ik op zijn goedkoopst zal laten doen'.[56.] (**Ill. 4.4**)

Anders dan Blomhoff, die zich blijkens zijn verslag tijdens de reis steeds bekeken voelde, poseert Gaspar van Breugel in zijn *Dagverhaal* als geamuseerde toeschouwer van het gebeuren. 'Onze optogt naar de rivier was voor mij reeds aardig om te zien; acht slaven, elk wat op het hoofd dragende (...) terwijl de slaaf, in beweging zijnde, nog tienmaal meer leven maakt, dan een Jood op de beurs.' Ook in de boot kon hij zijn lachen haast niet houden vanwege de gebaren en gezangen van de roeiers. Ze maakten er een sport van snel te roeien en anderen

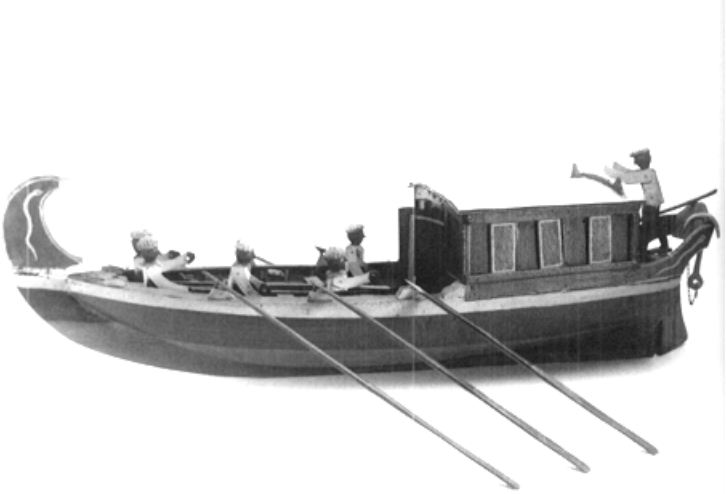

Ill. 4.4 De binnenlanden in: onzichtbare eigenaar
Op de diorama's van Gerrit Schouten die gesitueerd zijn in door Europeanen gebouwde omgevingen figureert altijd ook een tentboot. We zien zo'n boot in het rechterhoekje van het diorama van de Waterkant in Paramaribo (**Ill. 1.8**). De tentboot zou opgevat kunnen worden als een verwijzing naar de (afwezige en alom aanwezige) eigenaar van de plantage en de slaven. Die slaven zijn wel zichtbaar, zij roeien de boot. Schouten maakte zelfs twee diorama's van alleen een tentboot (aanwezig in Museum Bronbeek).
Stedman (1796 (1963-editie), p. 8) zag deze roeinegers als een soort slavenelite, geselecteerd door hun eigenaars op lichamelijke kracht en schoonheid. 'They came in very elegant barges or tentboats, adorned with flags, and attended by small bands of music. The vessels were rowed by six or eight negroes, who were entirely without clothes, except a smal stripe of check or other linen cloth, which was passed between their thighs, and fastened before and behind to a thin cotton string tied round their loins (...) the rowers, who were healthy, young, and vigorous, looked extremely well, and their being naked gave us a full opportunity of observing their skin, which was shining and nearly as black as ebony...'
Dit model van een tentboot met zes roeinegers en een stuurman (een roeier is kwijt) werd door mevrouw douairière Van Asch van Wijck in 1916 geschonken aan het Koloniaal Museum in Haarlem. De boot is een uitdrukking van de aanzienlijke positie van deze familie in Suriname. De roeiers dragen werkelijk een livrei, de boot is fraai versierd met houtsnijwerk, en geschilderd in groen, geel en rood.

Gaspar van Breugel, neef van de familie Van Asch van Wijck, was zich ervan bewust dat de tentboot zowel qua uitvoering als qua bemanning een statussymbool vormde. Hij wees een verzoek van de administrateurs om een nieuwe tentboot te kopen (à raison van *f* 6000,-) af. De aanschaf was te duur en zou uitnodigen tot veelvuldig gebruik, hetgeen impliceerde dat zijn sterkste slaven dan van hun eigenlijke werk werden gehouden om de heren administrateurs en hun vrienden te roeien (*Journal* 1823-1824, p. 39). Tentboten deden hem denken aan de trekschuit; de Engelse scheepsarts Waller (die ten aanzien van de slaven eveneens niet uit kon van verbazing over de 'very insufficient covering for their nakedness' (1820, p. 62, 64)) vergeleek de boten met de *city barges* op de Theems, maar dan vele malen sjieker uitgevoerd en ingericht. Op de tekeningen van Benoit (1839) lijken de tentboten enigszins op Italiaanse gondels. De houtsnijkunst waarmee de schepen werden versierd doet denken aan de versiering van boerenkarren in Nederland. Of slaven dan wel Hollandse scheepstimmerlieden de boot maakten is niet bekend; er bestaan waarschijnlijk geen originele negentiende-eeuwse tentboten meer.

in te halen en zongen in beurtzang, waarbij de voorzanger op het water een ritme sloeg. Er werd negen uur lang doorgevaren en binnen een tij bereikte het gezelschap de plaats van bestemming.

Onderweg beleefde Van Breugel voor het eerst de uitbundige Surinaamse natuur, afgewisseld met plantagenederzettingen. Echt enthousiast schreef hij er niet over. Zo'n eerste reis was mooi, maar, stelde hij, door de hoge dichte bossen al gauw eentonig. De doorkijkjes naar plantagehuizen vond hij zo'n eerste keer 'betooverend', maar die betovering zou bij een tweede keer langsvaren al een stuk minder zijn, omdat men dan wist hoe vervallen de gebouwen er feitelijk vaak bij stonden. En alsof Gaspar ook bij deze uiteenzetting iedere indruk weg wilde nemen dat hij het menselijk ingrijpen in de natuur hoger zou achten dan de schepping, voegde hij daar aan toe: 'Men moet nogtans altijd de schoonheid van die bosschen blijven bewonderen. De vrije natuur is waarlijk schooner dan aangelegde tuinen en bloemperken!' Met deze kanttekeningen 'bij nader inzien' relativeerde hij tevens de in hoofdstuk 1 geciteerde overdonderende indruk die de volksplanting maakte bij het opvaren van de Surinamerivier. Gaspar had bij het schrijven van zijn *Dagverhaal* inmiddels achter de schermen gezien.[57.]

Naast deze beschouwing vanuit zijn eigen impliciete christelijke kader, gebruikte Van Breugel het relaas van deze reis over het water ook voor een eerste uitwijding over religieuze opvattingen van de negerbevolking. Bij het binnenvaren van de Warappakreek zag hij de roeiers allerlei 'kluchtige' gebaren maken en vroeg aan de blanke administrateurs waarom dat was. Het bleek te gaan om een verering van de 'watermama' (*watramama*). Als rationalisering voor dit geloof in een watermama legde Gaspar aan zijn lezers uit dat alle negers denken 'dat de menschen van water gemaakt zijn'.[58.]; (In de passage voorafgaand aan dit verhaal overigens, kreeg Gaspar van Breugel van een van de administrateurs een puts water over zich heen, ter verwelkoming op zijn eigen grondgebied. Het was zijn tweede doop: ook bij het passeren van de evenaar had hij deze al ondergaan).

In de paar bladzijden die Gaspar aldus wijdde aan zijn eerste tocht naar de plantage versterkte hij het thema natuur-cultuur en relativeerde het menselijk ingrijpen in dezen, terwijl hij via de roeinegers een beeld opriep van zwarten als rumoerig, sportief, expressief, oprecht en toegewijd. Bij aankomst op de plantage voegde hij daaraan toe: dankbaar. 'De slaven houden het voor een groot voorregt als zij bij hun leven den Eigenaar uit *Bakkra-kondreey* uit het blanke land gezien hebben, grootmoeder brengt dit nog met groote vreugde over aan haar kleinkind...'[59.] De hele plantagebevolking stond hem die onopgemerkt had willen arriveren, volgens zijn *Dagverhaal* bij de steiger op te wachten: directeur Comvalius, de blank-officier (slavenopzichter), het huispersoneel en de veldslaven, sommige vrouwen met een kind aan de borst. Onder hun houzee-geroep kwam hij aan land en bezag de verzamelde mensenmenigte daar in de maneschijn 'met aandoening'. Dit was de eerste keer dat hij frontaal tegenover zijn honderdvierenveertig slaven stond en in het *Dagverhaal* kon hij het niet laten zich daarbij onmiddellijk te rechtvaardigen: de mensen hadden een 'volkomen gelukkig leven' en waren tevreden, hun aantal was de afgelopen veertig jaar (sinds 1783

dus) zonder aankoop van nieuwe slaven min of meer constant gebleven, en zelf was hij ronduit vriendelijk tegen hen.

Na deze ontvangst op de steiger (die volgens zijn *Journal*-aantekeningen overigens helemaal niet plaatsvond) werd Gaspar van Breugel via de prachtige oprijlaan, omzoomd met 'palmiet-, oranje- en tamarindebomen', over het voorplein het woonhuis binnengeleid. Binnen gaven de twee administrateurs en de directeur hem nogmaals een hand ('dat is eene gewone pligtpleging') en daarmee bezegelden die vier de gemeenschap van de blanken tegenover de imaginaire zwarte menigte buiten. Alle gasten zochten een goed plekje voor hun hangmat, de volgende dag zou Gaspar zijn plantage echt kunnen gaan bekijken.[60.]

Ontdekkingstochten

Fransje Clifford Kocq van Breugel-de Flavard de Wolff bewaarde tot op hoge leeftijd levendige van griezel doortrokken herinneringen aan de wijze waarop zij en haar man tussen 1827 en 1833 Tripoli en omgeving hadden doorkruist. Haar levensverhaal uit 1875 bevat wat dat aangaat veel sterke verhalen met details die typisch van een vrouw afkomstig zijn of door haar schoonzoon als zodanig zijn geïnterpreteerd. Opmerkelijk is het perspectief van haar waarnemingen: in vrijwel alle voorvallen wordt door de gekozen bewoordingen of de geschetste situatie letterlijk op de Tripolitanen neergekeken[61.]

De consulsfamilie verplaatste zich in de stad 'in functie' in een eigen karos (later kwam daar een cabriolet bij, en voor de kinderen een ezelskar). Te voet ging men zelden of nooit, en al helemaal niet naar de binnenstad 'omdat het daar zo onbeschrijfelijk morsig en vuil was dat allerlei ongedierte er welig tierde, en omdat zij een tooneel van diepe armoede aanbood, dat de beschaafde Europeanen pijnlijk aandeed...'. Tegenover deze vieze binnenstad stond de frisse Manshiyya, de heuvels boven de stad waar grote landhuizen stonden. Je keek er uit op zee, over de benedenstad heen en de atmosfeer was minder verstikkend dan daar beneden in de stad. De familie was er vaak te gast in het buitenhuis van de Engelse consul Warrington. Om er te komen was men op rijdieren aangewezen. Jacques van Breugel kon uiteraard goed paardrijden en deed dat dan ook het liefst; Fransje moest meteen de eerste dag na aankomst al op een ezel en voelde zich daarbij nogal belachelijk.[62.] Maar het vreemde van ezels ging er al snel af. Enkele maanden later, ziekelijk en zwanger, was ze blij van haar zorgzame man een ezel te krijgen die als telganger liep en nauwelijks hobbelde.

Ondertussen leerde Fransje van Breugel ook paardrijden, teneinde beter mee te kunnen doen aan tochtjes de stad uit. De eerste keer dat ze manmoedig te paard meeging ontmoette het gezelschap buiten de stad een dikke Arabier die onder een boom lag, maar overeind kwam toen ze hem naderden. 'De Arabieren hebben de gewoonte hun oogharen met zwarte randjes te beschilderen. Dit doet hun oogen veel grooter lijken dan zij werkelijk zijn, en geeft dien lieden zelven een strak en woest uitzicht.' Kijken en bekeken worden... Fransje van Breugel schrok, en toen de man bovendien een praatje begon over de zeeslag bij Navarino (waar een Engels-Franse

vloot de Ottomaans-Egyptische vloot had ingemaakt), vreesde ze zijn wraak en gaf haar paard de sporen. De angst deed haar

vergeten dat ze helemaal geen paard kon rijden.

In deze anekdote overheerst zelfspot, maar dergelijke angst, dat willekeurige voorbijgangers zouden kunnen besluiten om de een of de andere woede jegens Europa op willekeurige christenen te koelen, is een leitmotiv in de door haar schoonzoon bewerkte memoires van Fransje van Breugel. Ook al zat men te paard hoog boven de voetgangers en het vuil, steeds is men op zijn hoede. Zo vertrok de gehele consulgemeenschap uit Tripoli toen in 1828 de Napolitanen zich opmaakten om de stad te bombarderen, en de stad met hulp van Berbers uit de omliggende bergen in staat van verdediging werd gebracht. 'Van Breugel had zijn oudste zoontje voor zich in den zadel, terwijl de Toskaansche consul het jongste bij zich nam. Daar men de Pianora moest overtrekken, had men het noodig geoordeeld zich door een Turksche wacht te laten begeleiden om tegen allen overlast der woeste bergbewoners gevrijwaard te blijven. De karavaan trok nu de halfnaakte drommen voorbij, die, vele duizenden sterk, de Europeanen grimmig aanstaarden. Niemand was op zijn gemak...'[63.] Vanuit het landhuis van consul Warrington had de internationale diplomatenwereld vervolgens een uitstekend uitzicht op het bombardement, maar men moest aanzien hoe de Napolitanen hun aanval volkomen verprutsten. De Berbers trokken daarop weer de bergen in, de Europeanen zakten weer af naar hun consulaten.

Aangaande het kasteel van pasja Yusuf Karamanli roepen de memoires eveneens een beeld op van dreiging en angst. De concrete aanleidingen daartoe werden door Fransje van Breugel geplaatst in het verleden, en geassocieerd met bloedige opvolgingsconflicten, met de harem, kerkers, duistere stenen gangen en angstaanjagende wachters. De Nederlanders zelf echter onderhielden uitstekende relaties met Yusuf Karamanli. Deze nodigde de Signora di Ollande uit om zijn harem te bezoeken, en Fransje aanvaardde die uitnodiging zonder aarzelen. Zijn waardering voor Jacques van Breugel bracht de pasja onder meer tot uitdrukking door hem een schitterende hengst en een zadel te schenken. Net als de draagkoets in Japan of de tentboot in Suriname, zal de ruiter op straat mede aan zijn rijkgetuigde paard herkend zijn. Rijdend op dit paard reed Jacques in de schaduw van Yusufs macht. Maar toch stelde Fransje in haar memoires dat ze, telkens als haar man naar het paleis vertrok, angstig wachtte of hij wel terug kwam.[64.] (**Ill. 4.5**)

Uit een anekdote blijkt dat de consulsfamilie, die in heel Tripoli bekend was, meer controle uitoefende over de eigen leefomstandigheden en minder te vrezen had dan de memoires suggereren. Op een dag ging de hele familie per cabriolet naar buiten. Voor het consulaat klom plotseling een Arabier die opgebracht was en stokslagen zou gaan krijgen, op de cabriolet en plaatste zich daarmee onder Nederlandse bescherming. De Turkse politie kon hem vanaf dat moment niets meer maken, en de man liftte mee tot even buiten de stad. 'Van daar dat de Arabieren voor de Europeesche consuls, wier bescherming hen aan de grootste gevaren kan onttrekken, een diep ontzag hebben. Het prestige dat hun ambt hun schenkt is dan ook hun eenige bescherming in een land, waar zij te midden eener hoogst vijandige en dweepzieke bevolking leven.'[65.]

Toch was en bleef Tripoli, in de woorden van Perk, een ongastvrij land en de angst om vermoord te worden door een willekeurige voorbijganger werd door hem naar aanleiding van de moord op de Engelse ontdekkingsreiziger Laing verder veralgemeend. 'Het is algemeen bekend dat het vermoorden van reizigers op hun tocht door de woestijn en de binnenlanden sints 1828 aan de orde is gebleven...' Uit de tochten die Jacques en Fransje van Breugel in Tripoli maakten kan echter ook een heel ander verhaal worden gedestilleerd. Dat is een verhaal vanuit de tegenstelling tussen de smerige stad en het gelukkige buitenleven, dat aan de 'aartsvaderlijke' tijd herinnert, met Arabieren met lange baarden en vrouwen die meel malen tussen stenen. Hoog gezeten op hun paard 'viel dan hun blik op' dit oudtestamentische leven op de grond: de Arabier voor zijn tent zich koesterend in de zon, zijn schapen, ezels en kamelen om hem heen liggend, zijn nijvere vrouw bezig met het ontbijt.[66.]

Jacques ontwikkelde bovendien een passie voor opgravingen en stapte daartoe over van paard op kameel. Met name Frederick Warrington, zoon van de consul was hierbij zijn gids. Frederick sprak vloeiend Arabisch en was volgens tijdgenoten een 'digne Européen, devenu Arabe'.[67.] Hun archeologische ontdekkingsreizen brachten de consul niet het binnenland in; men bleef aan de kust, daar waar oude hellenistische steden hadden gestaan, of in het Atlasgebergte waar de ruïnes stonden van kastelen, waterleidingen of bruggen, 'overblijfselen van een vroegere, niet geringe beschaving'. Eenmaal trok men met een groep van zeventig Arabieren, uitgerust met tenten en kamelen naar antieke plaatsen in Cyrenaïca en groef er vazen en kruiken op uit hellenistische graven.[68.]

Het bleef bij deze ene expeditie. Niet alleen de bevolking, ook het klimaat was ongastvrij. De sirocco en de brandende hitte noodzaakten de consul zijn opgravingen te staken 'wilde hij zijn eigen gebeente niet door het zand laten bedelven, om door een volgend geslacht opgegraven en misschien als een reliek uit den voortijd beschouwd te worden'.[69.]

Ingesloten

Verbonden aan deze confrontaties tijdens de tweede reis van Jan Cock Blomhoff en de twee Van Breugel-broers die hun ervaringen als reizigers in een vreemde cultuur op schrift vastlegden, zijn de getuigenissen van persoonlijk contact in den vreemde. De omgang met Europeanen was hen bekend, maar ze was door de niet-westerse context toch ook behoorlijk anders dan wanneer men zich in Europa had bevonden. Standsverschillen bijvoorbeeld speelden een andere rol. En in de beschrijving van het contact met niet-Europeanen - als reiziger, ambtshalve, als vriend, als opdrachtgever - klinkt de onwennigheid, de nieuwsgierigheid, verbazing of ergernis door die daarbij wederzijds heeft gespeeld. Ook de representatie van deze contacten bevat een beeld van de Europeaan overzee. We onderzoeken in het hiernavolgende deze 'contactpunten' opnieuw in de verhalen over de reis, maar ook in de beslotenheid van het eigen huis.

Ill. 4.5 De binnenlanden in: het zadel van de macht
Jacques van Breugel lijkt zich er niet van bewust te zijn geweest dat 'Turkse' zadels van oudsher functioneerden als geschenk in het diplomatieke verkeer tussen de Barbarijse staten en Europa. In de Koninklijke Kunstkamer in Kopenhagen staat zo'n diplomatiek zadel opgesteld; het werd in 1753 ontvangen van de bey van Tunis (Dam Mikkelsen 1980, p. 84). De gezant van Tripoli Hadj Muhamed Effendi nam in 1735 een zadel mee naar Nederland; zijn opvolger Ali Effendi kwam in 1749 en 1757 opnieuw met zadels in Nederland aan. Deze keuze van diplomatiek geschenk kan samenhangen met de betekenis van het afgerichte paard binnen de islam. Bij de grote islamitische veroveringen in de zevende en achtste eeuw waren paarden cruciaal geweest en in die tijd ontstond een geheel van mythische overleveringen over het paard als door Allah uitverkoren rijdier. Paarden waren eveneens onmisbaar in het leven van de strijdbare nomadische Berbers. De Barbarijse heerser die een zadel schonk, verwees daarmee dan ook naar de pijlers van zijn economische en militaire macht, ingebed in een religieuze traditie. Maar ook in Europa werd paardrijden niet onverschillig bekeken. Dominee Muller (1822, p. 252) stelde in zijn lezing over de vijandschap van de islam ten opzichte van het christendom dat christenen in het Ottomaanse rijk maar op enkele plaatsen toestemming hadden 'het moedig paard te bestijgen en in deze ridderlijke houding zich in het openbaar te vertonen'.
Het hier afgebeelde zadel uit het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden dat Jacques van Breugel in 1830 aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden schonk, is waarschijnlijk niet het geschenk van de pasja, al duiden de grote ijzeren stijgbeugels wel op een zekere status. Van Breugel heeft dit zadel echter vooral willen presenteren als deel van de visualisering van de eenvoudige materiële cultuur van bedoeïenen. Het paard is vrij van belasting, schreef hij in een toelichting op zijn collectie landbouwgereedschappen, 'maar moet immer klaar zijn met deszelfs eigenaar gewapend ten oorlog te trekken'. De Engelse consul Warrington kreeg nog toestemming voor de export van paarden uit Tripoli; Van Breugels plaatsvervanger Henry Reich meldde in 1836 dat de nieuwe Ottomaanse pasja 600 paarden vanuit Europa had geïmporteerd.
(Encyclopaedia of Islam - lemma *Sardj* (paardenzadel) en *Faras*
(paard/rijpaard); ook J.F.H. van Breugel, *Overland en akkerbouw...* 1830
Rijksmuseum oud archief: 855-17. Reich aan Testa 13-6-1836, in ARA-II,
legatie Turkije & Levant, inv.nr. 303; Dearden 1976, p. 226.)

De metgezel

In een vreemde omgeving zoeken landgenoten elkaar op. Fransje Clifford Kocq van Breugel was dan ook erg gelukkig in Tripoli kennis te maken met het gezin Benjamin-Berzilaï. Moses Benjamin was een gefortuneerde Portugees-joodse juwelier die goede relaties onderhield met pasja Yusuf Karamanli, zijn joodse vrouw kwam uit Amsterdam. Hun dochter werd net als mevrouw Benjamin zelf een grote steun voor Fransje van Breugel. Zoon Moses Benjamin, die behalve Nederlands ook Arabisch, Engels en Italiaans sprak - de voertaal met de regering van Tripoli - kwam in dienst van het consulaat. Als Nederlandse tolk ('makelaar en interprète juré') vergezelde hij de consul bij zijn besprekingen met Yusuf Karamanli, minister Hassuna D'Ghies of andere leden van de Divan, de regeringsraad van Tripoli. Ook formuleerde hij de Italiaanse brieven van Van Breugel. En in zijn vrije tijd nam hij de familie mee naar buiten.[70.] Via het gezin Benjamin had de consulsfamilie bovendien een ingang in de op Europa georiënteerde elite van Tripoli.

Voor hun sociale leven oriënteerde de consulsfamilie zich, zoals uit de memoires van mevrouw spreekt, vrijwel geheel op elkaar, op leden van de Europese diplomatieke elite en passerende zeeofficieren. Sommige consuls hadden echt belangstelling voor de cultuur van de Maghreb. Dat gold in elk geval voor de flamboyante Engelse consul Hanmer Warrington en diens zoon Frederick, en voor de oriëntalistische wetenschappers baron De Rousseau, consul van Frankrijk, en graaf Gräberg von Hemsø, Zweeds consul. Van Breugel had een hekel aan baron De Rousseau;[71.] Warrington was van meet af aan gids en leidsman voor de Nederlanders en wist hen zelfs vertrouwd te maken met de woestijn en de omgeving van Tripoli. Maar het Nederlandse diplomatengezin hield het Tripolitaanse leven zo ver mogelijk op afstand en was thuis zo Nederlands mogelijk.

Samen met de andere Europeanen leefde de diplomatieke elite min of meer op een eiland, omringd met westerse luxe. Men ging bij elkaar op de koffie, organiseerde soirées en jachtpartijen en bracht avonden musicerend door. De echtgenotes stonden achter hun man en steunden hem in zijn ambtsuitoefening. Fransje van Breugel was een punctuele gastvrouw. Ze leerde het Tripolitaanse huispersoneel Hollands koken, en de Turkse fanfare, die het aanvankelijk niet verder bracht dan een erbarmelijk 'God save the King', kreeg door haar net zolang 'Wien Neêrlandsch bloed...' op de piano voorgespeeld, tot de musici dat 'op dragelijke wijze' konden opvoeren bij plechtige gelegenheden.[72.] Het enige waar de consulsvrouw ambtshalve een hekel aan had waren situaties waarin de etiqette haar voorschreef zich de hulde van de handkus te laten welgevallen. Die opmerking staat plompverloren in haar memoires, naar aanleiding van een officiële receptie ter gelegenheid van de verjaardag van koning Willem I in 1829. Het is niet aannemelijk dat ze bezwaar had tegen een handkus van haar danspartners en tafelheren. Vermoedelijk is hier dan ook bedoeld dat ze er niet van hield zo te worden begroet door de Tripolitaanse autoriteiten - voor wie deze begroeting van een dame sowieso een concessie aan de West-Europese gastheer geweest zal zijn.[73.] Fransje mocht de Tripolitaanse politici niet. Het grote religieus-gemotiveerde verschil van denken over de positie van vrouwen zou wel eens

een sleutel kunnen zijn om te begrijpen waarom haar beeldvorming over Tripoli zo consequent negatief is.

In Japan lagen de omgangsvormen aangaande groeten een stuk gecompliceerder. De kleine nederzetting op Decima van Nederlanders met hun Javaanse bedienden en slaven[74.] was heel wat meer op elkaar aangewezen dan de joyeuse Europese diplomatieke elite in Tripoli. Daarbij moest men bovendien voldoen aan strikte Japanse verwachtingen, die hun onderlinge omgangsvormen evenzeer raakten. Blomhoffs beschrijving, uit 1818, van het dagje uit naar Nagasaki aan de vooravond van de hofreis naar Edo is daarvoor exemplarisch. Het begon met het bezoek aan een tempel en een maaltijd. De tolken en Nederlanders begaven zich daar eerst naar toe, een uur later kwam Blomhoff, gezeten in zijn norimon. Hij werd met veel ceremonieel, bukken en buigen, ontvangen. Aan het eind van de dag herhaalde zich dit op Decima: iedereen ging vooruit, en het opperhoofd, in norimon, werd bij de poort ceremonieel door Japanners en Nederlanders begroet. Pas daarna kon de Japanse vormelijkheid worden losgelaten en werd de avond informeel bij Blomhoff thuis voortgezet.

Jan Cock Blomhoff beschreef dit begroetingsceremonieel in de brief aan Titia zonder ironie.[75.] Gaspar van Breugel maakte in 1823 in Paramaribo een vergelijkbaar rollenspel mee, maar dan binnen de daar dominante meester-slaaf-verhoudingen. 'Als de Heer van den huize of een der blanken met zijnen slaaf uit is geweest en te huis komt, loopt de slaaf, bij huis komende, spoedig vooruit, gaat de negerdeur in, loopt hard het steegje door, en komt achter door het huis, om de voordeur voor den blanke open te maken, om welke reden men dan ook geene schel heeft...'[76.] Voor Blomhoff werd dit ceremonieel van vooruitsnellen en groeten, op weg naar Edo nog verder doorgevoerd. Als zijn norimon bij de herberg aankwam waar de nacht zou worden doorgebracht, knielden daar - mèt de gastheer, de Japanse banjoosten en tolken - ook de Nederlandse scriba en dokter neer. Ze begroetten het opperhoofd als leenheer door op hun knieën met handen en hoofd de grond aan te raken.

De Nederlanders waren genoodzaakt dit rollenspel op te voeren, dat hen toch niet lekker gezeten kan hebben. Of gingen ze er zelf in geloven? Zoals het in Paramaribo normaal was dat een blanke nooit zelf een deur hoefde te openen, nooit zelf iets hoefde te dragen op straat, niet eens zijn eigen paraplu tegen de zon; zoals in Tripoli de consulsfamilie een huishouden voerde met slaven en met meer huispersoneel dan ze zich in Nederland ooit nog zouden kunnen veroorloven; zo maakte het personeel van Decima zich misschien de opgelegde omgangsvormen als tussen leenheer en dienaren ook eigen? In de memoires van de Decima-gangers wordt daarover niets gemeld.[77.] Van Blomhoff is er slechts deze neutrale beschrijving van het ceremonieel dat in de eerste plaats de Japanners betrof, maar waaraan de Nederlanders niet voorbij konden gaan.

Het contact met Japanners was zelden 'één op één'. In de eerste plaats hadden de Nederlanders op Decima intensief te maken met hun tolken, die van vader op zoon Nederlands hadden geleerd en reeds een aantal generaties verbonden waren aan de factorij. Aanvankelijk mochten de Nederlanders zelfs geen

Japans leren, maar dat verbod gold in Blomhoffs tijd niet meer. Contact had men ook met Japanners die uit interesse of wetenschappelijke belangstelling Nederlands hadden geleerd of via tolken met de Nederlanders wilden praten. Daartoe werden over en weer afspraken gemaakt. Steeds waren bij dergelijke gesprekken keizerlijke spionnen, dwarskijkers, aanwezig.[78.]

Blomhoff wekt niet de indruk dat hij de vele bezoeken die hij tijdens de hofreis af moest leggen leuk vond. 'De Japansche bezoeken zijn zeer vermoeijend door gestadig op de grond te moeten bukken en zitten...', 'De 20 April liep alzoo af met lastige ceremonien, welke zeer vervelend, en nog meer fatiguant zijn, door het continueel gebuk.' Ook vond hij het vervelend om voorwerp van nieuwsgierigheid (en niet alleen van vrouwen) te zijn en steeds maar weer ondervraagd te worden. Alleen de rekenmeester-generaal in Edo, die hem uithoorde over de handel en financiën van Decima, toonde enig begrip voor de Hollanderder, en gaf het opperhoofd voor de duur van hun lange onderhoud een krukje om op te zitten. 'Zijne Excellentie zat op een oorlogskrukje, en eene keizerlijke dwarskijker, de vrouwelijke familie van Zijne Excellentie zat verborgen in de audiëntiezaal achter jalouziematten.' Blomhoff deed zijn ambtelijke plicht en probeerde zo snel mogelijk Edo weer te verlaten.[79.]

Jacques en Fransje van Breugel konden leunen op ervaren Europeanen, Jan Cock Blomhoff werd bijgestaan door Japanse tolken en een heel corpus van schriftelijke overlevering; Gaspar van Breugel werd in Suriname gevraagd en ongevraagd door zijns gelijken voorgelicht en liet zich permanent vergezellen door de *futuboi* lonas (in zijn *Dagverhaal* noemt hij hem Aquabi). Blijkens zijn privé-*Journal* had hij de jongen 'broodnodig', maar in het *Dagverhaal* bouwde hij hier - met een mengeling van afstand en lichamelijke nabijheid - een hele toer omheen: 'Mijn bediende! In *Holland* was tot nog toe mijne schaduw mijn bediende geweest; waardoor ik nu en dan op straat eene zotte vertooning voor dien jongen maakte, alzoo ik meermaalen eensklaps omkeek, daar ik, in gedachten wandelende, wel eens onverwacht zijne schaduw voor mij uit zag gaan, en ik dan met verwondering het hoofd omdraaide, als of ik vreesde, dat iemand mij in den nek grijpen zou.'[80.]

Afgezien van deze 'schaduw' (waarbij Van Breugel niet verklapt dat de kleine bediende een paraplu draagt voor de meester en in die zin echt schaduw bezorgt), was hij waarschijnlijk sowieso weinig alleen. Door zijn positie als plantage-eigenaar binnen de status- en kleurgevoelige Surinaamse samenleving belandde hij daarbij steeds in het gezelschap van mede-blanken die beneden zijn stand waren en die hij in feite onbeschaafd vond. Echt afvallen zou hij hen echter niet, en zeker niet tegenover de slaven. Zo reisde hij - schrikbeeld van Hildebrand - bij zijn tweede tocht per tentboot naar plantage Clifford Kocqshoven, in maart 1824 tien uur lang samen met zijn blank-officier (slavenopzichter) Vles.[81.] Ontstond daarbij gemeenzaamheid, of voelde Van Breugel al aan dat Vles geen prettig mens was? Twee dagen later, op de plantage, bleek namelijk dat de slaven allen morden tegen Vles, omdat deze 'een negerin zou geschopt hebben'. Gaspar beloofde zijn slaven dit uit te zoeken en noteerde in zijn *Journal* dat hij zich

inderdaad met Vles had 'onderhouden over de ingekomen klagten'. De slaven gaf hij ondertussen vier dagen vrijaf om te feesten.[82.]

Tijdens dat feest viel Gaspar als slaveneigenaar een eerbetoon te beurt. Hij werd 'in roomsche processie' onder luide toejuichingen door de slaven op zijn stoel alle gebouwen door gedragen. Na hem kwam directeur Comvalius aan de beurt, maar toen tenslotte Vles rondgedragen zou moeten worden weerhielden de vrouwen degenen die daartoe aanstalten maakten daarvan. Vles zal zich dus beslist misdragen hebben. Gaspar kon dit protest echter niet tolereren en vroeg Comvalius om de voormannen, de bastiaans, te doen weten dat hij wenste dat Vles wel werd rondgedragen. Dat dit bevel werd opgevolgd, zag Gaspar, blijkens zijn privé-notities, als een bewijs van 'de willigheid der slaven' die hij daarmee had willen beproeven, hopende dat tevens 'alle rancunes tegen Vles' de wereld uitgeholpen zouden zijn.

Mocht Gaspar op dat moment ook zelf getwijfeld hebben aan Vles, dan toch maakte hij toen al dit incident tot een proef voor de gehoorzaamheid van zijn slaven en koos daarmee feitelijk voor de opzichter. Achteraf, in zijn gepubliceerde *Dagverhaal,* verschoonde hij deze man zelfs, door de kritiek van de slaven te bagatelliseren. Ze waren ontevreden omdat Vles wat te streng was naar hun smaak. Maar belangrijker is dat Gaspar aan het gehele gebeuren een tegenovergestelde draai gaf, door er een bewijs in te leggen, niet van de *willigheid,* maar van de *onafhankelijkheid* van de slaven. 'Zie daar den slaaf der negentiende Eeuw! De mensch blijft overal mensch, de negers zijn menschen even als de blanken; zij laten zich niet tot alles dwingen. De planter is genoodzaakt zich veeleer naar hen te schikken, dan dat de slaven in alles zijne denkbeelden zouden volgen.'[83.] Zo overstemde Gaspar de innerlijke verwarring die zijn stoelendans op de schouders van zijn slaven veroorzaakt moet hebben, met een moraal over 'de magt der slaven over de blanken'. (**Ill. 4.6**)

Kozen de slaven zelf die stoelendans, was het van hen soms ook een commentaar op het Europese ongemak om te hurken, op de grond te zitten, te knielen? Of verwees de stoelendans naar de koninklijke waardigheid die ook daaraan in Afrika verbonden was? Zoals de staatseenheid van de Ashanti werd gesymboliseerd in de gouden stoel van de Asantehene te Kumasi, prijkte ook op de staatsieportretten van koning Willem I en Willem II een vorstelijke zetel. Een stoel in huis was een onmiskenbaar Europees attribuut. Niet toevallig stond er voor Jan Cock Blomhoff, toen hij een uur na de anderen aankwam bij de tempel in Nagasaki waar hun dagje uit begon 'op een groot tapijt, uitgespreid over een mat, een fraaije stoel'. De andere Nederlanders en de Japanse tolken kregen 'ouderwetse stoelen met rode tapijtjes'. En zo zat men dan bijeen en at wat.[84.] Om weer terug te komen op het schilderij van Kawahara Keiga (**Ill. 1.2**): de familie Blomhoff was niet alleen opzienbarend vanwege hun gezicht, kleding en roodblonde haar, vanwege de Europese vrouwen en de baby; opmerkelijk waren ook de stoel en de bank, waarop het echtpaar had plaatsgenomen; schoenen aan, beide voeten stevig op de grond.

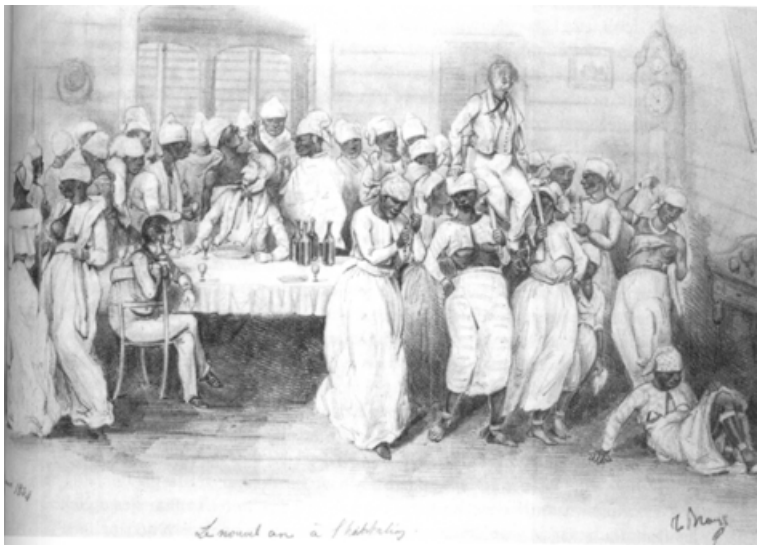

Ill. 4.6 Contact: stoelendans om de opvoeding der slaven
Theodor Bray kwam in 1841 op 23-jarige leeftijd aan in Suriname. Hij trouwde met een dochter uit de invloedrijke plantersfamilie Frouin - zijn zwager Jean Frouin trok in 1848 fel van leer tegen de kritiek van de kant van hernhutters op de behandeling van slaven (zie hoofdstuk 6) - en klom op tot administrateur. Zijn tekening Le nouvel an à I'habitation 1-1-1844 illustreert de ambivalenties die besloten zitten in Van Breugels verslag over de stoelenprocessie langs de plantagegebouwen op het voorterrein van Clifford Kocqshoven. De tekening van Bray is niet vrolijk; ik kan haar althans niet, als Kolfin (1997, p. 69, 78-79) in zijn analyse van de verbeelding van slaven, interpreteren als gemoedelijke verbeelding van 'hoe de slaven en de directeurs samen feestvieren'. Feestvieren, in het bijzonder het toestaan van slavenfeesten, was in de jaren dat Bray de tekening maakte onderdeel van de strijd over de opvoeding van slaven. Voor de hernhutters in Suriname waren dans en muziek bijna synoniem met het heidense bijgeloof van de slaven dat hen vasthield in een wereld van angst en onwetendheid. Zij maakten er in hun bekeringsarbeid een belangrijk punt van dat slaven zich niet meer overgaven aan trancedans. Want, schreef de hernhutter Nils Otto Tank in 1848 'de dans bij de Heidenen, ongebonden uitlating van het verwilderd gemoed, is geheel iets anders, dan de dans in de beschaafde wereld, waar velerlei banden de terughoudende kracht uitoefenen'. In de ogen der zendelingen liepen er bovendien maar vage grenzen tussen deze zwarte afgodendienst en de immorele levenswandel van de blanke plantage-elite, en hier ligt het verband met deze tekening van Bray. Het citaat van Tank komt namelijk uit een woedend verslag van een danspartij op plantage Berg en Dal, waarbij, als op deze tekening van Bray, de blanken op hun stoelen door slaven waren rondgedragen. De administrateur had hen een feest toegestaan onder de woorden: 'De Hernhutter-dominées hebben u al uwe vermaken ontnomen; ik zal ze u wedergeven.' Tank vervolgde zijn verslag: 'Bij zulke dansen worden onderscheidene groote vuren aangestoken, rondom welke de woeste dansers zich, onder allerlei walgelijke gebaarden en afschuwelijk geschreeuw, al springende en tuimelende bewegen. De Blanken worden, wanneer het familiaar moet zijn, zoo als het thans was, op stoelen rondgedragen, waarbij de arme Negers denken, dat hun eene groote eere geschiedt. Een onophoudelijk geschreeuw gaat voort de ooren en de gewetensstemmen te verdooven, en middelerwijl wordt aan dronkenschap, hoererij, echtbreuk, schenden van jeugdige meisjes (het laatste tot heden nog op menige plantaadje een privilegie der Heeren) de vrije teugel gegeven' *(Berigten uit de heidenwereld* 1848 nr. 5, p. 66).

Deze interpretatie door Tank van de stoelenceremonie staat diametraal tegenover het verslag van Gaspar van Breugel, die de rondgang op de schouders van zijn slaven voorstelde als blijk van aanhankelijkheid.

Huisvrede

Stoelen vormden een vast element in de Europese huishoudens in den vreemde, waarin ook overigens naar een Hollandse sfeer werd gezocht en een klok de uren wegtikte. Mevrouw Van Breugel had haar piano meegenomen naar Tripoli, een sèvres-servies (dat al snel tegen de grond ging), een hangklok en pastelportretten van de familie om aan de muur te hangen.[85.] Het echtpaar trof met het consulaat, dat al een eeuw in Nederlands bezit was, een typisch Noord-Afrikaans complex aan, gebouwd rondom een binnenplaats en een tuin, afgesloten naar de straatkant en met op verschillende niveaus dakterrassen.[86.] Een daarvan, het kleine terras op de eerste verdieping, bood uitzicht op de Pianora, het centrale plein van de stad.

Het consulaat was een aantal jaren niet in gebruik geweest en werd met behulp van de bemanning van het Nederlandse korvet dat de consulsfamilie had gebracht, opgeknapt en gewit. Het gebruik van de ruimtes werd veranderd, er werd een mooie kanselarij gemaakt, een van de wanden werd al fresco beschilderd en de pilaren van de galerijen op de eerste verdieping werden voorzien van planten. Daarmee kwam er sfeer in het gebouw. Fransje van Breugel had echter moeite met het gesloten karakter ervan, en miste vooral ramen naar de straatkant. Ze zag een leven binnen die muren, of eigenlijk vooral op het dakterras niet voor zich. Daarbij zette ze zich al dan niet bewust af tegen de wijze waarop vrouwen en kinderen in de Maghreb hoofdzakelijk binnenshuis leefden. Om de beslotenheid te doorbreken werd op de eerste verdieping aan de straatkant een aantal grote ramen gemaakt, hetgeen volgens Perk bij de Tripolitanen wel enige verbazing wekte.[87.]

De ramen naar de straatkant maakten de binnenruimtes in Fransjes optiek leefbaarder, maar ze vormden tevens een omlijsting van het leven in Tripoli, en de herinnering die zich dienaangaande vastzette ging over een doodsbleke met bloed bevlekte Arabier: 'Als van Breugel naar buiten was gereden, zat mevrouw gewoonlijk in de zaal aan het raam, dat op de straat uitzag. (...) Op zekeren dag (...) aanschouwde zij een vreeselijk toneel (...) en zond den knecht uit om te hooren wat er gebeurd was. Hoe verschrikt was zij, toen zij vernam dat er een executie gehouden was. Dien Arabier, van diefstal beticht, was de hand afgekapt, daarna had men de stomp in kookend pek gestoken en den misdadiger op vrije voeten gesteld.' Met haar borduurwerkje op schoot, op de eerste verdieping van het consulaat, zag de consulsvrouw dit gruwelijke tafereel onder zich op straat aan, en wilde het liefst gauw weer weg uit de binnenstad.[88.]

De geluiden van de stad die in het court-house doordrongen en door Fransje werden onthouden, versterkten het idee van een veilig huis in een vijandige stad. De oproep tot het gebed, vijf keer per dag, verdrong de urenindeling van de klok en deelde de dag van de Hollanders in: zes uur 's morgens, twaalf uur 's middags, vier uur 's namiddags, 's avonds zeven en negen uur. IJselijk schreeuwen en doffe slagen vanuit de aangrenzende Turkse wacht, de Sandanar, maakten hen duidelijk dat er weer iemand was opgebracht en stokslagen kreeg; en toen in 1828 vanwege de Napolitaanse aanval op de stad vanaf het kasteel de noodklok werd geluid, weerkaatste dit geluid tegen de bergen en maakte diepe indruk.[89.]

Niet alleen voor het Nederlandse gezin, ook voor Tripolitanen bleek het consulaat als veilig toevluchtsoord te kunnen fungeren. In 1832, had Yusuf Karamanli (in 1830 door de Fransen schaakmat gezet en verwikkeld geraakt in een opvolgingsstrijd - zie hoofdstuk 3) zijn toevlucht genomen tot aanzienlijke belastingverhogingen voor de landbouwende bevolking buiten de stad. Daarmee hoopte hij in staat te zijn tegemoet te komen aan de onvoorwaardelijke Engelse eis tot afbetaling van de schulden. De bedoeïenen verzetten zich echter tegen deze maatregel. Toen de pasja daarop enkele verwanten van de sjeiks in het achterland, die als gijzelaars permanent in het kasteel verbleven, vermoordde, brak een opstand uit onder leiding van Abd el-Jalil ben Saïf el-Nasr. Yusuf Karamanli was niet in staat hem militair te verslaan. Toen de opstand vervolgens oversloeg op Tripoli werd het Nederlandse consulaat op 26 juli 1832 bestormd door honderden mensen 'van allerlei rang en stand' die de reactie van Yusuf Karamanli vreesden. Zelfs de Divan, Karamanli's eigen regeringsraad, stelde zich onder bescherming van de Nederlandse vlag. Ook zonen van Berbersjeiks waren het kasteel ontvlucht. Vanaf de galerij op de eerste verdieping keek Fransje van Breugel, zwanger en ziek, neer op de samengepakte menigte op de binnenplaats.

Yusuf Karamanli wist de volgende dag de Divan ervan te overtuigen dat ze het consulaat moest verlaten en hem steunen in de burgeroorlog. De gijzelaars eiste hij ook terug, maar dat weigerde Van Breugel. Na enkele weken, Yusuf was inmiddels afgetreden ten gunste van zijn zoon Ali, werd de toestand in het consulaat onhoudbaar. Van Breugel trad met de nieuwe pasja in onderhandeling en verkreeg een vrijgeleide voor de gijzelaars. Er werd voor enkele uren een wapenstilstand afgesproken en de mensen werden de stad uitgebracht. 'De consul zelf ging aan het hoofd, met een der beambten die de Nederlandse vlag droeg. Een andere, ook met zulk een vlag in de hand, sloot den trein. (...) De dankbaarheid der gijzelaars was groot, toen zij in veiligheid waren. Zij kusten de voeten en kleederen van hun redder, dien zij “den rechtvaardigen consul” noemden.'[90.]

In het laatste verhaal van Perk over het Nederlandse consulaat is het gebouw letterlijk een dichtgetimmerde vesting geworden tegen een alom aanwezige vijand. In 1837 - de familie woonde al weer in Nederland, maar Jacques was door de minister naar zijn post in Tripoli teruggestuurd - heersten de pest en de cholera in de stad en maakten tienduizenden slachtoffers. Van Breugel trok zich met zijn plaatsvervanger, de Zwitserse koopman Henry Reich, terug in het consulaat, en ontsloeg al het personeel uit angst door onvoorzichtig optreden van een van hen besmet te worden. 'De Heeren waren genoodzaakt hun eigen goed te wasschen en te verstellen. Ook hun voedsel moesten zij ten laatste zelf bereiden (...) Al wat zij ontvingen, werd hen toegereikt door een luikje in de voordeur. Met een haak haalden zij het naar binnen om het te berooken en te zuiveren voordat zij het gebruikten.' Hun voorzorgsmaatregelen contrasteerden scherp met het fatalisme van 'de Turken', die geloofden 'dat alles vooraf in den Hemel was bepaald', en daarom geen pogingen deden om besmetting te voorkomen.[91.]

Op 24 februari 1837 verliet Jacques van Breugel overhaast en voorgoed Tripoli.[92.] Hij werd afgehaald door een Nederlands oorlogsschip, stelde (de Ottomaanse) Mohammed Tahir Pasja en de consuls schriftelijk op de hoogte van zijn

vervanging door de Zwitserse koopman Henry Reich en liet zich met zijn bagage aan boord hijsen van het schip dat buiten de haven was blijven liggen. Aan boord verbleef hij in strikte quarantaine, die hij op Malta verder uit moest zitten. Toen pas, op veilige afstand van de stad, schreef hij enkele omvangrijke nota's over het handelspotentieel en de antieke cultuur van Tripoli.[93.]

Bruggen, wachters en 'betasters' waren vertrouwde elementen voor Blomhoff. Ze bepaalden zijn leefruimte op Decima en waren onkreukbaar. Zelf werden zij immers door de wijkmeester van Decima, binnen wiens blikveld zij werkten, gecontroleerd. In 1819 liet Blomhoff een maquette van Decima naar Nederland zenden, ten bate van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. Doeffs in Nederland geschreven toelichting op de maquette is geheel doorweven met uitleg van de dagelijkse controle waaronder de Nederlanders, omgeven door bruggen, poorten met sloten, hekken en wachters leefden.[94.] Maar vergeleken met de terughoudende opstelling van de consulsfamilie in hun consulaire vesting te Tripoli, lijken de Nederlanders op Decima ondanks alle beperkingen een gemoedelijker contact met Japan te hebben gehad. Van Overmeer Fisscher bekende, aan het einde van zijn memoires, dat het voor een pas-aangekomene onbegrijpelijk was hoe men het er jaren uit zou kunnen houden, maar dat het er uiteindelijk wel degelijk genoeglijk was.[95.] Dat Blomhoff alles in het klein na liet maken, geeft misschien aan dat ook hij dat zo ervoer.

Op Decima luidden de Nederlanders de klok: 's middags met etenstijd, in de negotietijd ook 's morgens als er gelost of afgeleverd moest worden, terwijl er driemaal werd geluid om de klerken op te roepen zich bij de pakhuismeester te vervoegen. Er werden dieren gehouden op het eiland, koeien en varkens, er was een tuin met een laan met perzikbomen, een vijvertje met een gemetselde brug, een wijngaard, moestuin en vruchtbomen; er waren vergaderlokalen en woningen voor alle betrokkenen, en verder stonden er diverse pakhuizen: de Doorn, de Lely, de Roos, de Tulp, de Anjelier, de Nagelbloem, de Herstelling, de Verwachting... bestemd voor invoerproducten als suiker, roggevellen, lood, tin, wol, katoen, peper, ivoor, medicinale planten, en 'particuliere goederen', alsmede voor het uit te voeren koper. Bij de toelichting op deze pakhuizen gaf Doeff de onlosmakelijk verbonden informatie over de wijze waarop ze werden gesloten en geopend: eerst een Hollands slot erop, en dan een zegel van de opperbanjoosten, 'zoodat wij er zonder hunne voorkennis niet bij kunnen en net kan vergeleken worden met het Entrepot alhier'.

Te oordelen naar de negentiende-eeuwse Japanse schilderijen en tekeningen, en naar de voorwerpen die uit die tijd van Decima zijn overgeleverd, hadden de Nederlanders hun huizen grotendeels Europees ingericht, met stoelen, tafels, bedden, boekenkast, schilderijtjes en hangklok aan de wand, schoenen aan in huis, eten met mes en vork. Daarbij ontstonden allerlei Japans-Europese voorwerpen en tradities.[96.] Maar niet alleen was 'Japan' voortdurend aanwezig in het besloten Hollandse bestaan op Decima, een aantal betrokken Japanners koos ook bij gelegenheid voor het overnemen van Nederlandse gebruiken. Zo kleedde het personeel van het VOC-landhuis in Edo zich op z'n Hollands, at aan tafel en

had, op eigen verzoek, van Hendrik Doeff Nederlandse namen gekregen.[97.] Naast de 'kastelein' Pieter van der Stolp, stelde Blomhoff in 1818 een tweede man aan, die de naam J.H. Dapper kreeg.[98.] Onderweg naar Edo had Jan Cock Blomhoff gelogeerd bij de burgemeester van Shimonoseki, telg uit de Ito-familie die zich al sinds 1716 Van den Berg liet noemen.[99.]

Wekte Blomhoffs gemopper over alle plichtplegingen tijdens de hofreis de indruk dat hij ze vrij vervelend vond, uit de schriftelijke reacties en uitingen van zijn Japanse vrienden spreekt een enthousiasme en ook een toewijding die daar niet geheel mee te rijmen vallen. In Edo ontving hij verschillende keren bezoek van de Rangakusha, de 'Nederlandse geleerden' die zich toelegden op de Hollandse taal en de Europese wetenschappelijke ontwikkelingen waarvan ze via Nederlandse boeken kennis konden nemen.[100.] Tien 'sterrenkundigen' kwamen op bezoek en vroegen hem uit, net als twaalf rijksraden, vier tempelheren en twee gouverneurs. Ze kwamen op een dag achter elkaar, telkens als gezelschap, brachten kleinigheidjes mee en kregen van Blomhoff pijpen en tabak, likeur en dergelijke.[101.]

Alleen de contacten met de keizerlijke dokters en met de geleerde Otsuki Gentaku[102.] lijken Blomhoff echt plezier te hebben gedaan. Een van de keizerlijke dokters wordt in zijn reisverslag met name genoemd, de oude dokter ('zeer hoog in rang') Botanicus.[103.] Deze maakte vrijwel meteen nadat Blomhoff in Edo was aangekomen zijn opwachting en gaf hem als cadeau een Edo's reukdoosje en een mes. Blomhoff schonk al dergelijke cadeaus, met de uitleg die hijzelf erbij had gekregen, aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden.[104.] Vijf jaar later, ontving hij ter gelegenheid van zijn vertrek naar Nederland vanuit Edo ook afscheidsgeschenken die zouden passen in de collectie van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. Met name Botanicus getroostte zich hiervoor veel moeite: hij stelde een natuurhistorische collectie samen en beschreef die in detail.

Was er aldus direct en schriftelijk contact met Japanse vrienden in Edo, ook op Decima was er direct contact, getuige onder meer de vele briefjes in het archief van Blomhoff. 'Ik geloof niet dat er eene natie is, die zooveel het penceel of de pen voert, als de Japanners; zij behandelen alles schriftelijk,' constateerde Blomhoffs scriba Van Overmeer Fisscher.[105.] Veel briefjes in Blomhoffs archief hadden cadeaus begeleid (een eend, een vis, een andere kleinigheid), of waren van mensen die belet vroegen aan de poort van Decima om Blomhoff te bezoeken dan wel hem schriftelijk te verzoeken om een beetje suiker, thee, inkt, een pen, rode wijn, sake (zackij) of brood ('wijl ik honger heb'). Vragen was blijkbaar niet ongewoon; waarschijnlijk was het Nederlands opperhoofd behoorlijk rijk, in de Japanse context. Aan te nemen valt dat de tolken verzoeken van derden in het Nederlands formuleerden en het verzoek aan Blomhoff overbrachten. Uit het papier van Hoosan uit Kaï (net onder Edo), die in 1820 op 107-jarige leeftijd naar Nagasaki zou zijn gekomen, blijkt misschien iets van de toeristische belangstelling waarmee de Nederlanders te maken hadden, en die onder meer aanleiding was geweest voor de Nagasaki-e, de prenten van Decima en de daar wonende roodharige vreemdelingen.

'Elke woning schijnt een klein dorp te zijn, en het geheel vereenigt, in een kort bestek, de bekoorlijkheden der vlijtigste kultuur met de schoonheden der woeste natuur...' Johannes van den Bosch had, voordat hij in 1826 zelf naar Suriname ging maar zich nog geheel baseerde op het geografische overzichtswerk van Conrad Malte-Brun, bepaald een idyllische opvatting van het Surinaamse leven in de erfwoningen van Paramaribo of ook op de plantage.[106.] Zijn lezers zullen zich niet hebben gerealiseerd dat die woningen, die op zich kleine dorpen waren, werden bewoond door een kleine rijke blanke elite met een groter aantal slaven, zwarten en kleurlingen. De slaven hadden hun eigen deurtje dat naar de erfwoningen leidde. De bezoekers van het hoofdhuis hoefden niet alleen niet aan de deur te schellen omdat hun *futuboi* snel achterom holde teneinde de deur voor hen te openen; ook in huis, stelde Gaspar van Breugel in de hiervoor al aangehaalde passage, was een schel niet nodig 'daar men roept of in de handen klapt, als men iemand begeert'. Iedere avond om acht uur klonk er een kanonschot vanaf Fort Zeelandia over de stad. Vanaf dat tijdstip diende de slaveningang gesloten te zijn en mochten slaven zich niet zonder speciale permissie meer op de openbare weg bevinden. Gaspar schrok de eerste keer erg van het schot. Maar zoals zijn broer in Tripoli de tijd ging afmeten aan de oproep tot het gebed, zo leerde Gaspar het kanonschot in zijn dagritme in te passen.[107.]

Gaspar ging in 1823 naar Suriname om de plantages van zijn familie en hun administratie in ogenschouw te nemen. Acht maanden bleef hij in de kolonie, meestal in Paramaribo. Hij vond kost en inwoning bij een Surinaams gezin, bestaande uit een boekhouder, de weduwnaar Dorick, diens jonge kind, veertienjarig schoonzusje Henriette en schoonmoeder Mijntje Goetzee, 'weduwe op zijn Surinaamsch' van de overleden administrateur Goetzee. Zo maakte Gaspar direct nadat hij van boord kwam via zijn hospita kennis met het Surinaamse concubinaat van blanke mannen en gekleurde vrouwen. Hij was blij in dit huisgezin te worden opgenomen, waar iedereen Hollands sprak, vroom was en een huiselijk leven leidde. Mijntje Goetzee werd door hem 'mama' genoemd. Toch vond hij het nodig om in het *Dagverhaal* voor de Nederlandse lezer deze familieverhoudingen enigszins aan te passen. De heer Dorick verdween uit beeld, diens kind werd een wees, de schoonmoeder werd een 'oude Surinaamsche vrouw' wier 'echtgenoot' was overleden. Arm maar oprecht en godvruchtig, praatgraag en zorgzaam; aldus presenteerde Gaspar zijn hospita aan zijn lezers.[108.]

Tevreden viel hij de eerste nacht in zijn hangmat aan de wal in slaap. Hij sliep zo diep dat hij de volgende morgen de jongen die hem kwam wekken niet hoorde en pas wakker werd toen die zachtjes aan zijn hangmat schudde. Gaspar schrok hevig toen hij zijn ogen opende en vlak bij zich een zwarte jongen zag staan. 'Later gewende ik beter aan die zwarte gezichten,' liet hij erop volgen.[109.] Dat hij in het begin werkelijk niet erg op zijn gemak was bij zwarte slaven zou ook afgeleid kunnen worden uit de hiervoor aangehaalde schrik bij de komst van de zes roeinegers en het ongemakkelijke gevoel dat hem bekroop als de *futuboi* te dicht achter hem liep.

Huiselijk leven, een 'Hollandsch huishouden' - licht dat 's avonds door het venster naar buiten schijnt, kaarsen op tafel, een gezin erom heen - Van Breu-

gel mocht dat graag zien en ook in Paramaribo deed hem dat deugd.[110.] Eenmaal terug in Nederland zou hij dienaangaande hoog opgeven van het goede voorbeeld dat hernhutter-zendelingen met hun huiselijke en kuise leefstijl in Suriname gaven. Des te opmerkelijker is het dat hij, als het om zijn eigen plantages ging, de gezinsverhoudingen in het grote plantershuis uitsluitend beschouwde uit oogpunt van economische doelmatigheid en controleerbaarheid van de slavenmacht.

De plantage Kocqshoven werd geleid door de Duitser Esser. Hij was gehuwd en bewoonde het grote plantershuis met zijn vrouw, kinderen en het huispersoneel. Gaspar kreeg uitgelegd waarom dat een ongewenste situatie was. Ten eerste betekende een blank gezin op de plantage dat de directeur de plantage al gauw zag als zijn eigen bedrijf. De belangen van de eigenlijke eigenaars raakten ondergeschikt aan het dure dagelijks leven van de beheerder ter plekke. Bovendien betekende een blanke directeursvrouw op de plantage jaloezie tussen haar en de eerste huisslavin die nu aan macht inboette, terwijl het gezinsleven van de directeur extra werk meebracht voor het huispersoneel. En, dat was misschien nog wel het belangrijkste, het impliceerde dat de directeur geen seksuele relatie kon aanknopen met een kleurlinge en daardoor niet optimaal kon functioneren 'want deze banden hechten blank aan zwart door Mulat, daardoor ontdekken de blanken al spoedig alle bewegingen der zwarten, omdat mulat en zwart als water en vuur tegen elkander is door afgunst, hetgeen anders het geval niet zijn zou'. Een getrouwde directeur op de plantage werd, kortom, gehinderd om de op raciale verdeeldheid gestoelde dynamiek van de verhoudingen volledig uit te spelen, en dat was een slechte zaak. Gaspar van Breugel zag dit volkomen in.[111.]

Op Clifford Kocqshoven was de situatie wat dat aangaat minder omstreden. Het plantershuis, centraal gelegen ten opzichte van de andere gebouwen en met uitzicht op de rivier, werd bewoond door de directeur A.J. Comvalius en het huispersoneel. Met Comvalius zelf sprak hij misschien niet over diens privé-leven, maar van de buren hoorde hij dat Comvalius bij de 'eerste huismeyd' Lyvia onder de plak zat. En op plantage Kocqswoud bleek een zoontje van Comvalius bij Esser in huis te werken. Lyvia nam de gelegenheid van Gaspars aanwezigheid te baat en vroeg hem om 'een veldmeid in huis te mogen hebben om het koken te leeren daar er thans een veldneger met zeeren gebezigd werd'. Gaspar vond dat niet goed, 'daar een veldneger te veel van nut is in 't veld en eene veldmeid tevens de gemeenzaamheid met blanken moet belet worden daar dit nadeel teweeg brengt terwijl de gemeenzaamheid met negers voordelig is niet alleen maar hoogt noodzakelijk, daar onze magt vrouwen benoodigt is; ik heb dan een jongen daartoe in de plaats doen stellen dat dus een veldneger wint'.[112.] Hij raakte aldus verstrikt in een ingewikkelde rekensom die gebaseerd was op het optellen en aftrekken van rangen en standen (veldnegers = zwart, huisnegers = mulat, zwart + blank moet vermeden worden), van productieve arbeid, van meisjes als potentiële moeders van hetzij creolen hetzij mulatten. En de uitkomst van deze managementoverwegingen was dat Lyvia hulp kreeg van een jongetje in plaats van een meisje.

Gaspar had zelf niet direct kritiek op Comvalius. Maar gevraagd en ongevraagd kreeg hij van alle kanten meningen en informatie over deze directeur. Comvalius was namelijk een kleurling, een mulat, en in Paramaribo al had Van Breugel te horen gekregen dat het niet aanging dat een mulat in de deftige Warappakreek directeur was. Mulatten waren namelijk lui en ijdel en staken zich snel in de schulden. Anderen zeiden weer dat het altijd goed was om een kundige mulat als directeur te hebben omdat kleurlingen er, anders dan blanken, niet op uit waren om zo snel mogelijk fortuin te maken en naar Europa te vertrekken. Een man, R. Gollenstede, zocht Gaspar op om de capaciteiten te verdedigen van Comvalius, die, zo vertelde hij, zijn halfbroer was, door zijn vader bij diens huishoudster verwekt. De afkeer tegen het aanstellen van kleurlingen noemde hij even onchristelijk als 'de verachting welke men in Europa een Jood bedroeg'. Gaspar dacht hier over na en gaf hem gelijk. In de kantlijn van zijn *Journal* noteerde hij: 'Bevonden dat er een Jodenhaat inzit en wel, omdat zij door hun kleur dubbelonderdanig moeten zijn.' Maar al handhaafde hij Comvalius als directeur, zijn administrateurs kregen desalniettemin opdracht om in voorkomende gevallen geen kleurling meer als directeur aan te stellen.[113.]

Dit complex van praktijken en overwegingen bij het beheer van een plantage schreef Gaspar van Breugel uit in zijn privé-geschriften. De slaveneigenaar liet zich de racistische en seksistische structuur van de plantage-economie uitleggen zonder er moreel bezwaar tegen aan te tekenen.[114.] Hij zag het als een normale zaak dat ook onder de slaven - *'als in de vrije wereld'* - verschillende klassen bestonden. Dat onderscheid had betrekking op veldslaven en huisslaven, op Afrikanen (zoutwaternegers) en creolen, de lichtergekleurde karboegers en mulatten, op geschoolde en ongeschoolde slaven, op ervaren en onervaren arbeiders. Dat hij zich echter wel degelijk realiseerde dat er wat mis was met deze praktijken zou afgeleid kunnen worden uit het feit dat hij ze in zijn gepubliceerde *Dagverhaal* verhuld heeft. 'De bastiaan is een verdienstelijke neger, die over de slaven heerscht; en door wien men deze laat afstraffen,' schreef hij in het *Dagverhaal.* In het manuscript was daaraan toegevoegd: 'Zij dragen daarom ook altijd een langen stok waaraan een zweep', maar dat werd uiteindelijk niet gedrukt.[115.] Iets van ongemak schemerde ook in die tekst door waar hij constateerde dat de huisslaven, mulatten, 'nooit dan tot straf op het veld werken, zeer aan de blanken gehecht zijn, en daardoor veel klappen'. Dacht hij echt dat het huispersoneel uit zichzelf 'dwarskijker', spion, was wegens aanhankelijkheid aan hun superieur?

Tijdens zijn bezoek aan Clifford Kocqshoven gaf hij opdracht tot verbeteringen van de infrastructuur van de plantage en tot het beter bijhouden van de gebouwen. Terug in Nederland zond hij in de daaropvolgende jaren de benodigde verf - loodwit, Engels bruin, Vriesch groen, Spaansch groen, Berlijns blauw - teer, spijkers, diverse oliën, terpentijn en dergelijke. De kleuren zijn alle terug te vinden in de gebouwen van Schoutens diorama's die mede ervoor hebben gezorgd dat we ons nu nog iets voor kunnen stellen bij de betoverende aanblik van de plantagegebouwen vanaf de rivier. Met de eerste zending aan Clifford Kocqshoven kwam ook een 'bel met spil' mee. Zo kwam er een klok op plantage.

Ze werd geluid voor de slaven, om het begin en einde van de werkdag aan te geven. In zijn bedankje schreef directeur Comvalius dat de klok wel wat zwaarder had mogen zijn. Mogelijk werkten de slaven te ver van het woonhuis, achterin de plantage, om de klok te horen luiden.[116.] (**Ill. 4.7**)

Lief en leed

Het uniform

Gaspar de oprechte en voorzichtige criticus, Jacques de goede familieman, Jan de doler, ver van zijn gade die sterft zonder dat hij haar weerziet; in hoeverre drongen deze mannen door in de Surinaamse, Barbarijse, Japanse samenleving? Zochten ze contact, hadden ze het naar hun zin, leefden ze volgens hun moraal? Of was moraal niet iets om naar te leven, was ze vooral een schriftelijke kwestie, een vertaling van hun ervaringen naar een Nederlands publiek dat wist hoe het hoorde en niet wist hoe het toeging? (Dachten de lezers van de *Camera Obscura* na over de bronnen van de rijkdom van Kegge, de nostalgie van de dochter en het verdriet van de oma over het plantageleven?) Het privé-leven van het opperhoofd, de consul, de slavenhouder was geheim. Er werden door derden toespelingen op gemaakt, er zijn schriftelijke sporen van nagelaten, aanwijzingen te traceren in wat nìet werd geschreven, maar er is weinig over bekend.

Alledrie de reizigers lijken enigszins ijdel te zijn geweest, dat wil zeggen, zich bewust van hun kleding. Het was waarschijnlijk onvermijdelijk zich hiervan bewust te zijn, gevestigd in maatschappijen waar de kledingconventies drastisch afweken van wat in Nederland gebruikelijk was. Kleding was een belangrijk onderscheidingsteken, gepaste kleding droeg bij aan zelfvertrouwen en controle over de situatie. '...mijne kleding was als van eene kolonist,' schreef Gaspar, tevreden dat hij in Paramaribo al na een paar dagen (in ieder geval voor zichzelf) de indruk wist te wekken dat hij een ervaren Surinaamse planter was.[117.]

Jan Cock Blomhoff stond in zijn brief aan Titia vrij lang stil bij al zijn verkleedpartijen tijdens de hofreis naar Edo. Het opperhoofd werd geacht in een fantasie-zeventiende-eeuws ambtsgewaad voor de shogun te verschijnen. Net zoals de Japanners voor zichzelf vasthielden aan voorouderlijke klederdracht, werden ook de Nederlanders geacht met dergelijke 'traditionele' kleren continuïteit uit te drukken, te laten zien dat ze wisten waar ze vandaan kwamen.[118.] Ondanks het globale karakter van Blomhoffs beschrijving van zijn hofreis naar Edo in 1818 wijdde hij vrij veel woorden aan zijn eigen kleding. Tijdens de audiëntie droeg hij zijn groot kostuum: 'rood-fluwelen rok en broek met gouden passementen, briljanten als knopen, goud moore vest met dito knopen, hoed met struisveeren en een gouden boorsel, witzijden kousen, stenen gespjes op schoenen, witte fluweel tapijns (boven schoenen volgens Japans gebruik), zwarte fluwelen lange mantel...' Bij de afscheidsaudiëntie ging hij gekleed in zwart fluweel met goud geborduurd. Deze anachronistische Oud-Hollandse schitterende kleding trok veel bekijks: 'Bij alle die bezoeken viel de meeste attentie van

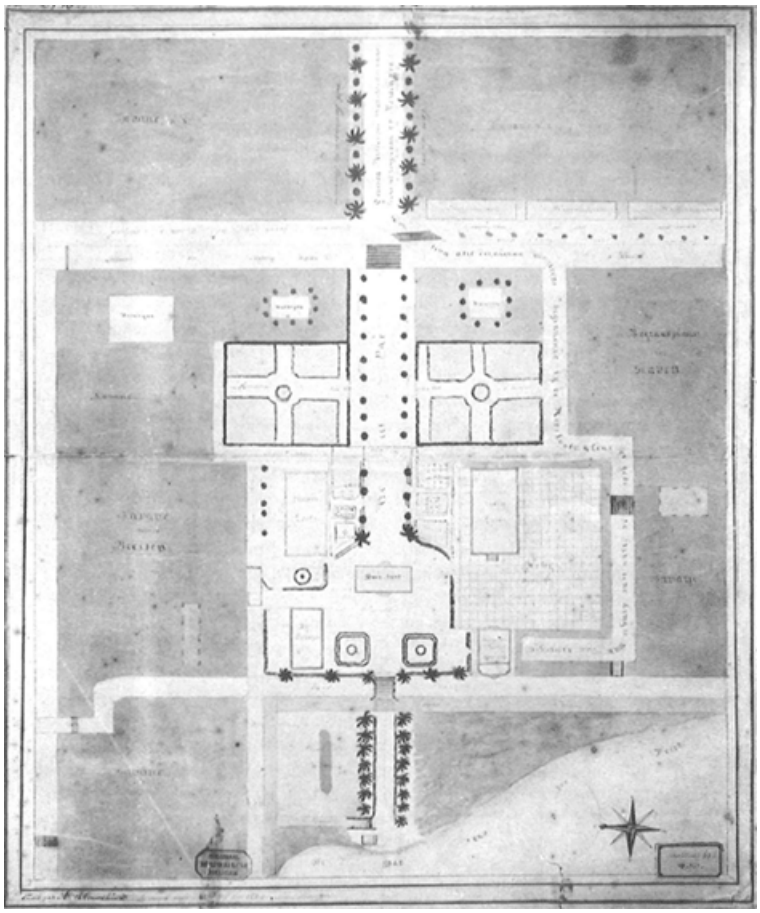

Ill. 4.7 Projectie: plattegrond van rust en welvaren

In 1823 liet Gaspar van Breugel door zijn directeur A.J. Comvalius een kaart maken van het voorgedeelte van zijn plantage Clifford Kocqshoven, met alle gebouwen erin getekend. Op een tweede kaart uit 1832 (coll.nr. 3729-690, door S.G. Gardi) zijn ook de koffievelden ingetekend, het 'staand bosch', de kostgronden (bananen en patates), het braakliggende land ('kappewerie' - *kapuweri*) en de weilanden (savannes) voor het vee. Die kaart is langwerpig van vorm; het hier uitvergrote voorgedeelte neemt er slechts een kleine plaats op in. De kaart uit 1823 echter geeft een indruk van de fraaie aanleg van het bedrijfsgedeelte van de plantage. In reisverhalen van willekeurige reizigers komt Clifford Kocqshoven geregeld ter sprake als een prachtige plantage: 'Voorbij Clifford Kocqshoven varende, bewonderde ik het overheerlijke huis en de schoone gebouwen, waaraan geene onkosten gespaard zijn, als ook de figuren van gesnoeide lamoenen, enz. Men zeide mij, dat aldaar vroeger een doolhof was geweest. Ik vroeg mijzelven waarom zoovele eigenaren van plantaadjen in Holland hun verblijf hielden, en of hunnen tegenwoordigheid hier niet beter te pas zou komen?' (Bosch 1842-1843, p. 249; ook *Berigten uit de heidenwereld* 1836 nr. 5, p. 88-89; Van Lennep Coster 1836, p. 107). Deze plattegrond van Comvalius is zo opgesteld dat de plantage vrijwel symmetrisch aangelegd lijkt, als een Frans landgoed. In het midden staat het grote houten plantershuis (40 × 36 meter, staand op 'steene pilasters (neuten), met een stenen stoep voor en achter en galerij rondom). Alle met zorg aangeplante bomen en bloemen lijken stuk voor stuk te zijn ingetekend, ter bevestiging van de controle over de uitbundige Surinaamse natuur: er staan koningspalmen langs de weg van de aanlegsteiger naar het plantagehuis, ze buigen naar links en rechts opzij bij het voorplein en openen achter het plantershuis weer de laan die doorloopt naar achteren. Sinaasappelbomen omzomen die laan, tot het bruggetje waarover het bedrijfsterrein wordt verlaten en men naar de slavenhuizen en koffievelden gaat. Seringenbomen sieren de laan die daar dwars opstaat, vijgenbomen staan achter de timmerloods, tamarindebomen langs de laan die de koffievelden in voert. Het voorplein wordt betreden tussen twee bloemparterres door, ook bij het secreet is een bloemparterre, achter het woonhuis bevinden zich ananasparterres. Op de kaart is geen enkele verwijzing naar natuurlijke vegetatie op de plantage. Het is bijvoorbeeld waarschijnlijk dat ergens op de plantage een grote kankantri stond, een

katoenzijdeboom, waaraan de slaven offers brachten (zie hoofdstuk 6). Aan weerszijden van de laan achter het plantershuis zijn twee grote moestuinen ingetekend als geometrische vormen. Naast het plantershuis staan de duivenbak, de duiventil en het klokhuis. Links achter het bloemperk het secreet, achter de moestuinen drie watergaten, bij de aanlegsteiger vooraan een visvijver. Voorts zien we de bedrijfsgebouwen ingetekend: rechts de koffieloods (80 × 40 m) en de morsloods (45 × 15 m) met daar omheen de koffiedrogerij en - achter het water - het ziekenhuis; links de timmerloods (66 × 34 m), een zijgebouw (70 × 29 m) en stal (kweekhuis); tenslotte vooraan een botenhuis en wachthuis. Achter het ziekenhuis is het kerkhof ingetekend.
Het is goed voorstelbaar dat, ter versterking van de symmetrie, in de bloemperken op het voorplein fraaie potten hebben gestaan vol bloemen (**Ill. 6.7**). Die symmetrie wordt doorbroken door de slavenvertrekken, rechts achteraan ingetekend, gescheiden van de plantagegebouwen door een vaartrens en twee bruggetjes; seringen ervoor. De slavenvertrekken bestaan uit drie lange barakken (in de inventaris van 1779 zijn dat er nog twee, van elk 128 × 26 m). Daarin leefden, in tijden dat het goed ging met de slavenmacht, zo'n honderdvijftig mensen dicht op elkaar (er vanuitgaande dat de derde barak even groot is, betekent dat gemiddeld zes vierkante meter per persoon). In reactie op de typering van het slavenleven als paradijselijk, wanneer men het vergeleek met de levensomstandigheden van arbeiders in Nederland, schreef de abolitionist Teenstra hierover (1842, p. 342): 'Die nu de negerhutten der plantaadje kent, als ook de lange houten lootsen, in kamertjes afgedeeld, zal er wel weinig meer vinden, dan een slechts door de natuur gevormd *aardsch paradijs*, b.v. de schaduw van eenige banannenboomen, in welke ook Adam en Eva zich (doch in vrijheid) op het gras zouden hebben nedergevleid.'
(Maten van de gebouwen: ARA-I, SONA 705, p. 354 e.v.)

die groote Heeren op het horlogie, de hoed met struisveren, en op den stok en degen van het Opperhoofd; veelen maakten daarvan aftekeningen om hun geheugen te hulp te koomen.[119.]

Gaspar van Breugel belandde wat kledingconventies betreft in een heel wat minder archaïsche omgeving dan Jan Cock Blomhoff. In zijn boek lijkt hij een gemeenzame toon, een verstandhouding met zijn lezers te zoeken, door vrij gedetailleerd in te gaan op wat hij zelf droeg en anderen zag dragen. Achterin werd zelfs een lijst opgenomen van de kleding die een heer in de kolonie nodig had. Daarmee bevestigde hij het standskarakter van zijn Suriname-reis: hij richtte zich tot gelijken, en gaf hen tips om onhandige situaties (waarin hijzelf wellicht had verkeerd) te vermijden. Zo had men twaalf overhemden nodig, van zo mooi mogelijke stof 'omdat men wel zijnen rok aan tafel uittrekt', en een gewone zwarte rok van fijne, niet te dunne stof, daar de rok vooral na zonsondergang, als de hitte voorbij was, werd gedragen. Vier paar witte zeemlederen handschoenen moesten worden ingepakt, twee paar gebreide witte katoenen handschoenen, twaalf witte broeken, twee zwarte vesten en zwarte rokjes van merinos, vier witte rokjes van Engels leer, etc.[120.] 'Kleeding van den schrijver,' noteerde hij op de titelpagina van zijn exemplaar van het *Dagverhaal* bij de afbeelding van de geklede planter met een wandelstok en de neger in lendendoek (**Ill. 2.7**); als om het waarheidsgehalte van zijn boek nog te vergroten. Het was echt zo geweest.

Jacques van Breugel in Tripoli droeg, anders dan Blomhoff, een eigentijds ambtskostuum, het staatsiegewaad van Fransje was van wit satijn, afgezet met kant. Ze waren samen ongetwijfeld een elegante verschijning, stijlvol maar niet extravagant, in overeenstemming met de politieke positie van Nederland.[121.] Wat dat aangaat veroorloofde de Engelse consul Hanmer Warrington zich meer vrijheden. Hij had zelf een ambtskostuum ontworpen, samengesteld uit 'the plumed hat of a field marshal, the red and blue coat of an ambassador, the epaulettes of an admiral, and the trouser, boots and spurs of a huzar'.[122.] Het kostuum gaf uitdrukking aan zijn eigenzinnigheid, ten opzichte van de pasja, maar ook ten opzichte van zijn werkgever, de Engelse minister van Buitenlandse Zaken die deze diplomaat bij tijd en wijle maar met moeite in de hand wist te houden.

Er zijn geen aanwijzingen dat, qua kleding, een van de drie reizigers voor zichzelf gewoontes overnam van de niet-Europeanen om hem heen. Hun kleding ging uit van - of ook, in het geval van Blomhoff, creëerde - een westerse identiteit en bevestigde de onderlinge relaties van de westerse elite in het betreffende land. Tegelijkertijd werd wel degelijk gelet op de kleding van de mensen om hen heen. Dat blijkt uit de zorg om de kleding van de bedienden, onmisbare toegang tot de maatschappij. Hun kleding onderstreepte de positie van hun werkgever; ze was tevens een perfecte uitdrukking van de mate waarin deze de verhoudingen kende en accepteerde. Neem de kleurrijke Tripolitaanse drogman 'in groot pontificaal'. Zijn kleding, waarvan Fransje van Breugel op hoge leeftijd de kleuren nog wist, bevatte tal van oriëntaalse trekken: 'In de hand hield hij een stok met grooten, zilveren knop; een zilveren yatagan of dolk bengelde aan zijn linkerzijde. Zijn kostuum bestond verder uit een vest van vuurrood baai, met gouden galon en borduursel omboord, een witten, zeer wijde pan-

talon, en een breeden, veelkleurigen gordel om het lijf. Een rood kapje, omwonden met een lange, witte sjerp, en waarvan een blauw zijden kwast afhing, dekte zijn hoofd.'[123.] Door deze gezichtsbepalende figuur die voor de staatsiekaros uitliep aldus te kleden werd duidelijk gemaakt dat de Nederlandse consul zich aanpaste aan de Ottomaanse tradities in Tripoli.[124.]

Ook de zwarte kimono's van de dragers van Blomhoffs norimon, met in goud het VOC-wapen erop geborduurd, appelleerden aan Japanse waarden. Bedienden maakten, schreef Van Overmeer Fisscher, mede de status van de heer uit en identificeerden zich daarmee. In hun herkenbare kleding meenden zij 'hunnen Heer en meester voor te stellen; hetgeen hun eene trotschheid inboezemt, welke de getrouwste vervulling van ieders plichten medebrengt'.[125.] Gaspar, met zijn zuinig gekleede Surinaamse *futuboi* keek daar wat anders tegenaan. Als hij die jongen overdadig kleedde zou men kunnen denken dat de Van Breugels met geld smeten...

Kleding drukte aldus eveneens formele machtsverhoudingen uit. Shogun Iënari beantwoordde Blomhoffs Nederlandse tribuut met 'geschenkrokken' (cabayen), en gaf met deze kimono's - geheel binnen de Aziatische traditie - uitdrukking aan zijn respect voor de Nederlandse acceptatie van zijn oppermacht.[126.] Het in hoofdstuk 3 gememoreerde verbod op het dragen van Hollandse importsitsen door anderen dan de rijksgroten, was misschien wel minder door economische motieven ingegeven, zoals de Nederlanders dachten, als wel omdat de shogun de superioriteit van de Japanse traditie bevestigd wilde zien.[127.] In dat opzicht was de verhouding - tussen Blomhoff en de shogun in 1818 - geheel eenduidig. Dat kimono's zowel de Japan-gangers als hun Nederlandse achterban van oudsher intrigeerden, zal hier zeker mee samenhangen.

Minder eenduidig was de relatie van Jacques Clifford Kocq van Breugel met pasja Yusuf Karamanli, en ook dat kwam mede in kleding tot uitdrukking. In 1828 schonk Yusuf Karamanli aan Jacques van Breugel een gedamasceerd zwaard.[128.] Het geschenk was het voorlopige sluitstuk van een diplomatiek steekspel tussen de Engelse consul Warrington en de pasja rond het gerucht dat de Engelse ontdekkingsreiziger Laing dood was. Omdat Yusuf Karamanli Warrington hierover geen informatie wilde of kon geven (en bovendien een Napolitaans schip met Engelse goederen had doen kapen), had Warrington de Engelse vlag neergehaald en zich onder bescherming van de Nederlandse consul gesteld. Van Breugel bemiddelde en droeg bij aan het (naar zou blijken korte) herstel van de diplomatieke betrekkingen. Als dank ontving hij het zwaard, waarvan gevest en schede met goud versierd waren. In Fransje van Breugels herinnering drukte dit geschenk des te meer dankbaarheid uit, omdat het Yusufs eígen zwaard zou zijn geweest. Het was een ambivalent geschenk. In de voortdurende diplomatieke en militaire verhoudingen tussen de landen van de Maghreb en Europa waren zwaarden immers vaker buitgemaakt dan geschonken.

Jacques van Breugel, de ex-militair, wekt de indruk dat voor hem kleding en wapens onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. In een beschrijving van bedoeïenen lijkt het wapen de graadmeter voor hun ontwikkeling: 'Een Rooden

muts op het hoofd, een Barrican van 6 ellen lang en 2 ellen breedt om het lijf, als kleed geslagen; benevens een onvolmaakt in Turah gefabriceerd geweer (...), een pistool, dolk, mes en sabel, is hunne hele equipage en hier kan men waarlijk niet genoeg verwonderd staan, in het eerste 3e gedeelte der 19e Eeuw te bespeuren, op deze Noordsch Africaansche Cyrenaische stranden zoo weinig de Europeïsche beschaving doorgedrongen is.' Hij bracht staaltjes van deze beschaving mee voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden in de vorm van onder meer een paardenzadel (**Ill. 4.5**) en twee geweren. In wapens zag hij ook handel: zwaardbladen, geweerlopen en karabijnlopen zouden heel wel vanuit Europa ingevoerd kunnen worden. Maar, waarschuwde hij, daarvan moesten dan wel eerst houten modellen worden opgestuurd, 'dewijl de Arabier en Bedouïn aan hunne eigene vorm gewend zijn'.[129.] (**Ill. 4.8**)

Heren onder elkaar. Zoals zijn broer in Tripoli leerde Gaspar van Breugel in Paramaribo leven met de ambivalenties van herenleed. Dat ging hem wat minder makkelijk af, lijkt het. Zo belandde hij tijdens dineetjes in situaties waarbij de heren hun jasjes uitdeden. Hij beschrijft met enige ergernis hoe ze dan wel werden bediend door een mooie huisslavin die, na het aperitief, met ontbloot bovenlijf bij de heren langsliep met een lampetkan zodat ze hun handen konden wassen en afdrogen aan een handdoek over haar schouder. De een na de ander knipte haar met een paar natte vingers in het gezicht, of betastte haar vrijmoedig bij het gebruik van de handdoek. 'Wij gingen daarna aan tafel,' vervolgt de tekst, en Gaspar beschrijft een copieus, met rode wijn overgoten maal, waarbij veel werd geroddeld en geplaagd. Een van de roddels die hij vernam was dat de heer die hier zo uitpakte niet eens geld meer had om zijn roeinegers behoorlijk te kleden.[130.] Gaspar vond die omgangsvormen duidelijk niet erg leuk. Hij was blij als er ook blanke dames ('de schoonste wederhelft van het menschdom') aan tafel zaten. Door hun aanwezigheid gedroegen de heren zich beter en bestond er een 'parfum d'aristocratie'.[131.]

Misschien waren Gaspars veelvuldige notities in Suriname over, en zijn bemoeienissen, terug in Nederland, met het verzenden van slavengoederen, wel een reactie op dit wangedrag van zijns gelijken in Paramaribo (**Ill. 3.7**). In het *Journal* noteerde hij dat de jaarlijkse uitdeling van goederen essentieel was voor de gezondheid van de slaven, iets waar nogal de hand mee werd gelicht. Ze hadden goede duffels en goede negerhoeden nodig. Ook kammen hadden de slaven nodig voor hun gezondheid, en scheermesjes 'om de agting voor blanken te onderhouden' door er niet ongeschoren bij te lopen. Vrouwenduffels moesten ruim gesneden zijn omdat ze er ook een kind in moesten kunnen dragen, en vrouwen hadden het liefst *blau makka,* blauw grof linnen.[132.] Dat met name vrouwenkleding hem ter harte ging, blijkt ook uit het feit dat hij zes aangeklede poppen liet maken om mee naar Europa te nemen. 'Hoofdzakelijk was daarbij mijn oogmerk te weten wat de slavenmagt het aangenaamst was voor hun kleederdragt bij het bestellen voor de factuurlijst die jaarlijks door mij naar plantaadje toegezonden werdt,' verklaarde hij zich achteraf, toen hij de laatst overgebleven pop aan het museum schonk. Ze was in het wit gekleed, als voorbeeld van rouw-

kleding. Gaspars dochtertje in Haarlem en de kinderen van Jan Festus en Jacques groeiden met deze poppen als speelgoed op. De meisjes zullen niet hebben geweten dat deze goedgeklede vrouwen in werkelijkheid veelal in vodden gekleed gingen.[133.] (**Ill. 4.9**)

Drank en vrouwen

'O, goddelijk mild gezegend land, rijk aan dieren en planten, bosschen en rivieren, waar geene stormen de boomen ontwortelen, of de vischrijke beken beroeren; een land, waar zelfs vorst, hagel, sneeuw onbekend is (...) en temidden van dat alles zit de loome, logge blanke, door den drank versuft en bedwelmd, en met slap spoeling-spek op de ribben, in het zweet zijns aanschijns kaart te spelen, terwijl het sombere, door tabaksrook, torren en nachtkapellen omgevene lamplicht schijnt te treuren, het licht van zulke lichten te zijn.'[134.] Als de heren hun jasjes uitdeden hadden ze inderdaad al heel wat op. Vaak is in de literatuur de Hollandse gemeenschap in den vreemde gekarakteriseerd als extravagant, drankzuchtig en levend volgens een seksuele moraal die behoorlijk afweek van wat in Nederland betamelijk was.[135.] Zowel op Decima als in Suriname werd, ook volgens de getuigenissen van Blomhoff en Van Breugel, inderdaad flink gedronken en gerookt. En de vele diners en danspartijen in aanmerking nemend die Fransje van Breugel zich rond 1870 nog herinnerde, valt aan te nemen dat de vrijheid van godsdienst binnen het consulaat ook betrekking had op het nuttigen van alcoholische drank.[136.]

Scheepsladingen alcohol moeten door Nederlandse reders de oceaan overgevaren zijn, gezien de bestellingen op de *Eisch van de keizer*, de likeuren die Blomhoff aan Japanners cadeau gaf, de dranklijst voor Suriname-gangers die Gaspar achterin zijn boek opnam, de drank die hij in de tentboot liet laden toen hij naar plantage ging, de drank die werd opgevoerd in zijn overzicht van vanuit Nederland verstuurde jaarlijkse goederen en het Schiedams water in de voorraadkast van het consulaat in Tripoli.[137.] Drank functioneerde in de overzeese Europese gemeenschap, het was een middel om met anderen in contact te komen, hen een plezier te doen of te verleiden tot contact. Ook zette het mensen op afstand, mensen die de beneveling door alcohol verwerpelijk vonden of die slachtoffer werden van dronkemansgedrag.

Er werd ook stevig gerookt. Gaspar was te spreken over de Surinaamse gewoonte om de tabak als een sigaar te roken met papieren pijpjes. Jacques van Breugel maakte vlak na het bombardement op Algiers in een koffiehuis voor het eerst kennis met het rondgaan van de waterpijp, waar hij behoorlijk vies van was.[138.] Tabak en pijpen waren voor Blomhoff, met de likeur, cadeaus die het bij de Japanners altijd wel deden. Ik vermoed dat de Nederlanders overzee behalve tabak ook wel andere geestverruimende middelen gebruikten. Opium werd in Japan ingevoerd op *Eisch van de keizer*. Volgens Van Overmeer Fisscher diende dit louter voor medicinaal gebruik; de Hollandse dokter op Decima zal er ook over hebben kunnen beschikken. Om medische redenen (zwanger en overspannen vanwege de vluchtelingen in het consulaat) was ook Fransje van Breugel in 1832 aan de opiumpoeders. En in Blomhoffs archief bevindt zich, op de achter-

Ill. 4.8 Bewijsvoering: geweren
De museumdocumentatie van deze geweren bevat geen verwijzing meer naar de notitie van Jacques Clifford Kocq van Breugel uit 1830 over het leven van de Berbers en bedoeïenen rond Tripoli. Daarmee heeft de omschrijving een voor museale objecten kenmerkende 'gissende' stijl gekregen. Volgens Van Breugel komen de geweren uit Turah; het ene is een 'arabisch' geweer, het andere een geweer 'van de Arabieren van Ghadames en Jebils'. Het museum identificeert het onderste geweer als zijnde van Franse makelij (Marseille). De decoratie op de kolf (ingesneden bloemen) en rond de trekker (een inleg van ivoor) wijst erop dat het geweer in de Maghreb gebruikt is. Het tweede geweer, dat onversierd is, met alleen een leren schouderband waarop in groene velden met gouddraad bloemen zijn geborduurd, wordt niet nader thuisgebracht.
Voor Van Breugel was de bewapening van mannen een integraal onderdeel van hun kleding. Ook bij de beschrijving van kleding van de bevolking van Sardinië en Algiers in zijn scheepsjournaal vermeldt hij consequent de bijbehorende wapens. Hij heeft zich, misschien mede omdat hij de sociale codes niet kende aangaande de wapenen die de heren droegen, vaak enigszins geïntimideerd gevoeld als hij direct te maken kreeg met Noord-Afrikanen. Over de Algerijnen besluit hij, in een beschrijving van een wandeling door de stad na afloop van het bombardement: 'Bij dit alles nu gevoegt een reusachtigen gestalten van een man met zwaare lange baart en snorren, doet de Algerijen vreeschverwekkent uitzien.' Het uiterlijk van de mannen in Tanger boezemde hem eveneens respect in, 'en doet denken aan Aartsvaders' (*Journaal* 1815-1818, p. 40, 141-142, 123).

Ill. 4.9 Bewijsvoering: het blauwe merkteken van slavernij
Deze poppen dragen feestkleding. Ze zijn afkomstig uit de collectie van het Ethnographisch Museum, de volkenkundige verzameling die in Artis werd aangelegd vanaf 1858, als uitdrukking van de gedachte dat de mens het hoogst georganiseerde wezen was dat de dierkunde kent.
Gaspar van Breugel bracht na het feest zes poppen mee naar Nederland en gaf ze aan zijn dochter en nichtjes om mee te spelen. Hij noteerde in verband met de zending van slavengoederen dat vrouwen het liefst *blau makka hadden als kledingstof, dat wil zeggen blauw grof linnen.* Die voorkeur voor blauw sluit wellicht aan bij een oude Afrikaanse traditie van verven met indigo.
Door de Surinaamse dichter Michael Slory wordt de kleur blauw in verband gebracht met de slavernij en gecontrasteerd met de kleur roze. Deze is voor hem verbonden met de hindostaanse bevolking die na de afschaffing van de slavernij, vanaf 1873 als contractarbeiders naar Suriname werd gehaald.

Gi Dyewal Persad

Yu ros.
Yu krosi ros
leki na dey opo fruku
abra den kowsbantibedi,
nati, sos dow.
Wan krin mamantenson
e leti
yu eri skin.
Na santa pagwa
e naki en tadya
te neti doro.
Mi baka blaw
te now ete. Den marki
no wani gwe.
Ma un sa si wan fasi.

Michael Slory

Voor Djewal Persad

Jij bent roze,
je kleren zijn roze
als het ochtendgloren
boven de bedden kouseband,
nat, alleen maar dauw.
Een heldere ochtendzon
beschut
je hele lichaam.
De holy pagwa
slaat zijn trom
tot de avond.
Mijn rug is blauw
tot nu toe nog. De striemen
willen niet weg.
Maar we zullen wel zien.

Michael Slory

(Vertaling Michel Berchem; zie ook Voorhoeve 1975.)

kant van een notitie over saniteitsgoed van de firma Focke en Meltzer, kristalslijpfabriek te Amsterdam, een tip van een zekere mevrouw de Winspaare te Napels over de *Datura Stramonium,* de doornappel, die 'en cas de besoin' heel goed gerookt kon worden.[139]

Tabak en alcohol als Hollandse verslaving en visitekaartje van Hollandse botheid; daartegenover lijkt in het contact met de Japanse samenleving het 'theehuis' te hebben gestaan als beeld van verfijndheid. Tijdens de hofreis naar Edo werden voortdurend theehuizen aangedaan; men dronk er thee en sake (rijstwijn), eerde op bepaalde plaatsen met sake de traditie, gaf afscheidspartijen in een theehuis en amuseerde zich met 'theemeisjes'. Bij dat alles trokken de Nederlanders voortdurend veel bekijks.[140] Er is wel geopperd dat het beeld in het westen van Japan door de (zenboeddhistische) theeceremonie, de (profane) theehuizen, en de tuinkunst wezenlijk een 'vrouwelijk' beeld was.[141.] Andersom zou het kunnen zijn dat het imago van Jan Cock Blomhoff bij zijn vrienden en in de literatuur als een wat onbehouwen bruuske man, mede ontstaan is vanwege zijn te brede gebaren binnen die Japanse vormelijke geduldige verfijnde omgangsvormen.

Blomhoff gebruikte in zijn brief aan Titia het woord theemeisje terloops, maar ze zal er niet overheen gelezen hebben. Tijdens zijn eerste verblijf op Decima was Blomhoff een verhouding begonnen met zo'n theemeisje (*yujo*), Itohagi geheten. Aan ieder theehuis waren vrouwen verbonden die het eten en de drank serveerden, het bezoek bedienden met muziek en zang, en op bepaalde locaties ook prostituee waren. Zij waren vaak als kind uit een arm milieu bij contract door het theehuis gekocht en verplicht hun tijd uit te dienen ofwel zichzelf vrij te (laten) kopen. De gasten betaalden voor het gezelschap van de yujo. Nederlanders mochten niet met Japanse vrouwen omgaan, behalve met de meisjes van bepaalde theehuizen in Nagasaki. In Blomhoffs tijd mochten deze vrouwen op Decima wonen, mits daarvoor werd betaald en de vrouwen zich geregeld bij de poort meldden. Blomhoff woonde samen met Itohagi en ze kregen in 1813 een dochtertje. Toen Titia in 1817 werd teruggestuurd naar Nederland nam hij de verhouding met Itohagi waarschijnlijk weer op; in ieder geval hadden ze contact met elkaar en betaalde hij voor haar verblijf op het eiland. Daarnaast had hij een verhouding met een vrouw die haar brieven ondertekende met Hana.[142.] (**Ill. 4.10**)

Hana noemde Cock Blomhoff in de aanhef van de meeste van haar brieven Meneer *Ka.* 'Als ik u zien dan zal ik spreeken,' staat geschreven boven de Japanse karakters van een van haar brieven. Uit deze Nederlandse vertaling van die brief doemt het beeld op van geweldige communicatieproblemen, niet alleen vanwege het Japanse weinig expliciete aanduiden van zaken, maar ook vanwege het taalprobleem. De tekst luidt als volgt (terwille van de leesbaarheid zijn de zinnen van elkaar onderscheiden met /): 'Eens van dat verlangen om u te zien / nog die bij koomen wil / hoe doen wel is ik denkende waaren / en gelievt wel antwoorden bekend laaten geeven van dit vraag / nog spreeken zo veel zijn / nog zien als ik u zien dan zal ik spreeken.'[143.] Misschien kon Blomhoff zelf de brief op deze wijze ontcijferen; maar het is waarschijnlijker dat een tolk of dwarskijker de Nederlandse tekst bijleverde, dan wel de brief in het Japans voorlas zodat Blom-

hoff de vertaling erbij kon schrijven.[144.]

Sprak Blomhoff met zijn Nederlandse vrouw over zijn Japanse vriendinnen? Titia heeft in de maanden dat ze op Decima woonde beslist yujo's gezien. Of het echtpaar daar met elkaar over sprak of niet, het zal de scheiding voor haar niet hebben vereenvoudigd. En Mimi van Breugel heeft, later in Nederland, waarschijnlijk geweten dat Jan Cock Blomhoff financiële voorzieningen had getroffen voor zijn Japanse vrouwen. Wellicht refereerde Hendrik Doeff aan deze zorg voor zijn vrouwen, toen hij over Blomhoff schreef: 'Wat betreft de inkomsten van het opperhoofd: waarlijk het is buiten de Gouv. Gen. nog de beste post in Indiën, en als men niet zooveele gekheden doet als Blomhoff gedaan heeft en nog zo in het grootsene op Japan doet dan kan men over een Jaar of 5 een mooy stuyvertje hebben...'[145.]

Blomhoff zal waarschijnlijk weinig scrupules hebben gekend over zijn relaties met Itohagi en Hana. Het was gebruikelijk. Ook Doeff had verkering met verschillende vrouwen en liet een gezin achter in Japan. Zijn dochtertje Omon was in 1810 jong overleden, zijn zoon Djokits stierf in 1824. Hiervan werd zelfs melding gemaakt in het verslag van de gouverneur-generaal in Batavia over 1824. Djokits heette er de 'natuurlijke zoon' van Doeff.[146.] Maar wat Blomhoff over de vrouwen dacht is moeilijk te achterhalen. Het lijkt uit een aantal van hun brieven dat hij gauw kwaad op ze was, maar dat zou ook een onzekere interpretatie door deze vrouwen kunnen zijn van zijn bruuske optreden. Zij waren immers volledig van hem en zijn betalingen afhankelijk.

Van Overmeer Fisscher zweeg in zijn memoires eveneens over eventuele relaties van hemzelf met Japanse vrouwen. Wel legde hij de lezers uit dat mannen in Japan vaak bijvrouwen hadden. Vrouwen waren hun man echter altijd zéér trouw en echtgenotes en bijvrouwen duldden elkaar. Vrouwen, concludeerde hij, stonden in Japan in het maatschappelijk leven niet op 'eene mindere trap' dan in Europa.[147.] Cock Blomhoff werkte in 1822 een notitie uit over de Japanse gewoontes en technieken aangaande de bevalling, het kraambed van de moeder en de doop van de baby en stelde die ter beschikking aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. Het Japanse familieleven interesseerde hem zeer; hij liet een complete, levensgrote familie namaken en stuurde die in 1822 naar Nederland (**Ill. 6.5**), vast van plan - zo schreef hij Van de Kasteele in de brief naar aanleiding van de dood van Titia - om in Nederland goed voor zijn moederloze zoontje te gaan zorgen.[148.]

Gaspar van Breugel lijkt in de koloniale situatie van Suriname, ondanks zijn nauw verholen kritiek op het zedenloze gedrag van de heren, de heersende seksuele zeden ook de vrouwen te hebben aangerekend. De Nederlanders in Japan hadden respect voor het theemeisje. Tegenover de drinkende en rokende blanke in Suriname stelde Gaspar echter (of eerder daarnaast, alsof er geen enkel verband zou bestaan) de calculerende slavin. Vooropgesteld zij dat hij in zijn *Dagverhaal* -ingebed in een betoog over zijn eigen matige drankgebruik - op allerlei manieren laat doorschemeren dat hijzelf in Suriname geen vrouw met geen vinger had aangeraakt. En als hij op het plantagediner waar het hele gezelschap

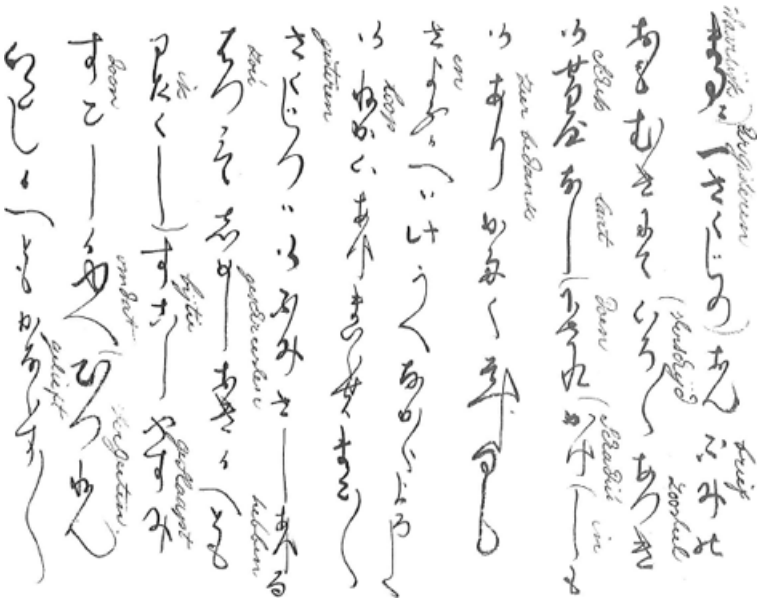

Ill. 4.10 Contact: fragment van een brief van Hana aan meneer Ka
De Nederlandse tekst van dit brieffragment aan Jan Cock Blomhoff luidt: 'Waarlijk eergisteren brief verschijd zoveel schik laat doen schadu in zeer bedankt en hoop / gisteren zou geschreeven hebben ik bijtie geslaapt door omdat vergeeten gelieft / kwaalijk mensch denk niet dat verschoonen / van die lampfeest mijnheer geschik met wel alles gedaan / dikmaals geld van omdat denk noodzakelijk van kwaam neemen niet dat hoop / en nog zooveel spreeken brief met kan niet / ik Eyland komen dat bid 's morgens en 's nagts hoop wel verzoek / van tijd tot tijd heet verminderen worden ziek neemen niet dat hoop.'
De brief werd vanuit het Japans als volgt in het Engels vertaald: 'From the contents of your letter of the day before yesterday, I would like to say thank you that you took care of me from the heart, and also mind me. So that I would like to ask you. / Also, I was going to send you a letter, but I didn't. I overslept a little and made a lapse of memory, / but I would like to say to forgive me and take it wrong. / Thanks to you, this Bon Festival was also haste and? (mijnheer) / I suppose you are confused that I always say about money in a hurry, but I think it can't be helped, please don't be angry. Apart from this, I have many things that I want to say, but it's difficult to write completely, / so I make a wish that I would like to go island (Dejima) and pray morning and evening. / This time as well I ask your assistance. For the moment that's all roughly. Sincerely, Dear Mr. Ka / Gradually it's getting less hot, please don't get ill. 13rd From Hana.'
Terug in Nederland bewaarde Blomhoff de brieven van Hana. Ze zijn met penseel geschreven op Japans papier, de Nederlandse woorden zijn met een ganzenveer toegevoegd. De Nederlandse en Japanse tekst zijn als schering en inslag: het Nederlands van links naar rechts, het Japans gelijktijdig van boven naar beneden. De schrijfster en de ontvanger van de brief moeten beiden naar woorden zoeken voor hun relatie; de wachter bij de poort van het eiland staat tussen hen in.
(Met dank aan de familie Yoko Doi.)

dronken werd (en hij merkte dat het 'niet zoo zedig zou afloopen als een Hernhutter-broedermaal') inderdaad stiekem alleen koude thee heeft gedronken om niet dronken te worden maar ongemerkt naar bed te gaan, dan zou hij best op zijn woord geloofd kunnen worden.[149.]

Gezien deze opstelling is het opmerkelijk dat Gaspar wel naar rationalisaties zocht voor het zedenloze gedrag van de plantagedirecteuren en administrateurs. Hij wenste zijn commentaar te beperken tot het concubinaat. Op plantage, zagen we hiervoor al, was dat goed voor de controle over de slaven. Maar ook stelde hij dat het van kolonisten verstandig was om met een huishoudster te leven omdat deze hen kon behoeden voor uitspattingen, ziekte en verval. Blanke vrouwen had men in de kolonie immers niet voor het uitkiezen. Bovendien was dit openlijke samenwonen heel wat verkieslijker dan het gedrag van heerooms in Nederland die met hun huishoudster of nichtjes knoeiden.[150.] Over de kinderen die uit het concubinaat voortkwamen, over bijvrouwen naast een wettig huwelijk, over verkrachting van vrouwen tijdens braspartijen op plantage deed hij er het zwijgen toe.

Dat hij het in feite de vrouwen zelf kwalijk nam dat ze in dergelijke seksuele relaties met blanken leefden blijkt uit zijn persoonlijke aantekeningen. Het doorgronden van de relaties van zijn slaven en slavinnen met hun blanke meesters heeft hem veel hoofdbrekens gekost. Vooral de slavin Margo stelde hem voor raadsels. Zij was de dochter van de timmerman op plantage, Izak, die bepaalde privileges had verworven. Zo woonde Izak alleen, in de timmerloods, in plaats van bij de andere slaven. Margo's zoontje Avontuur bleek, zonder duidelijke reden, in huis te zijn bij zijn administrateur Van de Grumpel, en ook Margo zelf was in Paramaribo toen Gaspar daar aankwam. Verschillende personen (waaronder de ex-directeur van Clifford Kocqshoven) hadden, in de jaren voor Van Breugel in Suriname kwam, al eens geprobeerd om Margo vrij te kopen, maar daar werd dan altijd door een ander weer een stokje voor gestoken. De kwestie Margo hield Van Breugel gedurende zijn gehele verblijf in Suriname bezig. Margo had macht, merkte hij. Daarom genoot haar vader vast ook zoveel privileges. Het leek of ze alle mannen om haar vinger wond, en hij vond het corrupt ('knoeierij') dat haar zoontje Avontuur bij Van de Grumpel woonde. Toen Margo zelf bij Gaspar kwam pleiten of hij niet wilde helpen bij een ruil, stemde hij daarin toe. De mulat Margo werd geruild tegen een zwarte slavin die *f* 2400,- gekost had. Zo was Gaspar een lastpak kwijt en een veldslaaf rijker.

Misschien nam hij in feite wraak op Margo toen hij, uit rechtvaardigheid en wars van privileges, de oude timmerman Izak, een man van zestig jaar, 'zonder lief of leed in aanmerking te nemen, wederom naar de Negerhuizen' stuurde. Wederom, weer terug, en hij haalde opgelucht adem dat de man dat accepteerde, 'daar een neger het wraakzuchtigste schepsel is dat mede onder de zon gevonden wordt'. Van de Grumpel werd in 1825 ontslagen van de administratie van de plantages. Zijn misstap met Avontuur werd hem zwaarder aangerekend dan het verblijf van een ander kind van plantage Clifford Kocqshoven, het meisje Jetta, bij een hoge Surinaamse ingezetene, jonkheer Graafland, arbiter bij het gemengd gerechtshof ter wering van de slavenhandel. Graafland kwam bij Van

Breugel over Jetta spreken. Wat hij vertelde noteerde Gaspar niet, maar hij zorgde prompt dat 'de kwestie' op papier in orde kwam.[151.]

En de lessen die de slavenhouder hieruit trok? '...dat men geene Slaaven naar Paramaribo zendt om te leeren dienen'; 'dat immer met succes kan gevraagd worden om mulatten tegen zwarten bij ruiling af te geven'; dat men het moet goed vinden dat kinderen die door een directeur of administrateur bij een slavin verwekt zijn door de verwekker worden vrijgekocht of geruild tegen een zwarte slaaf - 'Dit is eene regt Christelijke zaak en tevens voordeelig voor de plantaadje, want mulatten zijn er altijd genoeg en werken toch niet in het veld als voor straf. Ook wel kan men kinderen present geven, daar dit de directeur zeer aan ene plantaadje hecht, hetwelk altijd voordeelig is.'[152.]

Zoveel hersengymnastiek hoefde Jacques van Breugel niet op te brengen. Als jonge adelborst, ongebonden, schreef hij rond 1816 onbekommerd over de vrouwen in de havens die zijn schip aandeed. In Engeland waren ze geen aantrekkelijke partij daar de oudste zoon al het familiebezit erfde; in Spanje waren ze zo prachtig dat zij 'wezentlijk de agting en liefde verdienen, waarmede de Ridders in oude tijden hun vereerden'. Daar werden ze echter helaas uitgehuwelijkt aan oude vrekkige jaloerse mannen. Op Mallorca werden jonge meisjes door jaloerse ooms levend begraven in het klooster. In Tanger was op straat geen vrouw te bekennen, in Marokko werden ze gezegd tot de mooiste van Noord-Afrika te behoren 'doch voor vreemdelingsoog nimmer zichtbaar'. En toen Jacques kort na het bombardement van 1816 door Algiers liep, constateerde hij dat de vrouwen, áls ze al buiten kwamen, geheel in 't wit gehuld gingen, met alleen hun ogen zichtbaar. Een eunuch liep tien tot twaalf passen achter hen om hen in de gaten te houden. 'Den ganschen dag heb ik maar zes van die spoken gezien.' Deze opsomming wekt de indruk dat in al die havens rond de Middellandse Zee vrouwen onbereikbaar waren. Dat waren ze ook, voor Jacques, maar, meende deze, niet voor de heersers van Noord-Afrika. De dey van Algiers had een sérail met meer dan vierhonderd mooie vrouwen. Dat was een belangrijke reden om deze positie te ambiëren, zelfs als men daarmee het risico liep voortijdig door rivalen te worden vermoord.[153.]

Ook als getrouwd man en diplomaat in Tripoli had Jacques van Breugel waarschijnlijk weinig contact met vrouwen buiten het Europese milieu. In de zwierige, rijke Europese gezinnen speelden zich liefdesdrama's af tussen diplomatenkinderen, was het huwelijk dat de dochter van Warrington met de ontdekkingsreiziger Laing - afgesloten op de valreep voor hij op ontdekkingsreis vertrok naar Tombouctou en nooit weerkeerde - gesprek van de dag en werden vrouwenkwalen en zwangerschappen uitgebreid besproken. De Europese vrouwen hadden wel toegang tot het Tripolitaanse vrouwendomein. Fransje van Breugel bezocht met mevrouw Warrington op uitnodiging van Yusuf Karamanli zelfs diens vrouwen in het kasteel. Maar ze kon voor hen weinig waardering opbrengen. Arabische vrouwen deden in haar ogen de hele dag niets anders dan zich mooi maken, couscous bereiden en hun best doen zo dik mogelijk te worden. Een slavin deed voor hun het werk. Onder de vrouwen van de pasja heerste

volgens haar haat en nijd, ze waren aan willekeur onderworpen en behandelden hun slavinnen met even grote willekeur.

Het bezoek van de Europese dames aan de vrouwen van de pasja verliep, in Fransjes herinnering, stijfjes maar beleefd. Achtereenvolgens dronk men koffie met de eerste, 'Europese' vrouw - Lilla Kibira -, met de tweede ('Moorse') Lilla Sahara en met de zwarte mindere vrouwen. Lilla Kibira had smaak; Lilla Sahara zat dik en voldaan, haar benen onder zich gekruist, op haar divan. Hun tegenbezoek aan het consulaat ergerde Fransje nog meer, door de ongebreidelde nieuwsgierigheid van de vrouwen die overal aanzaten, alles wilden weten en ongegeneerd dronken werden. Vooral het Europese bed van de consul wekte hun lachlust. En hoewel Fransje zich bij haar bezoek beklemd had gevoeld, en de vrouwen bij hun bezoek zeer vrijmoedig waren, zag Fransje de vrouwen vooral als gevangenen. Ze herinnerde zich hoe de dochter van Lilla Kibira uitriep: 'O, hoe benijd ik u allen (...), als ik uit mijn vertrek u zoo vrij en vrolijk op uwe paarden zie rijden! Dan bekruipt mij altoos de lust om te ontvluchten en, als er een schip op de ree is, aan die oorlogsmannen te vragen mij mede te neemen naar een vrij land!' Waarop Lilla Kibira het meisje maande te berusten in haar lot.[154.] (**Ill. 4.11**)

Net als de rijke Tripolitanen konden ook de Europeanen beschikken over zwarte slavinnen. De familie Van Breugel besloot een meisje te kopen als min, toen Fransje van Breugel in 1833 zelf te ziek was om haar nieuwe baby te voeden. De dochter van mevrouw Benjamin, die zelf nog een kind aan de borst had, was aanvankelijk ingesprongen en had het kind gevoed. ('Hoe weinig christenen zouden bereid zijn tot zulk een liefdedienst als die Israelitische vrouwen nu bewezen,' schreef Perk.) Maar zij werd ook ziek. Van Breugel kocht daarop een Afrikaans meisje van dertien jaar, een kind nog maar 'tegelijkertijd volleerd in allerlei ondeugende streken'. Het verhaal van dit meisje, Mabroca, is als een spiegelbeeld van het verhaal van de dochter van Lilla Kibira die zo graag per oorlogsschip Tripoli had willen verlaten. Mabroca gaf het Hollandse baby'tje de borst (waar haar eigen kind was vertelt het verhaal niet), maar het kind stierf aan boord van het schip dat de familie naar Malta bracht om aan de pest en de burgeroorlog te ontkomen. Fransje van Breugel raakte er van overtuigd dat de slavin de baby had vergiftigd. Mabroca ontkende en ook de dokter sprak dit met kracht tegen, maar Fransje kon het meisje niet meer verdragen. Ze werd in Malta uitbesteed bij een deftige mevrouw en, toen ze een knecht met een mes had gestoken, naar Tripoli teruggestuurd.[155.] (Waarom ze die knecht stak vermeldt het verhaal evenmin.)

Slaven die uit wraakzucht of moordzuchtigheid iemand vergiftigen is een terugkerend thema in de literatuur. John Gabriel Stedman schreef te vermoeden dat zijn Surinaamse geliefde, de slavin Joanna, na Stedmans terugkeer naar Engeland, uit jaloezie vergiftigd werd.[156.] Gaspar van Breugel zinspeelde op de mogelijkheid door een slaaf vergiftigd te zijn in zijn beschrijving van een aanval van voedselvergiftiging door garnalen.[157.] Deze vergiftigingspraktijken zijn wel geïnterpreteerd als religieus geïnspireerde uitingen van verzet van slaven tegen

hun blanke meesters.[158.] Zo interpreteerde Fransje van Breugel de dood van haar kind ook. Het zwarte meisje was ondoorgrondelijk en werd van meet af aan niet vertrouwd.

Maar deze verhalen van Europeanen bewijzen in het geheel niet dat slaven blanken inderdaad vergiftigden. Het zijn verhalen, waarin vermoedens worden geuit of een plot wordt gezocht. Eruit spreekt slechts de angst van de meesters voor de wraak van hun slaven, en de onbekendheid van de eersten met de wereld waarin de laatsten leefden en die zich grotendeels aan hun waarneming onttrok. Het is als een antwoord op de niet-gestelde vraag wat ze zèlf zouden doen in zo'n situatie van slavernij. Of, zoals Raynal (in de Nederlandse vertaling van 1770-1774) had verklaard: 'Al wie een zo haatlijk gebruik verdedigt, verdient van den Wijsgeer eene diepe veragting, en van den Neger een steek met den Dolk!'[159.]

Kunst en theater

De diplomaat in Tripoli, de planter in Suriname en de koopman op Decima - ze waren zichzelf, maar ook representanten van hun vaderland en als zodanig publieke figuren. Alledrie creëerden ze in den vreemde op hun manier situaties waarin het kijken en bekeken worden bij afspraak expliciet werd uitgespeeld: het toneel, het gemaskerd bal, de muziekuitvoering. Het plezier straalt af van de tekeningen, toegeschreven aan Kawahara Keiga, van een toneelavond op Decima op 22 oktober 1820. (**Ill. 4.12**) Aanleiding voor de voorstellingen was de inwijding van de opgeknapte privé-woning van Blomhoff in de tuin. *Ars longa vita breva* luidde de tekst op het openingsdoek, en: 'Dat men op Decima ook om de lauwren strijdt / bij 't choor ons hier vergund Apolloe toegewijd'. Twee stukken waren ingestudeerd: *De ongeduldige* en *De twee jagers en het melkmeisje.*[160.] De mannen speelden uiteraard ook de vrouwenrollen. De première vond plaats op 20 oktober in aanwezigheid van de gouverneurs van Nagasaki. De voorstelling eindigde met illuminatie, met groen versierd, waarop stond '*Lang leeve de Gouverneurs van Nagasacky!*' "twelk met kreten toegejuigd wierd. Hunne Edelagtbaren waren uitermaaten voldaan, verklaarden nooit zooiets gezien te hebben.' De volgende dag waren de autoriteiten komen vragen of er nog een uitvoering gegeven kon worden. Blomhoff en de spelers gingen akkoord en de gouverneur stuurde onder meer de tekenaar mee 'die alle de acteurs, toneel en verschillende actien schilderde om naar de kijzer te zenden'. Er werd met overgave gespeeld, zo althans heeft Kawahara Keiga het getekend.[161.]

Blomhoff was twee jaar eerder tijdens de hofreis naar de Japanse komedie geweest in Osaka. Daar zag hij bij de opvoering van het treurspel *De wreed en wraakzucht van een landsheer* hoe Japanners decors bouwden. Er werden echte huizen en bomen op het toneel gezet. Alleen de bergen en rotsen werden getekend op papier dat op hout werd geplakt. Japanners spelen zonder souffleur, merkte hij op, en ze dansen zeer goed.[162.] Voor de Japanners zal het toneelspel op Decima vast zeer Nederlands zijn geweest, door de totaal verschillende relatie tussen woord en beweging en door het type tekst, dat als genre in een traditie stond maar als tekst zelf eenmalig en vluchtig was. Blomhoff beschreef de Japanse appreciatie van de Nederlandse voorstellingen met veel trots: 'weg viel het

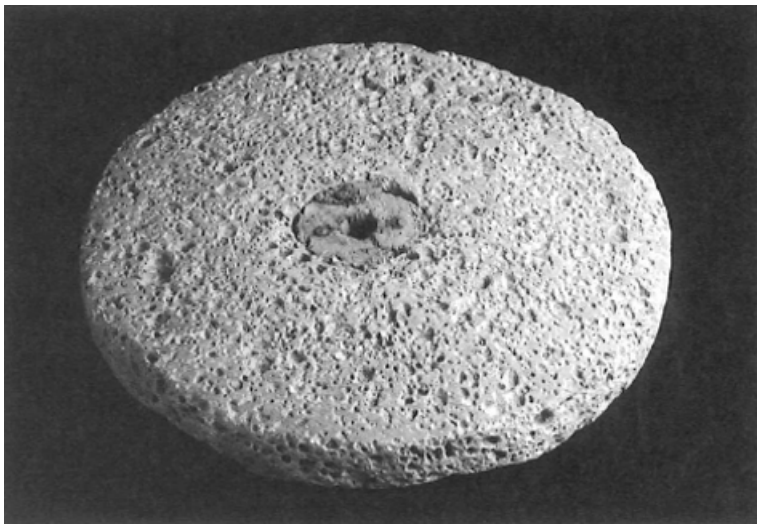

Ill. 4.11 Bewijsvoering: vrijheid en arbeid
In de *Camera Obscura* voelt Henriette Kegge zich opgesloten in het benauwde Haagse deftige milieu waar de gerepatrieerde familie graag deel van uit wilde gaan maken. Met heimwee vertelt het meisje aan Hildebrand hoe ze in Demerary paardreed en kon gaan en staan waar ze wilde. Fransje van Breugel lijkt het paardrijden ook te associëren met vrijheid, maar dan gekoppeld aan hogere ontwikkeling. Zo ontmoette ze eens, als amazone te paard, een paar Berbervrouwen die eerst al dachten dat ze een 'christenjongen' was. Toen ze vervolgens haar handschoenen uit deed schrokken de vrouwen, omdat ze dachten dat ze haar huid afstroopte. Het spiegelbeeldige verhaal van het meisje in de harem dat naar vrijheid verlangt als ze de Europese vrouwen te paard langs ziet komen, verwijst ook naar deze associatie.
Te paard ook kwam Fransje met haar man vaak langs bedoeïenenfamilies van wie de vrouw bezig was meel te malen tussen twee stenen. Perk beschrijft hoe de consulsvrouw steeds weer getroffen werd door de oudtestamentische sfeer van dat tafereel, waar ze vanaf haar paard letterlijk op neerkeek. De man koestert zich in de zon, de vrouw was aan het werk.
Jacques van Breugel nam later maalstenen mee naar Nederland. Het was een rechtstreekse verwijzing naar deze vrouwenarbeid. Maar vooral verwezen deze twee stenen voor de twee Nederlanders naar het Oude Testament. In de memoires van Fransje van Breugel eindigt deze anekdote met de dienstmaagd in Exodus, de manna en het verbod op het in pand nemen van een molensteen. Het platteland rondom Tripoli (in tegenstelling tot de stad zelf) sloot klaarblijkelijk aan bij hun beeld van de bijbelse wereld.
(Perk 1875, p. 132-133; de toevoeging van de betreffende bijbelteksten (Exodus 11:5, Num. 11:8 en Deut. 24:6) is wellicht afkomstig van de biograaf dominee Perk zelf; J.F.H. Clifford Kocq van Breugel, *Journaal* 1815-1818, p. 123; Baudet 1959, p. 30.)

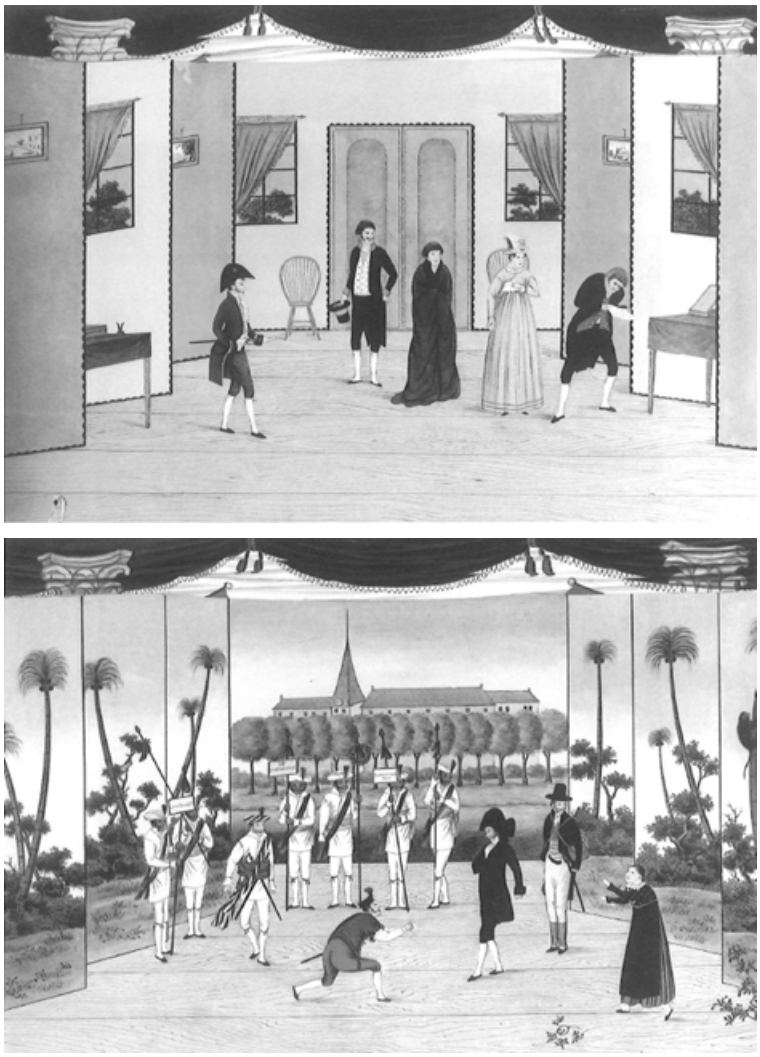

Ill. 4.12 Contact: toneelavond op Decima
Twee tekeningen van vermoedelijk Kawahara Keiga over de opvoering van *De ongeduldige* en *De twee jagers en het melkmeisje* op Decima, 1820. De tekeningen van de decors tonen een Japanse impressie van een Europees interieur en landschap. Of beter gezegd: een impressie van deze impressie, daar de tekenaar zich de vrijheid heeft veroorloofd om variaties aan te brengen in de decors op tekeningen van verschillende scènes in dezelfde ruimtes. Die changementen zullen tijdens het toneelspel vast niet uitgevoerd zijn.
In het deftige huis waar een ongeduldige minnaar dingt naar de hand van een weduwe, hangen gravures en etsen van traditionele Hollandse stadsgezichten met tonronde bakstenen bruggetjes, zeeschilderingen, schepen en kusten. Het berenbos waarin de jagers een melkmeisje tegenkomen is een waar fusielandschap met palmen, exotische vogels, een aapje in de boom en op de achtergrond een Hollandse kerk achter een rij fraai gesnoeide bomen.
Typisch Nederlands is de klok op de toren; typisch Japans is de indeling van de klokkentijd in zessen. Japans ook is de kersenboom op de voorgrond, het nagebouwde schuurtje (waarop de bange jager zich verstopte tot het instortte) en de echte boom (waarin de andere bange jager klom.) Dat de tekeningen van Kawahara Keiga zo'n plezier uitstralen lijkt vooral te komen door de danshouding van de spelers. De stand van de voeten van de figuren op het toneel suggereert gestileerde beweging. Zonder de teksten te kunnen verstaan heeft de kunstenaar dit vrolijke amateuroptreden vanuit die beweging kunnen interpreteren.

groots idé hunner ygens en des Chineezen vertooning. Oog en oplettendheid was alles op de jonge speelers gerigt; de Gouverneur (...) teekende vele dingen zelfs op, hadde een compleete vertaaling van de voornaamste inhoud van 't stuk...' En twee dagen later noteerde hij: 'Een paar Chineesche oppertolken, onder 't gevolg mede gekomen zijnde, betuigden beschaamd te zijn en ieder declareerde voluit dat die Natie hunne vertoningen maar prulwerk hierbij was, wijl niemand daarvan iets konde begrijpen dog van dit (schoon zij de woorden niet verstonden) alles.'[163.] Zo ging achter het Nederlandse toneelspel een wereld schuil die het Japanse publiek niet kende, maar waarmee het binnen de beperkingen van Decima wel actief contact zocht. Misschien was de medewerking die Blomhoff ondervond bij het samenstellen van een collectie voorwerpen die een beeld gaf van de Japanse samenleving wel een poging van zijn Japanse vrienden om over de oceaan heen dit contact te versterken, door niet alleen 'Europa' te importeren, maar ook 'Japan' te exporteren.

Toneelgespeeld werd er ook in de Schouwburg van Paramaribo, maar Gaspar van Breugel kon er niet in opgaan. Hij hoorde er een voordracht over Vondel door procureur-generaal van de Hoge Raad (en voorzitter van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen) E.L. baron Van Heeckeren, en zag er, schrijft hij, een matig gespeeld toneelstuk (maar noemt niet welk). Geboeid werd hij wel door het onkritische en rumoerige publiek dat was toegestroomd en een 'bonte schakering van blank, mulat, en zwart' vormde.[164.] Hier lijkt zijn standsgevoel hem in de weg te hebben gezeten: van toneel als volkstoneel kon hij niet genieten. Meer op zijn gemak was hij bij de lezingen in het Departement Paramaribo van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, in de deftige sociëteit en in de vrijmetselaarsloge. Daar kwam hij steeds weer dezelfde heren tegen: baron Van Heeckeren, de rechter bij het gemengd gerechtshof A.F. Lammens, de vooraanstaande administrateur Hans Klint, C. Gollenstede, de vader van zijn directeur Comvalius, de ambtenaar bij de wegloperskas W.H. Lans met wie Van Breugel echt bevriend raakte, en vele anderen. Men sprak er verontwaardigd over thema's die vanuit Nederland over kwamen waaien en die hen direct raakten, zoals Van Hogendorps Zevende Bijdrage aan de Huishoudkunde van Staat.[165.] Wat Gaspar bij die gelegenheden van deze keurige Surinaamse bestuurlijke elite hoorde bleef hem, zoals we in het hiernavolgende zullen zien, in Nederland tot richtsnoer.

Toch was Gaspar acultureel noch louter elitair. Zo verdiepte hij zich op plantage werkelijk in de 'feesten' van zijn slaven. Hij keek naar de dansen en luisterde naar de muziek. Aanvankelijk vond hij het vreselijk om aan te horen, maar na een tijdje schreef hij over 'het heerlijke muzijk en danssen der negers', noteerde bijzonderheden over de instrumenten, liet ze in miniatuur namaken en leerde zelf een aantal ritmes. (**Ill. 4.13**) Via dergelijke voorwerpen had hij contact met enkele slaven, die zijn belangstelling honoreerden.[166.] Achteraf vond hij het klaarblijkelijk lastig in Nederland voor deze belangstelling uit te komen, want in zijn *Dagverhaal* is hij opnieuw louter negatief over de herrie van de trommels en het potsierlijke dansen en spelen van zijn slaven, dat hen deed gelijken op 'alle

mogelijke poppen voor de drogist- en tabakswinkels in Europa'.[167.] Kon hij het niet maken om iets positiefs te zeggen over de slavencultuur? Waarom verzamelde hij dan hun instrumenten? Ook hierop komen we terug.

Toneel hebben Jacques en Fransje van Breugel in Tripoli niet gezien, al werd hun uitzicht op het vlootgevecht tussen Napels en Tripoli wel in die bewoordingen beschreven. De eigen situatie uitspelen deed men wel: op gekostumeerde bals met een koning, koningin, prinsen en pages. Eenmaal gaf Fransje haar bedienden toestemming, nadat ze zich bij zo'n feest in het Nederlandse consulaat kranig hadden geweerd, om een dienstbodenfeest te houden. Het verzamelde huispersoneel van de verschillende consulaten verkleedde zich bij die gelegenheid als hun werkgevers en speelde de Signora di Ollande, Signora Anglese etc.[168.] Het Europese diplomatieke corps amuseerde zich voorts met musiceren: er werd goed piano en viool gespeeld, Fransje nam met andere vrouwen samen zangles bij een Italiaanse zanger. Het was de tijd van Chopin, Mozart, Haydn, Beethoven en Mendelssohn, Von Weber, Schubert, Rossini en Donizetti. In die jaren kwam ook de salonmuziek op, met operafantasieën, potpourrie en andere stukken van inmiddels vergeten componisten als de gebroeders Jadin.

Wat daarvan in Tripoli ten gehore werd gebracht weten we niet. Wel zien we dat de culturele belangstelling van Jacques van Breugel vooral doorwerkte in zijn aandacht voor de antieke cultuur, voor schelpen, gesteenten en oude munten. In Tripoli kon hij deze interesse ontwikkelen met behulp van Frederick Warrington onder wiens leiding hij met een hele groep gravers naar Kelda (Leptis Magna), Ghirna en Derna trok. Helaas, schreef Perk, raakte Van Breugel op de terugweg van de opgravingsexpeditie al zijn aantekeningen kwijt. Daarmee ging (als dat tenminste inderdaad was uitgezocht) ook de context van Jacques' vondsten zoek, hetgeen symptomatisch is voor zijn geringe contact met de culturele omgeving van Tripoli en Cyrenaica.[169.] Van Breugels belangstelling voor antieke cultuur stamde al van zijn tijd bij de marine en was verbonden met zijn enthousiasme voor opgravingen als zodanig. Als adelborst bezocht hij op Sardinië het museum en de rariteitenkabinetten. Hij zag in Herculaneum en Pompeï de opgravingen, waarbij vele 'kostbaarheden en verkoolde mensen' werden blootgelegd. Hij trok met een ezeltje de Vesuvius op en keerde daar in 1833 naar terug om gesteenten te verzamelen.[170.]

Met islamitische kunst, laat staan voorwerpen uit het dagelijks leven, kon hij niet zoveel. Niet voor niets nam hij qua etnografisch materiaal uitsluitend voorwerpen mee van bedoeïenen uit de omstreken van Tripoli; daar waar het echtpaar te paard had genoten van de natuur en het bijbelse landschap. De stad ging wat dat betreft langs hen heen. Als adelborst bewonderde hij in Tanger de prachtige mozaïeken toren, maar 'de altijd aanwezige wachten beletten de liefhebbers om er steentjes uit te halen'.[171.] Later in Tripoli woonde Jacques in de directe nabijheid van prestigieuze gebouwen zoals het kasteel, de grote Karamanli-moskee (achttiende eeuw), de Gurgi-moskee (begin negentiende eeuw), de oude soek, de zestiende-eeuwse kasteelpoort met Romeinse bouwresten erin verwerkt en de Romeinse triomfboog van Marcus Aurelius.[172.] Over de schoonheid die

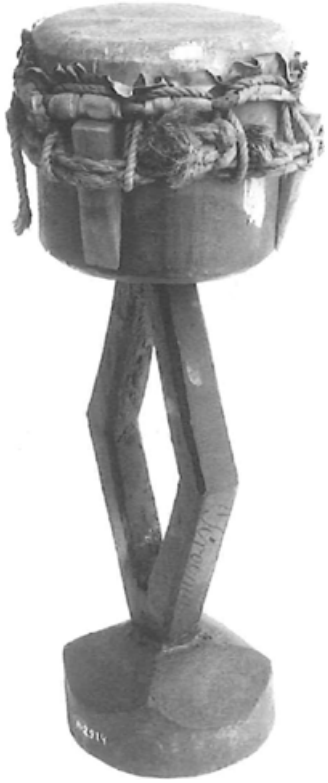

Ill. 4.13 Contact: miniatuurritmes
Gaspar van Breugel maakte in 1824 op plantage Clifford Kocqshoven een *banja* mee, die begonnen was als een dans van de slaven ten overstaan van hun blanke meesters waarbij eer werd bewezen aan de watramama, en allengs overging in een *winti pré.* Drie dagen en nachten duurden de muziek en dans van de bewoners van Clifford Kocqshoven en Van Breugel raakte geboeid. Na afloop liet hij een miniatuursetje snijden van de muziekinstrumenten die daarbij waren bespeeld: een *kwakwabangi* met twee stokken (*kwakwatiki* geheten), een *mandron*, een *pudja*, een nu onbekende trom die hij *kroema* noemt en die blijkbaar met stokken (*kroematiki*) werd gespeeld, een *saka* (een uitgeholde versierde kalebas met steentjes erin als ritme-instrument voor vrouwen) en wat hij noemde een *fluti negri* (= *nengri froiti*). Bij die gelegenheid bestelde hij ook de zes poppen (**Ill. 4.9**), vanwege de prachtige aankleding van de danseressen. De vrouwen gingen 'als een staalboek' gekleed, schreef hij.

Van Breugel liet zich ritmes voordoen waarmee hij later, terug in Haarlem, zijn vrienden vermaakte. 'Ik vond het nogal aardig om met mijne vrienden in Holland eens een negerspel in forma te kunnen vertoonen,' schreef hij in het manuscript van zijn *Dagverhaal* (1835, p. 27). Dat was waarschijnlijk te vriendelijk gesteld: in de gepubliceerde versie (1842, p. 64) was ervan gemaakt dat hun 'opvoeringen' ertoe leidden dat 'de heeren met een zenuwachtig geschater de kamer verlaten moesten en de vrouwen met een zenuwachtig gehuil'.
Het is een intrigerende vraag wat het feest dat hij op zijn plantage meemaakte, of de ritmes die hij wellicht heeft leren spelen, voor Van Breugel vertegenwoordigden. Van Stipriaan (1993b) stelt, met een verwijzing naar onder anderen Van Breugel, dat de blanke kolonisten aan het begin van de negentiende eeuw erg weinig wisten en zagen van het innerlijk leven en de religie van hun slaven. Dezen verborgen dat voor blanke ogen en trokken zich terug; het uiterlijke contact was voor de blanken maar moeilijk te interpreteren. De hernhutter dominee en historicus Zeefuik (1973, p. 42) sluit hierbij aan, als hij over de hernhutter zendelingen stelt dat dezen in het begin van de negentiende eeuw geen theoretisch begrip hadden van Afrikaanse religies en daartoe ook niet werden toegelaten.
Maar wat moeten we in die periode verstaan onder 'kennis' en 'begrip' van de waarden, normen en het geloof van 'de ander'? Aan Van Breugels leven zien we dat niet alleen de gepreste slaven, maar ook de conventionele, standbewuste en autoritaire blanken een 'uiterlijk' leven leidden. Van Breugel slaagde erin contact te maken met de uiterlijke wereld van de slaven; wat hij daar voor zichzelf van maakte is moeilijk vast te stellen door de poses die hij in zijn geschriften daarover aannam, en waarin

keer op keer positieve waardering overschreeuwd lijkt te moeten worden. Ik ben geneigd om zijn ijveren voor bekering van slaven tot het christendom, eenmaal terug in Nederland, te zien als een al dan niet bewuste poging om, vanuit de zekerheid van zijn eigen gelijk, te proberen contact te maken tussen de 'innerlijke' werelden van de beschaafde Europeaan en de onbeschaafde slaaf; om *on speaking terms* te komen.

H2915

hierin te ontdekken viel is van hem geen mededeling bekend; in Fransjes memoires wordt er geen woord aan gewijd. Die zijn afgekeerd van de islamitische wereld en georiënteerd op West-Europa. Maar daar waren de heersers van Tripoli zelf op dat moment misschien ook wel vooral mee bezig.

Vormende ervaringen

Individu en massa

In hoofdstuk 1 zagen we in de havengezichten de contouren van de Europese aanwezigheid in Japan, Batavia, Tripoli, Afrika's westkust en Suriname. Decima lag onder het wakend oog van de wacht; Batavia veranderde van centrum van handel in een abstract bestuurscentrum; Tripoli rees op uit zee, het kasteel van de pasja als wacht voor een onbekend achterland dat ook vanuit West-Afrika niet te benaderen viel; het bedrijvige Paramaribo werd beschermd door het fort met zijn kanonschot. Nu we ingezoomd hebben op enkele huizen van Europeanen daar aan de voet van die versterkingen, kunnen we op de schilderijen ook mensen in en uit zien lopen. Dat concretiseert de typeringen van culturele ontmoetingen in den vreemde: contact, uitwisseling en overheersing.

Voor alledrie de hoofdpersonen volgde op de zeereis overzee een tweede reis. De beschrijving van deze drie bewegingen in den vreemde, in Japan, Suriname en Tripoli, bevatten alledrie sterke beelden van het individu, de Europeaan, tegenover een anonieme massa: Jan Cock Blomhoff wordt in zijn gesloten norimon langs een zwijgende menigte gedragen; Gaspar van Breugel stapt in het maanlicht uit zijn tentboot en doet het voor de lezers thuis voorkomen alsof hij bij de steiger door zijn verzamelde slaven toegejuicht wordt; Jacques van Breugel trekt, in de herinnering van zijn vrouw, met zijn zoontje voor zich op het zadel aan de vooravond van een Europees bombardement te paard aan een menigte morrende Berbers voorbij. De beschrijving van deze ervaringen, het beeld van die anonieme massa's dat erin begrepen zit, bevat een indicatie van hun eigen gevoel in den vreemde.

Blomhoff onderkende de statusgevoeligheid van de Japanners, liet haar tot in detail uitbeelden in een miniatuur van de hofreistrein, maar voelde zich ook ongemakkelijk over de repressie die met die hiërarchische verhoudingen samenhing. Aan den lijve onderging hij dat de formele hoge status die hij onderweg genoot, eenmaal aangekomen op de plaats van bestemming verkeerde in een stomme onderwerping aan de shogun. De zwijgende menigte raakt aan de oosterse mystiek. Dat klinkt door in zijn opmerking aan Van de Kasteele dat in Japan 'alles met de sluijer van een diep geheim gehuld is'.[173.] Aan zijn Nederlandse achterban probeerde hij vooral te beschrijven en uit te leggen wat de Japanners zelf voorgeschreven kregen.

Gaspar van Breugel verpakte iedere beschrijving van slaven in het algemeen en van zijn eigen slaven in het bijzonder in morele bewoordingen van dankbaarheid van de slaaf ten opzichte van zijn eigenaar, van *deze* eigenaar: Gaspar van

Breugel, hun *piekien Massera.* In de aantekeningen die hij op het moment zelf daarvan maakte vinden we vooral het beeld van hemzelf als onpartijdige en rechtvaardige eigenaar; in zijn gepubliceerde *Dagverhaal* worden de extraverte slaven opgevoerd, ook in scènes die zich volgens zijn *Journal* zo niet hadden afgespeeld. Voor zover hij zich in die beschrijvingen als slavenhouder presenteert is hij een weldoener; maar overigens legt hij als plantage-eigenaar liever de nadruk op zijn grondbezit, in plaats van op zijn macht over de slaven. Hun dankbaarheid jegens hun meester is er als een echo van zijn eigen dankbaarheid jegens God. In zijn *Journal* noteert hij dat plantagedirecteur Comvalius hem had gezegd dat zijn komst 'als een besturing der voorzienigheid' was.[174.]

In de terugblik van Jacques en Fransje van Breugel, tenslotte, ontneemt de angst voor de vijandige bevolking en de schrik voor hun donkere ogen het zicht op de agressieve politieke verhoudingen tussen Europa en de Maghreb, waarin de consul zelf partijdig was. Van Breugel, manoeuvrerend tussen de Engelse en Franse diplomatieke vertegenwoordiging, kon met alle partijen overweg: de pasja was hem welgezind, en zowel de leden van de Divan als de belangrijkste Berberleiders bleken hem, toen hun onderlinge conflicten hoog opliepen en Yusuf Karamanli tenslotte ten val kwam, te vertrouwen.[175.] Het negatieve beeld in de memoires over de 'dweepzieke' Tripolitaanse samenleving lijkt vooral ingegeven te zijn door een afkeer van de islam. En wellicht heeft Fransje van Breugel met haar griezelverhalen haar man postuum willen verdedigen tegen de kritiek dat deze consul, vooral uit angst voor ziektes, waarover men immers geen controle had, zijn post tot tweemaal toe verliet, om er tenslotte nooit meer terug te keren. Het vertrek uit de stad langs de gewapende Berbers zou dan gelezen moeten worden als een dappere daad.

In het voorafgaande werd ook geprobeerd een voorstelling te krijgen van de overzeese verhoudingen in huis, binnenskamers. Het Hollandse consulaat in Tripoli werd opgevat als een veilige haven binnen een als vijandig ervaren wereld. Het gebouw was veilig door de ommuring en de wacht, vertrouwd door het overwegend Europese deftige bezoek dat er werd ontvangen. Maar Noord-Afrika drong door de muren wel binnen, mede dankzij de ramen die men zelf had aangebracht. Het drong door in de geluiden, de straattaferelen, de bommen op de stad, de burgers die een toevlucht zochten, het besmettingsgevaar van de pest en cholera. Contre-coeur ondergingen de Hollanders de wisselwerking met de hen omringende wereld.

De Hollandse nederzetting op Decima was ondanks *en* dankzij haar omheinde karakter een ware contactzone. Hoewel de Nederlanders zich buiten het eiland in de formele contacten knap ongemakkelijk konden voelen, bestond bij hen begrip voor de Japanse verhoudingen. Ze maakten vergelijkbare extreme situaties mee als de consul in Tripoli: executies, zelfmoorden, epidemieën, brand, geloofsvervolging; maar ze waren geen partij. En zo ze partij waren, dan was dat in die zin dat ze thuis uitlegden waaróm Japan zo was.

Het moeilijkst te plaatsen zijn de verhoudingen binnenskamers in het grote Surinaamse plantershuis, daar waar alles zich op de voorwaarden van de Neder-

landers zèlf afspeelde maar 'Nederland' mijlenver weg was. Hoe kon een Van Breugel zo makkelijk meegaan in de bizarre Surinaamse verhoudingen? Wellicht speelde hier het proces van insluiting en uitsluiting waaraan de jonge Van Breugel (anders dan bijvoorbeeld de politiek bewuste landbouwkundige M.D. Teenstra - zie hoofdstuk 6) geen weerstand kon bieden.[176.] Gaspar van Breugel nam van zijn plantage een houten slot mee. Alle ambivalenties, omkeringen, belangenoverwegingen, uitsluitingsmechanismes, nieuwsgierigheid en bewondering die speelden in de verhouding van de slaveneigenaar ten opzichte van zijn slaven lijken opgesloten te zijn in dit slot. (**Ill. 4.14**)

Negatief van een broer

Tot nu toe ontbrak Batavia in dit beeld. Kunnen we via het voertuig van de tweede reis, waarmee de Hollander Batavia verliet, via zijn woning, kleding, lief en leed ook meer te weten komen over de plek van Jan Eliza van Breugel in het koloniale bestuur van de Javaanse samenleving? Jan Eliza van Breugel heeft maar korte tijd in dat bestuur meegedraaid, maar was in dat opzicht bepaald niet uniek. Menig koloniaal ambtenaar of soldaat overleed jong. Omdat van hem, net als van de meesten die jong stierven, weinig méér schriftelijk materiaal lijkt nagelaten dan zijn stamkaart, wagen we, om het beeld van Europeanen in den vreemde te completeren, in deze slotparagraaf dan ook een omdraaiing van de geschiedschrijving: niet Jan Eliza's ervaringen zijn uitgangspunt voor een algemener beeld over de bestuursambtenaar op Java en diens visie op de hem omringende samenleving, maar in de visies van derden zoeken we trekken van Jan Eliza's persoonlijke geschiedenis. Aldus ontstaat wellicht een onscherp negatiefbeeld, gevormd met hulp van het commentaar dat de familie in Nederland, ook lang nadat Jan Eliza gestorven was op zijn leven gaf. In de familieoverlevering was Jan Eliza een nobele, bekwame en ervaren bestuurder geweest. Hij kende de zee en legde (net als Jan Cock Blomhoff) de zeeweg naar Indië twee keer af: in 1816 en in 1824. Toen zijn broer Gaspar naar Suriname vertrok, gaf Jan Eliza, die hem naar de rede van Texel vergezelde, hem goede raad over de tropen en recommandaties bij kapiteins en militairen in de kolonie. Het was Gaspars laatste herinnering aan zijn broer. De oudste Van Breugel, Jan Festus, beriep zich anno 1861 in zijn eigen beoordeling van de toestand op Java, nog op het gezag van zijn in 1824 overleden 'zeer bekwamen en bezonnen broeder'.[177.]

Toen Jan Eliza van Breugel in 1816 als militair voor het eerst naar Nederlands-Indië ging, trad hij in het voetspoor van zijn oom Jan de Rovere van Breugel, met dat verschil dat voor de eeuwwisseling oom Jan via de VOC, en in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden Jan Eliza via het leger in het koloniaal bestuur kwam. Johannes Olivier (die zelf opklom tot secretaris van Palembang) beschreef zo'n loopbaan in termen die letterlijk betrekking hebben op mobiliteit: de Europeaan begint als soldaat of ambtenaar te voet. Zodra hij stijgt op de maatschappelijke ladder stapt hij over op het paard, gevolgd door een *bendi* die hij zelf ment, en tenslotte een wagen met koetsier. Volgens de over het koloniale bewind kritische Olivier was dit carrièreverloop symptomatisch voor het feit dat de kolo-

niale ambtenaar steeds minder hoefde uit te voeren en steeds meer kon bevelen, hoe hoger hij kwam in de hiërarchie.[178.]

Niet alleen het voertuig, de wijze van reizen, weerspiegelde het koloniaal gezag, ook de visie op de wegen zelf zijn een directe uitdrukking van het probleem van ontsluiting en vooruitgang, beheersing en controle. We weten van Jan Eliza van Breugel dat hij veel gereisd heeft over Java, met name in het midden en westen van het eiland. Hij was instructeur van de Madurezen in het Nederlandsch-Indisch leger, werd secretaris van Kedu op Midden-Java (standplaats Magelang), trouwde met Johanna Verhagen, een adellijk meisje van Nederlandse komaf uit Grissee nabij Surabaya, en hij deed voor zijn werk Batavia en Semarang aan. Het verband tussen zijn grote bewegingsruimte en de uitbreiding van de Europese aanwezigheid op het eiland ligt voor de hand. Zo schreef de latere gouverneur-generaal Johannes van den Bosch op grond van zijn ervaringen als militair in het Daendelstijdperk, in 1818: 'De wegen op Java zijn over het algemeen, en zoo verre die niet ten bijzondere dienste der Europezen aangelegd zijn, zeer slecht.' Slecht waren ze door de druk van de Javaanse boerenkarren met hun grote massieve wielen, voortgetrokken door buffels. Door dit verkeer veranderden de wegen steeds weer in modderpoelen. 'Inlandse karren' waren dan ook niet toegestaan op de wegen 'ten dienste der Europezen aangelegd'.[179.]

Van den Bosch verwees met deze 'Europese' wegen naar de Grote Postweg, de duizend kilometer lange doorgaande weg over Java, die met verplichte herendiensten door de Javanen werd aangelegd in 1808, onder het straffe bewind van Herman Daendels. De weg liep ongeveer langs de Javaanse noord- en oostkust, van Anyer in het westen via Batavia, Buitenzorg (meer naar binnen gelegen), Semarang, Surabaya, naar Banyuwangi - de havenplaats tegenover het eiland Bali - in het oosten. De veel oudere weg het binnenland in, van Semarang naar de hoven van Yogyakarta en Surakarta, werd door de Nederlanders de Grote Militaire weg genoemd.[180.] Ook Magelang, de hoofdstad van Kedu, lag aan deze weg. Rond stedelijke centra als Batavia, Surabaya en Semarang bestonden eveneens redelijke wegen. Over deze wegen snelden de Europeanen te paard of in een koets, en marcheerde het op Europese leest geschoeide leger. De afstanden werden aangegeven in palen. Magelang lag 48 palen (16 uur reizen met een koets) van Semarang. Jan Eliza's vrouw ging daar heen om van haar eerste baby te bevallen. Magelang-Batavia bedroeg 415, Magelang-Surabaya 258 palen.[181.]

Deze infrastructuur werd op Java niet pas sinds 1808, toen de Europeanen vanuit de havensteden hun macht over het eiland begonnen uit te breiden, aangepakt. Het Javaanse indrukwekkende landbouwstelsel met zijn terrassenbouw en irrigatiesystemen had sedert eeuwen hoge eisen gesteld aan de infrastructuur van dijken en wegen. Maar dat was niet de structuur waarop kolonialen als Jan Eliza van Breugel zich aan het begin van de negentiende eeuw richtten; over die samenleving heen, en zonodig dwars er dòòrheen, bouwden zij aan een moderne koloniale staat. Het oude cultuurlandschap werd daarvoor in bepaalde opzichten zelfs als een bedreiging ervaren. Zo schreef F.V.A. de Stuers in zijn verslag van de Java-oorlog die een jaar na Jan Eliza's dood, in 1825, op Midden-Java uitbrak: 'Dit land, hetwelk overigens de bekoorlijkste oorden bevat, en de schilder-

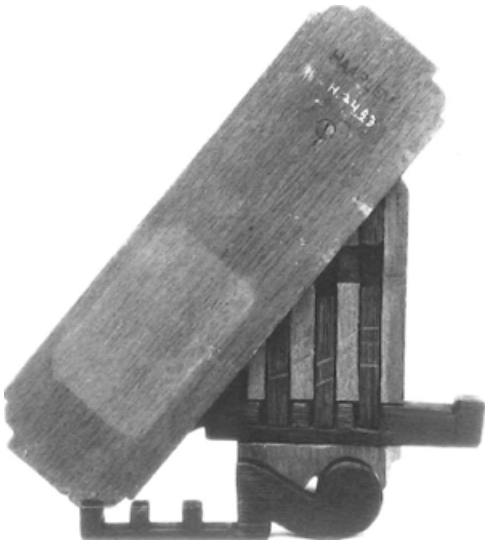

Ill. 4.14 Bewijsvoering: een ingenieus houten slout

Straffen en fysieke vrijheidsbeperking maakten onderdeel uit van de arbeidsverhoudingen op plantage. We realiseren ons dat bij de inventaris van de inboedel van Clifford Kocqshoven uit 1779. Op de zolder van het grote plantershuis bevindt zich volgens die opgave het gereedschap, alsmede: '4 voetboeijen, 2 halskragen, 1 ketting en boeij, 3 franse hangsloote, 2 halve tros touwe' etc. (ARA-I, SONA 705 p. 354; 1779). Van die boeien werd ook in Van Breugels tijd nog gebruik gemaakt: Gaspar noteerde in 1821 in Haarlem dat de neger Frans brand had willen stichten 'en aan Boeijen thans moet loopen' (*Intieme bericht* staat nr. 13; KIT). Sloten speelden ook een rol in de scheiding van de leefwereld van de planters met hun huispersoneel en de veldslaven. Op de plattegrond van Clifford Kocqshoven (**Ill. 4.7**) staan (moeilijk zichtbaar op de foto) twee rode lijnen: eentje dwars over de weg, net voor de fraai aangelegde moestuinen, de ander dwars over de toegangslaan bij het wachthuisje langs de waterkant. 'Hekwerk' staat erbij geschreven. Niet alleen water, ook een hek scheidde het leefgedeelte van de slaven van de bedrijfsgebouwen en het woonhuis van de planter. Toen Van Breugel in zijn gestrengheid de timmerman Izaak 'terug' stuurde naar de slavenhuizen, stuurde hij hem door dat hek, over twee bruggetjes, af van het bedrijfsterrein van de plantage. Van Breugel beschreef dat het hek naar de moestuinen op slot zat met een ingenieus slot. 'Om te beletten dat men niet door diefachtige slaven op plantaadje in de moestuin teveel bestolen wordt, heeft men de omheining afgesloten door een geheim uitgevonden houten slot...' Maar volgens zijn eigen plantagekaart zat dat slot niet zozeer om het hek van de moestuin, als wel om het hek over de weg naar het plantershuis. Ook zijn volgende mededeling over het slot is tegenstrijdig. Hoewel het een typisch Surinaams slot was, onbekend in Europa, was het zo slim gemaakt, stelde Van Breugel, dat de slaven niet achter de werking ervan kwamen. Hij liet het namaken om thuis te kunnen laten zien (1842/72, p. 4). Inderdaad verscheen dit duplicaat houten slot in 1825 op de Handelstentoonstelling in Haarlem, in de stand van Van Breugels vriend L.J. Quarles van Ufford, getiteld: 'Grendelslot geheel van hout, dienstig voor stallingen, schuren en dergelijke gebouwen, in gebruik bij de neger-koloniën' (inzending 2653a in de afdeling 'Werktuigen tot eenige wetenschap behoorende', temidden van meetapparatuur, kijkers, pompen, enz.; *Catalogus...* 1825). In 1871 schonk Van Breugel het slot aan het Koloniaal Museum. Hij schreef het in de eerste *Gids over de West-Indische collectie* toe aan de slaven: het diende niet zozeer om hen buiten te sluiten, zoals Van Breugel suggereerde, als wel 'om het hek der aan hen ter beplanting afgestane moestuinen of de deur van een loods af te sluiten' (*Gids* XIII z.j, p. 37). In 1935 werd de cirkel van deskundigheid gesloten, toen met name aan de hand van dit slot (inmiddels toegeschreven aan vrije bosnegers, die de vaardigheid tot het maken ervan uit Afrika hadden meegebracht), de wereldreis van het slotenmaken werd beschreven: vanaf het oude Egypte tot het moderne Lipsslot uit Dordrecht. '... weinig zal men in Suriname vermoeden, noch minder zullen de Boschnegers kunnen begrijpen, dat het primitieve, doch vernuftige klavierslot aan Europeanen tot voorbeeld is geweest voor de vervaardiging van een veiligheid schenkend slot op onze huisdeuren' (Oudschans Dentz 1935, p. 230).

achtigste toneelen, de weelderigste vruchtbaarheid oplevert, heeft ongelukkiglijk ook al te veel van die eigenschappen, welke geschikt zijn om eenen opstandsoorlog te begunstigen. De menigvuldige steile bergen, digte bosschen, onoverkomelijke afgronden, onder water gezette vlakten, onbruikbare wegen, onstuimige stroomen, welke den grond verwoesten, en duizend andere omstandigheden, welke uit den aard van eenen steeds ongelijken en gescheurden bodem voortvloeijen, zijn inderdaad zoo vele bijna onoverkomelijke hinderpalen, welke aan de bewegingen van geregelde troepen in den weg staan.[182.] We zien deze klacht sprekend verbeeld in een van de prenten uit de platenatlas die zijn memoires vergezelde. Een legeronderdeel met soldaten, inheemse dragers, karren, paarden, kanonnen, trekt moeizaam door de sawahs. Van de dijkjes zal weinig heel zijn gebleven. Op de voorgrond werken boeren onverstoorbaar door in het natte rijstveld. Sommigen slaan het geploeter van de kolonne soldaten zonder een spoor van emotie gade. De Stuers heeft zichzelf op zulke momenten beslist bekeken gevoeld. De Java-oorlog, benadrukt De Stuers echter in zijn memoires, bleef vrijwel beperkt tot het grondgebied van Yogyakarta. 'Men kan van *Anjer*, nagenoeg het westelijk punt van het eiland, waar de grote postweg eene aanvang neemt, tot *Banjowangie*, welke plaats op het tegenovergestelde einde gelegen is, even veilig reizen als van *Amsterdam* naar *Parijs*.'[183.] (**Ill. 4.15**)

Steeds weer duikt in de literatuur over Nederland-Indië het beeld op van de reizende koloniale ambtenaar, van modder en hobbels, trage Javanen en gehaaste kolonialen. Ook Multatuli (1860) begint er het verhaal van Max Havelaar mee: het gezelschap dat opgepropt zit in een koets die steeds weer vastloopt in een modderige kuil. De wegen zijn zo moeilijk begaanbaar dat het niet eens ondenkbaar zou zijn plotseling een in een modderkuil weggezakte wagen met reizigers uit de vorige eeuw te vinden, overpeinst de schrijver. Waarop een dubbelzinnige lofzang volgt op Daendels veelgeprezen Grote Postweg.[184.] Hildebrands diligence-ontberingen in de *Camera Obscura* vallen in het niet bij Havelaars ongemak bij de reis over Java. Het zal dan ook niet toevallig zijn dat het eerste 'Maleise' woord dat Jan Eliza van Breugel opneemt in zijn 'Gemakkelijke wijze' om Maleis te leren (1823), het woord *koetsier* is. Woorden als *koetsier* en *kokkie*, schrijft hij in de inleiding, zijn in het Maleis overgenomen uit het Nederlands, net zoals in het Nederlands allerlei Franse woorden te vinden zijn. De koetsier was de Javaan die het Europese rijtuig met zijn nieuwe werkgevers over de nieuwe, door Javanen aangelegde maar voor zijn buffelkarren verboden wegen reed. Wie zo'n koetsier had, had carrière gemaakt. De koets, maar ook de taal, was een voertuig voor expansie.

Jan Eliza van Breugel was aan het begin van zijn loopbaan als koloniaal militair onder meer instructeur van het 19e Bataljon Infanterie, met name van de Madurezen die hij de westerse krijgstactiek bijbracht. Hoewel hij het dus belangrijk vond om het Maleis te beheersen, en anderen daarbij wilde helpen met zijn Maleise leerboekje, was zijn voornaamste stelregel als instructeur dat hij de Madurezen niet lui moest maken door hen in het Maleis aan te spreken. Zijn devies luidde: '1 - Een goede toon van kommando; en 2 - Een goed voorbeeld van den instructeur in de uitvoering van de kommando's.' Wellicht was zijn martia-

le werkhouding mede ingegeven door een onvoldoende beheersing van het Maleis; ze wekt echter ook de indruk dat hij zichzelf in de actieve dienst niet heeft gespaard. De training van het koloniale leger heeft hij waarschijnlijk serieus aangepakt, waarbij hij op goede voet zal hebben verkeerd met zijn Madurese soldaten, vechters bij uitstek in het koloniale leger.[185.] Die toegewijde indruk wordt versterkt door zijn benoeming, in 1824, als assistent-resident van Madura en Sumenep. We kunnen aannemen dat ook Jan Eliza met zwaar materieel door de rijstvelden heeft gesopt, het goede voorbeeld gevend aan zijn Madurezen, gadegeslagen door de Javanen.

Toen hij in 1819 zijn militaire werkkring verruilde voor zijn eerste burgerfunctie als secretaris van Kedu, kreeg Van Breugel rechtstreeks te maken met de sociale verhoudingen binnen de Javaanse bevolking. Kedu behoorde eigenlijk tot het gebied van de vorsten van Surakarta en Yogyakarta, maar was sinds 1817 een zelfstandig gewest onder Nederlands koloniaal bestuur.[186.] François Emile Hardy was de resident, met onder zich twee inheemse regenten: Raden Tummengung Danuningrat, regent van Magelang, en Raden Tummengung Ario Sumadilaga, regent van Minoreh. In de precaire hiërarchische verhouding tussen de Europese nieuwkomers en de lokale heersers was resident Hardy per reglement gehouden om de regenten te beschouwen als zijn jongere broers. Drie jaar lang was Jan Eliza van Breugel hun secretaris. Hij woonde met Jansje Verhagen in Magelang en werd vader.

Van de schilderijen van Pieneman (**Ill. 5.2**) en Raden Saleh (**Ill. 6.2**) kennen we het bestuursgebouw waar het koloniale gezag van Magelang gevestigd was; althans de interpretatie door de schilders van dat gebouw. Pieneman was nooit op Java geweest, en Raden Saleh kreeg van de koloniale autoriteiten geen toestemming om naar Magelang te gaan, toen hij voor zijn schilderij van de gevangenneming van prins Dipanegara (1857) de plek wilde bezoeken waar dit zich had afgespeeld.[187.] De familie Van Breugel zal in het Museum van Levende Nederlandsche Meesters (sinds 1838 in het Haarlemse Paviljoen Welgelegen, waar ook de Oost-Indische landschappen van Antoine Payen hingen) met meer dan gemiddelde belangstelling naar dit historiestuk door Nicolaas Pieneman hebben gekeken. Op die plek had hun broer dus gewoond. Van de platenatlas van De Stuers waren ze dienaangaande niets wijzer geworden: op diens Vue de Magellang zien we een Javaans landschap zonder een spoor van Europese aanwezigheid (**Ill. 4.15**). Dat stemt overeen met het feit dat het koloniale bestuur over Kedu in Van Breugels tijd nog weinig voorstelde. Volgens de Almanak van 1821 woonden er 29 Europese mannen (gezinnen) in Magelang; in 1823 waren dat er nog maar 24. Pas na de Java-oorlog, toen ook een begin werd gemaakt met het cultuurstelsel, vergrootte het koloniale bestuur in Kedu de greep op de bevolking.

Over het algemeen is het beeld van Europeanen in Nederlands-Indië in de literatuur weinig vleiend. Johannes Olivier kondigde in de inleiding van zijn boek aan dat hij weinig over de zeden der Europeanen zou schrijven, mede 'omdat het hem verdroot (...) dat er omtrent de grondbeginselen van veel Europeeërs in Indië niet veel goeds te zeggen valt'.[188.] Vervolgens schrijft hij er wèl

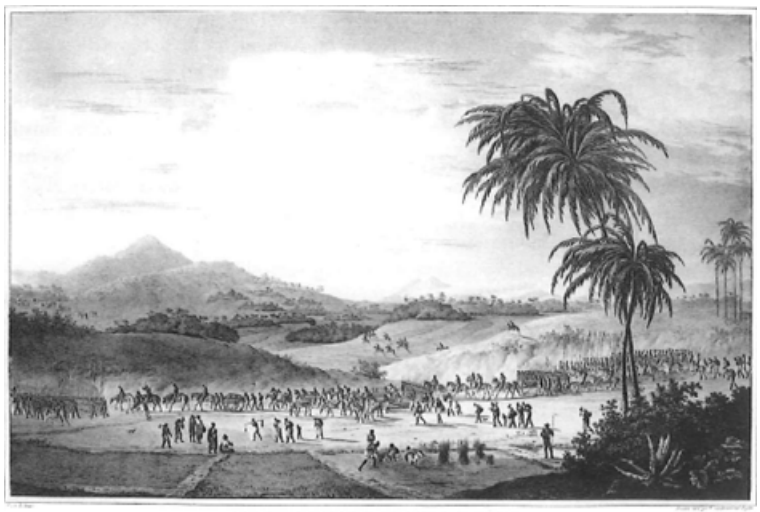

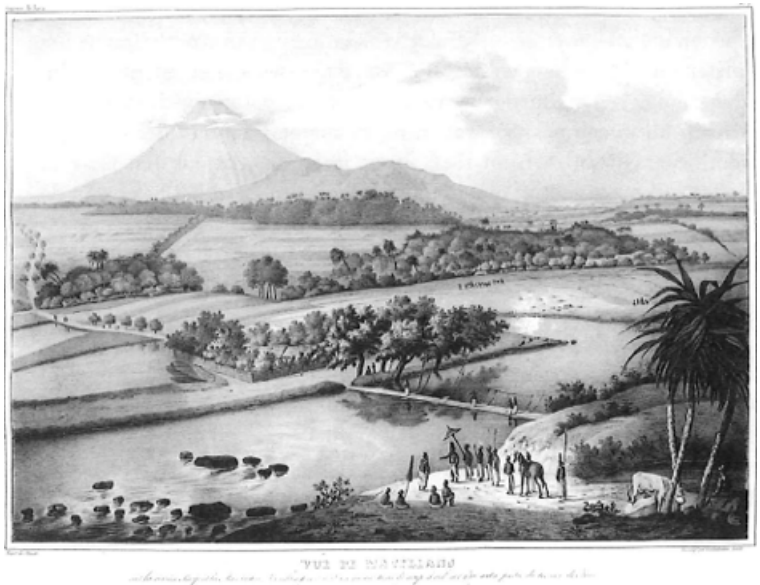

Ill. 4.15 De binnenlanden in: het vijandige landschap van Java
Twee afbeeldingen uit de *Atlas* die jonkheer F.V.A. Ridder de Stuers in 1833 deed uitgeven bij zijn verslag van de Java-oorlog. Hij had deze meegemaakt als majoor-adjudant van luitenant-generaal H.M. de Kock en publiceerde in 1833 een uitleg over het verloop van de strijd, waarin hij het Nederlandse optreden rechtvaardigde. (Op het schilderij van Raden Saleh (**Ill. 6.2**) is hij de meest rechts afgebeelde Nederlandse militair, achter de pilaar, met snorretje.) Op geen van de afbeeldingen in de platenatlas zijn oorlogshandelingen afgebeeld. Het gezicht van Magelang toont het landschap van Kedu, met de rivier de Progo en op de achtergrond de Gunung Sumbing. Magelang ligt aan deze zijde van de rivier. De tekening van een kolonne die door de rijstvelden trekt, illustreert wellicht De Stuers' wanhoop over het onmogelijke Indische landschap, waar het moeizaam oorlogvoeren was. 'Als beginsel kan men aannemen dat ieder volk, het welk onder den invloed van een vreemd bestuur leeft, trachten zal zich daaraan te onttrekken..,' schreef hij in de inleiding op de redenen voor het uitbreken van de Java-oorlog (1947, p. 20). In de Java-oorlog ging het om verzet onder leiding van pangeran Dipanegara tegen de Europese invloed aan met name het hof van Yogyakarta, tegen het Nederlandse kolonialisme, en om een verdediging van de islam. Dipanegara's legeraanvoerder in de strijd tegen de Nederlanders was Sentot, ook geheten Ali-Bassa Ngabdoel Moestapha Prawirodirdjo. Sentots vader, de Ranga Prawirodirdjo, was als veldheer gesneuveld in Daendels tijd. De Nederlanders wisten in oktober 1829 met de 21-jarige Sentot een bondgenootschap aan te gaan.
Na afloop van de Java-oorlog werd op Java het cultuurstelsel ingevoerd. In een kritiek daarop dichtte S.E.W. Roorda van Eysinga onder het pseudoniem Sentot in 1874 een vloekzang, nadat hij in 1864 uit Nederlands-Indië was uitgewezen. Het gedicht werd opgenomen in de vijfde druk van de *Max Havelaar* (1881):

De laatste dag der Hollanders op Java
door Sentot

Zult gij nog langer ons vertrappen,
Uw hart vereelten door het geld,
En, doof voor de eisch van recht en rede,
De zachtheid tergen tot geweld?

Dan zy de buffel ons ten voorbeeld,
Die sarrens moê, de hoornen wet,
Den wreeden dryver in de lucht werpt
En met zyn lompen poot verplet.

Dan schroeie de oorlogsvlam uw velden,

Dan roll' de wraak langs berg en dal,
Dan styg' de rook uit uw paleizen,
Dan trill' de lucht van 't moordgeschal.

Dan zullen wy onze ooren streelen
Aan uwer vrouwen klaaggeschrei,
En staan, als juichende getuigen,
Om 't doodsbed van uw dwinglandy.

Dan zullen wy uw kindren slachten
En de onzen drenken met hun bloed,
Opdat der eeuwen schuld met rente,
Met woekerwinste word' vergoed.

En als de zon in 't Westen neerdaalt,
Beneveld door den damp van 't bloed,
Ontvangt zy in het doodsgerochel
De laatste Hollandsche afscheidsgroet.

En als de nachtelyke sluier
De rookende aard heeft overdekt,
De jakhals de nog lauwe lyken
Dooreenwoelt, afknaagt, knabbelt, lekt...

Dan voeren wy uw dochters henen,
En elke maagd wordt ons een boel,
Dan rusten we aan haar blanke boezems
Van moordgetier en krygsgewoel.

En als haar schand zal zyn voltrokken,
Als wy ons hebben moê gekust,
Als elk tot walgens toe verzadigd,
Het hart van wraak, het lyf van lust...

Dan tygen wy aan 't banketteeren,
En de eerste toast is: "t Batig Slot!'
De tweede toast: 'aan Jezus Christus!'
De laatste dronk: 'aan Neêrlands God!'

En als de zon in 't Oosten opdaagt,
Knielt elk Javaan voor Mahomed,
Wyl hy het zachtste volk der aarde
Van Christenhonden heeft gered.

over: over de koloniaal die na de maaltijd een '*hokka* (kabaalpijp)' of sigaar rookt, jasje uit, benen op tafel, over de 'volstrekte verwaarlozing van smaak, fraaije letteren, kunsten en wetenschappen', de 'liplapsche meisjes' die eigenzinnig zijn, kribbig, lui, slonzig en wellustig. 'Nergens wordt uitsporiger gedronken dan hier...,' schrijft hij in een passage waarin hij memoreert dat Van der Capellen (gouverneur-generaal van 1816 tot 1826, in de jaren dus dat ook Jan Eliza in Indië diende) veel heeft gedaan om de uitwassen en orgiën in het leven van de Europeanen te bestrijden.[189.]

Hoe Jan Eliza van Breugel zich in dit milieu bewogen heeft weten we niet. Misschien was hij dezelfde mening toegedaan als Jan Cock Blomhoff, die in 1822 aan Van de Kasteele schreef over zijn lage dunk van de vrouwen met wie hij in Batavia vrijmoedig had verkeerd. Van de Kasteele had Blomhoff blijkbaar geschreven dat zijn zoon voornemens was in Batavia met een 'halfzwart meisje' te trouwen. Blomhoff antwoordde dat die jongen daar niet aan moest beginnen 'want de Sexe aldaar is veelal 't ongeluk van den man en vooral die nog zoo jong is. Bien peu de Delicatesse, luister, het heerschen is hun fort, een speelzieke aard, ligt, stijfkoppig, en wraakgierig, ziehier een schilderij 't welk op opmerking en ondervinding steund, schoon er ook uitzonderingen zijn'.[190.] De vrije seksuele moraal in de koloniale context leidde dus niet bepaald tot achting voor de vrouwen die daarbij betrokken waren.[191.]

Een andere mogelijkheid is dat Jan Eliza een huwelijk sloot als onderdeel van zijn carrièreplanning. Olivier wees erop dat er dienaangaande veel verstandshuwelijken gesloten werden onder de blanke bovenlaag, waarbij man en vrouw in feite apart leefden in het grote huis, en de heer des huizes er openlijk een verhouding naast had met een inlandse vrouw. Voordeel van die situatie was dat de man Maleis leerde spreken, wat bij een monogaam Europees stel niet het geval was. Alvorens de man dan terugkeerde naar Europa scheidden hij en zijn vrouw en werd het bezit verdeeld als tussen zakenpartners.[192.] We weten niet hoe dat voor Jan Eliza lag, maar zullen, mèt de familie Van Breugel in Nederland, aannemen dat hij een toegewijde echtgenoot was, gelukkig getrouwd en integer in zijn werk. Dat hij niet buitensporig dronk en rookte, geen opium (amfioen) gebruikte en dit ook niet aan de plaatselijke bevolking probeerde af te zetten, geen malversaties heeft gepleegd en geen Javaanse boeren voor zich privé herendiensten heeft laten verrichten. Liever zien we hem als de gemotiveerde bestuurder die beschaving bracht, betrokken was bij de wetenschappelijke bestudering van het opgegraven tempelcomplex Borobudur nabij Magelang en geïnteresseerd in Java's antieke cultuur. Dat dit negatieve beeld hier toch werd opgeroepen is alleen omdat, aangezien dit beeld in de literatuur in het algemeen zo sterk aanwezig is, er toch ook concrete mensen moeten zijn geweest wier levenswandel overzee inderdaad volstrekt afweek van de normen in Nederland?

Afwijkend van de gangbare normen van zijn stand in Nederland was wel het huishouden dat de jonge secretaris van Kedu voerde. De Europeaan in Indië werd omringd door huispersoneel, en Jan Eliza ging er in zijn taalmethode van uit dat een koloniaal ambtenaar dialogen moest kunnen voeren met (opdrachten geven aan) zijn koetsier, kokkie, toekan kebon (tuinman), toekan minatoe (was-

vrouw), orang setal (staljongen), orang djaga die dalem (huisjongen), orang njang djaga samma satoe toewan (lijfjongen).[193.]

Als hoge bestuursambtenaar zal Jan Eliza echter niet alleen het huispersoneel hebben aangesproken, maar zich ook geschikt hebben naar de geldende conventies in de hofkringen in Surakarta en Yogyakarta. Hij had te maken met de susuhunan van Surakarta Sugih Pakubuwana V (1820-1823) en met sultan Hamengkubuwana IV van Yogyakarta (1814-1822). De betrekkingen van de beide rijksgroten met het koloniaal bestuur waren niet vrij van spanningen. De twee vorstenlanden waren vanaf 1812 steeds verder ingekrompen: onder meer was Kedu er door de Nederlanders van afgescheiden. Ook de inkomsten van de vorsten liepen daarmee terug. Daar kwam bij dat Europeanen grond van hen huurden, waarbij de plaatselijke bevolking werd meeverhuurd en gedwongen om de herendiensten die ze aan hun heer verschuldigd waren aan de Europeaan te leveren. Aan het hof, ondertussen, raakten steeds meer Europese gewoontes en gebruiksvoorwerpen in zwang.

Toen pangeran Dipanegara in 1825 de onvrede onder de bevolking hierover in Yogyakarta wist te kanaliseren en mobiliseren tegen zowel de Europese invloed aan het hof van zijn oom als tegen het Nederlandse gezag dat deze veranderingen in werking had gezet, leidde dat tot een bloedige vijfjarige oorlog. Ze vond plaats in het landschap dat De Stuers beschreef als ongeschikt voor een Europees leger. Jan Eliza van Breugel heeft het niet meegemaakt. Hij was in 1822 met verlof gegaan naar Nederland en had mogelijk niets gemerkt van de dreigende protesten. Teruggekeerd op Java overleed hij in 1824. In Nederland had hij ondertussen wellicht over het prachtige Javaanse landschap verteld, over de Borobudur en zijn ervaringen met de hofcultuur van de kratons. Hij was er al die tijd als bestuurder toegelaten, en speelde er toneel volgens de *adat* van het land. (**Ill. 4.16**)

Ill. 4.16 Contact: de kraton van Yogyakarta als toneelstuk
In 1819, het jaar dat het staatsieportret van koning Willem I naar Batavia werd gezonden (**Ill. 3.1**), schonk sultan Hamengkubuwana IV van Yogyakarta aan de koning een compleet vorstenkostuum. Het werd in 1821 naar Nederland gestuurd, met een lange toelichting op ieder kledingstuk (Wassing 1995, p. 57, 61; Rijksmuseum oud archief inv.nr. 846, p. 7): de fluwelen, met goud omzette hoofdtooi met zijn onmiskenbare hindoeinvloed, waaronder een donkere gebatikte doek hoort en een gouden bloem als oorsiersel (*sumping-rong*), de borstrok (*kolang*) van fijn wit katoen en knoopjes van goud of juwelen, de korte Javaanse lakense rok (*sikapang*) met gouden of diamanten knopen (een model dat beslist werd overgenomen van de rok van de eerste Hollandse gouverneurs), een gewone Hollands gesneden korte lakense of fluwelen broek met gouden of diamanten gespen, zijden kousen met geborduurde ouderwetse 'vaderlandsche' muilen, en een buikband, *eppek*, van zwart fluweel met goud omzet, waarin de fraaie gouden kris. Ze kwamen als topstukken in de collectie van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, en zijn een voorbeeld van de samensmelting van culturele invloeden in een ceremoniële hofpraktijk waarin traditie zich nauw verhield tot het Nederlandse bestuur (cf. Pemberton 1994).
De toelichting bij deze hofkleding gaat plotseling over in aanwijzingen voor het nabootsen van de sultan 'op een maskerade, of toneel'. Gemeld wordt dat de sultan altijd vergezeld gaat van een groot gevolg, van wie eentje hem de gouden *payung*, het zonnescherm, boven het hoofd houdt, eentje een sirihdoos draagt en een ander een kwispedoor. 'Geen van zijn gevolg mag anders tot hem naderen als op zijne hurken lopende, dat voor een Europeaan niet zeer gemakkelijk valt.' Als de sultan gaat zitten, moet ieder in kleermakerszit bij hem zitten, de sirihdoos- en kwispedoordragers aan zijn voeten. En ze moeten niet vergeten dat hem steeds eerbied bewezen moet worden 'door herhaalde malen de twee handen plat tegen elkander gebracht, langsaam naar hun mond te brengen met de twee duimen tegen de lippen'. Tenslotte volgen nog als regie-aanwijzingen dat de sultan, die een 'statige langsame gang' heeft, geen handschoenen draagt en nooit links of rechts zegt, maar Oost, West, Noord of Zuid.
Zo werd de ceremoniële traditie aan het hof van de sultan van Yogyakarta in termen van een toneelstuk voor het thuisfront inzichtelijk gemaakt. Tezelfder tijd toonde Crawfurd zich onder de indruk van de affiniteit van de Javanen met toneel, met 'dramatic entertainment' als overdrachtsvorm voor de legendarische geschiedenis van het land. Hij stelde dan ook voor om er toneelstukken op te voeren die in eerste instantie aangepast waren aan de Javaanse smaak 'by being built on the foundation of

their own legends. A judicious paraphrase of *The Tempest*, for example, composed on this principle, I have little doubt, would be eminently successful. The effect of such exhibitions, as an instrument of civilization, need not be insisted upon' (Crawfurd 1820, p. 1-132).
Wellicht is de Yogya'se prins Dipanegara, leider van de Java-oorlog, het met het sturen van de kleding en de kostbare staatsiekris, een *pusaka*, niet eens geweest. Hij ergerde zich aan de Europese invloed aan de hoven. Het feit dat de Europeanen niet op de hoogte waren van de aanspreekvormen voor Javanen uit de hogere kringen, ervoer hij als een belediging (Carey in Van Goor 1986, p. 147-150).

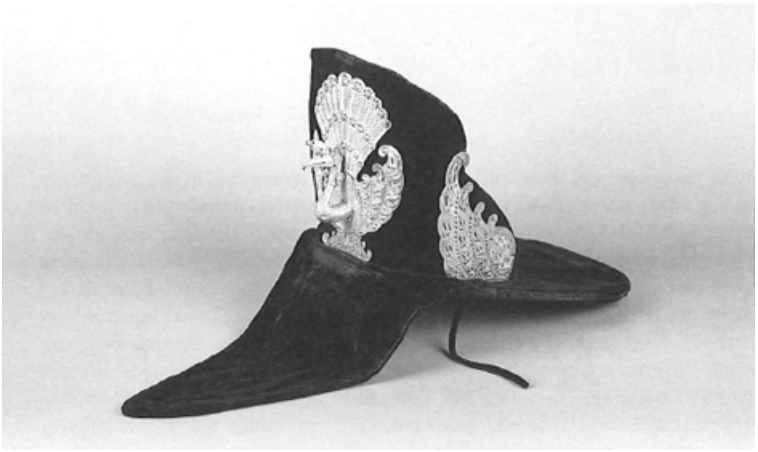

Eindnoten:

15. Wouter Starrenburg (1779-1826) werd in 1809 overste bij het door Daendels opgerichte Bureau der Genie op Java. Hij ging in 1815 als landmeter met Daendels mee naar St George-el-Mina. Zappey, in *Daendels* 1991, p. 116 en 121.
16. *Bombaas* (Buurboy) was de naam van de compagnieslaaf die toezicht hield op de handelsslaven die bij de forten op de westkust van Afrika bijeengebracht werden om, na brandmerking, te worden overgevaren naar de West, of ook van de slavenvoorman op een slavenschip (Postma 1990, p. 402 en 243). De voorman van slaven op een plantage op de Nederlandse Antillen en in Brits Guiana heette *Bomba* (in Suriname werd hij *Bastiaan* genoemd). Wagenaar Hummelinck 1947, p. 36, Paasman 1984, p. 91.
17. ARA-II, Daendels, inv.nr. 151: Journaal gehouden bij het doen van een tour van Elmina naar Accra en vandaar verder benedenwaarts op de Rio Volta, 1817. Opgesteld door Starrenburg. Overigens meldde ook Johannes van den Bosch (1818 II, p. 261-262) dat de Rio Volta moeilijk op te varen was vanwege een sterke branding en een zandbank in de monding. Hij baseerde zich hierbij op Malte-Brun (1812).
18. Volgens De Marrée (1817 I, p. Zoo) was het niet eens eenvoudig om in een hangmat te worden vervoerd. 'En wanneer men de oefening van het *hangmat* dragen niet kent (zijnde die stijf aan den stok gespannen, dat men ter naauwernood de beenen daardoor kan brengen) zoo zit men daarin als eene machine, en waagt, bij de minste struikeling, het evenwigt te verliezen, en gevolglijk eenig ongeluk te bekomen.' Ook hier geen enkele verwijzing naar de dragers. Vergelijk ook Taussig (1987, p. 287, 288) naar aanleiding van het over de bergen dragen door indianen van Europeanen, gezeten op een stoeltje op hun rug ('being carried' dan wel 'carrying other men...'): 'We have to push the notion of hegemony into the lived space of realities in social relationships, in the give and take of social life as in the sweaty warm space between the arse of him who rides and the back of him who carries. Even there - perhaps especially there on account of its closeness - are glimpses how the poetics of control operates with imagery and feeling located in the subconscious realm of fantasy (and no less social or historical for so being).'
19. Citaat van Marie van Zeggelen uit 1910, verslag van een reis op Java, de bergen in. Zeggelen 1989, p. 15.
20. Asad 1993, p. 30: '...the problem of understanding how dominant power realizes itself through the very discourse of mobility'; ook Taussig 1987, p. 287-288.
21. Hildebrand, *Camera Obscsra*, p. 130.
22. Hildebrand, *Camera Obscure*, p. 238-243.

23. Vergelijk Da Costa's uithaal (1823 (1968), p. 149): 'Wat wetenschap heeft men niet trachten te misbruiken in deze eeuw tot een wapen ter bestrijding van Gods Openbaring, Zijne geboden, Zijn bestaan? Men heeft de Geologie bestudeerd, om Mozes verhaal van de Schepping en van den Zondvloed voor valsch te verklaren, de Sterrekunde om het wonder van Josua tegen te spreken, de Natuurkunde om alle onze betrekkingen tot de geestenwereld stelselmatig af te snijden;...' etc. etc. Zie ook Anderson 1991, p. 11.
    Ook Van Breugels beschrijvingen van de zeereis naar en van Suriname zijn doortrokken van godsdienstige uitwijdingen. De stormen die de zeilen aan flarden scheurden, de onmetelijke waterplas en torenhoge golven, de angst voor vijandige schepen en ongunstige wind brachten hem dicht bij God, als stond hij 'voor den Grooten Regter' en hij constateerde dat ook de matrozen en de kapitein het oog ten Hemel hielden terwijl ze het schip door de storm loodsten, vervuld van hoop dat er redding zou zijn na de storm. Slechts een enkele matroos liep te vloeken, de schipper was schipper naast God. In een Bilderdijkiaans gedicht bracht Gaspar deze emotie onder woorden. Dit gedicht over hoop, troost en vertrouwen, heeft hij waarschijnlijk zelf tijdens de reis geschreven. Qua thematiek is er een frappante gelijkenis met het gedicht van Bilderdijk 'In de scheepskooi - bij een vliegende storm op zee in den nacht van den 25 Maart s8o6'. Wille 1949, p. 103-104; Van Breugel 1842, p. 114-115.
24. Van Breugel 1842, p. 110-111.
25. *Dagverhaal* 1842, p. 42-43; p. 109 bevat de tekst van de brief van Van Breugel aan dominee Kannegieter, waarin hij hem vraagt God te danken voor zijn verblijf en een voorspoedige thuisreis af te smeken. Ook *journal*, p. 5, p. 41.
26. Van Breugel 1842, p. 6.
27. In een brief aan Van de Kasteele bracht hij dit onder woorden: 'Dan ik! Ik dwaal thans alleen weder op dit weide wereldrond en vind om mij geen vriend, geen vertrouweling die in mijn droefheid deeld. (...) Het zij zoo! Ik zal kalm zijn. Ik zal gelaten, maar tevens reikhalzend het oogenblik zien opdagen welke ook mijn ziel van 't brooze lichaam zal ontbinden. (...) Zeg mij? bidde ik uw! of wij elkander in die andere wereld ook zullen herkennen? En of er aldaar eene zekere hemelsche Overeenkomst tusschen zielen, die op dit benedenrond in de naauwste betrekking geleefd hebben, plaats zal vinden; of het kind zijn ouders, en de ouders hunne kinderen, de Echtelingen, Broeders en Zusters elkander zullen herkennen, om, zoo als uw verders schrijft *Ik u haltelijk toebidde, dat gij eens met haar mogt vereenigt worden, om niet weder te scheiden in Eeuwigheid.* Met elkander vereenigt worden, is dit zoo? O, dan zal ik met deze gedachte het verdere levenspad bewandelen, en uit die gelukkige troostvolle Godspraak verzagting en balzem voor mijne wonden vinden, en het leven leren verachten. Met mijne Johannes als pelgrim mijne dagen de stille rust en het verlangen wijden en mij tot de grote reize voorbereiden, om hoe eer hoe liever haar in dat gezaligd oord weder te vinden. Maar zoo het slegts klanken zijn om het gemoed te bevreedigen, en de scheiding dragelijk te maken, dan was 't ijsselijk, zoo weinig genoegen met elkander gesmaakt, en zoo plotzeling van elkander te worden afgerukt, eerst dog slegts voor een tijd door menschen en aardsche belangen, en nader voor eeuwig door de Wil van 't Opperwezen. Murmureeren zal ik niet, maar hier steekt iets onbegrijpelijk, iets duister in, iets 't welk den mensch wantrouwend zoude kunnen maken op de liefde van een opperwezen.' Briefvan Jan Cock Blomhoff aan R.P. van de Kasteele, Japan 21-11-1822. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 774.
28. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 957, 'Aparte aantekeningen en observaties' 1822. Zie ook Doeff 1833, p. 49-56; Van Overmeer Fisscher 1833, p. 206-207.
29. Hij schreef dit in zijn memoires, eenmaal terug in Nederland. Van Overmeer Fisscher 1833, p. 157.
30. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 9573, 'Over Gevoelen'.
31. Het bericht over de dood van Maurits de Flavard de Wolff in Indië, dat de familie maanden na dato bereikte, bevestigde hun gevoel van isolement, ver van het vaderland en de familie. Perk 1875, p. 75.
32. De Portugese consul Dickson, Schot van geboorte, was een westers opgeleid arts en hielp heel wat diplomatenkinderen ter wereld. O.a. Perk 1875, p. 57.
33. In 1833 overleed een baby aan boord van het schip dat het gezin naar Malta evacueerde uit het door burgeroorlog en ziekte geteisterde Tripoli. Na lang aandringen werd toestemming gegeven het lijkje niet overboord te zetten maar in Malta aan wal te brengen. Daar kreeg het in het quarantainegebied een christelijke begrafenis. Perk 1875, p. 225.
34. Perk 1875, p. 120-126. Voor Perk, zelf dominee van de Waalse kerk, was dit duidelijk een interessante kwestie. Hij citeert uitgebreid het genuanceerde betoog van de secretaris van de

Synodale commissie dominee I.J. Dermout hierover. In de kerkelijke archieven van Elburg/Doornspijk heb ik hier vooralsnog niets over terug kunnen vinden.

35. ARA-II, Buitenlandse Zaken 1813-1870, 3563 - begraafplaatsen. Briefvan J.F.H. Clifford Kocq van Breugel aan de minister van Buitenlandse Zaken 11-9-1840; brief van H. Reich aan J.F.H. Clifford Kocq van Breugel 30-7-1840; brief van Warrington aan 'Gentlemen...' 27-7-1840.
36. Perk 1875, p. 123.
37. We zien in hen de ontwikkelde negentiende-eeuwse reiziger terug, door Colin (1996, p. 4) als volgt getypeerd: 'To the educated Englishman of the late eighteenth and early nineteenth century the world was knowable through the senses, which could record the experience of a natural world. This world was generally believed to be divinely created, knowable in an empirical fashion, and constitutive of the sciences through which would be reveiled the laws of Nature that governed the world and all that was in it.'
38. Anderson 1991, p. 11. Zie ook over het ontstaan, eind achttiende eeuw, van de morele gemeenschap van de Nederlandse protestantse natie, en de verhouding tussen innerlijke religieuze overtuiging en christelijke gemeenschapszin Van Rooden 1996, p. 30, 115-116, 146.
39. Gaspar van Breugel zelf schreef hierover: 'Geen eigenbelang, alleen liefde tot de waarheid, ontwierp deze verhandeling. Ik ben noch Eigenaar noch Administrateur... ik heb geen belangen bij de Zaak, als voor zooverre het de pligt is van ieder cordaat en eerlijk man, de waarheid in alle betrekkingen voor te staan...' *Verhandeling* 1824, p. 1.
Een echo van deze woorden horen we in de aanhef van Van Lennep Costers (1836, p. 113) verdediging van slavenhandel en slavernij (anno 1836!): 'Eerzucht noch eigenbelang, hebben mij tot het maken derzelve (= bedenkingen omtrent slavernij) gedreven, maar alleen liefde tot waarheid en onpartijdigheid. Zoo ik dwale is het althans ter goeder trouw, en vergeve men mij zulks.'
40. Niet te zeggen is, wanneer 'de heilrijke christelijke leer, die men zo hartelijk gaarne aan dit weldenkende volk zou toewenschen, door hen zal worden aangenomen,' schreef Van Overmeer Fisscher (1833 p. 157).
41. Rijksmuseum oud archief, inv.nr. 953: Opgave eener binnenlandse reis... 1818. Blomhoff vertrok op 13 februari 1818 en kwam op 14 april in Edo aan; vandaar vertrok hij 4 mei en arriveerde op 19 juni weer op Decima.
42. Aanvankelijk werd de reis ieder jaar gemaakt, maar de Nederlanders kregen toestemming om dit te beperken, eerst tot eens per twee jaar, daarna eens per vier jaar.
43. Doeff in een inwerkpapier voor de opvolger van Blomhoff: 'In de eerste stille tijd, dat is na 't vertrek van de Heer Blomhoff, rade ik u, om zedert 1790 de dagregisters en brieven na te leezen...' ARA-II, Doeff inv.nr. 10. Zie ook Goodman 1986, p. 16-17 over de bewuste aanpassingspolitiek van de Nederlanders.
44. Vgl. Colin (1996, p. 7) over het zich aftekenen van steeds dezelfde reisroute en verhalen van Engelsen in India, waarbij echter de esthetische en sociale beleving onder invloed van westerse conventies langzaamaan verschuift. Ten aanzien van de hofreis naar Edo in Japan heb ik dergelijke veranderingen niet kunnen constateren. Enkele jaren geleden volgde Margot Massey 'in de voetsporen van E. Kaempfer' de hofreis-route van Decima naar Tokyo, maar uit haar verslag wordt niet duidelijk waarnaar zij daarbij op zoek was. M. Massey, 'Engelbert Kaempfer (1651-1716). Kroniekschrijver van de Edo-periode'. In: Bethlehem 1993, p. 77-96. De beschrijving bij Van Overmeer Fisscher (1833, p. 285 e.v.) over zijn hofreis naar Edo in 1822, met Blomhoff, vertoont frappante gelijkenis met de brief van Blomhoff.
45. Kaempfer 1733, p. 285.
46. Dit zal Shimazu Shigehide geweest zijn (1745-1833). Goodman 1986, p. 158. Blomhoff 1818 p. 22-23, p. 6, p. 29.
47. Vier jaar later, in 1822, ging Van Overmeer Fisscher mee naar Edo. In zijn memoires beschrijft hij dezelfde plaatsen waar gestopt werd. Opvallend verschil met Blomhoffs beschrijving is dat hij vrij uitvoerig ingaat op het uitzicht op de berg Fuji. Hij weet dan dat de Japanners deze berg bewonderen en deelt in hun bewondering. Van Overmeer Fisscher 1833, p. 301
48. Vgl. ook Couperus 1992, p. 183 over de 'hemelbrug', van Oost naar West. (Tekst van Couperus uit 1922-1923.) Blomhoff 1818, p. 16, p. 8, p. 21.
49. Zie ook de beschrijving door Van Overmeer Fisscher (1833, p. 304) van dezelfde ceremonie vier jaar later.
50. Van Overmeer Fisscher 1833, p. 311; Blomhoff 1818, p. 33, p. 27, p. 42.
51. Citaat uit dezelfde 'Opgave eener binnenlandsche reis...' 1818 (Rijksmuseum oud archief nr. 953) - het verslag van het uitje in Nagasaki voorafgaand aan de hofreis is niet gepagineerd.

52. Van Breugel 1842, p. 49-50
53. Toen de hernhutter zending in 1848 ernstig in conflict kwam met de Surinaamse planterselite (hoofdstuk 6) kregen de zendelingen onder meer het verwijt dat hun eigen roeinegers even naakt gingen als anderen. Ter verweer schreef de hoofdvoorstander der Evangelische broedergemeente Pfenninger, dat de roeinegers naar gebruik twee keer per jaar nieuwe kleren krijgen, dat die echter snel versleten en kapot zijn, of geruild voor andere zaken. 'Alle von uns bisher angewendete Mühe eire gute Ordnung in diese Sache zu bringen, hat bis jetzt noch nicht zum Ziel geführt.' *Onderzoek* 1848, p. 41 en 64.
54. Sypesteijn 1854, p. 80. Dit klopt ook met de mij bekende afbeeldingen.
55. *Journal* 1823-1824, p. 10; *Dagverhaal* 1842, p. 49. Adjosi(Adiu) - goedendag, goederenacht, vaarwel; *pikin* - kind, *piekien massera* zal jonge meester hebben betekend, en werd wellicht ook ietwat ironisch bedoeld.
56. Van Breugel, *Journal* 1823-1824, p. 7.
57. Van Breugel 1842, p. 51-52.
58. Zie o.a. Wooding 1972, p. 179 over de Watra Mama, Mama Bosu of Ondro-Watra-Gron-Mama. Van Breugel (1842, p. 52-53) breidde zijn uiteenzetting uit niet een onwaarschijnlijke anekdote over een oprechte negerslaaf die zichzelf had verdronken. De man had een boot geroeid met de slaveneigenaar en zijn neefje erin. Het neefje was door een slag met de riem overboord gevallen. De eigenaar had de slaaf vergeven, maar de slaaf kon daar niet mee leven en sprong overboord. Daarom vereerden de negers op die plek de watramama.
59. Van Breugel 1842, p. 55. *bakra* - blank, *kondre* - land.
60. *Journal* 1823-1824, p. 10; *Dagverhaal* 1842, p. 54.
61. De navolgende ervaringen komen uit Perk 1875, p. 71, 173. 155, 73, 68.
62. Perk 1875, p. 38. Vergelijk Nachtigal (uitgave 1974, p. 18): 'no one seemed to be ashamed to ride a donkey...'
63. Omdat er te weinig proviand was ging Jacques bovendien te paard nog een keer de stad in. Een van de Berbers richtte daarop zijn geweer op hem, maar dit werd hem door een Arabier uit de hand geslagen. Of dit een omstander was, iemand die hem kende of een bediende wordt uit de tekst niet duidelijk. Het gebeuren lijkt een echo van Jacques ervaring in Algiers in 1816, vlak na het bombardement, toen 'een gemeene Turk de stoutheid nam onder een vreeselijk geschreeuw onze hoeden af te gooien en tevens ons met den hand te dreigen. Wij denkende dit ons laatste ogenblik moest zijn, trokken onze deegens uit en stelden ons in zoo veel mogelijk staat van defensie. Door een menigte Turken omringd zijnde wisten wij niet wat te doen...' Ook toen was hij al door een individuele omstander gered. *Journaal* J.F.H. van Breugel 1815-1818, p. 79, p. 80-83, p. 135-136; Familiearchief Doorn.
64. 'Een hevige angst bekroop haar soms, als zij dacht aan den wreden inborst van den man, in wiens macht haar echtevriend zich bevond...' Perk 1875, p. 96.
65. Perk 1875, p. 175-176. Deze beoordeling is tegenstrijdig met die van Laing (*Journaal* geciteerd in Bovill 1964, p. 345), die hen de meest tolerante Turken noemt, terwijl juist de christenen in zijn ogen daar tot het schuim der naties behoren. Anderzijds werden de Engelse consul Warrington, zijn zoon en dochter tussen september en oktober 1830, toen de conflicten tussen Engeland en Tripoli hoog opliepen, verschillende keren op straat aangevallen. In die periode liepen ook de spanningen tussen met name de lokale bevolking en de (christelijke, onder Engelse bescherming staande) Maltezers hoog op. Folayan 1979, p. 114
66. De mooiste reis van Fransje van Breugel was een dagje uit, op ezels, door de woestijn naar de dichtstbijzijnde oase, vergezeld, meldde Perk, van een kompas, de drogman en enkele Arabieren. Die tocht maakte diepe indruk: 'Niets, niets dan lucht en de onmetelijke zandzee. Het zand is roodachtig van kleur en zoo fijn als stof. In de verte gezien zou men meenen een roode zee voor zich te hebben, door kleine kabbelende golfjes bewogen...' In deze reisherinnering figureerden, behalve het consulsgezelschap, verder geen mensen. Perk 1875, p. 239, p. 95, p. 132-133, p. 136.
67. Dearden 1976, p. 310. Frederick Warrington werd later vice-consul van Ghadames en Osman; ook werd hij de eerste chief van liet Engelse Telegraph Station dat verbinding onderhield met Malta en Benghazi. Nachtigal (p. 23-25, 35) schrijft over hein: 'He was indeed completely absorbed in African affaies' en werd alom geacht door de Arabieren in Tripoli. Hij roemt zijn reputatie als gids van alle Europese reizigers in Afrika die vanuit Tripoli begonnen.
68. ARA-lI, Staatssecretarie/Kabinet 1813-1840, inv.nr. 6348 - lijst van voorwerpen. Perk 1875, p. 181.
69. Perk 1875, p. 188.

70. Bronnen o.m. ARA-II, Buitenlandse Zaken 1813-1870, inv.nr. 3395, briefvan Clifford Kocq van Breugel d.d. 17-7-1853 en bijlage in het Italiaans van hem aan de pasja d.d. 12-11-1831. Ook Perk 1875, p. 41-42. Van Breugels plaatsvervanger Henry Reich berichtte op 163-1845 dat Frederick Warrington en Moses Benjamin mee waren met de officiële Engelse delegatie die in Istanbul de schuldenkwestie van de verjaagde Karamanli's ging bespreken. Voor de Engelsen ging dat om een bedrag van $ 500.000. ARA II, Legatie Turkije & Levant, inv.nr. 303
71. Dit valt af te leiden uit de memoires, bij Perk 1875; het contact met de Fransen was echter niet zo slecht dat Van Breugel in 1832 niet meteen aan kon sluiten bij het Franse diplomatieke offensief tegen de Karamanlis. In 1840 ontving Van Breugel in Nederland een brief van Vonn Hemsø, op dat moment consul in Toscane - zie hoofdstuk 6. (Rijksuniversiteit Leiden, BPL 2426.)
72. Perk 1875, p. 49
73. Perk 1875, p. 128-129.
74. Dat de Javaanse bedienden slaven waren blijkt onder meer uit de lotgevallen van Doeff met zijn Cupido, en uit Doeffs opmerking in het inwerkpapier voor Blomhoffs opvolger, dat deze vier slaven mee zou moeten nemen. ARA-II, Doeff inv.nr. 10.
75. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 953, 'Opgave eener binnenlandse reis...1818', verder aangehaald als Blomhoff 1818.
76. Van Breugel 1842, p. 27.
77. Het afwijzende commentaar van Hendrik Doeff in 1826 op het vrijmoedige gedrag van Von Siebold, die zich weigerde te onderwerpen aan het gezag van zijn opperhoofd, Jan Willem de Sturler, is een van de indicaties dat Doeff althans de Japanse omgangsvormen geheel en al had overgenomen. Hij heeft daar dan ook zeventien jaar gewoond, vaak met maar enkele Nederlanders om zich heen. ARA-II, Doeff, inv.nr. 23 - brief aan de minister voor de Marine en Koloniën d.d. 1-61828.
78. Toen Blomhoff in 1818 in Edo in het VOC-landshuis bezoek kreeg van een voornaam heer, Mito Lamma, die het leuk vond om wat 'nederduitsch' te kunnen spreken, was zelfs daar, hoewel de hoge heer incognito was, een dwarskijker (1818, p. 29).
79. Blomhoff 1818, p. 27, 37, 42. Vergelijk ook Cohn (1996, p. 161) over de voeten als bron van onreinheid in India.
80. Over de *futuboi*: *Journal* p. 6, zie ook de eerder aangehaalde opmerking over zijn kleding, *Journal* p. *7; Dagverhaal* p. 45-46.
81. Hij had deze man in Haarlem op bezoek gehad met de vraag of hij hem werk kon bezorgen in Suriname. Nu kwam hij opnieuw langs. Hij had op een katoenplantage gewerkt maar wilde liever in de koffie. Omdat de blank-officier van Clifford Kocqshoven bij Gaspars eerste bezoek in november 1823 was ontslagen wegens dronkenschap en meer dan immoreel gedrag, kon Vles inderdaad aan de slag. *Journal* p. 11, over het ontslag van de vorige blank-officier; p. 21 over de aanname van Vies.
82. Van Breugel brengt dit in zijn *Dagverhaal* als een vriendelijk gebaar van hem; dat was het ook, maar het betrof in feite een uitgestelde *Doe.* Ieder jaar rond Oud en Nieuw kregen de slaven een paar dagen vrijaf die zij gebruikten voor ceremoniële bijeenkomsten waarbij onafgebroken werd gespeeld en gedanst. De slaven van Clifford Kocqshoven hadden bij Gaspars eerste bezoek van zaterdag op zondag vrij gekregen; en nu, in maart, kregen ze van zondag t/m woensdag hun uitgestelde *Doe;* drie dagen feest en een dag rust. Deze hele episode is te vinden in het *Journal*, p. 11 en p. 32-33, en het *Dagverhaal* p. 75-77
83. Dit citaat schreef Gaspar van Breugel overigens letterlijk over uit de redevoering die mr A.F. Lammens in 1824 (in Gaspars aanwezigheid) hield voor het Departement Paramaribo van het Nut van 't Algemeen, gericht tegen de opvattingen van G.K. van Hogendorp in de VIIe Bijdrage tot de huishouding van staat. Lammens 1824, p. 27. Zie hoofdstuk 5.
84. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 953
85. Gaspar van Breugel raadde plantage-eigenaren aan om vanuit Nederland vooral kwalitatief goede huishoudelijke spullen te sturen, omdat huisslaven slechts achting hadden voor dingen van waarde, terwijl ze, als iets brak, zich er al snel met een 'mi no can help datti Massera' vanaf maakten. Perk 1875, p. 64; Van Breugel 1824, p. 50.
86. In 1752 had de toenmalige consul Joh. Kluppel een deur in het eveneens aan de tuin grenzende huis van Pellegrin (Pelgrom) Vidary laten dichtmetselen. Deze Vidari maakte zich onder meer verdienstelijk door het loskopen van Hollandse slaven. De actie van de consul leidde tot een forse burenruzie. ARA-I, Fagel inv.nr. 766.

87. Perk 1875, p. 35-38; p. 62. Het ministerie kwam Van Breugel voor een deel tegemoet in de kosten van het opknappen van het consulaat. Van de totale onkosten van *f* 1985,- kreeg hij er *f* 985,- terug. Deze uitkering maakt onderdeel uit van een groter bedrag, opgebouwd uit de kosten voor beveiliging van zichzelf, zijn familie en andere Nederlanders in de zomer van 1832, en een gratificatie (van *f* 1000,-) vanwege zijn optreden in 1832. ARA-II, Buitenlandse Zaken 1813-1870, inv.nr. 3382, besluit van 6 mei 1831.
88. Perk 1875, p. 179-180.
89. Perk 1875, p. 128, p. 105, p. 77. Van Lennep Coster (1836, p. 169) stelt dat het gebruik van klokken bij 'muzelmannen' verboden was. Hij interpreteerde de oproep vanaf de minaret als een 'oproep om te werken'.
90. Citaat uit Perk 1873, p. 212; de gehele episode staat er beschreven van p. 186-2113. Een van de opstandelingenleiders was overigens de oorspronkelijke eigenaar van het paard dat Jacques van de pasja gekregen had. Zie ook Folayan (1979, p. 109) waar niets wordt gezegd over deze rol van Nederland in de burgeroorlog, maar wel melding wordt gemaakt van asielverzoeken bij het Britse consulaat in 1825-27, 1831 en 1832. In 1834 krijgt Warrington van het Colonial Office opdracht om geen asiel meer te verlenen. Andere bronnen dan de memoires van Fransje van Breugel heb ik over Nederland niet gevonden. Voor Fransje was deze episode vermengd niet een zeer zwaar kraambed. In haar herinnering was, wat misschien het *finest hour* van haar man was, een grote nachtmerrie. Dat het verhaal waarschijnlijk wel klopt blijkt uit het feit dat Jacques van Breugel een tegemoetkoming kreeg in de kosten 'ter beveiliging van zich en zijn gezin en een aantal Nederlanders in den zomer van 1832' van *f* 1389,97 1/2; alsmede een bedrag van *f* 1000,- voor de 'buitengewoone duurte en de noodwendigste behoeften tijdens de onlusten in den staat van Tripolij in den zomer van 1832'. ARA-II, Buitenlandse Zaken 1813-1870 inv.nr. 3382, d.d. 14-6-1833.
91. Perk 1875, p. 237.
92. Zijn plaatsvervanger Henry Reich schreef aan zijn superieur ambassadeur Gaspar Testa in Constantinopel, 31-3-'37: 'Mr le Baron van Breugel est de nouveau parti en congé peur l'Hollande le 24 fevrier,' en berichtte voorts over de verwoestingen van de pest die al vanaf november woedde: 30.000 slachtoffers in Tripoli en omstreken, ook in het kasteel en de harem van de (Ottomaanse) pasja en onder de Europeanen. De Engelse, Amerikaanse, Portugese, Sardijnse en Zweedse consuls waren met hun familie reeds naar Malta of Italië gevlucht; de Toscanen stonden op 't punt te gaan. ARA-II, Turkije en Levant, inv.nr. 303.
93. ARA-II, Staatssecretarie/Kabinet 1813-1840, inv.nr. 6348 Malta.
94. Rijksmuseum oud archief, inv.nr. 853:21 'Uitleg van het in het klein gebragt Eiland Desima, verblijfplaats der Hollanders in Japan', door Hendrik Doeff, 16 pagina's.
95. Van Overmeer Fisscher 1833, p. 262; zich afvragend of dat kwam door zijn gegroeide genegenheid voor de Japanse natie, of door zijn inschikkelijkheid. Ook Titsingh liet zich in deze geest uit.
96. Blomhoff liet bijvoorbeeld een secretaire maken van Japans lakwerk, ingelegd met parelmoer door de Japanse lakwerker Sasaya. Afgebeeld op deze secretaire is de landing der Engels-Pruisische troepen bij Petten uit 1789 naar een prent van J.A. Langendijk, een prent die Blomhoff vermoedelijk mee had genomen naar Decima. Uitgevoerd op het meubel krijgt de zeeslag de meest prachtige kleuren tegen een diepzwarte achtergrond. De secretaire staat opgesteld in de vaste opstelling van het Rijksmuseum. Zie ook *Glorious past* 1993, p. 164-165. Dezelfde tekening is ook op deze wijze als schilderij uitgevoerd; Jan Cock Blomhoff nam ze mee naar Nederland, waar ze deel uit gingen maken van de collectie van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden.
97. Zie Kleiweg de Zwaan (1918, p. 30) met allerlei voorbeelden van - vaak wat flauwe - namen voor Japanners.
98. Andere 'Nederlanders' verbonden aan het VOC-gebouw in Edo waren, vermoedelijk, Karel Sterk en Frederik van Gulpen. Rijksmuseum oud archief 953, 'Opgave eener binnenlandsche reis... 1818, p. 26. In de literatuur is niet altijd duidelijk welke Japanner er achter welke Nederlandse naam zit. Ik neem hier de informatie uit de bronnen in Nederland van Jan Cock Blomhoff zelf als uitgangspunt. Volgens Goodman (1986, p. 160 en p. 263 noot 21) was Pieter van der Stolp dezelfde als Mamiya Gennai (Hiroyoshi), een samurai van Nakatsu die daar de school shinshukan volgde van Okudaira Masataka (1781-1855). Doeff gaf Okudaira Masataka de naam Frederik Hendrik. Hij had in zijn huis een Hollandse kamer met glazen schuifdeuren.

Van der Stolp was dus niet zomaar een kastelein, maar had een opleiding gevolgd als Rangakusha. In 1821 kreeg Blomhoff een brief van Abraham, uit Edo, dat deze de vijfjarige zoon van Van der Stolp had geadopteerd; 'zoo ben ik groot, blij en gerust' (ARA-II. Blomhoff inv.nr. 4-brieven). Deze Abraham was (opnieuw volgens Goodman 1986, p. 160) Baba Sajuro, een tolk die door Doeff in Nagasaki was opgeleid en vanaf 1808 als vertaler en kaartenmaker in Edo werkte. Deze Abraham schreef, op verzoek van Masataka alias Frederik Hendrik, in 1810 *Rango Yakusen,* een keuze van vertalingen uit het Nederlands. Door een zoon van Mamiya Gennai, alias Van der Stolp, te adopteren, verzekerde hij zich van een opvolger als Rangakusha, Hollands geleerde.

99. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 953, p. 12-13; Goodman 1986, p. 263 noot 21, en p. 163: lto Keisuke (1803-1901) werd botanist en medicus, opgeleid door Von Siebold. Dit was waarschijnlijk een zoon van burgemeester Van den Berg waar Blomhoff logeerde. Over de Hollandse traditie in deze familie repte Blomhoff in zijn verslag met geen woord. Wel memoreerde hij dat hij zich na een paar dagen begon te vervelen en verder wilde naar Edo. In Blomhoffs archief bevindt zich een gedichtje dat bij Hendrik van den Berg, burgemeester en maître d'Otel van Shimonoseki, aan de muur hing. Het was geschreven door de hiervoor genoemde Frederik Hendrik (Okudaira Masataka) en luidde: *Hendrik van den Berg is Een van de Menschen Die 't Bloeijen van het Hollands handel menschen, Hij is, als wij, Een van de Liefhebbers van Hollands waaren*
Zo moet hij hoopen dat de Scheepen jaarlijks naar Japan vaaren! ARA-II, Blomhoff inv.nr. 13. Volgens Van Overmeer Fisscher (1833, p. 291) sprak Van den Berg zelf geen Nederlands.
100. Onder medicijnen werd verstaan: plantkunde, farmacie, mineralogie, zoölogie; onder sterrenkunde viel ook cartografie en natuurkunde. Goodman 1986, p. 6.
101. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 953, p. 18, 40-42.
102. Bij Blomhoff heet hij Ootski Gentak. Otsuki Gentaku leefde van 1756-1827. Hij was de oprichter van Banshowagegoyo (vertaalbureau, 1811; Ban = Namban = Zuidelijke Barbaren), en schreef zelf zeer veel. Een boek heette *Ran'en tekiho* (Bloemen plukken in een orchideeënveld; *ran* betekende zowel Holland als orchidee). Goodman 1986, p. 5, p. 119, 121, 125 en passim.
103. Deze Botanicus (ook Willem Botanicus) was volgens Kleiweg de Zwaan (1918, p. 30) Katsuragawa Hoken; volgens Goodman (1986, p. 137) en De Bruijn (1995, p. 47) kreeg Udagawa Yoan (1798-1846) deze naam van Von Siebold. Deze Udagawa Yoan was de aangenomen zoon van Udagawa Genshin en een groot scheikundige (Kleiweg de Zwaan 1918, p. 25). Aangezien Botanicus volgens Blomhoff oud is, kan dat niet deze Udagawa Yoan zijn. Von Siebold heeft hem mogelijk die naam gegeven toen de eerste Willens Botanicus overleden was?
104. Ook Doeff had het contact met deze geleerden met name erg op prijs gesteld. In het inwerkpapier voor de potentiële opvolger van Blomhoff memoreerde hij de astronomen en bepaalde tolken met wie het interessant verkeren was. Zowel Doeff als Blomhoff ontvingen ook in Nederland nog brieven van enkele van deze Japanners. Zie bijvoorbeeld de brieven aan Doeff, van onder anderen de tolken in 1835 in verband met het woordenboek (ARA-II, Doeff, 74) of aan Blomhoff van de arts Milia Junzoo ('Bij deze draag ik uedele voor, wat ik in mijn hart denk, omdat ik uedele mondering niet spreeken kan, 't zij door gebrek van woorden of door de aandoening die ik moet gevoelen walmeer ik van uedele afscheid neem..,' ondertekend door Mima Junzoo) en van Toyokichi 19-12-1826. ARA-II, Blomhoff inv.nr. 4. ARA-II, Doeff inv.nr. 10, Inwerkpapier... 'voor een vriend die opperhoofd zoude worden', 1818.
105. Van Overmeer Fisscher 1833, p. 232.
106. Van den Bosch 1818, p. 183.
107. Van Breugel 1842, p. 27; Stedman (1796 (1963), p. 113) over het kanonschot 's morgens en 's avonds: 'the watch is then set, and no negro of either sex is allowed to appear in the streets or on the river without a proper pass signed by his owner...'
108. Gaspar had zich erop ingesteld dat hij bij een notabele zou kunnen logeren, maar dat bleek inmiddels niet meer gebruikelijk te zijn in Paramaribo. Dit alles noteerde hij in het *Journal,* p. 5. De namen Henriette en Mijntje Goetzee komen uit liet *manuscript* (1835) van het *Dagverhaal,* p. 6. Van Breugel 1842, p. 62, p. 64.
109. Van Breugel 1842, p. 43.
110. *Dagverhaal,* p. 47.
111. G.P.C. van Breugel schreef op de boot terug deze samenvattende tekst in zijn dialoog tussen ervaren administrateurs en een plantage-eigenaar: 'Een directeur die op eene plantaadje geplaatst wordt, neemt dadelijk uit het huisvolk dat mulattinnen zijn eene slavin om mede te leeven, wordt hij weder verplaatst doet hij hetzelfde op die plantaadje, terwijl de verlatene dan gewoonlijk

wederom leeft met den plaatsvervanger, de kinderen blijven als slaven op de plantaadje. Die wijze is zonderling, dan kort is men in de kolonie of men bespeurt de oorsprong daarvan; want deze banden hechten blank aan zwart door Mulat, daardoor ontdekken de blanken al spoedig alle bewegingen der zwarten, omdat mulat en zwart als water en vuur tegen elkander is door afgunst, hetgeen anders het geval niet zijn zou. Dit is de reden waarom een gehuwd direkteur vooralsnog in deze kolonie op plantaadje gevaarlijk is te beschouwen; want hij derft de zoo noodzakelijke vertrouweling met hare familie daarbij, verwekt natuurlijk de blanke vrouw van den gehuwde direkteur immer jalousy enz. vooral bij haar die zij de eer en volgens voorouderlijke gewoonte eenigzints het recht ontneemt direktrice te zijn. Behalve dat dit huisgezin ten kosten der plantaadje veelal gevoedt en gekleed wordt en veel bediening noodig heeft, hetgeen men dan toch voorkomen kan.' (1824, p. 63, 64)

112. *Journal* 1823-1824, p. 33.
113. *Journal,* p. 8-9 over R. Gollenstede; Brief aan administrateurs 27-7-1824 in *Intieme berigt* staat nr. 11, KIT.
114. *Dagverhaal,* p. 58 - de raciale politiek komt in het volgende hoofdstuk verder aan de orde.
115. *Dagverhaal,* p. 58; manuscript 1835, p. 24.
116. *Dagverhaal,* p. 59; *Intieme berigt...* staat nr. 4, KIT. Bel met spil ook op deze staat nr. 4; en brief van 1-2-1826 in staat nr. 13, KIT.
117. Hij schrijft dit als conclusie van het verhaal van zijn vestiging bij zijn hospita. Van Breugel 1842, p. 44.
118. Hallema 1924-25, p. 289 - in dit artikel wordt onder meer de prent besproken waarop Blomhoff met zijn gevolg op audiëntie is bij de shogun. Volgens Hallema droeg Blomhoff zelfs een pruik.
119. Alle citaten uit Blomhoffs verslag van de hofreis naar Edo 1818: Rijksmuseum oud archief 953, p. 28, 30, 37. Omdat dit verslag een bewerking is van een brief aan Titia kan het zijn dat de bewerker juist deze passages meer aandacht gaf dan bijvoorbeeld Blomhoffs landschapsbeschrijvingen; ook kan het zijn dat Blomhoff wist dat Titia dit leuke informatie zou vinden en er daarom veel over schreef; of ook, wat ik hier dus suggereer, vond hij het zelf wel grappig zich zo te verkleden.
120. *Dagverhaal* 1842, p. 120-121 - er staan toelichtingen bij over roestende gespen, vlekken op nieuwe rokken, ontbreken van scheerspiegels op plantage, etc.
121. Perk 1875, p. 127-128. Jacques van Breugel schreef in zijn scheepsjournaal veel over de kledinggewoontes van de bevolking van havensteden langs de Middellandse Zee. De jonge adelborst schreef dat men aan de kleding van armen meer af kon zien over het 'caracter' van een natie, dan aan de kleding van de rijken. *Journaal* 1815-1818, p. 41 en 120.
122. Dearden 1976, p. 230.
123. Perk 1875, p. 71. Zo'n petje van rood vilt uit de nalatenschap van Jacques Perk bevindt zich thans in het Letterkundig Museum in Den Haag; Collectie Jacques Perk coll.nr. P3363.
124. Dat deze Ottomaanse overheersing ook animositeit opriep blijkt uit de in hoofdstuk drie geciteerde analyse door Van Breugel, dat de bevolking de Ottomaanse aanpassingen aan onder meer Europese kledingconventies haatte. Zie ook Dipanegara's ergernis over de overname van Europese kleding- en begroetingsgewoontes door Javaanse prinsen. Dezen deden dat volgens Carey juist om afstand te kunnen nemen van het traditionele Javaanse hof en zo hun eigen macht via de Nederlanders te kunnen vergroten. Carey in Van Goor 1986, p. 151.
125. Van Overmeer Fisscher 1833, p. 28. Iemands status, stelt Fisscher, sprak uit het geheel aan kleding, tot en met de paraplu en schoenen.
126. Vgl. ook de mantels die door de laatste emirs van Buchara werden geschonken aan de Russische tsaar, als verheven uiting van waardering voor deze tsaar. Weldra zou het emiraat onder de voet worden gelopen; de mantels belandden in de koninklijke collectie van het Russisch Etnografisch Museum. *Royal Collections...* 1995, p. 103-105. Cf Cohn 1996, over 'Cloth, clothes and colonialism'.
127. De importbeperking zou dan niet louter op economische motieven zijn gebaseerd, (voorkomen van afhankelijkheid van buitenlandse import, creëren van statusgoederen), maar een logisch voortvloeisel zijn van de oppermacht van het Tokugawa-shogunaat ten opzichte van een Europese handelsmacht. Vergelijk de analyse van de acceptatie en afwijzing (in 1793 en 1816) van Engelse geschenken door de Hemelse Keizer van China. Sahlins in Dirks 1994.
128. Gedamasceerd wil zeggen dat de kling van het zwaard gesmeed is uit keihard gietstaal afkomstig van India, met een gemêleerde structuur van lichte en donkere delen. Bij het uitsmeden van dit staal weet de smid deze structuur naar voren te krijgen zodat een golvend motief ontstaat op de kling. Van Duuren 1996, p. 30-31.

129. Eerste citaat uit Jacques van Breugels nota 'Over land en akkerbouw...' 1830. Rijksmuseum oud archief 855:17; tweede citaat uit zijn 'Memorie over den Staat van Koophandel in Tripolij en Afrika...' 6-3-1837, ARA-II, Staatssecretarie/Kabinet 1813-1840, inv.nr. 6348.
130. Waarna uitleg volgt dat men in de stad 's avonds een zwarte rok draagt, op plantage geheel in het wit gekleed gaat. Als dat waar is, dan klopte dus zijn eigen titelprent niet. Daar draagt hij immers een zwarte rok. *Dagverhaal,* p. 33-36. Benoit bevestigt het wit-dragen op plantage.
131. *Dagverhaal,* p. 69 - Gaspar lijkt vooral gesteld te zijn geweest op de gezusters Friderici en mevrouw Van der Tuuk (die gehuwd was met mr C.F. Mirandolle, lid van het Hof van Civiele Justitie). *Journal,* p. 24-25.
Uit een beschrijving van de Engelse scheepsarts Waller uit 1808 (1820, p. 63) leid ik af dat in het koloniale herenmilieu ook min of meer openlijke homoseksualiteit voorkwam: tijdens een diner met louter militairen kreeg hij een meer dan hoffelijk verzoek van ene colonel White, gekleed in 'a staff uniform coat with two large golden epaulettes...' om een glas met hem te drinken. Toen Waller bij de andere militairen informeerde wie dit was, moest ieder lachen. Waller vernam dat het een alom populaire man was, die het in zijn hoofd had gezet om in uniform te lopen. 'General Hughes could not refuse to indulge a man so generally beloved in this capricious freak, and he has carried it so far as to assume the title of Colonel, and appears, on all public occasions in a full-dress uniform.'
Wallers afkeurende beschrijving van deze ontmoeting wordt ingeleid met: 'At the table I met the officer of his staff, and a singular character, whom I cannot avoid noticing as a specimen of the effects of indulging trifling propensities.'
132. Zie ook Lammens 1824-46 (1982), p. 110-111.
133. *Journaal,* p. 17, 27, 28, 29; *Verhandeling,* p. 51; *Lijst van aardigheden* 1842, nr. 8.
134. Teenstra 1844, p. 12 - in een voetnoot overigens, waarin hij zich gematigd positief uitlaat over A.F. Lammens.
135. Dit is een terugkerend thema in de Engelse reisbeschrijvingen over Suriname (vgl. Waller 1820, Stedman 1797); Boxer (1965, p. 211) schreef over Decima: 'All trace of Calvinist simplicity quickly disappeared in these surroundings,' en vergelijkt het personeel op Decima met Surinaamse plantagedirecteuren. Zie ook: Olivier (1827), p. II, Pratt 1992, p. 63 en 92; Gouda 1995, p. 2; Sens in Oostindie 1995, p. 95; Oostindie in Oostindie 1995, p. 150; Kousbroek 1992, p. 183 over Du Perron; etc.
136. Perk (1875, p. 162) beschrijft overigens ook hoe bij het bezoek van vrouwen van de harem van Yusuf Karamanli dezen onmiddellijk vroegen om Hollands water, waarmee 'Schiedammer' werd bedoeld.
137. Op de *Eisch van de keizer* uit 1823 figureren likeurkelders, rode wijn, brandewijn, bier, jenever, spawater, rijnwijn en een distilleerslang (ARA-II, Blomhoff, inv.nr. 7). Gaspars drank-paklijst staat in zijn *Dagverhaal* op p. 122; over drank naar plantage *Dagverhaal,* p. 73; zijn verzending van drank (ingekocht bij de Firma Rookmaker in Haarlem) *Intieme berigt...* staat nr. 4 (KIT). De consul zag in zijn handelsnota van 1837 ook voor jenever in Tripoli een markt. Na de kaas is het het tweede exportproduct dat hij noemde. ARA-II, Staatssecretarie/Kabinet 1813-1840, inv.nr. 6348.
138. *Journaal 1815-1818,* p. 138; de koffie liet hij staan toen hij zag dat de suiker er met vieze handen in werd gedaan. Van Lennep Coster (1836, p. 176) vond het gezamenlijk nuttigen van een pijp ook niet vanzelfsprekend. Hij merkte op dat het mondstuk van de waterpijp van amber is, omdat dat geen besmettelijke stoffen aanneemt.
139 'Plante pour fumer Datura Stramonium. On la cuillit quand elle est en fleurs - ou bien on l'arrache avec ses racines - On la fait sécher à l'ombre ensuite on détache les feuilles et les gousses, et on coupe les tiges et les racines, pour en fumer en cas de besoin.' (ARA-II, Blomhoff, inv.nr. 13.) *Datura Stramonium* is een doornappel (die ook door sjamanen wel wordt gebruikt), en volgens de moderne plantengids giftig. Jacques van Breugel had goede contacten in Napels; deze contacten zijn voor dit onderzoek niet nagetrokken. Perk 1875, p. 204.
Het onderwerp is ook interessant aangezien de broer van Jan Cock Blomhoff, Stephanus Blomhoff (1807), mogelijk in navolging van de grondlegger van de homeopathie Samuel Hahneman (1755-1843), bij zijn dissertatie over moderne geneeskunde een stelling toevoegde over vergiftigingsverschijnselen in een gezond lichaam, ten gevolge van het toedienen van hoge doses van een middel uit een geneeskrachtige plant of natuurlijke stof. Ze is een uiting van de vroege samenhang tussen natuurgeneeswijzen en moderne geneeskunde. Dat in Japan opium uitsluitend als geneesmiddel werd gebruikt was volgens Van Overmeer Fisscher (1833, p. 2)

een belangrijke reden dat het land, anders dan China, zijn afgeslotenheid wist te bewaren. De sluikhandel kreeg daardoor geen enkele kans.

140 Rijksmuseum oud archief inv.nr. 953, p. 9, 18, 45; volledige lijst theehuizen in: ARA-II, Blomhoff, inv.nr. 10.

141. Lehman 1978, p. 87, over 'the essentially feminine image Westerners had of Japan', versterkt door werken als Madame Chrysanthème (het reisverslag van Pierre Loti uit 1887) en Madama Butterfly (de opera van Puccini uit 1904).
Vergelijk ook Sahlins opmerking dat thee in de Europese huishoudens tot het vrouwendomein behoorde, tegenover het masculiene bier en jenever. In Dirks 1994, p. 439.

142. De omgang met Itohagi zou afgeleid kunnen worden uit de rekening aan Blomhoff als opperhoofd (dus na 1817), waarop zij en haar kind staan. Hana noemt Itohagi in een van haar brieven; anderen doen Blomhoff wel eens de groeten van Itohagi, en volgens *In liet spoor van de Liefde* (1986, p. 65) gaf Blomhoff haar bij zijn vertrek twee door de shogun afgewezen dromedarissen om geld mee te verdienen. ARA-II, Blomhoff inv.nr. 14. Een brief is niet ondertekend door Hana maar door Ta; het handschrift is echter van Hana (Mededeling familie Doi). Volgens *In het spoor van de Liefde* (1986 p. 65) heet de vriendin van Blomhoff Tatsu.

143. De Engelse vertaling van deze brief luidt:
I say a little respectfully. Really, I think it's been a long time after that. And I think I'd like to go there. I worry that how you are doing. Apart from this, please please inform me of your answer. I would ask you about this. I have many things that I would like to say, but I write roughly. Though I'd like to meet you now, next time I'll meet you, I'm going to talk.
for the moment, that's all roughly. Sincerely,
Dear You
From Hana
19th
De brief werd in het Engels vertaald door Yoko Doi, op basis van een overzetting uit het oude Japanse schrift naar hedendaags Japans door haar vader.

144. Verschillende Japan-gangers schreven achteraf dat zij dankzij hun vriendin enigszins Japans leerden spreken. Blomhoff, met zijn lange staat van dienst, zal de taal wellicht mondeling enigszins hebben beheerst. Vergelijk bijvoorbeeld A.J.J. de Wolff: 'Tot op 25 Februari 1841 was het mij nog niet gelukt merkbare vorderingen in de Japansche taal te maken. Ten einde mijn voornemen, om voor het dagelijksch gebruik geschikt Japansch zoo spoedig mogelijk te leeren, ten uitvoer te kunnen brengen, heb ik op evengemelden datum - na het voor en tegen wel overwogen te hebben - mij eene dictionnaire met twee lippen aangeschaft, dat wil zeggen eene negentienjarige Japansche 'Tai-jos' tot huishoudster genomen, waardoor mijne taalkennis wel dagelijks zeer moest toenemen.' (Gepubliceerd in 1890 na de dood van de schrijver.) Uit: Hesselink 1984, p. 68-69.

145. ARA-II, Doeff inv.nr. 50, brief aan Elout d.d. 7-3-1822 naar aanleiding van een vraag van Elout of zijn zoon geschikt zou zijn 'om met de Japanners om te gaan'. Maar de opmerking kan ook betrekking hebben op het huis van het opperhoofd in de tuin van Decima; zie verderop.

146. Over Doeff: ARA-II Doeff inv.nr. 74; Ministerie van Koloniën inv.nr. 3217 p. 44; Stellingwerff 1983, p. 46, 54. Bekend is ook het gezin van Von Siebold, met Otukasan en Oine. *In het spoor van de Liefde* 1986, p. 65.

147. Van Overmeer Fisscher 1833, p. 61-63.

148. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 957. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 774 - brief aan Van de Kasteele d.d. 21-1-1822.

149. Maar al wat hij hierover schreef is pose, wat onder meer blijkt uit kleine verschillen tussen het manuscript en de gepubliceerde tekst van zijn *Dagverhaal.* In het manuscript schreef hij dat onder de huisslavinnen op plantage 'vele lieve mulatten-gezigten waren, waardoor het ontwaken niet weinig veraangenaamd werdt, voor een liefhebber van schoonheden'. Om misverstanden te voorkomen werd dat in de gepubliceerde versie dat er op plantage 'zoo vernam ik,' vele lieve mnulattinengezigten waren, 'waarover ik evenwel niet kon oordeelen, daar alles voor mij zwart was, doch waardoor het ontwaken anders niet weinig moet veraangenaamd worden, voor eenen liefhebber van schoonheden.' (Met ontwaken bedoelde hij wellicht inslapen.) *Dagverhaal,* p. 55, p. 65, manuscript van het Dagverhaal (1835), p. 24.

150. De verdediging van het Surinaams huwelijk in *Dagverhaal* 1842 p. 30-32. De opmerking over de heerooms in Nederland staat niet in het manuscript van het Dagverhaal, maar is er in de gepubliceerde versie aan toegevoegd. Zie ook, in hoofdstuk 5 de verdediging van slavernij met een beroep op toestanden in Europa.

151. Over Jetta: *Journal,* p. 7, 14, 18, 21. Is in het geval van Margo alleen maar tussen de regels door te lezen dat hij haar een snol vond die profiteerde van haar invloed op mannen, in het geval van de werkelijk aan slavernij ontsnapte Carolina was hij daarover expliciet. Carolina was in 1810 door een weduwe, mevrouw Stöckel, meegenomen naar Europa, onder de schriftelijke belofte dat ze haar in termijnen af zou betalen. Er was echter nooit iets betaald in Europa, en niemand was daar achterheen gegaan. Van Breugel zocht in de papieren naar de afspraken en wilde weten wie hij hierop aan kon spreken. Hij ergerde zich aan de onverschilligheid van de administrateuren in dezen, vooral toen hij erachter kwam dat Carolina na de dood van mevrouw Stöckel in 1820 naar Suriname was gekomen 'en voor plaisier te Paramaribo de rol van missie of vrije negerin gespeeld heeft' (*Journal,* p. 35). Het laatste nieuws dat hij over haar vernam was, dat ze met een heer Pepin naar Parijs was vertrokken (*Journal,* p. 37). Hij kreeg het advies de zaak te laten rusten. Toen de administrateurs hem meldden dat ze Carolina dus van de slavenlijst hadden geroyeerd, sloot hij de zaak voor zichzelf af met de woorden: 'ik heb deze zaak niet derigueur willen behandelen door deze slavin van de tegenwoordige Administrateuren te eischen omdat zij dezelve hebben overgenomen als present, omdat ik zulks niet zeer raadzaam oordeelde' (*Journal,* p. 41).
152. Gebaseerd op het *Journal 1823-1824,* p. 7, 12, 14, 15, 32, 35, 39, *Intieme berigt* staat nr. 11 (KIT), *Verhandeling* p. 63-64. Izak in *Journal* op p. 35; Jetta en Graafland in *Journal* op p. 7, 14, 18, 21.
153. J.F.H. Clifford Kocq van Breugel, *Journaal* 1815-1818; p. 14, 24, 122, 152, 157, 142, 140. Familiearchief Doorn.
154. Perk 1875, p. 158, 163.
155. Perk 1875, p. 202, 209, 223-226.
156. Stedman 1796 (editie 1963) p. 238: '...on the fatal fifth of November [1783] this virtuous woman departed this life, as some suspected by poison, administered by the hand of jealousy and envy, on account of her prosperity and the marks of distinction which her superior merit had so justly attracted from the respectable part of the colony.'
157. Het manuscript van het *Dagverhaal* bevatte tevens een lange passage over zijn angst, ziek geworden op de terugweg uit Suriname aan boord van het schip, dat hij op de valreep vergiftigd was. In het *Dagverhaal* is deze passage geschrapt. G.P.C. van Breugel, *Dagverhaal* 1842, p. 107; manuscript 1835, p. 41.
158. Bijvoorbeeld Pratt 1992, p. 101: 'Poisoning, often connected with Afro-Caribbean religion, was one of the most dramatic tools used by slaves in the Caribbean to destroy their masters.'
159. Raynal, geciteerd in Paasman 1984, p. 110. Lammens (in De Bruijne 1982, p. 116) merkte hierover op: 'Ja, voor zoverre de slaaf van een zodanigen slegten imborst is, dat hij tot gifmenging zijn toevlugt neemt, om zich te vreeken, zal hij zeldzaam zich hiervan tegen zijn meester of de blanken bedienen, maar wel tegen zijne medeslaven.'
160. E.F. de Lantier, *De ongeduldige. Blijspel* (1782), in vertaling van P.G. Witsen Geysbeek, Amsterdam 1795. Dit stuk gaat over een man die een weduwe wil trouwen die daarvoor toestemming van haar vader wil krijgen, die echter niet in de stemming is daarover na te denken aangezien hij in een proces is verwikkeld met een buurvrouw over een stuk bos. De minnaar heeft altijd haast, kan niet wachten, bemoeit zich overal mee en veroorzaakt grote misverstanden maar dankzij en ondanks hem komt alles wel goed. Dit alles op rijm. L. Anseaume, *De twee jagers en het melkmeisje. Kluchtspel met zang,* vertaald door P.F. Lijnslager, Amsterdam 1783. Twee jagers willen een beer schieten, durven eigenlijk niet maar hebben de huid al verkocht en op de pof drank gekocht, drinken teveel en het wordt niks. Een jager wordt verliefd op een passerend melkmeisje dat zichzelf rijk vindt omdat ze melk heeft (die geld zal opleveren voor kippen, die eieren zullen leggen, die geld op zullen brengen etc.) en hem arm omdat de beer nog niet is geschoten. Maar de melkpot breekt en de jager en het meisje vinden elkaar. Nooit de huid verkopen voor de beer geschoten is. Op rijm met samen- en wisselzang van de hoofdrolspelers. Ook op deze tweede woning van Blomhoff en het grootse inwijdingsfeest doelde Doeff misschien met de eerder aangehaalde opmerking over Blomhoffs kostbare uitspattingen op Decima.
161. ARA-II, Dagregisters Japan, 233/234; 20 oktober 1820.
162. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 953, p. 47.
163. ARA-II, Dagregisters Japan, 233/234; 20 oktober 1820.
164. Van Breugel 1842, p. 71; manuscript 1835, p. 27/30; *Journal* 1823-1824, p. 20.
165. Van Breugel, *Journal* 1823-1824, p. 41 bevat aantekeningen over de opwinding die ontstond over Van Hogendorps publicatie en wie wel niet zijn zegsman geweest zou zijn.

166. Contact had hij, volgens eigen zeggen, ook door veel met de kinderen te spelen. *Dagverhaal* 1842, p. 55.
167. G.P.C. van Breugel, *Journal,* p. 11, p. 32; *Dagverhaal,* p. 63 e.v. (de vergelijking met gapers en tabakspoppen ontbreekt in het manuscript van 1835, p. 27).
168. Perk 1875, p. 131, 134.
169. Catalogus Rijksmuseum van Oudheden III 1831-1840, p. 147-151 KvB nrs. 1-48; idem p. 227-245 KvB nrs 49-208; notities van Van Breugel vanaf Malta 1837 ARA II-Staatssecretarie/Kabinet 1813-1840 inv.nr. 6348; Rijkspenningenkabinet archief ingekomen brieven 1828-1837; Zie ook: Elen-Clifford Kocq van Breugel 1988.
170. J.F.H. van Breugel, *Journaal 1815-1818,* p. 38, 42-64; GAA-Felix Meritis 1777-1889 inv.nr. 256.
171. J.F.H. van Breugel, *Journaal 1815-1818,* p. 121.
172. Hutt 1977; deze gebouwen zullen waarschijnlijk alle nog steeds bestaan.
173. Rijksmuseum oud archief 774; brief d.d. 21-11-1822.
174. *Dagverhaal,* p. 34. Zie ook de passage over de stervende neger, aangehaald in hoofdstuk 5.
175. ARA-II, Staatssecretarie/Kabinet 1813-1840 inv.nr. 6352; Clifford Kocq van Breugel aan baron Verstolk van Soelen, 3-8-1838. In deze brief memoreert hij zijn vriendschap met de leiders van de opstand tegen de Ottomaanse pasja, sjeik Ghoma en sjeik Abd el-Jalil.
176. Cf Van Arkel 'Racism in Europe', in Ross (1982, p. 28) over de stigmatisering, sociale uitsluiting en terrorisering van een tot discriminatie te brengen persoon: 'the man who by social control is forced to refuse rendering service to blacks, though personally not disinclined to do so. In rationalising his action, he is prone to become racist himself.'
177. Van Breugel 1861, p. VIII.
178. Olivier (z.j., 1827), p. 9.
179. Van den Bosch 1818, p. 104.
180. Boomgaard 1987, p. 144.
181. Almanak van Nederlands-Indië 1821.
182. De Stuers 1847, p. 5. De eerste Franse editie is van 1833.
183. De Stuers 1847, p. 43; *Atlas mémoires sur la Guerre de Java de 1825-1830.* plaat nr. 3.
184. Multatuli, uitgave van 1881, p. 49, 357 (voetnoot); op p. 74 verandert het perspectief en wordt het benarde gezelschap in de koets beschouwd door het ontvangstcomité dat hen een voor een verkreukeld de wagen uit ziet tuimelen.
185. Van Breugel 1823.
186. Van den Doel 1994, p. 47.
187. Carey 1982.
188. Olivier (1827), p. II.
189. Olivier (1827), p. 11, 13, 14, 18-29, 35.
190. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 774, Blomhoff 21-11-1822 aan Van de Kasteele.
191. Ik kan niet overzien hoe dergelijke meningen zich verhouden tot het onder meer door Stoler (1995, p. 42) beschreven beleid van het begin van de negentiende eeuw om de invloed van Indo's op het bestuur en de economie van de kolonie terug te dringen.
192. Olivier (1827), p. 28.
193. Van Breugel 1823, passim.

5
Een verlicht wereldbeeld

In de ervaringen van Blomhoff en de Van Breugel-broers vinden we sporen terug van het politieke debat dat sedert de zestiende eeuw in Europa werd gevoerd en in de achttiende eeuw in een stroomversnelling geraakte. Dat debat over natuurrecht, christendom en universele waarden betrof in de eerste plaats de Europese samenleving. Met de wetenschappelijke en technologische revolutie en het negentiende-eeuwse proces van moderne natievorming raakte het echter al snel verknoopt met discussies over de rol van Europa in de wereld. De opvattingen en acties van onze reizigers, die meer van de wereld hadden gezien dan de meesten in hun omgeving, laten zien hoe deze accentverlegging plaatsvond. In hun optiek staat Europa voor nationale staten met onderlinge politieke afspraken, voor ontwikkeling van de economie en de handel, voor kunsten en wetenschappen en voor het goede voorbeeld; vrijheid is een Europees begrip, het is iets waar een maatschappij aan toe moet zijn.

Na de concrete havengezichten, familieportretten, documenten en voorwerpen gaat dit hoofdstuk dus over denkbeelden. Ook denkbeelden - ook de standpunten van de encyclopedisten, de oriëntalisten, de economen of moderne medici - worden uit de tweede of nog latere hand, tot een soort beelden die zich laten vertalen naar concrete voorbeelden. Dat gebeurt hier onder meer opnieuw met voorwerpen, verzameld als 'onbemiddelde' authentieke getuigen van de stadia van maatschappijontwikkeling waarin andere culturen zich bevinden. We zullen zien dat de Nederlandse territoriale koloniale expansie in de vroege negentiende eeuw werd ingepast in een achttiende-eeuws vooruitgangsdenken. De niet-westerse wereld fungeert als tegenbeeld, als gedeeld referentiekader in de politieke en culturele herijking van het eigen bestel. Maar die beeldvorming leidt ook tot optreden overzee, ten bate van de betreffende maatschappijen en van Europa zelf.

Door Blomhoff en de Van Breugel-broers nauwgezet te volgen komt niet alleen deze expansieve koloniale kant van het denken in die omslagtijd van de vroege negentiende eeuw naar voren: we zien aan de andere kant ook het onbevangen enthousiasme over de grote capaciteiten van de mens, waar ook ter wereld. Het is een tijd waarin wetenschappers vanuit natuurwetenschappelijke, biologische, linguïstische en cultureel-godsdienstige argumentaties overtuigd raken van de principiële gelijkheid van alle mensen, ongeacht hun plaats in de maatschappij en uiterlijk. Daarmee wordt een enorm gebied opengelegd voor

onderzoek en kennisontwikkeling, dat enthousiast wordt betreden. Aanvankelijk staat daarbij dat gelijkheidsdenken voorop en wordt niet per se in 'nationale' kaders gedacht. Maar net als het denken over maatschappijontwikkeling komt ook deze wetenschappelijke ontwikkeling in de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw onafwendbaar te staan in een europacentrisch kader.

Blomhoff en de Van Breugel-broers slingeren als kinderen van hun tijd heen en weer tussen de twee polen van ontdekking en beheersing van de wereld. Voor beide zijn ze even gemotiveerd. Ze brengen (in verschillende mate) appreciatie op voor de culturen die ze aantreffen: van de hoogontwikkelde Japanse maatschappij tot de teruggetrokken samenleving van Amazone-indianen in Suriname. In de geschriften en verzamelingen waarin ze deze waardering uiten, onderzoeken ze onvermijdelijk tegelijkertijd hun eigen rol om deze culturen binnen te leiden in de Europese beschaving en de Nederlandse invloedssfeer. Dat is zoiets als hun nationale plicht. Het is in dat kader, dat hun persoonlijke ervaringen uit het vorige hoofdstuk vertaald worden in het politieke en wetenschappelijke discours van hun tijd.

Het begrip 'vrijheid' speelt daarin een belangrijke rol. De inhoud die eraan gegeven wordt, weerspiegelt de ambivalenties van onze hoofdpersonen. Koning Willem I volgde in zijn koloniale beleid dezelfde uitgangspunten die hij in eigen land en in Europa liet prevaleren. In economisch opzicht was hij een neomercantilist die niets moest hebben van de economische principes van het laissezfaire en die onder andere voor zijn creatie de Nederlandse Handel Maatschappij allerlei nieuwe vormen van gedwongen leveringscontracten ontwikkelde ter bevordering van de koloniale handel. In politiek opzicht handelde de koning veelvuldig buiten het parlement om, nam het met persvrijheid niet zo nauw en hield het koloniale beleid geheel onder zich. Johannes van den Bosch kreeg met zijn autoritaire aanpak van het armoedeprobleem via de Maatschappij van Weldadigheid alle steun. De vrijheid van godsdienst was gegarandeerd, maar de staat hield een stevige greep op de organisatie van het kerkelijk leven. De koning streefde als verlichte absolute vorst een nationaal belang na, waarin de rechten van de burgers bij wet waren geregeld, de standen via het censuskiesrecht bleven bestaan, de nationale economie werd bevorderd en het bezit gegarandeerd.

De politieke elite, het 'Hodges-patriciaat', kon zich in dit autoritaire beleid goed vinden. De jury van de Handelstentoonstelling in Haarlem prees in 1825 bij monde van Van Wickevoort Crommelin de vorst, die het geluk van het volk bevorderde en zich inzette voor de uitbreiding van kunsten, wetenschappen en nationale voorspoed. Hij sloot deze aanhef van het juryrapport af met een lofzang op de vrijheid die in de grondwet was gegarandeerd. De jonge Isaac da Costa stond daarentegen zeer kritisch tegenover het 'vermeende' vrijheidsbegrip van de negentiende eeuw en stelde tegenover elkaar de 'denkbeeldige algemeene Vrijheid' en de 'waarachtige persoonlijke vrijheid' van vroeger, toen de gegoede burgers het bestuur overlieten aan wie dat toekwam.[1.] Voor de politieke elite gold hoe dan ook dat de vrijheid die inherent was aan de Nederlandse staatsinrichting, cultuurgebonden was. Van Lennep Coster schreef in 1836 in een verdediging van de slavernij: 'Het denkbeeld van zijne vrijheid voor eeuwig te moeten

missen, is voor den in vrijheid geborenen en eerzuchtigen Europeaan verschrikkelijk, maar de Neger, die op een' zoo veel lageren trap van beschaving staat, begrijpt dit denkbeeld niet, en gevoelt het onteerende van zijnen toestand niet.'[2.] Vrijheid werd tevens een exportartikel. De Javanen, 'eene goedaardige, zachtzinnige en geleidelijke bevolking, die wel nimmer het woord *vrijheid* in den gevaarlijken Europeeschen zin gekend, noch ernaar gehaakt had,' kregen in 1815 door de Nederlanders de beschikking terug over hun eigen persoon, tijd en arbeid.[3.]

Eerder had Montesquieu geschreven: 'Er is geen woord bekend, 't welk meer verschillende betekenissen heeft, en de geesten der menschen op meer onderscheidene wijzen werk verschaft heeft, dan het woord *vrijheid.* De vrijheid is het recht, om alles te kunnen doen, wat de wetten toelaaten; en zo de eene burger iets loonde doen 't welk de wetten verbieden, dan zouden alle de anderen het zelfde recht hebben, en dan was alle vrijheid verlooren.'[4.] Het is inzake het Nederlandse kolonialisme de Nederlander, die het vrijheidsbegrip voor de ander nader invulde. Toen de Javanen zich in 1825 tegen het Nederlandse koloniale gezag keerden, werden ze gezien als rebellen; slaven werden geacht dankbaar te zijn dat ze ontkomen waren aan de Afrikaanse slavernij en kregen in Suriname een uitweg aangeboden in het christendom. Gaspar van Breugel schreef op de titelpagina van zijn boek: 'Er zijn belooningen in den Hemel, zoowel voor den slaaf als voor den vrijen man.' Zo zal hij ook Ary Scheffers schilderij Christus Consolator hebben geïnterpreteerd. (**Ill. 2.7 en 3.3**)

Macht, wetten en vrijheid

Kaart van de mensheid

Om de denkbeelden van Blomhoff en de Van Breugel-broers te kunnen plaatsen moeten we terug naar de achttiende eeuw. Op de achtergrond bij hun oordelen en analyses speelt impliciet het vergelijkend politiek en cultureel wereldbeeld dat toen werd ontwikkeld door de filosofen van de Franse en Schotse Verlichting. Tussen 1783 en 1787 - het oude stadhouderlijke bestel wankelde - was in Amsterdam een Nederlandse vertaling verschenen van het beroemde werk van Montesquieu *De l'esprit des lois - De geest der wetten* - uit 1748. We citeerden het in hoofdstuk 3 in verband met de geschenken.[5.] Montesquieu onderscheidt drie regeringsvormen: de republikeinse (aristocratie of democratie - het volk is soeverein), de eenhoofdige (er is een soeverein die regeert volgens wetten en regels) en tenslotte de despotieke of willekeurige regeringsvorm (er is een soeverein die regeert zonder wetten en regels - terminologie van de Nederlandse vertaling). Iedere regering, stelt Montesquieu, wordt in de vorm gehouden door een springveer: het is de deugd die als gespannen springveer functioneert in de republikeinse, de eer in de eenhoofdige, de vrees in de despotieke regeringsvorm. Als de springveer verlamd raakt (als bijvoorbeeld de vrees niet meer werkt omdat de wetten té streng zijn), loopt de samenleving gevaar.[6.]

Montesquieu plaatste deze regeringsvormen zowel verschillend in de tijd als

op verschillende geografische locaties. Hij refereert daarbij aan de Europese klassieke oudheid (Athene, Sparta, Rome), aan de Middeleeuwen, aan Europese vorstenhuizen, aan het leven van wilden (dat wil zeggen indianen) in (de Noord-Amerikaanse staat) Louisiana en aan de regeringen in China, Japan, Hindustan, Perzië of het Ottomaanse rijk zoals beschreven door Europese reizigers. Daarmee fixeerde hij een vergelijkend perspectief waarin klassieke en contemporaine westerse en niet-westerse samenlevingen een plaats hebben, wat betreft het denken over regeringsvorm, wetten, opvoeding, geschenken en straffen, vrijheid en slavernij, godsdienst, handel, bezit, armoede, rijkdom etc. Zo luidt hoofdstuk XIX: IV 'Wat de algemeene smaak zij' (*(Ce que c'est que l'esprit général*): 'De mensch word door eene menigte van zaaken geregeerd: het lugtsgestel, de Godsdienst, de wetten, de grondregelen der regeeringsvorm, de voorbeelden van voorleede zaaken, de zeeden, de gewoonten, doen ieder het hunne, om bij een volk eenen algemeen heerschende smaak voort te brengen. Naarmaate dat een van deeze dingen bij iedere natie met meerdere kragt werkt, naar die zelfde maat wijken de andere dingen voor hetzelve. Bij de wilden voeren de natuur en het lugtsgestel bijna alleen het oppergezag. De gewoonten regeeren bij de *Chineesen*, de wetten voeren in *Japan* de dwinglandij; de zeeden stelden weleer in *Lacedaemon* de wet; de grondbeginselen der regeeringsvorm en de gewoonten der ouden regeerden de *Romeinen*.'[7]

Niet alleen in de politieke theorie, ook in de politieke economie wordt korte tijd na Montesquieus *Geest der wetten* zo'n wereldwijd vergelijkend perspectief gekozen. Zowel de Fransman A.R.J. Turgot als de voorman van de Schotse Verlichting Adam Smith formuleerden rond 1760 de theorie over het historisch verloop van maatschappijontwikkeling volgens vier opeenvolgende stadia: van jagers/verzamelaars via semi-nomaden tot akkerbouwers naar, tenslotte, de ontwikkelde op handel gebaseerde samenlevingen van het Westen.[8] Dit inzicht in maatschappijontwikkeling en maatschappelijke vooruitgang werd vrijwel meteen als model overgenomen door de voornaamste politieke theoretici (waarbij overigens Rousseau het doorlopen van deze vier stadia niet zag als vooruitgang, maar als een achteruitgang). De vier-stadiatheorie werd daarbij niet alleen als een historisch ontwikkelingsmodel van de Europese maatschappij beschouwd, maar ook als analysemodel om verschillen in de contemporaine wereld te kunnen begrijpen. Edmund Burke bijvoorbeeld, de Engelse politicus die nauw betrokken was bij zowel de uitbreiding van Engelands invloed in India als de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd en de debatten over de afschaffing van de slavenhandel en slavernij, merkte in 1777 op dat alle stadia van ontwikkeling zichtbaar waren voor wie de wereld (als een panorama) rond zag. Om ze te onderzoeken was het niet nodig om in de (eigen) geschiedenis terug te gaan, want de Kaart van de Mensheid was in het heden compleet: 'there is no state or gradation of barbarism, and no mode of refinement which we have not at the same time under our view; the very different civility of Europe and of China; the barbarism of Persia and of Abyssinia; the erratick manners of Tartary and of Arabia; the savage state of North America and of New Zealand.'[9] Malte-Brun zou na de eeuwwisseling deze wereldkaart uitschrijven in het al veel aangehaalde his-

torisch-geografische overzichtwerk van de wereld. (**Ill. 1.9**)

In de dagen dat Montesquieu de vergelijkende filosofische kaders formuleert, dienen de vergelijkingen tussen politieke stelsels en maatschappijen in de eerste plaats ter aanscherping van het denken over (en een werkelijke kritiek op en strijd om) het *eigen* Franse bestel. Daarbij is het idee van een zekere wetmatige opeenvolging van stadia van economische maatschappijontwikkeling bij hem alleen impliciet aanwezig. De wijze waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien is voor hem ook niet de belangrijkste factor in de maatschappijordening: klimaat, bestuursvorm, moraal, religie etc. zijn belangrijker.[10.] Hij legt ook geen direct verband tussen stadia van ontwikkeling en vorm van regering. Bij de uitwerking van het despotisme bespreekt hij bijvoorbeeld de verhouding van de heerser en zijn onderdanen in oosterse rijken als China, Japan, Perzië of het Ottomaanse rijk, waar geen wetten heersen, eigendom niet wordt gerespecteerd en de arbeid niet vrij is. Maar ook de willekeur die heerst bij jagers en verzamelaars is despotisch. Daarover stelt hij in hoofdstuk V: XIII: 'Wanneer de wilden in *Louisiana*, boomvrugten willen eeten, hakken zij eerst den boom om, om daarna, op hun gemak, de vrugten te plukken. Dit is eene egte schilderij van de *despotieke* regeeringsvorm.'[11.]

Montesquieus uiteenzetting van politieke systemen impliceert dus niet dat Europa het bestel van andere volken zou moeten gaan wijzigen. De karakteristieken die in dat kader ontstonden van niet-westerse maatschappijen, met name betreffende het despotisme van oosterse rijken, werkten echter wel in die zin door.[12.] In Frankrijk werd de vertekening die daarbij ontstond al vroeg ingezien door Abraham-Hyacinte Anquetil-Duperron, die van 1755 tot 1761 in India had gewerkt en onder meer de *Zend-Avesta* vertaalde. Hij bestreed Montesquieus omschrijving van het oosters despotisme in Turkije, Perzië en Hindustan en bekritiseerde de reisbeschrijvingen (onder andere van François Bernier) waarop deze zich had gebaseerd.[13.] Anders dan in die reisbeschrijvingen werd gesteld was er in deze oosterse rijken wel degelijk sprake van geschreven wetten waaraan de vorst en de onderdanen zich te houden hadden; ook bestond er particulier eigendom. Het begrip despotisme was volgens Anquetil-Duperron in het Europese denken dan ook domweg ontwikkeld om de Europese onderdrukking in Azië te rechtvaardigen.[14.]

De Nederlandse Montesquieu-vertaler Dirk Hoola van Nooten sloot expliciet aan bij deze kritiek van Anquetil-Duperron op de vooringenomenheid van Montesquieu jegens 'het despotisme van de Oosterlingen'. Dankzij de *Législation orientale* (1778) van Anquetil-Duperron, stelde Van Nooten in een voetnoot, wist men inmiddels dat in Turkije, Perzië en Indostan (Hindustan), anders dan in *De geest der wetten* werd gesteld, geen volstrekt despotisme heerste. Religieuze teksten als de koran of de veda bevatten wel degelijk wetten, er werd recht gesproken, het volk was er niet totaal slaaf, en particulieren konden roerende en onroerende goederen bezitten. Hoola van Nooten concludeerde zijn betoog: 'Wanneer de Heer De Montesquieu deeze berigten van het despotismus der Oosterlingen gehad had, dan zou hij in het XIII. hoofdstuk van het V. boek voorzeker zijnen wildeman van *Louisiana* den boom niet hebben laaten omver hakken, om nader-

hand op zijn gemak deszelfs vrugten te plukken. *vertaler*.'[15.]

Zo waren Anquetil-Duperrons tegenwerpingen tegen het begrip oosters despotisme in Nederland bekend, en werden ook hier in verband gebracht met kolonialisme. In 1822 hield de historicus N.G. van Kampen een lezing in twee delen, waarvan alleen het eerste deel werd gepubliceerd: 'Over de beschaving van Indië van de gunstige zijde beschouwd' (de ongunstige zijde, weduwenverbranding en andere misstanden, wordt aan het einde van zijn verhaal wel aangekondigd, maar het *Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren* haalt de volgende aflevering niet). Van Kampen maakt een vergelijking tussen de oude Indiase cultuur en Europa. Toen in Europa nog barbaren leefden stond India reeds op een hoge trap van rijkdom en beschaving. Nu bezetten nakomelingen van die barbaren 'als wreede veroveraars uit gevloekten gouddorst (...) het land, die aloude vreedzame natie', waarbij er doden vielen onder de bevolking, 'die van zichzelf zachtmoedig is en dapper'. Een van de bronnen waarop Van Kampen zich in deze kritiek op het Engelse kolonialisme beroept, zijn de veda die Anquetil-Duperron had vertaald 'in bijna onverstaanbaar Latijn' en die zich tegenwoordig 'in twee dikke boekdeelen in folio in het British Museum' bevonden.[16.]

De discussie die Anquetil-Duperron aanging met het werk van Montesquieu was ook voor hemzelf al geen louter theoretische, maar stond in nauwe relatie tot de expansie van de Engelse East India Company op het vasteland van India. Wetenschappers in dienst van de East India Company legden zich in het verband van de Royal Asiatic Society (opgericht in 1784) toe op bestudering van de schriftelijke bronnen die volgens hen essentieel waren voor de maatschappelijke verhoudingen op het Indiase subcontinent. De beroemdste onderzoeker was sir William Jones, van 1783 tot 1794 rechter in Calcutta en voorzitter van de Royal Asiatic Society. Hij droeg bij aan de ontwikkeling van het Engelse koloniale bestuur dat, op basis van wetenschappelijk onderzoek, aan wilde sluiten bij de traditionele wetten van India. Daarin verschilde het Engelse kolonialisme wezenlijk van de vroege Nederlandse expansie, die zich ontwikkelde zonder systematisch onderzoek naar de grondslagen van de samenleving. Van de Nederlandse koloniale experts stond alleen de Japankenner en oud-opperhoofd van Decima Isaac Titsingh met de Engelse oriëntalisten schriftelijk in contact.[17.] De publicaties van het Bataviaasch Genootschap (opgericht in 1779) verhielden zich nauwelijks tot de koloniale praktijk.[18.]

Toch speelden de denkbeelden over despotisme en vrijheid ook in het Nederlandse politieke debat of wat daar onder het autoritaire bewind van koning Willem I voor doorging. Ondanks Hoola van Nootens voetnoot bij Montesquieu had de theoretische notie van de despoot een geografische plek gekregen, als een denkbeeld dat de eigen praktijk legitimeerde. De despoot figureert in het denken over Japan, Java en Turkije en in het denken over de wildeman van Louisiana.

De strenge wetten in Japan

In de discussie over oosters despotisme werd vanuit Nederland een originele bijdrage geleverd gebaseerd op eigen ervaring. In het 'Onvermogen van de wetten der japonneezen' (VI: XIII) stelt Montesquieu,

zich beroepend op Kaempfer (1733), dat despotisme in Japan zich, om het volk in toom te houden, 'in wreedheid overtroffen' heeft. Alle misdaden in Japan zijn misdaden tegen de keizer. Schuldigen worden er niet zozeer gestraft, als wel de keizer gewroken, de wetten bezitten er meer woede dan kracht. 'De wreedheid der wetten belet derhalven derzelver uitvoering. Wanneer de straffen zonder maat zijn, is men dikwijls verpligt om de straffeloosheid boven de straf te verkiezen.'[19] De Nederlandse Japan-gangers die de Japanse wetten aan den lijve ondervonden hadden, waren het met deze analyse van Montesquieu niet eens en oordeelden veel gunstiger over hun werking.

In 1822 zag Jan Cock Blomhoff Japan als een natie 'wiens regeeringsvorm altoos op de eenmaal gevestigde wetten en grondbeginselen wordt gehandhaafd 280 en met eene juistheid en acuratesse die het schranderste vernuft verbaast, waardoor dan ook rust, vreede en eensgezindheid heerst en de inwoonders gelukkig doet leven'.[20] Explicieter nog dan Blomhoff verdedigde Van Overmeer Fisscher in 1833 Japan tegen het stigma van despotisme. Retorisch vroeg hij of 'er in een land despotismus heerscht, waar de wetten, en die slechts alléén, regeren; waar elk voor de wet volkomen gelijk is; waar alles strekt, om personen en eigendommen te beschermen; waar de meerderen de minderen niet met trotschheid, maar met zachtmoedigheid behandelen.' En net als Blomhoff, die vond dat Japan 'in principes van beschaving' voor Europa zeker niet onderdeed, eindigde Van Overmeer meer Fisscher met de vraag 'of de hooggeroemde verlichting onzer dagen tot nog toe in staat is geweest, om diezelfde heilrijke uitkomsten en voordeelen wel aan één en éénigen der Europesche staten, in gelijke mate als in Japan te verzekeren?'[21] Deze relativeringen van het Japans despotisme werden door hen ook gesymboliseerd in de theeceremonie als typisch Japanse traditie waarin de sociale gelijkheid in verschil wordt uitgedrukt. (**Ill. 5.1**) Dat nam niet weg dat zowel Blomhoff als Van Overmeer Fisscher toegaven last te hebben gehad van het gesloten Japanse systeem, de 'sluyer van een diep geheim' (Blomhoff) waarin alles gehuld was, de achterbakse of wantrouwende aard (Fisscher) der Japanners.

Met hun analyse van de Japanse maatschappij-orde traden zij niet buiten de door de Japanse autoriteiten voor buitenstaanders geschapen kaders. Als hen daarom gevraagd zou zijn, hadden Blomhoff en Van Overmeer Fisscher net zo min als voor hen Kaempfer en Titsingh antwoord kunnen geven op vragen die Anton Reinhard Falck in 1812 bezighielden. In dat jaar was Falck om een oordeel gevraagd over een manuscript van Isaac Titsingh, *Nipon o dai itsi ran, ou Annales des empereurs du Japon*, dat qua doelstellingen wellicht vergelijkbaar was met de publicaties van Anquetil-Duperron, sir William Jones, of John Crawfurd: ontsluiting van de eigen historische bronnen van het land voor een westers publiek. Falcks oordeel (het ging overigens om een postume uitgave, want Titsingh was in 1812 in Parijs overleden) was overwegend negatief. Hij zag niet zoveel in sprookjes,[22] en maakte er bezwaar tegen dat Titsingh (net als Blomhoff) stelde dat Japan de aanzienlijkste volken van Europa in beschaving kon evenaren. Hij wilde harde gegevens over de bevolkingsomvang, ligging, indeling in districten, positie van landvoogden en principes van delegatie van macht in Japan, over ver-

deling van functies en carrières binnen de Rijksdienst, de samenstelling van het leger en militaire technieken. In het belastingstelsel was hij geïnteresseerd ('in verband met juiste begrippen over het regt van eigendom') en in 'den, in andere landen van Azië zo dikwijls ontbrekenden eerbied voor de vrijheid der minaanzienlijken standen'. Het waren thema's die in 1812 in Nederland zelf volop speelden en die de invloedrijke politicus Falck daarom bezighielden. Het was nog onzeker wanneer Napoleon zou vallen en hoe het post-Napoleontische politieke bestel er uit zou zien, hoe de oude federatieve structuur van de Stadhouderlijke Republiek zou worden omgevormd, wat de status zou zijn van de terugkerende Oranjes.

Maar juist het soort informatie dat Falck interesseerde was in Japan geheim, of eerder, het zat besloten in een mythisch-historisch geschiedbeeld dat Titsingh getracht had te reconstrueren. 'Men kan de geheimzinnige verhalen (...) met de uiterste zorgvuldigheid bestudeerd hebben, en toch noch in de bedroevendste onzekerheid verkeeren omtrent de hoedanigheid van het monster Woe-e,' recenseerde Falck grappend. Dat Titsingh met zijn tolken dergelijke verhalen uit oude Japanse handschriften had vertaald was aan Falck niet besteed,[23.] waarschijnlijk, omdat het uiteindelijk niet Japan was dat hem interesseerde, maar de positie van Japan in de post-Napoleontische wereld en de Nederlandse politiek. Wat Nederland betreft was hij wel degelijk gevoelig voor scheppingsverhalen die de herinnering aan het ontstaan van de Nederlandse natie levend konden houden. Dezelfde rationalistische Falck bewaarde thuis een houten bol, waarin de edelen in 1565 bij het verbond elk een spijker geslagen hadden. In 1816 schonk hij de bol aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. Het Verbond der Edelen behoorde blijkbaar in die jaren van eenwording van de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden tot de parate kennis van zijn kringen: in het begeleidende schrijven werd zelfs geen jaartal tot toelichting genoemd.[24.]

Conrad Malte-Brun, de Deense revolutionaire dichter die zich na zijn kritiek op de absolute macht van de Deense koning in 1800 als balling in Frankrijk had gevestigd, was het opgevallen dat de Europeanen die in Japan hadden gewoond de Japanse wetten bewonderden in plaats van ze als despotisch af te wijzen. Zelf zette hij evenwel vraagtekens bij het strenge en hardvochtige karakter ervan. Zo deze wetten er inderdaad toe leidden dat bijvoorbeeld het aantal misdrijven in Japan gering was, dan toch ook was de rust die daaruit voortkwam niet onbevangen, de aard van de samenleving weinig genoeglijk. Was het niet beter, vroeg Malte-Brun, om het risico te lopen een of twee keer in zijn leven beroofd te worden, dan te moeten vrezen ieder moment zich in de buik te moeten snijden om te boeten voor een diefstal die door een buurman is gepleegd? Hij waarschuwde tegen ieder stelsel dat gebaseerd was op verlaging in plaats van op ontwikkeling van de menselijke soort, op beteugeling in plaats van op vrijheid. 'Qui sait si l'Europe, un jour, n'aura pas aussi une justice japonaise et une grande muraille chinoise?'[25.]

Dat was geen aanlokkelijk vooruitzicht: justice japonaise, een Japans rechtsstelsel gebaseerd op staatsterreur en sociale controle ingegeven door vrees, onheind met een Chinese muur. Dergelijk oosters despotisme was voor Europa

Ill. 5.1 Bewijsvoering: despotisme en de zekerheid van de traditie
De Nederlanders slaagden er in Japan niet alleen niet in de door A.R. Falck verlangde staatkundige informatie te verzamelen in termen die aansloten bij het Europese politieke debat; ook de informatie over de landbouw bestond uit zo'n onzakelijke mix van eigen waarnemingen en overlevering die A.R. Falck irriteerde. Zo zag Blomhoff onderweg naar Edo vrouwen werken in de theepluk en noteerde later dat elk jaar in het plaatsje Woesi een aantal jonge meisjes van onder de zeventien jaar werd uitgekozen, die, op hun mooist aangekleed en onder toezicht van een bepaalde keizerlijke bediende, de jongste en fijnste blaadjes moesten plukken voor de keizer (Rijksmuseum oud archief 957 - Theerecolte voor den Dairo).
Blomhoffs observatie, uitgeschreven voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, hield ongetwijfeld verband met het grote aantal voorwerpen met betrekking tot de Japanse theeceremonie dat hij mee naar Nederland bracht. De kopjes, bakjes, potjes etc. vertegenwoordigen verschillende vormen en stijlen (dat wil zeggen in verschillende gradaties van formaliteit, al dan niet verbonden aan de culturele elite), en behoren tot verschillende seizoenen. De Japanoloog Emile de Bruijn stelt dat Blomhoffs collectie in die zin als geheel een mooie samenhang vertoont. Falck las er echter geen sociale informatie uit af.
De theeceremonie speelde vanaf het einde van de zestiende eeuw in toenemende mate een rol in de structurering van de Japanse sociale verhoudingen. De Bruijn beschrijft de esthetiek, het doorleefde besef van imperfectie van de voorwerpen en de handelingen met betrekking tot de theeceremonie, in samenhang met het nederige optreden van de gastheer die zichzelf in de positie plaatst van dienaar ten opzichte van zijn gasten. In de theeceremonie, met de voorgeschreven plaats van de voorwerpen, volgordes van handelen en verwijzingen naar sociale verhoudingen, werden, stelt De Bruijn, mensen aan voorwerpen verbonden, en de gastheer aan zijn gasten. Allen zijn zich bewust van de traditie waarin ze optreden en die mede in het theeservies tot uitdrukking komt.
Jan Cock Blomhoff heeft deze ceremonies beslist geregeld meegemaakt en heeft de wereld die in de verschillende theeserviezen belichaamd wordt - met al zijn inherente sociale verschillen die tegelijkertijd ook weer worden opgeheven - verzameld. De Bruijn stelt dat Blomhoffs aan de Verlichting ontleende encyclopedische instelling wat dat aangaat goed spoorde met de systematiek en uitgangspunten van deze theeceremonie. Het achterliggende Japanse bewustzijn van imperfectie, van eenvoud, van sociale gelijkheid in verschil, zal Blomhoff echter niet hebben gevat. Zijn inzicht in de samenhang tussen voorwerpen en mensen leidde niet tot het ter discussie stellen van het lineaire vooruitgangsdenken van de Verlichting. Maar zijn verhaal over de meisjes die jonge theeblaadjes plukten voor de keizer bevatte geen enkele suggestie dat hier een despotisch vorst willekeur uitoefende (De Bruijn 1995, hoofdstuk 4 en 5; Colcutt 1998, p. 149-152).

niet alleen niet aan te raden, het vormde volgens Malte-Brun dus ook een potentiële bedreiging. Daarmee bedoelde hij waarschijnlijk niet dat Japan Europa zou kunnen bedreigen - ook wat hem betreft ging deze discussie niet echt over Japan - maar dat het Europese staatsbestel trekken van oosters despotisme zou kunnen krijgen. Zijn kritiek op de te positieve beoordeling door de Japan-gangers van het Japanse bestel, was een pleidooi voor een samenleving waarin het individu zich vrij kon ontplooien. Het was een kritiek op het verlicht absolutisme in Europa dat hem zijn verbanning uit Denemarken had opgeleverd, en wellicht ook op de staatsterreur in Frankrijk en de Napoleontische oorlogen, die in de jaren dat hij zijn geografische overzichtswerk publiceerde nog maar net achter de rug waren.

In feite maakte ook de verdediging van Japan door Blomhoff, Titsingh of Fisscher deel uit van deze discussie over de post-Napoleontische situatie in Europa zelf. Enerzijds verdedigden ze, mèt Japan, zichzelf. Ze hadden zich veilig gevoeld in hun gevangenis en de positieve effecten ervaren van de alomvattende Japanse controle. Ze vonden het Gezicht op de Baai van Nagasaki mooi, en wilden niet bekritiseerd of uitgelachen worden omdat ze zich aan de Japanse wetten onderworpen hadden en bewondering hadden opgevat voor de Japanse maatschappij-orde. Maar anderzijds kritiseerden ze ook de situatie in Nederland. Indien de ongelijkheid een wettelijke basis heeft en de wetten strikt worden nageleefd, stelden zowel Blomhoff als Fisscher, kan dit de mensen meer zekerheid bieden dan de westerse formele gelijkheid die maakt dat de rijken zich aan de armen niets gelegen laten liggen. Hun nadruk op de veiligheid en vrede in Japan lijkt een reactie op de vele gewapende conflicten van hun tijd (de oproeren en veldslagen tussen 1787 en 1815; opnieuw in 1830 in Nederland/België, maar ook de voortdurende gewapende conflicten in de Indonesische archipel tussen 1816 en 1830). Ze zal ook samenhangen met hun ongerustheid over de nieuwe armoede in Nederland. Op dat thema komen we terug.

Adat en dwang op Java

De uitbreiding van het Nederlandse gezag in de Indonesische archipel was een combinatie van enerzijds politieke onderhandelingen, het sluiten van verdragen met lokale heersers en het inperken van hun territoriale aanspraken en macht; anderzijds van rechtstreekse militaire druk en actie.[26.] Men kon niet, als inzake Japan, stil blijven staan bij een interpretatie van het bestaande staatsbestel. In de Indonesische archipel moesten bestaande structuren naar een koloniale verhouding worden omgevormd. De inhoudelijke informatie die daarbij uit Engels onderzoek ten tijde van Raffles werd verkregen, speelde in de ideeënvorming daarover in Nederland na 1815 een belangrijke rol. Dat gold onder meer het hiervoor al vaker aangehaalde werk van John Crawfurd.[27.]

Voor Crawfurd vormde de vier-stadiatheorie een belangrijk vertrekpunt. Bij zijn voorstellen voor een effectiever ontwikkeling van de landbouw op Java bouwde hij bovendien expliciet voort op Adam Smiths grondrenteleer.[28.] In zijn *History of the Indian archipelago* lopen beschrijvingen van de bestaande situatie

onder de6 lokale heersers en suggesties voor verbetering onder koloniaal Europees bestuur steeds in elkaar over. De theoretische verantwoordingen tussendoor, waarin hij zich onder meer verhoudt tot Mills *History of British India*,[29.] en tot het werk van Von Humboldt over Latijns Amerika, bevestigen dat dit werk onderdeel is van de nadere invulling van de kaart van de mensheid die Burke om zich heen zag.

Crawfurd opent zijn beschouwing over de bestaande politieke systemen in de Indonesische archipel met de stelling dat iedere vorm van samenleven er gevonden kon worden: 'from the equality which reigns among the savages, to the most absolute form of oriental despotism'. Hij ziet het als een glijdende schaal: 'the more abject the state of man in the scale of social improvement, the freer the form of his government; and in proportion as he advances in civilization, is that freedom abridged, until, at the top of the scale, he is subjected to a tyranny where not a vestige of liberty is discoverable.'[30.] Het stadium van economische ontwikkeling van een maatschappij verhoudt zich direct tot het politiek bestel, van jagers/verzamelaars tot landbouwers. De vorsten van Java waren absolute heersers over de meest ontwikkelde samenleving, die op landbouw was gebaseerd. Als erfelijk heersers en ook religieus leiders noemt Crawfurd hen 'as among the most absolute of eastern potentates'.[31.] Het was in die verst-ontwikkelde maatschappijstructuur dat het koloniale bestel direct kon interveniëren: door het uitgeven van land en bevorderen van landbouwkolonisatie aan wie daarvoor in aanmerking wilden komen: Europeanen, Chinezen of Javanen zonder aanziens des persoons.[32.]

Crawfurd publiceerde zijn visie op Indonesië toen het Engelse tussenbewind beëindigd was en de Nederlanders het bestuur weer hadden overgenomen. De discussie over de beste bestuursvorm werd in Nederland aanvankelijk gedomineerd door de vraag wie en welke Nederlandse politieke instantie het in Nederlands-Indië voor het zeggen had. Dat betreft de verhouding tussen handelsbelang en politiek; en wat die politiek betreft, de verhouding tussen Willem I, zijn ministers en het parlement. Tussen 1818 en 1820 werd een reglement opgesteld ten aanzien van het binnenlandse bestuur in Nederlands-Indië, maar bij wet was niets geregeld.[33.] G.K. van Hogendorp vond het reglement van 1820 op zich niet slecht.[34.] Hij bekritiseerde echter het feit dat de koning in het bestuur niet aan wetten gebonden was en dat de wetgevende en uitvoerende macht in de koloniën door elkaar liep. 'Ons koloniale bestuur moge dan nog zoo goed zijn; om vastheid en duurzaamheid te verkrijgen, moet het gegrond zijn op Wetten.'[35.] Hij was zich ervan bewust dat het Nederlandse koloniale bewind op Java over een bestaand stelsel heen gebouwd werd.[36.] Dat stelsel beoordeelde hij vooral vanuit het oogpunt van de organisatie van de arbeid en het landgebruik, en dat was typerend voor deze eerste periode van Nederlands kolonialisme. Zijn bron van informatie was Crawfurd.[37.]

De oude zeden en gewoonten die de Nederlanders op Java aantroffen, stelde Van Hogendorp, 'hadden veel overeenkomsten met het oude leenstelsel van Europa, een Despotismus van zoogenaamde Regenten over grooten of kleiner distrikten, en lijfeigendom, zoo niet slavernij, van den gemeenen man, door

middel van Heerendiensten'. Deze herendiensten waren onder Raffles teruggedrongen en vervangen door eenzelfde landrentestelsel als de Engelsen in Bengalen hadden aangetroffen. Dit had beslist ook op Java bestaan, voordat daar de herendiensten waren ingevoerd.[38.] De Nederlanders konden nu op dit door de Engelsen ingevoerde landrentesysteem voortbouwen. Omdat dit gebaseerd was op vrije arbeid zou het de boeren aanzetten tot grotere landbouwproductiviteit.[39.]

Ook de ten opzichte van het koloniale bestel kritische Johannes Olivier noemde de Javaanse vorst in navolging van Crawfurd despotisch. 'Zijn despotismus is erfelijk, volkomen gelijk aan dat der groote staten in Azië. Er bestaat bij hen geen erfelijke adel, tot tegenwigt voor de souvereinde magt; dezelve zoude met het onbepaald gezag eens willekeurige heerschers niet bestaanbaar zijn.' De 'blinde onderwerping' van de Javaan illustreerde hij met exact dezelfde voorbeelden als Crawfurd had gegeven: dat de Javaan uit beleefdheid nooit het woord 'ik' zou gebruiken, maar altijd 'uw slaaf' of 'uw dienaar', dat de vorst de kleur geel monopoliseerde en dat zijn onderdanen hem op de hurken scharrelend moeten naderen en verlaten. De vriendelijke en ijverige Javanen verkozen volgens gens Olivier dan ook het Nederlandse bestuur boven de dwang van hun vorst.[40.]

H.W. Muntinghe (een van de vier raden van de Hooge Regeering van Nederlands-Indië) ging zo ver te stellen dat de Javanen van vreugde huppelden, toen er onder de Engelsen een einde werd gemaakt aan de dwangarbeid. Interessant is echter dat hij deze voormalige dwang niet zozeer toeschreef aan de despotische vorsten, maar aan 'het *zachte juk* der Compagnie'. De dwangarbeid, 'het gewrocht des alleenhandels op Java', was nu echter afgeschaft en de bevolking was dankbaar dat ze hun 'voorouderlijke regtbanken en regtspleging' terugkregen. 'Die aan de Aziatische bevolking haar dorpsbestuur verzekert, is hun vriend en gunsteling, hetzij Christen, Brit of Nederlander.'[41.] Nederland nam in 1815 de zaak op Java van de Engelsen over, inclusief de Engelse visie op wat ermee moest gebeuren. Waar India voor het Engelse tussenbewind het voornaamste referentiepunt was geweest, namen de Nederlandse bestuurders dat in eerste instantie over. Dat gold ook voor de grote verwachtingen ten aanzien van Europese landbouwkolonisatie overzee.

Landbouwkolonisatie was het belangrijkste instrument voor economische ontwikkeling ten bate van de Nederlandse economie, in Nederland en overzee. G.K. van Hogendorp verwachtte dat uitbreiding van de Europese landbouwkolonisatie op Java de waarde van de bezittingen zou doen toenemen, de handel zou intensiveren, het bezit sterker zou maken tegen 'vijandelijke aanvallen'. 'Alle de middelen, welke onder den naam van beschaving kunnen vereenigd worden, zijn niet alleen bruikbaar en dienstig tot zoo groote einden op ons grondgebied, maar kunnen min of meer toegepast worden op vreemd grondgebied...'[42.] De belastingspecialist Jan Jacob van Breugel, een zoon van de VOC-Indië-ganger Oom Jan de Rovere van Breugel schreef in 1843, vanuit eenzelfde redenering (waarin misschien nog trots doorklinkt op de aanleg van Rey's Hof bij Tilburg): 'Toen, voor 19 eeuwen, de Batavieren met hun vee de Betuwe innamen, schiepen zij in eens de waarde van dat verlaten land (...) Dezer dagen schiep de in bezit-

neming van Nieuw-Zeeland en de associatie tot kolonisatie daarvan eene zoo groote waarde, dat de woeste landen aldaar meer dan eens zoveel konden gelden, als die van het Gooiland in de nabijheid van Utrecht en Amsterdam. Hetzelfde ziet men gebeuren in het westen van Noord-Amerika. (...) De eerste kolonisten in Australië waren van eene soort die niet te sparen had gehad, en thans bezitten velen hunner millioenen, en die kolonien zelve eene handel, grooter dan die van vele koninkrijken in Europa, en de ingezetenen betalen gemakkelijk veel meer belastingen dan in eenig ander land worden opgebragt.'[43.]

Het bevorderen van landbouwkolonisatie had dus weinig te maken met de behoefte om de levenswijs van andere volken te veranderen: het ging om vergroting van het economisch gewin van het eigen land, dat vanwege het initiatief om overzee woeste grond te ontginnen op die grond aanspraak kon maken. In 1831 stelde Johannes van den Bosch, gouverneur-generaal te Batavia, nog een stukje botter dat Indië een 'Nederlandsch wingewest' was dat weliswaar rechtvaardig moest worden bestuurd, met zo min mogelijk inbreuk op de gewoonten en godsdienst van het land, 'maar voor het overige moeten de belangen van deze landen geheel ondergeschikt zijn aan die des Moederlands'.[44.] In die vroege negentiende eeuw van onbetwist 'winstkolonialisme' werd echter al wel veel verwacht van het goede voorbeeld van de Europeanen die zich overzee vestigden, van de beschikbaarheid van Europese handelsproducten en van de opkomst van een gemengde inheems-Europese bevolkingsklasse. Er zou een beschavend effect van uitgaan, vooral wat betreft de arbeidzaamheid en productiviteit van de bevolking.[45.]

De Nederlanders waren zich bovendien op Java zeer wel bewust van het bestaan van de oude Javaanse structuren, met hun vorsten, prinsen, priesters, rechten en plichten. Men kende ook de term *adat*, al wisten de Nederlanders voor 1860 eigenlijk niets af van essentiële adat-zaken als het gebruiks- of eigendomsrecht op akkers, de verhouding tussen communale en individuele activiteiten etc. De koloniale autoriteiten interpreteerden de adat als 'traditionele' structuren sterk naar zich toe.[46.] Men zag dat er verschil was tussen de adat en de islamitische *sharia*, maar het belang daarvan werd niet ingezien.[47.] Het koloniale bewind meende met zijn interpretatie van het ongeschreven gewoonterecht de bevolking recht te doen en men was ingenomen met de eigen verlichte denkbeelden.[48.]

De Java-oorlog, begonnen in 1825, moest in dat licht van verlicht bestuur verklaard worden. In 1833 publiceerde jonkheer F.V.A. Ridder de Stuers een terugblik op deze oorlog. Hij had haar meegemaakt als adjudant van luitenant-generaal Hendrik Marcus de Kock. In zijn memoires constateerde hij (na volgens eigen opgave vijf jaar oorlog, 15.000 doden aan Nederlandse kant onder wie 8000 Europeanen en 25 miljoen gulden aan onkosten - waaraan wij toevoegen zo'n tweehonderdduizend doden van Javaanse zijde[49.]) dat de 'milddadige' beginselen van het nieuwe stelsel van bestuur hun doel hadden gemist. Dat kwam 'door den ingewortelden invloed van de minder milde, maar krachtiger instellingen van den willekeurigen regeringsvorm'. De Stuers omschreef deze adat als de voorouderlijke gewoonten en oude verordeningen 'welke kracht van wet gekregen hebben, en welke hun even als alles wat uit de oudheid herkomstig is,

den hoogsten eerbied inboezemen'. De ongeschreven, mondeling overgeleverde adat wordt aan de Javaanse hoven even strikt nageleefd als op dorpsniveau. Het uitbreken van de Java-oorlog weet De Stuers onder meer aan de grove inbreuken die zowel Europese gezagsdragers als, in samenhang daarmee, de rijksgroten en prinsen zelf erop hadden gemaakt, onder meer door de uitgifte van grond met bijbehorende herendiensten van de bevolking aan Europeanen.[50] Daarmee maakte hij voor het eerst duidelijk dat die algemene notie van Europese landbouwkolonisatie in feite draaide om inheemse arbeid op door Europeanen geëxploiteerde grond. De conclusie was dat de boeren beter aan het werk gezet konden worden via hun eigen feodale tradities. (**Ill. 5.2**)

Op de Java-oorlog volgde vanaf 1830, onder leiding van gouverneur-generaal Van den Bosch, de invoering van het cultuurstelsel, gepaard aan een doelbewuste 'herfeodalisering' van de Javaanse samenleving.[51] De koloniale autoriteiten gingen er daarbij van uit dat de Javaanse boer, levend binnen een dorpsstructuur met een sterk dorpshoofd, een erfelijk eigendomsrecht kon doen gelden op zijn velden, en tevens ingeschakeld kon worden bij het gebruik van gemeenschapsgrond.[52] Het cultuurstelsel verplichtte de boeren om een deel van de grond te verbouwen met voorgeschreven exportgewassen. Hiermee werd een dwang ingevoerd die in de decennia daarvoor nog werd gerelateerd aan het oosters despotisme, en daarmee werd de Engelse visie op ontwikkeling losgelaten. Het is op dit punt van dwang dat in Nederland een koloniale oppositie ontstond. Ter rechtvaardiging ervan werd gesteld dat de Javaanse boer lui was.[53] Voor de batig-slot-politiek van het cultuurstelsel, met als expliciete doelstelling het halen van winsten uit Nederlands-Indië, was een negatief beeld van de Javaan nodig. Op de argumentatie voor die dwang komen we nog terug.

Ottomaans despotisme

In de discussie over de Japanse despotische regeringsvorm stond de legitimiteit van de Japanse heerser op zich niet ter discussie. Europese expansie in Japan was dan ook volstrekt niet aan de orde. In Nederlands-Indië daarentegen schoven de koloniale machten de despotische vorsten in eerste instantie opzij om over hun maatschappij structuur heen een nieuwe te bouwen waarin de arbeid van de onderdanen productiever zou worden. Aangaande het Midden-Oosten en Noord-Afrika tenslotte, stond de discussie over despotisme vooral in het licht van de tegenstelling tussen islam en christendom. Het Ottomaanse rijk was lange tijd een reële politiek-militaire bedreiging voor Europa geweest; in 1683 stonden de Turken nog voor Wenen. In de vroege negentiende eeuw was de politieke actualiteit in de discussies over het karakter van het Ottomaanse rijk vooral ingegeven door de vrijwel gelijktijdige opstand in Griekenland, Algiers en Tripoli: tegen de Ottomaanse pasja, tegen de Franse kolonisator, tegen de eigen heerser. In Europa kwam men tot drie verschillende analyses over de gerechtvaardigdheid van die opstanden.

Er lijkt in de Nederlandse discussie over het Ottomaanse rijk weinig verschil van mening te hebben bestaan over het karakter van de macht, die werd bepaald door de eenheid van godsdienst en staat. De sultan is plaatsvervanger en opvol-

ger van de profeet Mohammed, schreef kapitein-luitenant ter zee Van Lennep Coster naar aanleiding van zijn reis naar Turkije om ambassadeur Van Zuylen van Nyevelt naar Constantinopel te brengen. De sultan oefent een willekeurig gezag uit, gebaseerd op de koran, zoals die door de *ulama*, geestelijk leiders, wordt uitgelegd. In dezelfde trant sprak de doopsgezinde predikant S. Muller in 1822, in een gloedvolle filhellenistische voordracht over de Griekse opstand: 'over de vijandige betrekkingen van het islamismus tot het christendom'. Hij noemde kenmerkend voor het Ottomaanse rijk 'het denkbeeld van eene godsdienstig burgerlijke staatsregeling', waarbij de burgerlijke wetten evenals de godsdienstige gebaseerd zijn op de koran en de soenna.[54.] Van Kampen typeerde Noord-Afrika en West-Azië als de Mohammedaanse beschaving, 'hetwelk in den Koran zijne grondwet van staat en godsdienst erkent'.[55.] Men vond het verschil in dezen met Europa erg groot, zij het dat het in formele zin een verschil van vrij recente datum was. De scheiding van kerk en staat was in Nederland ingevoerd onder de Bataafse Republiek, en na 1814 hield de overheid een stevige greep op de organisatie van de kerk.[56.] Het verschil was dan ook vooral dat het Ottomaanse rijk niet christelijk was maar islamitisch.

Waar Anquetil-Duperron zich verzette tegen het ongenuanceerde beeld van de Ottomaanse sultan als een oosters despoot, beriep dominee Muller zich juist op hem om te bewijzen dat de islam een in wezen intolerante godsdienst is. Hij citeerde een stelling van Anquetil-Duperron in *Législation orientale* dat de haat van de islamitische 'démi-savants' in het Ottomaanse rijk jegens de christenen verklaard moet worden uit het restrictieve karakter van de islam, met zijn ene God en Mohammed als profeet, en verder een beperkt aantal gebruiken en voorschriften. De Indiërs waren volgens Anquetil-Duperron daarom zoveel inschikkelijker en socialer, omdat zij zeer veel goden vereerden die zij bovendien niet zo minutieus bestudeerden als in de geestelijke traditie van de islam gebruikelijk was. Muller gebruikte dit betoog in een richting die Anquetil-Duperron met zijn eigen kritiek op Europa ongetwijfeld niet gesteund zou hebben. Hij noemde de Turken, 'als belijders der leere van Mohammed', de natuurlijke vijanden van het christendom en dus ook van alle beschaving en menselijkheid. 'Het *Ottomannische* rijk is thans in het groot verbond van de *Europeesche* staten opgenomen (...) schoon de Sultans, als de opperste Imams, den vijandigen geest tegen de Christenen, welke uit den Koran voortvloeit, levendig houden.' Zijn conclusie was dat de Europeanen, als degenen die belang stellen in 'het verbreiden der zegeningen van verlichting en maatschappelijk geluk' de Grieken moesten helpen en hun handelsbelang met het Ottomaanse rijk niet laten prevaleren. Dat was ook een christenplicht.[57.]

Het godsdienstig verschil - christendom (en Verlichting) contra islam (en stagnatie) - lijkt in de denkbeelden in Nederland over het Ottomaanse rijk een grotere rol te hebben gespeeld dan de analyse van het politieke systeem als zodanig.[58.] Wat daarover gezegd werd beperkte zich tot de wijze waarop de macht is gedelegeerd aan lokale heersers. Montesquieu had omschreven hoe binnen het Ottomaanse rijk de delegatie van macht op angst stoelde. De groten worden er, stelde hij, geregeerd volgens de grilligheid van de vorst. 'Het hoofd van den

Ill. 5.2 Bewijsvoering: despotisme en het feodale hof
De Java-oorlog eindigde in 1830 met de gevangenneming van pangeran Dipanegara door luitenant-generaal De Kock tijdens vredesonderhandelingen in Magelang. Dipanegara was hier na vijf jaar strijd door kolonel Cleerens toe overgehaald. Nicolaas Pieneman schilderde het historiestuk over de arrestatie van Dipanegara als een ferme Nederlandse daad. Generaal De Kock wijst de gevangen prins op de koets waarin hij gevankelijk weggevoerd zal worden naar Batavia.
De prins was naar Magelang vergezeld door honderden volgelingen. We zien dat bij Pieneman zowel de verslagen ogende Dipanegara als zijn volgelingen ontwapend zijn. De Stuers (1847, p. 234) schreef echter geruststellend: 'De *krissen* of dolken, welke de Javanen als heilige wapenen beschouwen, en welke gewoonlijk als het kostbaarst erfdeel van het eene geslacht op het andere overgaan, werden hun later teruggegeven.' Misschien was dit in zijn algemeenheid waar; een kris, de kris van prins Dipanegara, werd echter niet teruggegeven, maar door kolonel Cleerens aan koning Willem I in Nederland gestuurd. De kris werd vervolgens 'met certificaat van echtheid' aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden geschonken. Het bevat een Javaanse brief van Dipanegara's voormalige bondgenoot Sentot (**Ill. 4.15**), waarin deze verklaarde zeker te weten dat dit de kris van Dipanegara is, een *pusaka*, en hoe hij heette. Op de achterzijde bevindt zich de officiële vertaling van deze brief door 'De Elève voor de Javaanse taal C.L. van den Berg' d.d. 27-5-1830. Daaronder volgt een krabbel van de resident aan het hof van Yogyakarta waarin hij verklaarde dat zowel de handtekening van Van den Berg als het zegel (de *cap*) van Sentot echt waren. En tenslotte staat in de marge een uitleg van de kris door de Javaanse schilder Raden Saleh, gedateerd 17-1-1831. Raden Saleh bevond zich in 1831 in Nederland (Scalliet 1996, p. 136-138 - zie hoofdstuk 6). Als een ware tolk, geprotegeerd door de koloniale autoriteiten, verklaarde hij de kris. *Kiay*, schreef hij, betekent meneer. Alles wat aan de vorst behoort heet zo.
Nogo (*Naga*) is 'eene fabelachtige slang die verondersteld wordt eene kroon te dragen'. *Siloeman* (Suleiman, Salomon) 'is een bijv. naamwoord dat het denkbeeld geeft van bovennatuurlijke begaafdheden zoo als bijv. het vermogen om onzigtbaar te kunnen worden enz.' Het slangmotief was in goud op het lemmet aangebracht en dat is, volgens Saleh, nog enigszins te zien. De naam van de kris, '*Kiay Nogo Siloeman*, betekent dus de *tooverende Koning der Slangen*, voor zoo ver het mogelijk is zulke pompeuze namen te vertalen' (Rijksmuseum oud archief, inv.nr. 847, p. 2).
De kris, krijgsbuit die in het museum verdween, symboliseerde het dubbelzinnige einde van de Java-oorlog; een oorlog die zich had gericht tegen het Nederlandse bewind, maar ook tegen de medewerking van Javaanse vorsten aan dat bewind. Met hulp van Javaanse bondgenoten werd de kris buitgemaakt; met Javaanse tolken kreeg ze in Nederland haar betekenis. Het feit dat de kris vervolgens zelf in de anonimiteit verdween, weerspiegelt wellicht iets van de ambivalente gevoelens die ook in Nederland heersten over het einde van de Java-oorlog. In *Pusaka*, het topstukkenboek van het Nationaal Museum in Jakarta figureert de afwezige kris van Dipanegara als voorbeeld van een wapen met een grote geestelijke kracht, vergelijkbaar met de kris van Ken Arok, de grondlegger van de Singasaridynastie in de dertiende eeuw (Subadio 1994, p. 160).

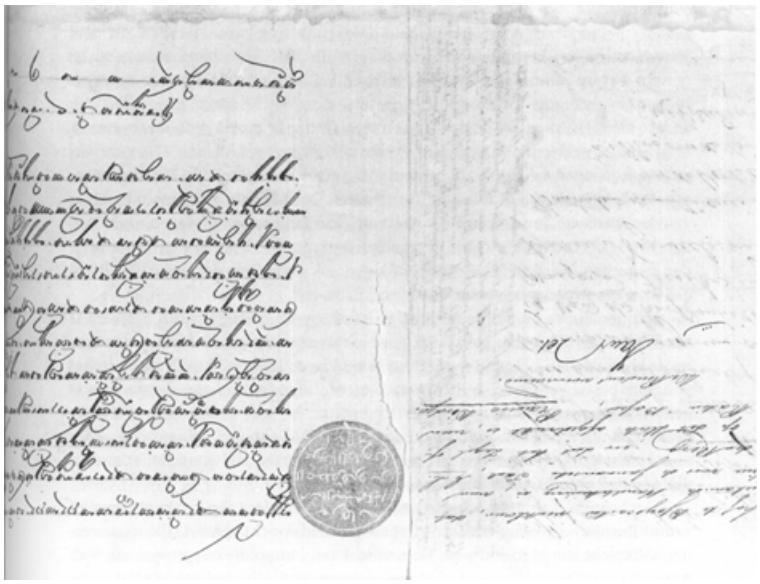

Vorst moet, altijd, in zeekerheid zijn, maar dat van de Bacha's, altijd, in gevaar...'[59.] Jacques van Breugel wist uit de overlevering van Algiers dat dit waar was. Vlak na het bombardement op de stad in 1816 (een bombardement dat gericht was op intimidatie van de dey) meende hij in het paleis van de dey waar hij per ongeluk langs kwam, dat hele oosterse despotische toneel in een flits voor zich te zien. Hij zag daar de dey 'op een troon zittende omringt door een menigte prachtige gekleeden Janitzaaren, welke zekerlijk raadt hielden'. De regering was in zijn ogen een militair bewind: 'Algiers wordt door een Dei, welke de groote Heer er als vice-Koning stelt, geregeert. Doch het gouvernement hangt af van den Raad van den groote Heer welke uit 800 Janitsaaren of wezenlijken Turken bestaat.' Hoewel besluiten in principe met meerderheid van stemmen werden genomen, werden opposanten vaak gedood, en ook de dey, wist Van Breugel, stierf vanwege intriges maar zelden in zijn bed.

Jacques' focus op het gewelddadige karakter van opvolging van heersers is wat Algiers betreft stellig gebaseerd geweest op de verhalen die binnen de marine de ronde deden.[60.] Toen hij zich een tiental jaren later in Tripoli nader in het politieke bestel verdiepte, trof hij een heerser die inderdaad aan de macht was gekomen na een bloedige opvolgingsstrijd waarin hij voor de ogen van zijn moeder zijn eigen broer had gedood, en die zelf weer in een opvolgingsstrijd onder zijn zonen en kleinkinderen ten onder ging. Maar er viel voor Nederland in diplomatiek opzicht goed zaken met hem te doen.

Het is opmerkelijk dat Van Breugel te Tripoli - anders dan in het perspectief vanuit Europa - de islam niet aanwijst als eenheidskracht van het rijk, maar eerder als kracht van verdeeldheid. De eenheid van het politieke systeem zag Van Breugel vooral gestructureerd via de belastinginning. Hij constateerde dat Karamanli als 'soeverein' een willekeurig gezag uitoefende over de bedoeïenen en van hen geld, goederen en militaire diensten kon eisen. De bevolking buiten Tripoli gehoorzaamde echter in de eerste plaats aan hun eigen sjeiks en hun geestelijk leiders, de marabouts. Het belastingstelsel was opgezet in de vorm van verplichte leveranties aan de pasja in percentages van de oogst (of een equivalent in geld) en verplichte militaire diensten. Deze grondslag voor belastingen, als uitdrukking van de politieke eenheid van het gebied, vormde tegelijkertijd een belangrijke stagnerende factor in de maatschappij, doordat ze de boeren aanzette om 'niet meer, als hoogst benodigd, zijn zweet de akker te offeren'. Dit temeer daar ze last hadden van de soldaten die rondtrokken om de belastingen op te eisen. Bovendien werkte het stelsel de tegenmacht door de marabouts in de hand. Dezen waren van belastingen vrijgesteld en konden zeer rijk worden, terwijl ze door de bevolking als heiligen werden vereerd vanwege hun korankennis of grote dapperheid.[61.] (**Ill. 5.3**)

Van Breugels analyse van de politieke structuur van Tripoli als stagnerende factor in de maatschappijontwikkeling, sluit aan bij het beeld van een oude cultuur, die ooit gevormd was door de klassieke oudheid, maar onder de Turken geheel gestagneerd was geraakt.[62.] Turken zijn van nature traag en het merendeel is vadsig, schreef Van Lennep Coster. Het is goed dat ze nu losgeschud zijn 'om hen een voet te doen zetten op het pad der beschaving'.[63.] Hij refereert hier aan

de strijd van de Grieken om zich uit het Ottomaanse rijk los te maken. Turken zijn 'als belijders der leere van Mohammed' de natuurlijke vijanden van het christendom en dus ook van alle beschaving en menselijkheid, concludeerde dominee Muller in zijn verdediging van de Grieken.

Hadden de Grieken gelijk met terug te willen keren naar Europa; enkele jaren later was dit bij de Algerijnen niet aan de orde. Zij hadden slechts zijdelings tot de klassieke cultuur van Europa behoord en verzetten zich bovendien zelf tegen Franse kolonisatie.[64.] Desalniettemin schreef Jacques van Breugel in 1838 aan de minister van Buitenlandse Zaken Verstolk van Soelen dat de Franse kolonisatie van Algiers 'allervoordeeligst' was voor de uitbreiding van de zedelijke beschaving van de bevolking in Noord- en Centraal-Afrika. Ook hier zou landbouwkolonisatie een effectieve motor voor verandering zijn.[65.]

Ondertussen woedde in Tripoli de burgeroorlog waaraan de Ottomaanse sultan door het instellen van direct bestuur een einde trachtte te maken. Jacques van Breugel noemde, uit sympathie met de opstandelingen dit Ottomaans bestuur een 'vreemden militairen bezetting'.[66.] Maar ondanks die sympathie werden de opstandelingen door de consuls ook nauwlettend in de gaten gehouden, voor het geval ze met de Fransen tegen de Ottomaanse sultan zouden gaan samenwerken. De beschavende werking van de Franse kolonisatie werd toch niet zo heilzaam geacht, dat de andere Europese machten Frankrijk een grotere invloedssfeer in Noord-Afrika gunden. Van Breugels karakterisering van het Ottomaanse bewind als een 'vreemde bezetting' was vooral retoriek; de Europese staten aanvaardden het Ottomaanse gezag in Tripoli zonder voorbehoud.[67.]

De machtspolitieke vraagstukken van het moment overschaduwden de theoretische discussie over het politieke systeem van het Ottomaanse rijk en de wereld van de islam. De vijandschap die Van Breugel steeds voelde en in zijn eigen verhalen ook opriep, zat ingebakken in de Nederlandse denkbeelden over die regio. We vinden die tegenstelling impliciet terug in het schilderij van Ary Scheffer Christus Consolator. (**Ill. 3.3**) Christus troost de mensen die lijden onder de strenge wetten of de willekeur van de despotie en geen meester zijn over hun eigen leven en goederen: de slaaf uit de antieke oudheid, de lijfeigene in middeleeuws Europa, de Pool onder de Russische tsaar, de Griek onder de Ottomaanse sultan die van die tsaar een bondgenoot is, de negerslaaf die aan de Europeaan of Arabier is verkocht, de zelfmoordenaar die door de strenge Rooms-Katholieke Kerk niet mag worden begraven in gewijde grond.

Het is de beeltenis van de Italiaanse Renaissance-dichter Torquato Tasso, met de rug naar Christus, als zijn helper in het troosten van de mensen die zich tot Christus hebben gewend, die deze troostende alomtegenwoordigheid van Christus richt op de tegenstelling tussen de islam en het christendom. Torquato Tasso werd gelauwerd om zijn epos over de kruistochten van Godfried van Bouillon en de verovering van Jerusalem op de islamieten. Blijft de vraag hoe het zoeken van troost in de vrijheid die in Christus bestaat, zich verhoudt tot het denken over een rechtvaardige maatschappij-orde.

Ill. 5.3 Bewijsvoering: despotisme en stagnatie
Jacques Clifford Kocq van Breugel ontwikkelde zijn argumentatie over de aan despotisme inherente stagnatie van de Noord-Afrikaanse maatschappij in een notitie voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden ter toelichting op enkele landbouwwerktuigen van bedoeïenen. Zijn conclusie luidde: 'Zoo is het niet vooruit te zien wanneer een meerder beschaafd en verlicht tijd ook alhier zich zal voordoen.' Hij bedde zijn beschrijving van deze landbouwwerktuigen - een eg (*muzaraadt*), een hak (*misha*), een soort dorsvlegel (*middere*), een schapenscheerderschaar (*gillum*) - in in een uiteenzetting over het centraal gezag en de belastinginning in Tripoli. Daarmee sloot hij in feite aan bij Montesquieus opmerking over de despotische regeringsvorm en maatschappijontwikkeling. Verwijzend naar onder meer de observaties van Bernier over Hindustan stelde deze: despotie zet niet aan tot productiviteit en maatschappijontwikkeling, maar doet mensen uitsluitend voor zichzelf zorgen en leidt tot stagnatie van de samenleving.
('Over land en akkerbouw, benevens de gereedschappen daartoe betrekkelijk en bestaande lasten der landbewoners, Bédouinen genaamd, in het koningrijk Tripolij in Bb en deszelfs onderhorigheden.' 1 Juni 1830. Rijksmuseum oud archief 855, p. 17; Bernier, brief aan Colbert in 1670; in het Engels vertaald in Bernier 1891.)

Vrijheid en arbeid

Een wederzijdse relatie tussen meester en slaaf

Uiteraard speelde in Nederland de discussie over *De geest der wetten* ook in verband met slavernij. Waar het oosters despotisme in de vroege negentiende eeuw steevast over anderen ging, raakte het denken over het despotisme van de 'wildeman van Louisiana' rechtstreeks aan de eigen plantagekolonie. Mocht Montesquieu daarbij met diens omgehakte fruitboom bananen op het oog hebben gehad, dan wist men inmiddels dat die opmerking louter retorisch was. Een bananenboom is eenjarig; de volgroeide plant ontwikkelt een bananentros en biedt tegelijkertijd schaduw en humus voor een nieuwe spruit. Om die spruit de ruimte te geven wordt de plant met de rijpe bananen omgehaald en de nieuwe spruit zal opgroeien en vrucht dragen.[68.] De wildeman was niet lui, maar had ervaring. Maar er was wel degelijk een verband tussen het despotisme van de wildeman van Louisiana en de slavernij. Montesquieu citeert in zijn discussie van slavernij William Dampier.[69.] Gaspar van Breugel volgt hem hierin na en citeert Dampier over de voortreffelijke smaak van een banaan. Een hele bladzijde in zijn *Dagverhaal* is gewijd aan deze vrucht, die men 'gerust den lievelingskost der inboorlingen' kan noemen.[70.] Waar bananen in werkelijkheid het hoofdvoedsel van zijn slaven uitmaakten, wilde hij daarmee vast ook zeggen dat de slaven best goed te eten kregen.[71.]

Suriname was een Nederlandse creatie. Zo men zich in Suriname verhield tot enig staatsbestel, dan was dat het bestel van het moederland; zo de landbouwkolonisatie het goede voorbeeld zou moeten geven, dan was dat aan mensen die door de Nederlanders zelf naar Suriname waren gebracht. De vrijheid die hier een inhoud moest krijgen, was een vrijheid op Nederlandse voorwaarden, en doortrokken van de standsopvattingen van de Nederlandse elite over de verschillende standen in eigen land. Uit Gaspars verblijf in de kolonie werd al duidelijk dat de normen en waarden er bepaald afweken van wat in Nederland gold; ook in politiek opzicht was dat het geval. De fraaie huizenrij aan de Waterkant was wèrkelijk een façade; commentaar vanuit Nederland op wat er daarachter gebeurde werd vrijwel op voorhand afgewezen.

In 1826 stelde G.P.C. baron Van Heeckeren van Waliën, broer van de Surinaamse raad fiscaal, in Nederland in een publicatie aan de orde dat het Surinaamse Regeringsreglement afweek van hetgeen in de Nederlandse grondwet van 1815 fundamenteel was: scheiding der machten. De wetgevende, rechterlijke en uitvoerende macht liepen in Suriname geheel dooreen, niet alleen in de officiële organen (Hof van Policie en Criminele Justitie en Hof van Civiele Justitie), maar ook in de opeenhoping van macht bij een klein aantal personen. Hier heerste nog 'den oud Hollandschen geest der *Aristocratie*'. De vermenging van macht en functies maakte het in Suriname onmogelijk om in te gaan tegen de belangen van planters. In de rechtspraak werden zeer dubieuze vonnissen geveld. 'De wering van b.v. de invoer van slaven, kan nimmer van deze stand van zaken ver-

wacht worden,' schreef Van Heeckeren van Waliën.[72.] En daarmee kwam deze schrijver ruim tien jaar na de officiële Nederlandse afschaffing van de slavenhandel, al in het begin van zijn boek op de zaak waar het in de discussies over het Surinaamse bestel steeds om ging: het stelsel van slavernij, de morele grondslag ervan en de inpassing in het post-Napoleontische politieke en economische bestel.[73.]

Suriname werd bestuurd door een dermate kleine blanke elite, het numerieke overwicht van de zwarte bevolking was zo enorm, dat iedere discussie over politiek in het licht stond van de slavernijdiscussie.[74.] De principiële standpunten van de Franse filosofen, politici en historici - zoals Montesquieu, Voltaire, Frossard, of Condorcet - hadden in dezen direct betrekking op Europees optreden overzee. De slavernijdiscussie was geen afgeleide van discussies over het Europese bestel, maar betrof zonder omwegen de wijze waarop Europeanen overzee met hun medemens omgingen. De discussie sloeg wel eveneens *terug* op Europa, gerelateerd aan enerzijds de toestand van het proletariaat en anderzijds de veranderingen in het consumptiepatroon van de bevolking en de 'prijs van de suiker'.

Maar in eerste aanleg ging het om mensenrechten en de legitimiteit van slavernij als zodanig. Het gegeven dat de wilden van Louisiana, c.q. de indianen in Latijns Amerika, onproductief waren, werd vanuit Suriname ingezet in de principiële discussie over slavernij, teneinde het uitgangspunt dat geen mens het recht had een ander mens te bezitten, af te zwakken. Om dit te kunnen betogen werd de theorie van opeenvolgende stadia van (sociaal-economische) maatschappijontwikkeling verbonden aan het toekennen van verschillende rechten aan mensen in verschillende stadia van ontwikkeling. In Suriname kwamen die stadia gelijktijdig naast elkaar voor en hadden dus niet alle mensen dezelfde rechten tegelijk.

In de kringen waarin Gaspar van Breugel in Suriname verkeerde, onder mensen die op de knooppunten zaten van de ongedeelde macht,[75.] was men op economische gronden niet principieel tegen slavernij. We citeerden eerder al de algemeen aanvaarde genuanceerde terugblik op de slavenhandel. En Lammens vroeg retorisch: 'Het geluk van den neger en Indiaan is *niets te doen.* Is dit ook de wens dier wijsgeren welke de zaak der negerslaven hebben voorgestaan?' Deze invloedrijke jurist was in Suriname een geziene persoon, zelfs onder verklaarde tegenstanders van slavernij, zoals zijn Engelse collegarechter Lefroy of de landbouwdeskundige Teenstra, en Lammens hield onmiskenbaar van dat land.[76.] Zijn behoudende stellingname geeft een goed inzicht in de Surinaamse verhoudingen.

De retorische vraag van de rechter, of de filosofen soms principiële voorstanders waren van ledigheid, wijst onmiskenbaar terug naar Montesquieu en de wildeman onder zijn fruitboom.[77.] Montesquieu wees in hoofdstuk XV van *De geest der wetten* iedere vorm van slavernij af die niet gebaseerd was op een 'wederzijds verbindende overeenkomst tussen twee partijen', een '*convention réciproque*', tussen in principe vrije mensen. Alle mensen zijn gelijk geboren. Slavernij, waarbij de ene mens 'volkomen meester is van het leven en de goederen' van de

ander, kan in zijn aard niet goed zijn. De slaaf wordt dan immers iedere deugd ontnomen; de meester, de maatschappij, raakt door de absolute macht over slaven, moreel onvermijdelijk in verval.[78.] In Suriname waren deze woorden bekend; Gaspar van Breugel schreef thuis in Haarlem de passage over in een van zijn aantekenschriften waarin standpunten over de afschaffing van de slavernij waren uitgewerkt.[79.] Ook hij had ondertussen in Suriname gezien hoe de slavernij en moreel verval inderdaad samen gingen.

Lammens nam het begrip *convention réciproque* van Montesquieu over, maar hij koppelde het los van het begrip vrijheid van handelen en verving dat door welbegrepen eigenbelang. Hij stelde tegenover het verwijt van moreel verval, dat de meesters zich in Suriname (inmiddels) goed in de hand hadden, en dat er binnen de verhouding meester-slaaf bovendien (al was het maar uit eigenbelang van de meester) een wederkerigheid was ontstaan. Dat was in Europa geheel anders: 'Hier [dat wil zeggen in Suriname] bindt belangen en vertrouwen heer en slaaf; ginds [in Europa] laat men den vrijen mensch levendig langs alle wegen gevoelen, de afstand welke den minvermogenden van den rijken afzondert.'[80.]

Deze vergelijking met Europa (die door velen in het slavernijdebat gemaakt werd) klinkt als een echo van de verdediging van de Japanse strenge wetten die de armen meer zekerheid boden dan zij in het vrije Europa konden genieten. Montesquieu had met Japan als voorbeeld gesteld dat te strenge wetten niet meer uitvoerbaar waren. Gaspar van Breugel betoogde dat hetzelfde opging voor te wrede slavernij. De eigenaar die zijn slaaf laat slaan vermindert daarmee zijn kapitaal, omdat de huid van de geslagen slaaf vereelt, 'daar de zweepslagen der bastiaans bijna krachteloos worden'. De slaaf zal onverschillig worden of weglopen. Zelfs de grootste booswicht onder de blanken zal zich dus in acht nemen uit eigenbelang, beweert Van Breugel anno 1842.[81.]

In deze betogen om het principe van slavernij van zijn scherpe kanten te ontdoen, werd consensus vooropgesteld over de noodzaak dat er op de plantages gewerkt werd, omdat er geproduceerd moest worden. Voor Montesquieu had gegolden dat dit economische doel de middelen niet tot iedere prijs heiligde. In *De geest der wetten* constateert hij: 'De suiker zou veel te duur zijn, indien men de plant welke dezelve voortbrengt, door geene slaven liet bewerken.'[82.] Dat thema werd door Voltaire in *Candide ou l'optimisme* (1759) overgenomen. Candide ontmoet in Suriname een zwarte in een halve, halflange blauwe onderbroek. Hij ligt op de grond en mist zijn linkerbeen (en broekspijp) en rechterhand. Desgevraagd vertelt hij dat hij op zijn meester Vanderdendur wacht. Hij legt aan Candide, die zich over zijn toestand verbaast, uit dat men zwarten voor straf de hand afhakt als zij hun duim verliezen in de suikermolen. Als een slaaf probeert weg te lopen wordt zijn linkerbeen afgehakt. Mij is allebei overkomen, zegt de man, 'C'est à ce prix que vous mangez du sucre en Europe'.[83.]

Het thema keert vervolgens terug bij Frossard, wiens *La cause des esclaves nègres et des habitants de la Guinée* (Lyon 1789) in 1790 werd vertaald door Betje Wolff. 'Vraag niet langer, wat is de innerlijke waardij der koffie, der indigo, der suiker? maar hoeveel menschen zij het leven gekost hebben; hoeveele moorden het aankweeken eischt, hoeveele misdaaden men gepleegd heeft.'[84.] In een ano-

nieme tekst was met hetzelfde argument in 1775 al opgeroepen tot een consumentenboycot van koffie (met suiker): 't Vogt, dat gij in uw Koffy-kop hebt, is dan geen water meer, maar traanen; ik zeg, 't is bloed en zweet van die ellendelingen, in welke eene blanker ziel woonde dan in de lighaamen hunner beulen."[85.] En de vertaler Hoola van Nooten vroeg in 1784 in een voetnoot bij Montesquieus opmerking dat de suiker te duur zou zijn, wanneer toch het Europese eigenbelang eens opgegeven zou worden om ten koste van tienduizenden de producten uit de koloniën te willen blijven genieten.[86.] De Nederlandse belanghebbenden in de vroege negentiende eeuw konden echter uitgaan van een consensus over het belang van productieve arbeid en hoefden over 'de prijs van de suiker' niet te discussiëren. Discussies over slavernij gingen niet om principiële kwesties als vrijheid van het individu, maar over het ontwikkelingsniveau van de slaven en de mate waarin zij de innerlijke discipline ontwikkelden om zonder toezicht te werken.

Om de zwarte bevolking als slaven te kunnen plaatsen werd een soort driedeling aangebracht in de Surinaamse maatschappij: als eersten de indianen en bosnegers, ten tweede een ontwikkelde bevolking van Europeanen, kleurlingen en vrijverklaarde slaven, en ten derde (als overgrote meerderheid) de slaven. Deze drie bevolkingsgroepen leven naast en met elkaar in verschillende 'historische' tijden, in verschillende stadia van ontwikkeling. De indianen figureren als moeilijk te doorgronden toeschouwers van het koloniale bestel, teruggetrokken in een soort tijdloos heden, met weinig materieel bezit en een grote kennis van de natuur. In veel publicaties - en Van Breugels *Dagverhaal* vormt daarop geen uitzondering - schommelen ze in hun hangmat, of varen wat in hun korjaal. Ze komen op de markt in Paramaribo met bosproducten en vogels en de koloniale bovenlaag van de bevolking schijnt geen neiging te hebben hen te beschaven. Met hen zijn wel, net als met de bosnegers, weggelopen slaven, vredestraktaten gesloten.[87.] (**Ill. 5.4**)

De eerste kolonisten in Suriname hadden het initiatief als het ware overgenomen van de indianen en een nieuwe maatschappij gecreëerd met een verleden en een toekomst. Lammens, Van Breugel en andere schrijvers uit het begin van de negentiende eeuw projecteren in dat verleden de noeste arbeid om de volksplanting op te bouwen, maar ook de slavenhandel. De wreedheid van de behandeling van de slaven en weglopers in Suriname die de kolonie zo'n slechte naam had bezorgd, hoort bij dat verleden. Dat die kolonisten soms ongeremd waren geweest was niet onbegrijpelijk, gezien de taak die voor hen lag. Inmiddels was Suriname op weg naar een harmonische samenleving van vrije en gelijke burgers, uitlopend misschien zelfs op een onafhankelijke natie. Het rumoerige gemengde gezelschap dat Gaspar van Breugel in de schouwburg trof, bevatte wat dat betreft een belofte voor de toekomst. Ter voorbereiding daarvan doet de bestuurlijke en geestelijke elite van de kolonie zijn uiterste best om in het steeds meeschuivende heden iedereen op het rechte pad te houden en de slaven op te voeden tot goede christenen en werkzame mensen.[88.]

Omdat slaven in de perceptie van de Surinaamse elite en hun Nederlandse achterban niet zozeer in een tijdloos heden leven als wel zonder een verleden,

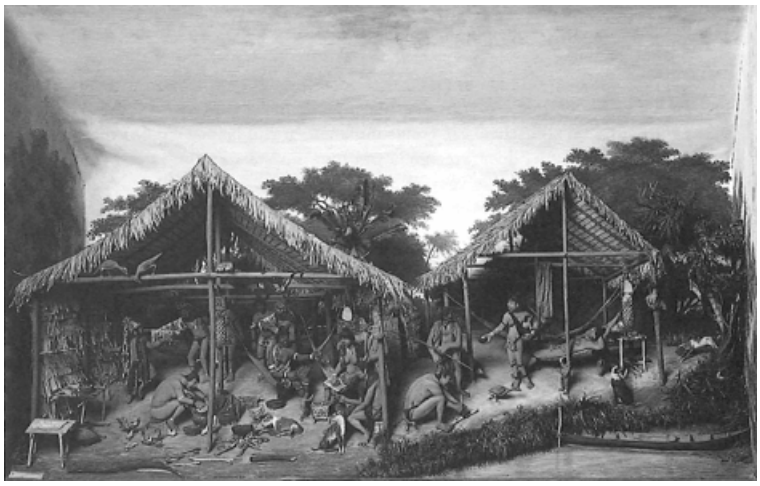

Ill. 5.4 Bewijsvoering: despotisme en ledigheid
In de thema's die de Surinaamse kunstenaar Gerrit Schouten koos voor zijn diorama's, keert de indeling van de Surinaamse samenleving in bevolkingsgroepen die in verschillende 'tijden' leven terug. Er zijn diorama's van plantages, tentboten of Paramaribo, die een indruk geven van het koloniale leven; op andere diorama's figureren de indianen die als jagers/verzamelaars teruggetrokken leven in het bos; een derde thema betreft feesten van bosnegers of van slaven. In 1826-1827 maakte Schouten op bestelling twee diorama's met taferelen uit het leven van de indiaanse Arowakken en Caraïben, bestemd voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. A.F. Lammens, contactpersoon voor de directeur van het kabinet, schreef bij deze twee exemplaren een toelichting over het leven van deze jagers/verzamelaars. We zien de Caraïbische vrouwen op de grond bezig met cassave raspen, zeven en koeken maken (dit herinnert aan de Berbervrouw met haar oudtestamentische molenstenen). 'De andere Indiaansche vrouwen en de man, zitten volgens gewoonte, zich met weijnig bezig houdende op de grond, of leggen in hun netgewijze hangmat.' Er wordt eten bereid, een man heeft een ree geschoten, een vrouw komt met water, er staan en liggen allerlei nuttige bomen, bladeren en gewassen rond de hut en Schouten wijst op enkele medisch-rituele voorwerpen en de vogels die door de indianen ook wel in Paramaribo naar de markt gebracht worden. Deze Caraïben zijn volgens Lammens dapperder dan de Arowakken, die veel overeenkomst vertonen met de marrons, de bosnegers. Bij het tweede diorama met een tafereel van de Arowakken draait het vervolgens vooral om de kleding en lichaamsversiering en de huishoudelijke voorwerpen die Schouten in zijn kijkkastje opnam. Er wordt gedanst 'in plegtgewaad', er wordt een cassavedrank bereidt en *tipara* gedronken, 'een dronkenmakende drank welke altoos in grote hoeveelheden gemaakt en verbruikt word'. Een vrouw rijgt een kralen voorschootje, *kwedjoe*, het opperhoofd draagt een 'scharlaken rok zoals hem die vanwege het Nederlands bestuur gegeven word'. Ook hier nuttige planten en bomen en een klein godshuis, *Gadohosje*, achter de hut.
Afgezien van het uniform van het opperhoofd en de vogels die, volgens de informatie van Lammens voorbeelden zijn van marktwaar van de indianen, refereert niets in deze indiaanse huishoudens aan Europese aanwezigheid. De 'wildeman van Louisiana' leidt een zorgeloos onproductief leven in een overdadige natuur.
(Rijksmuseum oud archief 855, p. 5; toelichting door A.F. Lammens, op de 'stukjes Arrowakkas en Caraïben'.)

moeten zij eerst hun plaats in de maatschappij leren kennen. Ze weten niet eens meer dat ze uit Afrika komen, hebben zich aan de plantage gehecht waar hun voorouders begraven liggen. Als kinderen (ook in reglementaire zin) zijn ze voor hun ontwikkeling volledig afhankelijk van hun meesters en van het koloniale bestuur.[89.]

Dat was het beeld dat in publicaties voor de buitenwacht werd opgehouden en dat waren de mensen waarmee Nederland zijn kolonie moest ontwikkelen. Lammens, met zijn schets van ledige indianen en zijn betoog dat de grote sterfte onder slaven niet door wreedheid van hun meesters kwam,[90.] heeft zeer wel beseft dat de sociale basis voor de ontwikkeling van Suriname bijzonder smal was. Al verwees hij in zijn publicaties de wantoestanden van slavernij naar het verleden, gepleegd door vroege kolonisten, als rechter sprak hij ook vonnissen uit over zeer recente misdaden die planters tegenover hun slaven begingen. Zijn collegarechter Lefroy hield hem bovendien in hun particuliere correspondentie en met zijn roman *Outalissi* een heldere spiegel voor.[91.] Ook de economische neergang van de kolonie zal Lammens niet ontgaan zijn.

In 1824 hield hij bij het Nut voor 't Algemeen een lezing waarin hij zich keerde tegen Nederlanders in het algemeen, en G.K. van Hogendorp in het bijzonder, die zich zonder er zelf geweest te zijn een mening aanmatigden over Suriname en met zulke ridicule ideeën aan kwamen zetten als het voorstel om bananen naar Europa te verhandelen. Tegenover Van Hogendorps constatering dat door de afschaffing van de slavenhandel de slaven stellig beter behandeld worden en minder snel zullen sterven, benadrukte Lammens opnieuw dat er in Suriname een verstandhouding tussen 'Blanken en Negers' bestond waar men in Nederland niet over kon oordelen. De meesters waren afhankelijk van de gewilligheid van hun slaven en moesten dus wel naar hen luisteren en hen goed behandelen. Maar Lammens eindigde dat verhaal met een oproep aan de absenteïstische plantage-eigenaren in Nederland om een zoon of ander familielid naar Suriname te sturen. Alleen dan, luidde zijn conclusie, kan de kolonie 'herleven'. En daarmee stelde hij positief wat hij in 1819 retorisch nog in negatieve zin had uitgeroepen: als het louter zou komen door de slechtheid van de meesters, dat er geen natuurlijke aanwas van slaven was in Suriname, waarom is en wordt er dan steeds zulk tuig vanuit Nederland naar de kolonie gestuurd?

Zonder hen van zich te vervreemden probeerde Lammens met dit soort toespraken over wederkerigheid tussen meester en slaaf waarschijnlijk de blanke toplaag van de kolonie mee te krijgen in een humaner beleid ten aanzien van hun slaven. Lefroy gaf hem met die strategie geen kans: '...altho' I think that your discourse does you great honor, and, if often repeated, may have some good effect upon a few individuals, yet, where there is not a free press, there are no adequate means of either exposing crime or instructing ignorante, so as to produce much impression upon the moral feeling or character of the community.'[92.] In Suriname bestond geen persvrijheid en op openlijke kritiek stond een onverbiddelijke sanctie: gouverneur-generaal De Veer kon in 1828 vertrekken na een slepend conflict vol verdachtmakingen wegens zijn optreden tegen illegale slaveninvoer;[93.] Lefroy moest dat jaar Suriname verlaten nadat hij in *Outalissi* ook

De Veer verdedigde;[94.] en twintig jaar later kon de Noorse hernhutter zendeling Otto Tank vertrekken na zijn ongezouten openlijke kritiek op de plantersmoraal. We komen hierop terug.

Gaspar van Breugel heeft de confrontatie al helemaal niet aangedurfd. Terug in Nederland koos hij een middenpositie waarin hij enerzijds Suriname verdedigde tegen de kritiek van de stuurlui aan wal, maar via de ingang van de zending anderzijds wel probeerde om bij te dragen aan verbetering van de levensomstandigheden van de slaven. Naarmate de discussie in Nederland langer duurde, en een volgende, radicalere generatie zich er mee ging bemoeien, schoof Van Breugel op naar een steeds behoudender positie. Daarmee verdedigde hij ook zijn eigen verleden als absenteïstische slavenhouder. Wat slavernij betreft ging het vanuit Nederland gezien niet om individuen, maar om een begrip. Van Breugel schreef dat in 1824 zelfs letterlijk zo op, in een aan Abraham de Veer gerichte merkwaardig vermanende brief over de gevaren van overhaaste emancipatie van slaven: 'Ne faites pas l'histoire des individus mais celle des hommes.'[95.] Dat uitgangspunt gaf hem (en velen met hem, waaronder het complete Nederlandse parlement) wellicht de zielenrust om emancipatie maar voortdurend uit te stellen, op te schuiven naar een onbepaalde toekomst.

Tijd en geld

Koning Willem I en de kleine kring van politici om hem heen die in die eerste decennia van het koninkrijk het buitenlandbeleid van Nederland bepaalden, zagen hun natie (of zichzelf) niet als een kolonisator die andere volken beschaving bracht 'om de beschaving'. Het contact met de niet-westerse wereld diende de Nederlandse economie (in eerste instantie vooral in handelstermen uitgedrukt) en versterking van de eigen politieke positie in Europa. Het koninkrijk was er niet op uit om aan niet-westerse volken 'cultuur' te brengen maar om in dergelijke samenlevingen een beschaving - een politieke en economische structuur - op te bouwen die aansloot bij de Nederlandse belangen en bij de economische inzichten over productiviteit en waardevermeerdering van de grond.[96.] Dwang, discipline en zelfs slavernij waren middelen die daarbij onmisbaar waren; het waren evenwel middelen waar degenen die eraan onderworpen werden zelf ook baat bij hadden. Het droeg bij aan hun ontwikkeling tot verantwoordelijke burgers die genegen zouden zijn om meer te produceren dan ze alleen voor hun eigen levensonderhoud nodig zouden hebben.

De Japanse maatschappij was in dat opzicht hoogontwikkeld, daarover waren de Europeanen het met elkaar eens. Al was ze qua ontwikkeling van techniek en wetenschappen deels van informatie uit Europa afhankelijk, die informatie werd ingepast in een Japans kader en een Japans arbeidsritme. Blomhoff bewaarde bij zijn Japanse papieren een opstel, vermoedelijk geschreven door de Japanse keizerlijke dokter Katsuragawa Hoken (bijgenaamd Willem Botanicus), waarin deze in het Nederlands zijn visie uitwerkt aangaande de voordelen van de moderne techniek in het maatschappelijk leven. Hij hangt dit op aan de zegeningen van het horloge. Aanvankelijk, stelt Botanicus, leek het horloge hem een stuk speelgoed toe, maar inmiddels beschouwde hij het als een onontbeerlijk

ding, dat iedereen - 'zonder onderscheid van mannen en vrouwen' - altijd bij zich zou moeten hebben. Allereerst is het nuttig voor de huishoudkunde. Het horloge helpt bij het op gezette tijden opstaan en slapen, eten, drinken, aan- en uitkleden. Het geeft aan wanneer de poort moet worden geopend en wanneer hij gesloten moet worden, wanneer men moet beginnen en uitscheiden met het werk, de deur uitgaan en weer thuiskomen. En bovendien, ook dit was onderdeel van de huishoudkunde, is een mooi horloge een genoegen om naar te kijken. Dan was het horloge nuttig voor de sterrenkunde, de zeevaart en de navigatie, de natuurkunde (zoals het meten van de afstanden door het tijdsverschil te meten tussen het zien van een lichtpijl en het horen van de knal) en weersvoorspellingen. En het horloge dient de geneeskunde bij het voelen van de pols om koorts te meten. Willem Botanicus eindigt dit opstel met een dankbetuiging voor de toelichting die Jan Cock Blomhoff hem schriftelijk had gegeven en vraagt hem of hij behalve deze opsomming nog meer nuttige toepassingen van het horloge zou weten.[97.]

De keizerlijke dokter - lijfarts van de shogun, expert in Japanse geneeskunst met ook een grote westerse kennis - gaf aldus het horloge een structurerende maatschappelijke rol. Hij koppelde de tijd aan discipline, aan scheiding van werk en vrije tijd, van openbare en privé-ruimte. Ook was het een instrument om groter inzicht te verkrijgen in natuurverschijnselen en biologische processen in het menselijk lichaam. Het horloge kon de ontwikkeling van de Japanse maatschappij op al deze gebieden beter laten lopen. De Japanners die met de Nederlanders contact hadden zagen het horloge waarschijnlijk als een wezenlijk Europees product, dat stond voor een bepaalde leefwijze. De rijke variatie aan horloges die blijkens de *Eisch van de keizer* besteld werden, de opmerking van Blomhoff over de bewondering die zijn horloge oogstte in Edo, de brief van oppertolk Araki Toyokichi (19-12-1826) waarin deze Blomhoff nog eens hartelijk bedankt voor alles en zegt dat hij hem door diens horloge altijd bij zich heeft, zijn daarvoor een aanwijzing. (**Ill. 3.6**) Misschien is de rol van het horloge in Japan wel te vergelijken met de rol die in Nederland de Javaanse kris ging spelen in de beeldvorming over de feodale Javaanse samenleving.[98.] **Ill. 4.16**)

Van Overmeer Fisscher heeft geprobeerd om 'Japan' in Nederland dichterbij te halen. Op zoek naar de overeenkomsten en verschillen stond hij in zijn boek over Japan vrij uitgebreid stil bij de Japanse tijdsindeling. Zowel Blomhoff als hijzelf hadden ook een Japanse klok mee naar Nederland genomen voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. Als toelichting bij deze klok schreef Fisscher dat ook in Japan een etmaal tweemaal twaalf uur duurde. Overdag sloeg ieder uur de klok, 'hetgeen voor de ingezetenen voldoende is om den dag te verdeelen, en den ambachtsman te waarschuwen, dat het tijd is om aan het werk te gaan, of daarvan te rusten'. Met zonsopgang en zonsondergang was het zes uur;[99.] het tijdstip van zes uur verschoof daardoor met de seizoenen. Japanse slingeruurwerken, die volgens Van Overmeer Fisscher zeker Europees van oorsprong waren, hadden dan ook een slinger die kon worden ingekort of verlengd, waardoor de klok als de dagen langer werden dan de nachten, overdag langzamer ging lopen en 's nachts wat sneller. Zo'n drie keer per maand werd aan de

gewichtjes geschoven. Waarna Fisschers betoog over de klok en de tijd, verankerd in de werkdag van een Japanse ambachtsman, overgaat op de weerlegging van de hiervoor besproken Europese misvattingen over het despotische karakter van de Japanse regeringsvorm.[100.]

Over dan naar Suriname, waar de Europese uren werden aangegeven op het torentje van Fort Zeelandia - volgens Gaspar van Breugel in 1823 de enige publieke klok van Paramaribo. Dat Van Breugel zijn slaven een horloge zou geven is ondenkbaar. De slaven kregen scheermesjes, kammen, een spiegel, vishaakjes, stoffen, naalden, garen en andere nuttige huishoudelijke voorwerpen, maar de tijd was niet van hen, ze droegen geen individuele verantwoordelijkheid voor hun tijdsbesteding. In de optiek van Van Breugel hadden ze zelfs geen tijdsbesef, wat hij onder meer illustreerde met het feit dat, toen zij mochten feesten, ze daarmee dag en nacht doorgingen. Ook zijn overtuiging, door velen gedeeld, dat zwarten en indianen het liefst de hele dag niets deden, betreft een vorm van ontbrekend tijdsbesef. Het impliceerde de afwezigheid van enige drang tot maatschappijontwikkeling. Zo ontstond, mede door de afwezigheid van geschreven bronnen, het hardnekkige idee dat deze mensen leefden zonder historisch besef, en zonder geschiedenis. Dit denkbeeld is door de Europeanen ervaren als een zeer groot verschil, dat hen legitimeerde tot initiatieven, tot het opwinden van de klok en het in beweging zetten van de geschiedenis in deze maatschappijen.[101.]

Zo liep de tijd in de negentiende eeuw wereldwijd bepaald nog niet synchroon. Niet alleen leefden mensen in verschillende 'tijdsbelevingen', of werden zo bekeken, ook praktisch werd tijd verschillend gemeten en verschillend gewaardeerd. Datzelfde gold voor geld. In de grote thema's van het vroege Nederlandse kolonialisme: productieve arbeid en slavernij, werd de overtuiging dat de Europese expansie gerechtvaardigd was onder meer geschraagd door de Europese waardering van tijd en geld. Rekenen met tijd en geld bood de mogelijkheid om op basis van economische redeneringen politiek beleid te maken en wereldwijd de klok gelijk te zetten. Niet vanwege het handelsbelang, maar op grond van overwegingen aangaande productieve arbeid raakten in Nederland slavernij en dwangarbeid op elkaar betrokken.[102.]

In 1818, toen de slavenhandel formeel nog maar net beëindigd was, voorzag Johannes van den Bosch voor Nederland vooral positieve effecten van deze afschaffing. Om het sterfteoverschot onder slaven in Suriname te keren, zouden de plantage-eigenaren genoodzaakt zijn om hun slaven beter te behandelen en de werkdruk die op hen rustte te verminderen. Daardoor zou hun arbeidsproductiviteit afnemen en de plantageproducten in Europa duurder worden. Tegelijk daarmee nam dan de waarde van de arbeid in dezelfde cultures in andere landen toe. Dat maakte het mogelijk om elders plantages op te zetten op basis van vrije arbeid.[103.] Van den Bosch noemde geen namen, maar het is duidelijk dat hij bij deze macro-economische theorie doelde op een economische wisselwerking tussen Nederland en zijn koloniale bezittingen in de Oost en de West.

Van Hogendorp trok deze redenering verder door[104.] en wees op de economisch onzinnige basis van de Surinaamse praktijk met absenteïstische plantage-

eigenaren. Hij stelde in dezen wat Van Breugel, druk in de weer om spullen in te kopen en te verzenden, en plussend op de cijfers om na te gaan waarom zijn familie geen cent aan de plantages overhield, aan den lijve ondervond: 'Suriname levert (...) slechts zijne vruchtbare grond en tropische luchtgestel aan den Nederlander, die met zijnen geld het werkvolk, de gereedschappen, de kleederen en tot al het benoodigde voor de gebouwen toe, derwaarts overzendt.' Dat was onproductief en leidde tot vreemde concurrentieverhoudingen met de vrije arbeid op Java waarvan zoveel verwacht was. Verhoging van de arbeidskosten in Suriname zou een stimulans kunnen geven aan vergroting van de exportlandbouw op Java.[105.] De redenering wekte in Suriname de woede van Lammens, die haar opvatte als een achterstelling van Suriname bij Nederlands-Indië. 'Hoe is het mogelijk, dat men zoo vooringenomen met andere Koloniën kan zijn, om zich zoo zeer tegen de welvaart van Suriname te verzetten![106.]

En zo werd, al hadden de slaven dan geen tijdsbesef, in het Nederlandse koloniale debat hun werkdruk - uitgedrukt in werktijd en productiviteit - een kapstok voor mondiaal denken over een economisch koloniaal beleid. Bij de combinatie van rekensommen en morele verschoning die zich daarbij voordoet, dient de situatie van de Nederlandse arbeider als ijkpunt. Volgens Van Lennep Coster werkte een Surinaamse slaaf zo'n tien uur per dag (volgens Van Breugel was dat zeven à acht uur), zes dagen per week. Verder was iedere slaaf (vrouwen komen in deze berekeningen niet voor) vrij om te vissen, te jagen, eigen groenten te verbouwen en vrienden op te zoeken, terwijl zijn kleding, voedsel en huisvesting verzekerd waren. Daarbij vergeleken hadden de arbeiders in Europa het dus een stuk moeilijker.[107.] Rond 1830 werd vanwege de tegenvallende resultaten van vrije arbeid op Java (en de hoge kosten van de Java-oorlog) deze tegenstelling tussen zorgeloze zwarte slaven voor wie wordt gezorgd en hardwerkende Europese vrije arbeiders die aan hun lot worden overgelaten, genuanceerd door toevoeging van een categorie van gedwongen arbeid door vrije boeren op Java. Gangmaker in deze discussie was opnieuw Johannes van den Bosch. Maar nu volgde Van Hogendorp hem niet meer. Hier, op het thema van gedwongen arbeid, scheidden zich de wegen en ontstond in Nederland een koloniale oppositie.[108.]

Van den Bosch rekende uit dat de gewone man in Europa weliswaar geacht werd onafhankelijk te zijn, maar dat de individuele werkbelasting er groter was dan waar ook ter wereld. In de West werkte slechts een op de drie Surinaamse slaven feitelijk in de productieve landbouw; omgerekend naar werktijden en voorzieningen werden de slaven daar gemiddeld voor hun arbeid beter beloond dan de meeste arbeiders in Nederland.[109.] In de Oost tenslotte, hoefde een Javaanse boer voor het directe levensonderhoud hooguit 120 dagen per jaar te werken, naast wat verplichte herendiensten. De rest van de tijd kon hij besteden aan andere activiteiten. Dat deed hij dan ook, want in de landbouw ontstond geen surplusproductie. Het economisch verkeer tussen Java en Nederland leek in niets op de lucratieve relatie tussen Engeland en India.

Van den Bosch was, met Van Hogendorp, van mening dat de slavernij op den duur moest eindigen en economisch niet te verdedigen was. Zijn rekensom

over de kosten van slavernij richtte zich hier echter niet tegen die slavernij, maar was een theoretische toepassing van de economische grondrenteleer van Adam Smith. Volgens Smith wordt de waarde van landgoederen bepaald door drie componenten: grond, natuurlijke producten en arbeid. De waarde van de grond stijgt naarmate de door de natuur voortgebrachte producten in verhouding een grotere bijdrage leveren aan de waarde van de arbeid.[110.] Van den Bosch dacht dit door naar de koloniale verhoudingen. Omdat de Javaanse boer weinig productieve arbeid leverde was het economisch verantwoord - en dus moreel niet verwerpelijk - hem te verplichten om een deel van zijn tijd en arbeid te besteden aan door de koloniale overheid vastgestelde exportcultures.[111.] De opbrengst van deze arbeid kwam aan Nederland, maar ook aan hemzelf ten goede. Door de keuze van gewassen (koffie, suiker, indigo, tabak voor de wereldmarkt in plaats van rijst voor de lokale markt) werd zijn arbeid meer waard, en dat was voor iedereen goed.[112.]

Het was deze redenering die ten grondslag lag aan de invoering van het cultuurstelsel op Java. Vergeten was de tevredenheid over het verlichte kolonialisme dat de Javaan zou hebben bevrijd van dwang. De economische theorieën over vrije arbeid en vrije handel golden niet langer deze mensen. Hun arbeid werd voor een deel gericht op gedwongen cultures, ze hadden zelf met deze afgedwongen producten geen toegang tot de Nederlandse markt. Dwang zou tot ver in de negentiende eeuw hun arbeid bepalen, en daarmee droeg het cultuurstelsel tevens bij aan het uitstel van de slavenemancipatie in Suriname. Qua argumentatie zat dat aan elkaar vast: wat voor de boeren op Java gold, ging ook op voor de slaven in Suriname. Van den Bosch stelde ronduit dat zonder dwang niemand zou werken. 'Ik meen te mogen aannemen dat de grondslag van allen arbeid, boven en behalve dien welken de onmiddellijke vervulling der dierlijke behoeften vordert, het gevolg is van dwang; dat die dwang dikwijls het meest op het bestaan van den arbeider drukt, waar hij het meest vrij schijnt te zijn, en dat waar zoodanig een dwang niet bestaat of ingevoerd kan worden, de mensch niet meer werkt als zijne dringende natuurbehoeften het volstrekt vorderen.'[113.] De 'wildeman' van Montesquieu, een vrij man die nooit slaaf of lijfeigene was geweest, werd nu gezien als een nietsnut die nodig aan het werk gezet diende te worden.[114.]

Het verband tussen de ellendige omstandigheden van de vrije arbeiders in Europa, de slaven in Suriname en de boeren op Java, dat ook in dit citaat over dwang weer naar voren komt, werd door Van den Bosch niet alleen op papier gestipuleerd maar ook in daden omgezet. Voor hij in 1827 naar Suriname ging om het bestuur te reorganiseren en vervolgens op Java het cultuurstelsel ontwikkelde, had hij deze principes in de praktijk gebracht in de kolonies van de Maatschappij van Weldadigheid. De drop outs in de steden werden 'terug' gestuurd naar het platteland, om via landbouw weer aansluiting te vinden bij de maatschappij en er via het boerenbedrijf zelfstandig te leren leven. De initiatiefnemers lieten zich in hun opvoedingsidealen aangaande de jeugd inspireren door moderne pedagogen als Pestalozzi, die vanuit de overtuiging dat 'de akker' een goede leerschool was, ontginningsarbeid, landbouw en onderwijs aan elkaar

verbond. De leerlingen werden gestimuleerd met aanmoediging in plaats van straffen. Maar buiten de schoolklas hadden de regenten van de Maatschappij van Weldadigheid niets tegen disciplinering door dwang. De armen waren, net als Javanen en slaven, onmondige kinderen die aan de hand geleid moesten worden en opgevoed tot 'gezellige, zedelijke, beschaafde wezens'.[115.]

Onder de donateurs van de Maatschappij van Weldadigheid vinden we, als gezegd (zie hoofdstuk 2), heel wat absenteïstische plantage-eigenaren en families met belangen in de Oost.[116.] Zij bevestigden met dit lidmaatschap de oprechtheid van het argument dat ze ter verdediging van slavernij in Suriname vaak aanvoerden: dat de slaven in Suriname beter af waren dan de armen in Europa. Vanuit dezelfde instelling waarmee ze in Nederland 'Surinaams landheer op afstand' waren, steunden ze vanuit hun grote huizen in de steden deze opvoeding van armen op het platteland, in de landbouw. De term landbouwkolonisatie werd op dezelfde wijze gebruikt inzake de ontginning van woeste gronden in Drenthe, als aangaande de Europese kolonisatie langs de rivieren van West-Afrika (Van den Bosch/Daendels) of in de binnenlanden van Java (Van Hogendorp).[117.] Economische ontwikkeling stond in die vroege jaren van de negentiende eeuw nog vooral in het licht van de landbouw en surplusproductie.

Toen de 24-jarige Robert Dale Owen - zoon van de katoenfabrikant en utopisch socialist Robert Owen - in 1824 naar Nederland kwam om de Maatschappij van Weldadigheid in Drenthe en de Evangelische broedergemeente in Zeist te bezoeken, was zijn vader al ver met de voorbereiding van de oprichting van een vrije landbouwkolonie in New Harmony (Noord-Amerika). De Owens waren quakers, en als zodanig ook principiële tegenstanders van slavernij. Vanuit hun streven naar economisch gezonde coöperatieve samenlevingsvormen waren ze zeer geïnteresseerd in de overwegingen en aanpak van de Maatschappij van Weldadigheid. Robert Dale Owen zag de landbouwkolonies echter met gemengde gevoelens aan. 'The General seems to have very unlimited power,' schreef hij over Johannes van den Bosch, maar ook: 'He seems to be quite alive to the necessity of beginning to improve the wretched condition of the lower classes and of their children *physically* before any moral or mental improvement can be effected.' Dat laatste sprak hem aan. Voor hun eigen kolonisatieplannen was Owen, de quaker-opvattingen over vrije arbeid volgend, echter wars van de tucht en discipline die de landbouwkolonies van de Maatschappij van Weldadigheid kenmerkten.[118.]

Vanuit geheel tegengestelde opvattingen behoorde in Nederland Isaac da Costa tot de verklaarde tegenstanders van de Maatschappij van Weldadigheid. Hem ging het niet om de dwang en tucht als zodanig; tegen de 'roede' was niets, en Pestalozzi's principes leidden in zijn optiek slechts tot eigenwaan. Da Costa (die ook Owens propaganda voor 'een godsdienst van liefde zonder geloof' iets verschrikkelijks vond) had vooral bezwaar tegen de hoogmoed die sprak uit dit particulier initiatief ter bestrijding van de armoede. En van belang is hier, dat hij die argumentatie doortrok naar de kwestie van slavernij.[119.] In *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823) plaatst Da Costa zijn kritiek op de Maatschappij van Weldadigheid en alle mogelijke andere 'Algemeene' verenigingen, als hoogmoedige

(en goddeloze) weldadigheid tegenover de vroegere nederige klooster- en naastenliefde. De afschaffing van de slavernij (een streven waar in 1823 in Nederland in concreto geen sprake van was) noemt hij vervolgens net zo'n uiting van 'die hersenschimmige menschlijke wijsheid, die de Almacht wil vooruitloopen' als het idee de armoede te kunnen uitroeien via de Maatschappij van Weldadigheid. De mensen moesten niet zelf ingrijpen in de Godgegeven maatschappelijke orde. 'Neen! zoo op het nageslacht van Cham nog de vloek rust van den gehoonden Aartsvader, ook aan dien vloek heeft Gods oneindige barmhartigheid een zegen ter verzachting gehecht; en de Neger, wien de door Hem bepaalde orde aan den naar lichaam en ziel verre boven hem verheven blanken heeft dienstbaar gemaakt, geniet daartegen eene veiligheid, een welvaart in zijnen staat, die een oneindig getal vrijën in den hunnen vaak ontbeert.'[120.]

En zo kwam ook de boze Da Costa weer uit op de vergelijking tussen slaven en de armen in Nederland. Waar de absenteïstische plantage-eigenaren van het 'Hodges-patriciaat' uit hun verdediging van slavernij als voorlopig de beste waarborg voor ontwikkeling der slaven de consequentie lieten voortvloeien om de Maatschappij van Weldadigheid te steunen, aangezien ze de armoede en stuurloosheid van de armen in Nederland een slecht ding vonden, liet Da Costa hen daar niet mee wegkomen. Hij stelde dat ze feitelijk onverschillig waren, bezig om aanzien en eer te verkrijgen, geld te verzamelen om de eigen driften en begeerlijkheden ruim baan te geven, kortom: 'Laat ons eten ende drinken, want morgen sterven wij.' En met die typering zat hij eigenlijk niet eens zover af van de weinig lovende omschrijving van het Nederlandse culturele klimaat door de 'verlichte' Conrad Malte-Brun dat in hoofdstuk 2 werd aangehaald, noch bij Lefroys kritiek op de liederlijke plantersmoraal. Vanuit Suriname diende Van Heeckeren hen, als voorzitter van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, van repliek door te wijzen op Nederlands beschavingbrengende rol ten opzichte van armen en onmondigen.[121.]

Gelijkheid

De menselijke soort

Deze discussie over despotisme en vrijheid roept de vraag op hoe de generatie van Blomhoff en Van Breugel nadacht over de vraag van de gelijkheid van mensen. Ook dit thema, dat een gelijktijdige vertaling kreeg in de koloniale praktijk, sloot aan bij de ideeënvorming van de achttiendeeeuwse Verlichting. Gelijkheid was een principiële morele, juridische en ook religieuze vraag. In de achttiende eeuw werd het ook een medisch-biologische kwestie: wat zijn de verschillen tussen mensen, waar komen die verschillen vandaan, van wie stammen de verschillende volken af, hoe werkt de mens. De successen die in de eerste helft van de negentiende eeuw op medisch gebied werden geboekt, hingen samen met een toegenomen kennis over de werking van het menselijk lichaam.

In 1842 bekritiseert de landbouwkundige M.D. Teenstra een in Suriname

gangbare racistische variant op het denken over stadia van ontwikkeling, volgens welke de blanken de hoogsten zijn in rang en orde, de indianen in de natuurstaat leven, de kleurlingen ertussenin zitten en negers, oftewel het Ethiopische ras, redeloze schepsels zijn, die op zijn best op de laagste trap van de mensheid staan, of de hoogste rang zijn van het apengeslacht. Teenstra steekt zijn afkeer voor dergelijke theorieën niet onder stoelen of banken.[122.] Dat ze, in de jaren dat ook Gaspar van Breugel in de kolonie was, in Suriname de ronde deden, laat zien dat het denken over stadia van ontwikkeling en over Europa's rol in de wereld in de vroege negentiende eeuw door sommigen ook in een expliciet racistisch kader geplaatst werd. Zo'n racistisch kader was echter niet op voorhand gegeven. In de wetenschappelijke discussies van de achttiende eeuw kwam vast te staan dat de mens, Linnaeus' classificatieschema in de *Systema naturae* (1735) volgend, slechts één soort kent. De onderlinge verschillen van mensen zijn groot, ten gevolge van klimaat, levenswijze en vermenging, vatte Conrad Malte-Brun na de eeuwwisseling deze wetenschappelijke bevindingen samen. Maar alle mensen behoren tot die ene soort, die onderverdeeld kan worden in vijf variëteiten.[123.]

Malte-Brun baseerde zich op de Duitse arts J.F. Blumenbach, wiens *Grondbeginselen der natuurkunde van den mensch* uit 1786, in 1791 in het Nederlands uitkwam, in 1802 gevolgd door het *Hand-boek der natuurlijke historie of natuurgeschiedenis.*[124.] Dit laatste werk schreef Blumenbach al in 1779 en de Latijnse versie was in 1802 aan de zesde druk toe. Ook in Nederland gold Blumenbach als een autoriteit. (Zijn colleges in Göttingen werden in 1799-1800 ook gevolgd door A.R. Falck en (de latere gouverneur-generaal van Nederlands-Indië) Van der Capellen.)[125.] De Nederlandse vertaling van Blumenbachs werk had echter even op zich laten wachten, schreven de vertalers, vanwege de opdracht om de juiste Nederlandse woorden te vinden voor de Linnaeus-classificatie met zijn Rangen, Orden, Geslachten, Soorten en Verscheidenheden. Welnu, de mens hoort volgens Blumenbach tot de 'Zoogende Dieren, Orde Bimanus, Geslacht Homo - de Mensch, Zoort (species) *H. sapiens* - De met reden begaafde Mensch'. Deze mens kan worden onderverdeeld in vijf rassen: het Kaukasische, Mongoolse, Ethiopische, Amerikaanse en Maleise ras. Waarna hij vervolgt: 'Alle die fabelachtige beuzelingen, waarmede de menschen de natuur-geschiedenis van hun eigen geslacht bezoedeld hebben, hier op te halen, zoude thans de moeite niet meer waardig zijn.' Om vervolgens toch enkele fabels over mensensoorten te noemen en te weerleggen.[126.]

Blumenbach ontwikkelde zijn classificatieschema in discussie met onder anderen Petrus Camper. Deze Nederlandse arts concentreerde zich op de anatomie van mensen en orang-oetangs. Hij ontwikkelde een systeem van schedelmetingen ter berekening van de verschillen in 'gezichtshoek' van Aziatische, Ethiopische en Kaukasische typen onderling en van de mens vergeleken met apen. De verschillen in de verhoudingen van de opgemeten schedels (Ethiopiërs circa 70° Kaukasiërs circa 80°) relateerde hij aan een Grieks ideaaltype dat hij soms zelfs expliciet 'Apollo' noemde. Diens gezichtshoek was 90° tot 100°.[127.] (**Ill. 5.5**)

Camper begon dit vergelijkend onderzoek met de bedoeling om richtlijnen te ontwikkelen voor de beeldende kunst. Ook voor hem stond, net als voor Blu-

menbach, wetenschappelijk vast, dat de verschillen tussen mensen relatief zijn, en niet absoluut. En vooral bestreed hij de misvatting dat negers een tussenvorm zouden zijn tussen de orang-oetangs en de mens. Er is één mensheid, onderstreepte Camper, de mens is geschapen door God en stamt af van Adam, van wie het niet uitmaakt of hij blank was of zwart.[128.] Blumenbach werkte dit uitgangspunt medisch verder uit. Van ongeboren vrucht tot oude man, stelt hij, doorloopt de mens verschillende trappen van het leven, waarbij de worstelaarsstaat het hoogste toppunt van volmaaktheid van de werking van het lichaam vertegenwoordigt. Ieder mens, van welke variëteit ook, heeft zijn eigen gezondheid, te onderscheiden in: bloedrijk (*sanguineem*), galachtig (*cholericum*), zwartgallig (*melancholicum*) en slijmachtig (*phlegmaticum*). Ieder mens kent vier soorten verrichtingen: levensverrichtingen, dierlijke werkingen, natuurlijke verrichtingen en voorttelingsverrichtingen. Zang hoort bij de mens, naast spraak, zozeer, 'dat er bijkans geen volk, hoe woest ook, in wezen zij, aan het welk het zingen niet eigen is'. Dit laatste werd geïllustreerd met voorbeelden van de Papoeas, Aethiopiërs, Groenlanders, inwoners van Canada, Californië, Kamtsjatka, etc.[129.]

Blumenbach koos net als Montesquieu, Turgot of Adam Smith een wereldwijd perspectief en lichtte zijn beweringen toe met voorbeelden van tal van volken, discussiërend in de traditie van Hippocrates en met gebruikmaking van de bekende reisbeschrijvingen. Zijn ontwikkelingsperspectief had echter expliciet betrekking op de ontwikkeling van een mens binnen een enkel mensenleven. De menselijke soort, waar ook op de wereldbol, verkeert onderling niet in verschillende stadia van ontwikkeling. Er bestaan geen absolute verschillen tussen de vijf verschillende variëteiten van de mens. Hij laat zien dat, bijvoorbeeld, globaal gesproken de kleur van de ogen tussen verschillende volken verschillen. 'Doch alle deze bijzondere verscheidenheden van koleur niet minder dan de overige, waarmede het eene mensch van het andere, en het eene Volk van het andere schijnt te verschillen, vloeijen zodaanig als het ware onder elkanderen tezaamen, en gaan zo onder elkanderen over, de eene in de andere, dat het naauwelijks nodig is te zeggen, dat zij geene andere dan willekeurige verdeelingen en classen uitmaaken.'[130.]

Zo ging dit wetenschappelijk raamwerk, gerelateerd aan Linnaeus, uit van gelijkheid, en verwoordde vandaaruit het verschil. Het was het inzicht in de gelijkheid die de wetenschap grote impulsen gaf. Het was het onderzoek van het verschil dat bijdroeg aan het denkbeeld van de Europese superioriteit. Waar over dat verschil verder werd getheoretiseerd, kwam de Kaukasische mens, de Europeaan (de Griek), naar voren als norm. Omdat het vraagstuk bovendien over de oorsprong van de menselijke soort ging, raakte het christendom onvermijdelijk in deze discussie betrokken. Martinus Stuart, remonstrants predikant en oudheidkundige, verbond het uitgangspunt dat alle mensen tot dezelfde soort behoren aan het christelijke gelijkheidsdenken en maakte dat tot hoofdmotief voor zijn overzichtswerk in zes delen *De mensch zooals hij voorkomt in den bekenden aardbol, afgebeeld door J. Kuijper.* Hij prees Campers absolute onderscheid tussen apen en mensen. Over de vraag of alle mensen afstammen van Adam en Eva liet hij zich niet expliciet uit; maar de verschillen tussen mensen schreef hij geheel

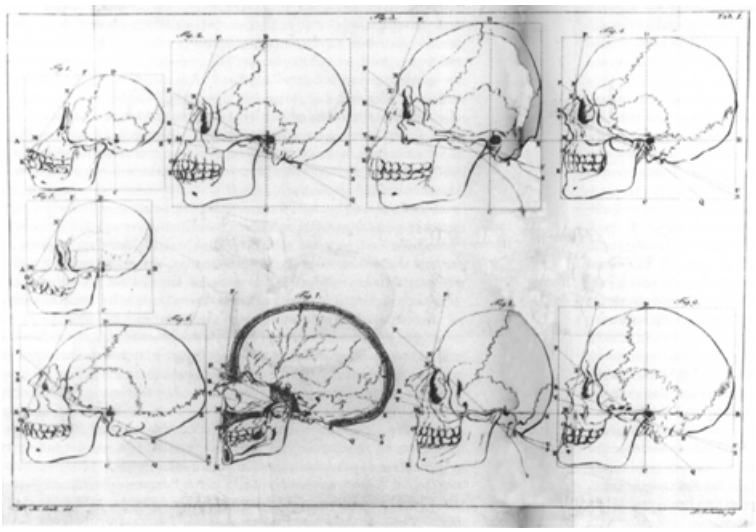

Ill. 5.5 Projectie: het wetenschappelijk perspectief
Deze tabel met negen schedelmetingen laat zien hoe volgens Petrus Camper de zogeheten gezichtshoek van verschillende menstypen en een orang-oetang bepaald moet worden. De tabel is afkomstig uit het medisch-antropologisch proefschrift van W.L. Crull uit 1810, waarin hij de discussie tussen Camper en Blumenbach en het verdere verloop van de discussie over de gezichtshoek besprak. De gezichtshoek is hoek FME; bij figuur 4, de *elegans specimen hominis Europaei* is deze hoek 80x. Crull baseerde zich op de wetenschappelijke literatuur, alsmede op de schedelcollectie in het 'Museum' van zijn hoogleraar Mulder, en het 'Museum Camper' (Crull 1810; Bork-Feltkamp 1838, p. 19-21). Martinus Stuart (1802, p. 13-15) vatte de gezichtshoek-discussie vooral op als nuttig voor de schone kunsten, 'het welk toch hoofdzakelijk vervuld wordt, door de voorstelling van den Mensch in onderscheiden stand, bedrijf, verblijf en zeden, en alzoo eenen schat van kundigheden vordert (...) wier gemis aan de schoonste kunstgewrochten het stempel der waarheid onthoudt, zonder hetwelk zij den onkundigen misleiden, den kundigen stuiten'.

toe aan externe omstandigheden zoals klimaat, voedsel en gewoonten.[131.] Het historisch kader waarin werd gedacht werd sterk bepaald door de Bijbel, met een geschiedenis van de wereld die terugging tot zo'n 5000 jaar voor Christus en met, na de zondvloed, de drie zonen van Noach - Sem, Cham en Japhet - als de grondleggers van de verschillende volken op aarde. Sir William Jones plaatste in India zijn linguïstisch onderzoek naar de Indo-Europese talen bijvoorbeeld expliciet in deze 'Mozaïsche' etnologie.[132.] Volgens de Nederlandse natuurfilosoof J.E. Doornik was de mens echter veel ouder dan Adam (Adam was de eerste landbouwer), en op verschillende momenten op verschillende plekken van de aarde ontstaan. 'Als Dier werd hij geboren van de Natuur, als Mensch gaf de mensch zichzelven het aanwezen.'[133.] Het zijn redeneringen waarin oplossingen worden gezocht voor tegenstellingen tussen het geloof en de wetenschap, vanuit een overtuiging dat mensen in principe gelijk zijn.

De theorie werd echter, zoals het citaat van Teenstra hierboven al aangaf, naarmate de eeuw vorderde ook in een richting doorgetrokken waarin aan de Kaukasische (Europese) mens een hogere graad van ontwikkeling werd toegekend dan aan andere mensen.[134.] Uit een dagboekaantekening van Beets valt af te leiden tot welke gewrongen constructies dat kon leiden. Beets citeerde Isaac da Costa in een huiskamerlezing in 1836 getiteld 'Over de oorsprong der Hollandsche taal'. Da Costa had er hoog opgegeven over de 'teelkracht' van de Hollandse taal en haar geschiktheid tot alle uitdrukkingen van wetenschappelijke aard. Daarbij gaf hij als voorbeeld de exactheid van het brede spectrum aan termen in het Nederlands met betrekking tot het zeewezen en de waterstaat.[135.] Da Costa plaatste dit in een vergelijkend kader, waarbij hij, aldus Beets, een enkele keer een rechtstreekse 'godsdienstige wenk' plaatste. "t Was bijvoorbeeld als hij van het Caucasische menschenras en zijn talen sprak. Bij hen, zeide hij, vond men eene beschaafde en rijke spraak, bij hen ook het ideaal van menschelijke schoonheid, bij hen ook een godsdienst wijzer dan eenige andere; maar die wijsheid die ons God doet kennen in zijne betrekking op de menschelijkheid, misten zij, misten de Ariërs, misten alle goïmvolkeren, want zij moest van God gegeven, geopenbaard worden.' God gaf haar echter niet aan de Ariërs, niet aan de wijzen, niet aan de schonen der aarde, maar aan een gering en dwaas volk, 'dat ze aan zou nemen in afhankelijkheid en onderworpenheid'.[136.] Zo tobde de kort daarvoor tot het orthodoxe christendom bekeerde Da Costa over het probleem van de openbaring, de joden, het christendom en de superioriteit van het Kaukasische ras.

Ook de vrijzinnige Gaspar van Breugel moest, vanuit zijn betrokkenheid bij de slavernij in Suriname, iets met dit probleem. Hij postuleerde de principiële gelijkheid van mensen en verwierp in zijn *Dagverhaal* (1842) de door Da Costa nog aangehangen theorie van de vloek van Cham. De verschillen tussen mensen hingen voor hem vooral samen met verschillen in ontwikkeling. Voorin het eigen exemplaar van het *Dagverhaal* dat hij in 1873 schonk aan het Koloniaal Museum in Haarlem schreef hij met pen: 'Geen volk, geen Stam is door zijne geaardheid tot slavernij veroordeeld; de vatbaarheid voor beschaving is verschillend, maar van natuur zijn allen tot de vrijheid gerechtigd.' Waarop hij laat volgen: 'La civilisation revêt les traits de l'homme d'une dignité, d'une noblesse,

d'une charme singuliers; elle adoucit la peau, rend la physionomie expressive, le nez saillant, illumine le regard, embellit le corps, et communique à tout être une élégance, une finesse, un éclat extraordinaires.' Het is de waarneming van een welvarende stedeling die noties uit het natuurrecht verbindt aan maatschappelijke ontwikkeling.

Outalissi

Gaspar van Breugel werkte dit filosofisch uitgangspunt - dat alle mensen tot vrijheid gerechtigd zijn, maar niet allen gelijkelijk vatbaar voor beschaving - in sterk esthetische termen uit. Misschien heeft hij wat van de foto's gezien, die aan het einde van zijn leven gemaakt werden van de verschillende menstypen in het kader van antropobiologisch onderzoek. Met zijn exposé over gezichtsvorm en lichaamsbouw bouwt hij in elk geval (al dan niet bewust) voort op het onderzoek van Petrus Camper. Het is opmerkelijk hoe dicht principiële godsdienstige en esthetische argumenten in de discussie over de slavernij bij elkaar liggen. Dat geldt de voorstanders, maar ook de tegenstanders van slavernij.

Als voorbeeld hiervan moge de al vaak genoemde roman van Christopher Edward Lefroy dienen: *Outalissi. A tale of Dutch Guiana.* Deze kwam in 1826 in Engeland uit en lijkt in Nederland zo goed als ongelezen te zijn gebleven.[137.] Ook Gaspar van Breugel laat zich er nergens op betrappen dat hij het boek gelezen heeft. Maar hij zal er niet omheen kunnen in dit hoofdstuk, waar we proberen te begrijpen waarom hij vond dat slaven eerst opgevoed moesten worden tot christenen voor ze vrijverklaard konden worden. Hij ging immers naar Suriname in de periode dat Chris Lefroy daar als rechter van het gemengd gerechtshof ter wering van de slavenhandel werkte en maakte er het plantageleven in al zijn extremiteiten mee; hij verkeerde op goede voet met Lefroys directe collega Lammens en was, blijkens zijn eigen aantekeningen, op de hoogte van de illegale invoer van slaven. Ook in zijn *Dagverhaal* uit 1842 verhoudt Gaspar van Breugel zich zo duidelijk tot de thematiek van *Outalissi* dat wij het boek hier zullen verbinden aan zijn biografie.

Met *Outalissi* klaagt Lefroy het Surinaamse stelsel van slavernij aan en stelt de hypocrisie van de kant van de planters over de bekering van slaven tot het christendom ter discussie.[138.] De roman gaat over een jonge Nederlandse officier uit een Oranjegezind milieu, Edward Bentinck, die in 1820 in Suriname aankomt en gestationeerd wordt in een fort vlakbij de oceaan (mogelijk Commewijne). Daar ontmoet hij de losbandige planter Mr. Cotton, wiens vrouw van ellende is gestorven. De planter woont met zijn vrome dochter Matilda en jonge zoontje Charles, directeur Hogshead, de blank-officier en zijn slaven op zijn plantage. Edward Bentinck komt er geregeld op bezoek en sluit vriendschap met de jonge vrouw. Tijdens een wandeling zien de twee hoe een groot aantal slaven illegaal aan land wordt gebracht. Een Afrikaan ontsnapt en wordt met veel geweld weer gepakt. Dit is Outalissi, een vorst, die in Afrika met valse beloften in de val was gelokt.

De losgeslagen planter, bevriend met kapitein Légère van het slavenschip, is een van de afnemers van deze illegaal ingevoerde slaven. Hij koopt ook Outa-

lissi. Zijn dochter, die met alle slaven vriendelijk omgaat, vindt deze slavenhandel volkomen onchristelijk. Ze praat veel met Outalissi. Ook de hernhutter zendeling Mr. Schwartz, die van Mr. Cotton toestemming heeft om - op verzoek van de dochter - elke zondag te preken voor de slaven, heeft met Outalissi contact. Maar deze 'stoic of the woods' wijst het christelijke geloof af, op grond van zijn ervaringen met christenen. Omdat een van de (Engelse) soldaten van het illegale slavenschip de hardhandige achtervolging van Outalissi bij de ontscheping echt te ver vond gaan, besluit deze ondertussen om het hele verhaal aan Edward Bentinck te vertellen: hoe de slaven in Afrika gevangengenomen zijn door hun dorp in de fik te steken, hoe ze onderweg behandeld werden, dat velen stierven of wegens ruimtegebrek overboord gegooid werden, etc.[139.] Bentinck (na een gewetensconflict vanwege zijn vriendschap met de plantersfamilie en zijn beroepsplicht) brengt vervolgens rapport uit aan zijn superieuren in Paramaribo en aan het gemengd gerechtshof. Die moeten op grond van deze aanklacht actie ondernemen: de planter en de kapitein van het slavenschip worden gearresteerd. Maar ook Bentinck wordt naar de stad teruggeroepen. Hem wordt duidelijk te verstaan gegeven dat hij zich voortaan met zulke zaken niet meer moet bemoeien. De illegale import van slaven wordt nu eenmaal oogluikend toegestaan.

Terwijl de dochter haar gearresteerde vader naar Paramaribo volgt, blijft het zoontje achter met een huisslavin die hem verzorgt. Outalissi redt het zoontje een keer uit de klauwen van een tijger. Directeur Hogshead verkracht en vermoordt echter de slavin en stuurt Outalissi naar het fort, om wegens opstandigheid gestraft te worden op de Spaanse bok. Outalissi laat zich niet zwepen en ontsnapt. Hij neemt wraak op alles en iedereen door een opstand voor te bereiden. Op plantage mislukt die opstand echter door het sussende optreden van de hernhutter zendeling. Wel wordt brand gesticht in Paramaribo, waar Mr. Cotton, ziek en zwak, in de gevangenis zit. Tijdens de brand dreigt dochter Matilda door het vuur ingesloten te worden. Twee keer wordt ze gered: eerst door Bentinck, dan, als het vuur weer oprukt, door Outalissi. Outalissi wordt gearresteerd, evenals Mr. Schwartz, de hernhutter zendeling. Schwartz weigert te getuigen tegen Outalissi. Beiden worden berecht wegens samenzwering en het aanzetten tot opstand. De hernhutter wordt gevierendeeld; Outalissi wordt in plaats daarvan genadiglijk geëxecuteerd, op voorspraak van de planter die begint in te zien dat Outalissi een goed mens is. De planter wordt bekeerd tot het ware geloof en sterft in het gevang in vrede; Edward Bentinck en Matilda Cotton trouwen nadat ze de stervende vader beloofd hebben dat ze de plantage verder zullen beheren, de slaven zullen bekeren tot het christendom en (overeenkomstig de moderne opvoedkundige principes van Pestalozzi) via positieve prikkels in plaats van straf zullen opvoeden tot vrije arbeiders.

Aldus componeerde Lefroy zijn verhaal rond drie waargebeurde zaken die het leven in Paramaribo diepgaand hadden geraakt: de grote stadsbrand in 1821;[140.] de slavenopstand in het naburige Demerary in 1823 die bloedig werd neergeslagen, waarna de gearresteerde opstandelingen en de Engelse methodistische dominee Smith werden geëxecuteerd;[141.] en tenslotte de politieke moeilijkheden van gouverneur Abraham de Veer aangaande de vervolging van betrokke-

nen bij het illegale slavenschip *Légère* in 1824-1827.[142.] Met deze verwijzing naar de broeierige actualiteit en de beschrijving van excessen, gaat *Outalissi* over de (door Montesquieu gepostuleerde) morele verwording van een maatschappij die op slavernij is gebaseerd.[143.] De invoelbare wraak van Outalissi die de stad in brand steekt, zal Lefroys Nederlandse lezers het meest hebben geschokt. Het bracht minister van Koloniën Elout tot een radicale afwijzing van Lefroy.[144.]

Tegenover de morele verwording van een slavenhoudersmaatschappij stelt Lefroy de nobele eenvoud van getergde Afrikanen, de scepsis van de afzijdige indianen en de machteloosheid van deugdzame christenen.[145.] Alle karakters zijn buitengemeen stereotiep: de nobele slaaf, de vrome hernhutter, de lichtzinnige maar niet ìn-slechte planter, de menslievende dochter, het onnozele kind, de toegewijde huisslavin, de ridderlijke militair, de wrede directeur, de sceptische indiaan, de partijdige rechter etc. Waar Van Breugel er juist voor had gewaarschuwd om niet uit te gaan van individuele mensen maar van de mensheid in het algemeen, gaf Lefroy deze (op zich stereotiep voorgestelde) 'mensheid' individuele gevoelens en motieven. Voor Outalissi zelf richtte de schrijver een standbeeld in woorden op, en hier ligt de verbinding met de in de vorige paragraaf aangevoerde discussie over gelijkheid, uiterlijk en beschaving.

De gevangen Outalissi wordt ongekleed voor de gouverneur gebracht, en poseert daar als een Grieks beeld. Zijn hele verschijning is een kritiek op de vadsige Hollander die hem onderdrukt: 'a fine study he presented for an artist as he stood before him, his left leg advanced a little like that of a soldier standing at ease; (...)[146.]; so that every impulse of risibility, even to the eye of a European unaccustomed to the naked exposure of the human person, was overborne by the imposing dignity of the combined expression, and you felt that artificial clothing would have been as ridiculous, and as much misplaced upon Outalissi, as upon the statue of the Apollo Belvidere.'[147.] Zo stelde Lefroy Outalissi gelijk aan de beroemde Griekse god, wiens profiel voor Camper ideaaltypisch was geweest voor de menselijke soort.

Outalissi-Apollo is een krachtig tegenbeeld voor het Engelse beeldmerk van de anti-slavernijbeweging van de geketende slaaf die geknield, de geboeide armen met gevouwen handen opgeheven vraagt: 'Am I not a man and a brother?' Met die leuze werd aan het eind van de achttiende eeuw rechtstreeks een beroep gedaan op de wetenschappelijk vastgestelde gelijkheid van alle mensen. We zien de geketende slaaf, smekend voor Christus, ook op het schilderij Christus Consolator van Ary Scheffer uit 1837. (**Ill. 3.3**) C.E. Lefroy lijkt, met de schets van Outalissi als Apollo Belvedere, deze geknielde geketende smekende zwarte van de anti-slavernijbeweging te hebben willen ontketenen en rechtop zetten. Zijn antwoord op de in Europa gangbare lofzang op de perfecte Kaukasische mens, is een lofzang op Outalissi, de Afrikaanse koningszoon die tot Surinaamse slaaf was gemaakt.[148.] We zagen eerder dat ook Gaspar van Breugel de geknielde geketende slaaf overeind had gezet op de titelpagina van zijn *Dagverhaal.* Hij verving echter het wetenschappelijke gelijkheidsprincipe door een christelijke gelijkheid voor God, in het hiernamaals. En vanwege de wederzijdse band tussen meester en slaaf liet hij iedere verwijzing naar de slavenkettingen op de zolder van het

plantershuis achterwege.

In dit licht bezien is Lefroys lofzang op Outalissi die naakt, ongeketend en onverschrokken voor zijn rechter verschijnt, niet louter een typische uiting van de Romantiek, waarbij de nobele wilde tegenover de decadente Europeaan wordt gesteld. Ze bevat in de context van de Surinaams-Europese betrekkingen van 1828 tevens een uiterst politiek beeld - letterlijk een beeld, opgetrokken uit woorden - een moment in de betekenisstrijd om de woorden mens, broer, kind, slaaf en meester. De nobele zwarte vorst en andere stereotiepe romanfiguren in dit zeer programmatische boek, geven aan deze betekenisstrijd uiting. 'Indeed it has no pretension to talent or literary merit of any sort,' schreef Lefroy, 'or any other merits indeed, besides these of truth and honesty. The Romance in fact was a merely vehicle for the purpose of conveying some reflections of great importance to the minds of my own countrymen and the British public.'[149.] In 1852 zal Harriett Beecher Stowe in *Uncle Tom's Cabin* een vergelijkbare opzet volgen. Waar Lefroy de rol van de kerk en het geloof echter ter discussie stelt, staat het abolitionistische gelijkheidsdenken dan al geheel in een christelijk kader. Het christendom is de belangrijkste morele kracht tegenover de uitwassen van slavernij; een morele kracht die van de slaven, van Oom Tom zelf uitgaat. Dit christelijk doorleefde lijden van Oom Tom zal weerklank vinden bij een vele malen groter publiek dan Outalissi's wraak.

De nadruk op Outalissi als gelijke en moreel de meerdere van zijn blanke onderdrukkers, werd door Lefroy ondertussen wel degelijk óók in een christelijk kader getrokken. Theologische debatten en introspecties over de inhoud van het christendom en wat een individuele gelovige (zondaar) eraan ontleent, lopen als een rode draad door het boek. Alle betrokkenen zijn zich de tegenstelling tussen christendom en slavernij zeer wel bewust. Zo zegt de planter tijdens een van de copieuze diners op plantage tegen de zendeling: '...to expect you to teach Christianity without impairing our security, is to expect you to light a candle in a magazine of powder or gas without danger of explosion.'[150.] Nog afgezien van alle hypocrisie bij het niet-vervolgen van illegale slavenimport en de wrede behandeling van slaven, acht Lefroy het onmenselijke strafsysteem, de seksuele uitbuiting van vrouwen en het feit dat slaven niet mogen trouwen en dus in zonde moeten leven, als wezenlijk strijdig met iedere christelijke moraal. Als slaven werkelijk overgaan tot het christendom - en, wordt de schrijver niet moe om te herhalen, 'if Christianity is true' - dan moeten ze hun respect voor hun meester wel verliezen, wegens diens onchristelijke levenswandel.

In een van de gedichten die Lefroy in het verhaal heeft ingevlochten brengt hij onder woorden hoe weinig het christendom slaven te bieden heeft.[151.] Het gedicht wordt in de roman in een keer neergepend door een vertwijfelde Bentinck, die het lot tot zich door laat dringen van ene Quashee Sambo (doopnaam John Christian February), over wie hij bij de planter had gehoord. Quashee, een christen, had de garantie gekregen dat hij door zijn eigenaar bij testament zou worden vrijverklaard. IJverig en celibatair spaart de slaaf geld om, na zijn eigen vrijverklaring, zijn geliefde te kunnen vrijkopen. Eenmaal vrij zullen ze mogen trouwen, en dan willen ze naar Afrika gaan om hun familie te bekeren tot het

chistendom. Als de meester overlijdt, blijkt er echter niets op papier te staan. Quashee geeft het op, en pleegt zelfmoord. Uit 'Quashees klacht', waarin Lefroy zelf spreekt over vele tongen, moet blijken dat bekering onder slavernij een te hoge prijs vraagt. De zwarte onvrije christen moet immers in dit leven van ieder genot, van iedere mogelijkheid tot geluk afzien zonder vooruitzicht op een beter bestaan op aarde, zonder de mogelijkheid tot verzet (*your kindness has undone me*), zonder hoop. (*...You've wronged me, Christian, well you know / That nature's joys you've banished, / And all your promises in woe, / And doubt, and death have vanish'd...*) Het gedicht eindigt dan ook met de oproep af te zien van verdere bekeringen, opdat onoplosbare gewetensconflicten niet nog meer slachtoffers zouden maken.[152.]

Met deze lokalisering van het christelijke geloof in het innerlijk, met Quashees litanie over de worsteling met zelfbeheersing en de innerlijke dialoog die het christendom van iedere gelovige, ongeacht diens positie, eist, gaf Lefroy uiting aan een typisch negentiende-eeuwse individualistische geloofsovertuiging.[153.] Daarvan uitgaande maakte hij duidelijk dat de bekering van slaven als methode van hervorming van slavernij een letterlijk doodlopende weg was (een ware christen die slaaf was bleef geen keus tussen verzet of zelfmoord, 'to resist or to suicide').[154.] Maar weinig Nederlanders waren dat rond 1826 met hem eens. Integendeel, twee jaar later werd (bij reglement) godsdienstig onderwijs aan slaven omhelsd als dé oplossing van het probleem. Gaspar van Breugel wijdde er in 1834 een speciale brochure aan, getiteld: *Aansporing ter bevordering van het godsdienstig onderwijs der slaven en kleurlingen op plantaadjen, bijzonder gericht aan eigenaren van plantaadjen in de kolonie Suriname, en aan andere weldenkende Christenen* (zie hoofdstuk 6).

Het medisch gelijk

Terwijl de antropobiologische wetenschap de zekerheid verschafte dat alle mensen gelijk waren, waarop de vraag opkwam of Europeanen dan toch niet verder ontwikkeld waren dan anderen, ontwikkelde de westerse medische wetenschap inzichten die wereldwijd doorwerkten, voor elk menstype. Botanicus' lofzang op het nut van een horloge bij het voelen van de pols verwijst naar die ontwikkeling, die hem als Japanse arts bijzonder interesseerde. Het voelen van de pols roept het beeld op van een individuele arts bij een enkele patiënt. In de verhalen van de reizigers komen individuele zieken voor, maar dat zijn ze meestal zelf. Jacques van Breugel bijvoorbeeld, met zijn slechte linkeroog, op grond waarvan hij vervroegd met pensioen wilde, had echt pech dat hij in Tripoli ziek was geworden. Trachoom en andere oogziekten kwamen in Tripoli bijzonder veel voor, maar Europeanen ontsprongen de dans meestal. Benjamin vermoedde dat ze beter tegen het klimaat konden. Waarschijnlijker is dat ze vanwege hun rijkere levensstijl en eetgewoontes in elk geval geen gevaar liepen voor voedseldeficiëntieziekten.[155.] De meeste berichten die de reizigers mee naar huis brachten gingen echter over grootschalig om zich heen grijpende ziekten, die ze hadden waargenomen en waaraan ze zelf waren ontkomen. Wie daar niet in slaagde, zoals Jan Eliza van Breugel die cholera kreeg, kwam niet meer thuis.

Blomhoff maakte in 1821 een cholera-epidemie mee in Nagasaki en omstreken. Een van de Rangakusha (de Japanse westerse wetenschappers, mogelijk de arts Mima Junzoo met wie Blomhoff ook na zijn vertrek uit Japan contact hield) gaf een korte beschrijving van de ziekte genaamd *kozori* - 'op staande voet sterven'. Meestal begon de ziekte met verkoudheid, verwisseling van hitte en koude, een hoge pols zonder zweet; na twee dagen volgde sterke buikloop, tot het eten onverteerd weer gelost werd, zwakke pols, koude handen en voeten, steken in de zij, braken, een dorst die niet te lessen is en 'dan sterft hij al woelende'. De Japanse arts concludeerde: 'Men zou uit de bovengemelde toevallen wel kunnen besluiten, als dat de oorzaak van deze regeerende ziekte de kwade luchtgesteltheid zij.'

In de marge van dit stuk waren, waarschijnlijk door Blomhoff, vragen gesteld: hoe zag het lichaam van de zieke eruit na zijn dood; welk geneesmiddel werd toegediend? Het antwoord volgde als postscriptum. Zolang de buikloop nog niet was begonnen waren mensen nog te genezen, maar in een verder stadium overleefde slechts een enkeling. 'De chineesche dockters maaken van 't zweedtrijpende middel gebruik.' De informatie over het lichaam van de lijder beperkte zich tot de tong die, in het begin wit beslagen, na verloop van tijd steeds geler werd.[156.] Het document is een fraaie getuigenis van het zoeken naar oorzaken en het onderzoeken van het verloop van deze gevreesde ziekte vanuit zowel een Japans-Chinese als een westerse geneeskundige praktijk.[157.]

Cholera is van Aziatische oorsprong, maar in de vroege negentiende eeuw had de ziekte zich over de hele wereld verspreid.[158.] In hetzelfde jaar dat ze huishield in Nagasaki en omstreken woedde een epidemie op Java. Ze begon in Semarang en zou met ups en downs tot 1824 aanhouden.[159.] De vraag hoe het lichaam van een overleden patiënt er uitzag werd op Java vanuit de westerse medische praktijk op een andere wijze benaderd dan in Japan. In het dertiende deel van de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap* (1832) werden tekeningen gepubliceerd van de hersenen van een aan cholera overleden jonge sterke man acht uur na zijn dood; van zijn maag en een der bovenste kronkelingen van de dunne darm. De tekeningen maakten deel uit van wetenschappelijke artikelen van twee aan het koloniale leger verbonden artsen. Een van de artsen, H. Schiller, chirurgijn-majoor bij de marine, had zich tijdens de epidemie van 1821-1824 intensief met de ziekte beziggehouden. Het was tijdens die epidemie dat Jan Eliza van Breugel was gestorven.[160.]

Strenge quarantainemaatregelen vormden eigenlijk de enige oplossing voor een cholera-epidemie; ze moest uitwoeden ten koste van veel doden. Toen in 1831 in Suriname een cholera-epidemie uitbrak werden zeer strenge quarantainemaatregelen van kracht voor binnenkomende schepen (met de doodstraf in geval van ontduiking ter kwader trouw). Deze bleven gelden toen in 1832 in Europa een cholera-epidemie woedde.[161.] Op Java vertoonde de cholera zich na 1824 enige tijd slechts nog sporadisch. De kansen voor Europeanen om er anderszins ziek te worden bleven echter erg groot. De 14.420 Europeanen die er in het leger zaten of tussen 1824 en 1827 uit Europa in de Oost arriveerden, werden in vier jaar samen 66.000 keer ziek; 4866 militairen stierven door ziekten

als malaria en dysenterie.[162.]

Net als cholera was ook de pest uiterst gevaarlijk en de westerlingen wisten wat deze beide ziekten betreft dat besmetting mede via het voedsel kon gebeuren (over de rol van ratten had men nog geen idee). Jacques van Breugel maakte het twee keer mee. De eerste keer, in 1833, lijkt het uitbreken van de gecombineerde pest- en cholera-epidemie nauw samengehangen te hebben met de burgeroorlog in Tripoli. De stad werd belegerd, de mensen leefden dicht op elkaar (zoals de 800 vluchtelingen in het Nederlandse consulaat) er heerste schaarste en de stad zal ernstig zijn vervuild. In 1837 weet de consul het uitbreken van de ziekten onder meer aan de verwaarlozing van quarantainemaatregelen door de lokale autoriteiten. Toen hij in februari 1837 de stad ontvluchtte waren er in drie maanden 30.000 mensen gestorven, onder hen de gijzelaars in de kerkers van het kasteel, bewoners van de sérail, en zelfs personeel van het Engelse consulaat. 'La peste continue..,' schreef zijn opvolger aan de Nederlandse ambassadeur in Constantinopel, en hij constateerde dat de fatalistische bevolking weinig deed om besmetting te voorkomen maar met ware heldenmoed haar zieken verzorgde. In maart 1838 pas kon hij melden dat de pest over was.[163.]

De houding van islamieten ten opzichte van ziekte werd fatalistisch genoemd, en dat sloot aan bij de veel geuite opvatting dat zij 'dweepziek' waren. Daartegenover stond de 'rationele' houding van de Europese reizigers en koloniale bestuurders, die, evenzeer onwetend over de oorzaken van de epidemieën, naar medische oplossingen en preventie zochten: in persoonlijk gedrag en in overheidsbeleid. Een van de ziekten waarmee de medische wetenschap succes boekte, was de pokken. Van Overmeer Fisscher noemde deze in Japan (met mazelen) de gevaarlijkste ziekte,[164.] en volgens Blomhoff had voor de Japanners de god Inari, of de Vos, hier van alles mee te maken. De Vos kon mensen betoveren en hield van pokken. Als een kind pokken had zwierf de Vos om hem heen om 'eenige van des kinds pokken magtig te worden als wanneer het kind onvermijdelijk sterft'. Ouders waakten dus dag en nacht bij hun zieke kind. Het eren van de Vos was een van de vormen van preventie.[165.]

Toen in 1822 twee schepen vanuit Batavia bij Decima aankwamen, vernam Blomhoff dat er twee medicijnkisten meegestuurd waren: eentje voor de factorij Decima en de andere voor de rijksgroten van Nagasaki. Ieder schip bracht bovendien 'een blikgecacheteerd Busje inhoudende koepokstof en lancetten en een houten doosje waarin mede koepokstof gepakt is'. Meegestuurd was eveneens een traktaat van dr J. Bowier, inspecteur van de koepokvaccinatie in Nederlands-Indië.[166.] Het bewust besmetten van kinderen met levend pokkenweefsel afkomstig van een zieke (variolatie) gebeurde in Europa sinds het begin van de achttiende eeuw, en daarvoor al in Azië. In Nederland werd deze variolatie vanaf het midden van de achttiende eeuw toegepast. De Engelsman Edward Jenner experimenteerde vanaf 1776 met koepokvaccinatie en publiceerde zijn resultaten in 1798. Sindsdien werd deze praktijk overal overgenomen. In Nederland begon men in 1799 met vaccineren.[167.] De Engelsen zetten ook overzeese programma's op. In Suriname gebeurde dit voor het eerst in 1801, door dr Walther Cadell, aanvankelijk met weinig resultaat. Ook onder sir Bonham werden de pogingen in

Suriname voortgezet.[168.] Raffles zette op Java een groot vaccinatieprogramma op. Toen de Nederlanders daar het koloniaal bestuur weer overnamen werd een inspecteur voor de koepokinenting aangesteld. De eerste was C.L. Blume, vanaf 1821 was dat dr J. Bowier, de man die de koepokstof naar Japan stuurde. Het vaccinatieprogramma werd opgezet met hulp van inlandse vaccinateurs, die veelal 'Mahomettaanse Priesters' waren. Langs die weg boekte men redelijk snel succes, en na 1850 kwamen pokken op Java nauwelijks meer voor.[169.]

Blomhoff droeg de koepokstof op Decima over aan de artsen in Nagasaki, mogelijk aan Mima Junzoo. Toen hij in 1823 terugkeerde naar Nederland vroeg deze Blomhoff in zijn afscheidsbrief om meer te sturen. Hij beloofde in de 'beste' westerse wetenschappelijke traditie: 'indien de vaksinatie bij ons wel gelukt, dan zal ik een werkje publiceeren met uwedele naam.'[170.] Pas aan het eind van de jaren vijftig zou in Japan een redelijk werkend vaccin ontwikkeld worden.[171.] In Tripoli was het, volgens Jacques van Breugel, de Portugese consul Dickson (een Schot, scheepsarts van beroep), die in de loop van de jaren twintig het koepokvaccin introduceerde en daarmee bijdroeg aan het terugdringen van deze tot dan altijd aanwezige ziekte. Perk betitelde hem om die reden als 'weldoener'.[172.] Ook aan Von Siebold in Japan is het woord koepokvaccin verbonden geraakt, als betrof het een daad van grote wijsheid en inzicht. Maar dit beeld in de literatuur gaat voorbij aan de context waarin Von Siebold werkte.

Zoals Katsuragawa Hoken (Botanicus) Titsingh, Doeff en Blomhoff hielp, zo heeft Junzoo Von Siebold geholpen: door mee te denken over het soort gegevens dat voor het Westen van belang was, door materiaal te verzamelen en te classificeren volgens Linnaeus' *Systema naturae.* Junzoo legde zich dienaangaande onder meer toe op het aandragen van materiaal over de Japanse plantenwereld, op grond waarvan Von Siebold de *Flora Japonica* zou schrijven.[173.] Het toont hoezeer deze Japanse geleerden gespitst waren op het in de Japanse context uitwerken van wat hen nuttige Europese kennis toeleek. En het koepokvaccin behoorde daar zeker toe. Maar ook de westerse medische en biologische kennis was in die vroege negentiende eeuw nog uiterst gefragmenteerd. Inari, de Vos die pokken stal, het voorbeschikte, boze geesten, of een slechte luchtgesteldheid bestonden overal als veroorzakers voor ziekte naast elkaar; medici, geestelijken en medicijnmannen werkten samen om ziekten te bestrijden en wezen in de vroege negentiende eeuw elkaars benadering niet op voorhand af. Dat was het geval buiten Europa, maar ook in Europa zelf. In Nederland werkten universitair opgeleide artsen en volksgenezers naast elkaar en werd pas vanaf het midden van de negentiende eeuw de professionalisering van de medische praktijk ten koste van de volksgeneeskunst doorgezet.[174.] Juist de introductie van het koepokvaccin is daarvan een voorbeeld. Zonder lokale medische structuren, zonder vertrouwen ook van religieuze en medische autoriteiten, viel er niets te experimenteren.

Met het koepokvaccin veroverde een Europese gezegende uitvinding Europa en de rest van de wereld.[175.] In het verlengde daarvan ontstond in het Westen het beeld van de superiorieit van zijn medisch wetenschapppelijk kunnen; de westerse artsen kwamen als weldoeners van 'de mensheid' op een voetstuk te staan en de westerse medische wetenschap is wel als een van de belangrijkste instru-

menten genoemd van de westerse expansie.[176.] Een voorbeeld wil ik, aan het eind van dit hoofdstuk over westerse denkbeelden, geven van de wijze waarop de medische wetenschap verbonden werd aan de legitimatie van de eigen koloniale macht; hoe medische vooruitgang en territoriale expansie aan elkaar gelijkgesteld konden worden.

Toen prins Dipanegara in 1830, na vijf jaar oorlog, door kolonel Cleerens werd overgehaald tot onderhandelingen, was hij moe. De Stuers beschrijft hoe Cleerens en Dipanegara te paard naar het regentschap Minoreh in Kedu reisden, in afwachting van de komst van luitenant-generaal De Kock. Uit de beschrijving wordt duidelijk (al dan niet waar gebeurd) dat de prins zich feitelijk al had overgegeven. 'Naardien de vermoeijenissen van de reis zijne krachten hadden uitgeput, verzocht en bekwam hij Europeesche geneesmiddelen. (...) Wij halen deze daadzaak aan, omdat de Javanen in het algemeen eenen grooten afkeer hebben van de middelen, welke hun door onze artsen wordt aangeboden; hetzij uit vrees, hetzij uit wantrouwen, maar liever laten zij zich met de ellendige artsenijen van hunne *doekons* of zogenaamde geneesheeren, dooden dan tot het besluit te komen van zich door onze officieren van gezondheid te laten genezen.'[177.]

Dipanegara, die had geweigerd zich Europees te kleden, die tegen de Nederlanders uitsluitend Javaans sprak en weigerde om hun platte markt-Maleis te verstaan, gaf zich dus over aan westerse medicijnen, nog voor zijn uit oogpunt van krijgstactieken dubieuze gevangenneming tijdens de onderhandelingen. Daarmee gaf hij zijn nederlaag in feite al toe. Maar met deze extreme tegenstelling tussen genezing door een westers arts danwel een zekere dood door de ellendige artsenij van een *dukun* overschreeuwde De Stuers beslist zichzelf, gezien de hierboven gegeven sterftecijfers ten gevolge van ziekte onder de Nederlandse soldaten. Dan was Gaspar van Breugel met zijn grote vertrouwen in de medische kennis van zwarten en indianen in Suriname misschien toch reëler, al dient die geschiedenis vooral zijn bleke imago als avonturier.[178.]

De wereld als standenmaatschappij

De belangrijke thema's uit de Verlichting die hier de revue zijn gepasseerd aan de hand van de overzeese ervaringen van reizigers als Blomhoff en Van Breugel, waren in Nederland onder koning Willem I actueel met het oog op de ontwikkeling van het eigen staatsbestel. Hun bevindingen betreffende goed bestuur versus despotisme, vrijheid en dwang, gelijkheid en verschil, leverden inzichten op waarmee men ook een scherper beeld kreeg van de ontwikkelingen in de eigen samenleving.

Beelden en tegenbeelden; dat was uiteraard - dat is tot nu toe - een voortdurende spiegeldans. Het begrip van de negentiende-eeuwse reizigers voor de situatie overzee was immers niet onbevangen, maar werd mede bepaald door wat men tevoren over die niet-westerse maatschappij had meegekregen. Voor Jan Cock Blomhoff stond het naleven van de tradities in het handelscontact met

Japan vast als een goed op zich; op die tradities studeerde hij en hij droeg ze over als voorwaarde voor dat handelscontact. Gaspar van Breugel uitte expliciet zijn verbazing dat Suriname niet direct leek op wat hij verwacht had en liep zich vervolgens het vuur uit de sloffen om de zaak in ontwikkeling te krijgen; Jan Eliza trad in het voetspoor van zijn VOC-oom maar ging nu direct bestuur vestigen op Java; Jacques van Breugel realiseerde zich aan het begin van zijn militaire loopbaan al dat morele argumenten keihard werden ingezet in (handels)politieke conflicten, deed daar vervolgens zelf van harte aan mee en ging erin geloven. Zo ontwikkelden onze reizigers met hun denkbeelden over bestuur, vrijheid en gelijkheid in de niet-westerse samenleving ook normen voor de eigen maatschappij en gingen daar thuis èn overzee mee aan de slag. Men was er zeker van dat Nederland overzee een rol te spelen had die verder ging dan een uitgebouwd handelscontact. In die zekerheid werden ze gesterkt door de antropobiologische en medische ontwikkelingen.

Een overwegend 'Nederlands' gegeven waartoe onze hoofdpersonen zich in hun verhalen over de overzeese samenleving verhouden, is het beeld van de armen in Nederland die het economisch moeilijk hebben en aan hun lot overgelaten worden. Tegenover die sociale ontreddering wordt het beeld opgeroepen van het Japanse despotisme, waarin de ongelijkheid aan ieder zekerheid verschaft; ook de slavernij met, bij goede arbeidsverhoudingen, het gedeelde belang van meester en slaaf, staat tegenover deze nieuwe Nederlandse armoede. De ongerustheid daarover werd misschien mede ingegeven door het feit dat - met de afschaffing van de gilden ten tijde van de Bataafse Republiek - het ambacht niet langer was beschermd. Ook het besef van de teloorgang van de standenmaatschappij speelde wellicht mee. In de praktijk van het bestuur viel deze ontwikkeling nog wel mee, maar de opkomst van de burgerij en de vermindering van de macht van de elite waren beslist aan de orde. De keerzijde van de discussie over de zorg voor de armen in de nieuwe Nederlandse natie, was de ondergang van het regentenpatriciaat als stand.[179.]

Het despotisme van Japan werd echter wellicht ook zo genuanceerd beoordeeld omdat in het verkeer met Japan zorgvuldig iedere godsdienstige confrontatie werd vermeden. De 'scheiding van kerk en handel' was tot het uiterste doorgevoerd, over de rol van godsdienst in de Japanse samenleving wist men maar bar weinig en hoefde men ook niets te weten. In het (handels)contact met het Ottomaanse rijk, daarentegen, was sprake van een extreem vijandige interpretatie van de islam en de invloed van deze godsdienst op het staatsbestel. De politieke conflicten binnen dat rijk en met Europa, die alles te maken hadden met het diplomatieke evenwicht in Europa, werden geplaatst in een tegenstelling tussen islam en christendom, Oost en West; ook al wist de politiek wel beter.

Hoewel het uitgangspunt dat kerk en staat gescheiden dienen te zijn - met daaraan verbonden de opvatting dat het geloof een individuele zaak is - in de staatsinrichting nog maar kort was doorgevoerd, lijkt het bij de bestuurlijke elite in Nederland vrijwel meteen na 1815 gemeengoed te zijn geworden. En daarmee werd het - met alle onzekerheid die het nieuwe bestel opriep - ook gezien als een essentieel verschil tussen het Westen en het Ottomaanse rijk. Het is vanuit

diezelfde opvatting over de scheiding van kerk en staat, gepaard aan een beschavingsdenken dat sterk de nadruk legt op innerlijke overtuiging, dat besloten werd om slaven in het christendom te onderwijzen als voorbereiding op hun emancipatie. De overheid had, volgens de regels van het spel, met die beschavingsstrategie in principe geen bemoeienis en liet haar gaarne over aan de slavenhoudersstand. Deze accepteerde en verdedigde de fundamentele ongelijkheid tussen blanken en slaven vanuit het moderne standsbesef, met een beroep op verschil in innerlijke ontwikkeling, in beschaving - en in arbeidsdiscipline.

De invoering van dwang in de landbouw op Java in 1830, hoewel bestreden door de liberalen binnen de kleine kring van koloniale deskundigen in de politiek, droeg bij aan de bestendiging van deze acceptatie van de Surinaamse slavernij in Nederland. En het stelsel van gedwongen cultures bleek te werken: de ontwikkelingen op Java, begonnen in het jaar dat het industriële België zich van het maritieme Nederland afsplitste, bezorgden het trage proces van de Noord-Nederlandse industrialisatie een forse impuls. Voor de Twentse textielindustrie en de verwerkingsindustrieën in Leiden en Haarlem werd via het monopolie van de Nederlandse Handel Maatschappij op Java een grote afzetmarkt geopend voor katoenen stoffen. De Nederlandse Maatschappij van Weldadigheid verliet de eenzijdige focus op de landbouw en stuurde de armen tevens de fabriek in.[180.]

Om te verklaren waarom in Engeland de slavernij zo vroeg werd afgeschaft (1833) en in Nederland zo laat (1863) is wel gewezen op het verschillende tijdstip van industrialisatie, en daarmee van de vorming van een industrieproletariaat.[181.] Engeland liep daarbij op Nederland ver vooruit. Toen daar een stedelijke onderklasse ontstond van armen die uit de landbouw kwamen en geen ambacht beheersten, sloot dat aan bij de vraag naar een proletariaat dat, niet aan grond gebonden, vrij beschikbaar was voor fabrieksarbeid door heel Engeland, en dat bovendien als consument meetelde. Met de vorming van dit zelfstandige industrieproletariaat ontstonden opvattingen over het belang en de zedelijke waarde van vrije arbeid, die ook op slavenarbeid betrokken werden. En zo werd in 1834, in hetzelfde jaar dat de restrictieve New Poor Law werd aangenomen die de armen rigoreus de fabrieken in joeg, door Engeland de slavernij in haar kolonies in de West afgeschaft, ook al was dat strikt economisch geredeneerd misschien niet voordelig. De afschaffing van de slavernij was afgedwongen door een sterk religieus geïnspireerde massabeweging, waarin de nieuwe moraal van vrije arbeid door zelfstandige arbeiders die ook een rol spelen op de markt, zeker ook meeklonk.[182.]

In Nederland kwamen al die factoren op een andere manier bij elkaar. De oplossing van het armenvraagstuk werd in eerste instantie gezocht in de landbouw en in werkhuizen in de stad.[183.] Industrie was er in de vroege negentiende eeuw nog maar weinig. Niet de machine, maar de bijenkorf, engelen met vleugels en de stedenmaagd waren er een symbool voor de economie. Ze prijken op de oorkonden en medailles die in 1825 op de Handelstentoonstelling in Haarlem werden uitgereikt, toen men nog negerlinnen naar Suriname stuurde en (in het jaar dat de Java-oorlog uitbrak) druk experimenteerde met de juiste motieven om

de Javanen tot Nederlandse katoenen stoffen te verleiden. Koffie, thee, suiker en tabak werden er vooral genuttigd door een bovenlaag van de samenleving, die bovendien de eigen rijkdom deels aan de productie daarvan ontleende.

Dat delen van het voormalige regentenpatriciaat, wier rijkdom voor een belangrijk deel gebaseerd was op overzeese betrekkingen, nog zo lang hun stempel konden blijven zetten op de vroegnegentiende-eeuwse standenmaatschappij, hing samen met het politieke en economische belang van die overzeese betrekkingen voor de natie. Voor koning Willem I waren ze onmisbaar om binnen Europa zwaarder mee te tellen dan louter als bufferstaat ten opzichte van Frankrijk. Dat werd ingezien door politici als Van Hogendorp en Johannes van den Bosch en schiep in eerste instantie consensus. Dat het daarbij niet om een imaginaire plek in de wereldpolitiek ging - niet louter om een zelfbeeld maar om een praktijk - bewijst het hier besproken gewapende optreden: in 1816 tegen Algiers, in het begin van de jaren twintig tegen Palembang, van 1825 tot 1830 op Java. Er werd gevochten en er vielen vele doden. Tegen die achtergrond schipperden de natiebouwers met de idealen van de Verlichting.

Eindnoten:

1. *Rapport der Hoofdcommissie* 1825, p. 8-12; Da Costa 1823 (uitgave 1968), p. 177.
2. Van Lennep Coster 1836-1, p. 115.
3. Volgens de Nederlandse koloniale bestuurder H.W. Muntinghe. Hij voegde eraan toe dat dat ook in maatschappelijke zin juist en voordelig was, want daarmee nam hun kracht toe om zelfs zwaarder lasten te torsen dan tevoren. Muntinghe, geciteerd in Spengler 1863, p. 121.
4. Boek XI:II Verscheidene betrekkingen welke men aan het woord vrijheid geeft en boek XI:III Wat de vrijheid zij? *De geest der wetten* 1e deel 3e stuk 1784, p. 451 en 455.
5. *De geest der wetten.* Amsterdam (Willem Holtrop) 1783-1787. De vertaler, mr Dirk Hoola van Nooten (raad in de vroedschap en oud-schepen van Schoonhoven), baseerde zich op de editie van 1763. Hij vertaalde ook het bij die Franse editie uitgebrachte commentaar van een onbekende, en voegde zelf commentaar toe in voetnoten. Eerder verscheen een Nederlandse vertaling *De aart der wetten,* Amsteldam (Jan Kok), 1771-1773 in vier delen.
6. 'Springveer' is hier Hoola van Nootens vertaling voor *esprit.*
7. Montesquieu, *De geest der wetten* 2e deel 2e stuk (1785), p. 262. Boek XIX:IV. In het Frans: 'Plusieurs choses gouvernent les hommes, le climat, la religion, les lois, les maximes du gouvernement, les exemples des choses passées, les moeurs, les manières, d'où il se forme un esprit général qui en résulte. A mesure que, dans chaque nation, une de ces causes agit avec plus de force, les autres lui cèdent d'autant. La nature et le climat dominent presque seul sur les sauvages; les manières gouvernent les Chinois; les lois tyrannisent le Japon; les moeurs donnaient autrefois le ton dans Lacédémone; les maximes du gouvernement et les moeurs anciennes le donnaient dans Rome.'
8. Stuurman 1995, p. 64 en 169; Meek 1976; refererend aan Turgots *On Universal history* en *On political geography* en aan Adam Smith, *The wealth of nations* en zijn vroegere colleges in Glasgow.
9. Burke in een brief aan William Roberton, geciteerd in Meek 1976, p. 173.
10. Meek 1976, p. 34.
11. *De geest der wetten,* vertaald door Hoola van Nooten (1783-1787), 1e deel 1e helft 1785, p. 187.
12. Anderson (1991, p. 69) over 'the luminaries of the Enlightenment, Vico, Montesquieu, Voltaire, and Rousseau, who increasingly exploited a 'real' non-Europe for a barrage of subversive writings

directed against current European social and political institutions. In effect, it became possible to think of Europe as only ene among many civilizations, and not necessarily the Chosen or the best.' Ik stel hier dus dat dit argument ook een vervolg heeft: dat de beelden die tijdens de Verlichting - in de discussie over het Westen - over de niet-westerse wereld ontwikkeld waren, in de vroege negentiende eeuw impliciet uitgangspunt vormden voor de discussie over en wetenschappelijke onderbouwing van expansie. In dezen ben ik het niet eens met de oorzaak-gevolgredenering van Van Gulik c.s. (1980, p. 11-12) die, in een typering van de collecties van het Rijksmuseum van Volkenkunde in Leiden op grond van het werk van de Franse Verlichting stelt: 'ethnological observations became a mirror for man even before ethnology became a science.'
Vergelijk ook Said 1993, p. 58, en p. 240. Said plaatst het begin van de 'Age of Empire' aan het eind van de achttiende eeuw, toen 'a coherent, fully mobilized system of ideas' was ontwikkeld, waarbinnen kolonialisme een plaats had. Hij behandelt de filosofen en schrijvers uit de Franse Verlichting (Diderot, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Bernardin de St. Pierre, Abbé Raynal) in verband met hun standpunten over kolonialisme en slavernij. In *Orientalism* gaat Said ook in op de bijdrage van de filosofen aan de classificatie van mensen: de wildeman, de Europeaan, de Aziaat etc. (1978, p. 119 e.v.). Zie hoofdstuk 6.

13. Venturi (1963, p. 137) citeert Anquetil-Duperron: 'Men étonnement a été extrême à la vue du portrait que les voyageurs font des peuples de l'Asie, portrait tantôt de fantaisie, tantôt d'interêt ou de prévention...' Dat heeft onder meer betrekking op François Bernier, vertaald in 1891 als *Travels in the Mogul Empire AD 1656-1668.* In de daarin opgenomen 'Letter to M. Colbert' (p. 200-238) beschrijft Bernier het politieke systeem in Hindustan, de macht van de Mogul en vormen van delegatie van macht, het leger (en de Europese invloeden daarin), de regeling aangaande grondbezit (de afwezigheid van rechten op de grond leidt tot verwaarlozing van de productieve landbouw), de slechte toestand van de handel en van de steden, van kunsten en wetenschappen en de gebrekkige wetten die allen voortvloeien uit dit ontbreken van eigendomsrecht op de grond. Bernier maakt in dezen een vergelijking met Frankrijk, waar de vorst niet de enige eigenaar is van de grond en de maatschappij zich dus kan ontwikkelen.
14. Venturi 1963, p. 138. A.H. Anquetil-Duperron, *Législation orientale.* Amsterdam 1778; gedrukte uitgave van een manuscript uit 1776. A.H. Anquetil-Duperron (1731-1805) was een van de eerste Franse oriëntalisten; hij vertaalde de *Avesta* (1759) en *Upanishads* (1786). Said 1991, p. 77: 'For the first time, the Orient was revealed to Europe in the materiality of its tests, languages and civilizations. Also for the first time, Asia acquired a precise intellectual and historical dimension with which to butress the myths of its geographic distance and vastness.'
15. Hoola van Nooten (Montesquieu 1784, 1e deel 2e stuk, p. 230-233) verwijst naar J.P. Brissot de Warville, *Théorie des lois criminelles,* naar Linguet, en naar A.H. Anquetil-Duperron, *Oosterse wetgeeving.* Daarmee bedoelt hij het in 1778 in Amsterdam verschenen werk: *Législation orientale, ouvrage dans lequel, en montrant quels sont en Turquie, en Perse et dans l'Indoustan, les principes fondamentaux du gouvernement.* De ondertitels van de delen zijn duidelijk polemische verwijzingen naar Montesquieu. Hoola van Nooten refereert hier nauwkeurig aan in zijn voetnoot.
Overigens noemde Montesquieu in Boek XII:XXIX wel het bestaan van burgerwetten die 'in 'n despotieke regeeringsvorm eenig genot van vrijheid konden doen hebben'. 'Het is nodig, dat men daar eenig gewijd boek hebbe, 't welk ten rigtsnoer strekt', waarna hij de *Alkoran* van de Arabieren noemt, de boeken van *Zoroaster* bij de *Persiaanen,* de *Vedam* bij de *Indiaanen* en de *classische* boeken bij de *Chineesen.* 'Het Godgewijde boek vervult dan het gebrek der burgerwetten, en beteugelt de willekeurigheid.' (1e deel 3e stuk, p. 625.) Montesquieu overleed in 1755 en heeft van Anquetil-Duperrons werk geen kennis kunnen nemen.
16. Latijn was vaak nog de wetenschappelijke schrijftaal. Zo verscheen het blad *Orientalia* in 1840 in het Latijn. In het voorwoord werd aangekondigd dat bijdragen bij voorkeur in die taal gesteld dienden te zijn, maar dat Frans, Duits, Engels en Italiaans ook was toegestaan. *Orientalia* vol. 1, 1840.
Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren 1822, p. 83-122.
17. Titsingh (1745-1812) is wel gekarakteriseerd als 'de personificatie van een brug tussen de Europese Verlichting en de kortstondige Japanse periode van verlichting' aan het eind van de achttiende eeuw. (Citaat van Frank Lequin, in Bethlehem 1993, p. 105.) Hij onderhield ook een correspondentie met sir William Jones en met opperrechter sir Robert Chambers. Jones schreef Titsingh eens het te betreuren dat hij zich vooral richtte op het Bataviaasch Genootschap, in plaats van op de Royal Asiatic Society. Zie ook Boxer 1968, p. 135 e.v., p. 150.

18. Ellen 1976; Ottespeer 1989.
19. *De geest der wetten* VI:XIII; 1e deel 2e stuk (1784), p. 270-273.
20. Hij vond dan ook dat Japan 'wezentlijk geen Europeaanen in principes van beschaving iets hoeft toe te geven'. Rijksmuseum oud archief 774, brief aan Van de Kasteele 21-11-1822.
21. Van Overmeer Fisscher 1833, p. 58-59.
22. Al had hij misschien Anquetil-Duperron wel gelezen: 'Wie heeft niet genoeg aan de eerste bladzijden van de Zendavesta en de Puranas?' vroeg hij retorisch. Hij vond Titsinghs getuigenis nietszeggend en hij vroeg zich af waarom men iets zou schrijven over de Japanse kosmogonie, als je weet dat dat aldus begint: 'Tusschen Hemel en Aarde was iets dat naar twee elkander sluitende bladen van de bamboes geleek. Het zwol, botte uit en bracht voort de goden: Koeni-taka-tatje-no-mikotto, Koeni-tosa-tsoetsi-no-mikotto, Togo-koeni-no-mikotto, enz. enz.' Zijn commentaar op het manuscript van Titsingh is gericht aan Martinus Stuart, secretaris van de derde klasse van het Koninklijk Instituut, d.d. 8-5-1812. ARA-II, Falck, 2.21.006.48 inv.nr. 60.
23. Het manuscript van Titsingh werd in 1812 aan het Koninklijk Nederlands Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten aangeboden, en men heeft er tot 1833 over gedelibereerd. (Lequin in Bethlehem 1993, p. 104-105.) In 1824 schrijft Doeff op eigen initiatief aan dezelfde M. Stuart een gedetailleerd commentaar op de tekst (ARA-II, Doeff, inv.nr. 86). In 1834 verscheen *Nipon o dai itsi ran, ou Annales des empereurs du Japon, traduites par Isaac Titsingh - ouvrage complète et corrigé sur-l'original japonais-chinois.* Klaproth te Parijs en Parburg, Allen Co in Londen.
24. Rijksmuseum oud archief 846:1. Ook Da Costa's referentie aan het Verbond der Edelen (waarbij hij impliciet erop wijst dat ten aanzien van hen voor het eerst de naam Geuzen is gehanteerd) getuigt hoezeer dit Verbond voor zijn lezers gesneden koek moet zijn geweest. Da Costa 1823 (uitgave 1968), p. 136. Van der Horst (1985, p. 139 en 189) meldt dat Falck na zijn vaders dood in 1814 diens goud, zilver, Indische rariteiten, boeken en kaarten erft. De bol zat daar wellicht bij.
25. Malte-Brun deel 6, boek 6:62 Japon, p. 482-484.
26. Zie ook Van Goor 1982, p. 138: de vorsten in de Indonesische archipel waren in volkenrechtelijke zin zelfstandig; de politieke strijd ons hegemonie met het koloniale bewind was pas aan het eind van de eeuw beslist.
27. Ellen 1976, p. 307-308.
28. 'If, according to Adam Smith, the opulence or poverty of a nation “depends very much, in every country, upon the proportion between the part of the annual produce which, as soon as it comes either from the ground or from the hands of productive labourers, is destined for replacing a capital, and that which is destined for constituting a revenue either as rent or as profit”, Java, and every other country in the Archipelago, are really poor countries, and must, in spite of a soil most eminently gifted, always continue so while a landtax, founded on the native principle, or almost any modification of it, is persevered in.' Crawfurd 1820 (uitgave 1967) III, p. 63.
29. In een voetnoot spreekt Crawfurd (1820 III, p. 53) er zijn vreugde over uit dat dit boek werd geschreven door iemand die nooit in India was geweest: het boek opent een nieuw tijdperk in de geschiedenis van 'our Indian legislation' en is tevens een fier bewijs van de mate waarin de kennis over India verspreid is geraakt.
30. Crawfurd 1820 (uitgave 1967) III, p. 4.
31. Crawfurd 1820 (uitgave 1967) III, p. 20. Idem p. 24: 'The possession of wealth, the necessary consequence of a soil of great fertility, encouraged in Java the progress of absolute power, by strengthening the hands of those in authority. The devotion of the people to agricultural industry, by rendering themselves more tame, and more at the mercy of power than the wandering tribes, and their property more tangible, went still farther towards it, for whereever, in the east, agriculture is the principal pursuit, there may be certainly reckoned, that the people will be found living under an absolute government.'
32. Crawfurd 1820 (uitgave 1967) III, p. 63.
33. Van der Doel 1994, p. 48, p. 52. Het reglement van 1820 bepaalde dat de resident zijn regenten, die hem tot raadslieden waren, moest behandelen als zijn jongere broers.
34. Van Hogendorp in een brief aan gouverneur-generaal Van der Capellen (1823): 'alzoo de Hoofden daarmede gebragt zijn in het bestuur, hunne plaats behouden in de maatschappij, nuttige werktuigen worden voor het groote werk der nationale beschaving, en de burgerlijke vrijheid en het onbelemmerd eigendom er niet door komen te lijden.' Geciteerd in Spengler 1863, p. 124.

35. Van Hogendorp 1823, p. 336-337; p. 364-366.
36. Van Goor (1982, p. 139) noemt de 'ontkenning van de kwaliteiten van de autochtone staat' welhaast even oud als het kolonialisme, en onderdeel van 'het gedragspatroon dat Europeanen ontwikkelden in Azië'.
37. Van Hogendorp 1823, p. 238.
38. Hij doelde daarmee op het Brits-Indische *ryotwari* stelsel. Raffles had in 1814 over de door hem ontwikkelde bestuursstructuur verklaard: 'This mode of election and consequent power, it must be observed, are no new introductions, but subsist in immemorial usage, and their nature and limits are well understood by the Javanese throughout the island.' Geciteerd in Spengler 1863, p. 125. Zie ook Crawfurd 1820 (uitgave 1967 III, p. 52-59) waar hij een vergelijking maaakt tussen het Indiase (Hindu-) dorpssysteem en het Javaanse.
39. Van Hogendorp 1823, p. 375. Ellen (1976, p. 307) beschrijft hoe Raffles zijn beleid ontwikkelde op basis van informatie verzameld op dorpsniveau. Hij beoogde daarmee de lokale cultuur te verrijken. In de praktijk werd de informatie veelal onjuist geïnterpreteerd en leidden de maatregelen tot verarming van de lokale cultuur.
40. Die conclusie had hij niet van Crawfurd (vgl. Crawfurd 1820 III, p. 15-18). Overigens had Olivier van de in Batavia aanwezige Nederlanders een zeer lage dunk, vanwege hun stuitende gedrag. Olivier 1827, p. 72-76.
41. Muntinghe, geciteerd door Spengler 1863, p. 18-22 en p. 125. De eerste gouverneur-generaal na Raffles, Van der Capellen, deelde deze beoordeling. Van der Doel 1994, p. 51.
42. Van Hogendorp 1823, p. 378-379. Het citaat vervolgt: '...eerst van onze Bondgenooten onder de Vorsten, en vervolgens van alle de Volken van dezen Archipel, tot de wildste toe. Hoe meer wij de beschaving bevorderen, hoe meer daardoor de behoeften van die Volken toenemen; hoe meer ook de bevolking gevolgelijk aangroeit, des te meer zullen wij onze vaart en handel uitbreiden, des te grooter markt zal de Vaderlandsche nijverheid aldaar voor hare voortbrengselen vinden.'
43. De Rovere van Breugel 1843, p. 56.
44. Geciteerd in Fasseur 1978, p. 37. In 1874 schreef J. de Bosch Kemper (1874 deel II, p. 261): 'Geschiedkundig is het doel van het bezit van koloniën het verkrijgen van voordeelen middellijk of onmiddellijk ten behoeve van het moederland. Een hooger zedelijk beginsel verbindt daaraan het streven om de onbeschaafde inlandsche bevolking tot een honger peil van welvaart en volksgeluk op te heffen.'
    Het *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving* 1836 bevat geen ingang op 'Kolonie' of 'Volksplanting'. 'Wingewest' wordt benoemd als een zuiver Nederduitse vertaling van *provincie.* 'Daar echter provincie soms niets anders betekent dan een deel van een land, is zulk een purisme niet altijd gepast.'
45. Zie ook de standpunten van bijvoorbeeld Montesquieu en Adam Smith aangaande de beschavende effecten van handel op de heersende zeden. (Stuurman 1992, p. 42.)
    Van den Bosch zette in 1818 in Nederland de armen aan tot landbouw, onderzocht mogelijkheden om hen bovendien naar de Kaap en naar Nederlands-Indië te sturen, en verwachtte in datzelfde jaar dat Europeanen de Afrikanen een voorbeeld zouden stellen door volksplantingen te beginnen 'aan de boorden van den Niger, Senegal, Zaïra en Zambeza'. Dit goede voorbeeld zou de Afrikanen misschien doen ophouden met het in slavernij brengen en vermoorden van anderen. Hij beweerde dat Afrikanen menseneters waren, dat door de slavenhandel het menseneten verminderd was en men nu het risico liep dat dit weer zou toenemen. Dit is stellig demagogisch bedoeld, waar Van den Bosch zich overigens voor een belangrijk deel van zijn boek expliciet op Malte-Brun baseert. (Van den Bosch 1818 deel 2, p. 256.)
    Beschavingskolonialisme en winstkolonialisme gingen hand in hand. We lezen hetzelfde Europese zelfvertrouwen, bij Daendels, als hij in 1816 over het Ashantirijk stelt dat de onderdrukking en onderwerping er even groot is 'als bij de Asiatische Oostersche volken': 'Er mankeren hier Europeanen, want met mulatten en negers is niets uyt te voeren, zij zijn alle slim in 47 't bedriegen en het plegen van kleine bedriegerijen.' ARA-II, Daendels, inv.nr. 150.
46. Van Vollenhoven, geciteerd in Fasseur 1978, p. 12. In 1818, dus ver voor hij het cultuurstelsel zou invoeren, typeerde Johannes van den Bosch de *adat* als per dorp verschillende rechten en gebruiken. De Javaanse heersers waren 'despotiek' omdat de rechten van hun onderdanen ten opzichte van hun vorst 'door geene beschrevene of erkende wetten zijn gewaarborgd'. Maar dit dwong hen wel om rekening te houden met de publieke opinie en de bevolking leefde in de 'verzekerden waarborg van eenige regten, die voor hun bestaan belangrijk zijn'. Omdat er geen wetten waren berustte het geheel 'op de openbare meening *(publieke opinie),* dat is, op het begrip

zelve van verschuldigde gehoorzaamheid van elk' ondeeligen aan zijn opperhoofd - zonder krijgsmagt, zonder policie-ambtenaren, zonder al die inrigtingen, welke bij meer beschaafde volken de uitvoering der wetten verzekeren, heeft in zoodanig een' Staat het bestuur of Opperhoofd geene andere zekerheid voor deszelfs bestaan, noch voor de uitvoering zijner bevelen, dan den algemeenen wil. Waar deze met den wil des Gouvernements in tweestrijd is, daar houdt alle ondergeschiktheid op, en zij wordt door eene volkomen' regeringsloosheid vervangen. Het belang derhalve van hem, die deze landen regeert heeft altoos gevorderd de meening van eene verschuldigde onbepaalde gehoorzaamheid als het ware te heiligen en alle zoo godsdienstige als burgerlijke instellingen te doen dienstbaar zijn aan de bevordering van dat oogmerk. Bij een onbeschaafd volk, waar het verstand in den ouden staat van kindschheid tot nog toe gebleven is, kan het maatschappelijk verdrag op geene afgetrokkene redeneringen noch op beginselen eener bespiegelende rede berusten. Het *voorbeeld* is hier van de uitgebreidsten invloed, en daarom worden *gebruiken, gewoonten* bij zulk een volk de groote band der maatschappij, de eenige waarborg voor het bestaan en gezag zijner regering.' Van den Bosch 1818 1e deel, p. 37, 67-69.
In Crawfurd ben ik de term adat niet tegengekomen; hij spreekt in algemene zin van de combinatie van oude gewoonten, Mohammedaans en Hindu-recht, dat hier en daar wel opgeschreven is, maar zonder ordening en classificatie, met een dooreenlopen van moraal, strafrecht en burgerlijk recht, en handelsrecht. (Zie hoofdstuk 3 in deel III, bv. 1820 (uitgave 1967) III, p. 78.)

47. Ellen 1976, p. 306; Olivier (1827, p. 125-126) lijkt hier inzicht in gehad te hebben. Hij noemde de adat 'alle zoodanige instellingen welke van de voorschriften van Mahomed afwijken, maar door het gebruik van onheugchelijke jaren kracht van wet hebben gekregen'. Daarbij bestonden er volgens hem bovendien wel degelijk geschreven wetteksten, waarbij hij verwees naar twee oude Javaanse handschriften: *Niti pe-Radja Djawa* en *Soeria alem.*
48. Zoals in Suriname kritiek werd geprojecteerd op de kolonisten en slavenhalers uit vroeger eeuwen, zo werd inzake Java de oude VOC met zijn handelsmonopolie bekritiseerd. Ook latere tegenstanders van de wijze waarop Nederland de kolonie bestuurden waren negatief over de VOC. Zo sprak Veth in 1948 over 'de Oost-Indische Compagnie beruchter nagedachtenis'. Aerts 1993, p. 128.
49. Van der Doel 1994, p. 57.
50. De eerste editie van De Stuers verscheen in 1833 in het Frans, met een platenatlas erbij. In 1847 verscheen een Nederlandse vertaling, *Gedenkschrift van den oorlog op Java, van 1825 tot 1830.* De citaten zijn uit deze Nederlandse editie, p. 22, 23.
51. Van den Doel 1994 p. 59.
52. Bij de ontwikkeling van deze visie zou Van den Bosch ten onrechte het Drentse boerenmodel van de *marke* (met deels eigen, deels communale gronden) voor ogen hebben gehad. 'Would it be too far-fetched to link his choice of the *Marke*-model to his plans for a new system of exploitation?' vraagt Boomgaard (1987, p. 69-70). Hij wijst erop dat het veronderstelde 'corporate' karakter van de desa met een aanzienlijke macht voor het dorpshoofd geen traditioneel Javaans gegeven was, als structuur door het cultuurstelsel sterk is bevorderd, en vervolgens meer en meer beschouwd is geworden als authentieke Javaanse samenlevingsvorm (idem, p. 100).
53 Olivier (1827, p. 69) verdedigde de Javaan en stelde dat hij hard werkt, als de vruchten van zijn arbeid tenminste voor hemzelf waren; op p. 87-88 stelt Olivier expliciet dat de Javaan niet lui en zorgeloos van nature is, maar wel traag van begrip. Zie ook Alatas (1977, p. 62): op Java raakte de mythe van de 'lazy native' verstrengeld 'in the ideological conflict of two centending groups within the Dutch colonial circles, the conservative and the liberal'. Alatas beschouwt de invoering van het cultuurstelsel als de overwinning van de conservatieven.
54. Van Lennep Coster 1836, p. 223. Ook dominee S. Muller (1822, p. 217) schreef dat de sultan de troon van Mohammed bekleedt, 'en de Koran en de *Sunna,* d.i. de *Schrift* en het *woord* van den Profeet, maken ook nu nog den algemeenen grondslag der wetgeving uit, daar zij alle godsdienstige en burgerlijke wetten bevatten, zoo als dezelve door de voornaamste *Imams* en Schriftgeleerden van de eerste eeuwen der *Hegira,* in den geest en uit de onvervalschte bronnen van het Islamismus zijn gezameld, en tot één geheel gebragt.'
55. Van Kampen 1822, p. 87.
56. Van Rooden 1996, p. 27-29.
57. Muller 1822, p. 251, 255. Hij citeert Anquetil-Duperron tome II, p. 528.
58. Johannes van den Bosch schreef (1818 II, p. 255-256): 'Noch de Romeinen, noch het Christendom, hebben in Afrika een gevestigde invloed kunnen verwerven. Maar de moedige

en dweepende Arabier plantte de standaard van zijnen profeet tot in het hart van dat werelddeel. (...) Ten ongelukke voor de menschheid en voor Afrika, kwam eene handvol Turken er later de Barbarijsche roofstaten vestigen. Na dien tijd bragt de Negerhandel Afrika met Europa in nieuwe betrekkingen.' De slavenhandel was wat dat betreft een geluk bij een ongeluk.

59. *De geest der wetten* deel I, p. 91. In Boek XII:II 'Over de vrijheid van den burger' stelt Montesquieu dat een mens die door kundige rechters op basis van een goede inrichting van de lijfstraffelijke wetten veroordeeld wordt 'om morgen opgehangen te worden, vrijer (is), dan een *Bacha* in *Turkijen*'. (1e deel 3e stuk 1784, p. 549.)
60. Van Breugel, *Journaal* 1815-1818, p. 134 en 137.
61. Rijksmuseum oud archief, inv.nr. 855:17.
62. De prominente plaats van de Griekse oudheid - de Atheense en Spartaanse regeringsvormen - in het Europese verlichtingsdenken (en in *De l'esprit des* lois) ondersteunden deze politieke visie. Cohn (1976, p. 79) plaatst deze heroriëntatie op de klassieke oudheid in de periode 1600-1750: 'Europeans knew the world through its signs and correspondences to things known. The exploration of the terrestrial world was being carried out at the same time that Europeans were exploring their own origins in the pagan past of Greece and Rome.' Anderson (1991, p. 72) stelt dat tegen het midden van de achttiende eeuw dankzij Duitse, Engelse en Franse geleerden de meeste Griekse klassieke werken in druk beschikbaar waren gekomen, terwijl zij 'in dozens of books were recreating a glittering, and firmly pagan, ancient Hellenic civilization'. Ook Muller 1822.
63. Van Lennep Coster 1836, p. 222. Zie ook Hourani (1991, p. 260) over de stagnatie van het Ottomaanse rijk ten opzichte van het westen vanaf het eind van de achttiende eeuw.
64. Al beweerde dominee Muller (1822, p. 237) wel dat aanvankelijk langs de noordkust van Afrika 'het licht van Jezus' leer eeuwen lang glansrijk had geschenen' tot het werd uitgeblust, waarna onkunde de beschaafdheid verving 'die eenmaal te *Carthago* eenen zetel gevestigd had'. Muller verwijst hier naar de verwoesting van Carthago door de Vandalen in de vijfde eeuw. Hij baseert zich hierbij expliciet op Edward Gibbon, *The decline and fall of the Roman empire* (1776).
65. Alexis de Tocqueville stelde in 1837 in het Franse parlement dat het voorbeeld van de Franse *colons* de seminomadische bevolking (wier verzet onder leiding van Abd-el-Kader ongebroken was) zou overhalen zich ook te vestigen. Het zou hen gevoelig maken voor Europese producten, en de mogelijkheid zou ontstaan tot versmelting tot een enkel volk. 'Car il faut bien s'imaginer qu'un peuple puissant et civilisé comme le nôtre exerce par le seul fait de la supériorité de ses lumières une influence presque invincible sur de petites peuplades à peu près barbares.' Hij wees daarbij op het belang om, net als de Turken dat hadden gedaan, qua regelgeving aan te sluiten bij de politieke gebruiken en de rechtsregels van Arabieren. 'Car vous savez, Monsieur, que la plupart de ces règles sont tracées dans le Coran de telle sorte que chez les Musulmans la loi civile et [la loi] religieuse se confondent sans cesse.' Hij bepleitte een effectief en soepel, maar niet te ingewikkeld bestuur, dat voorlopig vooral uitging van 'liberté individuelle', van respect voor bezit en rechtszekerheid in de geest van de Franse 'état politique'. Dan zou de kolonie op den duur worden 'un grand monument à la gloire de notre patrie'. De Tocqueville in 1837, in Todorov 1988, p. 49, 51-53.
66. Deze zou volgens hem nooit in staat zijn de opstandige sjeiks Ghoma en Abd-el-Jalil eronder te krijgen. De Ottomaanse heerschappij zou zich voorlopig dan ook beperken tot Tripoli en directe omgeving. Maar anderzijds zouden de opstandige sjeiks, zo ze dat al wensten, nooit zelf die heerschappij over Tripoli op de Turken kunnen veroveren. J.F.H. Clifford Kocq van Breugel aan minister van Buitenlandse Zaken baron Verstolk van Soelen; 3-8-1838. ARA-II, Staatssecretarie-Kabinet 1813-1840, inv.nr. 6352. Zie ook ARA-II, Turkije en Levant, inv.nr. 303, Correspondentie van H. Reich en J.F.H. van Breugel, met G. Testa in Constantinopel, 1835-1848; bijvoorbeeld de brief van 13-10-1836, 29-12-1836, maart 1837.
67. De historicus Folayan (1979, p. 163) noemt de periode 1835-1911 de 'tweede Ottomaanse bezetting' van Tripoli. In het *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving* 1836 wordt de regeringsvorm in de Barbarijse staten gedefinieerd als 'eene soort aristocratische republieken, met een' verkiesbaren despoot aan het hoofd'.
68. Ook bepaalde palmbomen moeten omgehaald worden teneinde de sago te kunnen oogsten, of de kabbesworm, die zich vetmest op de stam van een omgehakte palm, te kunnen eten. Van Breugel (1842, p. 61) beschrijft beide gebruiken op plantage.
69. *De l'esprit des lois* XV:VI; Véritable origine du droit de l'esclavage; in vertaling 'Waare oorsprong van het recht der slavernij' boek XV:VI (2e deel 1e stuk 1784, p. 122). William Dampier, *Nouveau voyage autour du monde* (Amsterdam, 1701).

70. Van Breugel 1842, p. 89. Dampier (vertaald in het Nederlands in 1771) behandelt de 'Plantain' en de 'Banaan' wel degelijk als eenjarige planten (p. 235-239). Daarnaast behandelt hij de sagopalm en de 'koolboom' als bomen die omgehakt moeten worden teneinde er nut van te kunnen trekken (p. 127-128, p. 235).
71. Dat werd door Van Hoëvell (1854 I, p. 173) tegengesproken: bananen bevatten bijna geen proteïnebestanddelen, maar worden desalniettemin nog in het reglement van 1851 als hoofdvoedsel voor slaven voorgeschreven (met vis en vlees erbij). Door deskundigen als Lans is dan al gewezen op het slechte dieet als een van de hoofdoorzaken van de hoge sterfte onder slaven. Vergelijk ook Teenstra's eerder (hoofdstuk 4) aangehaalde ironische voorstelling van het aardse paradijs van de negerslaven 'b.v. in de schaduw van eenige banannenboomen, in welke ook Adam en Eva zich (doch in vrijheid) op het gras zouden hebben nedergevleid'. Teenstra 1842, p. 342.
72. Van Heeckeren van Waliën 1826, p. 7.
73. Volgens Teenstra (1842, p. 333) heeft dit geschrift van Van Heeckeren van Waliën veel invloed gehad op de reglementshervormingen door Johannes van den Bosch in 1828.
74. Johannes van den Bosch stelde in 1828 een nieuw Regeringsreglement op waarin de machten gescheiden werden; dit werd echter door de planters met grote tegenzin uitgevoerd en in 1832, slaagden zij erin de situatie weer terug te draaien. Wolbers 1861, p. 639 en p. 672; Reglement 1828. (Zie hoofdstuk 3.)
75. Van Breugels *Journal* 1823-1824 bevat zo'n tachtig namen van aanzienlijke bestuurders en administrateurs in de kolonie. Tot zijn kennissen in de bestuurlijke elite behoorden onder anderen de raad fiscaal (later gouverneur-generaal) E.L. baron Van Heeckeren, de rechter A.F. Lammens, lid van het Hof van Civiele Justitie en van het Gemengd Gerechtshof ter wering van de slavenhandel, A.T. Kruijthoff (als controleur-generaal de derde man in de kolonie), en jonkheer G.P. Graafland (Gemengd Gerechtshof). Deze opsomming is uit te breiden met tientallen namen.
76. Vgl. Lefroy 1826, p. 312-313; Teenstra 1844, p. 12. In 1838, na het overlijden van Van Heeckeren die inmiddels gouverneur-generaal was geworden, zou Lammens een open sollicitatie sturen aan Johannes van den Bosch, op dat moment minister van Koloniën, voor de vacante functie van gouverneur-generaal. ARA-II, J. van den Bosch, inv.nr. 524. Brief d.d. 6-8-1838. Zijn wens werd niet gehonoreerd.
77. Blackburn (1988, p. 48) stelt dat niet aan te nemen valt dat het verschijnen van *De l'esprit des lois* op dat moment heeft geleid tot standpunten tegen de slavernij; maar toen de anti-slavernij beweging opkwam vormde het boek wel een 'prestigious reference point'. Ook gematigde voorstanders van slavernij moesten zich dus tot Montesquieu verhouden.
78. 'L'esclavage proprement dit, est l'établissement d'un droit qui rend un homme tellement propre à un autre homme, qu'il est le maître absolu de sa vie et de ses biens. Il n'est pas bon par sa nature; il n'est pas utile, ni au maître ni à l'esclave: à celui-ci parce qu'il ne peut rien faire par vertu, à celui-là parce qu'il contracte avec ses esclaves toutes sortes de mauvaises habitudes, qu'il s'accoutume insensiblement à manquer à toutes les vertus morales; qu'il vient fier, prompt, dur, colère, voluptueux, cruel.' In het Nederlands 2e deel 1e stuk 1784, p. 97. De *Convention réciproque,* 'wederzijds verbindende overenkomst tusschen de twee partijen' in XV:VI (p. 122).
79. Betreft de opvattingen van onder anderen G.S. de Veer - zie verderop, hoofdstuk 6.
80. Lammens 1819, p. 26. Ook dit zei Van Breugel (1842, p. 82-84) hem na. Na een litanie van voorbeelden over armoede in Europa concludeerde hij dat menig dagloner in Europa de zorgeloosheid van slavernij zou verkiezen boven zijn lange werkdagen en 'eene vrijheid te duur gekocht'. Tot in 1861 werd dit argument gehoord. (Kuitenbrouwer in Oostindie 1995, p. 81). Ook Da Costa 1823 (uitgave 1968), p. 143; Paasman 1984, p. 154-157.
81. Van Breugel 1842, p. 84.
82. Montesquieu XV:V: 'Le sucre serait trop cher, si l'on ne faisait travailler la plante qui le produit par des esclaves.' (Nederlands 2e deel 1e stuk 1784, p. 114-116.) De paragraaf vervolgt met een ironisch commentaar dat de slaven waar het hier over gaat zwart zijn en een ingedrukte neus hebben en vast geen ziel. 'Het is onmooglijk dat dergelijk soort van volk *menschen* zouden zijn: want zodra wij dit in ernst begonnen te geloven, dan zouden wij, om de behandeling, welke wij hun aandoen, waarlijk wel mogen beginnen te twijfelen of wij wel *Christenen* zijn.' Dirk Hoola van Nooten juicht deze ironische benadering van Montesquieu toe, 'Treffelijk! Uitmuntend!' 'Men doet de reden tekort, om een zig zelven zo sterk tegenspreekend misbruik te willen tegengaan' etc.

83. Voltaire, *Candide ou l'optimisme,* p. 112. *Cnndide* werd in twee delen in het Nederlands uitgebracht. Het eerste deel verscheen meteen in 1759 (hetzelfde jaar dus als de Franse editie); in 1764 kwam deel 2.
84. Geciteerd in Paasman 1984, p. 114. Frossards argumentatie over de sterfte van slaven wegens vrijheidsverlies, slecht eten, slechte kleding en zware arbeid, werd door Lammens in 1819 punt voor punt weerlegd. De redenen voor de grote sterfte lagen volgens hem in: geheime zucht naar het vaderland; nieuwheid van de kolonie; onevenredigheid der seksen; slechte inborst van sommige slaven.
85. Geciteerd in Paasman 1984, p. 119.
86. Hoola van Nooten, Montesquieu, 2e deel 1e stuk 1784, p. 116.
87. Ook in *Outalissi* (Lefroy 1827) is de indiaan toeschouwer. Kalm poneert hij, op basis van de gruwelen die hij om zich heen ziet, de stelling dat het christendom onwaarachtig is en dat hij dat dus niet hoeft. Zoals Van Breugel ook de tekeningen van Stedman indirect weerlegt, reageert hij op deze kritiek op het christendom waarschijnlijk indirect, als hij in het *Dagverhaal* (1842, p. 72) een dialoog tussen een voorname planter en een indiaan opneemt over de ware godsdienst. In Van Breugels voorstelling van de Surinaamse samenleving is de ondoorgrondelijke houding van de indianen een vorm van continuering van de eigen samenleving van voor de kolonisatie; in bijvoorbeeld de abolitionistische roman *Outalissi* is de afzijdigheid van de indiaan een soort misprijzen over de wandaden van de zich christelijk noemende blanken.
    Gaspar van Breugel gaf zich de moeite om het vernieuwde vredestraktaat van 1809 over te schrijven. Dit traktaat had in 1760 een einde gemaakt aan een slopende oorlog met weggelopen slaven, en was ondertekend door het groot-opperhoofd Bambie van de Aucaner bosnegers. De tekst van het traktaat werd op plantage bewaard. *Intieme berigt* staat 14; KIT.
88. Van Breugel 1842, *Dagverhaal* p. 94-95: '...dat onze voorouders het edelmoedig oogmerk gehad hebben, om een land, dat woest lag, tot een schoon en vruchtbaar land te herscheppen, om duizenden wilden tot werkzame menschen op te leiden; al was het dan onder den naam van slaaf en onder eene strenge tucht...' Nu dienen de slaven tot christenen bekeerd te worden: 'dan welligt wordt de kreool eenmaal burger en bestuurder van zijn geboorteland, en nog grooter loon, ja, niet alleen aardsch maar Hemelsch genot staat ons daarvoor te wachten!'
    Lammens (1819, p. 14): 'Dat, in den beginne, bij de eerste bewerking der kolonie, de slaaf meer mishandeld werd dan thans, zal ik niet ontkennen, dankzij de verlichting der eeuw! Men heeft voor hem langs alle wegen gezorgd; het burgerlijk bestuur is hier steeds werkzaam...'
    Van Lennep Coster (1836, p. 118): 'De barbaarsche strafoefeningen, van welke Stedman en anderen een zoo verschrikkelijk tafereel hebben opgehangen, zijn, dit kan ik verzekeren, nergens meer in gebruik in deze kolonie.'
89. In het regeringsreglement van 1828 waren ze expliciet benoemd als onmondige kinderen; hun meesters stonden als voogden ten opzichte van hen. Van Breugel 1842, p. 85, p. 90.
90. Lammens 1819.
91. Lefroy (1826, p. 313-314) stelt over de morele degradatie in Suriname, die het stelsel van slavernij met zich meebrengt: 'I verily believe the white settlers are only upheld from sinking in the scale of brutalization and barbarity below the surrounding savages, by the distant and feeble reflection of shame to which their mercantile connections still expose them from the voice of public opinion in Europe.' In een brief aan Lammens (25-5-1827) keert hij zich in heftige bewoordingen tegen de behandeling die hemzelf ten deel is gevallen door Gollenstede. Overigens heeft Lefroy zijn boek in eerste instantie niet aan Lammens laten zien. Die moest hem er (ruim een jaar na het verschijnen) zelf om vragen, waarna Lefroy antwoordt (22-5-1828): 'The occasion why I did not send you a copy at first was, that I thought it would appear too conceited in me to suppose that there was anything in it which would repay a man of *your* information and philanthropy, for the trouble of reading it in a language which is scarcely more familiar to you than Dutch is to me.' (ARA-II, Lammens, inv.nr. 17.)
92. Lefroy, naar aanleiding van Lammens 1824. 'You admit that the greater part of the white population are the refuse of all Europe and even that the Persons sent out here to ill the Governnent offices are often Men of no character in the Mother Country...' ARA-II, Lammens inv.nr. 17 26 June 1828). Zie ook Lammens 1819, p. 23. Van Breugel (1842, p. 80) schreef dat er, de goeden niet te na gesproken, nog steeds veel mensen naar de West vertrokken die er financieel slecht aan toe waren of zich misdragen hadden in Europa.
93. Wolbers 1861, p. 622-623.
94. Verdediging van De Veer in Lefroy 1826, p. 322-324. Siwpersad 1979, p. 50, p. 65. E.L. baron Van Heeckeren was woedend over *Outalissi* en publiceerde zijn afwijzing in de Surinaamse

Almanak van 1828 in het kader van een door hem uitgesproken jaarrede voor de afdeling Paramaribo van 't Nut d.d. 19-2-1827. De schrijver ontziet zich niet, stelt Van Heerkeren, 'om in door hem achter den tekst geplaatste Aanmerkingen, de meeste ambtenaren en openbare Autoriteiten in deze Kolonie, en bijzondere personen door hem kennelijk uitgeduid, op eene ergerlijke wijze te belasteren' (*Surinaamsche Almanak* 1828, p. 121-125).
Ook Voorhoeve (1960, p. 43) over de woede van baron Van Heeckeren over *Outalissi.* Lefroy werd dientengevolge teruggeroepen naar Engeland.

95. Een afschrift van deze brief voegde Van Breugel toe aan het exemplaar van het *Dagverhaal* dat hij schonk aan het Koloniaal Museum. Het is niet duidelijk of hij deze brief schreef, of dat ze geschreven is door de oppositie tegen De Veer, en door Van Breugel slechts overgeschreven. (KIT.)
96. Dit wordt uitgedrukt in de oorspronkelijke betekenis van het Franse begrip *civilisation.* Febvre 1962.
Het *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving* van Witsen Geysbeek uit 1836 combineert de betekenis van beschaving als maatschappelijke situatie en innerlijke toestand. Het beschrijft *Beschaving* als het voorrecht van een enkele mens of van een geheel volk bij het verlaten van de staat van woestheid. Beschaving gaat voort als een onomkeerbaar proces: 'teruggang, veel minder nog volstrekte wederkeering tot woestheid en barbaarschheid is alzoo onmogelijk'. De voortgaande beschaving impliceert dat het mensdom gelukkiger wordt. *Civilisatie* wordt omschreven als verburgerlijking, beschaving. 'De mensch wordt door gezellige zamenwoning beschaafd, en de voordeelen der beschaving worden slechts in een' welgeregelden burgerstaat genoten...' *Cultuur* wordt omschreven als 'het bebouwen van akkers en tellen van gewassen' en overdrachtelijk als 'de ontwikkeling en beschaving des menschelijken verstands, de beöefening der wetenschappen en kunsten' en 'zedelijke verbetering' in het algemeen. Bij Jan Festus van Breugel heeft de term 'beschaving' betrekking gekregen op louter een innerlijk gebeuren. In het zesde deel van zijn handgeschreven citatenboek, de *Chrestomatie* (deel VI, p. 153. Familiearchief Doorn), staat een lemma over *Onbeschaafde en beschaafde mensen.* Hij citeert er N.N., volgens wie beschaafde mensen diegenen zijn, 'welke met edele zielvermogens begaafd met eene onderzoekende blik in het wezen van hunne bestemming, van hunnen toestand, van hunne betrekkingen en van de hen omringende voorwerpen indringen, waaruit de hen kenmerkende kennis van alle hunne regten en pligten voortspruit.
Beschaafd zijn die menschen, welke, gewoon om hun voortdurend weldadig streven naar Waarheid en Licht, het hoogste doel van hunne nuttigheid, en van hun genoegen, kortom hun zaligst genot voornamelijk in den hoogst mogenlijken graad van volkomenheid, zoo wel ten aanzien van hunne ziel, als van hun ligchaam zoeken.' Onbeschaafde mensen zijn zij die blijven staan bij de 'blootzinnelijken indruk der weinige voorwerpen welke hen eenig belang kunnen inboezemen'; 'degenen, die van de door oefening te verkrijgen vatbaarheid tot nadenken en oordeelen beroofd, hunnen wil en weerzin enkel naar den eersten indruk rigten - diegenen die bij eerre volstrekte onbekendheid met en geringschatting van hunne betrekkingen en de daaruit voorivloeijende verpligtingen zich aan het blind gevoel onbekommerd overgeven...'
97. ARA-II, Cock Blomhoff, inv.nr. 2 (het opstel uit 1822) en 4 (slot van het opstel, overgeschreven door Mimi van Breugel nadat ze bij het ordenen van de papieren het papier per ongeluk doormidden had gescheurd.)
98. In de Nederlandse nederzetting in het tijdloze wachtlokaal van Decima leefde men waarschijnlijk vrij strikt naar de klok. Boxer (1968, p. 108) geeft meer informatie over Toiokichi. Goodman (1986, p. 54-55) schrijft dat shogun Yoshimune (1684-1751) zo geïnteresseerd was in het horloge dat er in 1736 zelfs een horlogemaker naar Decima werd gestuurd, Anthonij Kluijt. Olivier (1827, p. 107) schrijft over de kleding van de Javaan dat de kris en beteldoos erbij horen gelijk de rotting en het horloge bij de Europeaan.
99. Vanaf zes uur 's morgens telde men de uren verder achteruit: 7 uur werd half zes, 8 uur vijf, 9 uur half vijf, 10 uur vier, 11 uur half vier. Wanneer het volgens de westerse klok 12 uur sloeg versprong de Japanse telling naar negen; 1 uur werd half negen, 2 uur acht, 3 uur half acht, 4 uur zeven, 5 uur half zeven, en 6 uur dus weer 6. Van Overmeer Fisscher 1833, p. 56. Vanuit deze telling is het begrijpelijk dat Kawahara Keiga de indeling van de wijzerplaat op de torenklok in het toneelstuk (**Ill. 4.14**) in zessen tekende. Hij ging uit van de Japanse hele uren.
100. Voor Blomhoff bood de Japanse kalender een mogelijkheid om de fragmenten en flarden van de Japanse cultuur die hij had leren kennen, te ordenen. De Japanse kalender week, net als de urentelling, lichtelijk maar niet fundamenteel af van de Europese. Blomhoff maakte hierom voor zichzelf elk jaar op Decima een jaarboekje met links de Japanse, rechts de Europese

kalender. Rechts schreef hij de verjaardagen van zijn familie in, links een enkele cryptische opmerking (zoals 'Droom'). (ARA II, Cock Blomhoff, inv.nr. 13.) Voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden legde hij de Japanse maandindeling uit aan de hand van de 'onbeweegbare feesten' dat wil zeggen: de feesten die een vaste plek in de maand hadden. Het waren feesten die met goden te maken hadden, jongens- en meisjesfeesten, een feest in verband met de doden, het jaarlijkse Jefoemisé - kruistrappen - en vele andere plechtige gebeurtenissen. Het is met name via deze kalender dat Blomhoff zijn kennis over Japanse rituelen kon ordenen en uit de anekdotische sfeer trekken. (Rijksmuseum, oud archief 957 - Aparte aantekeningen en observaties, 1822. 2: Over onbeweegbare feesten.) Volgens de inventaris van het Rijksmuseum is men niet zeker of deze teksten aan Blomhoff toegeschreven kunnen worden. Aangezien enkele ervan zich ook in zijn privé-archief in het ARA (inv.nr. 13) bevinden, lijkt zijn auteurschap wel zeker.
Zie ook de registratiekaart 360-2182 in de collectie van het RMVL.

101. Tijdloos leven en ledigheid: de ontdekkingsreiziger Nachtigal had in Tripoli enkele decennia later eenzelfde associatie. De nieuwe Ottomaanse heerser Ali Riza pasja had de stad een moderne klokkentoren geschonken met daarop de Turkse urenindeling van de dag. 'In front of this,' schreef Nachtigal, 'the dignitaries and notables of the place spend their leisure hours watching the bustle of the streets.' Hij suggereerde aldus dat de klok voor hen het werk deed, oftewel, dat hun werk in feite bestond uit 'niets doen'. De invoering van de moderne tijd, het bouwen van een klokkentoren, had niet geleid tot een verband tussen tijd en productiviteit. (Nachtigal 1974 (Engelse vertaling van zijn publicatie uit 1879), p. 11.)
102. Comaroff 1991, p. 64: 'time appeared, in essence, to be money (Marx); it could be spent or used, wasted or owned. And so it became both a measure and a means for dividing the self and for mediating the rhythms of every day life, separating labor(-time) from leisure (-time), workplace from home...'
103. Van den Bosch 1818 deel 1, p. 234.
104. Wat hem betrof zou slavernij om principiële redenen verdwijnen. Hij voorzag op korte termijn dat de afschaffing van de slavenhandel de Surinaamse plantageproductie zou verminderen. Dat de producten daardoor duurder zouden worden was een gezonde ontwikkeling. Hij volgde in zijn argumentatie over de afschaffing van de slavenhandel geheel Frossard (1789). Paasman 1984, p. 115.
105. Van Hogendorp 1823, p. 345-348.
106. Lammens 1824, p. 14-17. Van Breugel vernam in Paramaribo dat Veldwijk de informant van Van Hogendorp was geweest; dit werd hem bijzonder kwalijk genomen.
107. Van Lennep Coster 1836 deel I, p. 119; Van Breugel 1842, p. 82.
108. Westendorp Boerma 1927, p. 15; Overmeer 1982, p. 55; Alatas 1977, p. 62.
109. De huishoudelijke arbeid en continue beschikbaarheid van slaven in het plantershuis hadden in deze argumentatie geen plaats.
110. Dit werd ook zo uiteengezet in de (in hoofdstuk 2 aangehaalde) door oom Casper Van Breugel Douglas vertaalde studie van George Crawfurd. Ook Van Hogendorp onderschreef deze Smithiaanse grondrenteleer. (Overmeer 1982, p. 265.)
111. Johannes van den Bosch, aangehaald door Emmer in Oostindie 1995, p. 214. Westendorp Boerma (1927, p. 16-17) behandeli deze visie ook. Volgens Van den Bosch was de slaaf bovendien vijf keer zo productief als de Javaan, was de grond er beter, en was liet transport van de plantagegoederen vanuit Suriname naar uropa een stuk goedkoper dan het vervoer vanaf Java. De Bosch Kemper (1874, p. 344) stelde: 'Van den Bosch was een dweeper met de op zich zelve juiste stelling, dat de productieve krachten van den grond vermeerderd moeten worden door meerdere welvaart. Op die stelling was de Maatschappij van Weldadigheid gebouwd; naar die beginselen had hij in de West-Indiën gepoogd de slavernij te verzachten.'
112. De effecten van het cultuurstelsel waren in verschillende opzichten zeer nadelig voor de betrokken bevolking. Emmer stelt echter dat het wel leidde tot economische groei, 'by monetizing the society'. Hierdoor kregen de boeren geld in handen, weliswaar weinig geld, maar wel geld waardoor hun inkomen 'hoger' was dan tevoren. (Emmer in Oostindie 1995, p. 217.)
113. Van den Bosch in 1829, geciteerd in Westendorp Boerma 1927, p. 221.
114. In 1860 nog zou de 'conservatief-liberaal' (Stuurman 1992, p. 261) J. de Bosch Kemper opmerken: 'Zonder honger en dwang arbeidt de zinnelijke mensch niet. De slavernij is - wij spreken hier niet van regt op het standpunt van onze tegenwoordige regtsbegrippen, maar van het sociale belang - geen absoluut kwaad. Gedwongen arbeid voert den wilden natuurmensch tot een hooger trap op, dan luiheid en lediggang. Het harde der slavernij is de absolute magt

van den eenen mensch over den anderen, en dat de vrucht van zijn arbeid geheel komt ten voordele van den meester. De natuurlijke weg door de geschiedenis gevolgd in de emancipatie is daarom de slaven meer en meer in hunne personen te beschermen en hun de vruchten van hunnen arbeid te schenken, telkens voor een grooter gedeelte.' (Geciteerd in Boschloo 1989, p. 102.)

115. Westendorp Boerma 1927, p. 230-231.
116. In zijn discussie over de oorzaken van de late Nederlandse (of ook vroege Engelse) afschaffing van de slavernij stelt Seymour Drescher onder meer dat de Nederlandse bourgeois oligarchie al in de achttiende eeuw radicaal had gebroken 'with the aristocratic landholding ethos of neighbouring societies'. Uit zowel het beleid ten aanzien van de plantages in Suriname, de gedwongen cultures op Java en het armenbeleid in Nederland, blijkt echter dat deze landholding ethos wel degelijk nog speelde; men was landheer 'op afstand'. Drescher in Oostindie 1995, p. 28; RA-Drenthe, Archieven van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1870), inv.nrs. 1013, 1017, 1107.
117. In de discussies voorbereiding van de Maatschappij van Weldadigheid is ook overwogen om de armen naar Indië te sturen; er werd in 1819 in Indië een hoofdcommissie van Weldadigheid opgericht. (Spengler 1863, p. 180-181.) In 1827 werd door een aantal kleurlingen de Surinaamse Maatschappij van Weldadigheid opgericht, die werkte onder de vrije armen in de kolonie. Het verband met de Maatschappij van Weldadigheid in Nederland heb ik nog niet kunnen uitzoeken. (Wolbers 1861, p. 635.)
118. Owen 1967, citaten op p. 203 en 205.
119. Hij moet in 1823, toen hij over de praktijken in de gestichten geïnformeerd werd door zijn vriend Jacob van Lennep, hebben uitgeroepen dat Van den Bosch het verdiende 'dat men hem de kop voor de voeten legt (...) want zij is uit den Duivel, de Maatschappij van Weldadigheid. De armoede te willen opheffen! Het ontwerp is boven het bereik der menschen. Zij willen een toren van Babel bouwen! Maar het geheele gebouw zal omver. De bijl ligt aan den boom, en de tijd van Gods herstellende Almacht breekt aan!'
    Van Lennep maakte in 1823 met zijn vriend Dirk van Hogendorp (zoon van G.K. die toen in de Raad van Toezicht zat) een voettocht door Nederland en bezocht in dat kader ook de kolonies in Drenthe. Wat ze er zagen beviel hen niet en Jacob van Lennep schreef van woede een lang gedicht dat eindigde:

    Als 't needrig hart zijn Christenplichten
    Op 's Heilands voorbeeld ruil verrichten,
    Bazuint het geen Weldadigheid.
    Maar 't snoode ras der Phariseeuwen
    Sticht enkel ramp bij 't galmend schreeuwen
    Van liefde, deugd en menschlijkheid.

    Hij schreef aan Da Costa onder meer over het uit elkaar halen van de gezinnen en de armoede in Ommerschans. (Westendorp Boerma 1927, p. 249-253.)
120. Da Costa 1823 (uitgave 1968), p. 142-143. Evenzo keerde hij zich (1823, p. 138) tegen Owen vanwege diens ontwerp 'tot uitroejing (gelijk het heeten moet) van armoede en ondeugd onder de menschen'.
121. *Surinaamsche Almanak* 1828, p. 124-125.
122. Degenen die deze theorie aanhingen beriepen zich op Schelver, *Ueber den ursprünglichen Stamm des Menschengeschlechts.* (Teenstra 1842, p. 112-113, p. 120-121.)
123. Malte-Brun 1812 deel II, 44:3, 'Homme physique', p. 545 en verder.
124. Uit het Latijn door G.J. Wolff, met 'eene voorreden' van R. Forsten. In 1802 verscheen de vertaling van Blumenbachs *Hand-boek der natuurlijke historie of natuur-geschiedenis* uit 1779, vertaald en voor Nederland bewerkt door J.A. Bennet en G. van Olivier.
125. Van der Horst 1985, p. 49-50.
126. Blumenbach 180, p. 59-62.
127. Van Bork-Feltkamp 1938, p. 11.
128. Petrus Camper, 1722-1789, anatoom, zoöloog, wetenschappelijk tekenaar. Camper hield zich intensief bezig met onderzoek naar orang-oetangs. Zijn dissertatie uit 1970 (in het Latijn) over de gezichtshoek, werd in 1791 in het Nederlands uitgegeven als *Over het natuurlijk verschil in wezenstrekken in menschen van onderscheiden landaart en ouderdom, gevolgd door een voorstel van een nieuwe manier om hoofden van allerleye menschen niet zekerheid te tekenen.* Dit werk werd in 1821 in het Engels vertaald.

In een vroege studie van medische antropologie vatte W.H. Crull in 1810 samen wat er sinds Camper op het gebied van schedelmetingen plaats vond. (W.H. Crull, *Cranio, eiusque ad faciam ratione.* Groningen 1810. dissertatio anthropologico medica.) Naast Camper, Mulder, Blumenbach, behandelt Crull een groot aantal wetenschappers, onder wie Cuvier, dat onderzocht of er een relatie was tussen schedelomvang, rede en zelfbeheersing. (Van Bork-Feltkamp 1938, p. 8-11 en 20-21; Comaroff 1991, p. 100; Blakely 1993, p. 185-187.)

129. Blumenbach 1791, p. 4, 43, 44, 47, 123.
130. Blumenbach 1791, p. 144.
131. Stuart 1802 deel I, p. 2-3; p. 68 e.v. Van Bork-Feltkamp (1938, p. 21-22) ziet in zijn benadrukking van het absolute verschil tussen mensen en apen (Stuart 1802 I, p. 16-17) een vroege christelijke tegenwerping tegen het inzicht in de evolutieleer dat begon door te breken. Stuart was voornemens in het zesde deel van zijn serie over de Europese (en de Nederlandse) mens te schrijven, maar liet dat thema uiteindelijk achterwege. Hiervoor kwamen we Martinus Stuart tegen als de secretaris van de derde klasse van het door Lodewijk Napoleon ingestelde Koninklijk Instituut, aan wie Falck rapport uitbracht over Titsinghs vertaalde Japanse manuscripten.
132. 'The Mosaic Ethnology of Asiatick Jones' in Trautmann 1997.
133. Jacob Eliza Doornik (1777-1837), *Wijsgeerig-natuurkundig onderzoek aangaande den oorspronglijken mensch, en de oorspronglijke Stammen van deszelfs geslacht.* Amsterdam, 1808. Geciteerd in Van Bork-Feltkamp 1938, p. 17.
134. Pratt (1992, p. 32) beoordeelt de wijze waarop het Kaukasische ras centraal wordt gesteld als een poging 'to “naturalize” the myth of European superiority'. Ik heb zelf de indruk dat in deze periode nog wel sterk de nadruk ligt op het beklemtonen van de eenheid, méér dan van de superioriteit van de een boven de ander. Ook stelt ze (1992, p. 74) dat de Europese staten na de Franse Revolutie, in concurrentie met elkaar, nieuwe vormen van interventies en legitimatie daarvan vonden: 'the civilizing mission, scientific racism, and technology based paradigms of progress and development.' Ook hier bespreekt ze m.i. het eindresultaat van een ontwikkeling, dat te vroeg in de tijd wordt geplaatst.
135. Da Costa had daarbij verwezen naar een werk van Collot d'Escury, *Hollands roem in kunsten en wetenschappen.* Dit overzichtswerk verscheen tussen 1824 en 1844 in zeven delen. Aanleiding voor de lezing bij Da Costa thuis vormde een uitgave van Hamaker, 'Academische voorlezingen'.
136. Van Gelder 1956, p. 166-167.
137. *Outalissi* werd niet vertaald in het Nederlands. Ook nu is maar in enkele openbare collecties een exemplaar van dit boek te vinden; de versie in de KB is een fotokopie uit het British Museum, de UB van de UvA heeft sinds 1995 een exemplaar van het boek. Over de reacties in Suriname: Voorhoeve 1960. Teenstra 1842 geeft een becommentarieerd literatuuroverzicht waarin *Outalissi* ontbreekt. In Nederlandse studies over de afschaffing van de slavernij wordt *Outalissi* ook zelden gememoreerd. J.M. van Winter noemde het niet in het overzicht van de 'Bronnen betreffende de afschaffing van de slavernij in West-Indië' (1953). Siwpersad (1973, p. XV) gaat wel in op het vertrek van Lefroy maar noemt *Outalissi* niet. Daardoor interpreteert hij Lefroys vertrek m.i. te vaag. Ook in Oostindie (1995) over de late afschaffing van de Nederlandse slavernij komt *Outalissi* niet voor. Paasman (1984) plaatst de roman van E. Post *Reinhart* in zowel een Nederlands als Engels kader, maar noemt *Outalissi* niet (het valt net buiten het tijdsbestek van deze studie). Een vergelijking tussen *Reinhart* en *Outalissi* zou zeer interessant zijn, temeer daar Lefroy veel historische gegevens uit Demerary opneemt, en er aangaande beide romans een biografie van de verteller te construeren valt. *Outalissi* is volgens de Encyclopedie van Suriname in 1931 herdrukt.
    In Suriname circuleerden vermoedelijk maar enkele exemplaren van het boek. Lefroy schrijft aan Lammens dat hij het voor verschijning al aan gouverneur De Veer had gegeven, en vervolgens exemplaren had verstrekt aan Kruythoff, en aan de Engelse planters Cameron, Ricketts, Austin en White. ARA-II, Lammens, inv.nr. 17 - brief d.d. 22-5-1828.
138. Het boek vormde de meest expliciete kritiek op de behandeling van slaven in Suriname sinds Stedmans *Narrative* (1796), en opnieuw kwam de kritiek dus uit Engelse hoek. In Nederland speelde slavernij in het publieke debat vrijwel geen rol, terwijl in Engeland de discussie over hervorming dan wel directe afschaffing van de slavernij in de koloniën volop in gang was. Lefroy, die voor zijn verhaallijn gebruik maakte van recente gebeurtenissen in Suriname en het Engelse Demerary, heeft dan ook waarschijnlijk zowel een Engels als Nederlands lezerspubliek in gedachten gehad. Door de pro-Engelse toon van het boek lag in Suriname echter vooral de vergelijking met het daar zo gehate werk van Stedman voor de hand. *Outalissi* werd er beschouwd

als de zoveelste Engelse aanval op Nederland. Lefroy heeft zijn boek echter mogelijk juist met het oog op het Engelse lezerspubliek geschreven. Ook door Engeland was de slavernij nog niet afgeschaft en tijdens het verschijnen van dit boek werd campagne gevoerd door de 'Society for the Mitigation and gradually Abolishing the State of Slavery throughout the British Dominions'. De quakers waren opnieuw actief in deze beweging voor geleidelijke afschaffing van slavernij. Al gauw radicaliseerde de beweging in Engeland, tot 1833. (Blackburn 1988, p. 422.)
In Suriname struikelde men onder meer over de pro-Engelse weergave van de Engelse bemoeienis met de afschaffing van de slavenhandel. Bijvoorbeeld p. 124 na een scheldpartij op de Engelsen door een mede-officier: 'Without the English,' said Edward, 'I don't see very well how we should have had either ships, colonies, or commerce;... and as to the abolition of the slave trade, the only fault that I have to find with them on that head is, that they did not go far enough,... they should have made the strict bona fide relinguishment of that inhuman horrid commerce, the *sine qua non* of restoring to us any colonies at all.' Waarna hij toast op 'Admiral Van Capellan (sic), and his gallant campanions in the attack of Algiers, or if you like it better in a fewer words, the progress of rational liberty.'
Wat de anti-Engelse gevoelens in Suriname betreft: A.F. Lammens schreef bijvoorbeeld in 1825 dat de partij der geestdrijvers in Engeland niets onbeproefd liet om de vrijmaking der slaven af te dwingen. Engeland drong Nederland enerzijds allerlei 'ongerijmde denkbeelden en maatregelen' op, 'terwijl men aan de andere zijde, de blanke bewoners in de Colonie Suriname, in het hatelijkste dagligt plaatste...' Lefroys boek paste voor hem in die trend. Hij zelf zal zijn baan als rechter in het door de Engelsen afgedwongen Gemengd Gerechtshof met de nodige scepsis hebben bekleed. (Lammens in De Bruijne (ed.) 1982, p. 191.)

139. Dit thema gebruikte Turner in het schilderij *The slave ship* (ca. 1840); een schilderij dat volgens Blackburn (1988, p. 467-468) bijzonder veel aandacht trok toen het in de Royal Academy tentoongesteld werd.
140. Deze brand was niet met opzet aangestoken. Lefroy kon niet weten dat de volgende grote stadsbrand op 3-9-1832 wel door slaven zou zijn aangestoken. De vermeende daders werden tot de brandstapel veroordeeld en levend verbrand. Teenstra (1842) beschrijft dit vonnis en de executie in detail.
Het Amsterdamse exemplaar van *Outalissi* bevat een handgeschreven commentaar in de marge waarin deze branden worden genoemd, alsmede een brand in de haven van Paramaribo, waaraan Lefroy in de reddingsactie voor Matilda refereert.
141. Zie Paasman (1984) over de roman *Reinhart* en de ware geschiedenis van Johannes Post.
142. Het ging om een door Engelsen opgebracht Frans schip met 353 slaven aan boord. Toen De Veer besloot het schip onder geleide naar Frans grondgebied te laten gaan zodat de kapitein daar berecht kon worden, slaagde de kapitein erin de slaven alsnog illegaal van boord te laten gaan in Suriname. In 1827 beschuldigde De Veers schoonzoon Ringeling hem, en baron Van Heeckeren, van onregelmatigheden bij de afhandeling van deze kwestie. De Veer moest aftreden. Johannes van den Bosch verleende hem achteraf eerherstel. (Wolbers 1861, p. 620-623.)
143. Procureur-generaal E.L. baron Van Heeckeren zag het als een doelbewust 'bezwalken' van het Nederlandse karakter en vergeleek Lefroy met de apostelen die Jezus vroegen om de stad der Samaritanen met vuur te verdelgen. Waarop Jezus hen had geantwoord dat de Zoon des Menschen niet gekomen was om te verderven maar om te behouden. Van Heeckeren noemde in dit verband de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen als typisch Nederlands voorbeeld van zorg voor de algemene belangen der mensheid; een zorg die heel wat beter wordt onderhouden in Nederland, dan in Engeland, waar mannen hun vrouwen en kinderen schandelijk behandelen ter wille van een slok sterke drank. (Van Heeckeren 1828, p. 221-225.) In Lefroys weerlegging gaat hij onder meer op dat laatste in. Nederland heeft alles aan Engeland te danken: de scheepvaart, handel, koloniën, maar belastert in Suriname Engeland consequent. 'But, Gentlemen! Let the English sell or eat their wives and children too, if it so pleases you to think, and what then? What is that to the purpose? What has that to do with the charges made by me... with slavery or slavetraders?...' (ARA-II, Lammens, inv.nr. 17; ongepubliceerd stuk gericht aan de voorzitter en leden van het Departement Paramaribo der Maatschappij tot nut van 't Algemeen, (handschrift van Lammens, dus overgeschreven) 15-3-1828.)
144. Minister van Koloniën C.Th. Elout oordeelde dat niet kon worden toegelaten 'dat onverstandige dweepers zich tussen den slaaf en zijnen meester indringen en eerstgemelden in prenten dat zijn geheel bestaan eene aaneenschakeling is van onregt en kwelling waarvoor hij zich mogelijk mag wreken'. Elout in 1827, aangehaald in Siwpersad 1973, p. XV.

145. Als zodanig gepostuleerd in de opdracht aan Wilberforce; maar ook bijvoorbeeld op p. 186, voorafgaand aan een beschrijving van de Spaanse bok: een straf die aan mannen en vrouwen wordt opgelegd, zodat de lezer het er mee eens zal zijn 'that the moral ingredients of the Dutch character, in the West-Indies, whatever they may he elsewhere, form by no means an exception to the uniformly debasing influence of slavery upon the rnaral sensibility and dignity of all who have the misfortune to come for any time within its contaminating contact.'
146. Terwille van de leesbaarheid een stukje naar de noot: '... at ease; the length and grace of his limbs well bound, with the exact proportion of muscle to give the utmost possible degree of strength and vigour without clumsiness; the exquisite clean lines and beauty of the bent knee joints, the compact and firm, yet agile loins, unloaded with the least excess of corpulence; the fine convexing chest and corresponding shoulders, the Herculean strenghts of the latter entirely relieved to the eye by a light graceful neck, surmounted by features of luminous intelligence and an expression of conscious self-sufflciency, which might have overawed a lion, left nothing wanting but a pedestal to make his whole figure rival, if not surpass, the utmost power of the chissel, each seperate part of the noble structure deriving from its indissociable connection of its own propriety;...'
147. *Outalissi* 1826, p. 236-237.
148. Hiertegenover stelde Lefroy (1826, p. 7) over de mooie Matilda: 'her nose was not exactly what a sculptor would select as a study, but was in perfect unison with the beautiful contour of her head...' etc.
149. ARA-II, Lammens, inv.nr. 17; brief d.d. 22-5-1828. Het programmatische karakter ervan wordt nog versterkt door de vele eindnoten waarin de schrijver zelf optreedt, en het nawoord van de schrijver, waarin voortdurend een link wordt gelegd naar de actualiteit.
150. Lefroy 1826, p. 48.
151. Als om een contrast te creëren tussen de beschaafde wereld en de brute Surinaamse maatschappij lardeert Lefroy de roman met eigentijdse gedichten van Engelse dichters als Cowper, Campbell en sir Walter Scott, en met eigen poëzie. Dit lijkt ook te verwijzen naar zijn bedenkingen over het feit dat de zendelingen zich in Suriname moeten bedienen van de zijns inziens woordarme contacttaal met de slaven. Het motto op de titelpagina (naar Campbell) 'He scorn'd his own who feit another's woe' lijkt een commentaar op Stedmans motto 'Twas *Yours* to fall - but *Mine* to feel the wound'.
152. *Quashee's lament,* een gedicht in 10 coupletten. Lefroy 1826, p. 73-74.
153. Vergelijk Van Rooden 1996, p. 129.
154. Lefroy 1826, p. 310-311.
155. Volgens Benjamin (1858, p. 326) had rond 1850 een vijfde deel van de bevolking ernstige oogklachten, terwijl een op de tien mensen blind was. Van Breugel dacht dat ook zijn 'ophthalmia' veroorzaakt was door het klimaat: de sirocco en de luchtgesteldheid in Tripoli. (ARA-II, Buitenlandse Zaken 1813-1870; inv.nr. 3395 - stukken pensioenaanvrage Clifford Kocq van Breugel.) Blomhoff zag het in Japan ook, tijdens de hofreis van 1818 naar Edo. Op het platteland, waar op dat moment voedselschaarste heerste, hadden veel mensen oogproblemen, (Rijksmuseum oud archief, inv.nr. 953.)
156. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 956 - Kozori - geschreven op Japans papier en in de typische grote letters van de Japanse tolken/Rangakusha.
157. In Japan domineerde een eigen versie van de Chinese geneeskunde met de nadruk op behandeling met geneesmiddelen (kruiden), acupunctuur, en *moxa* branden. Ook voor Europese anatomische kennis en chirurgie bestond vanaf de achttiende eeuw echter al grote belangstelling. *In het spoor van de Liefde* 1986, p. 75-99; Boomgaard 1996, p. 49.
158. Boomgaard 1993, p. 79.
159. In Semarang stierven in de maand april in een week 900 mensen aan cholera. Spengler 1863, p. 30.
160. Bespreking van de artikelen over *Cholera morbus* in *Algemeene Konst- en Letterbode,* 27-9-1833 nr. 44, p. 236.
161. Wolbers 1861, p. 659, p. 666.
162. Als voornaamste oorzaken worden genoemd: *febris remittens bibiosa, dysenteria,* en *febris intermittens.* (*Algemeene Konst- en Letterbode* 7-1-1831, p. 12-13.) Dit waren ook in Suriname gevreesde ziekten. In de maanden dat Gaspar van Breugel er was (1823-1824) heerste daar wat hij noemde aanstekende rotkoortsen. De eerste dag in Paramaribo zag hij tot zijn schrik binnen anderhalf uur elf begrafenisstoeten langs komen. Onder de zwarte bevolking was ook lepra, *boassi* genaamd, een gevaarlijke ziekte. Van Breugel (1842, p. 34, p. 103) bezocht de

lepra-inrichting aan de Coppenamerivier, en noemde haar 'de aardse hel voor de kolonie Suriname'. Hij bleef er maar kort, uit angst voor besmetting. In 1830 werd opname van lepralijders in deze inrichting verplicht gesteld. (Wolbers 1861, p. 619.)

163. Reich aan Testa, 31-3-1837, 6-4-1837, 14-6-1837, 27-3-1838. ARA-II, Legatie Turkije en Levant, inv.nr. 303.
164. Van Overmeer Fischer 1833, p. 60. Besmetting met pokken vond doorgaans plaats via de luchtwegen.
165. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 957 - 'over de onbeweegbare feesten. Bij de elfde maand, Zuitiquats, hoorde het feest van de God Inari. Louis Couperus die in Japan ernstig ziek in het ziekenhuis belandde, schreef uitgebreid over deze Vos die zich in zijn koortsdromen ook onder zijn eigen ribben had gedrongen en met zijn tanden en nagels zijn ingewanden verscheurde. Couperus 1923 (uitgave 1992), p. 86-95. Vgl. in India de verering van de godin Sitala als heerseres over de pokken. (Egers en Streefland 1997, p. 30.)
166. ARA-II, Cock Blomhoff, inv.nr. 3 - Batavia 25-6-1822: brief aan Blomhoff. Kleiweg de Zwaan (1918, p. 34) noemt Bowier. *In het spoor van de Liefde* (1986, p. 193) noemt een 'Algemeene Beschouwing van de Geschiedenis van Koepokken' vertaling uit het Engels, van H.J. Goldschmidt 1801, en de Japanse vertaling daarvan door Ogata Ikuzo uit de eerste helft van de negentiende eeuw.
167. Egers en Streefland 1997, p. 30; Fenner 1988, p. 246.
168. Oudschans Dentz 1972, p. 35.
169. Spengler 1863, p. 177; Almanak 1821; Boomgaard 1987, p. 48 en 293.
170. ARA-II, Cock Blomhoff, inv.nr. 4. Van Overmeer Fisscher (1833, p. 60), die met dezelfde boot aankwam als de busjes koepokstof, maakte echter mee dat het vaccin niet werkte. Hij dacht dat het niet sterk genoeg was, en suggereerde (blijkbaar in navolging van de Malmis-Salvany Expedition, toen twintig wezen scheep gingen om gedurende de zeereis de besmetting aan elkaar door te geven - Fenner 1988, p. 263) om drie of vier kleine kinderen van Java over te varen. Hij voegde daar echter aan toe, dat de Japanners dat vast niet goed zouden vinden. Toen een jaar later, in 1823, de medicus Von Siebold naar Decima kwam werden de experimenten niet het koepokvaccin voortgezet. Mima Junzoo schreef Blomhoff in 1826 dat hij met Von Siebold werkte en veel van hem leerde. (ARA-II, Cock Blomhoff, inv.nr. 4.)
171. *In het spoor van de Liefde,* 1986, p. 99; Beasly 1995, p. 26.
172. Perk 1875, p. 57.
173. *In het spoor van de Liefde* 1986, p. 124; Goodman 1986, p. 137; Beasly 1995, p. 26.
174. In 1803 was een Amsterdams Genootschap ter Bevordering der Koepokinenting voor Minvermogenden opgericht. De Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Geneeskunst volgde in 1849. Boomgaard (1993, p. 84) stelt dat de negentiende-eeuwse professionalisering van de medische stand in Europa weliswaar een verwijdering ten opzichte van leken en 'folk-medicine' veroorzaakte, zowel in Europa als elders, maar dat hun houding tegenover de oorzaken van ziekten nog veel overeenkomsten vertoonde. Hij stelt de miasmata, slechte luchtgesteldheid, en kwade geesten wat dat aangaat op een lijn met elkaar. Pas na Koch en Pasteur ontstaat over niet-westerse geneeswijzen het beeld van kwakzalverij. Zie ook Egers en Streefland 1997, p. 29, p. 35.
175. In navolging van Foucault stelt Ann Stoler (1995, p. 82) dat in de negentiende eeuw de politieke technologie (de ontwikkeling van medische kennis in combinatie met gericht overheidsbeleid) niet gericht was op het individuele menselijk lichaam, maar op de menselijke soort. De westerse medische wetenschap werd gestimuleerd vanuit een 'technology of security', een 'bio-regulation of the state' van zijn interne gevaren. Ik gebruik hier bewust het woord gezegend, omdat het bij de epidemieën wel om erg grote slachtingen onder mensen ging. Die te kunnen beperken was niet louter een staatsbelang maar ook een doel op zich, dunkt mij.
176. Pratt 1992, p. 83; Boomgaard 1993, p. 86. Hourani (1991, p. 260) noemt de beheersing van ziekten in Europa als een belangrijke factor die Europa een voorsprong gaf op het Ottomaanse rijk 'living in a situation in which population was held down by plague and famine'.
177. De Stuers 1847, p. 223.
178. Hij liet zich door een slavin helpen tegen zandvlo; hij dronk een bepaalde thee tegen buikloop en was voortdurend geïnteresseerd in praktische en medische adviezen van zijn slaven en zijn hospita. (Van Breugel 1842.)
179. Zie ook Van Rooden (1996, p. 79) over de vorming van de moderne natiestaat in deze periode: 'De schepping van een natie berust op radicale politieke reconstructie. Het vormen van een staat die zijn burgers direct bereikt en hen verenigt als morele individuen, vereist de vernietiging van

al die corporatieve lichamen, al die met soorten van souvereiniteit beklede hiërarchieën, en al die wettelijke onderscheidingen tussen verschillende soorten onderdanen, waar de samenlevingen van het *ancien régime* zo rijk van waren voorzien.'

180. En zo werden ook bij deze industriële ontwikkeling de armenzorg en industrie 'op griezelige wijze dooreengemengd'. (Westendorp Boerma 1927, p. 33.)
181. Drescher in Oostindie 1995 gaat er vanuit dat Engeland in dezen de uitzondering vormt, terwijl Nederland in de pas loopt met de andere continentale koloniale mogendheden. Het tijdsverschil tussen Frankrijk (1848) en Nederland (1863) is even groot als het verschil tussen Engeland (1833) en Frankrijk. Het moeilijkst te verklaren is dan ook waarom het in Nederland na 1848 nog zolang moest duren, terwijl iedereen het er over eens was dat de slavernij zou eindigen. Soms dringt zich de vergelijking met hedendaagse milieu- en landbouwdiscussies op.
182. De afschaffing van de slavernij, geen economische maar een 'morele' beslissing, kon betaald worden uit de koloniale winsten (Davis 1984, p. 122; Drescher in Oostindie 1995, p. 53; Comaroff 1991, p. 79, 120-122). Wellicht is er een parallel tussen de ontwikkelingen op Java en in India: in India werd de (Indiase en Engelse) slavernij in 1843 afgeschaft. Prakash laat zien hoe de koloniale staat, als verdediger van de rechten van de mens, daar bonded-labour relations creëerde tussen kamia en malik. Hij typeert dit als '...a historical transformation that first established freedom as the essence of humanity and than denied it to the kamias.' (Prakash 1990, p. 140, 147, 221-222.)
    Blackburn (1988, p. 458) noemt de Poor Law een uiting van de '...need for a market in labour disciplined by penal disincentives to "idleness"'. Hij stelt dat veel voorstanders van afschaffing van slavernij ook voor hervorming van het gevangeniswezen en de armenzorg waren, gericht op het aanleren van arbeidsdiscipline. (Idem, p. 534.) Haskell trekt de discussie breder in een betoog over de vraag wanneer medegevoel leidt tot actie, wanneer een misstand als slavernij, die al heel lang als misstand ervaren was, werkelijk niet meer geaccepteerd wordt. 'In spite of the enormous interest at stake, the rarity, even among abolitionists, of notions of racial equality, and the availability in England and America of a politico-legal culture strongly oriented to the defense of property rights, surprisingly few people were willing to defend those who owned property in slaves. Thus, an institution, which, had it been evaluated in purely technical terms, might have represented a solution to the probems of labor discipline that modernizers everywhere confronted, was abruptly abandoned.' Hij verklaart dit uit het feit dat degenen die slavernij verwierpen inzagen dat ze dan zelf eisen moesten stellen aan de producten die op de markt kwamen waar zijzelf de afnemers waren. (Haskell 1985, citaat p. 566.)
183. Zie ook de aandacht die de Oeconomische Tak van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel en haar opvolgers tussen 1777 en 1830 besteedden aan armenzorg enerzijds, landontginningen en landbouw als factor voor economisch herstel anderzijds. (Bierens de Haan 1952, p. 32, 54 en passim.)

6
Een verrijkte samenleving

Uiteraard gaat het bij de analyse van beelden, tegenbeelden, zelfbeelden, denkbeelden uit de Verlichting in het vorige hoofdstuk, om abstracties. In hoeverre zijn die veralgemeningen in de samenleving te traceren, hoe drongen ze door in de publieke opinie, om er deel uit te gaan maken van een aan het imperialisme inherente houding en algemeen referentiekader?[1] In dit laatste hoofdstuk gaat het om Nederland en de Nederlandse cultuur zelf. De hoofdpersonen van dit boek bieden ons, vanuit hun eigen (pre)occupaties, hun beroepspraktijk die Nederland als vanzelfsprekend overzee doet optreden, drie invalshoeken om de doorwerking van de ervaring met niet-westerse culturen in de Nederlandse cultuur te onderzoeken. De reizigers geven door hun eigen keuzen ons aanleiding om na te denken over hoe in Nederland talen en talenkennis als vehikel voor contact tussen culturen werd gebruikt. De Bijbel blijkt daarin een belangrijke rol te hebben gespeeld. Daarnaast komen we uit bij het etnografisch museum, waar de betere standen aan hun overzeese betrokkenheid vorm hebben kunnen geven. Net als in de taal wordt de niet-westerse cultuur er echter niet louter gerepresenteerd, ze presenteert er ook zichzelf. Het etnografisch museum is één van de nieuwe culturele instellingen van het koninkrijk. Het is expliciet bestemd voor de niet-westerse wereld, die daarmee tegelijkertijd afwezig blijft in al die andere nieuwe culturele instellingen van het koninkrijk. En tenslotte zullen we in dit slothoofdstuk verder gaan met de kwestie van slavernij en emancipatie; een kwestie die pas in 1863 tot een eind gaat komen, waarna slavernij als zodanig in de Nederlandse culturele wereld van het toneel verdwijnt.

Aan het begin van dit boek voeren Blomhoff en de Van Breugel-broers naar Japan, Barbarije, Java, Suriname. Vanaf het schip keken ze naar de wal en dachten na over de missie die hen wachtte: handel, oorlog, bestuur, beheer. Eenmaal aan wal vormde iedere overzeese samenleving een wereld op zich. Jan Cock Blomhoff ging op in de Japanse maatschappij, Jacques Clifford Kocq van Breugel wapende zich tegen een leven in Tripoli, Jan Eliza du Peyrou van Breugel zette zich in voor de vorming van een goed toegerust leger en ambtenarenapparaat om Java te koloniseren en Gaspar van Breugel, absenteïstisch plantage-eigenaar, stelde zich persoonlijk op de hoogte van de situatie van de slaven in de Nederlandse volksplanting Suriname en geraakte in een levenslang dilemma.

We hebben de eerbied gezien waarmee de Japanse cultuur tegemoet getreden moest worden. Het perspectief van de Japanse wacht domineert het vroeg-

negentiende-eeuwse Europese beeld van Decima als 'venster op de wereld', het raampje van de *norimon* omkadert in het begin van de negentiende eeuw net als in voorgaande eeuwen het zicht op Japan. Het beeld van de Barbarijse staten wordt gedomineerd door vijandigheid, die volgens de Nederlandse consul Van Breugel geheel van Noord-Afrikaanse zijde kwam. De schilderijen van Tripoli en Algiers oprijzend uit zee, belaagd door een Europese vloot, symboliseren een gewapende vrede in een regio waar Jacques van Breugel een Arabische hengst als cadeau aanvaardt van een pasja die met zijn steun enkele maanden later ten val komt. In de Indonesische archipel wordt de Nederlandse aanwezigheid als monopolistische handelaar beëindigd en gaat het bestuur als Jan Eliza van Breugel aankomt een nieuwe fase in van territoriale beheersing. Die omslag werd verdoezeld achter een beeld van despotische inheemse vorsten en trage onderhorige boeren, gecontrasteerd met een zelfbeeld van verlichte koloniale bestuurders. Naast de Europese routes waarover het leger en de koloniale ambtenaren zich efficiënt verplaatsen, zakken de buffelkarren weg in de modder. Ten aanzien van Suriname tenslotte - op en top een Nederlandse schepping - worstelt men een eeuw lang met (de internationale kritiek op) een behoorlijk ontspoorde planterselite en een afhankelijkheid van slavenarbeid die zonder dwang en verdeel-en-heerspolitiek praktisch niet meer te organiseren viel. Zonder de tentboot geroeid door slaven, dit statussymbool van de blanke bovenlaag, komt deze elite niet meer vooruit; Schoutens vrijwel ontvolkte diorama's van plantages illustreren de onmogelijkheid om in Suriname of vanuit Nederland kritiek te leveren op de koloniale verhoudingen in de West. Ook Gaspar van Breugel zal zwijgen over dit negatieve zelfbeeld en iedere structurele veranderingssuggestie ombuigen in de richting van opvoeding van de slaven.

Blomhoff en de Van Breugel-familie werden deskundigen op basis van hun leven overzee. Ze deelden hun tropenervaring, maar hun specifieke deskundigheid liep ver uiteen. Blomhoff legde zich toe op de Japanse cultuur en getuigenissen van de Europese aanwezigheid daar, Jacques van Breugel verzamelde vooral Griekse en Romeinse oudheden, Jan Eliza van Breugel hield zich bezig met de contacttaal van de kolonisator met de Javanen, en Gaspar van Breugel stelde winst- en verliesrekeningen op van plantageopbrengsten, van mensen en van Europese gebruiksvoorwerpen. Hun ervaringen kwamen bijelkaar in familieverband, waar werd getreurd om een overleden broer in de Oost, getrouwd met een moedige Japan-ganger, getobd om het geldelijk verlies op plantages in de West en meegeleefd met het niet ongevaarlijke diplomatieke schaakspel in de Middellandse Zee. De ervaringen kregen er ook gestalte: in de vorm van geschenken en souvenirs, van veranderingen in het consumptiepatroon en smaak, van gebruiksvoorwerpen, interieur- en tuininrichting.

Buiten de familiekring werd de uitwisseling van ervaringen concreet in de nieuwe openbare musea van de negentiende eeuw. De Japanse norimon, het Surinaamse diorama, het olieverfschilderij van Raden Saleh of van Payen, het zadel en de landbouwgereedschappen uit Tripoli, het Japanse theeservies, de Javaanse kris en Romeinse penningen werden er doelbewust samengebracht met al die andere voorwerpen die verwijzen naar de relatie van Nederlandse des-

kundigen met een overzeese cultuur. De achterliggende gebeurtenissen kregen ondertussen een maatschappelijk kader in culturele organisaties als het Amsterdamse Felix Meritis, het Haagse Diligentia, de Nijmeegse Harmonie, de diverse afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen etc. In deze deftige gezelschappen werden de overzeese ervaringen vastgeknoopt aan de nieuwste wetenschappelijke inzichten. Alle onderwerpen uit Multatuli's Pak van Sjaalman - van de menselijke soort, stadia van ontwikkeling, de herkomst van talen, verschillen in godsdienst, via het moderne gevangeniswezen en de stoomboot tot de armenzorg - worden er besproken. Ze werden door de aanwezigen gerelateerd aan hun reiservaringen, het christendom, de rol van de verlichte Europeaan in de wereld en kregen zo hun politieke lading. Ook tijdschriften als de *Algemene Konst- en Letterbode* of het *Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren, De Gids, Orientalia*, het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, Berigten uit de heidenwereld* of *De Star*, tijdschrift van de Maatschappij van Weldadigheid, droegen bij aan de vorming van een cultureel circuit dat het Nederlandse optreden overzee wetenschappelijk en politiek een inbedding gaf. In doelgerichte organisaties als het Nederlands Bijbel Genootschap, de Maatschappij van Weldadigheid, of de Maatschappij ter Bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de Slaven in Suriname, werd dit bovendien omgezet in daadwerkelijke actie.

We vinden het in het familieverband van Van Breugel allemaal terug. De ervaringen van Blomhoff en de Van Breugel-broers in den vreemde worden daar bovendien - mèt hun daadwerkelijke samenkomst in huize Van Breugel - elkaars complement. Het zijn stukjes van een mentale wereldkaart waarop de rol van Nederland positief staat ingetekend: als tolk voor en van het Westen in Japan, energieke projectontwikkelaar ten bate van de inlanders en de Nederlandse economie in Nederlands-Indië, rechtvaardige beschermer en opvoeder van de slaven in Suriname, en beweeglijke diplomatieke factor in het Middellandse-Zeegebied. Men kende deze rollen toe aan een nieuw koninkrijk dat wist wat het te doen stond.

Nationalisme, kunst en wetenschap

Cultureel eilandenrijk

Toen de jonge quaker Robert Dale Owen in 1825 op werkbezoek was in Nederland om zich te informeren over de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid en de Evangelische broedergemeente, bezocht hij ook het Mauritshuis in Den Haag. Hij trof er beneden enkele kamers aan die, in zijn woorden, vol stonden met Chinese en andere curiositeiten, een groot schaalmodel van een Chinese stad, de wapens, kleding en gebruiksvoorwerpen van Noord-Amerikaanse indianen en andere wilde volken, het hoofd van een satyr, een opgezette zeemeermin en talloze andere merkwaardige voorwerpen. Helaas was de tijd te kort om alles te bekijken, want het kabinet ging sluiten. Op de bovenverdieping van het Mauritshuis, waar schilderijen hingen, mocht hij wat langer rondkijken. In zijn dagboek noemde hij 'the famous bull' van Paulus

Potter die daar hing, 'the finest painting of an animal that ever was produced'.[2.] (**Ill. 6.1**) Owen had in het Mauritshuis een bezoek gebracht aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en wat hij in de gauwigheid aanzag als model van een Chinese stad, was vast de in hoofdstuk 4 besproken maquette van Decima. Het stond als pronkstuk van de collectie prominent opgesteld. De zeemeermin was drie maanden voor Owens komst door Jan Cock Blomhoff aan het kabinet geschonken.

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden was in 1816 formeel opgericht door koning Willem I. Nauw bij de voorbereidingen ervan betrokken waren A.J.C. Lampsins, directeur van de Koninklijke Bibliotheek en Reinier Pieter van de Kasteele, sinds 1801 predikant in Den Haag.[3.] Van de Kasteele wierp zich op als een actieve verzamelaar voor het Koninkrijk der Nederlanden, zelfs nog voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden officieel ingesteld en hij tot directeur benoemd was. Zo vroeg hij in augustus 1814 al aan D.J. van Ewijck, zijn tegenspeler bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, of hij aan Daendels een lijst voorwerpen zou opgeven, die men graag uit Afrika in de collectie had. Van Ewijck voelde daar niet voor. Het leek hem 'ongepast en onvoorzigtig' om zo'n bestelling te plaatsen. Beter was het als de 'Heeren Gouverneurs uit eigene beweging dergelijke zaken naar 't vaderland zenden voor 't cabinet'. Mogelijk hoopte Van Ewijck dat die zendingen voor de vaderlandse collectie dan gratis zouden zijn. Maar bij Daendels ging die vlieger alvast niet op. Zijn eerste vraag was of de kosten voor zijn acquisitie-arbeid wel vergoed zouden worden. Zo ja, dan zou hij van harte meewerken.[4.]

In die eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden vlogen heel wat Heren Gouverneurs en andere functionarissen uit, teneinde Nederlands posities overzee weer in te nemen. Zij kregen nieuwe instructies mee inzake de verhouding tussen koloniaal bestuur en koloniale handel, ze waren gehouden aan een nieuwe grondwet, en - overeenkomstig die grondwet - voor hun optreden overzee waren ze rechtstreeks verantwoording verschuldigd aan koning Willem I.

De meeste aandacht in dat overzeese beleid ging uit naar Nederlands-Indië. Daar werd, zoals hiervoor al besproken, bij het herstel van het Nederlandse koloniale gezag gezocht naar continuïteit ten opzichte van het beleid van Raffles. Dat betrof het binnenlands bestuur, maar het gold ook de serieuze studie naar cultuur en geschiedenis van de volken in de archipel, waarmee onder Raffles' bewind een begin was gemaakt. De kolonie beloofde voor de jonge natuurhistorische, volkenkundige en archeologische wetenschap een enorm rijk terrein te zijn. Om aan dit beleidsterrein leiding te geven werd C.G.C. Reinwardt, hoogleraar scheikunde, farmacie en natuurlijke historie, met een kleine staf naar Nederlands-Indië gestuurd als 'Directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen op Java en de naburige eilanden'.[5.]

Reinwardt vertrok naar Java met een bovenmenselijk breed takenpakket. Breed in die zin dat het natuurwetenschappelijk onderzoek er onder viel (botanie, zoölogie, geologie, mineralogie), alsmede het onderwijs, de gezondheidszorg, de cultuur en de archeologie. Zijn opdracht leek qua reikwijdte op het onderzoeksprogramma waarmee Alexander von Humboldt en Aimé Bonpland

tussen 1799 en 1804 door Zuid-Amerika hadden gereisd. Reinwardts opdracht was echter bovendien erg breed, omdat onderzoek en uitvoering geheel door elkaar liepen. Anders dan Von Humboldt (die door de Spaanse autoriteiten slechts schoorvoetend was toegelaten tot Zuid-Amerika),[6.] onderzòcht het team van Reinwardt niet alleen de maatschappij, tegelijkertijd moest die maatschappij met dat onderzoek worden opgebouwd. In dat opzicht correspondeerde hun taak eerder met de bestuursbenadering van de Engelsen in India.

Reinwardt stichtte 's Lands Plantentuin in Buitenzorg voor landbouwkundig onderzoek, zette een koepokvaccinatiebeleid op, opende de militaire school te Semarang, onderzocht mogelijkheden voor openbaar onderwijs voor de inlandse bevolking, steunde het in 1778 opgerichte maar kwakkelende Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, richtte een commissie van oudheden van Java op, zette mensen aan het werk en deed zelf onderzoek.[7.] Die totaalbenadering reflecteerde het wetenschappelijk optimisme, ingebed in het vanzelfsprekende expansionisme van Nederland als koloniale macht.

In Nederland bouwde de koning voort op de culturele instituties die Lodewijk Napoleon in het leven had geroepen: de Koninklijke Bibliotheek, het Koninklijk Museum (omgedoopt in 's Rijks Museum), de Koninklijke Plantentuin, het Koninklijk Kabinet voor Natuurlijke Historie, het Koninklijk Instituut (later de Koninklijke Academie van Wetenschappen, met aandacht in de Derde Klasse voor letteren, kunsten, klassieke oudheid en (klassieke) niet-westerse culturen). In 1816 kwam daar het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden bij, geleid door R.P. van de Kasteele. In verband met dit kabinet voegde de vorst aan de taken van zijn buitenlandse vertegenwoordigers een culturele opdracht toe. Ambassadeurs, consuls en zeeofficieren werden aangemoedigd om kunstvoorwerpen en rariteiten te verzamelen.[8.]

Van de Kasteele nam links en rechts contact op. Hij schoot Daendels aan die klaar stond om naar St George-el-Mina te varen, Reinwardt die naar Java vertrok, en vice-admiraal A. Kikkert, op weg naar Curaçao als gouverneur-generaal van Curaçao en Onderhoorigheden (1816-1819). De rechter A.F. Lammens zette zich op verzoek in Suriname aan het verzamelen, maar zijn collectie ging in 1821 ten onder toen zijn huis bij de grote stadsbrand verloren ging.[9.] Ook met Jan Cock Blomhoff sprak Van de Kasteele, vlak voor hij zou terugkeren naar Decima om Doeff te vervangen. Talloze particulieren schonken van tijd tot tijd voorwerpen en collecties, of boden deze te koop aan.

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden groeide uit zijn oorspronkelijke behuizing aan het Haagse Buitenhof, en in 1820 werd het Mauritshuis aangekocht. De zeldzaamheden kwamen op de begane grond; de bovenetage werd ingericht voor het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, met de stadhouderlijke schilderijenverzameling van Willem IV en Willem V als basis en Paulus Potter als topstuk. Overeenkomstig de tijdgeest, waarin het culturele leven in een nationaal kader kwam te staan, droeg Willem I deze particuliere verzameling van de Oranjes daarmee over aan de staat, als een van de bouwstenen voor een nieuwe nationale culturele identiteit. Dat gold ook voor het zeldzaamhedenkabinet. De particulieren die daar voorwerpen voor schonken behoorden tot de inner circle

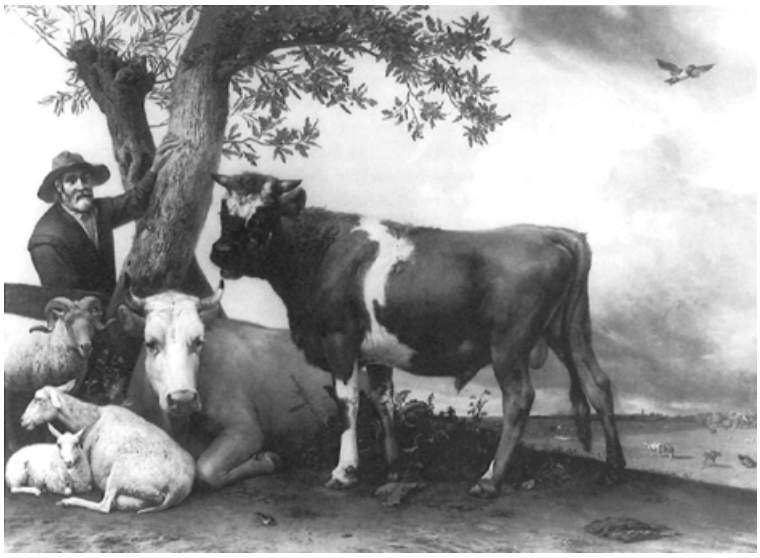

Ill. 6.1 Cultureel erfgoed: de stier van Paulus Potter
Potters schilderij Jonge stier uit 1647 werd in 1749 door Willem IV aangekocht voor de stadhouderlijke collectie, en werd, tot de aankoop in 1828 van Rembrandts Anatomische les, beschouwd als het belangrijkste werk in die collectie (Bergvelt 1993, p. 345).
In 1795 was de hele stadhouderlijke collectie meegenomen naar Frankrijk en in het Louvre ondergebracht. Maar na het Congres van Wenen werd ze aan Nederland gerestitueerd en koning Willem I bracht haar onder in het koninklijk Kabinet van Schilderijen in het Haagse Mauritshuis. De collectie oude meesters werd onder zijn regering uitgebreid; daarnaast werd gericht van schilders aangekocht en werden hen opdrachten verstrekt. De Oost-Indische landschappen van Payen (**Ill. 1.4**) en de actuele 'historiestukken' over de heldendaden van het koninkrijk, van schilders als Pieneman (**Ill. 5.2**), Van Heemskerck van Beest (**Ill. 3.5**) of Schouman (**Ill. 1.5**), werden in opdracht vervaardigd.

van het koninkrijk; hij die het kabinet bezocht vierde de internationale oriëntatie van zijn land.

Twee dagen per week was het kabinet open voor het algemene publiek, de andere dagen konden alleen professionele bezoekers terecht. Dat betrof dan beeldend kunstenaars, die (vermoedelijk vooral boven) in alle rust konden studeren en kopiëren.[10.] Maar ook konden politici en notabelen er hun bezoek laten rondleiden. A.R. Falck, op dat moment minister van Nationale Nijverheid, Onderwijs en Koloniën, schreef op 12 april 1822 aan Van de Kasteele dat hij de volgende dag graag een rondleiding wilde voor de ministers van Frankrijk en Denemarken met hun echtgenotes. Zo kon hij hen iets laten zien van Nederlands internationale oriëntatie.[11.] Van Hogendorp kwam langs, Van der Duyn van Maasdam, baron Van Nagell; Doeff schreef Van de Kasteele dat hij zijn vrienden graag wilde komen laten zien waar hij nu die negentien jaar gewoond had, enz. En Van de Kasteele ontving iedereen correct.[12.]

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden als pronkstuk van een natie met verbindingen over de hele wereld wekt reminiscenties aan de tentoonstelling van schatten in de paleizen van de Chinese keizer.[13.] Van over de hele wereld ontving deze keizer delegaties die bijzondere zaken uit hun land ten geschenke brachten. (Isaac Titsingh was de laatste Nederlander die, in 1794-1795, zo'n hofreis maakte.)[14.] De keizer nam die schatten en zeldzaamheden aan als tribuut en stelde ze ten toon als bewijs, niet van de prestaties van anderen, maar van zijn eigen grootheid.[15.] Dat lag in Nederland iets anders. In Nederland illustreerde de collectie in het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden niet de macht van de soevereine vorst persoonlijk, maar ze diende de identiteit van zijn natie. Voor het subtiele verschil tussen een tribuut en een geschenk was geen plaats meer; maar een zekere gevoeligheid voor dit onderscheid leefde aanvankelijk nog wel, getuige Van Ewijcks opmerking over de gouverneurs, die eigener beweging met zeldzaamheden aan dienden te komen. Tribuut werd er nog maar weinig ontvangen, geschenken des te meer. Zelfs als collecties of enkele objecten werden aangekocht werd in de afhandeling van de overdracht een sfeer gecreëerd van schenking.

Een voorbeeld hiervan betreft de diorama's van de Surinamer Gerrit Schouten die in 1826, mogelijk op initiatief van Lammens, bij hem besteld waren voor het kabinet. (**Ill. 5.4**) Schouten kreeg als dank behalve zijn honorarium ook een gouden medaille, en dat was vast de eerste keer dat een kleurling, geboren en getogen in de kolonie, zoiets kreeg. Maar Lammens uitte tegenover Van de Kasteele kritiek op de terloopse wijze waarop deze medaille aan de kunstenaar was toegezonden. Gezien de precaire Surinaamse verhoudingen was meer ceremonieel op zijn plaats geweest, want: 'Hoe kan men nu weeten, dat Z.M. de verdiensten waar Hoogs dezelve die vind, beloont? - dat Z.M. niet bezit, het vooroordeel (hier zo ongelukkig gevestigd) dat menschen van kleur of zwarten, geen gelijke aanspraak zouden kunnen maken op de Koninglijke protectie?' Lammens was hierover bezorgd en er zal in Paramaribo vast stevig geroddeld zijn over dat lintje. Schouten zelf schreef in 1835 echter een dankbare brief aan de jonge prins Hendrik, kleinzoon van de koning en de eerste Oranjetelg die Suri-

name aandeed, waarin hij diens grootvader prees als 'een vader zijner onderdanen'. En zo zag de vorst zichzelf ook graag.[16.]

De staatsiekleding en staatsiekris van het hof van Yogyakarta, in 1819 geschonken door sultan Hamengkubuwana IV, hebben veel weg van een echt tribuut. (**Ill. 4.16**) Ze ontbreken dan ook niet in een recent overzicht van de 'koninklijke geschenken' uit Indonesië dat een getuigenis wil zijn van de eeuwenlange culturele band tussen het huis Oranje en de koloniën in Oost en West.[17.] Als collectie-item staat dit kostuum tegenover de kleren en wapens van de sultan van Palembang, waarvan het onwaarschijnlijk is dat ze vrijwillig werden ingeleverd en die in datzelfde recente overzicht van koninklijke geschenken dan ook niet voorkomen. (**Ill. 3.2**) Ze werden als ouderwetse oorlogsbuit, maar met een moderne rekening, aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden opgestuurd. De kris van prins Dipanegara is een ambivalent geschenk, geschonken aan koning Willem I niet door Dipanegara, maar door kolonel Cleerens, die in het midden liet hoe hij er aan kwam. 'Ik verzoek u dit wapentuig overeenkomstig 's Konings verlangen te willen nederleggen in het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden,' schreef Van Ewijck aan Van de Kasteele. (**Ill. 5.2 en 6.2**)

Het kabinet werd ook gestaag aangevuld met geschenken uit het diplomatieke verkeer, zoals de gouden pijp van de Asantehene Kwaku Dua I,[18.] of de contrageschenken van de Japanse shogun in reactie op 's konings staatsieportret. Deze geschenken vormen naar aantal een klein deel van de aanwinsten, maar zijn boeiende uitingen van de verhoudingen binnen het diplomatieke verkeer. De meeste objecten zijn overzee verzameld door Nederlanders, overeenkomstig de opvattingen van en instructies aan die verzamelaars over wat in het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden zeker thuis hoorde. In die zin zijn de voorwerpen evenzeer getuigen van een actieve relatie van de verzamelaars met hun thuisfront als van de betreffende overzeese maatschappij. Zoals uit de gebrekkige aantekeningen tijdens de missie op de Voltarivier achteraf over een aspect een stellige conclusie werd getrokken, zo droegen de - soms systematisch, soms willekeurig verzamelde - voorwerpen bij aan de profilering van de reiziger als deskundige. Ook wie ter plekke weinig greep op de omgeving had, kon zijn ervaringen achteraf veralgemenen met behulp van meegebrachte voorwerpen.

Reinier Pieter van de Kasteele, directeur en actieve promotor van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, creëerde met zijn kabinet een band tussen verzamelaars, donateurs en de leden van de kleine beroepsgroep van academici in Nederland die zich toelegde op het nieuwe natuurwetenschappelijk en anatomisch onderzoek, op volkenkunde, archeologie en oosterse talen in een museale en academische context. De wetenschappers stonden voor een enorme uitdaging, waarbij ze onder meer via de collecties gevoed werden door zegslieden die beslist niet allen even goed onderlegd waren. Aan de ene kant van het spectrum stond Reinwardt, die in 1814 al als een groot geleerde gold, en wellicht de enige Nederlandse academicus was die sowieso gevraagd kon worden om een werk aan te pakken met een draagwijdte als in Indië werd beoogd.[19.] Aan de andere kant stond Jacques van Breugel, een leek die op zijn intuïtie af moest gaan. Maar hun

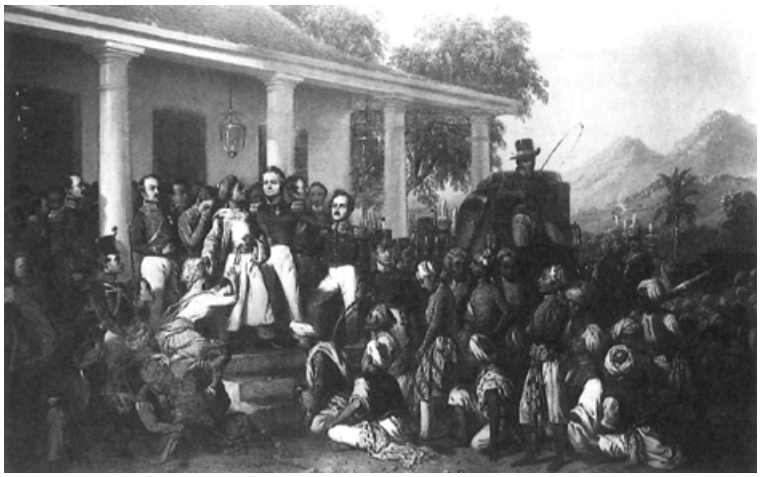

Ill. 6.2 De wereldpolitiek of cultureel erfgoed: de gevangenneming van Dipanegara II
De schilder Raden Saleh (1811?-1880) was een van de informanten van R.P. van de Kasteele bij het documenteren van de collectie van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden. Hem werd in dat verband ook de kris van Dipanegara voorgelegd, teneinde uitleg te verschaffen over de magische betekenis van dit wapen. Daarna dook het anoniem onder in de collectie, losgekoppeld van iedere verwijzing naar de verslagen prins (**Ill. 5.2**). Het was geen gemakkelijk bezit: telkens weer is naar de kris gevraagd en ernaar gezocht. En ook Raden Saleh heeft het er misschien niet makkelijk mee gehad. Twee jaar na de dood van Dipanegara in ballingschap te Makassar, in 1857, maakte Raden Saleh, inmiddels teruggekeerd op Java, een eigen versie van de gevangenneming van pangeran Dipanegara in 1830. Om die te maken had de schilder naar Magelang willen gaan teneinde de locatie te kunnen zien waar de prins werd gearresteerd. Dat werd hem echter door de koloniale autoriteiten verboden. Raden Saleh volgde daarop Pieneman bij de weergave van het gebouw, maar plaatste zowel Dipanegara en zijn volgelingen, als de Nederlandse autoriteiten anders in beeld. De prins heeft een trotse boze houding, de volgelingen zijn herkenbare karakters, niet de schetsmatige verslagen figuren die Pieneman schilderde. En onder die volgelingen schilderde Raden Saleh tweemaal zichzelf: staand met gebogen hoofd en, daarnaast, met zijn gezicht naar de beschouwer gewend (Carey 1982, p. 5).
De schilder schonk zijn schilderij aan koning Willem III als dank voor de financiële steun van de Oranjes tijdens zijn verblijf in Europa. De koning bracht het schilderij onder in de trofeeëngalerij van het Koninklijk Koloniaal Militair Invalidenhuis Bronbeek, nabij Arnhem, opgericht in 1863. Deze trofeeëngalerij groeide in de loop der jaren uit tot een museum; Raden Salehs visie op de gevangenneming van Dipanegara hing er voor de bewoners en het Nederlandse publiek, tot 1978. In dat jaar werd het schilderij door het Koninklijk Huis (op suggestie van minister van Buitenlandse Zaken Adam Malik en met bemiddeling van ambassadeur Koesnadi Hardjasoemantri) geschonken aan de Indonesische overheid, in het kader van het cultureel accoord tussen Nederland en Indonesië (Hardjasoemantri 1996, p. 37). Bij diezelfde gelegenheid restitueerde de Nederlandse overheid enkele belangrijke zoölogische voorwerpen aan het Zoölogisch Museum in Bogor, en retourneerde het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden collectiestukken aan het Museum Pusat, de opvolger van het Museum van het Bataviaasch Genootschap (Pott & Sutaarga, 1979). Het schilderij van Raden Saleh hangt in het Istana Negara, het Staatspaleismuseum in Jakarta.

gezamenlijke inspanningen leidden tot een grote stroom van nieuwe informatie over de niet-westerse wereld: geen reisverslagen meer, maar gedetailleerde informatie over schedels, gesteenten, godsdienstige gebruiken, landbouwtechnieken etc.

Deze stroom werd in Nederland gekanaliseerd via verschillende instellingen en wetenschapsdisciplines. De collecties over en uit een bepaald land die door één persoon - vaak in de marge van een politieke of handelstaak - werden bijeenbracht, werden via de overheid en particuliere organisaties geordend en over Nederland verspreid. Van Ewijck van het ministerie van Binnenlandse Zaken, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen regelde vanuit Brussel het overheidsverkeer. Hij correspondeerde met Van de Kasteele, met het in 1820 in Leiden opgerichte Rijksmuseum van Natuurlijke Historie,[20.] met de Leidse hoogleraar archeologie C.J.C. Reuvens van het Rijksmuseum van Oudheden (1818), met J.C. de Jonge van het Koninklijk Kabinet van Penningen, etc. Van de collecties die Jacques van Breugel bijvoorbeeld in de jaren dertig bij elkaar bracht bleven de etnografica in het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, de oude munten, penningen en geslepen stenen gingen naar het penningenkabinet, de Griekse oudheden naar het Museum van Oudheden. Zijn stenenverzameling van de Vesuvius schonk Van Breugel aan Felix Meritis in Amsterdam.

Zo stond tegenover een brede, de gehele natuur en samenleving bevattende oriëntatie overzee, in Nederland een wetenschappelijke specialisatie waarin bovendien onderzoek en beleid gescheiden waren. De ontwikkeling van de nieuwe wetenschapsdisciplines rustte op de schouders van een kleine groep academici. Inzake Japan was Nederland over de geringe wetenschappelijke output openlijk bekritiseerd door Adam Johann von Krusenstern, die in 1803 met een Russische wetenschappelijke expeditie onuitgenodigd in Nagasaki was aangekomen en daar dus niet was toegelaten. Hij weet dit vooral aan Nederlandse bekrompenheid en wees er in 1814 op dat de enige belangwekkende boeken over Japan geschreven waren door de Duitser Engelbert Kaempfer (1651-1716) en de Zweedse botanicus C.P. Thunberg (1743-1828); hij was een medewerker van Linnaeus. De Japanners hadden wetenschappelijk onderzoek aan de Hollanders nooit verboden en de Engelsen waren in India in vergelijkbare omstandigheden tot belangwekkende wetenschappelijke resultaten gekomen. 'Man kann also nicht umhin, diese Zurückhaltung der Holländer nur einer lächerlichen kleinlichen, und auf alle Fälle zwecklose Politik, welche dem Geiste eines philosophischen Jahrhunderts ganz zuwider, und eine republikanischen Verfassung unanständig ist, zuzuschreiben. Hat der Handel der Engländer durch die Libertät ihrer Minister etwas gelitten? oder hat der Handel der Holländer durch ihre empörende Geheimnisskrämerei gewonnen? Der Zustand des Englischen und Holländischen Handel ist jeden zu sehr bekannt, als das ich diese Vergleichung weiter ausführen sollte.'[21.]

Uit deze vergelijking tussen Nederland/Japan en Engeland/India blijkt, dat Krusensterns wetenschappelijke belangstelling tegelijkertijd een ontkenning inhield van de rol die die wetenschapsbeoefening speelde bij de Europese expansie. Vrije wetenschapsontwikkeling stond als het ware tegenover bekrompen

monopolistisch handelsbelang. De wetenschap diende de vooruitgang, het monopolisme was stagnatie. Doeff kon Nederland niet revancheren. Hij was op de terugreis uit Japan al zijn wetenschappelijke materiaal kwijtgeraakt. Het zou opnieuw een Duitser zijn, Philip Franz von Siebold (1796-1866), die in staat was Krusensterns handschoen op te nemen en wetenschappelijke publicaties over Japan te verzorgen: *Nippon* (zijn magnum opus, verschenen tussen 1832 en 1858), de *Fauna Japonica* (verschenen tussen 1833 en 1850) en de *Flora Japonica* (verschenen tussen 1835 en 1870).[22.]

Wat het islamitisch cultuurgebied betreft kende Nederland een traditie van bestudering van de Arabische taal, en, vanaf de negentiende eeuw, geschiedenis; maar aan het islamitisch recht en de islam als godsdienst werd tot ver in de negentiende eeuw wetenschappelijk geen aandacht besteed. Het eerste juridische werk daarover werd geschreven door A.E.E. Testa, telg uit het diplomatengeslacht dat in het Ottomaanse rijk en de Barbarijse staten tal van diplomatieke functies vervulde.[23.] Het tijdschrift *Orientalia*, waarvan slechts twee afleveringen verschenen in 1840 (redactie T.G.J. Juynboll, T. Roorda en H.E. Weijers), bevatte commentaren en interpretaties van bijbelteksten en psalmen, taalkundige verhandelingen over het Arabisch van Hamaker en andere tekstanalyses.[24.] Daaruit blijkt dat de klassieke oudheid, de Arabische wereld en bijbelstudies als een wetenschapsgebied werden opgevat, hetgeen vanuit de nieuwe wetenschapsdiscipline van de archeologie bevestigd werd. Daarmee werd de contemporaine islamitische cultuur vooralsnog over het hoofd gezien.[25.]

Discussie over de koloniën was er wel. Aangaande Suriname publiceerden de landbouwkundige Teenstra en kenners als Van Sypesteijn, Lammens, Lans over allerlei aspecten van de cultuur, natuur en economie van de kolonie. Dat soort 'volkenkundige' kennis vond echter geen institutionele vertaling aan de universiteit. Teenstra richtte in 1844 een tijdschrift op getiteld *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven*, dat tot 1847 verscheen.[26.] Reinwardt, die net als Doeff onderweg naar Nederland door schipbreuk bijzonder veel materiaal en een groot deel van zijn collectie kwijtraakte, bleef wel zeer actief in Nederland als hoogleraar, maar kwam niet tot systematische publicatie van zijn Indonesische bevindingen. Zowel in Nederland als in Batavia werd er echter geregeld gepubliceerd, vooral op het gebied van flora, fauna en Indo-Javaanse oudheden. Het Nederlandse wetenschappelijk onderzoek aangaande de Javaanse taal kwam in Nederland en op Java na de Java-oorlog van de grond in een samenspel tussen de overheid en het Nederlands Bijbel Genootschap. Taco Roorda, vanaf 1828 buitengewoon en vanaf 1832 gewoon hoogleraar in de oosterse talen in Amsterdam, legde zich, op verzoek van het Nederlands Bijbel Genootschap, als eerste hoogleraar oosterse talen mede toe op het Javaans, teneinde bijbelvertaler Carl Gericke te begeleiden.[27.]

Malte-Brun had in elk geval wat de studie van de niet-westerse wereld betreft gelijk met zijn kritiek op het culturele en wetenschappelijke klimaat in Nederland. Wat er in de vroege negentiende eeuw gebeurde werd gedragen door enkele pioniers, met weinig financiële middelen en los van de politiek. Vaak is ach-

teraf met een soort verbazing geconstateerd dat de wetenschappelijke bestudering van de niet-westerse wereld in Nederland zeer laat is begonnen, ondanks een traditie van reisverslagen en van cartografie die teruggaat tot de zestiende eeuw,[28.] ondanks het feit dat de wetenschappelijke werken als van Anquetil-Duperron in Amsterdam werden gedrukt, en dat alle relevante toonaangevende publicaties vroeg of laat ook in het Nederlands verschenen. En met eenzelfde soort ahistorische verbazing is geconstateerd dat zo'n klein Nederland ('a political dwarf in Europe') opeens zo'n grote kolonie ('a giant in Asia') uit het verleden had overgehouden.[29.] Alsof Nederland geen imperialistische natie was, maar per ongeluk een koloniale macht werd. In die visie begon het moderne imperialisme pas in 1873 met de Aceh-oorlog.[30.]

Die verbazing verraadt onkritische zelfingenomenheid: alsof we nu nog steeds van 1815 tot 1848 de ogen stijf dichtknijpen en ze pas opendoen als de predikant W.R. baron Van Hoëvell zich in de Tweede Kamer als eerste aanhoudend en met kennis van zaken gaat roeren inzake het Nederlandse koloniale beleid. Van Hoëvell, door historicus Paul van 't Veer gekarakteriseerd als 'de ziel van de liberale beweging in Batavia', was daar vanaf 1837 predikant van de Maleise gemeenschap geweest, en tevens oprichter van het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* (1838) alsmede vanaf 1844 voorzitter van het Bataviaasch Genootschap. In 1848 werd hij Indië uitgezet op beschuldiging van opruiing van de Indo's die de afschaffing eisten van de structurele discriminatie bij aanstellingen in koloniale ambten. Terug in Nederland werd Van Hoëvell door de liberalen uit Twente in de Tweede Kamer gekozen. Zijn aantreden ging samen met de aanname van de grondwet van 1848, waarmee de ministeriële verantwoordelijkheid werd ingevoerd. De minister moest verantwoording afleggen aan het parlement en de Koloniale Verslagen werden openbaar. Vanaf dat moment stond het kolonialisme op de politieke agenda en werd het koloniale beleid langzaam maar zeker gegoten in termen van een beschavingsmissie waar een cultuurstelsel niet in paste.[31.] Maar de afwezigheid van parlementaire controle op het koloniale beleid van voor 1848 betekent bepaald niet dat er tot 1848 geen beleid werd gemaakt. Imperium kwam Nederland niet aanwaaien.

Wellicht droeg niet alleen de ontbrekende parlementaire controle, maar ook het isolement van het handjevol wetenschappers en de scheiding tussen wetenschap en koloniaal bestuur bij aan de zwijgzaamheid over de totstandkoming van het koloniale rijk. In de begintijd van koning Willem I was het koloniaal beleid op zich, de politieke kant ervan, in verlichte wetenschappelijke kringen evenmin onderwerp van discussie als de wetenschappelijke bevindingen dat waren in het parlement. Het imperialisme verdween met schepen vol soldaten achter de horizon en drong aanvankelijk tot het moederland nauwelijks op een andere wijze door dan onder de noemer van handelscontact en uitwisseling van producten. Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden was hiervan een getuigenis volgens eenzelfde pragmatisch programma, dat door Tollens, Bilderdijk of Loots in gedichten werd bezongen, of in de vorm van de nieuwe historieschilderijen aan de muur werd gehangen. En nog altijd is deze beslissende aanvangsfase van het Nederlandse imperialisme, dit essentiële onderdeel van de Neder-

landse moderne natievorming, ook in de vaderlandse kunstgeschiedenis onzichtbaar en behandelen we de materiële getuigenissen ervan het liefst als een tribuut aan ons geachte vorstenhuis.[32.]

Taalbeheersing en cultureel contact: afscheid van Jan Eliza van Breugel

Een van de gebieden waarop de Engelse oriëntalisten tot spectaculaire resultaten waren gekomen betrof de taalwetenschap. Van het Sanskriet was men gekomen op de taalverwantschap met Europese talen en vandaaruit tot de stelling van een gezamenlijke oorsprong van deze talen in het Indo-Europees. Die stelling betrof niet alleen het Sanskriet, maar had vergaande consequenties voor het onderzoek naar de Europese cultuur. Dergelijke wetenschappelijke vergezichten doemden in Nederland aanvankelijk niet op. Het beheersen van de Japanse taal bood wat dat aangaat de grootste uitdaging.

Voor Minamoto Masataka (bijgenaamd Frederik Hendrik), de initiatiefnemer van het *Nieuw Verzameld Japans en Hollandsch woordenboek* uit 1810, stond het vast dat taalcontact gelijk opging met culturele uitwisseling. In het voorwoord van zijn woordenboek verdeelt de samensteller, 'keijzerlijk translateur van hollands taal te Nagasakij' B. Sadajosi, de wereld in vier delen: Europa, Azië, Afrika en Amerika, alle bewoond, met mensen van verschillende natuur, aard, spraak enz. 'Als men de natuur en de aart van de Europesen met die der Azianers vergelijkt, zoo zoude men kunnen zeggen, de Europeesen zijn als steen, en de Azianers als hout, want de steen is zwaar, zinkt en blijft stil, het hout is ligt, en drijft, dus de Europeesen door haare stil en bedaarend natuur kunnen veel wonderlijken konsten ontdekken, maar de Azianers kunnen het zelden; om deze reden heeft de vorst van Nakats reeds ondernoomen om de hollands taal te leeren, om met het leezen van Europese Boeken de nuttige en verstandige konsten te vinden, en daarmede zijne veelvuldige onderdaanen tot verstandig en bekwaam te maken.'[33.]

In de vroege negentiende eeuw werd van zowel Japanse als Nederlandse kant veel in het werk gesteld om vertrouwder te raken met elkaars taal. Het beroemdst werd dienaangaande het in het intermezzo over papier gememoreerde woordenboek waaraan door Hendrik Doeff, Nakayama Tokujurro en Yoshio Gonnosuke tussen 1811 en 1817 samen met een groep tolken van Decima gewerkt is.[34.] Als uitgangspunt namen zij het *Nieuw Nederduitsch en Fransch woordenboek* van François Halma. Doeff verklaarde later dat hij aanvankelijk in het geheim met de twee Japanners hieraan begon. Maar al gauw werd hij 'aan de in Japan zogenaamde binnenkant' gewaarschuwd, dat de regering van Nagasaki wist dat hij hiermee bezig was. Hij mocht dat niet doen, omdat men vermoedde dat het woordenboek diende om in Nederland de kennis over Japan te verrijken. Doeff draaide dat verhaal om en verklaarde dat het hem ging om verbetering van de beheersing in Japan van het Nederlands. Vanaf dat moment geschiedde het werk openlijk, met steun van de autoriteiten die zelfs het speciale papier ervoor ter beschikking stelden.[35.]

De geschiedenis van deze *Doeff Halma* liep voor Doeff vervelend af. Hij was erin geslaagd om het hele woordenboek te kopiëren en aan boord van het schip te smokkelen waarmee hij in 1818 naar Nederland terugkeerde. Door de schipbreuk verdween het werk echter in de golven, en miste Doeff deze wetenschappelijke primeur. Hij deed vanuit Nederland toch nog een poging om het manuscript in handen te krijgen. In een 'inwerkpapier' voor een potentiële opvolger van Blomhoff raadde hij aan om in de stille tijd aan het woordenboek verder te werken en het ondertussen stiekem over te schrijven. 'Ge moogt het niet publiek uitvoeren, maar er is altijd wel gelegenheid toe om dit bij klijne partijen te doen.'[36.] Van Overmeer Fisscher, die in 1820 op Decima aankwam, zette zich daadwerkelijk aan deze arbeid. Maar toen Doeff in 1826 via Batavia vernam dat Von Siebold erover opschepte dat Van Overmeer Fisscher al dertien letters van het alfabet had gedaan, werd hij erg ongerust. Het was mooi dat Fisscher een afschrift maakte, maar het woordenboek was het werk van Doeff en niet van hem. Doeff memoreerde dat hij zelf, na twaalf jaar in Japan te hebben gewoond, de taal pas voldoende beheerste om aan het woordenboek te kunnen beginnen. Met tien tot twaalf tolken had hij eraan gewerkt, dagelijks van zeven uur 's morgens tot 1 uur 's middags. Alles was in het net geschreven met de Japanse mannelijke letter *katakane*, en het origineel berustte bij het tolkencollege.[37.]

Van Overmeer Fisscher keerde in 1829-1830 naar Nederland terug met, net als Blomhoff, een collectie Japanse voorwerpen en boeken voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en een min of meer compleet afschrift van het woordenboek. Hij stond in zijn *Bijdrage tot de kennis van het Japansche rijk* (1833) stil bij de gecompliceerde structuur van zowel de Japanse taal als het schrift. Er was een Chinees schrift en vier soorten Japans schrift, waaronder het *katakane*, mannenschrift, en *hiragane*, vrouwenschrift. Uitgebreid memoreerde hij het initiatief van Doeff tot de vertaling van de Halma en beschreef daarbij hoe hij de tekst had overgeschreven en mee naar Nederland genomen.[38.] Hij had het ondertussen voor publicatie aangeboden aan de Derde Klasse van het Koninklijk Instituut, die het echter wetenschappelijk te licht bevond. Von Siebold adviseerde ook het woordenboek niet te drukken, temeer daar hij er zelf eentje wilde uitgeven.[39.]

Doeff was des duivels dat anderen er met zijn werk vandoor gingen, en voelde zich gedwongen om zelf zijn *Herinneringen uit Japan* te publiceren (1833), teneinde publiekelijk zijn auteursrecht op dit woordenboek te claimen.[40.] Blomhoff nam de ruzie laconiek op en weet het geval aan de jeugdige overmoed van Van Overmeer Fisscher. 'Doch wie zich brand moet op de blaren zitten.'[41.] Maar Doeff ging pas meewerken aan de uitgave van het woordenboek toen zijn auteurschap voor alle betrokkenen vaststond.[42.] Het wetenschappelijk klimaat waarin de kleine kring van Japangangers de beledigingen van Von Krusenstern aan het adres van de Nederlanders zou moeten weerleggen was dus niet al te gunstig. In Nederland bestaat genoeg kennis om, als men zou willen, aan de universiteit Japans te onderwijzen, stelde Van Overmeer Fisscher in 1833 waardig en wellicht verwijzend naar de wetenschappelijke ambities van Von Siebold.[43.] Maar voorlopig werd daar van overheidswege geen budget voor beschikbaar gesteld, misschien wel omdat het beter doorgronden van de Japanse taal volkomen los stond

van enige versterking van Nederlands positie in Japan. Er werden grote bedragen uitgegeven om de Japan-collecties van Blomhoff, Van Overmeer Fisscher en Von Siebold aan te kopen. Maar pas in 1855, nadat de afsluiting van Japan door Amerikaans optreden was opengebroken, werd in Leiden een hoogleraar Chinese en Japanse talen aangesteld, Johann Joseph Hoffmann. De leerstoel werd door koning Willem III zelf betaald.[44.]

Misschien speelde bij deze geringe wetenschappelijke belangstelling voor het Japans ook mee dat er geen bijbel naar Japan mocht, en er sinds het falen van de Portugese jezuïeten dus niet meer aan een Japanse bijbelvertaling werd gewerkt. Want het initiatief voor taalstudie van niet-westerse talen ging in de vroege negentiende eeuw voor een belangrijk deel uit van het Nederlands Bijbel Genootschap.

In *Outalissi. A tale of Dutch Guiana* liet de schrijver Lefroy merken dat hij veel respect had voor het werk van de hernhutter zending onder de slaven in Suriname, maar over de inhoud ervan had hij, zoals we zagen, grote twijfels. Dat kwam niet alleen door de slavernij als zodanig die via het christendom niet te hervormen viel. Lefroy had bovendien weinig vertrouwen in het gehalte van een Evangelie dat verkondigd werd in de taal van de slaven zelf. Die taal ('a barbarous jargon of Dutch and English') bevatte immers hooguit vijfhonderd woorden. Daarmee was ze beslist een ongeschikt vehikel om de grondslagen en doeleinden van het geloof in al zijn complexiteit en nuances over te dragen.[45.]

Lefroy vermeldde dat het aanvankelijk verboden was in Suriname om de slaven anders dan in de creoolse taal van Suriname (tegenwoordig Sranan Tongo geheten) toe te spreken, en dat zendelingen zich nog steeds niet konden onttrekken aan de dwang om hun boodschap in die taal te persen, al was dat officieel niet meer verplicht. Hij zag deze restrictie als opzet van de koloniale elite om de slaven met een simpele taal dom te houden. Zijn tegenspeler in het gemengd gerechtshof ter wering van de slavenhandel A.F. Lammens keek wat positiever tegen het Surinaams (Sranan) aan. Voor hem had iedereen in Suriname zijn eigen moedertaal: Nederlands, Duits, Engels, Frans, Portugees, Arabisch, diverse Afrikaanse talen, etc. En uit die veelheid van talen was in het contact tussen de blanken en de slaven de Surinaamse landstaal, het 'neger Engelsch', ontstaan: eenvoudig, makkelijk te leren en steeds in ontwikkeling. Er bestond volgens hem een onvolmaakte spraakkunst van, en 'enige gedrukte boeken voor de kerkdienst der Moravische broedergemeente'. Daarmee bedoelde hij waarschijnlijk de Nieuwe Testament-vertaling *Da Tori va wi Massra en Helpiman Jesus Christus, so leki wi findi datti na inne dem fo Evangeliste: Mattheus, Marcus, Lucas en Johannes.* Dit was de allereerste gedrukte tekst in het Sranan, gedrukt met steun van de English and Foreign Bible Society.[46.] In 1829 zou het volledige Nieuwe Testament, met de psalmen, vertaald worden uitgebracht. In 1832 volgde een Sranan ABC voor beginners, in 1855 het eerste *Neger-Engelsch woordenboek.*[47.] (**Ill. 6.3**)

Voor Gaspar van Breugel was de taal waarin blanken en slaven met elkaar spraken een 'weinig beschaafde' taal, zonder spraakkunstige regels en onge-

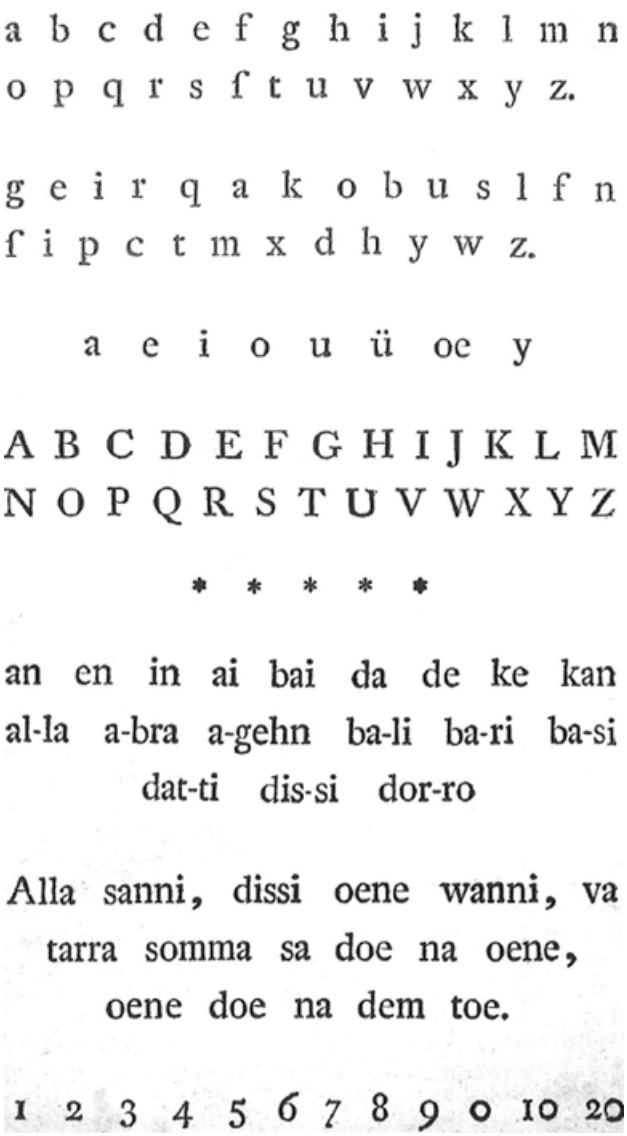
a b c d e f g h i j k l m n
o p q r s f t u v w x y z.

g e i r q a k o b u s l f n
f i p c t m x d h y w z.

a e i o u ü oe y

A B C D E F G H I J K L M
N O P Q R S T U V W X Y Z

* * * * *

an en in ai bai da de ke kan
al-la a-bra a-gehn ba-li ba-ri ba-si
dat-ti dis-si dor-ro

Alla sanni, dissi oene wanni, va
tarra somma sa doe na oene,
oene doe na dem toe.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 10 20

Ill. 6.3 Projectie: het ABC
Marten Douwes Teenstra begon zijn boek over *De negerslaven in de kolonie Suriname en de uitbreiding van het christendom onder de heidensche bevolking* (1842) met een bijbelcitaat in Sranan-vertaling: I Johannes 4 vers 20.
Effi wan soema takkie: mi lobbi Gado, en tog a habi ogri hatti vo hem brara, da wan leiman. Bikassi koesoema no lobbi hem brara, dissi a si: hoe fa a kan lobbi Gado, dissi a no si?
(Indien iemand zegt: Ik heb God lief, doch zijn broeder haat, dan is hij een leugenaar; want wie zijn broeder, dien hij gezien heeft, niet liefheeft, kan (ook) God, dien hij niet gezien heeft, niet liefhebben.)

Terwijl de wetenschap in Europa grote vooruitgang boekte met projecties, berekeningen, het abstraheren van afstanden, het zoeken van wetmatigheden en controleren van het verschil; terwijl het taalonderzoek een belangrijke ingang bleek te zijn in het bepalen van de verhouding van Europa tot de niet-westerse wereld, mochten de slaven in Suriname niet leren schrijven en rekenen. Lezen mocht vanaf 1844 wel, zij het uitsluitend in het kader van bijbelonderricht door de hernhutters. In 1848 stelde Tank dat de planters dit leesonderwijs tegenwerkten. Toen de planters daarvan voorbeelden vroegen, wees Pfenninger op het feit dat de leeskaarten die door hen gebruikt werden, toen ze eens na een van de maandelijkse leeslessen op plantage waren blijven liggen, prompt door een boze directeur waren verscheurd.

schikt als schrijftaal. Hij was zich er echter van bewust dat de slaven met elkaar een bloemrijke en raadselachtige taal spraken, waarvan alleen de oude kolonisten soms iets verstonden. 'Voor het dagelijks gebruik is men spoedig genoeg geletterd; maar een veeljarig verblijf is noodig, om zich goed met eenen neger uit te drukken en hem goed te verstaan.'[48.] Het waren met name de gezangen die iets lieten horen van die raadselachtige cultuur en religie. Voortgeroeid in zijn tentboot of als toeschouwer bij een danspartij had Van Breugel daartoe geen toegang. Geïnteresseerd noteerde hij slechts losse woorden: de namen van trommels en andere muziekinstrumenten, van sieraden, bomen en beesten. De enige twee volzinnen die hij in enige publicatie in het 'negerengels' kon produceren waren: 'Mi no can help datti massera' en 'Mi no sabi'; zinnen die alles te maken hadden met de ongelijke verhouding tussen de slaaf en zijn meester.[49.]

De hernhutters voegden door te preken in het Sranan volgens Lammens heel wat woorden aan de taal toe. En licht ironisch vermeldde hij tot slot dat, hoewel de taal steeds in ontwikkeling was, de negers er niet in vloekten. Vloeken gebeurde uitsluitend in zuiver 'Engels of nederduitsch, zonder daarin eenige verandering te brengen'.[50.]

De Surinaamse bijbelvertaling was gemaakt tijdens het Engelse tussenbewind in Suriname. Maar in 1816 veranderde het vertaalde Woord niets aan de tegenwerking die de zendelingen als vanouds overal in Suriname kregen in hun streven de slaven het Evangelie te brengen. Vrijwel steeds werd hen de toegang tot de plantages ontzegd. Dat veranderde pas enigszins met de oprichting, in 1828, van de Maatschappij ter Bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de Slaven en verdere Heidensche Bevolking in de Colonie Suriname. Het Sranan Nieuwe Testament diende op plantage de eredienst en het mondelinge godsdienstonderricht, want lees- en schrijfonderwijs aan slaven was verboden.[51.] Pas in 1844 kreeg de zending toestemming om slavenkinderen Sranan te leren lezen; vanaf 1856 mocht ook schrijfles worden gegeven. Zo ontstonden in de loop van de negentiende eeuw twee versies van het Sranan, het geschreven deftige 'kerkcreools' en de spreektaal.[52.]

Beschouwde Lefroy de contacttaal van de slaven in Suriname als een 'inadequate vehicle' om de vele betekenislagen van de bijbeltekst mee over te brengen, het was wel de enige taal die daarvoor gebruikt kon worden. In het kader van de opvoeding van slaven tot christenen werd het Evangelie in Suriname dan ook in deze taal verspreid. In Nederland bestond daar wetenschappelijk verder geen belangstelling voor. Dat lag iets anders voor het Maleis dat in de Indonesische archipel de contacttaal was. Voor het merendeel van de koloniale autoriteiten gold dat zij zich slechts via het Maleis tot de bevolking kon verhouden. Waar binnen de Javaanse samenleving en aan het hof Javaans werd gesproken had men een of twee tolken nodig om van Nederlands naar Maleis en van Maleis naar Javaans een brug te slaan.[53.]

Op het Javaans brak menig koloniaal bestuurder zijn tanden stuk. Men had geen directe toegang tot die taal; alleen wie Maleis kende, kon in het Maleis Javaanse les krijgen. En waar de Javaanse taal net als het Japans talrijke gecom-

pliceerde vormen en codes kent die samenhangen met sociale verschillen, specifieke situaties, verhoudingen tussen mensen, moest men, om zich goed te kunnen uiten in het Javaans, de samenleving zelf kennen. Om bij die kennis te kunnen geraken moest de taal als zodanig kennisobject worden.[54.] Door het initiatief van het Nederlands Bijbel Genootschap om een Javaanse vertaling van de Bijbel te maken, kreeg men de beschikking over een duidelijk referentiekader om het Javaans te leren doorgronden. Het Bijbelgenootschap nam in 1823 de Duitser J.F.C. (Carl) Gericke aan als 'afgevaardigde-ter-bijbelvertaling'. Na een opleiding in Nederland werd hij in 1827 naar Java uitgezonden.[55.] Met een team van medewerkers werkte hij er aan een bijbelvertaling, woordenboeken en een grammatica, daartoe in Nederland dus bijgestaan door professor Roorda.[56.]

Van Hogendorp, voorzitter van de afdeling Den Haag van het Nederlands Bijbel Genootschap, was er zeker van dat via het werken aan bijbelvertalingen wetenschappelijk en cultureel contact zou ontstaan tussen Nederlandse geleerden en hun zegslieden overzee. Hun samenwerking en discussies over de grondslagen en finesses van de taal zou tot een nieuwe, gedeelde cultuur leiden. Het Engelse onderzoek in India was zijn grote voorbeeld: daar staken de taalkundigen uit beide culturen als het ware gelijk over: 'De Indische Wetboeken zijn vertaald in het Engelsch, zoo als de Bijbel vertaald is in de Indische spraken, en daarmede wordt er een gemeenschap gesticht, die zich hoe langs zoo meer uitbreiden, en tot een' vertrouwelijken omgang brengen zal.' Door het voortdurend schaven aan bijbelvertalingen nam de kennis van Indiase talen, maar ook het contact met Indiase geleerden die in het Engels geïnteresseerd waren, toe. En daarmee ontstond een nieuwe Engels-georiënteerde bevolking in India en een duurzame relatie met Engeland. Zo, hoopte Van Hogendorp, zou het ook in Nederlands-Indië kunnen gaan.[57.] De thematiek van de Bijbel vereiste immers 'zulk een ontwikkeling van taal, dat eene goede overzetting van den Bijbel in het Javaansch, die taal kan vormen, tot eene hooge volmaaktheid kan opvoeren, en min of meer dezelve kan vestigen zoo als onze Staten-Bijbel onze taal gedaan heeft'.[58.]

Wat in deze vergelijking ontbreekt, is enige verwijzing naar met de Bijbel vergelijkbare fundamentele Javaanse teksten (zoals de veda in India), die ten bate van de Javaanse geleerden vertaald zouden kunnen worden. Het Nederlands Bijbel Genootschap stak niet gelijk over. Wellicht omdat men geen teksten kende die daarvoor in aanmerking zouden kunnen komen; of omdat men niet inzag dat het leren van Nederlands voor Javaanse geleerden nuttig zou zijn. De wederkerigheid die Van Hogendorp in India prees had betrekking op de vorming van een Indiase bovenlaag van de maatschappij die zich de Engelse cultuur zou eigen maken, die Milton zou gaan lezen.[59.] De Nederlanders hadden qua schriftcultuur in hun eigen perceptie blijkbaar weinig anders te bieden dan de Bijbel.

De eerste Javaanse vertaling van het Nieuwe Testament[60.] kwam tot stand op eigen initiatief van Gottlob Bruckner, een Duitser die via de hernhutters en de London Missionary Society in 1814 als zendeling op Java aankwam. In 1820-1821 had hij zijn vertaling af, in 1831 werd ze gedrukt te Serampore in India.[61.] Distri-

butie op Java werd echter door Johannes van den Bosch (inmiddels gouverneur-generaal van Nederlands-Indië) verboden. Hij achtte het tijdstip (het was 1831, de Java-oorlog was net bedwongen en het cultuurstelsel werd ingevoerd) niet gunstig voor de verspreiding van christelijke lectuur.[62.] Toen Gerickes vertaling klaar was leefde Van Hogendorp al niet meer. Het Nieuwe Testament (vertaald uit het Grieks) verscheen in 1848, het Oude Testament (uit het Hebreeuws) in 1854.[63.] Bij die gelegenheid verklaarde het hoofdbestuur van het Nederlands Bijbel Genootschap dat deze Javaanse bijbel 'een waardig tegengeschenk is voor al de schatten die jaar in jaar uit van dit door de natuur zo rijk gezegend eiland ons toestromen'.[64.] Dat was sinds het batig-slotbeleid van 1830 inderdaad het geval.

Maar voor Van Hogendorp was het feit dat er vertaald werd belangrijker dan dat ene eindresultaat in boekvorm; voor hem was het 'geschenk' niet een vertaalde bijbel maar een taal. In zijn enthousiaste en verwachtingsvolle beschrijving van die vertaalonderneming klinkt de impliciet expansionistische context door, waarin de wetenschappelijke bestudering van niet-westerse talen plaats vond. Niet expansionistisch in de zin dat het zou gaan om een actieve campagne ter bekering van de Javaanse bevolking tot het christendom, integendeel. De overheid diende zich van iedere zendingsarbeid afzijdig te houden en slechts de vrijheid van geweten en particulier initiatief te beschermen; zendelingen dienden zich te richten op onderwijs, zonder grote bekeringsijver. Dat te grote bekeringsijver contraproductief werkte hadden de Portugezen in Japan laten zien.[65.]

Waar Van Hogendorp spreekt over wetenschappelijk contact - betrekkingen van onderlinge beschaving - is de portee van zijn betoog echter wel expansionistisch in de zin van wetenschappelijke toe-eigening: de Nederlanders ontwerpen een Javaanse letterkast teneinde de bijbel te kunnen drukken, de Nederlanders vestigen het Javaans op een solide grondslag. Dankzij de vertaling van de bijbel - deze christelijke tekst die 'niet zoo zeer een boek is als eene verzameling van boeken, eene Bibliotheek'[66.] - zal de Javaanse taal voor de wetenschap en boekdrukkunst ontsloten worden.[67.]

Ook voordat het Nederlands Bijbel Genootschap een afgevaardigde-ter-bijbelvertaling naar Java uitzond was het voor Nederlanders korte tijd mogelijk om op Java Javaans te leren; te Semarang werd onder supervisie van Reinwardt en met actieve steun van de latere minister van Koloniën J.C. Baud in 1818 de zogeheten militaire school opgericht waar Javaans onderwezen werd. Daarnaast werd in 1819 het instituut van 'élèves' ingesteld: ambtenaren in opleiding die zich de landstaal van het gebied waarin zij werkten eigen moesten maken. Elèves werden geacht een goede vooropleiding te hebben genoten, waarna ze onder de hoede genomen werden van 'Inlandsche hoofden of hunnen zonen' om in een intensief contact zich hun taal, in samenhang met de gewoonten en zeden eigen te maken. Elèves moesten de zittingen van de inlandse gerechtshoven bijwonen, mee gaan naar plechtige gebeurtenissen en mensen als huispersoneel aannemen die uitsluitend de betreffende landstaal spraken.[68.] Carel Lodewijk van den Berg, die opgroeide aan het hof van Yogyakarta en de Javaanse brief over de kris van Dipanegara vertaalde begon zijn loopbaan als zo'n élève. (**Ill. 5.2**)[69.]

De élèves waren echter uitzonderingen. De minimumeis die vanaf 1819 aan iedere ambtenaar werd gesteld was dat hij binnen een jaar na zijn aanstelling de landstaal beheerste zonder tolk, en zich er na twee jaar vloeiend in kon redden. Wie er goed in was, wachtte bevordering, wie zich er niet voor inspande werd met salariskorting bedreigd. Daarmee stelde gouverneur-generaal Van der Capellen de eisen echter te hoog, en in de praktijk kwam er weinig van terecht, mede omdat ambtenaren vaak werden overgeplaatst. En waarschijnlijk werden diegenen die uit Europa naar Java kwamen bij het leren van de taal toch ook wel belemmerd door het feit dat buiten schoolverband het Maleis vaak als tussenschakel diende in het vertaalproces. Dat was al lastig genoeg. Er was Hoog-Maleis en Laag-Maleis, geschreven Maleis en gesproken Maleis, waarbij de taal ook per regio aanzienlijk verschilde?[70.]

Overtuigd van zijn eigen bekwaamheid in dezen, besloot Jan Eliza van Breugel tot het samenstellen voor nieuwkomers van een *Korte en gemakkelijke wijze om de Maleische taal zooals dezelve over het algemeen door Europeanen en andere vreemdelingen, als Arabieren, Chinezen, enz., op het eiland Java gesproken wordt spoedig te leeren verstaan en gebruiken.* (**Ill. 6.4**) Hij publiceerde het boekje in 1823 (Haarlem, Joh. Enschedé en zonen), tijdens zijn verlof. Dat het in een potentiële behoefte voorzag blijkt onder meer uit het feit dat in dezelfde tijd tenminste drie vergelijkbare werken verschenen.[71.] Het Maleis was in opmars. De militaire school in Semarang werd na het uitbreken van de Java-oorlog wegbezuinigd, waarmee de Nederlanders feitelijk hun oriëntatie op de Javaanse hofcultuur lieten varen. Van der Capellens opvolger gouverneur-generaal L.P.J. vicomte Du Bus de Gisignies besloot in 1827 dat voor een koloniaal ambtenaar Javaans noch de landstaal voorwaardelijk waren; goede kennis van het Maleis was al voldoende om in aanmerking te komen voor bevordering.[72.]

Baud, geestelijk vader van het eerdere voorschrift aangaande de beheersing van de landstaal, was het daar niet mee eens.[73.] Hij noemde het Maleis 'een *jargon* waarin het zeer moeijelijk is een gewigtig onderwerp op eene waardige wijze te behandelen'.[74.] Maar voor de hoogleraar P.P. Roorda van Eysinga voldeed het Maleis geheel en al. Hij schreef in het voorwoord bij zijn Maleis woordenboek: 'De ware kennis van eene taal ligt in de grondige kennis van het volk dat zich door dezelve uitdrukt.' Het Maleis was volgens hem niet alleen communicatiemiddel maar ook, of vooral, een bron van informatie. De Nederlanders zouden beter kunnen besturen als zij zich in het Maleis verdiepten en daardoor inzicht zouden krijgen in de instellingen, zeden en gebruiken van 'de Maleijers'.[75.]

Het woordenboek als ingang in een cultuur: dat schreef Sadajosi ook in zijn Japans-Nederlands woordenboek. Wat Roorda van Eysinga over het hoofd zag en Sadajosi in deze inleiding wel stelde, is het gegeven dat de woordenboeken waar het hier om ging niet één taal met achterliggende cultuur behandelden, maar twee talen, twee culturen. Zoals de Bijbel door Van Hogendorp als uitmuntende contactzone werd beschouwd die voor hem een gelijkwaardige wetenschappelijke uitwisseling impliceerde, zo waren ook woordenboeken contactpunten. In het woordenboek werden relaties vormgegeven, probeerde de een zich een realiteit voor te stellen achter het woord van een ander. Sadajosi begint zijn opsomming

op de eerste bladzijde van het Nederlands-Japanse woordenboek uit 1810 met de volgende woordenlijst (steeds Nederlands en Japans naast elkaar geschreven): *Ondergaande zon - donder - blexem - nood west - hout brug - vreemde land...* (en even verder) *zeeboezem - warme bron - dorp - platteland - oever - strand - put - steentie - zand - fontein - vijver...* Al associërend komt hij bij woorden over relaties: *aangenaame bruijdegom - familie - neef- cousijn - nicht - jongste zuster - mede vrijer - mede vrijster - schoonzoon - aangenaame zoon - schoonvader - schoonmoeder...* (en even verder) *vrouwelijkheid - wrat - haasmond - maag - kruin - zaad - mannelijkheid - balzak - groote zweering... geilhart - minnespel - onkuys - geil - vrouwagtig* enz.[76.]

De verleiding is groot om dit woordenboek te lezen als een dialoog, een associatieve ondervraging van de Nederlanders op Decima door hun Japanse vrienden, die de Japanse verhoudingen in het Nederlands proberen te vertalen. Het geeft informatie over het leven in Japan, terwijl het werd geschreven om de informatie over Nederland, oftewel over het Nederlands. Wie de Nederlandse woorden kent met betrekking tot seksualiteit weet nog niet hoe hij daarover in Nederland moet praten.

Jan Eliza's *Korte en gemakkelijke wijze om de Maleische taal... te leren verstaan en gebruiken* laat zich net zo lezen. Maar in dit geval is het de Nederlander die associeert en naar vertalingen zoekt, volgens zijn systematiek. Hij probeert de Nederlandse verhoudingen in het Maleis te vertalen. Op de eerste bladzijde de complete familie: *de vader - de moeder - de ouders - een kind - een zoon - een dochter - de broeder - de zuster - de oudste - de jongste - een oom - een tante* - etc. Dan het lichaam, ziekten en gezondheid; kleding, eten, drinken en dan zonder overgang: *eene kerk - eene klok - een graf - eene doodkist - het doodkleed - de armen.* Zijn woordenrijtjes zijn, afgezien van de fraaie ritmiek, voor wie zijn referentiekader deelt meestal nauwelijks verrassend. *Stinken - blinken - denken - zoeken - vinden - kiezen - kennen - verstaan...* Pas in de 'Zamenspraken' van het tweede deel, waar de impliciete dialoog van de woordenlijst dus expliciet wordt opgevoerd, komt ondubbelzinnig naar voren dat voor Nederlands-Indische bestuursambtenaren taalcontrole meer over controle ging dan over taal. De dialogen bestaan grotendeels uit ondervragingen en commando's. Wie vraagt en wie antwoordt laat zich raden. De eerste bladzijde:

Van waar komt gij?	*Darie mana kwee datang?*
Waar gaat gij heen?	*Die mana kwee maauw pigie?*
Ik kom van huis.	*Goewa datang darie roema.*
Ik ga naar Samarang.	*Goewa maauw pigie die Samarang.*
Ga zoo hard niet.	*Djangan djalan begitoe kras.*
Ik zal met u gaan.	*Goewa maauw toeroet samma kwee.*
Kom dezen weg.	*Marie itoe djalan.*
Ga voort.	*Djalan.*
Ga regt uit.	*Djalan troes.*
Blijf daar.	*Tingal disietoe.*

Ga daar niet van daan.	*Djangan pigie darie sitoe.*
Kom boven.	*Marie diatas.*
Ga beneden.	*Pigie toeron.*

Halverwege:	
Ali, zadel mijn geel paard op	*Ali sella goewa poenja koeda koening*
Mijnheer, het geele paard is	*Toewan, itoe koeda koenjeng ada*
een weinig kreupel	*pientjang sediekiet.*
Hoe is dat mogelijk...	*Biegiemana bolee djadie...*
hij heeft hedenmorgen, toen	*tapie inie pagie kapan goewo kassie*
ik hem liet baden in eenen	*kassie mandje samma dieä, dieä kenal,*
spijker getrapt.	*ienjek pakoe.*
Waarom hebt gij mij zulks niet dadelijk gezegd?	*Apa koerang kwee trada lantas bilang?*
Ik was bevreesd dat gij mij zulks kwalijk zoudet nemen, en ik dacht dat het spoedig over zoude gaan.	*Goewa takoet brankalie toewan mara, en goewa kira nantie lakas baay.*
Hoor! eens voor altijd, indien mijne paarden iets mankeeren, moet gij het mij zeggen.	*Dengar! sekalie voor slamanja goewa bilang samma kwee kapan goewa poenja koeda koerang apa apa, lantas kwee mistie bilang.*

Het *pasar Melayu*, markt-Maleis, waarvan de Nederlanders zich bedienden was grof en vaak beledigend. Dipanegara weigerde om zich in het Maleis door Nederlanders te laten aanspreken, en deed net of hij hen niet verstond. Krijgsgevangen Europese soldaten probeerde hij te dwingen om tegen hem Javaans te spreken.[77.] Uit de taallessen van Jan Eliza van Breugel kan een indruk ontstaan van wat dan, nog afgezien van de commandostijl, als grof overkwam. Grof bijvoorbeeld is *goewa* (ik) en *kwee* (jij/u); in een beleefde omgangssituatie is dat *saya* (ik), en als het niet anders kan *toewan* (u/meneer).[78.]

We zien bij deze Van Breugel vrij letterlijk dat de taalbeheersing van een hoge koloniale ambtenaar bepaald werd door de noodzaak zijn omgeving te beheersen. Daarbij was hij er echter zeker van dat de inheemse bevolking bij zijn controle baat had. De laatste taalles: *In den Landraad - Die dalem Landraad* spreekt daarover boekdelen. (**Ill. 6.4**) En met deze typering van het woordenboek als de vroegnegentiende-eeuwse opvolger van het geschilderde havengezicht, nemen we afscheid van Jan Eliza van Breugel. Hij was ervan overtuigd dat het kolonialisme de Javaanse bevolking ten goede zou komen, en vast voornemens om na deze Maleise methode een Javaanse te publiceren. De cholera eiste echter zijn tol.

Collectie Nederland

Naast dit beeld van een bescheiden en ietwat verstrooide wetenschappelijke vernieuwing, gedragen door pioniers met politieke rugdekking van politici als Falck of Van Hogendorp en van de Derde Klasse van het Koninklijk Instituut, hoort het beeld van de energieke opbouw van een samenhangende volkenkundige collectie door Van de Kasteele met steun van deze wetenschappers. Van de Kasteele bracht in feite alle draadjes bij elkaar en

Ill. 6.4 Contact: commandotaal

In den Landraad.	*Die dalem Landraad.*
Fiskaal, welke zaak kunnen wij heden onderzoeken?	Jaksa prakara apa, inie arie kieta orang bolee preksa?
De zaak van Merto Djoijo over paarden diefstal.	Prakaranja Merto Djoijo malieng koeda.
Zijn de getuigen allen tegenwoordig?	Seksie sammoenja soeda datang?
Ja Mijnheer, zij zijn allen gekomen, op een na, die ziek is, doch ik heb zijne verklaring op schrift, door hem geteekend.	I-ja Toewan sammoenja soeda datang tjoema koerang satoe, njang sakiet, tapie dieä poenja soerat penklaring soeda ada, lagie, dieä soeda kassie tanda tangan.
Raden Tommegong, wees zoo goed om de getuigen ieder afzonderlijk te plaatsen.	Raden Tommegong kaloe soeka taroe satoe, satoe, seksie laaijn tampat.
Fiskaal, maak bekend aan de leden van den Landraad, welke zaak wij heden onderzoeken zullen.	Jaksa kassie taau samma toewan, toewan njang dodoek die Landraad prekara apa nantie kieta orang preksa inie arie.
Fiskaal, maak de gevangene bekend met de beschuldiging welke tegen hem is ingebragt, en vraag hem of hij zich schuldig of onschuldig gevoelt.	Jaksa kassie taau samma pesakietan salaänya, en tanja, samma dieä apa betool apa trada?
Raden Tommengong, wees zoo goed om de eerste getuige binnen te doen komen.	Raden Tommegong kaloe soeka kassie masok seksie njang No. 1.
Priester, neem die man den gewonen eed af.	Panghoeloe, taroe soempa itoe orang begiemana biässa.
Fiskaal, laat hem nu verhalen hoe de zaak is voorgevallen.	Jaksa sekarang biär dieä tjrieta begiemana jadienja itoe storie.
Fiskaal, vraag aan de gevangene of hetgeen die getuige gezegd heeft, overeenkomstig met de waarheid is.	Jaksa tanja samma pesakietan apa bietjaranja itoe seksie betool apa trada.

Laat nu de tweede getuige binnen komen.	Biär kassie masok sekarang seksie njang No. 2.
Laat nu de gevangene wegbrengen.	Biar kassie keloewar pesakietan.
Fiskaal, denkt gij dat de gevangene schuldig is, ja dan neen?	Apa jaksa kiera pesakietan poenja salaa soeda tantoe apa trada?
Priester, hoe denkt gij over de zaak?	Biegiemana panghoeloe poenja kiera die dalem itoe prekara?
Raden Tommegong, denkt gij dat de gevangene schuldig is, ja dan neen?	Apa Raden Tommegong kiera itoe pesakietan salaa apa trada?
Hoe denken de verdere leden over deze zaak?	Biegiemana laaijn toewan toewan poenja kiera die dalem itoe prekara?
Mijnheer, volgens de Javaansche wetten moet deze misdaad met geesseling of gevangenis enz. gestraft worden.	Toewan adatnja orang Jawa itoe salaa mistie dapat oekoeman taadzier.
Welke soort van straf is dat?	Apa roepa oekoeman itoe?
Mijnheer, onder de straf Taadzier verstaat men geesselen, boete betalen, eenigen tijd gevangenis enz.	Toewan itoe oekoeman taadzier mangartienja sapoo, baijar denda, bloo-an sediekiet tempo.
Maar, Mijnheer, ik heb mij vergist, die misdaad moet gestraft worden met het afkappen der regterhand.	Tapie Toewan goewa bilang salaa, itoe salaa mistie dapat oekoeman pottong tangan kanan.
Fiskaal, maak bekend aan de leden des landraads dat het Nederlandsch Gouvernement niet wil dat er voor verminkende straffen geopineerd worden.	Jaksa kassie toan samma toewan soewan njang dodoek die Landraad Goupernement Hollanda trakassie, taroe oekoeman pottong tengan atawa ladijn baglean badan.
Wel, laat nu de gevangene en de getuigen binnen komen.	Biär kassie masok sekarang pesakletan samma seksie.
Raden Tommegong, maak aan de gevangene bekend, dat hij, voor de door hem gepleegde paarden diefstal, zal gestraft worden met 100 rottingslagen en 12 maanden in den ketting.	Raden Tommegong kassie taau somma pesakietan, sebab dieä poenja salaa malieng koeda soeda tantoe dieä nantie dapat oekoeman saratoes poekol rottang lagie doewablas boelan pakie rantee.

probeerde daarbij het pragmatisme van zijn opdrachtgevers in Brussel te overstijgen. Voor we nader ingaan op de wijze waarop de wereld na 1815 georganiseerd werd in het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en aanpalende musea, volgen we enkele deelcollecties. Te beginnen uiteraard met Japan, zwaartepunt van het kabinet, gevolgd door Noord-Afrika, dat institutioneel opgedeeld werd tussen de klassieke oudheid en de moderne volkenkunde.

De mooiste Japan-collectie van de wereld: afscheid van Jan Cock Blomhoff

Jan Cock Blomhoff verliet eind 1823 Japan met onder meer kisten vol Japanse zeldzaamheden die hij in de loop der tijd vergaard had.[79.] Veel had hij gekregen van Japanse vrienden die wisten dat hij verzamelde, onderweg naar en van Edo vond en kocht hij voorwerpen, en op Decima had hij van alles laten maken om mee naar Europa te nemen.[80.] Daarbij volgde Blomhoff waarschijnlijk voor een deel gerichte verzoeken op van Van de Kasteele, geadviseerd door Hendrik Doeff. Zo bevestigde Blomhoff in een brief uit 1822 dat hij mee zou brengen waarom Van de Kasteele had gevraagd, maar dat over de overdracht ervan aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden onderhandeld zou moeten worden, 'want er hangd een Capitaaltje aan'. Blomhoff was voornemens, nu zijn vrouw overleden was, om met zijn zoontje Johannes buiten te gaan wonen, zo het hem tenminste gegeven zou zijn om gezond in Nederland terug te keren en zijn vermogen in 'veilige haven' te loodsen. Zijn verzameling was dan ook naast liefhebberij tevens een - risicovolle - belegging.[81.]

Blomhoff heeft geprobeerd om de essentie van de Japanse samenleving in kratten naar Nederland te brengen, zonder zich daarbij te wagen aan een wetenschappelijke analyse. De collectie zit dicht op zijn eigen ervaringen: hij liet bijzonder veel aspecten van het leven dat hij zelf mee had gemaakt, namaken - op ware grootte, in miniatuur, of uitgetekend. Ook bracht hij gedetailleerde tekeningen mee, op zijn verzoek door Japanse tekenaars gemaakt, van algemene maatschappelijke thema's als gereedschappen, ambachten of feesten. Veel voorwerpen in de collectie hebben direct betrekking op hetgeen in die tekeningen en teksten verhaald wordt. Bij dergelijke series schreef hij bovendien zelf enkele korte toelichtingen, wellicht in antwoord op de vragen van Van de Kasteele. In die zin bevat de Blomhoff-collectie als geheel een verhaal over Japan, samengesteld voor een Nederlands onwetend publiek: '...ik denk dat er dingen bij zijn die wel verwondering zullen geven, onder andere eene heele Japansche Familie levensgroote...' kondigde Blomhoff in 1822 al aan.[82.] (**Ill. 6.5**)

Deze samenhang van objecten, tekeningen en teksten is kenmerkend voor de collectie Blomhoff. Het is hem om die samenhang gegaan. Van essentiële aspecten van de Japanse samenleving bracht hij behalve voorwerpen ook steeds 'toneeltjes' mee - poppen, miniatuurhuizen, maquettes - die het functioneren van die voorwerpen konden verhelderen. Dat geldt voor de collectie van ruim honderd voorwerpen met betrekking tot de theeceremonie, die als het ware

wordt samengevat in de miniatuurset met jonge bediende; (**Ill. 5.1**)[83.] het geldt voor de wapens en de kleding van een samurai en bijbehorende beelden van krijgers; het huiselijk stilleven van bovengenoemde levensgrote Japanse familie, bijeen op een mat met voor zich een tabaksstel en andere 'sakkiegeregten'; voor de muziekinstrumenten en (mechanische) beeldjes van dansers en danseressen, de vele attributen en voorwerpen die te maken hebben met papier en schrijven, etc. Steeds lijkt Blomhoff te hebben gezocht naar 'authentieke' Japanse voorwerpen, *door Japanners* gepresenteerd aan een Europees publiek met behulp van replica's, poppen en miniaturen. (Inmiddels zijn deze bemiddelende beelden, om de techniek en de voorstelling als zodanig, ook op zichzelf dus een historische bron over Japan geworden.)

Blomhoff bracht een actueel beeld van Japan mee naar Nederland. Alleen op die thema's waar hij zelf gestuit was op de geslotenheid van de Japanse samenleving, waar hij zijn interesse zelfs verborgen had moeten houden voor de autoriteiten, bevat de collectie uitsluitend 'losse' voorwerpen, zoals een paar godenbeelden van sandelhout of speksteen. Bij hun positieve aankoopadvies aan koning Willem I wezen Van de Kasteele en Doeff mede op het feit dat Blomhoff juist dergelijke voorwerpen met gevaar voor eigen leven het land uit had gekregen.[84.] Terwijl de systematische actuele collectie Japan voor Nederland ontsloot, symboliseerden deze losse 'verboden' voorwerpen het Japanse geheim dat geen collectionneur kon ontsluiten zolang de autoriteiten dat niet toestonden. Als verboden voorwerpen vertegenwoordigden zij in de collectie een meerwaarde.

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden telde slechts drie zalen en geraakte met de aankoop van de Blomhoff-collectie in grote ruimtenood. Het is dan ook de vraag of het door Blomhoff verscheepte overzicht van Japan ooit als uitstalling is gerealiseerd, of bijvoorbeeld de Japanse familie breeduit is neergezet: vader, moeder met baby, kindje met pop op schoot, allen gezeten op matten, kimono's aan, eet-, drink- en rookgerei voor zich. Maar niet alleen vanwege de ruimtenood raakte de collectie, eenmaal ondergebracht in Den Haag, gefragmenteerd, ook vanwege de ordening die erop werd losgelaten. De 'naturalia' werden op voorhand afgesplitst: de collecties van stenen, schelpen, planten, mossen, grondsoorten, houtsoorten etc., die Blomhoff veelal met een toelichting van zijn Japanse counterparts ontving, kregen geen plaats in het kabinet, maar werden geschonken aan het Koninklijk Zoologisch Genootschap Natura Artis Magistra in Amsterdam.[85.] In het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden kwam dit aspect van Japan alleen volkenkundig tot uitdrukking, in door mensen bewerkte vorm: het typisch Japanse porselein, aardewerk, (onbeschreven) papier, textiel, lakwerk, sieraden, etc.[86.]

Daarnaast leidde de classificatie van de volkenkundige collectie in engere zin, tot een verdere fragmentatie. Een van de voorwaarden die koning Willem I stelde bij de aankoop, behelsde dat Blomhoff een catalogus zou bijleveren. Overeenkomstig zijn methode van verzamelen was deze catalogus uit 1827 thematisch geordend, ingedeeld volgens de toepassing van de voorwerpen in de samenleving (huwelijksceremonie, theebereiding, landbouwgereedschap, timmergereedschap, wapens, vrouwenkostuums, Edo-kostuums, etc.)[87.] In 1830

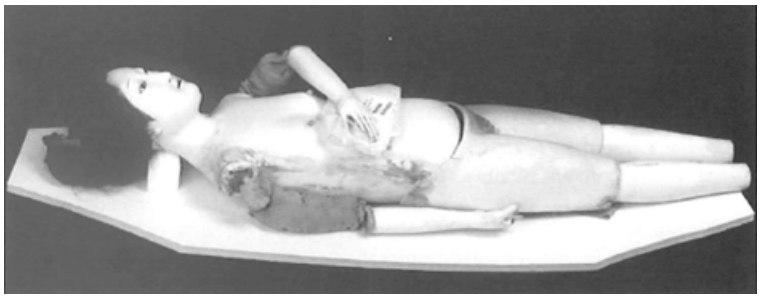

Ill. 6.5 Contact: een levensgrote Japanse familie
Er hangt al een aardig kapitaaltje aan, waarschuwde Jan Cock Blomhoff zijn opdrachtgever Van de Kasteele, toen hij hem berichtte over de voortgang van zijn verzameling over Japan. Deze Japanse familie was toen al gemaakt. Japanners mochten het land absoluut niet verlaten, maar deze gelede poppen van papier-maché en gelakt hout, volledig gekleed en met echt haar, mochten wel weg. Blomhoff wilde er een waar Japans huiselijk tafereel mee laten zien: vader, moeder, zoon, dochter en een baby. Ze moesten op hun knieën, in gangbare Japanse houding, worden neergezet op matten, met sakkiegerechten en rookgerei tussen zich in. Vandaar dat het zulke naturalistische en fraaie gelede poppen zijn: hun houding moest zo natuurlijk mogelijk zijn. Wellicht zijn ze zo ook eens tentoongesteld. Voor Van de Kasteele vertegenwoordigden ze echter in de eerste plaats het thema van de Japanse 'physionomie'.
De bijbehorende kleding, sieraden en attributen lijken in de loop der tijd van de grote poppen vervreemd geraakt te zijn. De man droeg oorspronkelijk een lichtblauw hemd van crêpezijde en een gestreept zijden kleed; de vrouw droeg een hoofdsieraad in het haar, een hemd van rode en een kleed van paarse crêpezijde. Het jongetje en meisje zullen, gezien hun haardracht, ongeveer vijf jaar oud zijn.
Wat betekenen deze poppen vandaag de dag in een volkenkundig museum? Meestal wordt tegenwoordig gebruik gemaakt van geabstraheerde vormen, kleerhangers, anonieme gezichtsloze modellen, om fraaie kleding of huiselijke taferelen mee te tonen. Er wordt getracht geen 'mensen' tentoon te stellen, maar materiële cultuur, waarbij de documentaire context gegeven wordt met foto's en films. De poppen zijn zelf collectie geworden: ze waren de eerste Japanse ambassadeurs in Nederland.

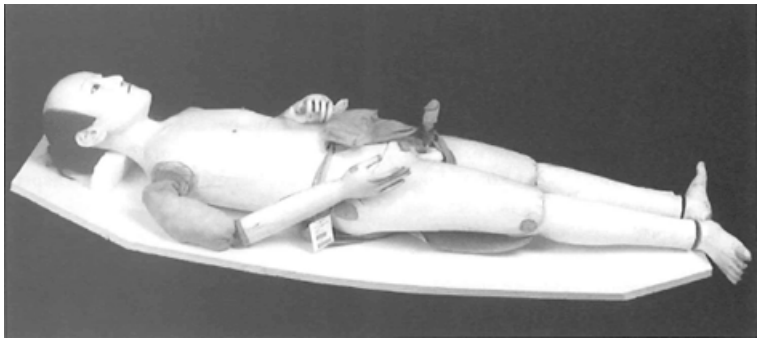

Susan Legêne, ***De bagage van Blomhoff en Van Breugel***

werd deze indeling door Van de Kasteele echter voor een deel losgelaten. De directeur van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden gaf de collectie een nieuwe samenhang die aansloot bij de zich aftekenende wetenschappelijke specialisaties in Europa: aardrijkskunde, taal- en letterkunde, beeldende kunst, oudheid, godsdienst, krijgskunst, politiek, vermaak, huiselijke levenswijs, gebouwde omgeving, vervoer en ambachten.[88.]

Het vereiste creativiteit om Japan, de eerste niet-westerse cultuur waarover in Nederland een veelomvattende verzameling werd aangelegd, te ordenen volgens een indeling waarbij Europa model had gestaan. Van de Kasteele bracht deze creativiteit zonder meer op. Hij zag bijvoorbeeld in dat het theestel en de hofreistrein bij de politiek hoorden. Als voorwerpen van staatsie gaven ze uitdrukking aan de politieke ordening van de Japanse maatschappij.[89.] De levensgrote beelden van de familie werden door Van de Kasteele echter in een andere context geplaatst dan Blomhoff wellicht voor ogen stond. Voor Van de Kasteele typeerde de familie vooral de 'Japansche physionomie'. Het 'assortiment Japansch schrijf-, teken-, plak- en andere papieren' werd door hem ondergebracht bij de kunst, en veel beeldmateriaal bij de taal- en letterkunde, vermoedelijk vanwege het illustratieve karakter van de tekeningen. Onder diversen plaatste Van de Kasteele de werkelijk hybride producten, zoals de schilderijen van Japans lakwerk, ingelegd met goud en paarlemoer met taferelen uit de Nederlandse geschiedenis (zoals de zeeslag bij de Doggersbank) en portretten van Europese staatslieden.[90.]

Zo duwde Van de Kasteele het beeld van Japan dat Blomhoff samen met zijn Japanse leveranciers had samengesteld, in een westers wetenschappelijk stramien. Het feit dat de belangrijkste wetenschapsdisciplines 'vertegenwoordigd' bleken, bevestigt het brede karakter van deze collectie. We mogen aannemen dat dit gedetailleerde beeld van de hoogontwikkelde Japanse samenleving - bij de samenstelling waarvan Blomhoffs Japanse contacten zo'n belangrijke rol hebben gespeeld - heeft doorgewerkt in het denken over niet-westerse culturen. Met deze Japan-collectie als contrapunt in een verhaal over de Europese beschaving en over Nederlands politieke plek in de wereld, ontstond ook meer in het algemeen ruimte voor de acceptatie van andere culturen waarover in Nederland veel minder kennis bestond en waarover uit de incidentele voorwerpen uit de materiële cultuur in de vroegere rariteitenkabinetten beslist geen samenhangend beeld te vormen viel.[91.] De Japan-collectie, een presentatie van een vreemde cultuur waartoe Europa in principe geen toegang had, bevestigde de Nederlandse wetenschappelijke en handelselite in een pragmatisme op grond waarvan vreemden niet op voorhand werden afgewezen.

Van de Kasteele en zijn adviseurs waren zich van deze pragmatische cultuurhistorische waarde van de Japan-collectie van Blomhoff zeer wel bewust. De profilering van Japan in Nederland zou kunnen bijdragen aan de profilering van Nederland in de wereld. In het aankoopadvies werd de collectie uniek genoemd. Met wat al eerder verzameld was, vertegenwoordigde ze iets wat 'in geen land gevonden wordt en nooit bij eenig volk beschouwd'. Door aankoop ervan zou het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden worden tot 'een sieraad van stad, land

en werelddeel, waarvan geen weerga gevonden wordt'. Bovendien zouden ook de Nederlanders nu met eigen ogen kunnen zien op welk land Nederland nou toch die monopoliehandel dreef.[92.] Toen koning Willem I de aankoop vervolgens zelf financierde, ontlokte dit aan burgemeester en wethouders van Den Haag de uitlating, dat de vorst daarmee bewees hoeveel hij, als 'Besten der Koningen', over had voor de bevordering van de bloei van kunsten en wetenschappen.[93.]

Bij de aankoop van de collecties van Van Overmeer Fisscher (1832)[94.] en Von Siebold (1838) werd de redenering aangaande het nationale belang met twee argumenten uitgebreid: completering van een unieke collectie (en vergroting van de voorsprong op met name Engeland, het British Museum) en het in Nederlandse handen houden van de bronnen over Japan.[95.] In 1837 prees de beoordelingscommissie van de Von Siebold-collectie (bestaande uit Van de Kasteele, Reinwardt en Blomhoff) de samensteller ervan zelfs, omdat hij behalve te verzamelen in Japan ook in het buitenland had aangekocht, 'waaronder verscheidene ontvreemde, en met veel moeite, ja ook met groote opoffering opgespoorde en aangekochte boekwerken en kaarten uit de verzameling van de Heer Titsingh'. Men adviseerde tot aanschaf over te gaan omdat 'dit de collectie der Ethnologische voorwerpen in Nederland, vooral van die uit het Japansche Rijk, tot de eerste, ja de eenigste in Europa - en welligt in de geheele wereld - zou verschaffen'.[96.]

Von Siebolds collectie bleef ook na de aankoop bij hem thuis staan, wegens ruimtenood in Den Haag. Hij stelde dit huis aan het Rapenburg in 1837 al open voor publiek, en beschouwde het als de aanzet tot een etnografisch museum.[97.] In zijn pleidooi voor de omvorming van het hele Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden tot een volkenkundig museum, stelde hij expliciet dat het hem niet ging om volken, maar om de mens: 'het is zelfs een zedelijk, godsdienstig werk, zich op deze wijs met zijnen evenmensch onledig te houden, de goede eigenschappen in hem te leeren inzien en door vertrouwder te worden met die vreemde buitenzijde, die ons, dikwijls zonder te weten waarom, van hem terug stoot, hem zelven nader te komen - zoo zullen wij bij den buiten-Europeër voortreffelijke eigenschappen op kunnen merken, die ons, tegen wil en dank hooge achting voor hem in moeten boezemen...'[98.] 'De mensch, in zijn veelvuldige ontwikkelingen onder vreemde luchtstreken, is dus het hoofdonderwerp van een ethnografisch museum.' Op basis van een systematische wetenschappelijke rangschikking van voorwerpen konden in het museum godsdiensten, zeden en gebruiken; kunsten en wetenschappen; landhuishouding; handwerk, kunstvlijt en handel vergeleken worden zodat er bij de bezoeker meer begrip zou ontstaan voor mensen met een ander uiterlijk en met andere zeden en gewoonten dan Europeanen.[99.]

Voor hem was het etnografisch museum een tegenbeeld voor de eigen gemeenschap die zelf de norm is, maar wier leden, tegen wil en dank, moeten leren accepteren dat zaken ook anders kunnen zijn. Ondanks deze opvoedende culturele doelstelling versmalde Von Siebold in de praktijk dit vergelijkende perspectief tot een vergelijking van voorwerpen, op basis van materiaal en vervaardiging, vorm en functie.[100.] Daarmee verdwenen de Japanners die ooit de collecties hadden aangeleverd uit beeld en verschoof het accent naar de esthetisch,

kunsthistorisch interessante kant van de Japanse cultuur. Dit temeer, daar de Japan-collecties van de overheid tot 1883 over drie locaties verspreid bleven. Pas in dat jaar werd de daadwerkelijke inrichting van het Rijks Ethnografisch Museum in Leiden aangepakt.[101.]

Zo behield Japan zijn geheim; de fragmenten ervan die in Europa bekend waren - de tekeningen en prenten, het lakwerk, porselein, de netsukes, kimono's, en kamerschermen, maar bijvoorbeeld ook de tuinarchitectuur en bloemsierkunst - werden opgenomen in een discours over esthetiek en kunsthistorie. En met deze constatering nemen we afscheid van Jan Cock Blomhoff. Hij heeft geprobeerd om Japan systematisch in beeld te brengen, zonder zelf geëquipeerd te zijn om het ook wetenschappelijk te vertalen. Via zijn sterke beleving ervan kwam de Japanse cultuur naar Europa. De receptie in Nederland bleef, naast de impliciete doorwerking van dit beeld van een hoog-ontwikkelde niet-westerse contemporaine cultuur in de vroege Nederlandse culturele antropologie, beperkt tot een zeer kleine kring. Zelfs de Japanse invloed op de Nederlandse schilderkunst, met als beroemdste voorbeelden Van Gogh, Israëls en Breitner, kwam tot stand via Frankrijk.[102.]

Honderd jaar na Jan Cock Blomhoff, in 1922, toog Louis Couperus met Blomhoffs erfenis in zijn bagage naar Japan. Het viel hem tegen hoe 'bekend' alles hem was: de souvenirs van lakwerk en porselein, het heuvellandschap met de baaien, kapen en het voorgebergte, de kronkelende pijnbomen, de dorpjes met de ruitjes van papier tussen bamboespijlen, de vrouwen met de bekende kapsels, de mannen in de geijkte kimono's... 'Het is alles als een reeds opgelost raadsel, misschien zelfs nu en dan een ontwijd geheim,' constateerde Couperus teleurgesteld, voor de hoogtepunten uit de Japanse cultuur moest men in het British Museum en in Boston zijn. Waarop hij het besluit neemt om zich los te maken van dat wat hij in Europa over Japan had geleerd, om niet langer vergelijkend rond te lopen, maar te proberen om in Japán te zijn en dat land te ervaren. 'Wij zullen ons moeten herinneren al de werkelijke en echte Japansche schoonheid, die wij ook reeds - overvloedig - leerden kennen in Europeesche verzamelingen. En niet méér eischen. Japan is ons nu eenmaal geen mysterie meer.'[103.]

Europa en de klassieke oudheid: afscheid van Jacques Clifford Kocq van Breugel

In de onderhandelingen tijdens het Congres van Wenen van 1815 werd vastgesteld dat in tijden van oorlog wetenschappelijke en kunstcollecties niet door de veroveraar uit een land meegenomen mogen worden, omdat ze dat land ter beschikking moeten staan ter bevrediging van diens permanente intellectuele behoeften.[104.] De bepaling werd ingegeven door de slechte ervaringen met Napoleon. De Franse overwinnaar had vanuit heel Europa kunstschatten weggehaald, als oorlogsschatting en buit, en in Parijs in het Louvre ondergebracht. In het daar ingerichte Musée Napoléon (1803) werd een overweldigende collectie aangelegd van hoogtepunten van de

(klassieke) Europese cultuur. Ze hadden nooit eerder op die wijze bij elkaar gestaan, en de permanente opstelling had een fantastische impuls gegeven aan de kunsthistorische wetenschap en de belangstelling voor de archeologie.[105.] Maar de oorlogsbuit werd weer teruggeëist en na 1815 inderdaad grotendeels gerestitueerd. Een van de beelden die weer vertrok, was de Apollo Belvedere uit Rome.

Het Congres van Wenen introduceerde daarmee iets wat met een moderne term 'nationaal cultureel erfgoed' wordt genoemd: de onvervreemdbare cultuurschatten van een nationale staat. Maar het Ottomaanse rijk was in Wenen niet vertegenwoordigd en de klassieke oudheid werd geacht te behoren tot het collectieve culturele erfgoed van Europa. En zo kon lord Elgin in 1816 het Panathenaeen-fries en de timpaan-beelden van het Parthenon van Athene naar Engeland overbrengen en verkopen aan de Engelse regering voor het British Museum.[106.] Niemand betwistte Engeland het eigendomsrecht van de Steen van Rosetta die, met andere Egyptische oudheden, bij de capitulatie van Alexandrië op de Fransen was buitgemaakt. En de Venus van Milo voer in 1820 naar Parijs.[107.]

Ook in het verzamelbeleid van koning Willem I kreeg de klassieke oudheid een plaats. De Vlaamse kolonel Bernard Rottiers verzamelde in Athene, de Levant en de Griekse eilanden, kolonel Humbert in Tunis, Carthago en Italië, Ottomaans ambassadeur Van Zuylen van Nyevelt en ambassadesecretaris G. Testa in Constantinopel. Ook de consuls in de Barbarijse staten, onder wie Jacques van Breugel, stuurden hun collecties naar Nederland.[108.] Rottiers voerde gerichte verzamelreizen uit ten bate van het Museum van Oudheden in Leiden. Hij liet zelf oudheden opgraven en kocht aan wat hem interessant leek, en wat beschikbaar was.[109.] Luitenant-kolonel Humbert zou tussen 1820 en 1839 achtereenvolgens opgraven, verzamelen en aankopen in Tunesië en Italië.[110.]

Er was haast met het verzamelen, want er waren veel (Europese) kapers op de kust. Ook de lokale bevolking verzette zich soms tegen de export van oudheden.[111.] In Nederland leefde bovendien de verwachting dat de Grieken, als ze onafhankelijk werden, niet meer zouden willen dat vondsten meegenomen werden, terwijl de Turken, als de Grieken verloren, de oudheden vast zouden verwoesten.[112.] De *Algemeene Konst- en Letterbode* meldde in 1831 dat de Franse consul in Egypte Drovetti weer Griekse en Egyptische kunstwerken uit Egypte had opgestuurd naar Livorno, waar de handel zich had geconcentreerd. 'Daar de Onderkoning, gelijk men beweert, een uitvoer van Oudheden niet voornemens is voortaan te veroorloven, zijn deze welligt de laatste, die vandaar naar Europa overgebracht werden.'[113.]

Willem I investeerde flink in oudheden en Van Ewijck stelde de collecties ter beschikking aan professor C.J.C. Reuvens, classicus en sinds 1818 als archeoloog verbonden aan de Universiteit van Leiden. Reuvens geldt als de grondlegger van de moderne archeologie in Nederland. Ook hij zag in Parijs voor het eerst de antieke cultuur bij elkaar en vatte een grote interesse op voor de archeologie. Hij bracht een enorme bibliotheek bij elkaar van gedrukte werken en handschriften op het gebied van de klassieke oudheid en archeologie, die na zijn dood getypeerd werd als enig in zijn soort.[114.] In 1835 schreef Reuvens over de betekenis van de archeologie, naar aanleiding van zijn verlangen naar een behoorlijk museum

gekoppeld aan een aparte archeologische studierichting binnen de letterkunde. Reuvens was tegen een scheiding tussen beeldende kunst en archeologie, of preciezer gezegd: tegen een scheiding tussen de geschiedenis van de 'fraaije kunsten bij de ouden' en de studie van opgegraven voorwerpen uit die cultuur. De archeologie bestudeerde alle voorwerpen, zowel 'voortbrengselen der fraaije als der enkel werktuiglijke kunsten'. Door deze in relatie te brengen tot de geschriften en studies uit de klassieke oudheid kon de archeologie invloed uitoefenen op de 'publieke burgerlijke geschiedenis en op die der godsdienstige begrippen en wijsbegeerte der ouden, kortom op die der geheele geschiedenis der ontwikkeling van den menschelijken geest'. Hier lag de verbinding met Nederland: opgenomen in het verband van de Europese geschiedenis.

Reuvens zag zo'n museum voor zich in Amsterdam, niet in Leiden. In Leiden was er geen geschikt publiek voor. De studenten waren er weinig cultureel onderlegd en kwamen slechts studeren om den brode en een titel, terwijl de studenten in Amsterdam kunstzinnig waren en een goede vooropleiding hadden genoten.[115.] Ze kwamen daar bovendien uit rijkere milieus, waar meer werd gereisd. 'Archaeologie even als Beeldende Kunsten evenals Industrie van voorwerpen van weelde, moet bloeijen door rijkdom, ten minste door de welgezeten standen en door dezelfde onschadelijken naijver die de kabinetten van schilderijen en dergelijke doet geboren worden. Wanneer toch het rijke publiek zich deze studie aantrekt dan ontstaan er bijzondere verzamelingen, en dan eerst wordt het uitgeven van groote plaatwerken die bij de studie behooren mogelijk. Dan wordt dezelfde studie een voorwerp voor aandacht van reizigers naar buitenslands, vooral naar Italië, die de opgewekte lust tot beoefening en bevordering derzelve bij hunne terugkomst in het vaderland toepassen.'[116.]

In Amsterdam bevonden zich van oudsher inderdaad rijke families die privé-verzamelingen aanlegden: schilderijen, Italiaanse kunst, rariteiten. In de negentiende eeuw werd dit voortgezet; ook droegen families als Six, Fodor, Van Eeghen, De Vos, wier kapitalen deels voortkwamen uit de koloniale winsten en uit de moderne groeitakken van de economie, zoals de kolenhandel en suikerraffinage, met grote bedragen en eigen aankopen bij aan openbare of voor publiek opengestelde privé-collecties.[117.] In Leiden was Reuvens vooral afhankelijk van een terughoudende overheid (hij memoreert in hetzelfde stuk dat er geklaagd wordt dat de Nederlandse overheid voor de Belgische opstand zoveel geld had gespendeerd aan de wetenschappen). Er was blijkbaar zo weinig geld voor de archeologie als nieuwe tak van wetenschap, dat Reuvens' boekenbezit na zijn dood niet als geheel aangekocht kon worden voor de Universiteitsbibliotheek van Leiden, en op de veiling werd gebracht. De *Algemeene Konst- en Letterbode* uit 1838 sprak daarover haar oprechte spijt uit.

Mèt dat vanaf de achttiende eeuw Griekse en Romeinse oudheden, alsmede brokstukken van bouwwerken naar Europa werden verscheept, kwamen ze beschikbaar voor de wetenschap. Vooral bovengrondse historische plekken verloren echter tegelijkertijd veel van hun potentiële waarde voor (in Reuvens' woorden) 'de geschiedenis der ontwikkeling van de menselijke geest'.[118.] Ook de Griekse en Romeinse oudheden van Van Breugel uit Tripoli kwamen op het

bureau van Reuvens terecht. (**Ill. 6.6**) Enigszins humeurig stelde professor Reuvens dat de zending oudheden van consul Warrington uit 1828 een betere kwaliteit had gehad dan deze brokstukken. Van Breugel zelf had over die eerste zending geschreven dat het grafvondsten waren die eigenlijk voor Engeland bestemd waren, maar vanwege de komst van een Nederlands schip door Warrington grootmoedig aan Nederland werden geschonken. 'De doodsbeenderen placht de Engelsche consul uit de kisten te doen werpen, maar heeft op mijn verzoek dezelve erin, en alles dus in 't geheel gelaten..,' schreef hij tevreden. Warrington verstond zich over zijn archeologische activiteiten met Yusuf Karamanli. Voor de zending naar Nederland had hij toestemming. Aan de Engelse zeekapitein W.H. Smyth, die in 1821 de twee broers Frederich en Henry Beechey naar Cyrenaïca bracht voor opgravingen, werd die toestemming stilzwijgend verleend, in ruil voor vier kanonnen.[119.] Maar waar de Europese vraag naar oudheden ook prompt aanbod creëerde, zal er ook heel wat geëxporteerd zijn waar Yusuf Karamanli geen weet van had. De consuls kochten in Tripoli aan wat hen werd aangeboden, getuige Van Breugels toelichting bij de door Reuvens beoordeelde gegraveerde stenen. Deze waren 'te Lebda bij toeval van tijd tot tijd door de Arabieren gevonden en mij aangebragt'.[120.]

Waarom verzamelde Van Breugel duidelijk met meer liefde oudheden dan Arabische boeken en handschriften, stoffen en tapijten, zilverwerk en wapens, aardewerk en al die andere voorwerpen uit het dagelijks leven, die in de kosmopolitische cultuur van Tripoli aanwezig waren en voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden beslist waardevol geweest zouden zijn? Een aantal mogelijke redenen zijn in eerdere hoofdstukken ter sprake geweest. Hij miste aansluiting bij de Tripolitaanse samenleving en had bijzonder weinig op met de islam. Daarbij was hij een buitenman die ook zelf niet veel gelezen zal hebben. Alleen dankzij oudtestamentische associaties kon het dagelijks leven buiten de stad hem boeien, maar dat was voor hem tevens een illustratie van het feit dat de Arabische cultuur in beschaving bij Europa bijzonder ver achter was gebleven. Van Breugel maakte in dat opzicht eenzelfde sprong in de tijd als dominee Muller in zijn lezing over de vijandige betrekkingen van de islam ten opzichte van het christendom (1822): de klassieke cultuur werd door de islam opgenomen en in zekere zin geconserveerd, maar moest daarmee wel stagneren. Nu Europa het initiatief weer had gegrepen kon de klassieke cultuur pas in zijn volle omvang beschouwd en verder ontwikkeld worden.

Het was, zoals gezegd, ook vooral aangaande de klassieke oudheid dat in Nederland een wetenschappelijk draagvlak bestond voor de bestudering van de cultuur in het Midden-Oosten. Humbert, die in Tunesië cahiers aanlegde met woordenlijsten van de talen die er gesproken werden, de zeden en gewoontes beschreef van de Arabieren en Berbers en aantekeningen maakte over de geschiedenis van Tunesië, vond voor die kant van zijn werk in Nederland weinig gehoor.[121.] Men wilde vooral weten hoe dat zat met Carthago en de Punische oorlogen. Andersom werden de door Reinwardt verzonden zes sculpturen van Oost-Java, afkomstig uit het Hindoe-Javaanse tempelcomplex Singosari, met andere

Ill. 6.6 Cultureel erfgoed: antieke cultuur
De eerste oudheden die Jacques van Breugel in 1831 op eigen kracht voor de collectie Nederland in Tripoli had verzameld waren: 36 brokjes marmer en ander materiaal uit Kelda (Leptis Magna); 23 kleine gegraveerde en 9 ongegraveerde stenen; zo'n 130 penningen, waaronder twee van zilver; wat lampen, bronzen spiegels, glazen flesjes en enkele scherven. De archeoloog professor C.J.C. Reuvens, door het ministerie om een oordeel gevraagd, noemde de zending van weinig belang: de stukken marmer betekenen hooguit iets als de gebouwen bekend zijn waar ze bij horen, en dan nog heeft zomaar iets meenemen geen zin. De Engelse zeekapitein Smyth zou van Leptis Magna een plattegrond geconstrueerd hebben, memoreerde Reuvens, maar deze was nog niet gepubliceerd, 'De Hr Kock van Breugel zoude aan de wetenschappen eenen dienst doen indien hij met de vereischte kundigheden dit zelfde deed' (aan Van Ewijck 19-4-1831; in Elen-Clifford Kocq van Breugel 1988, p. 46). Ook de directeur van de penningencollectie J.C. de Jonge noemde deze zending 'van zeer geringen waarde'. In 1837 schrijft hij Van Ewijck echter om Van Breugel als aanmoediging toestemming te geven tot aankoop van munten, omdat een paar daarvan wellicht van belang zouden zijn (Rijkspenningenkabinet ingekomen brieven, 21-4-1831). Jacques Clifford Kocq van Breugel kon meer enthousiasme opbrengen voor de klassieke oudheid en de archeologie, dan voor de islamitische cultuur van de Maghreb. Zijn collectie uit Cyrenaïca werd ondergebracht in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en raakte daarmee gescheiden van de volkenkundige verzameling in het Rijksmuseum voor Volkenkunde. De hier afgebeelde bolvormige amphora is een Zuid-Italische Pelike met vrouwenkop uit de vierde eeuw voor Christus. De andere vaas, een Aryballos uit de late vijfde eeuw voor Christus, waarop een meisje is afgebeeld met spiegel en toiletdoosje, is een soort tegenhanger van de kruithoorn van Gaspar van Breugel (**Ill. 6.7**). Ze was ooit bedoeld om parfum of welriekende olie in de doen.

KvB. 75.

Javaanse oudheden niet in het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, maar in het Museum van Oudheden opgesteld, omdat de esthetische kwaliteiten ervan evenwaardig waren aan die van de klassieke Europese en Egyptische oudheden.[122.]

Van Breugels belangstelling voor de archeologie sloot zeker ook aan bij de traditionele souvenirjacht van reizigers, waar niet alleen het Midden-Oosten, maar ook Griekenland en Italië de gevolgen van ondervonden. Onbekommerd schenkt de consul in 1836 bijvoorbeeld aan Felix Meritis in Amsterdam, tegelijk met zijn collectie stenen van de Vesuvius, 'eenige Antique marmer zoorten, welke ik opgenomen heb in de overbekende villa Adriana, by Tivoly gelegen; herkomstig van in oude tijden aldaar menig prachtig gestaan hebbend gebouw, en eenig interest toekennen, dewijl er zoorten onder zijn waarvan de groeven verondersteldt worden te zijn uitgeput'. Het ging hem om de *soorten*, zoals het hem bij de stenen van de Vesuvius ging om de samenstelling van het gesteente, teneinde te kunnen ontdekken hoe de aardkorst er uitzag.[123.] Het waren brokstukken van een wetenschappelijke puzzel die, als alle stukjes op hun plaats lagen, een afgerond beeld zouden geven.[124.]

Met deze schenkingen ten bate van de wetenschap diende de consul, naar zijn stellige overtuiging, dan ook het vaderland. 'Een ieder vaderlander, hoe gering ook ten dien einde iets denkende te kunnen bijbrengen, moet zoodanige gunstige gelegenheid met graagten captiveeren.' En de wetenschap was hem dankbaar. Directeur/scriba van Felix Meritis G.A. van der Voort noteerde op een kladje dat hij Van Breugel al had bedankt, maar dat er ook nog een formele brief achteraan moest. Want als Van Breugel al eerder met Felix Meritis contact had gehad, zou hij vast zijn gehele verzameling hebben geschonken. Van der Voort stelde daarom voor om Van Breugel aan te bieden corresponderend lid van Felix Meritis te worden, 'een titel die niets kost en alle maatschappijen hebben correspondentleden. Waarom zouden wij die ook niet hebben?[125.] De consul in ruste kreeg uiteindelijk een gedenkpenning.

Jacques van Breugel sloot met zijn collecties voor zichzelf de cirkel van de Europese geschiedenis, een cirkel die de vijandige wereld van de islam en het Ottomaanse rijk buiten hield. En de erkenning die hij daarmee meende te verkrijgen gaf hem toegang tot de intellectuele kring die dit Europa, die Nederland verder zou brengen. Het is grappig dat deze verweesde voorwerpen uit de klassieke oudheid die terecht kwamen in Amsterdam en Leiden, daarmee een onbestemder toekomst tegemoet gingen dan de volkenkundige eenvoudige houten ploeg, de kunstig gesmede hak en schaar, de zware maalstenen of het zadel met de grote ijzeren stijgbeugels die hij aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden stuurde. Die etnografica werden ouder en ouder en inmiddels is het hun leeftijd die telt. Ruim honderdzestig jaar na hun acquisitie in 1830 is hun verhaal ingrijpender veranderd dan het verhaal van de uit hun context gehaalde Griekse en Romeinse oudheden, als ze in het museum tenminste een datum meekrijgen en er niet worden tentoongesteld als de tijdloze getuigen van een eeuwige stagnatie.

Maar ècht spreken gaan de voorwerpen uit de klassieke oudheden en de etno-

grafica - de stenen, kruiken, munten, landbouwgereedschappen, zadels - alleen met elkaar, en die samenhang ontstond pas toen we hun tolk konden traceren: Jacques van Breugel van wie we hier afscheid nemen. Door zijn preoccupaties zijn dergelijke collecties meer dan willekeurige objecten die keurig soort bij soort verdeeld zijn over Nederland: ze tonen met elkaar het beeld dat rond 1830 in Nederland bestond van de Barbarijse staten, op het punt ten onder te gaan.

Van de Kasteeles synthese

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, visitekaartje van Nederland, versterkte het nationale profiel van Nederland als energieke handelsnatie met betrekkingen over de hele wereld. Ook op het gebied van collectievorming en wetenschappelijke primeurs heerste in Europa onderlinge rivaliteit. De conflicten tussen Warrington en Rousseau in Tripoli, culminerend in de ruzie over de verloren aantekeningen van de omgekomen ontdekkingsreiziger Gordon Laing, zijn een voorbeeld van het verbeten karakter van deze concurrentieslag. Net zo moeten de consuls Bernardino Drovetti (Frankrijk) en Henry Salt (Engeland) elkaar in Egypte het leven zuur gemaakt hebben.[126.] Deze ruzies zijn vroege voorlopers van de ruimtevaart-technologische rivaliteit tussen de supermachten tijdens de Koude Oorlog in de twintigste eeuw. Wie het eerst in Tombouctou kwam wist de weg en had een claim liggen; wie de veda in zijn nationaal museum had opgeborgen maakte met recht aanspraak op de titel van moederland.[127.] Nederland lachte in zijn vuistje toen Champollion boos was dat Humbert in Livorno een mooie Etruskische collectie voor de neus van Frankrijk had weggekaapt.[128.] En koning Willem I legde er eer in dat Nederland, na de onverschilligheid ten opzichte van Isaac Titsingh, zelf de mooiste Japan-collectie van de wereld zou bezitten en in dezen vooral ook op Engeland voor zou blijven.

Die nationalistische eerzucht heeft heel wat goeds opgeleverd. De oude Japan-collecties van het Rijksmuseum voor Volkenkunde zijn samengesteld en verworven op een wijze die uniek is. Tot vandaag de dag zijn het museum en de Leidse universiteit een belangrijk westers centrum van kennis over Japan waar Nederland zuinig op moet zijn (of beter: royaal voor moet zijn). Uniek, maar lastiger te interpreteren, is ook het gegeven dat in Nederland van meet af aan de volkenkunde institutioneel apart is gehouden van de andere musea. Het British Museum (1753) en het Louvre (het voormalig koninklijk paleis, museum sinds de opening van de Grande Galerie in 1791) integreerden van meet af aan de nietwesterse wereld in hun verzamelbeleid, waarbij de nadruk lag op het onderkennen en onderzoeken van de klassieke cultuur. Het imperialistische kader waar dat in de negentiende eeuw in kwam te staan, de trots op de wonderen van de techniek waarmee de mediterrane oudheden naar de landen van de Noordzee werden getransporteerd, is in steen gebeiteld op het voetstuk van de obelisk van Luxor op de Place de la Concorde in Parijs.[129.]

Nederland kende ten tijde van de Stadhouderlijke Republiek geen met het British Museum vergelijkbare musea. Het initiatief tot de oprichting van nationale musea kwam van koning Lodewijk Napoleon, en koning Willem I bouwde

daar op voort. Met de stichting van een apart Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden - ondergebracht in hetzelfde gebouw als waar de voormalige stadhouderlijke kunstverzameling tentoongesteld werd - legde de vorst het fundament voor een van de eerste Europese musea voor de niet-westerse materiële cultuur in de breedste zin van het woord. Tot het vertrek van de nationale schilderijencollectie naar Paviljoen Welgelegen in Haarlem, in 1838, bleven de schilderijen- en volkenkundige overheidscollecties onder een dak. In 1885 werd de scheiding tussen de moderne kunst en volkenkunde verder doorgevoerd. De volkenkunde ging naar Leiden, aangevuld met schilderijen over 'de Oost' als van Payen. De kunst, aangevuld met topstukken van antieke cultuur buiten Europa, ging naar Amsterdam. De institutionele scheiding tussen Europese en antieke kunst enerzijds, niet-westerse materiële cultuur anderzijds, kan gezien worden als uitdrukking van de aard van het Nederlandse imperialisme. Moederland en kolonie zijn werelden apart: de kleren van de sultan van Palembang of van de sultan van Yogyakarta verliezen in Nederland iedere relatie met hun eigenaars. Tegelijkertijd is dit achter de horizon verdwijnend imperialisme tevens uitdrukking van een zwak besef van de eigen nationale cultuur. Nederland had niets uit te wisselen en aan anderen over te dragen.[130.]

Van de Kasteele bracht de positieve betekenis van deze aparte aandacht voor niet-westerse cultuur voor de ontwikkeling van de Nederlandse natie treffend onder woorden in een lezing die hij in 1830 hield voor de afdeling Letterkunde van de Haagse Maatschappij voor Natuur- en Letterkunde Diligentia. Als verantwoordelijke voor de ordening van de wereld in het Mauritshuis koos hij een duidelijke stellingname in het wetenschappelijke debat. Hij presenteert de algemene volkenkunde erin als overkoepelende wetenschap, waarin taalkunde, natuurkunde, geschiedenis, nationale fysionomiekunde, anatomie, psychologie, geografie en wijsbegeerte een onmisbare inbreng hebben. Doel van deze volkenkunde is om, uitgaande van één wereld, één *oikoumenè*, de verschillen tussen de volken te beschrijven, te classificeren en te analyseren, teneinde conclusies te trekken over de ontwikkelingsgang der mensheid.[131.]

Van de Kasteele gaat er in zijn lezing, refererend aan Blumenbach, van uit dat er één menselijke soort bestaat, waartoe alle volken op aarde behoren. In kennelijke navolging van Doornik stelt hij dat de gezamenlijke oorsprong van de mens in een zo grijs verleden ligt, dat ze (nog) niet bekend is. Alle mensen zijn ook daarin gelijk, dat ze allen geneigd zijn om binnen hun eigen omstandigheden te streven naar levensgenot en een gelukkig lot na de dood, hoe verschillend ze ook zijn van uiterlijk en ontwikkeling. Van de Kasteele benoemt alle drie de vergelijkingsschema's die in het vorige hoofdstuk ter sprake kwamen, als ingang om alle volken van de aarde te kunnen vergelijken en classificeren: een onderscheiding naar mensenrassen, naar stadium van ontwikkeling (levenswijs) en naar politieke ordening van de samenleving. Bij de indeling naar rassen somt hij Blumenbachs vijf variëteiten op: in het midden het Kaukasische ras, als extremen het Ethiopische en Mongoolse ras, en daar tussenin het Maleise en Amerikaanse ras. Bij de indeling volgens levenswijs volgt en verfijnt Van de Kasteele de vier-stadiatheorie: van jagers/verzamelaars tot verlichte volken. Hij plaatst

deze twee indelingscriteria expliciet *naast* elkaar. Er bestaat geen direct verband tussen levenswijze, c.q. stadium van ontwikkeling, en ras. Ieder volk doorloopt een ontwikkeling van wild naar beschaafd, bij iedere trap van ontwikkeling horen bovendien aan de verschillende volken eigen interessante, mooie en lelijke, zeldzame, leerzame en afschuwelijke voorwerpen, zeden en gewoonten, regeringsvormen, krijgsgebruiken, bijgeloof en godsdienstige overtuigingen.

Van de Kasteeles vergelijkende perspectief impliceert ook kritiek op de Europese samenleving. Zo stelt hij over het krijgswezen: 'Van de kannibalen af, die hunne vijanden met strijdbijlen enz. doodslaan, en dan opeten, tot op de verfijnde Europeers, die elkander met kruid en lood doodschieten en ombrengen - duizenderlei zeldzame gebruiken, bij welker daarstelling zich de menschheid bedroeft, vindt men in deze en nog vele andere opzigten niet slechts bij wilden en halfwilden, maar ook bij meenig beschaafd volk.' Zijn stelling over de principiële gelijkheid en onderlinge vergelijkbaarheid van de verschillende mensenrassen en hun samenleving neemt echter niet weg dat Van de Kasteele het Kaukasische ras als het voortreffelijkste van de vijf beschouwt. 'Van de Kaukasus toch ging het bestgevormde menschenras uit en woont aldaar nog ten deele.' Ook bij hem lijkt de beschrijving van deze variëteit van de mens, waartoe ook de Europeanen behoren, een samenvatting van het westerse (Griekse) schoonheidsideaal: 'Witte ligchaamskoleur, roodachtigen roode wangen, donkere en nootbruine haren, bijna rond hoofd, ovaal regt gezigt, met matig vooruitstekende bijzondere deelen, eenigzins vlak voorhoofd, smalle of dunne, weinig gebogen neus, kleine mond, loodregt staande tanden in beide holten, niet sterk vooruitstekende lippen, volronde kin. Over het geheel een schoon, summetrisch gelaat.'[132.]

De esthetiserende typering die Van de Kasteele hier de Kaukasische en andere variëteiten van de mens geeft, zou heel wel vrij letterlijk bedoeld kunnen zijn voor de kunstenaars en kunstbeschouwers onder zijn gehoor in Diligentia. Van de Kasteele bouwde met zijn fysionomische informatie ten bate van de volkenkunde en beeldende kunst immers rechtstreeks voort op Petrus Camper en Blumenbach. De kunstproductie speelde in zijn optiek bovendien - met de wetenschap - een doorslaggevende rol in de ontwikkeling van die naties die op een hoge trap van beschaving staan. En waar het hem ging om het nut van de volkenkunde, waren nauwkeurige afbeeldingen van mensen uit andere culturen, als aanvulling op de objecten van hun cultuur in het museum, onontbeerlijk.

De wijze waarop andere volken ten bate van de volkenkunde werden gevisualiseerd was ondertussen in hoge mate afhankelijk van de kennis en opvattingen van waaruit deze kunstenaars werkten. Reinwardt had dit onderkend en bij zijn uitzending naar Batavia meteen aan de orde gesteld dat hij er alleen onderzoek kon doen met behulp van geschoolde kunstenaars.[133.] Jan Cock Blomhoff merkte in een brief aan Van de Kasteele op dat de Japanse schilders beslist erg vooruit zouden gaan als het gouvernement eens een bekwame schilder naar Decima zou zenden, die hen verder kon opleiden.[134.] Het ging, kortom, om het verwerven van nauwkeurig beeldmateriaal, betrouwbaar voor het wetenschappelijk onderzoek in Europa. Zo bezien hoeft Van de Kasteeles schets van het uiterlijk van de vijf

variëteiten van de mens niet louter geïnterpreteerd te worden als een statement over de Europese superioriteit. Het was tevens een oproep om beter naar anderen te kijken, die wat de kunstproductie betreft met name in de oriëntalistische schilderkunst zou worden beproefd. (Het wetenschappelijk onderzoek zou zich vooral gaan bedienen van de antropobiologische en antropologische fotografie.)[135.] Maar waar Van de Kasteele het Verlichte Europa met zijn bloeiende kunsten en wetenschappen op de hoogste trap van ontwikkeling had gezet, zal het publiek in het Haagse Diligentia in de beschrijving van het best gevormde mensenras misschien toch ook wel tevreden zichzelf herkend hebben.[136.]

Daar was het Van de Kasteele echter niet om te doen: hij zocht naar wetenschappelijke indelingen. Met achter zich een museum vol voorwerpen was hij enthousiast over de bijdrage die de volkenkunde kon leveren aan het begrijpen van de levenswijs van de verschillende volken en hun onderlinge - historische - samenhang. De taalkunde en nationale fysionomiekunde hadden al aangetoond dat er door vergelijking op een enkel onderdeel geen sluitende samenhang geformuleerd kon worden: volken met taalverwantschap konden een gemeenschappelijke afstamming hebben, maar die verwantschap kon ook door veroveringen tot stand gekomen zijn. Datzelfde gold voor fysionomische overeenkomsten. Ooit zou er een overzichtswerk gepubliceerd kunnen worden, waarin het hele complex van de mensheid als in een matrix gevat zou zijn, uitgaande van de talloze case-studies over het een of andere volk enerzijds, de thematische vergelijking van verschillende volken anderzijds.[137.]

Dat Europa op de hoogste trap van beschaving staat, hangt samen met wat Van de Kasteele als de belangrijkste vorm van vooruitgang zag: de vooruitgang van het 'kenvermogen' van mensen van ruw, wild, dierlijk, via kinds en stomp naar verfijnd en beschaafd. Het is op de hoogste trappen van beschaving dat de essentiële ontwikkeling plaatsvindt van kunsten en wetenschap. En daar wordt in deze lezing over de volkenkunde de volkenkunde zelf een instrument van vooruitgang: de volkenkunde is in staat de verschillende volken in hun stadium van ontwikkeling te onderzoeken en vergelijken, en de Europese volken zijn daarvan een onderdeel; maar tegelijk zijn het juist die Europese volken die 'met hun stand van opklaring' het wetenschappelijk inzicht hebben verworven om de wereld volkenkundig te kùnnen overzien en vergelijken, 'met de vruchtbaarste gevolgen voor menschenvorming en menschenwelvaart'. Europa staat in de wereld op de hoogste trap van ontwikkeling, is tot reflectie op die ontwikkeling in staat en treedt daarmee ook buiten Europa op als kracht van verandering.

Bij wijze van slotwoord plaatst Van de Kasteele deze positie van Europa ten opzichte van de minder ontwikkelde volken in een actueel politiek kader. Na een vluchtige opsomming van de verschillende politieke regimes waaronder mensen leven,[138.] verwijst hij naar de grote betekenis van de overgang van het begrip natie van een verwantschapsbegrip naar een staatkundig begrip: nationaliteit als iets wat de burgers van iedere moderne natiestaat met elkaar delen. Zijn redenering daarbij is dat de wereld is opgedeeld in volken, die vanwege hun gezamenlijke afstamming naties genoemd worden.[139.] Ieder land, iedere natie ontwikkelt zich in zichzelf, door de activiteiten van de eigen bevolking. Op de hoge trap van ont-

wikkeling waarop Europa zich bevindt, hebben kunstenaars en wetenschappers ten opzichte van hun natie een bijzondere verantwoordelijkheid. 'Want wie verstandig genoeg is, om in te zien, dat elke natie slechts binnen de kring van hare nationaliteit zich volmaken, en in allen haren aanleg ontwikkelen en vormen kan, die zal ook gereedelijk toestemmen, dat kunsten en wetenschappen, godsdienst, wijsbegeerte, geschiedenis en bijna alle andere dingen, aan wier studie wij eene zoo groote waarde plegen te hechten, uit haren aart nationaal zijn, dat zij zonder betrekking tot een volk zin nog beteekenis hebben, en dat hare studie zonder de bestudering der volken geen plaats kan hebben.'

Hiermee plaatste Van de Kasteele de volkenkunde, vanwege het vergelijkende perspectief dat zij bood op de *eigen* maatschappij, in het kader van de versterking van de nationale identiteit van de Europese staten, lees Nederland. 'Geen studie is dus van groter belang,' concludeerde hij, 'dan die der volken, en geen volk is daarom gelukkiger en beschaafder dan het welk regt inziet dat het een volk is, wijl het de grenzen kent, waarin het zich ontwikkelen kan, en den omtrek acht, waarin het zich kan vormen, tot eene edele en voortreffelijke natie.' Deze conclusie sprak hij uit voor een Haags publiek, midden in de Belgische Revolutie, een maand nadat de Belgische onafhankelijkheid was uitgeroepen. Hij zal er zijn toehoorders een hart onder de riem mee hebben willen steken. Het is tevens een ondubbelzinnige vaststelling dat de volkenkunde zelf deel uitmaakte van de ontwikkeling van de Nederlandse nationaliteit, niet, zoals in Londen of Parijs, gericht op openlijke toe-eigening, maar op beschouwing, schijnbaar zonder geïnvolveerd te raken.

De uitgestelde emancipatie

Reinier Pieter van de Kasteele, directeur van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden was hervormd predikant; zijn laatste standplaats, voor hij om medische redenen stopte, was Den Haag. Hij combineerde zijn levendige belangstelling voor de volkenkunde en zijn ijveren voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden met een actieve inzet voor het Nederlands Bijbel Genootschap. Naast andere bestuursfuncties in de kerk, maakte hij bovendien deel uit van de Commissie voor de Oost- en West-Indische kerken.[140.] De diepgelovige directeur nam inzake godsdienst in zijn lezing 'Over de volkenkunde' een ambivalent standpunt in. Alle mensen, 'ook de ruwste wilden', komen wel tot een zeker geloof aan hogere wezens, van waaruit zich godsdienstige begrippen ontwikkelen, en mede aan hun religieuze opvattingen en praktijken is de ontwikkeling van een volk na te gaan. Maar dat is geen waardenvrij onderzoek. Wie de aarde rondkijkt ontmoet toch een 'klugtige, maar ook den menschenvriend bedroevende schets der dwalingen van den menschelijken geest' bij hen 'die het morgenrood der opklaring nog niet hebben verblijd'. Van de Kasteele maakt hier duidelijk dat het christendom een integraal bestanddeel is van wat we moeten zien als de hoogste trap van beschaving.[141.]

Zette de volkenkunde louter de bestudering van andere religies op de agenda, de pendant daarvan in Nederland, zending en bekeringsarbeid, betrof doelgerichte interventies in niet-westerse samenlevingen. Van de Kasteele combineerde beide invalshoeken in zijn eigen activiteiten. De lijn van het Nederlands Bijbel Genootschap, hiervoor verwoord door Van Hogendorp, was gericht op dialoog in plaats van actieve bekeringsarbeid. Dat impliceerde gelijkwaardige verhoudingen tussen de aanhangers van verschillende religies; maar het Westen had daarin het initiatief. Ook voor de volkenkunde en niet-westerse culturen stond een zekere gelijkwaardigheid vast; maar de reflexieve afstand die de Verlichtingsfilosofen in de achttiende eeuw nog bewaarden ten opzichte van het christendom en de nationale staat, was bij negentiende-eeuwers als Van de Kasteele niet meer aanwezig. Hun denken stond in een nationalistisch kader. En waar directe machtsverhoudingen in het spel waren, zoals aangaande de slaven in Suriname, werd gelijkwaardigheid niet volgehouden. Met instemming van predikanten uit alle hervormde kerkelijke gezindten in Nederland werd ten opzichte van hen gekozen voor een doelgerichte interventiestrategie, gericht op het verbieden van eigen religieuze manifestaties en morele disciplinering via het christendom. De verlichte elite van Nederland - de leden van Felix Meritis, van Diligentia of de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die zich in wetenschappelijk opzicht geheel konden vinden in het standpunt van de volkenkunde - besteedde deze beschavings- en bekeringsarbeid uit aan de hernhutters. Daarmee koos de Hervormde Kerk ervoor om de cultuur en religie van de slaven niet te respecteren, en te zwijgen over slavernij.

Slavernij en christendom

Gaspar van Breugel was een van die absenteïstische slavenhouders die bewust koos voor de zendingsstrategie. Zijn eerste contact met de hernhutters stamde van zijn verblijf in Suriname in 1823-1824. Hij bezocht toen de kerk van de Evangelische broedergemeente in Paramaribo en stelde in een terugblik dat met name de grote overtuiging waarmee de zwarten er tot het christendom waren overgegaan, frappant was. Dat was wat anders dan het uiterlijk vertoon waaraan hij bekeerde slaven zich had zien overgeven in de kerken van andere christelijke gezindten. Na een uitbundige eredienst had hij dergelijke kerkgangers 's avonds evengoed ook offers zien brengen bij een kankantri, de door hen vereerde katoenzijdeboom. Dat zou bij de lidmaten van de Evangelische broedergemeente niet voorkomen.[142.]

Gaspars getuigenis over de ware bekering van slaven door hernhutter zendelingen heeft hier als complementair thema het afwijzen door deze slaven van hun eigen geloof. Bij de Evangelische broedergemeente werden mensen niet overgehaald of verleid door uiterlijk vertoon, maar ze namen welbewust afscheid van hun heidens geloof. Gaspar van Breugel die dat zelf gezien had, koos dit gegeven in 1834 als een geruststellend begin voor zijn *Aansporing* aan medeplantage-eigenaren om hernhutters toe te laten tot hun plantages. Hij prees de hernhutters vanwege de juiste afstemming van hun 'leerredenen' op de 'vatbaarheid en geestvermogens' van hun toehoorders. Hun eenvoudige en zuivere

zedenleer, gericht op werkzaamheid, lijdzaamheid, ondergeschiktheid en de vertroostende hoop op een vergoeding van ondergaan leed in het hiernamaals, was uitermate geschikt voor de slaven.[143.] De hernhutters waren bovendien zelf gezagsgetrouwe hardwerkende mensen, die in hun eigen levensonderhoud voorzagen en een goed voorbeeld stelden aan de slaven. Inmiddels was, stelde Van Breugel in dit uitermate standsbewuste betoog, voldoende aangetoond dat zij de slaven niet tot opstandigheid aanzetten, maar hen juist motiveerden om hard te werken en het plantagebedrijf naar vermogen te dienen. Daarom verdiende hun streven vanuit Nederland alle steun.

Werd Van Breugel werkelijk om zulke profane argumenten een overtuigd propagandist voor de Haagsche Maatschappij? Na zijn terugkeer uit Suriname raadde hij zijn familie aan de plantage-aandelen zo snel mogelijk te verkopen, maar daarvoor gaf hij slechts economische redenen.[144.] Toch moet ook de kwestie van de slavernij hem werkelijk hebben geraakt. Hij zou van 1832 tot ver na de emanicpatie, tot 1874, jaar in jaar uit geld blijven ophalen voor het godsdienstig onderwijs van de hernhutters. Lefroy had in *Outalissi* (1826) gesteld dat ieder weldenkend mens (c.q. zijn eigen lezerspubliek) dat zich bewust was van het bestaan van slavernij zich schuldig maakte aan het mede instandhouden ervan, door stilzwijgend de vruchten te plukken; door zonder nadenken thee met suiker te drinken.[145.] Dat standpunt ging Van Breugel te ver; voor hem had de consument geen schuld aan slavernij. Maar hij vond wel dat al die plantage-eigenaren in Nederland die (zoals hij zelf) zonder moeite via vererving aan plantages waren gekomen, een morele plicht hadden inzake het goede beheer van hun erfdeel.[146.]

Gaspar van Breugel volgde in zijn brochure van 1834 (het jaar dat Engeland de slavernij afschafte) de Paulinische zendingsboodschap van de hernhutters. Hij maakte deze echter een instrumenteel onderdeel van een pleidooi voor uitstel van de afschaffing van de slavernij. 'God schiep den mensch vrij, en alleen als vrij-slaaf voor Hem, ten einde eenmaal der eeuwige gelukzaligheid deelachtig te kunnen worden.' Als de tijd daar was zou de slavenstand afgeschaft moeten worden, maar niet dan nadat de slaaf wijsheid op had kunnen doen 'om hem alzoo rijp te kunnen maken, zoo voor zijne tijdelijke belangen hier beneden, als voor zijne eeuwige belangen daarboven'. Tot die tijd telde alleen zijn bekering tot christen, en Gaspar had, net als de meesten in die kleine kring van politici en plantage-eigenaren die betrokken raakten bij de discussie over afschaffing van de slavernij, met die bekering wel, met de afschaffing geen haast.[147.] Het Zeister Zendingsgenootschap, voor wie de Haagsche Maatschappij een 'zegenrijk werktuig in handen van de Heer' was,[148.] mengde zich daarbij niet in het Nederlandse debat en verzette zich aanvankelijk evenmin tegen het uitstelbeleid van de planters. Integendeel, het probeerde de slavenhouders met antirevolutionaire argumenten te overtuigen: men 'vindt den besten waarborg voor het toekomstige goede gedrag der Negers, en het krachtigst bolwerk tegen het uitbreken eener ruwe vrijheidszucht daarin, dat het edele zuurdesem des Christendoms de zwarte bevolking van de kolonie meer en meer doordringe.'[149.]

Uit de beschrijvingen in *Berigten uit de heidenwereld* van resultaten met de bekering van slaven herkennen we Van Breugels retorische constructie van het

afwijzen van het eigen geloof als bewijs voor oprechte bekering. Zo laadde een vrouw die overging tot het christendom al haar heidense voorwerpen in een boot: 'beschilderde kruiken, kunstig besneden houten sabels en stokken, vaatwerk met aarde, water of mosselen gevuld, welriekende kruiden, verzegelde flessen, hoofdsieraad en bont opgeschikte kledingstukken die bij de afgodsdienst worden aangetrokken, en dergelijke'. Midden op de rivier werd alles overboord gegooid. De vrouw was 'zeer verblijd, nu van al deze dingen ontslagen te zijn'. Ook maakten de zendelingen er veel werk van om de danspartijen van slaven uit te bannen en ze eisten van hun volgelingen dat ze monogaam samenleefden.[150.] Daarmee pakten ze via de slaven ook hun blanke machthebbers aan, voor wie de feesten amusement en een voor hun werkvolk noodzakelijk toe te laten emotionele uitlaatklep waren, en wier seksuele moraal voor de hernhutters vreselijk geweest moet zijn. Ook Van Breugel zal, in zijn pleidooi voor zending onder slaven mede de opvoeding van de slavenmeesters hebben beoogd. Het christelijk onderwijs was een tweesnijdend zwaard; zijn opgeheven vinger op de titelpagina van zijn boek gold uiteraard niet de ongeletterde slaaf maar de slavenopzichters.

Van Breugel was geen mooischrijver. Hij vond werkelijk dat de slaven christelijk onderwijs moesten krijgen en dat de plantage-eigenaren daarin hun verantwoordelijkheid moesten nemen. Die schoen paste ook hemzelf, en zo gaf hij in 1833, een jaar voor hij de *Aansporing* schreef, opdracht aan zijn administrateur Hans Klint om de hernhutters op koffieplantage Clifford Kocqshoven uit te nodigen. Klint was kort tevoren administrateur van deze plantage geworden. Van Breugel had hem in 1823 nabij Paramaribo opgezocht in zijn fraaie 'Koepeltuin' aan de Combee.[151.] Klint stond toen aan het begin van een indrukwekkende carrière. Hij bekleedde een van de vier zetels van de Hoge Raad van de gezamenlijke West-Indische bezittingen (direct onder Van Heeckeren) en werd bovendien een van de acht grootste administrateurs in Suriname. In 1824 had hij 18 administraties; op het overzicht van de Evangelische broedergemeente prijkt hij met 23 plantages, in 1834 waren dat er al 45.[152.] In 1831 had baron Van Heeckeren, ditmaal als president van de afdeling Paramaribo van de Maatschappij ter Bevordering van het Godsdienstig Onderwijs aan de Slaven, aan de Haagsche Maatschappij geschreven dat Klint tevens directeur was geworden van hun Surinaamse bestuur. Hij was daarvoor bij uitstek geschikt, 'daar ons zijne zucht tot bevordering van het goede bekend is en zijne weledelgestrenge in de gelegenheid is door zijne uitgebreide administraties van plantagien voor de plaatselijke uitbreiding des Christendoms onder de slaven, door zijne invloed op eigenaren, fondshouders en de slaven zelve werkzaam te zijn.'[153.]

Van Breugel wendde zich in 1833, op een moment dat er nog nauwelijks zendelingen tot plantages werden toegelaten, dus niet tot de eerste de beste toen hij Klint om advies vroeg over zendingsarbeid op zijn plantage Clifford Kocqshoven (Kocqswoud was al verkocht).[154.] Klint reageerde echter anders dan te verwachten viel. Hij zette Van Breugel in een lang antwoord met beide benen op de grond door uitgebreid alle mogelijke bezwaren op te sommen tegen het toelaten van zendelingen op plantages, en wel in deze volgorde:[155.]

- de missionarissen willen de slaven leren lezen;[156.]
- godsdienstonderwijs vermindert de productiviteit, omdat het een extra dag vrij voor de slaven vereist, daar ze op zondag hun eigen reproductieve bezigheden hebben die anders in het gedrang komen;[157.]
- die extra dag vrij maakt dat slaven uit oneigenlijke motieven christelijk onderwijs gaan volgen;
- het zendingsonderwijs leidt niet tot merkbare zedelijke verbetering van de slaven;[158.]
- de christelijke principes van de zendelingen ten aanzien van de feesten, het dansen en 'het verwisselen van mannen' door jonge slavinnen zijn voor de slaven te streng;[159.]
- toelating van zendelingen op plantage is duur: de zendelingen zelf moeten onthaald worden, ze eisen een apart gebouw voor de kerkdienst en een aparte begraafplaats voor de gedoopte slaven.[160.]

De negatieve teneur van deze brief uit Paramaribo bracht Van Breugel, thuis in Haarlem met de twee Hodges aan de muur, danig van zijn stuk en hij antwoordde per kerende post. Hij stuurde zijn *Aansporing* op en herinnerde Klint eraan dat hij toch directeur was van de Maatschappij ter *Bevordering* van het Christelijk Onderwijs aan de slaven. 'Hoe moet ik nu, zeer geachte Vriend, uwen brief begrijpen, als ik de daarin aangehaalde gronden *tegen* de zendelingen op plantaadjen - ook die der Hernhutters - vergelijken moet, met de gronden, dat U en de bekwaamste Kolonisten *ten voordeele* in zeer sterke kleuren beschreven om de meergenoemde Maatschappij voordeelig te doen uitkomen?' Hij gaf Klint een uitweg aan door te suggereren dat deze wellicht had geantwoord met de financiële belangen van Van Breugel als plantage-eigenaar voor ogen. Daar het hem echter werkelijk ging om de bevordering van 'de Christelijke liefde', verzocht hij hem vriendelijk om dezelfde kwestie nog eens te beantwoorden vanuit de optiek van de Haagsche Maatschappij. Maar het zaad van de twijfel was ook bij hem gezaaid: 'Geenszins sta ik er op, dat de zendelingen op plantaadje komen, als zulks stellig tegen de zin van H.H. Administrateuren is (...), doch gerust mag ik daarop niet zijn, naar mijn gevoelen, zonder de volkomen overtuiging ontvangen te hebben, dat de gronden waarop men daartegen blijft onwederlegbaar zijn en de onkosten die de zendelingen maken niet ten hunne laste zelve, of ten laste der Maatschappij komen, maar die geheel op rekening der plantaadje *moeten* gebragt worden.'[161.]

De brief van Klint zat Van Breugel niet lekker en in september 1836, inmiddels weduwnaar, overhandigde hij vertrouwelijk een afschrift van de correspondentie aan de secretaris van de Haagsche Maatschappij, David van de Wijnpersse. Hij vermeldde er bij dat hij het niet eens was met Klint en hierover destijds ook al gediscussieerd had met de kolonisten. De argumenten van Klint vormden echter een belangrijke verklaring waarom de Maatschappij in Suriname zo weinig vorderingen maakte 'alzoo de opinie van de Heer Klint ook de opinie is der meeste kolonisten van den eerste rang...'[162.] Berustend antwoordde Van de Wijnpersse aan Van Breugel dat Hans Klint tenminste eerlijk de gronden had aangegeven voor het weigeren van zendelingen op plantages, en dat hij zelf ook kras-

se staaltjes had meegemaakt van de in Suriname heersende dubbele moraal.[163.]

Gaspar van Breugel heeft als slavenhouder niet meegemaakt dat zendelingen zijn eigen 155 slaven onderwezen in het christendom. Uit een overzicht uit 1838 van het hoofdbestuur in Suriname blijkt dat tot dat moment op Clifford Kocqshoven geen zendelingen geweest waren. Het zendingsblad *Berigten uit de heidenwereld* meldde echter in 1840: 'In Januarij en Februarij werd op de drie plantaadjes L'Embarras en Venlo, Pontieu en Clifford Kocqshoven voor het eerst het Evangelium verkondigd. Overal namen de Negers de hun verkondigde leer met vreugde aan, hoorden oplettend toe, en toonden eene levendige begeerte om nader in het Christendom onderwezen te worden...'[164.] Van Breugel, die net de verkoop van de plantage aan de Amsterdamse koopman G.A. Cramer rond had, zal het goede nieuws met gemengde gevoelens gelezen hebben.[165.] Twee jaar later was het de Paulinische zendingsboodschap aan de slaven die hij met terugwerkende kracht tot het motto maakte van zijn *Dagverhaal*: de meester troost de slaaf met de mededeling dat er een beloning op hem wacht in de hemel. (**Ill. 2.7**)

Dit *Dagverhaal* van Van Breugel uit 1842 contrasteert qua politieke strekking sterk met het in hetzelfde jaar uitgegeven abolitionistische werk van de Groningse landbouwkundige M.D. Teenstra, *De negerslaven.*[166.] Beide auteurs putten uit eigen waarnemingen. Van Breugel levert bedekte kritiek op de Surinaamse elite, Teenstra noemt hen ronduit 'veelal wreede, onmeedoogende egoïsten (...) ambtenaren en schijnvrome reptielen'.[167.] Van Breugel ziet niets in (een snelle) afschaffing van de slavernij, terwijl Teenstra een verklaard voorstander is van abolitie binnen tien jaar. Van Breugel en Teenstra prijzen de hernhutters, maar waar Van Breugel de Haagsche Maatschappij een goede bestemming vindt, waarschuwt Teenstra zijn lezers dat ze hun geldelijke bijdragen beter en nuttiger kunnen besteden in hun woonplaats 'dan dezelve aan zulke ververwijderde genootschappen te geven'. De boeken illustreren samen het gegeven dat de Surinaamse slavernij anno 1842 in Nederland een politiek issue lijkt te worden.[168.] Het was ook het jaar dat op aandringen van de Engelse quakers in kringen van het Réveil een Maatschappij ter Bevordering van de Emancipatie werd voorgesteld, en in liberale kring een radicalere petitie voor afschaffing op termijn rondging (zie hoofdstuk 3).

Maar terwijl er politiek verder niets gebeurde, hebben Teenstra en Van Breugel ook gemeen dat Suriname en de slavernij hen in elk geval ook na 1842 niet meer loslieten. Van Breugel bleef geld ophalen. Teenstra haalde twee jaar na *De negerslaven* in een nieuwe publicatie nog feller uit tegen alle 'philantropen' die zich hard maakten voor 'de zoo hoog geroemde uitbreiding des christendoms onder de heidenen in de kolonie Suriname'. Hij liet weinig heel van de bedoelingen van de ijveraars voor godsdienstonderwijs aan slaven. Het zou hen er slechts om gaan de gedachten van vrijmaking af te leiden, of zelf als filantroop te poseren. De doelstellingen van de Haagsche Maatschappij beschouwde hij als pure godslastering, terwijl, als het om onderwijs ging, Pestalozzi met recht had gesteld: 'Leer eerst den mensch arbeiden en brood verdienen, breng hem eerst tot bezitting, eer gij hem toeroept: geloof!' Net als voor hem Lefroy betwijfelde ook Teenstra bovendien of het onderwijs door de Moravische broeders wel iets

voor kon stellen, gezien onder andere de taalproblemen. (Ook Teenstra had over de levenswandel van deze zendelingen overigens niets dan lof; alleen hun werk kon hij niet waarderen.)

In zijn discussie over de afschaffing van de slavernij kwam Teenstra terug op het thema van landbouwkolonisatie door vrije Europese boeren. Enerzijds zouden zijns inziens binnen tien jaar de slaven vrij moeten komen, door telkens een tiende door loting vrij te verklaren. Anderzijds zou de kleinschalige landbouw door Nederlandse boeren een impuls moeten krijgen. De arbeidsverhoudingen in Suriname waren door de slavernij totaal verziekt. 'Zoolang er slaven in Suriname gevonden worden, zullen zich geene vrije personen tot den arbeid vernederen..,' schreef Teenstra in 1842. Suriname bood uitgelezen kansen aan de arme boer en zijn gezin, 'die thans in een min vruchtbaar en zeer bevolkt land woont'. Met slechts enkele uren werken per dag zouden deze boeren daar van een bestaan verzekerd zijn, en hun boerenbedrijf zou een voorbeeldfunctie vervullen ter verbetering van de arbeidsverhoudingen in de kolonie.[169.] Maar Teenstra's liberale invulling van de Nederlandse discussie over armenzorg, landontginning en kolonisatie kreeg in de verziekte Surinaamse verhoudingen al spoedig een openlijk racistische bevolkingspolitieke lading.

De aanleiding daarvoor werd gevormd door het feit dat in 1848, het jaar van de liberale Nederlandse grondwet, het jaar ook van het Communistisch Manifest, waarin werd gesteld dat het proletariaat niets te verliezen had dan zijn ketenen,[170.] in Nederland van de zijde van de hernhutters het zwijgen verbroken werd, waar zij zich op grond van Romeinen 13 toe verplicht achtten. Na de kritiek van Stedman en Lefroy kreeg de Surinaamse planterselite er opnieuw van een goedingevoerde buitenlander van langs; ditmaal van Nils Otto Tank, de Noorse 'Hoofdvoorstander' van de zending van de Evangelische broedergemeente in Suriname.[171.] Hij verbrak het zwijgen dat de zendelingen zichzelf hadden opgelegd, omdat hij 'door de Voorzienigheid' in Suriname aan het werk was gezet en aan haar verantwoording verschuldigd was.

De aanklacht van Otto Tank had de vorm van een (retorisch) enquêteformulier, gericht aan de eigenaars en administrateurs van plantages in Nederland. Hij deed erin verslag van het werk en de problemen van de hernhutters en legde - zonder overigens slavernij als zodanig af te wijzen - een aantal alternatieve oplossingen voor.[172.] Zijn kritiek spitste zich toe op de gebrekkige onderwijsvoorzieningen en de lage frequentie van het onderwijs, op belemmeringen om te mogen leren lezen, het verbod op onderwijs in andere vakken, de sociale dwang die op hernhutters werd uitgeoefend, opdat zij op plantage met de blanken verkeerden en niet de slaven in hun verblijven opzochten; op problemen om kinderen les te mogen geven etc.; maar ook bekritiseerde hij het strafsysteem en de slechte leefomstandigheden van slaven. Tank stelde zijn kritiek te hebben moeten opschrijven toen hij er tijdens een reis naar (Deens) West-Indië en Noord-Amerika achter kwam dat de toestand van de slaven in Suriname slechter was dan waar ook in dat gebied.

Het blad *Berigten uit de heidenwereld*, dat bij alle donateurs van de Haagsche Maatschappij in de bus viel, nam de tekst van Otto Tank in 1848 integraal op.[173.]

Op de kritiek werd in Suriname echter furieus gereageerd. Het ergste vond men het dat Otto Tank over de motieven van plantage-eigenaren en bestuurders om zendelingen op hun plantages toe te laten, schreef: 'als had men een voorgevoel, dat het middel der zweep eenmaal ongenoegzaam zal worden bevonden.'[174.] Van hypocrisie wilde men niet beschuldigd worden. Tanks circulaire werd dan ook beantwoord met een brochure, opgesteld door drie Surinaamse planters: Egbert van Emden, H.G. Roux[175.] en J. Frouin. Zij verklaarden erin voorstander te zijn van afschaffing van de slavernij, maar tegen een ontijdige emancipatie, en tegen emancipatie zonder schadeloosstelling voor de slaveneigenaren. Onbehoorlijke schadeloosstelling zou in strijd zijn met de grondwettelijke bescherming van het eigendom; ontijdige emancipatie zou ertoe leiden dat de vrijverklaarden 'spoedig van onze bosschen zich meester zouden maken, en daar, tot afgoderij en woestheid terugkeerende, aldra eene onafhankelijkheid zouden verwerven, welke de magt van het Moederland niet dan met schier onoverkomelijke opofferingen, zou kunnen bedwingen'. Voor de drie auteurs ging het om blank tegen zwart. Voorafgaand aan de emancipatie diende vrije kolonisatie door Europese (Nederlandse) boeren in Suriname te worden bevorderd, opdat er een beter evenwicht in de bevolkingsopbouw van Suriname zou ontstaan. Daardoor zou 'onze physieke kracht' toenemen om de vrijverklaarden 'onder bedwang te houden, tot arbeid te noodzaken, en, in het bijzonder, om hen te verhinderen zich van onze gronden en bosschen meester te maken, alwaar zij met één, hoogstens twee dagen in de week, aan jagt of visscherij te wijden, in hunnen dierlijke behoeften kunnen voorzien'.[176.]

Uitstel van de emancipatie had dus weinig te maken met de christelijke voorbereiding daarvan; de aanvallers van Tank plaatsen het uitstelbeleid in een ronduit racistisch betoog. Na een schets van de totale ineenstorting van de Surinaamse economie en een leegloop van het land door de blanken, in geval van een spoedige emancipatie, geven ze een impressie van hoe het wel zou kunnen. Hun ideale post-emancipatie Suriname lijkt een kopie van de Drentse koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid: de planters zouden hun plantages kunnen opdelen in 10, 20 of 25 hoeven voor (blanke) boerengezinnen, die voor het gebruik van 'dak, grond en fabrijken' de helft, een derde of een kwart van de oogst afstaan aan de grondeigenaren. Met de vestiging van vier- à vijfduizend vrije kolonisten zou Suriname aldus 'een tweede Java' kunnen worden. Daarmee trekken deze planters Teenstra's visie op de mogelijkheden van Europese landbouwkolonisatie in een raciaal bevolkingspolitiek kader: 'de questie der emancipatie (is) overal een questie van populatie.' Maar, stelden zij brutaal: ondertussen kan men er in Nederland gerust op zijn dat de planters werken aan een gemeenschappelijke graduele verbetering van de toestand voor de slaven.[177.]

De drie planters lieten op dit betoog een bijzonder agressieve lijst volgen van 59 vragen aan H.W. Pfenninger, de hoofdvoorstander die Tank bij diens reis door de Cariben en Noord-Amerika op weg naar Nederland had vervangen. Pfenninger werd erin geprovoceerd om met namen te komen van onwillige directeuren, mishandelde slaven, tegengewerkte zendelingen, om voorbeelden te geven van onmogelijke lessituaties, van een verbod op contact met slaven, van

vakken die de slaven dan zo nodig onderwezen zouden moeten krijgen etc. Hadden de hernhutters zelf bovendien geen slaven, en waren hun roeinegers trouwens veelal niet even schaars gekleed als de slaven die de tentboot van anderen roeiden? Was het in Europa dan soms wel gewoon dat leden van de hogere stand gemeenzaam omgingen met de lagere standen? Pfenninger antwoordde zeer omzichtig: dat het bijvoorbeeld handig zou zijn om slaven rekenen te mogen leren, zodat ze de paginacijfers van een boek zouden begrijpen en dus beter iets in de bijbel zouden kunnen opzoeken en dat ze slaven tot dusverre geen schrijfles hadden durven geven, omdat die kennis hen vooral in de problemen bracht; dat een directeur een keertje een achtergelaten ABC-leeskaart had verscheurd; dat de zendelingen niet in de negerhuizen mochten komen omdat de directeur misschien inderdaad wel terecht moeite had met een dergelijke gemeenzaamheid tussen blanken en zwarten, etc.

De toon van de vragenlijst en de omzichtige beantwoording zijn voor een hedendaagse lezer nog steeds adembenemend.[178.] Totdat Tank in de pen klom, hadden de hernhutters gezwegen over wat ze meemaakten. Tank memoreerde dat zij zelfs zwegen als de slaven hen vroegen wat er waar van was dat in Engelse en Franse kolonies de slaven vrij waren verklaard. Nu werd dat zwijgen, het weigeren om namen te noemen en het afzien van het informeren van slaven over emancipatie elders, glashard tegen de zending gebruikt. De drie planters legden het zwijgen over de emancipatie elders uit als *opruiing*, omdat de zendelingen door niets te zeggen de slaven gelegenheid gaven om zelf hun conclusies te trekken. Pfenninger pareerde deze aanval door uit te leggen dat de zendelingen enerzijds zwegen omdat zij Gods bedoelingen niet kenden ten aanzien van de problemen die slaven op hun weg vonden om zich te ontwikkelen, terwijl anderzijds het noemen van namen van blanken die zich misdroegen direct repercussies zou hebben op de slaven van de betreffende plantages. Tank doorbrak dit zwijgen dus in een schrijven aan de eigenaars in *Nederland.* Maar hij, en iedereen verder, bleef over een thema ondertussen oorverdovend stil: de seksuele verhoudingen op plantage. Tank, de drie straatvechters noch Pfenninger roerden dit thema aan, dat eerder voor Lefroy toch een van de belangrijkste bewijzen was geweest van de hypocrisie van de planters die het christendom onder de slaven wilden brengen.

Otto Tank keerde niet meer naar Suriname terug. Het hoofdbestuur van de Evangelische broedergemeente in Zeist koos, na Pfenningers capitulatie, eieren voor zijn geld en liet hem vallen, ondanks Tanks protectie op het ministerie van Koloniën. G.S. de Veer, zoon van de vroegere gouverneur-generaal en op het ministerie verantwoordelijk voor Suriname, verdedigde hem in 1849 in een brief aan de secretaris van het Zeister Zendingsgenootschap. 'Onze vriend releveert schandalen in de kolonie, die eigenlijk te vuil zijn, om door *hem* aangeroerd te worden. Het zijn, helaas, waarheden, maar juist omdat zij zoo schandelijk zijn, hebben zij het aanzien van overdrijving...' Hij betreurde het dat Pfenninger 'door ijdele bedreigingen' de woorden van Tank had afgezwakt en liet er geen misverstand over bestaan dat de Nederlandse regering wel degelijk waarde hechtte aan Tanks observaties.[179.]

Heel voorzichtig liet ook de Haagsche Maatschappij formeel van zich horen. In een brief aan de nieuwe secretaris van het Zeister Zendingsgenootschap, Emanuel Weiss, verklaarde het hoofdbestuur zich tot dusverre op de vlakte te hebben gehouden omdat het een interne aangelegenheid was van het zendingsgenootschap waarin men zich niet had willen mengen. Maar nu alles achter de rug was en Tank vertrokken, vroeg men zich af of de Haagsche Maatschappij niet iets zou kunnen doen met de wensen die Pfenninger had geuit aan het einde van zijn beantwoording van de vragen van Van Emden c.s.: dat er op de plantages geschikte gebouwen moesten komen voor de dienst, zodat de zendelingen bijvoorbeeld op suikerplantages niet over het geklater van het waterrad heen hoefden te schreeuwen; en banken, zodat de slaven tijdens de dienst konden zitten en dus beter luisteren; en centraal gelegen scholen en schoolkleding voor de slavenkinderen, en nog zo wat.[180.]

De planters hadden zich met deze aanval op Tank volledig in de kaart laten kijken. Niemand hoefde zich nog illusies te maken over de aard van de Nederlandse slavernij. Maar de Nederlandse elite liet hen feitelijk begaan, keek de andere kant op en zette opnieuw alles op de fictieve kaart van het godsdienstonderwijs aan de slaven. Dat duurde totdat in 1853, met de verschijning van *Uncle Tom's Cabin*, de voor de slavenhouders zo geruststellende Paulinische boodschap van berusting en vertrouwen op gelijkheid in het hiernamaals radicaal onderuit ging. Anders dan in *Outalissi*, of in de politieke pamfletten in Nederland, draaide het dit keer niet om een kritiek op de Nederlandse slavernij, maar om de toestand in de zuidelijke staten van Amerika. Van belang voor de grote indruk die het boek in Nederland maakte was waarschijnlijk ook de belangrijke rol van het generatieconflict binnen de blanke slavenhoudende klasse in de verhaallijn van het boek. De rechtschapen slavenhouders in het verhaal, die misschien niet erg gelukkig zijn met slavernij maar niets anders kunnen bedenken dan rechtvaardig te zijn ten opzichte van hun slaven, draaien zich vast in de discussies met hun eigen kinderen van wie ze zien dat die zelf aan de sociale gevolgen van slavernij onderdoor gaan en niet langer medeplichtig willen zijn. Iedere blanke in het boek die geen bruut is of een quaker - die zonder te twijfelen weet wat hem te doen staat en slaven helpt om te vluchten - staat voor onoplosbare dilemma's. En Oom Tom met zijn diepdoorleefde christelijke overtuiging ontkomt aan Quashees keuze tussen verzet en zelfmoord door zich, berustend in zijn eigen lot, op te werpen als beschermer voor zijn medeslaven. Ook dat eindigt met de dood. En de lezer begrijpt dat er sprake is van regelrechte moord.

Het boek *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* van Wolter baron Van Hoëvell uit 1854 wordt vaak de Nederlands-Surinaamse versie van *Uncle Tom's Cabin* genoemd, maar die kwalificatie klopt niet. Het boek is geen fictie, al heeft Van Hoëvell om het momentum ervan vast te houden en een breed publiek te bereiken wel illustraties opgenomen, getekend door C.C.A. Laat. Maar het boek is opgezet als bronnenmateriaal, bestemd voor de op 29-11-1853 bij Koninklijk Besluit ingestelde staatscommissie ter advisering over de slavernij. Die commissie (waarin Groen van Prinsterer aanvankelijk voor de abolitionisten zat) werkte te traag, naar het oordeel van Van Hoëvell, terwijl in het belang van de slaven

haast geboden was. Zijn boek documenteert de toestand en omstandigheden van de slaven en weerlegt alle gangbare argumenten voor slavernij.[181.] Zijn bronnen voert hij anoniem op, maar in het voorwoord roept hij de Kamer op om een parlementaire enquête te houden over de slavernij, zodat de betrokkenen onder ede kunnen getuigen van het loze karakter van het slavenreglement en de wrede behandeling van de slaven.[182.]

Gaspar van Breugel volgde dit alles met grote belangstelling. Hij schreef de abolitievoorstellen over die G.S. de Veer op het ministerie ontwikkelde en waarin hij ook de landbouwkolonisatie verder uitwerkte.[183.] Ook informeerde Van Breugel bij Van de Wijnpersse of hij er goed aan deed lid te worden van Groen van Prinsterers Maatschappij tot Afschaffing van de Slavernij. Van de Wijnpersse antwoordde dat hij dat zelf moest weten, maar dat, àls hij lid werd, hij beslist naar de jaarvergaderingen moest komen. 'Daar is behoefte aan personen, die in Suriname bekend zijn en die, schoon overtuigd dat de slavernij ongeoorloofd is, echter geene maatregelen zullen voorstaan, die voor de slaven zelve (ik zwijg geheel van het belang der Kolonie) allerongelukkigst zijn zouden.'[184.] Van Breugel was 24 jaar, toen hij voor acht maanden naar Suriname voer; ruim dertig jaar later gold hij om die reden dus nog steeds als een kenner en als iemand die ook het slavenbelang wist te verwoorden. Die rol beviel hem; weldra schreef hij een snerende brochure tegen overhaaste afschaffing van de slavernij (afschaffing *quand même*) getiteld: *Slavenhouders en slavenvrienden, eene stem uit Suriname beantwoord door een stem uit Holland* (1857). De strekking was dat de zogenaamde slavenvrienden door een overhaaste emancipatie de slaven in het verderf zouden storten, daar ze er nog niet rijp voor waren. 'Laten wij onze zwarte kinderen beschermen,' schrijft hij, en stelt voor 'onze zwarte Hollandsche jongens met onzen blanken nieuwen guldens zoo wel mogelijk te bezorgen'.[185.]

Deze conservatieve bijdrage aan het emancipatiedebat werd gepubliceerd onder het pseudoniem 'Adiussi Massera', wat zoiets betekent als 'Dag meester'. *Masra* was voor de slaven de aanspreektitel van hun blanke meesters; hem hadden ze destijds grappend 'pikien masra' (jonge meester) genoemd. Van Breugel schreef zijn brochure dus als anonieme slavenhouder, als de onzichtbare meester in een fraaie tentboot, die daaraan zijn gezag ontleent. De brochure richt zich tegen de voorstanders van snelle emancipatie, zogeheten slavenvrienden: jonge ambitieuze schrijvers en politici die zelf niet bereid of in staat zijn om naar Suriname te gaan, maar in Nederland met hun fraaie standpunten goede sier willen maken. Die diskwalificatie lijkt een omdraaiing van Teenstra's kritiek uit 1844 op de filantropen die de slaven christelijk onderwijs wilden bezorgen om er dan zelf gekleurd op te staan. Ze doet echter ook vermoeden dat Van Breugel het leven in 1823-1824 in het tropische Suriname niet eenvoudig heeft gevonden en daarin de verklaring zoekt waarom zo weinig weldenkende Nederlandse jongens zich er hebben willen vestigen. Daarmee verwijst hij tevens naar het mislukken van de immigratiepolitiek van nieuwe Europese boeren, die de Surinaamse blanke elite sterkte in haar weerzin tegen wat ze als vrijblijvende Nederlandse bemoeizucht zag.[186.] Wellicht deed Van Breugel een oprechte poging om de racistische Van Emdens, Rouxs en Frouins de pas af te snijden.

Dat Van Breugel met dit standpunt ondertussen in een uiterst conservatieve hoek zat, blijkt onder meer uit het contrast met de mening van dominee Nicolaas Beets, propagandist voor de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Afschaffing der Slavernij (en auteur van de *Camera Obscura*).[187.] Beets plaatst de kwestie van slavernij in een afweging van het gehele vroegnegentiende-eeuwse gedachtegoed, te beginnen met het principe van vrijheid: 'Uit te weiden over de waardij der vrijheid in een land, dat met recht als de kweekplaats der vrijheid mag worden beschouwd, en voor eene bevolking, op eigenen bodem van elke gezonde toepassing van het vrijheidsbeginsel zo naijverig!' Daarop volgt de constatering dat dienstbaarheid alleen acceptabel is als 'vrucht van eene wederzijdsche overeenkomst onder de bescherming der wet' waarvoor ook billijk betaald wordt. Dat slaven in Suriname beter af zouden zijn dan arbeiders in Nederland weerlegt Beets dan met de constatering dat als een arbeider de keus gelaten zou worden tussen slaaf of vrije, 'en zoo die man een Man, zoo hij een Nederlander is, hij zal u smadelijk afwijzen'.

Vervolgens werpt Beets het christelijke tegenargument tegen slavenbevrijding op, de vloek van Cham, en combineert dit met een improvisatie op Montesquieus spot over het uiterlijk van Afrikanen, die via Petrus Camper inmiddels in een semi-wetenschappelijk racistisch betoog was doorgeschoten. Het zijn redenaties die al zo vaak weerlegd zijn, stelt Beets, dat hij er niet verder op in wil gaan. Hij volstaat met de vaststelling 'dat noch de trage gang der beschaving in Afrika, noch de dubbelzinnige vruchten der slavenbevrijding in Zuid-Amerika, noch het somber tafereel van boschneger en squatter opgehangen, en ook niet de gedachte aan den vloek eenmaal over Cham en Kanaän uitgesproken, zoo min als de zwarte huid, het wollig hair, de kleine aangezichtshoek en wat men verder moge opsommen, ons zal doen gelooven, dat er zoodanig een wezensonderscheid zoude bestaan tusschen mensch en mensch, dat het ééne geslacht vatbaar zijn zoude voor eene beschaving, waarin het zichzelf toejuicht den rang der halve goden te zullen bereiken, terwijl het andere naauwelijks in staat zoude wezen zich een weinig boven het peil der dierlijkheid te verheffen.' En bovenal kan men er zeker van zijn dat God zo'n verschil tussen mensen 'uit ééne bloede' nooit zou hebben gemaakt.

Beets plaatst zijn argumentatie tenslotte in een zendingsbetoog. De Heiland heeft gezegd dat het Evangelie aan alle creaturen verkondigd moest worden. 'En van dien oogenblik af zijn Beschaving en Christendom alzoo vereenigd.' De geest van het christendom kon in de zestiende eeuw het ontstaan van slavernij niet tegenhouden, maar heeft vervolgens niet gerust om het uitgebannen te krijgen. 'En in deze onze negentiende eeuw is (...) de kreet gehoord, eerst: geen slavenhandel meer! daarna: en ook geen slavernij!' Het is een conclusie waarin de predikant in feite de verantwoordelijkheid van de Hervormde Kerk voor het uitstelbeleid inzake de Surinaamse slavernij ontkent. Er is spoed geboden, besluit hij zijn betoog. We lopen al vijfentwintig jaar achter op Engeland, terwijl vijftig jaar geleden voor het eerst in Nederland over de afschaffing van de slavernij werd gesproken. Wellicht verwees hij daarmee naar Lefroys *Outalissi* dat precies vijftig jaar eerder verscheen.

Vijf jaar na Beets' toespraak in 1862, lag er het wetsvoorstel en was de emancipatie onafwendbaar. Gaspar van Breugel gaf zijn bewaren op en noteerde berustend: 'hoe het ook loope, de knoop moet nu maar niet langer losgemaakt doch fix doorgehakt worden... Welligt zoo als de zaken nu (1862) loopen is het *quand même* maar te wagen.'[188.] Laat kome wat komen gaat, maar er kwam helemaal niks. Vanaf 1 juli 1863 waren de slaven vrij verklaard, zij het dat zij nog tien jaar onder staatstoezicht moesten blijven. De hernhutter Schwester Dobler schreef over de emancipatie, deze jubeldag op de plantage Catharina Sophia: 'Da auf unser Plantage eine grosse Menge Neger wohnten, so war, um allen möglicherweise entstehenden Unruhen vorzubeugen, ein Kriegsschiff aus der Stadt hierher beordert, welches einige Wochen hier vor Anker lag.'[189.] Of het door de militaire dreiging kwam of door de tien jaar staatstoezicht, maar 1 juli 1863 was geen feestdag; er werd zelfs niet gedanst.[190.]

De Nederlandsche Maatschappij tot Afschaffing van de Slavernij was in 1862 klaar en hief zichzelf op. Haar aanhang werd opgeroepen om lid te worden van de Haagsche Maatschappij. Bekeringsarbeid viel er immers nog genoeg te doen.[191.] Van Breugel hernieuwde dan ook zijn fondsenwervingsinspanningen en riep de Haarlemmers op zich bij de Haagsche Maatschappij aan te sluiten.[192.] Dit lukte hem maar matig en leidde onder meer tot een schriftelijk gemotiveerde afwijzing van D. Scheltema, oud-agent van de Javasche Bank, en verklaard tegenstander van de zending. Net als Teenstra vond hij dat het er in de eerste plaats om ging dat de zwarten de beschavende invloed van vrije arbeid zouden ervaren. En, voegde hij daaraan toe, 'Zend doctoren en vroedvrouwen dat tevens ontwikkelde menschen zijn, en gij zult meer baat en heil daarbij vinden dan met leeraaren te zenden die hen preeken over eene Godsvereering, waarvan de gekleurden vooralsnog niets begrijpen.'[193.]

Maar een Van Breugel is consequent en meent wat hij zegt. Tot 1874 bleef Gaspar van Breugel de zending steunen. In dat jaar, op 76-jarige leeftijd, bedankte hij. Hij stopte weloverwogen en bracht zijn nalatenschap goed onder dak: zijn archief van de afdeling Haarlem van de Haagsche Maatschappij gaf hij aan deze organisatie in beheer; alle boeken over Suriname en zijn kleine collectie Surinamica schonk hij met aantekeningen aan het Koloniaal Museum in Haarlem.[194.] De kaart van zijn vroegere plantage liet hij voor die gelegenheid zelfs nog eens opnieuw tekenen, als om nog eenmaal uitdrukking te geven aan de actualiteit van zijn eigen ervaringen. De plantage was immers door de nieuwe eigenaar al lang verlaten, de zorgvuldig ingetekende trensen waren ongetwijfeld weer dichtgeslibd, de slaven verhuisd, de ontgonnen gronden terugveroverd door het bos. En als om de latere onderzoeker in staat te stellen de samenhang in zijn archieven terug te vinden, liet hij in ieder archief een verwijzing naar het andere na.

Toen zijn collectie in 1899 tentoongesteld werd, leefde Gaspar van Breugel echter niet meer. Hij kon dus niet meer reageren op de wijze waarop zij voortaan Suriname in het museum vertegenwoordigde.

De slaven zijn zoek: afscheid van Gaspar van Breugel[195.]

In 1899 werd in het Koloniaal Museum in Haarlem - dat zijn deuren in 1871 had geopend[196.] - een speciale West-Indische tentoonstelling ingericht, bedoeld om het Nederlandse publiek vertrouwd te maken met de West.[197.] Sinds de jaren dat Van Breugel zich met Suriname bezighield, was de Surinaamse maatschappij ingrijpend veranderd. De kolonie wordt bevolkt, stelt de catalogus bij de tentoonstelling, door indianen, bosnegers, Chinezen, Javanen, Brits-Indiërs en, als laatste in deze rij, negers. Deze negers werden, net als de Chinezen, Javanen en Hindostanen, ooit 'als arbeiders' ingevoerd. 'Het grootste gedeelte behoort tot de Moravische Broedergemeente; verder behooren zij tot de Roomsch-Katholieke gemeente. (...) In veel opzichten kan bij hen, sedert 1863, op grote vorderingen in beschaving worden gewezen.'[198.]

Met deze indeling van de Surinaamse bevolking werd de toon gezet. Omdat Europese immigratie in de aanloop van de emancipatie niet van de grond was gekomen, waren sindsdien contractarbeiders met tienjaarcontracten geworven in Azië, ter vervanging van de slavenarbeid op plantage. Maar ook waren veel plantages opgedoekt; het meeste geld dat door de Nederlandse regering aan slavenhouders was uitgekeerd ter compensatie van het economische verlies door de emancipatie was door hen niet in Suriname geïnvesteerd maar naar het moederland teruggevloeid.[199.] De zwarte bevolking had de plantages ondertussen in grote meerderheid verlaten. Zij vestigde zich in de stad of op kleine eigen gronden in de districten. Veel mannen vonden werk in de jonge goudwinningsindustrie. Anno 1899, in de tentoonstelling over de West, figureren de Javanen, Chinezen, Hindostanen en Nederlandse boeren al als integraal onderdeel van de Surinaamse volksplanting: als betrof het een door Nederland zorgvuldig ontworpen kleurrijk cultureel mozaïek. De ex-slaven worden in dat mozaïek met terugwerkende kracht eufemistisch eveneens getypeerd als 'ingevoerde arbeiders', hun emancipatie aangeduid met het codewoord '1863'. De toevoeging dat ze sinds 1863 steeds beschaafder worden en christelijk zijn, heeft impliciet de onbeschaafdheid van indianen en bosnegers als pendant. Het is tevens een ontkenning van de dertig jaar bekeringsarbeid van voor 1863, die in de optiek van hun toenmalige eigenaars nodig waren geweest om hen te beschaven. Heel wat van die eigenaars behoorden tot de oprichters van het Koloniaal Museum.

Over de bosnegers stelt de catalogus dat ze hun eigen geloof aanhangen, winti. De rituele voorwerpen die zij daarbij gebruiken worden in Haarlem tentoongesteld. In een vitrine liggen onder meer twee *obia's*, oftewel kwasten, 'door boschnegers bij godsdienstige dansen gebruikt'. De catalogustekst over deze obia's leest als een echo van het door de hernhutters beschreven en door Van Breugel bevestigde bekeringsproces van verschijnen en verdwijnen: 'De obia's zijn uiterst moeilijk te verkrijgen, tenzij wellicht dat men juist het tijdstip mocht treffen dat de eigenaar het christelijk geloof wenscht aan te nemen.'[200.] De ware bekeerling neemt actief afstand van het eigen geloof. Het materiële bewijs ervan - de obia's, relicten van een afgewezen geloof - wordt getoond in het Koloniaal Museum. (**Ill. 6.7**)

Met deze toeschrijving van de obia's aan de bosnegercultuur zijn deze voorwerpen vervreemd van hun oorsprong.[201.] Dankzij Van Breugel kan immers gereconstrueerd worden dat zij niet aan bosnegers toebehoord hebben, maar aan slaven op Clifford Kocqshoven. De obia's doken in Nederland op niet omdat hun eigenaar, de wintipriester, zich bekeerde en ze daarom inleverde, maar omdat Van Breugel - lang voor er een zendeling op Clifford Kocqshoven kwam - niets kwaads zag in deze 'bezems'. Hij nam ze als curiositeit mee naar huis, misschien om dezelfde redenen als waarom Starrenburg zo graag wat witte steen van de fetisjrots langs de Voltarivier mee had willen nemen.[202.] Maar in 1899 bestaan slaven niet meer en zijn hun nazaten christenen. Waar het Koloniaal Museum een actueel beeld wil geven van gebruiken en materialen in de koloniën, zijn de obia's als religieus voorwerp uit een andere cultuur aan de bosnegers toegeschreven.

Uit Van Breugels eigen toelichting op de obia's blijkt niet of hij ze zelf als religieuze voorwerpen had herkend. Zijn beschrijving is bijzonder globaal. De bezems werden, schrijft hij in de documentatie die hij in 1873 aan het Koloniaal Museum schonk, gebruikt om het erf te vegen, net als de Nederlandse boeren dat doen.[203.] De verdere details van zijn beschrijving betreffen uitsluitend de plantaardige componenten van de kwasten: palmboomnerven, gras. Dan gaat hij vlotjes over op het voedsel en de drank die de slaven ook halen uit diezelfde nuttige palmen. Over de kaurieschelpjes op de obia's, de *pemba doti* (porseleinaarde), de rode kraaltjes, blauwe stippen, zwarte hars, witte katoen, het schakelkettinkje, al die toegevoegde elementen kortom die vandaag de dag nog dienen als aanwijzing voor de rituele betekenis en Afro-Surinaamse oorsprong van deze voorwerpen,[204.] zweeg Van Breugel. Zweeg hij uit onwetendheid of strookte zijn kennis van deze objecten niet met zijn toegewijde steun aan de hernhutter zending?

Van Breugel had in Suriname op allerlei manieren met de religie van de slaven te maken gehad. Hij maakte, als gezegd (in hoofdstuk 5) tweemaal een *banja* van nabij mee, en zag daarbij hoe de slaven in trance raakten. Het maakte grote indruk op hem. Na afloop liet hij zich ritmes uitleggen en nam de voornaamste trommels en de andere blaas- en slaginstrumenten in miniatuur mee naar Nederland. (**Ill. 4.13**) Bij een jachtpartij zag hij hoe slaven zich met amuletten beschermden (en daarin zelfs nog harder geloofden 'dan wij aan de inenting met de koepok-stof tegen de kinderziekte')[205.] en vernam hij iets van de verering van de slang. Voortgeroeid over de rivier hoorde hij over de verering van de watramama, op plantage zag hij het respect voor de kankantri. Bovendien kan worden aangenomen dat hij (al dan niet met toestemming van de slaven) ook offergaven nam, die zijn plantageslaven bij een kankantri hadden geplaatst. Zowel in zijn *Dagverhaal* (1842) als in zijn *Aansporing* (1834) beschrijft hij dergelijke offergaven: een uitgeholde kalebas, een kralen voorschotje (*kwedjoe*), een halsketting. En precies die voorwerpen nam hij mee naar Nederland.[206.] (**Ill. 6.7**) Maar, zoals op de plantagekaart wel de keurig aangeplante koningspalmen, tamarinde- en seringenbomen zijn ingetekend, terwijl er geen kankantri te vinden is, zo vindt men in het schriftje waarin hij voor het Koloniaal Museum zijn collectie toe-

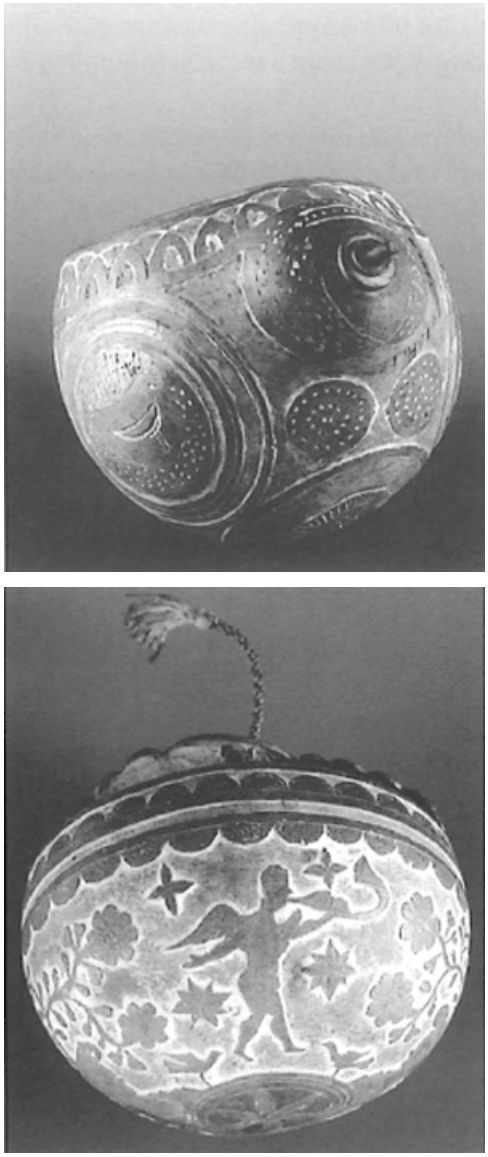

Ill. 6.7 Contact: Afro-Amerikaanse cultuur
Twee obia's en twee kalebassen uit de collectie Surinamica van Gaspar van Breugel. De kleine bewerkte souvenir-kalebas, met de figuren wit geaccentueerd door de *pemba dotti* is een prachtig voorbeeld van het proces van 'intercreatie' dat plaats vond op en om de plantages. Davis (1984, p. 14-15) heeft voorgesteld om de slaven te beschouwen als de eerste moderne mensen, als vreemdelingen die een prototype zijn 'for the migratory labour and confused identity that have accompanied every phase of human progress'. De voorwerpen uit de plantagecultuur met alle lagen van betekenis en documentatie die daar omheen zijn komen te zitten, vormen vanuit die optiek belangrijke archiefbronnen voor het onderzoek naar de vorming van deze nieuwe identiteit. Het kalebasschaaltje is dan een ware hybride, omdat dit Afro-Surinaamse product bedoeld is als gebruiksvoorwerp voor een Europeaan: als kruithoorn voor de jacht en aandenken voor een slaveneigenaar aan zijn verblijf in Suriname. Vandaar het voor de Afro-Surinaamse cultuur ongebruikelijke hengseltje en de katoenen gevlochten draad. De buik is versierd met twee bloempotten met weelderige planten, vier vogeltjes en twee engeltjes met een trompet die zo van een staande klok zouden kunnen komen. Het lijken verwijzingen naar de tuin en het plantagehuis van Clifford Kocqshoven (**Ill. 4.7**).
Op de bodem vormt een geometrisch motief een soort handtekening van de maker: een van de slaven van die plantage. Dat motief correspondeert qua stijl met de versiering van de tweede kalebas die Van Breugel verwierf (vermoedelijk vond hij het op een offerplaats onder een kankantri (Legêne 1998)). De kalebas werd in het museum aan bosnegers toegeschreven. Ook de kruithoorn raakte in het museum verweesd: doordat de connectie met Van Breugels eigen documentatie verdween, werd

het een onbegrepen voorwerp (Van Breugel 1842/1871; Van Capelle 1902; zettel: 'Versierd besneden napje van kalebasschaal der Boschnegers... Niet na te gaan is, waarvoor dit voorwerp kan dienen.'). Als onderdeel van Van Breugels kleine Suriname-collectie vormen de twee kalebassen echter een indicatie dat plantage- en bosnegercultuur aan het begin van de negentiende eeuw dicht bij elkaar lagen (Price 1984, p. 93-95).
Hetzelfde gold voor de Afro-Surinaamse religieuze praktijken. De slaven van Clifford Kocqshoven hadden waarschijnlijk geregeld contact met de Ndjukas bij hen in de buurt. De twee obia's, door Van Breugel als bezems mee naar Nederland genomen, zijn door zijn slaven gemaakt en gebruikt, maar werden net als het houten slot of de kalebassen na 1871 toegeschreven aan bosnegers. Dit is van belang, niet omwille van een puristische discussie over plantagecultuur dan wel marroncultuur maar om de Hollandse kant van de zaak; van belang is te onderkennen dat in de volkenkundige collecties van de negentiende eeuw iedere relatie met slavernij verdween van objecten uit de slavencultuur zelf. De slavernij bestond toen niet meer en de slaven waren inmiddels christenen; de bosnegers representeerden de vreemde cultuur waartoe het museum zich wilde verhouden.

lichtte, geen spoor van een verwijzing naar de eventuele gewezen rituele functie van de collectiestukken. Net als de obia's/bezems, zijn zij getrivialiseerd tot huishoudelijke voorwerpen en zo zijn ze in het museum vervolgens ook opgeborgen: kalebas bij andere kalebassen, bezem bij bezem, kwedjoe bij kwedjoe.

Met die museale herindeling lijken deze betekenisvolle objecten in het Koloniaal Museum eenzelfde proces doorgegaan te zijn als het Japanse theeservies in het Leidse Museum voor Volkenkunde: gesorteerd op soort en materiaal en losgehaald uit hun onderlinge verhouding en relatie tot het verleden, in het kader van een westers wereldwijd overzicht, dat niet-westerse culturen als statisch beschouwt. Maar - en hier komen wij terug op het in de inleiding genoemde weefsel van de collectieve herinnering - Japan bleef zichzelf en kon honderd jaar later door Louis Couperus worden bezocht. Bij deze Surinaamse slavenvoorwerpen echter ging het proces van 'verdinglijking' inhoudelijk samen met verdringing: met de ontkenning van de plantage-eigenaar dat hij ooit *slavenhouder* was en deelnam aan de samenleving waarin deze voorwerpen hun rituele functie vervulden.

In Suriname was Gaspar van Breugel vooral geamuseerd geweest door wat hij zag van de geloofsuitingen van de slaven. Eenmaal Surinamedeskundige in Nederland kwam hij wellicht mede tot het stilzwijgen over de religieuze lading van zijn Suriname-collectie door de godsdienstlessen die hij zelf kreeg via *Berigten uit de heidenwereld.* Met name Otto Tank schreef veel over de heersende godsdienstgebruiken waarvan Van Breugel getuige was geweest. Zo beschreef hij eens een openluchtpreek onder een kankantri op plantage: 'Een uitnemend schoone boom midden op plantaadje, onder wiens schaduw wel duizend menschen plaats zouden vinden, en waaraan door de Heidenen Goddelijke eer bewezen wordt, gaf mij den volgenden morgen aanleiding tot eene ernstige toespraak. Ik prees de schoonheid van dien boom. Dit hoorden zij gaarne. Daarop vroeg ik, wie den boom geschapen had? en vervolgens: of de Schepper geen reden had tot misnoegen, naardien zij het schepsel boven Hem vereerden, te meer nog, daar deze hun Schepper hen had vrijgekocht van de slavernij der zonde? Het scheen dat mijne woorden wel eenigen indruk op hun hart maakten.' In gloedvolle bewoordingen beschreef Tank een andere keer, hoe hij op een kale plek in het bos obia's vond in de vorm van opengespleten stokken met iets erin om de boze geesten te binden, geesten die onder stenen waren gebannen, planten waarin de geesten moesten vastgroeien... 'In heilige ijver wierp ik eenige dier afgodsteekenen omver, daar de plaats toch verlaten was en zij ons in de weg stonden.'[207.]

Als hij deze rechtzinnige uiteenzettingen las, moet Van Breugel zich hebben gerealiseerd dat hij in feite nogal vrijblijvend met de slaven was omgegaan, of, sterker nog, zichzelf aan goddeloos gedrag had overgegeven. In het *Dagverhaal* hoefde hij zich daarover niet uit te laten - daar poseerde hij als een rechtschapen planter - maar zijn collectie was ook van die heidense dansen en blanke bandeloosheid een souvenir. Misschien was het *juist* zijn eigen ijveren voor godsdienstonderwijs onder de slaven dat hem verhinderde om openlijk de kant van Tank te kiezen en de Surinaamse elite af te vallen. Hij was een van hen geweest

en had zich daarnaar gedragen. Hij had de fysieke overmacht van de slaven ervaren en weinig van hun leven kunnen begrijpen. Door bekering van de slaven zou de sociale wisselwerking in de kolonie wellicht verbeteren. De slaven moesten veranderen omdat de meesters dat niet konden.

Van Breugels plaatsgenoot, de lutherse predikant en hoogleraar H.C. Millies,[208.] schreef in 1849, een jaar na Tanks verwijdering uit Suriname, in een fel anti-slavernijartikel in *De Gids*: 'Wij hebben er gekend, vrome, achtenswaardige mannen, die de ergste gruwelen in de koloniën hadden gezien en bijgewoond, en de moed niet hadden ze aan het licht te brengen, die, toen wij op de plicht van de christen wezen om de waarheid te openbaren, al vol gewetensangst en met tranen in de ogen beleden dat zij het niet durfden!' Daarmee sprak hij misschien Van Breugel ook letterlijk aan.[209.] Zo klein was wel de elite die deze discussie voerde. Van Breugel volhardde echter in 1849, in 1852, zelfs tot 1862, in zijn propaganda voor de bekering van slaven tot christenen als voorwaarde voor hun emancipatie en verdedigde zijn mede-slavenhouders als de ware slavenvrienden tegenover de ijdele liberale oppositie. Daarmee verplaatste hij de discussie naar Nederland en hield zichzelf buiten schot. Adiussi Massera, dag slaven! Het ongelijk van zijn stand kon hij niet toegeven.

Het is in dit kader, dat de ont-ritualisering en trivialisering van de plantagecollectie door Van Breugel geïnterpreteerd moet worden. Zijn voorwerpen waren krachtiger met betekenis geladen dan hij kon vermoeden en de obia's herkregen - losgeraakt van Van Breugels handschrift - in 1899 een rituele betekenis van de museumconservator. Deze herkende ze echter niet als uiting van een plantagecultuur, maar als voorwerpen van bosnegers. De slaven waren verdwenen, de Nederlandse slavenhouders waren daar klaar mee; nu kwamen de bosnegers in beeld als buitenstaanders ten opzichte van de Europese beschaving. Tot in 1997 zijn de obia's telkens opnieuw tentoongesteld als teken van westerse controle over het Afro-Surinaamse geloof.[210.]

Sjaalmans horloge

Het laatste woord aan Jan Festus van Breugel, de thuisblijver

Na al deze verhalen over hoe de Oost, de West en Noord-Afrika in de negentiende eeuw met Nederland verweven raakten en een vaste plek kregen in het denken over de eigen natie, kan het niet uitblijven dat Max Havelaar het toneel opkomt. *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* door Multatuli (pseudoniem voor Eduard Douwes Dekker) verscheen voor het eerst in 1860. Net als in Lefroys *Outalissi* uit 1826, heeft ook in dit boek een (ex-)koloniaal ambtenaar zichzelf herkenbaar verschanst achter romanpersonen. Zo kunnen de koloniale verhoudingen ter discussie gesteld worden aan de hand van de lotgevallen van personen wier innerlijke overwegingen expliciet worden gemaakt. De *Max Havelaar* gaat over het kolonialisme in

Nederlands-Indië en tevens over de Nederlandse attitude tegenover dat kolonialisme; zij het dat de schrijver Nederlands koloniale bezit als zodanig niet ter discussie stelt.

Anders dan *Outalissi* vond de *Max Havelaar* onmiddellijk zeer veel lezers. 'Ik wil gelezen worden,' schreef Multatuli aan het eind van zijn boek, 'ik zal gelezen worden.'[211.] De hypotheekbewaarder en belastingontvanger Jan Festus van Breugel - de oudste Van Breugel-broer, die Nederland nooit verlaten had - was een van die lezers. Hij vatte Multatuli's uitroep zelfs op als aansporing om het boek, dat hem hooglijk had geboeid, meteen nog een keer te lezen, op zoek naar argumenten om het te kunnen weerleggen. Want weliswaar was hij onder de indruk van Multatuli's stijl, en in het bijzonder van het verhaal van Saïdjah en Adinda, maar meegaan in de kritiek van deze hem 'persoonlijk onbekende schrijver Multatuli' op het Nederlandse koloniale bestuur overzee, kon hij niet. Daarvoor was hij via zijn in 1824 overleden broer en andere verwanten te goed geïnformeerd over Nederlands optreden overzee.[212.] Zo was Jan Festus van Breugel als Multatuli's romanfiguur Droogstoppel, die de kritiek overdreven acht op grond van wat hij hoort van zijn overbuurvrouw, die een neef heeft in Nederlands-Indië en dus weet wat er omgaat.

Deze Droogstoppel, 'makelaar in koffi Lauriergracht 37', loopt op een avond een oude bekende tegen het lijf, die er echter nogal armoedig uit ziet. Droogstoppel ziet meteen dat zijn kennis niet eens een horloge draagt. De man (wegens zijn shawl Sjaalman genoemd) weet dus niet hoe laat het is, en daarmee is alles gezegd. Sjaalman bezorgt echter daags na de ontmoeting op straat ongevraagd een bundel aantekeningen, opstellen, gedichten, verslagen en verhalen bij Droogstoppel, in de hoop dat de makelaar in koffie die zal willen uitgeven. Uit dit Pak van Sjaalman blijkt dat de schrijver een erudiet man is met een brede belangstelling. Droogstoppels inhoudsopgave van het pak aantekeningen beslaat zes pagina's vol titels van essays over tal van thema's die beslist geprogrammeerd hadden kunnen worden op discussieavonden van plaatselijke afdelingen van het Nut, Felix Meritis of Diligentia. Ze variëren van 'het Sanskrit als moeder der germaansche taaltakken', via 'cellulaire gevangenissen', de *Emile* van Rousseau, de moorse bouwtrant, Genesis ('een infaam stuk'), of de prijs van de Javakoffie, tot een gedicht dat Droogstoppel te schandelijk vindt om het uit te kunnen lezen.[213.]

Het boek, dat inderdaad geleidelijk aan wordt samengesteld uit het Pak van Sjaalman, wordt hoofdstuk voor hoofdstuk voorgelezen en besproken tijdens het theekransje bij vrienden van de makelaar in koffie: de familie Rosemeyer die in suiker doet. De voordrachten beginnen nadat Droogstoppels zoon Frits eens een in de ogen van Droogstoppel te vrijmoedig gedicht begonnen was op te zeggen, dat uit het Pak van Sjaalman bleek te komen. Die scène roept de wereld van de *Camera Obscura* in herinnering, met name Hildebrands tedere voordracht bij de familie Stastok van het gedicht 'Als het kindje binnenkomt, juicht heel het huisgezin...' Net als toen wordt in de *Max Havelaar* thee geschonken, of koffie, met suiker. Net als toen zoeken de voorname vrienden elkaar op en houden ze elkaar bezig met lege praat. Maar sinds de *Camera Obscura* uit 1840 vertegenwoordigen

de koffie, thee en suiker niet meer alleen een fatsoenlijke avond. Ze vertegenwoordigen anno 1860 een bestaan met toekomst. De toekomst in de *Max Havelaar* is gelokaliseerd in Driebergen, waar Droogstoppel kennis heeft aan 'heren van de thee' die op Java begonnen zijn met theeplantages, in de beurs waar hij al twintig jaar in koffie handelt, en in de opkomende verwerkingsindustrie van koffiebranderijen en suikerraffinaderijen, waar op kolen wordt gestookt. Het is in de sociale setting van het theekransje bij al die families Rosemeyer met hun belangen in de Oost en de West, dat de slavenarbeid en gedwongen arbeid volgens het cultuurstelsel elkaar decennia lang in gijzeling hielden.

Hildebrand en Multatuli kozen een tegengesteld procédé van beschrijving van de Nederlandse samenleving. Via de camera obscura, de door Hildebrand gekozen beeldtaal, wordt het licht, het beeld, gevangen, nagetekend en veralgemeend tot schilderijen van de samenleving. Dat is wat de schrijver in de aanhef van zijn boek aankondigt te willen doen en zijn verhalen zijn in die vorm een ironisch commentaar op een maatschappij in stilstand; op een burgerij in de ban van de betere stand. Bij Multatuli echter moeten de beelden bewegen, ze hebben geschiedenis. Hij kiest om duidelijk te maken wat hij daarmee bedoelt het perspectief van het gat, hoog in de muur van een kasteel.[214.] Als de man die daar opgesloten zit met veel moeite, steunend op een wankele stoel, met zijn oog voor het gat komt, schrikt hij zo van het moment in de specifieke gebeurtenis die zich achter die muur afspeelt, dat hij op de grond tuimelt. Hij ziet dan opnieuw niets meer, maar in gedachten zal hij vanaf dat moment de beweging blijven afmaken die besloten zat in het bewegingloze beeld dat hij zojuist door dat gat zag - het beeld van een beul met een opgeheven bijl die een seconde later zal neerkomen op de hals van de mooie vrouw die gebukt voor hem zit, haar hoofd op het hakblok. Van een schilderij dat exact dat moment uitbeeldt, stelt Max Havelaar, kan men genieten. Men geniet immers bij het aanschouwen van iets akeligs dat mooi geschilderd is. Maar in zo'n schilderij zit stilstand besloten: de arm blijft omhoog, het hoofd wordt niet afgehakt. Van de beschouwer wordt niets verwacht. Schoonheid die zelf beweging in zich heeft, daarentegen, zet de beschouwer tevens aan tot actie. Het is die beweging, dat engagement 'om goed te zijn', wat Multatuli zegt met het verhaal van Saïdjah en Adinda teweeg te willen brengen.[215.]

Zo vervangt het gat in de kasteelmuur als venster op een huiveringwekkende dynamische wereld, de camera obscura die tot dan het statische beeld opving van de familie Kegge en Stastok, van de zelfgenoegzame burgers waartoe ook Droogstoppel behoorde. Kegge heeft anno 1840 zijn plantages van Demerary achter zich gelaten, hij zoekt aansluiting bij de Haagse elite, maar is bovenal bezig met potverteren. Zijn wereld staat stil, zelfs zijn reisbibliotheek is ongelezen. Ook Hildebrand zelf staat echter, zij het ironisch, stil bij het hier en nu en vormt zich over het slavenhoudersverleden van de heer Kegge, over de herkomst van hun kapitaal, de opstand op Demerary, het vertrek naar Nederland, geen mening; of die zou afgeleid moeten worden uit de passages over de vrome oude vrouw en haar twijfels. Twintig jaar later is Droogstoppels wereld echter volop in beweging, er wordt geld verdiend in een samenleving die tot in al zijn vezels overzee vertakt is. Multatuli wijst daar onder meer op bij de opsomming van de

doelgroepen die Droogstoppel voor ogen heeft voor het boek dat hij wil samenstellen uit het Pak van Sjaalman. Het boek zal nuttig zijn voor makelaars in koffie, voor suikerraffinadeurs, scheepsrederijen, zeilenmakers, de minister van Financiën en de andere ministers, armbesturen, pasteibakkers, galanteriekramers, vrouwen, tuinlui, dominees, likeurstokers, mensen die van de staatsschuld leven, touwslagers, wevers, klerken, etc. Ook voor de aandeelhouders van de Nederlandse Handel Maatschappij zal zijn boek nuttig zijn, 'en eigenlijk, wel beschouwd, alle anderen ook. En den koning ook... ja, den Koning vooral!'[216.]

Dat neemt niet weg dat Droogstoppel voor die koning en alle anderen eigenlijk een ander boek had willen schrijven dan uit het Pak van Sjaalman opduikt: een boek over de kansen van de koffie in plaats van de uitbuiting van de inlanders. Maar daarvoor is de materie te weerbarstig, zijn de stemmen te tegengesteld. Tegenover het 'Bidt en werkt' van dominee Wawelaar, tegenover Droogstoppels tevredenheid die synoniem is aan zijn bezoek aan het Mauritshuis in Den Haag of de herhaalde oproepen tot steun aan het zendelinggenootschap, tegenover deze zelfgenoegzame echo's van de *Camera Obscura*, duikt het 'Houdt den dief' op van Max Havelaar zelf, en zijn straatactie om het uithangbord 'de rookende jonge koopman' af te breken, waarop een geketende neger aan de voeten zit van een pijprokende Europeaan.[217.] Tegenover Saïdjahs vader die de kris, een heilig familiestuk (*pusaka*), moet verkopen voor een nieuwe buffel omdat de regent zijn buffel heeft opgeëist, stelt Multatuli zichzelf als vader, die zijn kinderen met dit boek 'iets dat als heilige *poesaka* zal kunnen bewaard worden' wil geven, 'een adelbrief van mijnen hand'.[218.] En waar Droogstoppel koning Willem III en de aandeelhouders van de Nederlandse Handel Maatschappij had willen wijzen op de kansen voor de koffie, eindigt Multatuli met de heftige vraag aan diezelfde koning, 'of 't uw keizerlijke wil is: (...) dat daarginds Uw meer dan *dertig millioenen* onderdanen worden MISHANDELD EN UITGEZOGEN IN *UWEN* NAAM?'

Het is een uiterst snelle voortdurende wisseling van perspectief die in elk geval Jan Festus van Breugel veel te ver ging. Zijn commentaar lijkt haast een voortzetting van de *Max Havelaar*, maar hij is het echt zelf die op papier uitroept: 'Heil! Driewerf heil en zegen Willem den Derde! U en uw Koninklijk Huis!' Van zijn bezonnen en bekwame broer wist Van Breugel immers 'dat de Javaan traag van aard is en ongedwongen slechts werkt, voor zoo veel zijne geringe behoeften het vereischen'. Multatuli's boek was dan ook eenzijdig en partijdig.[219.] En als een echte Van Breugel vond Jan Festus dat dat niet kon. Hij kende de verhalen van zijn broers en zwager Blomhoff uit de eerste hand en plaatste hun verre reizen in het godsdienstige kader waarin zij zelf erover hadden bericht: het vertrek en de zeereis, de plichtsbetrachting overzee, de behouden terugkeer of de dood als opoffering. Dat tijdens de 'tweede reis' in de niet-westerse samenleving een geheel ander referentiekader speelde, dat hij eigenlijk niet wist wat zich overzee afspeelde, dat ze hem niet alles konden vertellen, realiseerde de thuisblijver zich niet. Zijn referentiekader inzake de koloniën werd bepaald door het standsbewuste paternalisme dat openlijke kritiek van mensen zonder horloge afwees. Voor Jan Festus van Breugel gold bovendien dat misstanden die wellicht bestaan

hadden maar waaraan gewerkt werd om ze te veranderen, daarmee ook niet meer aan de orde waren. Hij wees er op dat onze 'verlichtere Regering' inmiddels in veel mildere zin te werk ging ten opzichte van de bevolking in de koloniën dan in de tijd van de Compagnie. 'Zij tracht hunne beklagenswaardige lotsbestemming zoo veel doenlijk te verzachten, en, door Christelijke zendelingen daarin bijgestaan, vooral het opkomend geslacht, aldaar zoo veel haar *thans* doenlijk, in onze Europeesche beschaving te doen deelen.' In de West, ondertussen, was in zijn optiek de onmenselijke slavenhandel door de onweerstaanbare invloed van het christendom afgeschaft, 'terwijl onze Regering thans de middelen beraamt, om in de emancipatie onzer slaven in de West-Indie, op eene, voor hen en hunne bezitters geriefelijke wijze te voorzien'. Niks aan de hand dus.

De theorieën van Jan Festus van Breugel anno 1861 vertonen een sterke gelijkenis met de visies van Van Hogendorp aan het begin van de eeuw, waarmee hij in zijn vormende jaren ongetwijfeld in aanraking gekomen was (Jan Festus was geboren in 1793). De omslag van 1815-1848, de oorlogen om de vestiging van direct bestuur, gevolgd door de invoering van het cultuurstelsel, had hij echter gemist. In reactie op de *Max Havelaar* noemt Jan Festus van Breugel niet de cultures van koffie, thee, suiker, indigo, tabak; hij wijst op de gunstige effecten van het kolonialisme op de handel en de scheepvaart. De kolonie biedt bovendien een afzetgebied voor de eigen industrie, wat mede de oosterse traagheid van de inboorlingen vermindert, omdat deze door begeerte naar westerse producten zelf ook tot grotere activiteit zullen komen.

Dit is het beeld dat Jan Festus, onwetend over de ontwikkelingen in Nederlands-Indië maar geprovoceerd door Multatuli, in zijn alfabetisch geordende staatshuishoudkundig begrippenboek bij de K van Koloniën zet tegenover de *Max Havelaar*. Hij verwijst daarbij naar zijn in 1824 overleden broer Jan Eliza.[220.] Aan dit succesverhaal van de westerse beschaving en het christendom, voegt hij - geïnformeerd door zijn broer Gaspar - bij de S van Slavernij toe, dat alles beweegt in de richting van toenemende liberalisering van de handel en de arbeid. Slavernij is daarbij niet alleen volgens de wijsbegeerte en de zedenleer, maar ook volgens de staathuishoudkunde schadelijk, als vertragende factor in de ontwikkeling van rijkdom en beschaving.[221.] En terwijl onze verlichte regering dan ook bezig was de slavernij af te ronden, leren we bij de S van Stoomschepen dat deze de toekomst tegemoet varen. 'Voortaan wordt de oorlog op de Oceanen even eenvoudig, als die op het Vaste land. Geene zeilen meer, die aan weêrbarstige winden gehoorzamen, geene trage en ongeregelde uitrustingen (...) Men nadert de vijand of ontwijkt hem (...) het voordeel helt voortaan tot die Natie over, welke meer op de hoedanigheid der bemanning dan op hun aantal rekent.'[222.] Door de komst van stoommachines is het de kwaliteit van de arbeid die voortaan telt, en Jan Festus van Breugel, mede-oprichter van een 'Machinale Wolspinnerij en Houtzagerij, door stoom gedreven' te Utrecht, behoort tot de investeerders in de toekomst.

Verdwijnpunten van het imperialisme

Met dit comfortabele stoomschip van Jan Festus van Breugel de thuisblijver, eindigt de negentiende-eeuwse wereldreis van de familie Van Breugel en Blomhoff, die met zeilschepen begon. Hun reizen hielden verband met een schier onvoorwaardelijke inzet bij het opbouwen van de moderne vrije Nederlandse natie en een enthousiasme over Nederlands nieuwe rol in de wereld na 1815. Hun overzeese ervaringen, hun denkbeelden en attitudes ten aanzien van niet-westerse culturen gingen in Nederland op in een cultuur, waarin de geplande expansieve kant van de Nederlandse natievorming - de veroveringsoorlogen, de dwangarbeid, de volgehouden slavernij - op vele manieren aanwezig was, maar zoveel mogelijk buiten het publieke debat werd gehouden.

Die expansie was inderdaad gepland. Ze ging gepaard met de creatie van een positief zelfbeeld van een energieke handelsmacht die alle zeeën bevaart, ondersteund door een te duchten marine die met name actief is in de Middellandse Zee, de Indonesische archipel en op de Atlantische Oceaan tegen illegale slavenschepen. In hoofdstuk 3 zagen we dat de diplomatieke kansen in Europa zorgvuldig werden gewogen, en eenzelfde overleg gold de machtspolitiek en handelsrelaties buiten Europa. Nederland bouwde aan herstel en uitbreiding van zijn invloed en van de Europese beschaving in de Oost en de West; ten voordele van zichzelf en, naar men hoopte, van de betrokken bevolking. De keerzijde van dit beeld laat zien hoe sterk dit geplande optreden verbonden was aan de speelruimte die Engeland aan Nederland gunde, hoe ijverig Nederland zich tegenover Engeland moest waarmaken: Japan als bewijs van Nederlands handelsmacht ondanks Engeland, het optreden van de marine dankzij Engeland, de slavernijdiscussie in de verdediging tegen Engeland, het koloniaal bestuur in de Indonesische archipel binnen de marges die Engeland dicteerde.

Planmatige expansie impliceert bovendien niet, dat alle betrokkenen precies wisten waar ze mee bezig waren. We zagen de reizigers in feite voortdurend in zichzelf praten en schipperen vanuit een denken in zeer sterke tegenstellingen tussen Europa en buiten-Europese samenlevingen: christendom versus islam, Verlichting versus stagnatie, vrijheid versus dwang, discipline versus luiheid, cultuur versus natuur, veiligheid versus willekeur. Het waren tegenstellingen die ze vaak achteraf construeerden, als analyse van wat daar overzee aan de hand was en ter profilering van het eigen optreden. Ter plekke waren de Nederlanders, zoals in hoofdstuk 4 werd betoogd, heel wat minder stellig over hoe de (niet-westerse) wereld in elkaar zat. Ook leefden ze daar bepaald niet altijd volgens wat de Europese norm zou zijn.

De tegenstellingen die aldus benoemd werden waren bovendien niet eenduidig. Ze behelsden een typering van de overzeese samenlevingen in relatie tot Europa. Binnen die tegenstellingen intervenieerde dit Europa als kracht van verandering vanuit opvattingen die als universeel werden gezien. Diezelfde tegenstellingen lieten zich dan ook op de eigen samenleving betrekken. Na de Bataafse Republiek en de Franse tijd was deze samenleving behoorlijk ontredderd; een politiek centrum en een nationale culturele identiteit ver te zoeken. De politieke

elite had klappen gehad maar bleef - onzeker over het eigen bestel en bezit die zo sterk een speelbal waren geweest tussen Frankrijk en Engeland - gevangen in een standsdenken. We zagen die onzekerheid bij Bilderdijk die zich liet inspireren door *Ossian* en vast voornemens was de Nederlandse taal en cultuur een vernieuwende impuls te geven, maar in feite niet los kon komen van de vorm.

Expansie was in die situatie niet alleen een machtspolitieke reactie ter versterking van de eigen positie in Europa; ze droeg, zoals in hoofdstuk 5 besproken, in feite ook bij aan een nadere bepaling van de eigen maatschappij-inrichting. Het denken over de islam betrof niet alleen het Ottomaanse rijk, maar ook de eigen verhouding tussen kerk en staat; tegenstellingen als veiligheid versus willekeur, of natuur en cultuur, dienden niet alleen een typering van de verhouding van Europa tot andere culturen, maar ook als morele spiegel voor de eigen maatschappij. Misschien verklaart deze onzekere uitgangssituatie, dit zoeken naar een nieuw Nederlands staatsbestel na de Franse overheersing, waarom wetenschappelijk onderzoek naar de samenlevingen overzee aanvankelijk niet van de grond kwam. Er werden van meet af aan fraaie volkenkundige collecties naar Nederland gestuurd. Maar kijkend naar deze voorwerpen van anderen keek men vooral naar zichzelf. De kennis over niet-westerse culturen bevestigde de rol die Nederland als Europese natie in de wereld te spelen had.

De expansie was om louter economische en machtspolitieke redenen ingezet, teneinde het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden armslag te bezorgen en voormalig bezit te herstellen. Er was ondertussen weinig méér cultureel en wetenschappelijk draagvlak voor dan de kerk met een zendingsvertoog wist te bieden. Zelfs Gijsbert Karel van Hogendorp - vrijwel de enige politicus die de denkbeelden van de Verlichting expliciet op de Nederlandse koloniale praktijk probeerde te betrekken - greep hierop terug. Nederland slaagde er dan ook in die aanvangsperiode van het kolonialisme niet in om (als in Engeland of in Napoleontisch Frankrijk) tegelijkertijd met deze expansie werkelijke cultuurmonumenten van het kolonialisme op te richten die deze expansie ook in positieve zin zouden legitimeren. Algiers diende als bewijs van Nederlands zeemacht, Decima van Nederlands standvastigheid; Batavia was een tweede Holland, Paramaribo een Nederlandse creatie. En dat 'Nederland', waar de materiële getuigenissen van deze contacten werden opgesteld, stelde wat voor in Europa mede dankzij deze verrichtingen overzee.

Aan de historiestukken die we hiervoor bespraken is af te zien dat de kleine kring van 'natiebouwers overzee' zich aanvankelijk allesbehalve sterk voelde staan en niet eens de zielenrust had om diepgaand onderzoek te doen naar de samenlevingen met wie men kwam te verkeren. Neem het schilderij van de arrestatie van de sultan van Palembang in 1821. (**Ill. 3.2**) Net als op Pienemans schilderij van de arrestatie in 1830 van prins Dipanegara (**Ill. 5.2**) - symbool voor het einde van de Java-oorlog - zien we De Kock wijzen. De sultan en de prins worden uitgewezen uit hun eigen land; de Nederlanders nemen de plaats in van de lokale heersers in de Indonesische archipel. (En we realiseren ons dat op het schilderij van Raden Saleh van de arrestatie van Dipanegara, De Kock *niet* wijst. (**Ill. 6.2**)) Waar koning Willem I als nieuwe soevereine vorst in Nederlands-Indië

in 1819 wijst op de kaart van Bantam en Cheribon ter bevestiging van zijn soevereiniteit (**Ill. 3.1**), waar Gaspar van Breugel in 1842 zijn slaaf op de hemel wijst ter aanduiding van gelijkheid voor God (**Ill. 2.7**), wijst De Kock in retrospectief zijn tegenstanders uit beeld. De Nederlanders hebben in deze beeldtaal, met een beroep op militaire macht, bestuurlijke controle en God, het initiatief overgenomen en kunnen zichzelf in de koloniën niet meer wegdenken. Zo weerspiegelen deze schilderijen de stelligheid waarmee zij, ondanks problemen in Oost en West, hun optreden thuis presenteerden en het kolonialisme tot een vanzelfsprekende zaak maakten. Jan Festus van Breugel was daarvan een exponent. Hij klom niet op een wankele stoel om door het gat in de muur te kijken, maar koos de stilstand van het museum en was gaarne bereid om *a priori* te aanvaarden dat Nederland overzee vooruitgang bracht.

Maar sterker nog dan uit het beeldmateriaal, spreekt de eigentijdse onzekerheid over de vraag naar de juistheid van het Nederlandse kolonialisme uit de hardnekkige weigering om kritiek toe te laten op het Nederlandse optreden overzee. Iedere kritiek op de gang van zaken daar raakte de kleine kring van Nederlandse natiebouwers op hun zwakke plek en werd afgewezen. Daartoe werd censuur gehanteerd, een doofpot neergezet; zowel in de Oost als de West werden critici uitgewezen, buitenlandse kritiek werd opgevat als een aanval op de Nederlandse natie en koning Willem III bracht de ironie op om het kritische schilderij van Raden Saleh uitgerekend op te hangen in zijn koloniale trofeeëngalerij. Met name wat de slavernijdiscussie aangaat zagen we krasse voorbeelden van deze strategie van verzwijgen, ontkennen, verbieden. Maar ook de vrijwel totale onbekendheid in Nederland van de planmatige agressieve expansie in de Indonesische archipel, het geheime beleid inzake Japan enerzijds, de overdreven positieve aandacht voor Nederlands agressieve optreden in de Middellandse Zee anderzijds, illustreren dit gegeven. De beelden van Japan als rijk van de geheimzinnigheid, de Barbarijse staten als agressors, de Javaanse bevolking als onwillig, de slaven als kinderlijk en dankbaar, dienden ter geruststelling van het eigen geweten.

Want dit alles stond ten dienste van de opbouw van de Nederlandse natie langs de Noordzee. Een doorslaggevende reden waarom de discussie over afschaffing van de slavernij politiek niet voor 1862 gewonnen kon worden, ook al was in moreel opzicht het pleit allang beslecht, was dat de politieke elite ter wille van de koloniale exploitatie in de Oost geen stelselveranderingen in de West aandurfde. Het is van belang om de machtsverstrengeling in Nederland dienaangaande verder te onderzoeken. De koloniale exploitatie van Nederlands-Indië was essentieel voor de versterking van Nederland en de familieconnecties binnen het koloniale wereldje waren sterk. Ook de liberalen en de kerk, die in de loop van de eeuw uitgroeiden tot de belangrijkste tegenkrachten tegen stelselmatige uitbuiting, lijken nog tot na 1848 dit nationale belang te hebben laten prevaleren. Thorbecke ging de confrontatie in 1848 niet aan; pas een volgende generatie politici en studenten zou zowel inzake slavernij als het cultuurstelsel consequent oppositie voeren. En al beweerde Beets in 1856 dat de Nederlands Hervormde Kerk de gehele eeuw al tegen slavernij was geweest, tot 1854 had ze de slavernij *de facto* opgevat als een zaak waarover men zweeg in Suriname, en in

Nederland sprak met de slavenhouders, maar niet met de gelovige goegemeente. De suggestie van een christelijke dialoog met de slaven, uitbesteed aan de hernhutters, was lange tijd voldoende om verder te zwijgen. Daarmee gaf de kerk de kleine kring van plantage-eigenaren die ook binnen de kerk tot de elite behoorde, decennia lang respijt.

Nederlands optreden overzee was dus een essentieel vormend bestanddeel van de moderne natiestaat na 1815. Het voorkwam een radicale breuk binnen het politieke kader van de samenleving en versterkte de politieke en sociaal-economische machtsbasis van de staat. Bovendien verschaften de ervaringen overzee aan de geblesseerde natie een aantal beelden en begrippen die bijdroegen aan het debat over en de profilering van de eigen rechtvaardige maatschappij-orde, en verschafte het expansiestreven de kerk een nationale rolen. In cultureel opzicht droegen de overzeese betrekkingen bij aan de ontwikkeling van een europacentrische institutionele infrastructuur, waarbij fraaie cultuurschatten uit andere culturen blijvend deel gingen uitmaken van het Nederlands cultureel erfgoed: in musea en de wetenschapsbeoefening, maar ook in de dagelijkse leefomgeving, in de vormgeving van gebruiksvoorwerpen, de natuur en de gebouwde omgeving.

En met die conclusie komen we weer uit bij het in de inleiding gememoreerde beeld van de Nederlandse cultuur als een spons die van alles opneemt maar zich niet uit laat knijpen. Nu wellicht het begrip is toegenomen van de structuur van die spons - dat wil zeggen de samenhang van 'Nederlandse cultuur' met de ontwikkeling van de moderne staat in het Europa van na het Congres van Wenen - valt er beter te knijpen en moeten we de spons als een te apolitieke en statische beeldspraak maar weggooien. En met die beweging krijgt misschien ook de even statische tegenbewering over het onvermijdelijk racistische maatschappelijk bewustzijn van een ex-koloniale maatschappij een zetje. Want dat bewustzijn is niet onvermijdelijk en voor altijd inherent racistisch, indien er een werkelijke dialoog wordt gevoerd over de geschiedenis. En het is niet historisch eenduidig, omdat iedere generatie op een andere manier in de wereld staat, van daaruit over het verleden en de toekomst na zal denken en politieke keuzen zal moeten maken in het heden. Het jongetje dat op zijn buik langs de slootkant ligt en er met een bootje speelt belooft niet noodzakelijk pais en vree, maar heeft evenmin een onvermijdelijk drama in petto.

Eindnoten:

1. Said 1993, introduction, p. XII, XVI, XXIII.
2. Owen 1825 (uitgave van Elliott, 1969), p. 211.
3. Hun betrokkenheid liep via de Chinese en Japanse collectie van het echtpaar Royer, die in 1813 vermaakt was aan koning Willem I en in eerste instantie ondergebracht bij de KB. Reinier Pieter van de Kasteele, vriend van de Royers, leefde van 1767 tot 1845. Hij werkte 21 jaar als predikant maar moest daarmee stoppen vanwege een aandoening aan een gezichtszenuw. Van 1816 tot 1840 was hij directeur van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en lid van tal van commissies, besturen en genootschappen. Hij werd in 1840 bij het Kabinet opgevolgd door zijn

zoon A.A. van de Kasteele. (Van der Aa 1839; Mac Lean 1975, p. 119, 123; De Bruijn 1995, p. 29.)

4. Van de Kasteele combineerde bij deze vraag aan Daendels zijn betrokkenheid bij het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden in oprichting en het eveneens in 1815 opgerichte Nederlands Bijbel Genootschap. (Rijksmuseum oud archief 826. Van Ewijck aan Van de Kasteele 21-8-1814; Daendels aan Van de Kasteele 17-9-1815.)
5. Casper George Carel Reinwardt (1773-1854), geboren in Pruisen, bekleedde in 1801 een leerstoel der Natuurlijke Historie in Harderwijk; in 1808 werd hij door Lodewijk Napoleon benoemd tot directeur van de Koninklijke Plantentuin en het Koninklijk Kabinet van Natuurlijke Historie (Amsterdam); hij werd ook hoogleraar in Amsterdam aan het Atheneum. In 1814 benoemde Willem I hem tot directeur van 's Lands Kabinet van Natuurlijke Historie; van 1816 tot 1822 verbleef hij in Nederlands-Indië en richtte er onder meer 's Lands Plantentuin op; in 1823 werd hij hoogleraar in Leiden in schei-, kruidkunde en natuurlijke historie (Van der Aa 1839). Met het sturen van Reinwardt zette Willem I de Engelse lijn door; ook Daendels had tijdens zijn gouverneurschap laten weten dat een wetenschappelijke versterking van het koloniaal bestuur noodzakelijk was. Zie: Scalliet 1995 p. 51; Wassing 1995 p. 54-55.
6. Tussen 1805 en 1834 werden naar aanleiding van deze reis dertig titels gepubliceerd: '16 botany and plant geography, 2 zoology, 2 astronomy and barometric measurements, 7 geography and geopolitical description, 3 travel narrative per se.' Pratt 1992, p. 111 e.v., citaat p. 119.
7. Scalliet 1995 p. 44-56. Pratt (1992, p. 115) stelde hiertegenover het beeld van Von Humboldt, die niet rondreisde en schreef als 'a humble instrument of European knowledge-making apparatuses, but as their creator'.
8. Bijvoorbeeld kolonel Rottiers in het Middellandse-Zeegebied, over wie verderop meer, kolonel Humbert idem; kapitein Arriëns, die prins Hendrik begeleidde op zijn tochten naar Suriname (1835) en Nederlands-Indië (1837). (Zie Wassing 1995 p. 14, p. 85-87; ARA-II, Lammens, inv.nr. 6 - Voorgevallen bij gelegenheid van den tegenwoordigheid van Prins Hendrik in de Colonie Suriname.)
9. Dit valt op te maken uit een opmerking in een brief van Lammens vanuit Paramaribo aan Van de Kasteele d.d. 'eint april 1828'. (Rijksmuseum oud archief inv.nr. 855:11.)
10. Bergvelt e.a. 1993, p. 341.
11. Van de Kasteele schreef dat het Kabinet daarvoor onmisbaar was, 'In een land, dagelijks door vreemdelingen van alle oorden der aarde bezogt, en door deszelfs betrekkingen met andere landen in andere, zelfs in de afgelegenste streken, uitmuntend geschikt om door den tijd eene der rijkste verzamelingen, die er in dit werelddeel gevonden worden, aan het weetgierig en onderzoeklievend oog van in- en uitlanders aan te bieden...' Geciteerd in Pott 1962, p. 93.
12. Hij schreef een *Handleiding tot de bezichtiging van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden* (1824) en distribueerde die onder de doelgroep van donateurs en bezoekers. Hij bestelde vitrines voor nieuwe aanwinsten, legde voortdurend aan Van Ewijck verantwoording af over zijn uitgaven, en probeerde orde te scheppen in de duizenden voorwerpen die het kabinet binnen een paar jaar al herbergde. De catalogus van Van de Kasteele verscheen in het Nederlands en Frans. Veel bezoekers van het kabinet over wier bezoek notities bewaard zijn gebleven, waren zelf ook schenkers. (Rijksmuseum oud archief, inv.nr. 898 en 909.)
13. Verondersteld is dat Willem I zich bij zijn verlangen naar een museum wellicht liet inspireren door het werk van Von Humboldt in Frankrijk (Pott 1962, p. 94). In Londen zal hij kennis hebben gemaakt met het werk van de Last India Company en de Royal Asiatic Society en het boek van Crawfurd in handen hebben gehad; wellicht volgde hij ook de Kongelige Kunstkammer in Denemarken na. Deze werd rond 1650 door koning Frederik III gesticht, en bevatte ook tal van etnografica overgebleven uit militair treffen, diplomatieke geschenken en andere acquisities. Dam Mikkelsen 1980.
14. Boxer 1968, p. 150 e.v. Ook Lequin in Bethlehem 1993. Titsingh bezocht dus zowel de shogun van Japan als de keizer van China en is daarmee een unieke figuur in de Europese geschiedenis. In China was hij met A.E. van Braam Houckgeest, die een verslag over deze reis publiceerde.
15. Ontleend aan Sahlins (in Dirks 1994, p. 420): 'The tributes of the barbarians were obligatorily special products of their own countries. Hence in certain symbolic respects the more bizarre they were, the better: as signifying at once the inclusiveness of the imperial virtue, its capacity to encompass a universal diversity, and the emperors ability to order the fluctuations of the world beyond the Chinese pale by the control of its monsters and wonders.'
16. 'Doorluchtige Prins, Het behaagde Z.M. onzen geliefden Koning, mij in der tijd te vereeren met een bewijs van Hoogst deszelfs goedkeuring op mijne werksaamheden. Steeds zal in mijn

boesem kloppen een hart vervult met dankbaar gevoel wegens dese onderscheijding; ik hoop het Eermetaal, mijne nakomelingen steeds zal doen gedenken aan een Vorst die, vader zijner onderdanen, geen gelegenheid laat voorbijgaan, alomme wel te doen en te belonen.' (Rijksmuseum oud archief 855:5 en 855:11; brieven van Lammens aan Van de Kasteele 1816-1828; ARA-II, Lammens, inv.nr. 6 - Voorgevallen bij gelegenheid van den tegenwoordigheid van Prins Hendrik in de Colonie Suriname.) Dat de medaille (al dan niet uit afgunst op Schouten) al gauw als iets werd beschouwd waarop men recht had, blijkt onder meer uit een brief van J. Bromet, eerste commies ter griffie van het Hof van Civiele en Criminele Justitie te Paramaribo. Hij stuurde twee diorama's over (naar eigen zeggen) het leven van bosnegers en vroeg expliciet om een gedenkpenning of andere blijk van waardering, 'ter aanmoediging'. (Rijksmuseum oud archief 855:15, J. Bromet aan Van de Kasteele, 1-5-1830.)

17. Wassing 1995 p. 57-61.
18. RMVL coll.nr. 360-5211; Rijksmuseum oud archief 847:13. Kwaku Dua I regeerde van 1834 tot 1867. Hij werd in 1837 bezocht door generaal Verveer in verband met de vestiging van een wervingsdepot voor West-Afrikaanse soldaten die naar Nederlands-Indië gestuurd zouden kunnen worden. Wilks 1975, p. 198; zie ook eerder hoofdstuk 3.
19. Von Humboldt heeft ook overwogen om naar de Indonesische archipel te gaan, en hij was er van harte welkom geweest. Van der Capellen schreef hem, in antwoord op zijn verzoek: 'Après les voyages que vous avez faits, celui-ci ne peut vous paraître qu'une promenade.' Maar hij ging uiteindelijk niet. (Van der Capellen, 9-1-1815, geciteerd in Scalliet 1995, p. 47.) Von Humboldt, die Javaans leerde, had wel contact met Reinwardt, getuige zijn briefje toen de laatste na zijn terugkeer van Java in Parijs was. Von Humboldt nodigt hem daarin uit om zich door hens te laten introduceren bij Denon en diens collecties te bekijken. 'Agreez l'hommage de le haute et affectueuse consideration doe à vos talents et à vos nobles et courageux travaux.' (Leidse Universiteitsbibliotheek, BPL 1886, z.d. (tussen 1823-1825); Swellengrebel 1974, p. 53.) Dit gaat over baron Dominique Vivant Denon, egyptoloog in het voetspoor van Napoleon. Doeff (1833, p. 253) schreef over de Japanse weigering om vreemdelingen toe te laten: 'Dit gaat zoo verre, dat ik overtuigd ben, dat indien de beroemde Hoogleeraar Reinwardt zijne wetenschappelijke nasporingen ook tot in Japan had willen voortzetten, hij aldaar niet zou zijn toegelaten, dan als geneesheer der faktorij of in eene dergelijke hoedanigheid.'
20. Bergvelt 1993, p. 269.
21. Het werk van Von Krusenstern kwam in 1814 uit. Citaat uit Duitse vertaling van 1985, p. 46. In 1825 lag de Nederlandse vertaling op de door koning Willem I geïnitieerde Handelstentoonstelling in Haarlem. (*Catalogus der Voortbrengselen...* 1825, p. 23-24.)
22. Enigszins nijdig omdat Von Siebold zijn voorgangers en Japanse zegslieden weinig krediet gaf en alle eer naar zich toe trok, maakte Doeff het begin van deze stroom van publicaties nog mee. Doeffs commentaar op Von Siebolds eerste publicatie, in 1826, bevat de suggestie dat Von Siebold een Latijnse tekst van een Portugese of Spaanse missionaris uit de zeventiende eeuw had geplagieerd. 'Ik moet bekennen dat de Heer Siebold een man van buitengewoone bekwaamheid moet zijn om in die korte tijd dat hij in Japan is geweest (...) zig zoo verre op de Japansche taal toe te leggen dat hij in staat zoude zijn eene verhandeling over de Japansche taal, of wel eene spraakkunst te vervaardigen...' (ARA-II, Doeff, inv.nr. 23; aan de Minister voor de Marine en Koloniën, 1-6-1826; Ottespeer (red.) 1989, p. 365-366.)
23. A.E.E. Testa, *De coniugiis jure Moslemico,* 1843. In 1844 gevolgd door A. Meursinge, *Handboek voor het Mohammedaansche Regt.* Ottespeer 1989.
24. *Orientalia.* Amstelodami 1840, Volumen 1 en Volumen 2; aanwezig in UB Leiden.
25. Het blad *Orientalia* was echter niet levensvatbaar omdat er zich te weinig mensen met het Midden-Oosten bezig hielden. (J.T.P. de Bruijn in Ottespeer 1989.)
26. Siwpersad (1979, p. 67) noemt de oprichters een sjiek maar gematigd gezelschap. Tot de medewerkers behoren C. van der Pos jr., Ackersdijk, Vreede, Broers, Van Hoytema, Rueb, Hora Siccama. (Cf Teenstra 1844; Veth in Aerts 1993, p. 125 e.v.)
27. Oosterse talen werden ook voordien gedoceerd, maar dat ging niet verder oostwaarts dan Arabisch. Roorda volgde J. Willmet op als hoogleraar Oosterse talen en Hebreeuwse oudheden. In 1842 werd hij hoogleraar Javaans aan de Rijksinstelling tot opleiding van Indische Bestuursambtenaren in Delft; in 1864 stapte hij over naar Leiden. In Amsterdam werd hij in 1842 opgevolgd door P.J. Veth. (Swellengrebel 1974, p. 23-24.)
28. Zie bijvoorbeeld het overzicht hiervan in Roeper 1996.
29. Ottespeer (1989, p. 2): 'This [=the Dutch colonial] empire was the remnant of an old creation and the Netherlands, already a colonial giant in Asia - and a political dwarf in Europe - in the

heyday of colonial expansion was consolidating its possessions rather than scrambling for new ones; surprisingly their appropriation through science had hardly begun.' Hij plaatst de opmerking in een buitengemeen felle afwijzing van de benaderingswijze van het oriëntalisme door Edward Said. Bossenbroek (1996, p. 48-85) bevat een goed voorbeeld van liet niet-onderzoeken van de vraag waarom de Nederlandse wetenschapsbeoefening inzake de koloniën zo laat van de grond kwam. Na de vermelding van de oprichting van het Bataviaasch Genootschap stapt hij onbekommerd over op de tweede helft van de negentiende eeuw, daarmee het koloniale imperium als een gegeven in plaats van een vraag beschouwend.

30. Zie Kuitenbrouwer (1985, p. 25): 'Men kan dan ook stellen dat voor Nederland het tijdperk van het moderne imperialisme al in 1873 met de Atjeh-oorlog is begonnen.' Hierachter zit meer dan louter een definitie-verschil van wat imperialisme is: het is een ontkenning van het feit dat het Nederlandse koloniale streven vanaf het begin van het koninkrijk gericht was op territoriale expansie en daadwerkelijk direci bestuur overzee. Zie ook Van Goors commentaar (1982, p. 135-136) op de mythe van het 'reluctant empire'.
31. Over Wolter baron Van Hoëvell o.a. Van 't Veer 1958, p. 101 e.v. Citaat op p. 106.
32. Zie bijvoorbeeld het ontbreken, in Bergvelt (1993), van aandacht voor niet-westerse cultuur en de vorming van etnografische musea; Eliëns (1990) legt het verband tussen de ontwikkeling van kunstnijverheid en kolonialisme alleen in formele zin, op de doorwerking van het niet-westerse ambacht in westerse vormgeving gaat hij niet in; Wassing (1995). Zie ook de sfeer van dankbaarheid die werd gecreëerd in de tentoonstelling 'Uit Koninklijk Bezit' (1996).
33. *Nieuw Verzameld Japans en Hollandsch WOORDENBOEK* door den vorst van het landschap Nakats, Minamoto Masataka. Gedrukt bij zijn dienaar Kamija Filojosi, 1810. Twee delen, handgeschreven; 23,3 × 17 cm. (Tropenmuseum Amsterdam, coll.nr. 4108-250A/B.) In 1822 gaf deze vorst een nieuw boek uit, het 'Nieuwgedrukt bastaardwoordenboek'. (Kleiweg de Zwaan 1918, p. 28-29.) In 1828 verwierf het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden exemplaren van dit woordenboek; er circuleerden enkele exemplaren van in Nederland. Von Siebold maakte er een lithografische uitgave van. (Mac Lean 1975, p. 126, 130.)
34. Goodman 1986, p. 141. Dit woordenboek was gebaseerd op de tweede druk van *Halma*, een Nederlands woordenboek. In de wandeling heette het *Nagasaki Halma* of *Dofu Haruma.* In 1833 was het woordenboek klaar, in 1855 werd het in acht delen gepubliceerd. Ook Vos (in Ottespeer 1989, p. 361) gaat in op het woordenboek; bij hem heet het in het Japans *Zufu Haruma,* of *Doyaku Haruma.*
35. ARA-II, Doeff, inv.nr. 77 - Commentaar en verbeteringen van Doeff op de door Van Overmeer Fisscher meegebrachte kopie van het woordenboek.
36. ARA-II, Doeff, inv.nr. 10.
37. ARA-II, Doeff, inv.nr. 23. Aan de minister voor de Marine en Koloniën, 1-6-1826. Om zijn claim op het auteursrecht te versterken stuurden de tolken hem op zijn verzoek vanuit Decima zelfs een afschrift van zijn eigen voorvoord. (ARA II, Doeff, inv.nr. 73.)
38. Van Overmeer Fisscher 1833, p. 89-93.
39. MacLean 1975, p. 127-130.
40. Fisscher publiceerde bovendien een met Doeff overeengekomen mededeling in de krant: 'Het is nimmer mijne intentie geweest mij als maker van het aangeboden woordenboek te doen voorkomen, en zulks is onbetrouwbaar bij een ieder die slechts weet wat taalkennis is, maar dat ik mij de eer toekende van het eerst dit woordenboek in Europa te brengen was het al wat ik beoogde, nadat ik daaraan zulk een langdurige inspanning en kosten had besteed welke met omstandigheden vergezeld gingen die mijne ambitie wekten, en den heer Doeff bekend zijn.' In de *Nieuwe Amsterdamsche Courant* en *Algemeen Handelsblad* van 7-10-1833 werd deze verklaring afgedrukt. Daarmee antwoordde Fisscher op de open brief die Von Siebold via de krant aan Doeff had geschreven (22-6-1833). (ARA-II, Doeff, inv.nr. 75.) Nadien leverde Doeff gedetailleerd commentaar op de woordenboekversie van Van Overmeer Fisscher ten einde bij te dragen aan de voorbereiding tot publicatie (inv.nr. 77).
41. ARA-II, Doeff, inv.nr. 29, Blomhoff aan Doeff 18-4-1833.
42. Waarschijnlijk kreeg Van Overmeer Fisscher Doeff mede zo hard over zich heen, omdat deze zich getergd voelde door Von Siebold, de nieuwe grote Japan-deskundige die in de optiek van Doeff als een olifant door de porseleinkast stampte en de door Titsingh en Doeff zo zorgvuldig opgebouwde relaties met Japanse geleerden schaamteloos exploiteerde voor een in Doeffs ogen oppervlakkige openlegging van Japan voor de westerse wetenschap. Doeffs machteloze woede jegens Von Siebold spreekt uit een dik pak stukken, getiteld 'Kladden over de quaestie met Siebold waarvan geen gebruik gemaakt heb'. Het zijn brieven aan Von Siebold zelf, aan Zijne

Excellentie Van der Capellen, aan het *Handelsblad* in antwoord op Von Siebolds eerdere open brief. 'Niet gezonden', 'niet gebruikt' - de kwestie moet Doeff diep aangegrepen hebben. (ARA-II, Doeff, inv.nr. 80.)

43. Van Overmeer Fisscher 1833, p. 5.
44. Vos in Ottespeer 1989, p. 366. Hoffmann had een goede werkrelatie met Von Siebold, die in 1859 voor twee jaar terugkeerde naar Japan.
45. Lefroy vergeleek de inzet van de hernhutters met het voortreffelijke werk van de zendelingen in Serampore. Zij hadden de Bijbel in vijf Indiase talen vertaald. (Ook Van Hogendorp 1823 maakt daarvan melding; zie verderop.) Dat de slaven in Suriname iets uit de preken op konden maken en zich soms lieten dopen beschouwde Lefroy als een bewijs dat de grote waarheid van het christendom aansloot bij door ieder mens in zijn hari gevoelde en voor ieder herkenbare principes. (Lefroy 1826, p. 289, p. 310.) De Veer noteerde in een handgeschreven tekt van 1855, p. 12: 'Het was voorwaar geen gemakkelijke taak den Bijbel in die armoedige taal over te zetten.' (Manuscript Archief van Breugel, KIT.)
46. *Berigten uit de heidenwereld* 1835 nr. 5, p. 66. Teenstra (1842) citeert I Johannes Br. IV:20 uit deze Srananbijbel.
47. Lammens 1822 (in De Bruijne 1982), p. 117-120; Voorhoeve en Lichtveld 1975, p. 6-7. Het eerste woordenboek was van C.L. Schumann uit 1783, maar werd nooit gepubliceerd. Het woordenboek uit 1855 is van H.C. Focke. (Voorhoeve en Lichtveld 1975, p. 283.) Lammens kende het echter wel. (Lammens 1822, p. 119.) In 1831 werd vanuit Zeist een drukpers naar Suriname gestuurd met materiaal voor 'neger-engels lesmateriaal'. (*Berigten uit de heidenwereld* 1835, nr. 5, p. 67.)
48. Van Breugel 1842, p. 90.
49. Beide zinnen (vertaald: 'Ik kan er niks aan doen meester' en 'Ik weet het niet') komen voor in de *Verhandeling* uit 1824 waarin hij zich rechtstreeks tot medeplantage-eigenaars richt. (Van Breugel 1824, p. 48 en p. 62.)
50. Lammens 1822, p. 120.
51. In 1840 publiceerde *Berigten uit de heidenwereld* (1840 nr. 4, p. 64) een klacht dat de kinderen maar zo kort onderwijs kregen dat ze meestal niet goed leerden lezen. 'Toch is het van groot belang voor de uitbreiding van het Evangelie dat de plantaadje-Negers zelven Gods Woord leeren lezen; want, zoolang alles wat zij van het Evangelie hooren, zich tot de maandelijkse bezoeken bepaalt, is het bijna onmogelijk dat zij eenigermate in het Christendom worden gegrondvest.'
52. Al gauw nadat schrijfonderwijs was toegestaan kwam kritiek op het feit dat dit onderwijs in het Sranan plaats had. De hernhutters beschikten echter niet over geschikt Nederlands materiaal. In 1877 zou liet Nederlands in het onderwijs verplicht worden gesteld. (Voorhoeve en Lichtveld 1975, p. 8.)
53. Er waren ook Nederlanders die Javaans verstonden, zoals kapitein Johan Jacob Roeps, die aanwezig was bij de gevangenneming van pangeran Dipanegara en hem, samen met De Stuers naar Batavia begeleidde. Zijn rol was een ambivalente. Tijdens de onderhandelingen sprak luitenant-generaal De Kock Nederlands; resident Valck vertaalde dat in het Maleis, haji Ngisa vertaalde dat voor Dipanegara in het Javaans, en de antwoorden volgden dezelfde weg terug. Roeps kon alles volgen en ingrijpen als de tolk de woorden te voorzichtig vertaalde. (Carey 1982, p. 14.)
54. Cohn (1996) gaat uitgebreid in op taalverwerving door koloniale ambtenaren in India en bespreekt de vloeiende overgang dienaangaande van een 'command of language' naar een 'language of command', die we verderop ook zullen uitwerken wat betreft het Maleis. Zie ook Lelyveld in Breckenridge en Van der Veer 1993, p. 194.
55. Daar zou hij zich in Surakarta verder bekwamen in het Javaans, een woordenboek en Javaanse grammatica schrijven, een instituut oprichten voor wetenschappelijk onderwijs in de inlandse talen, en zelf onderzoek doen naar de Javaanse taal en geschiedenis. (Swellengrebel 1974, p. 32-33.)
56. Swellengrebel 1974, p. 49-84. Swellengrebel (p. 69) typeert zijn werkwijze als die van een Javaanse *kyai*, wijze leraar, met zijn leerlingen, *santri.* Die verhouding was in hiërarchische zin te ongelijk, stelt hij; zijn Javaanse assistenten hebben hem onvoldoende kunnen corrigeren.
57. Van Hogendorp 1823, p. 372. In de Vijfde Bijdrage tot de Huishouding van Staat, 1820, ging hij ook in op het belang van bijbelvertaling, los van bekeringsarbeid. (Swellengrebel 1974, p. 26-27 en p. 237.)

58. Van Hogendorp 1823, p. 376. Ter herinnering: de Statenvertaling (OT en NT) werd tussen 1625 en 1637 gemaakt op last van de Staten-Generaal, na een besluit daartoe op de Dordtse Synode van 1619. De verbeterde druk van 1657 bleef tot de Nieuwe Vertaling van het Nederlands Bijbel Genootschap in de twintigste eeuw, gehandhaafd. Da Costa fulmineert in de *Bezwaren...* (1823, p. 181) tegen al diegenen die de Dordtse Synode bespotten zonder zelfs te weten wanneer die geweest was, en die de Bijbel bekritiseren zonder haar goed te kennen.
59. Vergelijk de beroemde uiteenzetting van Macaulay over Indiaas onderwijs, d.d. 2-2-1835, gericht aan gouverneur-generaal lord Bentinck, opgenomen in *Macaulay Prose and Poetry,* selected by G.M. Young (London 1952, p. 719-730). Over de vraag in welke taal het onderwijs aan de Indiërs gegeven moet worden concludeert hij dat ongeacht de grote betekenis van het Sanskriet of Arabisch 'a single shelf of a good European library was worth the whole native literature of India and Arabia'. Engels is ook in het Westen de belangrijkste taal, het wordt meer en meer de handelstaal en bovendien 'the language of two great European communities which are rising, the one in the South of Africa, the other in Australasia (p. 722-733).
60. De bijbel was vanaf de vroege VOC-tijd al verschillende keren vertaald in het Maleis. De belangrijkste vertaling was van dr Melchior Leydecker (voltooid door dominee Petrus van de Vorm) die in 1733 uitkwam (het NT apart in 1731). Tot in de negentiende eeuw werd deze bijbel gebruikt, al was het Nederlands Bijbel Genootschap attent gemaakt op de vele vertaalfouten erin. Op Ambon werd de bijbel onder christenen echter hooggeacht, zonder dat de tekst begrepen werd. 'Het is een soort van mechanische eerbied zonder geest en leven' verklaarde dominee van Rijn in 1846. Swellengrebel 1974, p. 13-19, citaat op p. 175; Zie ook Van Dijk, in Bethlehem (1993, p. 70-71).
61. Het Oost-Indisch Bijbelgenootschap slaagde er niet direct in het te doen drukken. De baptisten in Serampore drukten de bijbel in een oplage van 3000 exemplaren. (Swellengrebel 1974, p. 39-43.)
62. Het Oost-Indisch Bijbelgenootschap onder voorzitterschap van luitenant-generaal De Kock (dezelfde die de sultan van Palembang uitwees en pangeran Dipanegara arresteerde) legde zich hierbij neer. Pas in 1848, kort voor zijn uitwijzing, weet de predikant (en het latere liberale kamerlid) dr W.R. baron Van Hoëvell de inbeslagname van de bijbel van Bruckner door het gouvernement ongedaan te maken. Swellengrebel 1974, p. 43, p. 46.
63. Swellengrebel 1974, p. 62-63. De tekst werd grondig gecontroleerd en verbeterd door T. Roorda. Ook Raden Salet werd in Nederland geregeld ingeschakeld om te adviseren over Javaanse teksten, zowel inzake de vertaling van Bruckner, als bij Gericke. Hij adviseerde ook P.P. Roorda van Eysinga bij zijn woordenboek en grammatica van de Javaanse taal in 1835. (Fasseur 1993, p. 60.)
64. Swellengrebel (1974, p. 63) laat hierop een citaat volgen van Gericke zelf uit 1852, waarin hij stelt dat de bijbel ook om politieke redenen nodig begon te worden, teneinde de Javanen door godsdienstonderwijs ervan te weerhouden 'het juk, dat zij tot nog toe zo gewillig en onderworpen gedragen hebben, van zich te werpen...'
65. Ook in dezen prees Van Hogendorp (1823, p. 371) de terughoudende opstelling van de Engelse East India Company, die de dwalingen der inboorlingen eerbiedigde en zelfs zendelingen weerden. In 1820 verklaarde hij: 'Wij moeten de Bijbel aan alle volken, in alle talen, overgeven, zonder te vragen, of hij zal gebruikt worden tot prediking of tot weerlegging van ons geloof...' (Geciteerd in Swellengrebel 1974, p. 27.) Maar na 1830 heeft hij, in verband met de Griekse kwestie, wel verklaard dat het religieus fanatisme van de koran het best bestreden kon worden door de verspreiding van Gods woord, en gepleit voor nieuwe evangelisatie onder de Grieken. (Wagner-Heijdendal 1972, p. 146, p. 365.)
66. Van Hogendorp 1823, p. 376.
67. Gericke stelde ook een Nederlands-Javaans woordenboek samen dat in 1832 door het gouvernement voor *f* 5000,- werd aangekocht maar nooit is uitgegeven; evenals een Javaans-Nederlands woordenboek, en een Javaans spel- en leesboekje (1831). Hij herzag de Javaanse grammatica van A.D. Cornets de Groot (1843) en schreef een eigen *Javaansche grammatica* (1855). Hij wordt de eerste directeur van het in 1832 door het gouvernement in Surakarta opgerichte Instituut voor de Javaanse Taal. Roorda adviseerde hij over liet ontwerpen en gieten van de eerste Javaanse lettertypen. (Swellengrebel, p. 53. 57-58.) Op de Handelstentoonstelling in Haarlem, 1825, ligt een 'proeve, voortspruitende uit de eerste oprigting eener Javaansche drukkerij', naar het ontwerp van P. van Vlissingen. (*Catalogus van voortbrengselen...* 1825, p. 23-24.) Zie ook Lelyveld in Breckenridge en Van der Veer (1993,

p. 196) over het tot object van studie maken van taal in de Indiase context (door John Gildchrist), in samenhang met het samenstellen van een letterkast etc.

68. Kommers 1979, p. 222; Spengler 1863, p. 126; Scalliet 1995, p. 46.
69. Hij groeide op in de vorstenlanden - zijn vader was resident van respectievelijk Yogyakarta en Surakarta - en sprak van jongs af aan Javaans. De resident van Surakarta noemde hem in 1822 een buitengewoon goede vertaler. (Scalliet 1995, p. 694-695.)
70. De bijbel van Leydecker was vertaald in het Maleis van Ambon, zij het met veel vergissingen. In 1843 schreef de Maleise taalleraar in Singapore, Abdoellah bin Abdoel Kadir, over deze bijbel dat een Engelsman hem had gevraagd of deze bijbel inderdaad in het Maleis was vertaald. Hij had hem gelezen en geantwoord: 'Alleen de maker van dat boek weet in wat voor taal het is.' (Geciteerd in Swellengrebel 1974, p. 174.)
71. Betreft: een *Maleische spraakkunst* uit 1736 van G.H. Werndly, bewerkt door C. van Angelbeek (1823). G.H. Werndly, predikant en vertaler uit Zürich; van 1718 tot circa 1736 als predikant in Indië (Batavia, Sumatra, Makassar). Hij was revisor van Leydeckers bijbelvertaling in het Maleis, en schreef zelf de *Maleische spraakkunst,* met als aanhangsel 'Twee boekzalen van boeken, in deze tale zo van Europeërs als Maleiers geschreven'. In 1837 werd hij hoogleraar Oosterse talen in Lingen, Westphalen; hij keerde terug naar Batavia en stierf daar in 1844. (Swellengrebel 1974, p. 18.)
    Voorts: het *Nederduitsh en Maleisch woordenboek,* geschreven door P.P. Roorda van Eysinga (1824, Batavia, Landsdrukkerij) en een *Maleische spraakkunst* met woordenboek door de Engelsman W. Marsden (1812), vertaald in het Nederlands en Frans door C.P.J. Elout (Haarlem, Joh. Enschede en zonen, 1824-1825). Deze Nederlands-Maleise woordenlijst werd door Gericke met hulp van Winter uitgebreid met Javaans.
    (Swellengrebel 1974, p. 70.)
72. De *Maleische spraakkunst* van G.H. Werndly uit 1736 was oorspronkelijk een uitgave van de VOC. In 1823 verscheen ze in Batavia 'op last van de Hooge Regering van Nederlandsch Indië'. De vertaling door Elout van Marsdens *Maleische spraakkunst* werd tentoongesteld op de Handelstentoonstelling van 1825 in Haarlem. (Kommers 1989, p. 282 en afbeelding na 263, p. 223; *Catalogus van voortbrengselen* 1825, p. 25. Fasseur 1993, p. 30-31.)
73. Jan Eliza heeft dit niet meer meegemaakt. Zijn boekje was een eigen initiatief geweest, en hij had de overheidssteun voor de andere twee waarschijnlijk niet echt kunnen waarderen. Roorda van Eysinga's werk verscheen onder auspiciën van het gouvernement; de ambtenaren werden even later zelfs verplicht om het werk van Elout aan te schaffen.
74. Kommers 1979, p. 226.
75. Het volledige citaat luidt: 'De taal van een volk is ten naauwste verwant aan deszelfs instellingen, zeden en gebruiken; dus moeten wij ook om de Maleische taal te verstaan, de instellingen, zeden en gebruiken der Maleijers zoeken en opsporen: de taal is altijd de maatstaf der gewaarwordingen en denkbeelden van een volk; zij toont ons, als eene lijst, de bekende voortbrengsels des lands, der kunsten en wetenschappen, en veroorlooft ons de godsdienstige begrippen der natie te leeren kennen; dus ligt er in het beoefenen eener taal zeer veel wijsgeerigs opgesloten; de kennis der taal is geene ijdele kennis van woorden, en bestaat niet enkel en alleen in een bloot geheugenwerk...; neen, de ware kennis...' etc. (Geciteerd in Kommers 1979, p. 282-283.)
76. Woordenboek Minamoto Masataka, 1810. Tropenmuseum, coll.nr. 4108-250A/B.
77. Carey 1986, p. 96.
78. Informatie van vader Loupias, met dank. Loupias wees er ook op dat *Djalan troes* - ga rechtuit, uit de eerste dialoog, in feite betekent: loop door, niet stoppen. Analyse en onderlinge vergelijking van deze en dergelijke woordenlijsten door een kenner van de taal en cultuur zou veel informatie op kunnen leveren over de houding van de Nederlanders tegenover de inheemse cultuur. Zo vertaalt Van Breugel een dokter met *doekoen.* De *dukun* is een traditionele genezer; een Europeaan zou eerder naar een *toewan dokter* gaan.
79. Het ging om zo'n 2000 voorwerpen. (De Bruijn 1995, p. 48-50.)
80. Zie zijn verslag van de hofreis in 1818: op de heenweg bestelde hij bijvoorbeeld in Osaka, 'de keizerlijke koopstad', allerlei 'aardigheden' die op de terugweg klaar waren om meegenomen te worden. (Rijksmuseum oud archief inv.nr. 953, p. 16-19.) Zie ook de toelichting op geschenken uit Edo, die hij daar kreeg of die naar hem op Decima werden opgestuurd. (ARA II, Cock Blomhoff inv.nr. 4.)
81. Toen Blomhoff, eenmaal veilig terug in Nederland, in 1824 de collectie inderdaad formeel aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden te koop aanbood, merkte hij daarbij op dat hij haar vanwege zijn verplichtingen jegens Johannes echt niet kon schenken. Hij kreeg er *f* 30.000,-

voor, in twee termijnen uitbetaald door koning Willem I zelf. Dat was ruim meer dan een jaar-inkomen als opperhoofd op Decima.
Dat Blomhoff een risico nam met de collectie blijkt onder meer uit de lotgevallen van de eerste miniatuurversie van de hofreistrein, die Blomhoff voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden had laten maken, maar die met het schip waarmee deze vervoerd werd, verging; of de zending van het model van Decima, die, door het overlijden van de kapitein met wie de afspraken over vervoer gemaakt waren, ging dwalen. (Rijksmuseum oud archief inv.nr. 774, ARA II - Blomhoff inv.nr. 4; Rijksmuseum oud archief brieven aan Van de Kasteele d.d. 16-3-1825 en 22,-4-1825; inv.nr. 854:14.) Vergelijk ook de ondergang van alle bezittingen van Hendrik Doeff.
Blomhoff heeft vanaf 1817 verschillende voorwerpen aan het kabinet geschonken. Bij het positieve aankoopadvies van Van de Kasteele werd dit gememoreerd. Ook werd naar voren gebracht dat Blomhoff een vermogen had geïnvesteerd in deze verzameling, en er veel geld mee had verloren. (Rijksmuseum oud archief inv.nr. 838:4.)

82. ARA II-Blomhoff inv.nr. 13; Rijksmuseum oud archief inv.nr. 957, Aparte aantekeningen en observatiën.
83. Zie de analyse van de twaalf groepen van objecten behorend tot de theebereiding, die Cock Blomhoff zelf in zijn beschrijving van 1827 onderscheidde, en die een beeld geven van zowel het systeem als de traditie van de theeceremonie, uitgedrukt in vaste en draagbare theestellen, met een formeel of informeel karakter. (De Bruijn 1995 passim, met name p. 52-90.)
84. Rijksmuseum oud archief inv.nr. 838:4 - Stukken betreffende de aankoop van kunst en andere voorwerpen (1828-1833) advies d.d. 5-10-1826. Van de Kasteele verwijst hier in het bijzonder naar wapens en afgodsbeelden.
85. GA-Amsterdam, Artis-Archief 395, inv.nr. 1878, Japanse voorwerpen der natuurlijke historie van Blomhoff: 'Eene fraaije verzameling van Mineralen, versteend hout en versteende bladeren, als ook zeegewassen, horens en schelpen, visschen en amphibiën, en meer andere zeldzaamheden alle verzameld in Japan'. Schriftje met 891 nummers.
86. Anders dan zijn voorganger Thunberg of na hem Von Siebold, deed Blomhoff, voor zover bekend, zelf geen onderzoek op deze naturalia-collectie. De inventaris bevindt zich in het Artis-archief (zie vorige noot); de bijbehorende Japanse boekjes met handgeschreven toelichting zijn als in het ARA als archiefstukken bewaard. Zie ARA-II, Cock Blomhoff, inv.nr. 4 - 'Mizeratien, of zeldzaamheden, als kado van W. Botanicus, keizerlijke doctor van Japan, 1822, 5 jaar van Boensij'; 'Katalogus van voorwerpen door den Japansche keizerlijke Dockter Botanicus in Jedo mij toegezonden bij mijn vertrek, CB'. (Daaronder nog vaag leesbaar de oorspronkelijke titel: 'Korte beschrijving van planten, steenen en Aardens enz.!') Von Siebold vroeg in 1855 aan directeur Westerman van Artis of hij uit de collectie van Blomhoff Japanse delfstoffen, zandsoorten en steentjes kon gebruiken voor zijn onderzoek, in ruil voor doublettes uit zijn eigen collectie. (GA-Amsterdam, Artis 395:1876, d.d. 13-5 en 15-5-1855.)
87. De Bruijn 1995, p. 49-50.
88. In zijn eigen woorden: aardrijkskunde; taal- en letterkunde; schilderijen, printen en afbeeldingen; oud- en zeldzaamheden; afgoden, geestelijk gewaad etc.; wapens en oorlogsgewaad; voorwerpen van staatsie; muziek en vermaken; huiselijke gereedschappen en kleding; gebouwen, vaartuigen en ambachten; diversen. *Catalogus der verzameling Japansche zeldzaamheden in het Koninklijk Kabinet Mauritshuis te 's-Gravenhage,* ca. 1830. (Rijksmuseum oud archief inv.nr. 869.)
89. In zijn lezing in 1830 benoemde hij dit verband als volgt: '*Burgerlijke Staat* - De band, die familjen aan familjen knoopt, en dan kleinere en grootere, meerdere of mindere gevormde staten van allerlei aart vormt - zoogenoemde patriarchale regering, anarchie, oligarchie, ochlokratie, demokratie, aristokratie, hierokratie of zoo genoemde theokratie, monarchie en despotie, alle mogelijke soorten van regeringsvormen, vindt men hier bij elkander zuiver en vermengd; en wanneer wij het geheel nader beschouwen, wanneer wij de voorregten en het gezag der regenten en hunne plaatsbekleders, de regten en pligten der onderdanen, derzelver classen en standen, hunne verhoudingen onder elkander, de aart en wijze, hoe de hoogste magt wordt uitgeoefend, de behartiging der staatsbelangen, justitie en politie, de onderscheiden gebruiken en ceremonien, die daarbij plaats vinden, de om de herkomst geheiligde gewoontens enz. nader onderzoeken, dan vinden wij hier niet slechts de afwisselendste verscheidenheid, maar ook stof genoeg, tot verbazing en nadenken.' (Van de Kasteele 1830; Rijksmuseum oud archief inv.nr. 913.)
90. *Catalogus der verzameling Japansche Zeldzaamheden in het Koninklijk Kabinet Mauritshuis te 's-Gravenhage,* ca. 1830. (Rijksmuseum oud archief inv.nr. 869.)

91. In dezelfde periode dat Van de Kasteele deze indeling ontwierp, volstond voor de etnografica in de collectie van de Kongelige Danske Kunstkammer in Kopenhagen nog een regionale indeling, per regio uitgesplitst in: a - voorwerpen behorend tot religie, b - wapens, c - gereedschappen, kunstvoorwerpen en sieraden. Aangaande Japan bezat men een hondervijftigtal losse voorwerpen, zoals wapens, kistjes van papier maché, bronzen spiegels, en andere voorwerpen uit het dagelijks leven. De omvang van de totale etnografische collectie bestond uit zo'n 1000 voorwerpen. (Hornby 1981, p. 285.)
92. Aankoop collectie Blomhoff, advies van Van de Kasteele met inspraak van Doeff. (Rijksmuseum oud archief inv.nr. 838:4, d.d. 5-10-1826.)
93. Felicitaties van B&W van Den Haag aan Van de Kasteele 15-12-1826. (Rijksmuseum oud archief inv.nr. 838:4.)
94. Fisscher had eveneens in opdracht verzameld, zoals onder meer blijkt uit de brief van Blomhoff aan Van de Kasteele in 1828, als Fisscher nog op Decima zit. (Rijksmuseum oud archief inv.nr. 774.)
95. Hierbij speelden anti-Engelse sentimenten met name een rol. Ook Van Overmeer Fisscher zelf gaf de wens te kennen dat zijn collectie in Nederland zou blijven en aan publicaties in Nederland (te schrijven door Von Siebold) ten goede zou komen. In Engeland zou hij er echter meer geld voor kunnen krijgen. Daarom wilde hij naast de *f* 41.600,- die de collectie hem had gekost, een eerbewijs of promotie. Het werd een nieuwe aanstelling in Nederlands-Indië. (Mac Lean 1975, p. 132; ARA II, Doeff, inv.nr. 26.)
96. 'De verzameling, in verband gebracht met hetgeen reeds in het cabinet te 's-Gravenhage voorhanden is, is alleszins geschikt, ons eene volledige kennis te bekomen van het land, het volk, de Regering. Wat men in Japan verrigt is aanschouwelijk gemaakt, inzonderheid is de afgodsdienst aan Budha en Sinto in hare deelen en bijzonderheden, duidelijk aangewezen.' Het aankoopadvies vervolgde: 'Groote waarde heeft deze verzameling in haar onmisbaar belang voor de wetenschappen en kunsten, waaraan bijna geen deel onbeoefend wordt gelaten in dat merkwaardig land, en onder dat bewonderenswaardig volk, van alle omgang met andere beschaafde volken schier geheel verstoken.' Uit de stukken over deze aankoop blijkt dat Reinwardt, Van de Kasteele en Cock Blomhoff zich uitermate geamuseerd hadden bij de waardering van de collectie Von Siebold te Leiden. Cock Blomhoff speelde bij de aankoop van Fisscher geen rol; hij nam nu mogelijk de plek in van Doeff. De Von Siebold-collectie werd aangekocht voor *f* 58.500,- (Koninklijk Besluit 18-6-1838 nr. 95). (Rijksmuseum oud archief inv.nr. 926.)
97. Daarmee behoort de Von Siebold-collectie formeel tot de oudste etnografische musea van Europa. Een jaar eerder (1836) werd in Petersburg het Museum voor Antropologie en Etnografie van de Academie van Wetenschappen geopend in het gebouw waar ook het kunstkabinet van Peter de Grote was ondergebracht. (Avé in Van Gulik 1980, p. 26.) De Deense etnografische collectie in de Kongelige Kunstkammer werd in 1841 door directeur Christian Jürgensen Thomsen ondergebracht in een apare etnografische afdeling van het Kunstmuseum; in 1849 stichtte hij een apart etnografisch museum. Daarbij werd hij expliciet geïnspireerd door de Franse geograaf Edmé François Jomard en door Von Siebold, die hij in Leiden opzocht (Hornby 1981, p. 286; Dam en Lundbaek 1980). Enigszins anders van karakter was het museum van de East India Company in Londen, rond 1820 ingericht in het East India House (Leadenhallstreet) (Cohn 1996, p. 102). Het Museum van het Bataviaasch Genootschap, opgericht in 1853, is een van de oudste van Azië (Pott 1962, p. 120). In Rio de Janeiro werd in 1818 een nationaal museum opgericht (Kaplan 1994, p. 222). Het etnografisch museum in Artis werd in 1853 opgericht.
98. Het citaat gaat verder: wij zullen ons gemakkelijker met hem verstaan, als wij in zijn vaderland komen; terwijl wij aan hunne zeden niet meer dat vreemde hulsel bespeuren, zullen wij zijne gebruiken minder ongunstig uitleggen, hunne godsdienstmanieren minder van de onze afwijkend vinden...' Geciteerd in Pott 1962, p. 108.
99. Pott 1962, p. 107-108; Van Gulik in Ottespeer 1989, p. 383.
100. De Bruijn (1995, p. 107) werkt dit uit voor de voorwerpen in Von Siebolds collectie die deel uitmaken van een theeceremonie. 'The utensils were completely taken out of their original context, lost all meaning and individual distinction, and became mere illustration material for Von Siebold's lengthy expositions on Japan's raw materials and products of industry in his *Nippon.* Significantly, Von Siebold described the tea plant and the processing of the leaves in detail, but he dealt with the tea ceremony in a single sentence...' Hetzelfde valt af te leiden uit Von Siebolds catalogus over Japan, waarin hij een formele voorwerp-georiënteerde driedeling hanteert: Collection d'objets scientifiques, monnaies et medailles; Collection d'objets de l'industrie

nationale; Collection des modèles. Dit is een verdere fragmentering ten opzichte van Van de Kasteeles op de moderne westerse wetenschapsdisciplines georiënteerde indeling. (Rijksmuseum oud archief inv.nr. 926.)

101. Cornelis Leemans (1809-1893), leerling en opvolger van Reuvens. Toen Von Siebold in 1859 weer naar Japan vertrok nam de opvolger van Reuvens, de egyptoloog C. Leemans, het beheer van zijn collectie over. Hij combineerde dit met zijn directeurschap van de oudheidkundige collectie. (Van Dijk 1992, p. 352-355; De Bruijn 1995, p. 99.)
102. Van Rappard in Van Raay 1989.
103. Couperus 1922 (uitgave 1992), p. 24. Ook verderop in zijn reisbeschrijvingen komt Couperus geregeld terug op de verwarring van het bekende en de invloed van het beeld van Japan in Europa op zijn beleving van Japan in Japan. Vergelijk ook p. 63: 'Laat mij nu maar ronduit bekennen: ik heb sedert korten tijd prachtige dingen gezien in Japan maar... ik ben niet meer enthouziast...' of p. 101: 'Dit land, dit volk is een teleurstelling voor iedereen die hier reist, hier verblijft, hier woont. Hunne architectuur is eentonig. Hunne kunst is meer en meer de kleine kunst geworden...'. of p. 131: 'En waar is verder de groote Japansche Kunst? Laat ons zeggen in... Boston, in het British Museum, in vele Amerikaansche private verzamelingen...'
104. 'Scientific and artistic collections cannot be expatriated because they are destined to meet the permanent intellectual needs of the country.' Geciteerd in Rollet-Adriane 1979; hij geeft daarin een kort overzicht van de bilaterale verdragsregels aangaande restitutie van cultureel erfgoed vanaf de Vrede van Münster in 1648: na 1815 wordt dit neergelegd in internationale rechtsregels. Zie ook Ekpo Eyo, 'Repatriation of cultural heritage: the African experience' in Kaplan 1994, p. 331.
105. Bergvelt 1993, p. 283-285.
106. Louis Couperus (1922, uitgave 1992, p. 131) vergelijkt de export van Japanse cultuurschatten naar westerse musea met deze Elgin Marbles. 'Tegenwoordig zoû dit niet meer kunnen gebeuren en worden de landen naijverig op hun oude kunst.'
107. Bergvelt 1993, p. 285, p. 290; Wagner-Heydendal 1972, p. 22. De Venus van Milo, nu in het Louvre, werd verworven door Marcellis en Dumont d'Urville.
108. Universiteitsbibliotheek Leiden BPL 885 - Correspondentie Hugo van Zuylen van Nyevelt aan Reuvens, 6-4-1830. In 1830, terug in Nederland, schonk hij beelden, een urn en basreliëf met Griekse inscriptie uit Santorin; eerder blijkbaar stukken uit Delos. Humbert kocht ook in van Della Cella, die in 1816 in Cyrenaïca opgravingen deed. (Rijkspenningenkabinet, archief ingekomen brieven 18-3-1828, Van Ewijck aan C.J. de Jonge.)
109. Wagner-Heydendal 1972, p. 87. Rottiers leefde van 1771-1858. Zijn opdracht luidde: '...pour faire dans les Iles de la Grèce et généralement dans le territoire Oriental, des fouilles d'objets d'antiquité.' (ARA-II, Turkije & Levant, 227.) Van Lennep Coster kwam Rottiers, 'met zijn tekenmeester Witvoet', in 1825 te Milo tegen, toen hij zelf met Z.M. transportschip de *Zeemeeuw* baron Van Zuylen van Nyevelt naar Constantinopel bracht. Hij sprak af op de terugweg Rottiers' aanwinsten, waaronder een massief marmeren altaar van 2000 pond, mee te nemen naar Nederland. (Van Lennep Coster 1836 2e deel, p. 61 en 307.)
110. Leven en werk van Humbert is gedetailleerd beschreven in Halbertsma 1995.
111. Rottiers' acquisitiebeleid bleek niet onomstreden. Het bracht hem begin maart 1826 op Rhodos in botsing met de lokale bevolking. Hij had daar een marmeren zuil en een brok marmer met inscriptie ontdekt, en beide kunnen overnemen van een Turk, in ruil voor een prachtige koran op folioformaat, afkomstig van de 'grand mollat de *Tripolitza*' (Tripoli in Syrië) plus enkele Perzische manuscripten bestaande uit vooral korancitaten. In afwachting van een transportmogelijkheid werd het marmer goed opgeborgen en de tekenaar kopieerde het nauwkeurig in waterverf. Maar op een nacht werd alles (gezien het enorme gewicht ervan volgens Rottier met medeweten van de bey) gestolen. En de Turk weigerde, 'om religieuze redenen', de eenmaal geruilde manuscripten weer terug te geven. Rottiers betuigde aan zijn opdrachtgever zijn oprechte spijt over dit gevoelige verlies en voegde als aandenken de tekening bij. ARA-II, Turkije en Levant, inv.nr. 227.
112. Wagner-Heydendal 1972, p. 87. In 1829 werd het eerste archeologische museum in Griekenland gesticht, in 1834 gevolgd door een Nationaal Archeologisch Museum in Athene. In datzelfde jaar werd er de eerste wet aangenomen, die het opgraven en bezitten van archeologische voorwerpen regelde. Kaplan 1994, p. 246, 251.
113. *Algemeene Konst en Letterbode* 1831 2e deel, p. 49, d.d. 22-7-1831. Betreft de consul-generaal van Frankrijk Bernardino Drovetti. Hij rivaliseerde met de Engelse consul-generaal Henry Salt, als Warrington en Rousseau in Tripoli. Cf Halbertsma 1995, p. 87.

114. Reuvens 1793-1835 heette officieel de 'eerste conservator van het Museum van Oudheden'. Halbertsma 1995, p. 30; *Algemeene Konst- en Letterbode* 1838, nr. 41 (7-9-1838), p. 183.
115. Utrecht was volgens hem geen geschikte plaats voor het museum omdat daar vooral de adel en het grootgrondbezit kwam studeren.
116. Universiteitsbibliotheek Leiden, citaten uit een als 'geheim' gekwalificeerde brief van Reuvens aan de minister van Binnenlandse Zaken H.J. baron Van Doorn van West-Kapelle, 30-3-1835. BPL 885.
117. Bergvelt 1992; Bergvelt 1993; Reichwein 1995; Carasso 1991.
118. Reynolds (1976 passim) noemt achtereenvolgens: Paolo della Cella 1816, de Beechey-broers in 1821; Jean Raymond Pacho en Frederik Müller, 1825; Barth 1846; Vather de Bourville, 1848 ('devoted his ample leisure to tomb-robbing'); James Hamilton, 1852. Het altaar van de kerk Saint-Germain-des Prés in Parijs wordt gesierd met marmeren zuilen uit Leptis major, verscheept door een expeditie ten tijde van Lodewijk XIV. (Elen-Clifford Kocq van Breugel 1988, p. 24.) Hier zijn we terug bij de in de inleiding aangehaalde stellige bewering van Ottespeer (1989) dat het niet uitmaakt welke rol Champollion speelde in het imperialisme; dat het erom gaat dat hij de steen van Rosette ontcijferde. Zie ook de uitspraak van Bernard Lewis: 'The rediscovery of the ancient Middle East was wholy the vork of European scholarship - of archaeologists who found the sources of information, philologists who deciphered and interpreted them, of historians and others who evaluated and exploited them. Their scholarship ultimately found disciples in the Middle East, and added a new dimension to the historical self-awareness of its peoples, which had hitherto in effect been limited to the period beginning with the Islamic revelation.' Lewis 1968, p. 16.
119. Reynolds 1976, p. 276; Dearden 1976, p. 226.
120. Penningenkabinet ingekomen brieven 21-4-1831.
121. Halbertsma 1995, p. 23, p. 33. Inzake de volkenkunde en talen was professor Hamakers zijn aanspreekpunt. Het is jammer dat Halbertsma de kennelijke scheiding tussen klassieke oudheid en volkenkunde neemt voor wat het is, en de volkenkunde-kant van Humberts werk verder niet onderzocht heeft.
122. Wassing 1995 p. 59.
123. Van Breugel: '...om door eenige scheijkundige proeven deezer exemplaren tot eene meerdere nadere bevestiging te geraken over het eigendommelijke deezer brandende berg, dat namentlijk haare uitwerpselen, vermengd zijn met harsachtige zelfstandigheden, en dat de kley, aarde, kal, aluin en vette aarde vermengde en aanverwante deelen zijn van de mineralen die de compacte schors onzer aardbols formeeren, als eindelijk wezentlijk als verzuursels moeten beschouwd worden van de metalen magnezium, aluminium, calcium enc waardoor met de vermenging van water en vuur de werking der vulcanen ontstaan...' GA-Amsterdam, Maatschappij Felix Meritis 59:256 'Memorie ten geleyden strekkende eener 90 tal Exemplaren van Uitwerpselen der Vesuvius'. Huize ter Beek bij Elburg, 24-2-1836.
124. In dit opzicht, en in de vloeiende overgang die hij als verzamelaar realiseerde van oudheid naar natuurhistorie - van archeologie naar bodemkunde - lijkt Van Breugel hetzelfde voor ogen gestaan te hebben als Van de Kasteele. Die stelde in zijn lezing uit 1830 dat de volkenkunde onderzoek doet naar de oorsprong der volken, 'hunne verwandschap tot elkander, hunne gelijkenissen en hunne verscheidenheden, en spoort dan de oorzaken dezer verscheidenheden na, zoo ver hier het licht der natuurkunde reikt; want het licht der geschiedenis verdwijnt hier reeds vroeg, als dat van een flauwe lamp, en laat ons in het donker labyrinth van de graauwtijd voortijd omdolen.' Van de Kasteele 1830; Rijksmuseum oud archief inv.nr. 913.
125. 'Memorie betreffende het geschenk van jhr. Clifford Kocq van Breugel 1836.' Gemeentearchief Amsterdam, Maatschappij Felix Meritis, inv.nr. 256.
126. Halbertsma 1995, p. 87.
127. Dat ging zover dat in Engeland rond 1898 publieke verontwaardiging ontstond over het feit dat de Engelse overheid, na de strafactie tegen de Oba van Benin in 1897, het liet gebeuren dat Benin-bronzen, die Engeland had 'verworven' voor duur geld 'as well as much blood of our fellow countrymen' en die dus deel uit maakten van het eigen nationaal erfgoed, verkocht werden aan Duitsland. Coombes (1994, p. 60) plaatst deze controverse in het kader van de imperialistische wedloop en de Duitse bedreiging van Engelands wereldsuprematie.
128. Halbertsma 1995, p. 66-68.
129. De obelisk werd in 1836 door pasja Mehmet II, op suggestie van Champollion, aan Frankrijk geschonken. Op de voet van de obelisk is in goud schematisch getekend hoe hij in Luxor werd neergehaald en in Alexandrië aan boord van een daar ter plekke gebouwd schip werd gebracht.

In het Musée de la Marine staan de maquettes uit 1847 waarmee ditzelfde proces aanschouwelijk werd gemaakt (zie Inleiding). In 1847 werd een aparte afdeling oudheden van het Midden-Oosten in het Louvre geopend. In 1857 werd in Gizeh in Egypte een museum geopend. (Bergvelt 1993.) Zie ook Kaplan (1994, p. 270): 'As far as museums are concerned, we are the heirs not so much of the Greeks, as of the Romans', verwijzend naar de trofeeën en oorlogsbuit die de Romeinen mee plachten te nemen.

130. Van Dijk 1992, p. 348. In de collectie van het Rijksmuseum bevinden zich wel degelijk kunstvoorwerpen uit niet-westerse culturen, met name uit Azië. Een deel is er gebleven na de boedelscheiding in Paviljoen Welgelegen. Het zou interessant zijn om na te gaan welke (kunst)criteria bij die boedelscheiding zijn gehanteerd.
131. R.P. van de Kasteele, 'Over de Volkenkunde'. Lezing, gehouden 5-11-1830, voor de afdeling Letterkunde van de Maatschappij voor Natuur- en Letterkunde 'Diligentia' te 's-Gravenhage. Niet gepubliceerd. (Rijksmuseum oud archief inv.nr. 913.) Josselin de Jong en Vermeulen (in Ottespeer 1989, p. 282) noemen deze tekst de eerste Nederlandse uiteenzetting over antropologie.
132. Ter vergelijking, de Mongolen zagen er als volgt uit: 'Geel van vel, zwart, stijf, wreed en dun haar, genoegzaam vierkant hoofd, breed, vlak, ingedrukt gezigt met weinig uitstekende, bijna in elkander vloeiende bijzondere deelen, eene vlakke en zeer breede ruimte tusschen de oogen, kleine ingedrukte neus, naauwe regtlijnige opening der oogleden, uitstekende wangen en kin.' Enzovoorts voor de Ethiopiërs en Maleiers. Het Amerikaanse ras ontbreekt in zijn opsomming; het manuscript is niet compleet, of hij is ze tijdens de lezing ook vergeten.
133. Hij werkte met de gebroeders Bik en met Payen, die op Java tevens de eerste leermeester werd van Raden Saleh. Scalliet 1995; Pott 1962.
134. Ook had ik evenwel gewenscht en ook over gesproken, iemand die bekwaam in t teekenen of liefhebberij in de Natuurlijke historij had, hervaards gezonden was, om met mij de reize te doen, want men treft op die reize Goddelijke gezigten in t eene en veel voor den kundige natuurbeschouwer...' Blomhoff aan Van de Kasteele 21-11-1822. (Rijksmuseum oud archief 774.) Blomhoff werkte met Kawahara Keiga; deze zou in de erop volgende jaren ook veel voor Von Siebold tekenen, onder meer voor zijn Japanse Flora-studie. *In het spoor van de Liefde* 1986, p. 124.
135. Leyerzapf (1978, p. 48) vermeldt een Nederlands artikel uit 1845 waarin wordt gewezen op het nut om mensenrassen die lijken uit te sterven, vast te leggen. De oriëntalistische schilderkunst vond in Nederland weinig navolging. In de collectie Fodor was wel werk opgenomen van de Franse oriëntalisten Gabriel-Alexandre Decamps en Marilhat, maar van geen Nederlander. Zie Berke en Cruijsmans, *Peinture orientaliste / oriental painting*, Brussel 1982. In deze catalogus worden 33 Nederlandse schilders genoemd, onder wie M.A.J. Bauer, en verschillende schilders die in Nederlands-Indië werkten als Raden Saleh, C.W. van der Velde, A.A. van Hoytema, E. van Konijnenburg, W.A. Witsen. Zie ook MacKenzie 1995 p. 47; Haks en Maris 1995.
136. Het gaat me te ver om het onderzoek van Petrus Camper, als Comaroff en Comaroff (1991, p. 100), te betitelen als een 'apartheid of the sketchpad'.
137. Wellicht verwees hij hier ook naar de aanzetten daartoe door schrijvers als Martinus Stuart en Malte-Brun.
138. 'zoogenoemde Patriarchale regering, anarchie, oligarchie, ochlokratie, demokratie, aristokratie, herokratie, of zoo genoemde theokratie, monarchie en despotie...'
139. Daarmee doelt hij op het Latijnse natio - geslacht (geboorte, afstamming - naissance, Geschlecht); cf Hobsbawm 1990, p. 15, p. 17. Het volledige citaat luidt: 'Zoo lang de wereld in zulke groote Familjen verdeeld is, welke men natien noemt, dewijl zij door geboorte en afstamming vereenigd zijn, moet zich alleswat menschenvernuft uitvindt, en doelmatig verrigt, op natien laten toepassen; en het woord nationaliteit is niet slechts voor burgerij en bewoners van een land in het gemeen, maar ook voor kunstenaars en geleerden in elk land, een veelbeteekenend woord, want wie verstandig genoeg is, om intezien, dat elke natie slechts binnen de kring van hare nationaliteit zich volmaken, en in allen haren aanleg ontwikkelen en vormen kan, die zal ook gereedelijk toestemmen, dat kunsten en wetenschappen, godsdienst, wijsbegeerte, geschiedenis en bijna alle andere dingen, aan wier studie wij eene zoo groote waarde plegen te hechten, uit haren aart nationaal zijn, dat zij zonder betrekking tot een volk zin nog beteekenis hebben, en dat hare studie zonder de bestudering der volken geen plaats kan hebben. Geen studie is dus van groter belang, dan die der volken, en geen volk is daarom gelukkiger en beschaafder dan het welk regt inziet dat het een volk is, wijl het de grenzen kent, waarin het zich ontwikkelen kan, en den omtrek acht, waarin het zich kan vormen, tot eene edele en voortreffelijke natie.'

140. Van de Kasteele noemde volgens Van der Aa de Bijbel zijn 'alles'. Hij was niet de enige predikant met zo'n actieve belangstelling voor volkenkunde. Martinus Stuart, secretaris van de derde klasse van het Koninklijk Instituut was remonstrants predikant. Ook Van Hoëvell, na 1848 leider van de koloniale oppositie in het parlement, was van huis uit dominee. Voorts komen de predikanten Millies en Beets in dit verhaal aan bod; en - nog later in de tijd die we hier bespreken - de biograaf en schoonzoon van Jacques en Fransje van Breugel, Marie Adrien Perk, predikant van de Waalse kerk. Hij combineerde zijn kerkelijke en politieke activiteiten met een actieve belangstelling voor overzeese ontwikkelingen, met name bij de Aceh-oorlog en de conflicten tussen Boeren en Engelsen in Zuid-Afrika en stond mede aan de wieg van de Nederland - Zuid-Afrika Vereniging.
141. Het volledige citaat luidt: 'Meeningen, vooroordeelen, bijgeloof en godsdienst begrippen - een wijd en vruchtbaar veld voor den nadenker - eene schouwplaats vol van de zeldzaamste vertooningen, welke de uitspattendste verbeeldingskracht niet grotesker, niet dwazer kon uitdenken. - Een klugtige, maar ook den menschenvriend bedroevende schets der dwalingen van den menschelijken geest doet zich aan onze blikken op, wanneer wij dien reeks van avontuurlijke, dikwijls hoogstwaanzinnige meeningen en begrippen overzien die bij de vele volken van onze aarde heerschen welke zich over het morgenrood der opklaring nog niet hebben verblijd. Welke kindsche, ja vaak ongerijmde denkbeelden van de natuur, en het hoogste wezen, het welk het menschlijk verstand niet vatten kan! Welke zeldzame uitdrukkingen, om den onzigtbaren wereldbeheerscher en wereldverstoorder tot zijn voordeel te neigen, en zich door hunne gunst ook na den dood, een gelukkig lot te verschaffen. In hoe velerlei gedaanten treden hier niet goochelaars, toovenaars, geestenzieners, duivelbanners, waarzeggers, afgodspriesters, priesters van allerlei soort op! enkel zelfsgemaakte dienaars van een wezen, dat hen niet behoefte, die zich echter tusschen hem en de menschen hebben ingedrongen, om de laatsten op den weg naar een onbekend geluk te leiden, waarnaar zij allen streven. Over het algemeen heeft zich ook bij de ruwste wilden tot nog toe meer dan een flaauw spoor van een geloof aan een of meer hoogere wezens voorgedaan, of aan de onsterflijkheid doen opmerken, waaruit dan de godsdienstige begrippen, zich naar de maatstaf van het kenvermogen der menschen, en der omstandigheden, welke hier medewerkten, ontwikkeld hebben. Den gang van den menschelijken geest in dit punt na te sporen, den toestand te ontvouwen, in welken zich thans de volken in betrekking tot hunnen godsdienstige gevoelens bevinden en deze dan onderling te vergelijken, is zeker eene der belangrijkste bemoeijingen van de algemeene volkenkunde...'
142. 'Eenige hunner heb ik, van daar op hunne plantaadje terug gekomen zijnde, nog dienzelfden dag aan hunne afgoden zien offeren, door het brengen van eetwaren onder de Cancanterieboom, enz.' Van Breugel 1834, p. 5.
143. Van Breugel 1834, p. 6. Dit is dus een weerlegging van Lefroys twijfel over de geschikiheid van het Sranan Tongo voor de preek.
144. Zijn leuze was: 'ver van uw goed, nabij uwe schade' en hij voorzag een verdere versnippering van het bezit als moeder Van Breugel zou overlijden. In 1832 werd Kocqswoud verkocht, voor Clifford Kocqshoven slaagde men daar pas tegen 1840 in. *Intieme Berigt* Staat nr. 14, KIT.
145. Niemand die nu leeft, stelde de editor, is schuldig aan het ontstaan van slavernij en velen die er nu mee te maken hebben kunnen zelfs daar niets aan doen. Maar ook benadrukte hij dat de slaven, numeriek in de koloniën zozeer in de meerderheid ten opzichte van blanken, zich niet zomaar aan die minderheid onderwierpen, maar aan de geachte lezer van zijn boek in Europa. 'And you are laying a flattering unction to your soul indeed, if you think to transfer *all* the guilt of their oppression to their *immediate* masters.' Zonder hervormingen, concludeert Lefroy, zal de slavernij vroeg of laat met geweld omver worden geworpen, ten koste van veel ellende, maar in overeenstemming met de oogmerken van de Voorzienigheid, 'if Christianity be indeed of Him'. [Lefroy], 'To William Wilberforce, esq....' p. 3-4; Advertisement by the editor, p. 5-6; nawoord op p. 292.
146. Van Breugel 1834, p. 3, p. 15; zie ook Haskell 1985 (p. 564 e.v.) over de quaker Woolman die in 1746 al de verantwoordelijkheid van de consument in het instandhouden van slavernij aan de orde stelde.
147. Van Breugel 1834, p. 5.
148. *Berigten uit de heidenwereld* 1835 nr. 5, p. 68. Zeefuik (1973, p. 176) constateert droog dat in de Haagsche Maatschappij 'godsdienstig-missionaire interesse, humanitaire bewogenheid en economische motieven soms wonderlijk dooreen' lopen.
149. *Berigten uit de heidenwereld* 1835 nr. 5, p. 69.
150. *Berigten uit de heidenwereld* 1847 nr. 3, p. 57 en passim.

151. *Lijst...* nr. 22 - naar aanleiding van bijzondere peultjes die aan bomen in de tuin van Klint hingen. [KIT]
152. Daarnaast was hij ouderling van de lutherse gemeente, eerste groot-opziener van de vrijmetselaarsloge Prudentia (Van Heeckeren was er groot-meester), lid van het bestuur van de afdeling Paramaribo van het Nederlands Bijbel Genootschap, bestuurslid van het landbouwkundig genootschap Prodesse Conamur etc. Van Stipriaan heeft berekend dat zijn jaarinkomsten uit de administraties zo'n *f* 50.000 zullen hebben bedragen. Van Stipriaan 1993, p. 307, 298, 196; Surinaamsche Almanak 129-1833; RU-Utrecht, Zeister Zendingsgenootschap (48), inv.nr. 820.
153. Klint had zich in 1829, in zijn functie met betrekking tot de staatsdomeinen, met Van den Bosch ingezet voor een experiment met vrije arbeiders op de plantage Voorzorg. De planters hadden dit tegengewerkt en na Van den Bosch' vertrek was dit experiment gestaakt. Wel was Klint er blijkbaar in geslaagd om een kerkgebouw neer te zetten en zending te organiseren voor de 300 slaven op het kroondomein. RA-Utrecht, Zeister Zendingsgenootschap (48), inv.nr. 1204, Archief Haagsche Maatschappij. Teenstra 1844, p. 99. Zeefuik 1973, p. 76.
154. Op dat moment werden zendelingen toegelaten op slechts een tiental plantages. Zeefuik 1973, p. 86: kort na 1830: 11 plantages; 1840: 102; 1850: 152; 1863: 190.
155. RA-Utrecht, EBG buiten Zeist (25), inv.nr. 376. De brief zal in de hiernavolgende noten in gedeelten worden geciteerd.
156. '...ik vermeen niet te behoeven dan dit slechts te noemen; ik zoude uw doorzigt te kort doen, met er over uitteweiden hoe hoogstgevaarlijk het in de gevolgen worden kan, de slaven algemeen in het lezen te onderwijsen, al ware wij te deze door de ondervinding van andere kolonien niet gewaarschouwd...'
157. '...alzoo de dag waarop telkens op een Plantaadje Godsdienst word gehouden, wanneer het een werkdag is, aan de Negers vrij van arbeid moet worden gegeeven, indien men hebben wil dat zij het onderwijs ongedwongen zullen bijwoonen, en valt die dag op een sondag, dan is men verplicht om hun een ander vreie dag in de week in de plaats te geven, alzoo zij 's sondags of eene menigte kleine bezigheden tot eigen voordeel waarnemen, als vischen, jagen, enz. enz., of bezoeken doen en ontvangen, of den geheel en dag aan uitspanning wijden, of in geheele werkeloosheid en met slaapen doorbrengen. - Moetten de negers echter op dien dag Godsdienstoeffening en onderwijs hoe kort ook bijwoonen, zonder dat hun die dag vergoed worde, dan worden zij in de uitoeffening van bovenaangehaalde eigen werkzaamheeden, en in hunne vermaken grotendeels belet, en wonen in dat geval het onderwijs (indien zij daartoe genoodzaakt worden) schoorvoetende, met tegenzin, en niet zonder murmereeren bij.'
158. 'Slaven die braaf zijn, en tot de Broedergemeente behooren, waren ook goede Negers aleer zij onderrigt verkreegen. Werkelijk bekeerde echter, die door onderwijs van hun zuipen, steelen, weglopen en kwaaddoen zijn teruggebragt, ken ik gene; tucht is voor dezulken het beste en enigste middel om hun van hun luiheid en kwaad aftebrengen, en tot werkzaamheid en plichtbetrachting aantezetten. Onder de Vrijelieden is het mode geworden Christen te worden; daarom word men het, doch ook niet anders dan in naam, de een volgt den ander na om niet te eniger tijd op een heidens Kerkhof begraven te worden, doch van Christelijken zin, bespeurd men helaas! nog maar weinig of niets; het is evenwel te hoopen, en te wenschen, dat van het uitgestrooyde zaad iets op een goeden bodem moge vallen, en te eniger tijd vruchten moge dragen.'
159. 'Bijvoorbeeld - de Coloniaale wetten gebieden zeer wijselijk den Planter om zijne slaven tweemaal 's Jaars Speel of Baljaarpartijen te geven, en de Zendelingen verbieden allen die tot hun kerkgenoodschap behooren, op straf van uyt de gemeenschap te zullen gestooten worden, zodanige dansparttijen te mogen bijwoonen. Ik geloof dat de leer der zendelingen meer veld zoude winnen, indien zij op dat punt minder streng waren. Ik vroeg eens eene mij toebehoorende bejaarde Negerin die eene ijverige hernhutterin, en eene daaglijksche trouwe Kerkgangster is, waarom zij, voor hare dochter ook niet tot de Kerk overging. Neen antwoorde zij, voor haar is het nog te vroeg, meneer. De dochter had reeds twee kinderen, zij moet nog eerst het zoet van het leven genietten, dat wilde zeggen zij is nog te jong om dansparttijen en verwisselen van mannen vaarwel te zeggen.
    Het is u genoegzaam bekend hoe de Slaaven op hunne Speelen en Dansen verzot zijn, en ik heb meermalen op Plantaadjen zowel leerlingen, als reeds aangenomene en gedoogte tot de Hernhutter Gemeente behoorende Slaaven, mede zien dansen en zingen zoo goed als alle de overigen. - Dit geeft dus maar aanleiding tot heuchelarij en veinzerij. -'
160. 'Ook verlangen zij voor de gedoopten een afgezondert begraafplaats, waardoor verwijdering onder de slavenfamilien ontstaat.'

161. RA-Utrecht, EBG buiten Zeist (25), inv.nr. 376; Van Breugel aan H. Klint te Paramaribo. Haarlem, den 3 Maart 1834.
162. RA-Utrecht, Archief Haagsche Maatschappij (48), inv.nr. 5205: Van Breugel aan Van de Wijnpersse 29-8-1836.
163. '...er was namelijk een inwoner van Suriname, Hollander van geboorte, alhier gekomen en deze had verhaald, dat de slaven, zoodra zij Christenen werden, slegter en luyer werden: ik schreef dit naar Paramaribo, kreeg tot antwoord, dat het leugen was en dat alle eigenaars of administrateurs van Plantagien, waar de zendelingen waren toegelaten, er anders over dachten: en, hetgeen wel vreemd is, de Heer die gemeld verhaal verspreid had, is ook lid der Maatschappij....' (RA-Utrecht, EBG buiten Zeist (25), inv.nr. 376; Van de Wijnpersse aan Van Breugel d.d. 31-8-1836.)
De Haagsche Maatschappij hield haar kritiek op de Surinaamse afdeling echter niet voor zich. In 1839 schreven Van de Wijnpersse en Jansen aan P.H. Brouwer: 'Wij kunnen toch onze verwondering niet ontveinzen, dat de bijdragen, in de kolonie zelve, zoo bijzonder gering zijn, ja, weinig meer bedragen dan noodig is, om de uitgaven te dekken eener, uit haren aard *aldaar* meer kostbare administratie.' (RA-Utrecht, ZZG 1793-1962 (48), inv.nr. 181 Brief d.d. 29-10-1839.) Van Höevell (1854 II, p. 147) merkt op dat in Suriname slechts 62 mensen lid zijn van de Maatschappij, en dat zij tenminste de schijn wekken via het geld dat ze de zending uitkeren, controle over de zendelingen uit te oefenen.
164. *Berigten uit de heidenwereld. Uitgegeven door het Zendeling-genootschap te Zeist.* 5840 nr. 4, p. 64.
165. In 1841 waren op Clifford Kocqshoven de eerste vijf slaven bekeerd, en dit aantal liep tot 1846 op tot 13 gedoopte volwassenen, 14 'Taufkandidaten' en 29 'neue Leute'; '*56 = Totaalsumme der in unserer Pflege stehenden Farbigen*'. (RA-Utrecht, EBG (48), inv.nr. 820.) Clifford Kocqshove gaat in 1853 over in handen van de weduwe Cramer; de plantage wordt dan ontruimd, de 122 slaven worden overgebracht naar de plantage Johan en Margaretha en de grond verhuurd. (Van Sypesteijn 1854, p. 128-129.) Gaspar van Breugel was op de hoogte van de geschriften van de hernhutters. Hij was abonnee van *Berigten uit de heidenwereld* en sinds 1842 buitengewoon lid van het Zeister Zendingsgenootschap. In 1874 bedankt hij hiervoor. (AR-Utrecht, ZZG 1793-1962 (48), inv.nr. 90-92.)
166. Marten Douwes Teenstra verbleef van 1828 tot 1834 in Suriname als landbouwkundig onderzoeker in overheidsdienst. Daarvoor was hij ook in Nederlands-Indië. In 1829 was hij een van de oprichters van het Prodesse Conamur, het landbouwkundig genootschap in Suriname.
167. Teenstra 1842, p. XI.
168. Beiden citeren dezelfde bron: W.H. Lans, ambtenaar bij de wegloperskas schreef in 1829: 'Wat enkele leugenachtige schrijvers wel zeggen mogen (...) het is onwaar dat in Suriname de Negerslaaf mishandelt wordt...' - Van Breugel (1842, p. 82) parafraseert dit alsof het zijn eigen woorden zijn; Teenstra (1842, p. 339) neemt dezelfde passage over en weerlegt haar.
169. Deze verbinding wordt veel gemaakt; ook G.S. de Veer in zijn brief aan het ZZG in 1848: 'De uitbreiding der nijvere vrije bevolking in Suriname zal niet alleen veel bijdragen, om zedelijkheid en Godsdienstigheid bij de zwarte bevolking te doen toenemen; maar zij zal ook op het doelmatigste eene emancipatie voorbereiden. Eene nijvere vrije bevolking verdraagt geene slaven nevens zich. Beiden staan tegenover elkander, als een jonge gezonde strijder tegenover een afgeleefden grijsaard; de uitkomst van de strijd kan niet twijfelachtig zijn...' De Veer verwijst naar de immigratie in Noord-Amerika waardoor de slavenarbeid overbodig werd en in 1808 reeds werd afgeschaft 'toen nog geene Europesche Mogendheid aan emancipatie dacht'. De Veer is voor een natuurlijke afschaffing van de slavernij door: afschaffing van misbruiken, opvoeding van de slaven en gelijktijdige vermeerdering van de vrije bevolking. (RA-Utrecht 48, inv.nr. 181.)
Teenstra verwijst in de brochure van 1844 naar plannen van mr Sloet toe Oldhuis. Citaten van Teenstra 1844, p. 6, 17, 42-43, 62, 88, 94, 101, 167.
170. Daarmee werd het perspectief in de vergelijking tussen slaven en arbeider radicaal omgedraaid van de koloniën naar Europa. Baudet (1959, p. 95, 103) negeert deze omslag feitelijk waar hij stelt: 'En toch is in de loop der eeuw de overgang ontstaan, waarin een misdeelde en bezitloze kleurling voortaan optrad als lotsverbonden met de Europese proletariër...' Refererend aan de oriëntalist Renan schetst Baudet een beeld waarin de verandering in 1848 van de verhouding tussen vorst en onderdanen in Europa, psychologisch doorgetrokken wordt naar de verhouding van het Westen tot de massa's van de niet-westerse wereld. Jan Festus van Breugel geeft in 1861 de volgende definitie van communisme: 'Het Communisme doelt op eene gewelddadige

gelijkmaking van alle maatschappelijke standen, waarbij de beschaving aan het losbandig gepeupel wordt ten prooi gegeven, en de mensch tot den toestand der wilden wordt teruggevoerd. Hetzelve heeft alzoo niets met de welbegrepen Staatshuishoudkunde gemeen, want ieder mensch bezit in den uitgestreksten zin het onverliesbaar regt, om over zijne vermogens en zijne vlijt te beschikken.' Van Breugel 1861, p. 20.

171. Nils Otto Tank 1800-5864; van 1842 tot 1847 hoofdvoorstander van de EBG in Suriname.
172. De alternatieven waren: volledig en vrij onderwijs en toegang tot de negers ook in hun huizen; alleen leesonderwijs en toegang tot de negers ook in hun huizen; alles bij het oude laten en afhankelijk zijn van de wil der plantagebestuurders in Suriname.
173. *Berigten uit de heidenwereld* 1848 nr. 6, p. 93-96.
174. Zeist, mei 1848, 'Aan de Heeren eigenaars en administrateurs van Plantaadjes in de kolonie Suriname'. Als losse circulaire in: AR-Utrecht, EBG buiten Zeist (25), inv.nr. 376; ook opgenomen in *Onderzoek...* 1848, p. 19; tevens in Van Höevell 1854 II, p. 109 e.v.
175. H.G. Roux was ouderling van de Hervormde Kerk in Paramaribo (Van Sypesteijn 1854, p. 261); hij was op een gegeven moment ook administrateur van Clifford Kocqshoven.
176. *Onderzoek* 1848, p. 9-12.
177. *Onderzoek* 1848, p. 13-15.
178. Vraag 50: 'Is het UwelEerws. overtuiging of die der overige zich alhier bevindende broeders, dat de zendeling slechts tot op eene zekere hoogte wordt gebezigd als werktuig, om de negers in ondergeschiktheid en bedwang te houden, als had men een voorgevoel, dat het middel der zweep eenmaal ongenoegzaam zal worden gevonden?' Antwoord: Dat gebeurt in Europa zo, dus stellig ook in Suriname, maar we nemen aan dat de meeste plantages voor ons opengesteld zijn om voor het eeuwige zielenheil van de slaven te zorgen. En overigens moet geconstateerd worden dat daar waar de zending wordt toegestaan de zweep steeds minder gehanteerd hoeft te worden, omdat daar 'die Neger Pflichtgefühl und Gehorsam, nicht aus Fürcht vor der Strafe allein, sondern aus Liebe zu Gott ihren Herrn beweisen.' Ander voorbeeld: Vraag 38: 'Door wien en waar heeft de Heer Tank of hebben de overige zendelingen *onmenschelijke* straffen zien opleggen?' Vraag 39: 'Wanneer de zendelingen straffen hebben zien opleggen, zòò zwaar, dat zij ze onmenschelijk noemen, welke waren de gepleegde misdrijven?' Antwoord: 'Da wir uns nie in zusammenhängenden Zeiträumen auf Plantage aufhalten, so sind wir aeuszer Stand um Verbrechten und Strafen der Neger so beobachten zu können, dasz wir hierueber im Stande wären eine auf Erfahrung gegründete Ansicht auszusprechen. Uebrigens ist auch nichts unserm Beruf ferner als der Handhabung der Plantagen-Polizei nachzuspüren und dieselbe zu beurtheilen.' (*Onderzoek* 1848, p. 39, 42, 63 en 65.) Van Höevell (1854, p. 109 e.v.) neemt Tanks circulaire integraal op in *Slaven en vrijen...* Hij citeert ook de vragen en antwoorden en spreekt van een 'inkwisitoriaal onderzoek' dat voor de planters misschien een overwinning leek, maar dat de lezer duidelijk maakt dat Tank volledig gelijk had met zijn circulaire. In 1922 citeert de hernhutter zendeling Siegfried Beck in een lezing in Paramaribo opnieuw uit deze brochure. Ook hij is weer beklemd door de toon ervan.
179. De Veer aan het ZZG, 's-Gravenhage 2-6-1849. (RA-Utrecht, Zeister Zendingsgenotschap (48), inv.nr. 181.) In deze brief liet hij ook weten als ambteaar in Suriname te hebben geprobeerd om zo min mogelijk jacht te doen maken op weggelopen slaven.
180. Van Hoofdbestuur Haagsche Maatschappij, J.J. Roozeboom (vice-president) en D. van de Wijnpersse (secretaris), aan L. Weiss, secretaris Zeister Zendingsgenootschap, ongedateerd RA-Utrecht, ZZG (48) inv.nr. 181. Men gaat in op de voorstellen van Pfenninger, opgenomen in *Onderzoek* 1848, p. 68-71.
181. Namelijk dat ze het beter hebben dan als ze in Afrika waren gebleven; dat ze het beter hebben dan arbeiders in Europa; dat ze slecht zijn en alleen als slaven tot werken kunnen worden aangezet; dat ze nodig zijn voor de welvaart van de kolonie; dat het Ethiopische ras dierlijk is. Van Hoëvell 1854 II, p. 212 e.v.
182. Expliciet bekritiseert Van Höevell de permanente inbreuken op de gezinsverhoudingen van de slaven, het slechte voedsel, de straffen, de arbeidsdruk, huisvesting, gebrek aan onderwijs, willekeur van de meesters. Zie ook de uitgebreide recensie van Veth in *De Gids* 1855, opgenomen in Aerts 1993. Van Hoëvells oproep vond echter geen gehoor. Groen van Prinsterer sloot zich bij Van Höevells kritiek op het trage werk van de staatscommissie en de overduidelijke sabotage vanuit Suriname aan, en stapte eruit. Zo werden op het thema van slavernij de tegenstellingen tussen conservatieven en liberalen in de Tweede Kamer weliswaar overbrugd. Maar op korte termijn leidden de discussies slechts tot een beter slavenreglement. Pas in 1862 werd een wet

getekend. De hele politieke procesgang is grondig beschreven in Siwpersad. (Siwpersad 1979, p. 234-244; Kuitenbrouwer in Oostindie 1995, p. 74.)

183. De Veer (KIT, handschrift, 1855 p. 26) onderzocht het verloop van de afschaffing van de slavernij elders en stelde over Noord-Amerika dat men daar slaagde omdat: de bevolking gestaag toenam door immigratie en geboorten, waardoor er voldoende vrije (blanke) arbeiders waren, terwijl men 'een uitgang' had voor 'de geëmancipeerde slaven die niet langer onder de vrije bevolking werden geduld': ze werden of naar het Zuiden afgeschoven, of naar Liberia gestuurd. Over immigratie in Suriname, p. 36. De Veer kijkt in zijn geschrift ook van allerlei kanten aan tegen de vraag welke prikkels de mens tot arbeid brengen.
184. Over zijn eigen optreden in de vergadering schreef hij: 'Ik heb gemeend dat ik de goedgezinde voorstanders van de afschaffing der slavernij niet genoeg kon inprenten, dat alle emancipatie hoogstgevaarlijk en voor de slaven zelve ongelukkig was, wanneer deze niet door Godsdienst bijgeschaafd waren, alsmede dat de Hernnhutters daartoe de eenige geschikte personen waren. (...) ik heb daar twee voorstellen ernstig bestreden: het eerste was dat men het Gouvernement zou verzoeken, de adminisirateurs te bevelen om de slaven aan de Moravische broeders toe te vertrouwen; het andere dat wij provisioneel een slaaf of slavin zouden vrijkopen.' D. van de Wijnpersse aan G.P.C. van Breugel, 's-Gravenhage 27-3-1855. (RA-Utrecht, EBG buiten Zeist (25), inv.nr. 376.)
185. [Van Breugel] 1857, p. 4 en 7. Vergelijk de eerdere opmerking van de drie planters over 'onze bosschen' en landbouwgronden.
186. Voor de liberalen was deze hernieuwde landbouwkolonisatie aan de emancipatie gekoppeld vanwege de heilzame werking van een vrije boerenbevolking op de sociale en arbeidsverhoudingen in de kolonie; voor de conservatieven om bevolkingspolitieke redenen, teneinde het zwarte overwicht te verminderen. Dit verband tussen landbouwkolonisatie en abolitie wordt ook duidelijk uit de brochure van Julius E. Muller en C. Hoekstra uit 1895 over het vijftigjarig jubileum van de boeren in Suriname. (KIT.)
187. Beets 1856 - alle volgende citaten uit deze brochure, respectievelijk p. 10, 11, 14, 20-21.
188. Van Breugel 1855, aantekening van hemzelf op de titelpagina. (KIT.)
189. Geciteerd in Beck 1914, p. 24.
190. Zeefuik (1973, p. 46) stelt dat dit misschien samenhing met het feit dat de hernhutters en het koloniale bewind samen het dansen geheel in de taboe-sfeer trokken.
191. Verklaring 12-11-1862; de Haagsche Maatschappij veranderde haar naam in Maatschappij ter Bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de Inlandsche bevolking. (RA-Utrecht, EBG buiten Zeist (25), inv.nr. 376.) De Veer schreef aan de secretaris van het Zeister Zendingsgenootschap: 'Wij zullen thans niet meer het woord *slaven* gebruiken, maar al zijn er weldra geene *slaven* in Suriname, de behoefte aan onderwijs zoo voor de kinderen als volwassenen zal toenemen.' (RA-Utrecht, ZZG (48), inv.nr. 181 - brief dd. 28-11-1862.)
192. Hij begint hiermee in 1862. AR-Utrecht, ZZG (48) inv.nr. 1206 - brieven vanaf november 1862.
193. RA-Utrecht, ZZG (48), inv.nr. 1206; brief d.d. 2-12-1862. Scheltema wees er eveneens op dat de naam 'inlandsche bevolking' niet juist was, daar de Surinaamse negerbevolking niet inlands was.
194. Gemeentearchief Haarlem, Maatschappij van Nijverheid en Handel (28), inv.nr. 221:4, brief aan Van Breugel d.d. 19-12-1873, bevestiging van zijn schenking. In het 'Geschenken'-boek van het Tropenmuseum nr. 65-342 (januari 1870-december 1876) staat de schenking van Van Breugel genoteerd als nr. 201 d.d. 1-10-1873.
195. De argumentatie in dit hoofdstuk is een samenvatting van Legêne 1998.
196. Het Koloniaal Museum werd, onder de vleugels van de Nederlandse Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, vanaf 1864 opgezet door Frederik Willem van Eeden, als 'museum van grondstoffen, natuurvoortbrengselen en volksvlijt uit de Nederlandsche overzeesche bezittingen en koloniën'. Van Eeden acquireerde mede bij (Haarlemse) particulieren als Van Breugel. In 1865 mocht hij de collectie onderbrengen op de benedenverdieping van Paviljoen Welgelegen. In 1871 ging het museum open voor publiek. Van Duuren 1990, p. 13.
197. In 1802 krijgt de tentoonstelling een semi-permanente status.
198. *Catalogus* 1899, p. 30-32.
199. Siwpersad 1979, p. 269.
200. *Catalogus* 1899, p. 70 en 75.
201. Zie ook Kaplan (1994, p. 198) over het proces van 'separation and disinheritance' dat de ex-slavenbevolking in het Caribisch gebied doormaakte.

202. Dat het Van Breugels bezems waren die werden tentoongesteld als bosneger-obia's blijkt onder meer uit het kaartje dat eraan hangt en dat correspondeert met de tekst van de catalogus 1899. (Tropenmuseum, coll.nr. H 2965 en H 2966.)
203. '...ten dienste van het huisvolk van groote plantaadjes: telkenmorgen word het parterre voor het groote huis daarmede opgeveegd; evenals de heerenhuizen bij ons opgeharkt worden; door de veelvuldige figuurtjes in die Roede, wordt door de handigheid van de slaven daardoor in het zand bewerkt dat men bloemen, vruchten, beesten, nu en dan caricaturen *van plantaadjebezoekers* ziet en erkent.' Van Breugel *Lijst*, p. 11-13.
204. De twee obia's zijn *awidja's* (met dank aan B. Thoden van Velzen). Cf Legêne 1998.
205. Van Breugel 1842, p. 100.
206. Betreft Tropenmuseum coll.nr. H 2393 (tapoe-tapoe halssnoer), H 2552 (kalebasschaal) en H 2466 (kwedjoe - voorschootje). Misschien heeft Van Breugel de offergaven gestolen. Benoit beschrijft in zijn getekende reisverhaal dat hij vaak offergaven bij een kankantri zag. Eens nam hij de offers uit een drijvende offerboot op de rivier mee. Toen zijn blanke reisgezellen daarvan hoorden bezwoeren ze hem om ze weg te doen, omdat de negers woedend en zeer gevaarlijk zouden worden als ze het zouden merken. Benoit tekende ook een kankantri (tekening 58), echter zonder offergaven, zonder slang. Benoit 1839, p. 55.
207. *Berigten uit de heidenwereld* 1847 nr. 1, p. 15-16. Otto Tank over een bezoek op Nieuw Bambey. Ook 1847 nr. 2, p. 26; 1848 nr. 1, p. 11-12, etc.
208. Tevens bestuurslid van het Nederlands Bijbel Genootschap. Van Höevell 1854 noemt in zijn voorwoord Millies expliciet als degene die zijn manuscript heeft nagekeken en veel materiaal bijelkaar heeft gehaald.
209. Reprint in Aerts e.a. 1993, p. 33 en 37. In deze uitgave is het titelbeeld van Van Breugels *Dagverhaal* afgedrukt (**Ill. 2.7**), als voorbeeld van de plantersmoraal die hij aanviel.
210. Tentoonstelling 'Amazonia' in het Tropenmuseum. December 1996 - augustus 1997. Interessant is dat in deze recente tentoonstelling de obia's getoond worden als historische objecten van bosnegers in een tentoonstelling over het regenwoud. Hoewel tal van voorwerpen uit de slavencultuur worden getoond, worden niet alleen de slaven als groep niet genoemd, maar ook de hedendaagse stadscreolen niet. Amazonia is het gebied van indianen en bosnegers.
211. In dit hoofdstuk wordt Multatuli geciteerd uit de vijfde druk (tweede door de auteur herziene uitgave) van 1881.
212. J.F.van Breugel 1861, p. IX.
213. In latere drukken voegde Multatuli daar in een voetnoot Sentots vloekzang aan toe 'De laatste dag der Hollanders op Java' - geschreven door S.E.W. Roorda van Eysinga. Multatuli 1881, p. 352.
214. Dit beschrijft hij in wat hij zelf het essentiële uitgangspunt van zijn boek noemt, hoofdstuk 11, het hoofdstuk dat de lezer van de schrijver echt móet lezen, teneinde Max Havelaar te kunnen begrijpen. Multatuli 1881, p. 149.
215. Die avond, gezeten met zijn bezoek op de gaanderij van zijn ambstwoning, illustreert Max Havelaar dat luchtig met het voorbeeld van de schoonheid van de vrouwen van Arles, die de geschiedenis uitspelen in hun trekken. Later in het boek, bij de geschiedenis van Saïdjah en Adinda, roemt Multatuli de schoonheid van Saïdjah als van een prins. 'Ook de jonge meisjes begrepen beter dan vroeger hoe de javaanse schilder *Radhen Saleh* zoo grooten opgang had gemaakt te Parijs.' En vooruitlopend op het verwijt dat het verhaal van Saïdjah en Adinda een verdichtsel is, dat Saïdjah is geïdealiseerd, stelt Multatuli dat hij hem misschien onbekwaam heeft geschilderd, maar dat in werkelijkheid de mishandeling van de inlanders verregaand is. Daarbij verwijst hij naar *De negerhut* en naar het meisje Evangeline dat wellicht ook nooit heeft bestaan, terwijl daarmee de strekking van het boek niet minder juist wordt. Multatuli 1881, p. 149 e.v., p. 275, p. 290-291.
216. Multatuli 1881, p. 39-40.
217. Multatuli 1881, p. 84, 137, 259, 260, 262, 399.
218. Multatuli 1881, p. 264, p. 335.
219. Had Max Havelaar zelf niet onbezonnen gehandeld door eervol ontslag te nemen in plaats van, zoals ook Van Breugel na een infame beschuldiging over hypotheekgelden was overkomen, te wachten op eerherstel? En waarom schreef Multatuli niets over 'al het goede door onze Regering, in die ver verwijderde streek tot stand gebragt'? In plaats daarvan werden mensen die in de Kamer met gezag spraken wegens hun eerdere koloniale betrekkingen, door Multatuli op voorhand verdacht gemaakt. J.F. van Breugel 1861, Voorberigt passim.

220. J.F. van Breugel, 1861, p. 48-50 - lemma Kolonien. Ook zal hij zich gesterkt hebben gevoeld door zijn broer de slavenvriend Gaspar, die de echte mishandeling van slaven naar vroeger tijden had verplaatst. En wellicht dacht hij aan de ervaringen van zijn jongste broer Jacques, de zeeheld van Vlissingen, op de markt van Tripoli, toen hij schreef hoe in Afrika 'Mahomed's onbeschaafdere volgelingen hunne onderdrukte natuurgenooten, door oorlog bemagtigd of wel door list gevangen, als vee ter marktplaats henendreven en aan de (N.B.!) Christelijke slavenhandelaars overleverden'.
221. J.F. van Breugel 1861, p. 67 - lemma Slavernij.
222. J.F. van Breugel 1861, p. 75 - lemma Stoomschepen.

Geraadpleegde archieven

Algemeen Rijksarchief, Den Haag (ARA)

eerste afdeling

Directie van de Levantse Handel en de Navigatie in de Middellandse Zee
Notariële archieven Surinaamse bezittingen, SONA

tweede afdeling

Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1815-1818
Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1813-1870
Archief van het Ministerie van Koloniën, 1814-1849
Archieven Algemene Staatssecretarie en Kabinet des Konings, 1813-1840
Archief van het Nederlandse Gezantschap in Turkije en de Levant, 1814-1872
Dagregister Factorij Japan, 1609-1860
Gouverneur-Generaal der West-Indische Bezittingen 1828-1845
Stamboek Nederlands-Indië
Persoonsarchief J. van den Bosch
Persoonsarchief J. Cock Blomhoff
Persoonsarchief H.W. Daendels
Persoonsarchief H. Doeff
Persoonsarchief Fagel
Persoonsarchief A.R. Falck
Persoonsarchief A.F. Lammens

Rijksarchieven (RA-)

Rijksarchief Utrecht, Utrecht:

25 - Archieven van de Evangelische Broedergemeenten (EBG) in Nederland buiten Zeist (Amsterdam, Haarlem, Akkrum, Blokzijl), 1738-1961
48 - Archief van het Zendingsgenootschap der Evangelische Broedergemeente in Zeist (Zeister Zendingsgenootschap), 1793-1962

Rijksarchief Drenthe, Assen:

0186 - Archieven van de Maatschappij van Weldadigheid, 1818-1870

Rijksarchief Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch:

Collectie Van Breughel, 1483 - eerste helft negentiende eeuw

Rijksarchief Noord-Holland, Haarlem:
Rijksmuseum oud archief

Gemeentearchieven (GA-)

Gemeentearchief Amersfoort (Birkhoven)
Gemeentearchief Amsterdam (Maatschappij Felix Meritis; Artis)
Gemeentearchief Elburg/Doornspijk (Burgerlijke stand; Hervormde Gemeente Elburg)
Gemeentearchief Haarlem (Burgerlijke stand, Maatschappij van Nijverheid en Handel; Departement Haarlem der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid; Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, familiearchief Van Wickevoort Crommelin)
Gemeentearchief Nijmegen (Burgerlijke stand, sociëteit De Harmonie)

Overige archieven

Archief Bibliothèque Wallone - Amsterdam (M.A. Perk)
Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag
Familiearchief Clifford Kocq van Breugel, Doorn
Iconographisch Bureau, Den Haag
Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT): oud archief en Centrale Bibliotheek (CB)
Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag
Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam: Réveilarchief
Universiteitsbibliotheek Rijksuniversiteit Leiden: Oude handschriften (BPL)

Archieven en collecties van musea

Koninklijk Museum Rijkspenningenkabinet, Leiden: Archief ingekomen brieven, uitgaande brieven
Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag: Collectie Jacques Perk
Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam
Rijksmuseum: oud archief (inmiddels ondergebracht bij
Rijksarchief Noord-Holland, Haarlem)
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden
Tropenmuseum, Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT), Amsterdam

Literatuur

Aangehaalde publicaties en manuscripten van de familie Van Breugel

Breugel, C. van, *George Crawfurd: de leer van het gelijkwaardige, of verklaring van den aard, de waarde en het vermogen van het geld, toegepast op de inrigting van de publieke finantiën.* Rotterdam, 1804.

Breugel, G.P.C. van, *Journal van mijn vertrek naar, verblijf te en terugkomst van de Kolonie Suriname in de jaren 1823-1824 de minuut dag aan dag in de Kolonie bijgehouden.* (Manuscript in een schrift; 43 vel; aangehaald als *Journal 1823-1824*.) (KIT-RG-78)
Breugel, Jhr. G.P.C. van, *Journaal van mijn reis naar - verblijf te - en terugtogt van de kolonie Suriname in de jaren 1823-1824.* 1835. (Manuscript; 42 vel; aangehaald als manuscript *dagverhaal*.) (KIT CB)
Breugel, G.P.C. van, *Verhandeling over Surinaamsche Bezittingen zeer dienstig voor Eigenaren van Plantaadjes in de Westindien. (Aan boord van het Koopvaardijschip de Aurora Kapitein Ahlers, 1824).* (Manuscript, met brieven/aantekeningen los erin, 1837-1865.) (KIT-RG-89)
Breugel, G.P.C. van, *Intime berigt wegens het beheer eener plantaadje, 1823-1840. Staten dienende ter controle der gehouden overgeleverde administratie en Direktie wegens de Plan-gien Clifford-Kocqs-Hoeve en Kocqs-woud.* (Dossiers, handgeschreven.) (KIT-RG-70)
Breugel, Jhr. G.P.C. van, *Aansporing ter bevordering van het godsdienstig onderwijs der slaven en kleurlingen op plantaadjen, bijzonder gericht aan eigenaren van plantaadjen in de kolonie Suriname, en aan andere weldenkende Christenen.* Haarlem, 1834.
[Breugel, G.P.C. van,] *Dagverhaal eener reis naar Paramaribo en verdere omstreken in de kolonie Suriname.* Amsterdam, 1842.
[Breugel, G.P.C. van,] *Lijst - vertrouwelijk geschreven - van de Aardigheden door mij uit de kolonie Suriname in 1823 aangebracht.* Haarlem, 1842 (1871). (Manuscript.) (KIT-BrRP-18)
[Breugel, G.P.C. van,] *Slavenhouders en slavenvrienden. Eene stem uit Suriname, beantwoord door een stem uit Holland.* Haarlem, 1857. (Pseudoniem Adiussi Massera.) (KIT-RP-60)
[Breugel, G.P.C. van,] *Belangrijke uittreksels uit de Gouvernements Bladen van de Kolonie Suriname van Dec. 1862 tot 20 Junij 1863.* (Manuscript, 33 pag.) (KIT-BrRP-20)
[Breugel, G.P.C. van,] *Wat Suriname was en is.* 30-12-1863. (Manuscript.) (KIT-RP-98)
[Breugel, G.P.C. van,] *De kraamkloppertjes te Haarlem.* Haarlem, z.j.
[Breugel, G.P.C. van,] *Gedenkschrift van Spreekwoorden door Pieter Breughel jr. 1623.* Haarlem, 1876.

Breugel, J.E. van, *Korte en gemakkelijke wijze om de Maleische taal... spoedig te leeren verstaan en gebruiken.* Haarlem, 1823.

Breugel, J.F.H. van, *Scheepsjournaal 1815-1818.* (Manuscript, 182 pagina's.) (Familie-archief Doorn)
Breugel, J.F.H. Clifford Kocq van, *Over land en akkerbouw, benevens de gereedschappen daartoe betrekkelijk en bestaande lasten der landbewoners, Bédouinen genaamd, in het koningrijk Tripolij in Bb en deszelfs onderhorigheden.* (Manuscript, d.d. Tripolij 1 junij 1830.) (Rijksmuseum oud archief 855:17)
Breugel, J.F.H. Clifford Kocq van, *Memorie ten geleyden strekkende eener 90 tal Exemplaren van uitwerpselen der Vesuvius.* (Manuscript - met rood zegel *In Trinitate Fortitudo.*) (Archief Maatschappij Felix Meritis, d.d. 24-2-1836; GA-Amsterdam 59:256.)

Breugel, Jhr. Mr. J.F. van, *Dichterlijke uitspanning van Mr. W. Bilderdijk, in zes luimige brieven aan zijne eenige zuster nu wijlen vrouwe Izabella Dorothea Wentholt, geb. Bilderdijk, in de jaren 1778 en 1779 geschreven.* Nijmegen, 1835.
Breugel, Jhr. Mr. J.F. van, *Alphabetisch Vaderlandsch kijkje in de staatshuishoudkunde, met zinrijk-toegepaste spreekwoorden uit oude Spaansche, Italiaansche en Portugesche schrijvers.* Utrecht, 1861.
Breugel, J.F. van, *Alphabetische chrestomatie voor het familieleven.* (Manuscript in acht gebonden delen z.p., z.j.) (Familie-archief Doorn)

Breugel, J.J. de Rovere van, *Bedenkingen over belastingen op het inkomen of de bezittingen der ingezetenen en andere staatsinkomsten.* 's-Gravenhage, 1843.
Breugel, R. van, *De belangen der inlandsche nijverheid met die des koophandels in overeenstemming gebragt, door de verheffing van Nederland tot een Porto-Franco.* 's-Gravenhage, 1832.
Breugel, R. van, *Aanspraak gehouden in de Ridderschapsvergadering op den 2den April 1831.* Leeuwarden, 1831.
Breugel, R. van, *Iets over het staatsburgerregt in de Nederlanden.* 's-Gravenhage, 1831.

Aangehaalde literatuur van voor 1900, inclusief her-uitgaven van later datum

Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden.* Gorinchem, 1839-1851.
Almanak van Nederlandsch Indië voor het jaar 1821, 1823, 1825. Batavia.
Algemeene Konst en Letterbode. Haarlem. (Verschenen tussen 1788-1862; geraadpleegd 1818-1845.)
Assendelft de Coningh, C.Th. van, *Mijn verblijf in Japan.* Amsterdam, 1859.
Austen, *J., Mansfield Park.* 1814. (Heruitgave in Every man's library, New York, 1992.)
Beecher Stowe, H., *De negerhut. Het slavenleven in Amerika vóór de Emancipatie.* Doetichem, 1892. (Opnieuw vertaald en ingeleid door B. Scholten.)
Beets, N., *De bevrijding der slaven. Redevoering gehouden in de openbare vergaderingen van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Afschaffing der Slavernij*. Haarlem, 1856.
Benjamin, I.J., *Acht Jahre in Asien und Afrika, von 1846 bis 1855.* Hannover, 1858.

Benoit, P.J., *Voyage à Suriname. Description des possessions Neérlandaises dans la Guyane.* Bruxelles, 1839.
Berigten uit de heidenwereld; uitgegeven door het Zendeling-Genootschap te Zeist. (Geraadpleegd van 1835-1848.)
Bilderdijk, W., *Grondregelen der perspectief of doorzichtkunde.* Dordrecht, 1828.
Bilderdijk, W., *De ondergang der eerste wareld.* Amsterdam, 1880 (Met aantekeningen van S.J.E. Rau.)
Blomhoff, J.S., *Specimen Medicum Inaugurale, exhibens quasdam observationes de vi naturae medicatrice...* Groningen, 1807.
Blumenbach, J.F., *Hand-boek der natuurlijke historie of natuur-geschiedenis.* Leyden, 1802. Uit het Hoogduitsch vertaald, vermeerderd en ten dienste vooral der Nederlanders ingericht door J.A. Bennet en G. van Olivier.
Blumenbach, J.F., *Grondbeginselen der Natuurkunde van den Mensch.* Harderwijck, 1791. Uit het Latijn door G.J. Wolff, voorreden van R. Forsten.
Bosch, G.B., *Reizen naar Surinamne.* Utrecht, 1853.
Bosch, J. van den, *Nederlandsche bezittingen in Azië, America en Africa, in derzelver toestand en aangelegenheid voor dit rijk wijsgeerig staathuishoudkundig en geographisch beschouwd.* 's-Gravenhage, 1818. II delen.
Bosch Kemper, J. de, *Geschiedenis van Nederland na 1830.* Amsterdam, 1874.
Buys, E., *Nieuw en volkomen woordenboek van kosten en wetenschappen: bevattende alle de takken der nuttige kennis... etc.* 1769-1778. (Tien delen.)
Catalogus der voortbrengselen van Nederlandschen Volksvlijt en Kunstvlijt toegelaten ter Tweede Algemeene Tentoonstelling geopend binnen Haarlem in julij 1825. Haarlem, 1825. Inclusief een *Lijst der Schilder- en Beeldhouwwerken van nog in leven zijnde meesters... Tweede Algemeene Tentoonstelling van Voorwerpen van Nijverheid te Haarlem in 1825.* (IISG-Amsterdam.)
Costa, I. da, 'Bezwaren tegen den geest der eeuw.' 1823. (Opgenomen in *Vrijmoedige bedenkingen*, 1968; zie aldaar.)
Crawfurd, J., *History of the Indian Archipelago. Containing an account of the manners, arts, langiages, religions, institutions, and commerce of its inhabitants.* Edingburgh, 1820. Three Volumes. Reprinted by L. Cass and Co. Ltd., 1967.
Crull, W.H., *Cranio, eiusque ad faciem ratione.* Groningen 1810. (Dissertatio anthropologico-medica.)
Dampier, W., *Nieuwe Reistogt rondom de wereld.* Nijmegen, 1771. Vertaald door W. Sewel.
Doeff, H., *Herinneringen uit Japan.* Haarlem, 1833. *Grondwet voor het Koningrijk der Nederlanden volgens de wijzigingen van 1848, benevens de grondwet van 1840, met aanduiding der artikelen van die van 1815, en het ontwerp der Staatscommissie, ingesteld bij KB 17-3-1848 no 18.* 's-Gravenhage, 1848.
Heeckeren van Waliën, G.P.C. van, *Aantekeningen betrekkelijk de kolonie Suriname.* Arnhem, 1826.
Hildebrand, *Camera Obscura.* Utrecht, z.j. (Naar de derde uitgave van 1851.)
Hoek, I.H.J., *Het herstel van het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden in de jaren 1816 tot 1819.* 's-Gravenhage, 1862.

Hoëvell, W.R. baron van, *Slaven en vrijen onder de Nederlandse wet.* Zaltbommel, 1854. (Twee delen.)
Hogendorp, G.K. grave van, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koningrijk der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten-Generaal.* Deel VII. 's-Gravenhage, 1823.
Kaempfer, E., *De beschrijving van Japan...* Amsterdam, 1733.
Kampen, N.G. van, 'Over de beschaving van Indië van de gunstige zijde beschouwd.' *Magazijn Poor Wetenschappen, Kunsten en Letteren* (1822), p. 83-122.
Kampen, N, G. van, *Geschiedenis der Nederlanders buiten Europa.* Haarlem, 1833. (Derde deel, tweede stuk.)
Krusenstern, A.J. von, *Reise um die Welt in dem Jahr 1803, 1804, 1805 und 1806. Mit einem Porträt des Verfassers und 95 Wiedergaben von Kupfersticken aus dem Atlas zur Reise um die Welt.* St. Petersburg, 1814. (Herausgegeben und kommentiert von P. Werner Lange; Leipzig/Jena/Berlin, 1985.)
Lairesse, G. de, *Groot Schilderboek, waarin de schilderkonst in al haar deelen grondig werd onderweezen...* Amsterdam, 1712. (Twee delen.)
Lammens, A.F., *Redevoering ten betooge dat de sterfte of het afnemen van het getal der negerslaven in de kolonie Suriname niet zoo zeer aan mishandelingen maar hoofdzakelijk aan andere oorzaken moet toegeschreven worden, uitgesproken in de algemeene vergadering van het departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Paramaribo.* Amsterdam, 1819.
Lammens, A.F., *Bedenkingen bij het lezen van het artikel: Koloniën, voorkomende in het 7e deel der bijdragen tot de Huishouding van Staat van den heer G.K. Grave van Hogendorp.* Amsterdam, 1824.
Lammens, A.F., *Bijdragen tot de kennis van de Kolonie Suriname tijdvak 1816 tot 1822.* Bezorgd door G.A. de Bruijne. (Bijdragen tot de Sociale Geografie en Planologie nr. 3. Amsterdam/Meppel, 1975.) (Lefroy, C.F.), *Outalissi. A tale of Dutch Guiana.* London, 1826.
Lennep Coster, G. van, *Herinneringen mijner reizen naar onderscheidene werelddeelen.* Amsterdam, 1836. (Twee delen.)
Loots, C., *Gedichten.* Amsterdam, 1816. (Eerste deel.)
Loti, P., *Madame Chrysanthème.* 1887. (Edition Flammarion, Paris, 1990.)
Malte-Brun, C., *Précis de la géography universelle ou Description de toutes les parties du monde.* Paris, 1812.
Malte-Brun, C., *Atlas complet du Précis de la géography universelle ou Description de toutes les parties du monde*, dressé par Lapie. Paris, 1812.
Marrée, J.A. de, *Reizen op en Beschrijving van de Goudkust van Guinea, voorzien met de noodige ophelderingen, journalen, kaart, platen en bewijzen gedurende een lang verblijf aldaar opgezameld en grootendeels zelve gezien, ondervonden en bijeengebragt.* 's-Gravenhage/Amsterdam, 1817 (deel I), 1818 (deel II).
Michaud, J.G., *Biographie universelle, ancienne et moderne...* Paris, 1835. (Vol. 59-supplement.)
Montesquieu, Baron de, *De Geest der Wetten.* Amsterdam 1783-1787. Uit het Fransch vertaald door Mr. Dirk Hoola van Nooten. Met wijsgeerige en staatkundige aanmerkingen zo van eenen onbekenden als van den vertaler.
Montesquieu, Baron de, *De l'esprit des lois.* 1748.

Muller, J.E. en C. Hoekstra, *1845-21juni-1895. Het vijftigjarig jubilé der Boeren in Suriname.* Suriname, 1895.
Muller, S., 'Over de vijandige betrekking van het Islamismus tot het Christendom.' *Magazijn voor wetenschappen, kunsten en letteren.* Amsterdam (1822), p. 205-256.
Multatuli, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelsmaatschappij.* Rotterdam, 1881. (Vijfde druk; eerste druk in 1860.)

Nachtigal, G., *Sahara and Sudan. Vol I: Tripoli and Fezzan, Tibesti or Tu. (1870).* Translated from the original German with new introduction and notes by A.G.B. Fisher and H. Fisher. London, 1974. *Neêrland's nieuwe kunst. Photographien naar J.W. Bilders, J. Bosboom, Hein J. Burgers, Jozef Israels, D. Jamin, Ch. Rochussen en W. Roelofs. Met oorspronkelijke gedichten van N. Beets, J.P. Hasebroek, J.J.C. ten Kate, E. Laurillard.* Amsterdam, z.j. (1874).
Olivier, J., *Aanteekeningen, gehouden op eene reise in Oost-Indië en gedurende een veeljarig verblijf in onderscheidene Nederlandsche etablissementen aldaar. Z.p.,* z.j. (1827). *Onderzoek ten gevolge der circulaire van de heer Otto Tank (...) Aan de (in Nederland gevestigde) Eigenaren en Administrateuren van Plantaadjen in die kolonie dd Zeist Mei 1848.* Paramaribo, (1848). (Samengesteld door E. van Emden e.a.) *Orientalia. Edentibus TGJ Juynboll, T. Roorda, H.E. Weyers.* Amsterdam, 1840 vol. 1; 1846 vol. 2. *Over de slavernij in de kolonie Suriname.* 1855. (Manuscript; brieven van G.S. de Veer en B. van de Velden, gekopieerd door G.P.C. van Breugel.) (KIT-BrRn-26.)
Overmeer Fisscher, J.F. van, *Bijdrage tot de kennis van het Japanse Rijk.* Amsterdam, 1833.
Perk, M.A., *Zes jaren te Tripoli in Barbarije; uit de gedenkschriften eener Nederlandschen vrouw.* Amsterdam, 1875.
Potgieter, E.J., *Het Rijksmuseum in Amsterdam.* 1844. *Rapport der Hoofdcommissie ter beoordeling der voorwerpen op de Tweede Algemeene Tentoonstelling der voortbrengselen van nationale nijverheid te Haarlem.* Haarlem, 1825.
Reglement op het beleid der Regering van de Nederlandsche West-Indische bezittingen. Suriname, 1828.
Roussin, A., *Une campagne sur les côtes du Japon.* Paris, 1866. (Presentation de P. Beillevaire, Paris, 1993.)
Spengler, J.A., *De Nederlandse Oost-Indische bezittingen onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal G.A.G.Ph. baron van der Capellen 1819-1825.* Utrecht, 1863.
Stedman, J.G., *Narrative of a Five years' Expedition against the Revolted Negroes of Surinam...* 1796. (Newly edited and abridged by C. Bryant, London, 1963.)
Stuart, M., *De mensch, zoo als hij voorkomt op den bekenden aardbol.* Amsterdam, 1802. (Eerste deel; met afbeeldingen van Jacques Kuyper).
Stuers, F.V.A. Ridder de, *Gedenkschrift van den oorlog op Java, van 1825 tot 1830.* Amsterdam, 1847. (Vertaling van de Franse editie uit 1833.)
Stuers, F.V.A., *Atlas Mémoires sur la Guerre de Java de 1825 à 1830.* Leyde, 1833.
Surinaamsche Almanak. Paramaribo. (Diverse afleveringen 1820-1830.)
Sypesteijn, jhr. C.A. van, *Beschrijving van Suriname, historisch, iconografisch, en statistisch overzigt, uit officiële bronnen bijeengebracht.* 's-Gravenhage, 1854.
Teenstra, M.D., *De landbouw in de kolonie Suriname, voorafgegaan door ene geschied- en natuurkundige beschouwing dier kolonie.* Groningen, 1835.
Teenstra, M.D., *De Negerslaven in de kolonie Suriname en de uitbreiding van het Christendom onder de Heidensche bevolking.* Dordrecht, 1842.

Teenstra, M.D. *Bijdrage tot de ware beschouwing van de zoo hooggeroemde uitbreiding des Christendoms onder de heidenen in de kolonie Suriname, toegewijd aan alle philantropen.* Amsterdam, 1844.
Tollens, H.Cz., *Op de beeldtenis des Konings, geschilderd door den heer Paelinck...* Rotterdam, 1819.
(Veer, G.S. de,) *Opmerkingen omtrent den Afrikaanschen slavenhandel en de emancipatie, met aanbeveling van middelen om Afrika te beschaven, den bloei der West-Indien te herstellen en de slaven in de kolonie te emanciperen.* 's-Gravenhage, 1848.
Voltaire, *Candide ou l'Optimisme, traduit de l'allemand de Mr. le docteur Ralph.* 1775. (Edition Le livre de poche classiques, 1995.)
Waller, J.A., *A voyage in the West Indies: containing various observations made during a residence in Barbadoes and several of the Leeward Islands; with some notices and illustrations relative to the city of Paramaribo, in Surinam.* London, 1820.
Witsen Geysbeek, P.G., *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving.* Amsterdam, 1836.
Wolbers, J., *De slavernij in Suriname; dezelfde gruwelen der slavernij, die in de 'Negerhut' geschetst zijn, bestaan ook in Onze West-Indische koloniën!* Amsterdam, 1853 (ten voordeele van de emancipatie der slaven).
Wolbers, J., *Geschiedenis van Suriname.* Amsterdam, 1861. (Reprint 1970.)

Aangehaalde literatuur van na 1900

Abun-Nasr, J.M., *History of the Maghrib.* Cambridge, 1971.
Aerts, R., en Th. Duquesnoy, *Een ereschuld. Essays uit* De Gids *over ons koloniaal verleden.* Amsterdam, 1993.
Ahmida, A.A., *The making of modern Libya. State formation, colonization, and resistance, 1830-1932.* New York, 1994.
Alatas, S.H., *The myth of the lazy native. A study of the image of the Malays, Filipinos and Javanese from the 16th to the 20th century and its function in the ideology of colonial capitalism.* London, 1977.
Anderson, B., *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism.* London/New York, 1991 (second edition).
Appadurai, A. (ed.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective.* Cambridge, 1988.
Arabian Journey, The. Danish connections with the Islamic world over a thousand years. Aarhus, 1996.
Assad, T. (ed.), *Anthropology and the colonial encounter.* London, 1973.
Assad, T., *Genealogies of religion. Discipline and reasons of power in Christianity and Islam.* Baltimore, 1993.
Baudet, H., *Het paradijs op aarde. Gedachten over de verhouding van de Europese tot de buiten-Europese mens.* Assen, 1959.
Bayly, C.A., (ed), *The Raj. India and the British*, 1600-1947. London, 1990.
Beasly, W.G., *Japan encounters the Barbarian. Japanese travellers in America and Europe.* New Haven/London, 1995.
Beck, S., *Die wirtschaftlich-soziale Arbeit der Missionsgeschäfte der Brüdergemeine in Suriname.* Hernhutt, 1914.
Beck, S., *Zweiter Vortrag über Nils Otto Tank.* Paramaribo, 1922.

Beidelman, T.O., *Colonial evangelism: a socio-historical study of an East-African mission at the grassroots*. Bloomington, 1982.
Benedict, R., *The Chrysanthemum and the Sword. Patterns of*

Japanese Culture. London, 1967 (1946[1]).
Bergvelt, E., D.J. Meijers en M. Rijnders, *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum.* Heerlen, 1993.
Bergvelt, E., en R. Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735.* Zwolle, 1992.
Bethlehem, J. en A.C. Meijer (red.), *VOC en cultuur. Wetenschappelijke en culturele relaties tussen Europa en Azië ten tijde van de Verenigde Oostindische Compagnie.* Amsterdam, 1993.
Bierens de Haan, J., *Van Oeconomische Tak tot Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel 1777-1852.* Haarlem, 1952.
Bitterli, U., *Cultures in conflict. Encounters between European and non-European cultures, 1492-1800.* Cambridge, 1989.
Blackburn, R., *The overthrow of colonial slavery, 1776-1848.* London, 1988.
Blakely, A., *Blacks in the Dutch world. The evolution of racial imagery in a modern society.* Bloomington/Indianapolis, 1993.
Blok, L., *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850.* Groningen, 1987.
Boomgaard, J., *De verloren zoon. Rembrandt en de Nederlandse kunstgeschiedschrijving.* Amsterdam, 1995.
Boomgaard, P., 'Surinam plantations in Dutch archives.' *Itinerario* 6-1 (1982), p. 121-126.
Boomgaard, P., 'The development of colonial health care in Java. An exploratory introduction.' In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 149 (1993), p. 77-92.
Boomgaard, P., *Children of the colonial state. Population, growth and economic development in Java, 1795-1880.* Amsterdam, 1987.
Bork-Feltkamp, A.J. van, *Anthropological research in the Netherlands. Historical survey.* Amsterdam 1938 (KNAW-Verhandelingen (Tweede Sectie), dl. XXXVII, nr. 3, p. 1-166, 1938).
Boschloo, T.J., *De produktiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875.* Hilversum, 1989.
Bossenbroek, M., *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur oostreeks 1900.* Amsterdam, 1996.
Bovill, E.W. (ed.), *Missions to the Niger. Volume I.* Cambridge, 1964 (waarin opgenomen: 'The letters of Major Alexander Gordon Laing, 1824-1826').
Boxer, C.R., *Jan Compagnie in Japan 1600-1817. An essay on the cultural, artistic and scientific influences exercised by the Hollanders in Japan front the seventeenth to the nineteenth centuries.* Tokyo/London/New York, 1968.
Boxer, C.R., *The Dutch Seaborn Empire 1600-1800.* London, 1965.
Breckenridge, C.A., and P. van der Veer (eds.), *Orientalism and the postcolonial predicament.* Philadelphia, 1993.
Breman, J., 'Controversial views on writing colonial history.' *Itinerario* XVI:2 (1992), p. 39-60.
Breman, J. (ed.), *Imperial Monkey Business. Racial supremacy in social Darwinist theory and colonial practice.* Amsterdam, 1990.

Breman, J., *Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw.* Dordrecht, 1987.
Brommer, B. (red.), *Reizend door Oost-Indië. Prenten en verhalen uit de 19e eeuw.* Utrecht/Antwerpen, 1979.
Brommer, B., *Bontjes voor de tropen. De export van imitatieweefsels naar de tropen.* Zwolle, 1991.
Brommer, B. (red.), *Ik ben eigendom van... Slavenhandel en plantageleven.* Wijk en Aalburg, 1993.
Bruin, C.J.M., *Kroon op het werk. Onderscheiden in het Koninkrijk der Nederlanden.* Meppel/Amsterdam, 1989.
Bruijn, J.E. de, *From tea-room to curiosity cabinet. The tea utensils in the Cock Blomhoff Collection.* Leiden, 1995 (unpublished MA thesis).
Bubberman, F.C. et al., *Links with the past. The history of cartography of Suriname, 1500-1971.* Amsterdam, 1973.
Buddemeijer, H., Panorama, Diorama, Photographie. erstehung und Wirkung neuer Medien im 19. Jahrhundert. Untersuch und Dokumente. München, 1970. (Theorie und Geschichte der Literatur und der schönen Künste, Band 7.)
Buruma, I., *Het loon van de schuld. Herinneringen aan de oorlog in Duitsland en Japan.* Amsterdam/Antwerpen, 1994.
Bijker, K., 'Power, prayer and colonial pacification. The Roman Catholic mission in nineteenth century Surinam.' In: M. Bax and A. Koster (eds.), *Power and prayer. Religious and political processes in past and present.* Amsterdam, 1993.
Camus, A., *De eerste man.* Amsterdam, 1995.
Carasso, D. (red.), *Helden van het Vaderland. Onze geschiedenis in 19de-eeuwse taferelen verbeeld. De historische galerij van Jacob de Vos Jacobszoon 1850-1863.* Amsterdam, 1991.
Carey, P., 'Raden Saleh, Dipanagara and the Painting of the Capture of Dipanagara at Magelang (28 March 1830).' *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society* 55 (1982), p. 1.
Cherif, M.H., 'New trends in the Maghrib: Algeria, Tunisia and Libya.' In: J.F. Ade Ajayi (ed.), *General History of Africa VI: Africa in the Nineteenth Century until the 1880s.* Paris etc., 1989.
Clifford, J., *The predicament of culture. Twentieth-century ethnography, literature and art.* Cambridge/London, 1988.
Clissold, S., *De Barbarijse slaven.* Haarlem, 1979.
Cohn, B.S., *Colonialism and its forms of knowledge. The British in India.* Princeton, 1996.
Colcutt, M., M. Jansen en I. Kumakura, *Atlas van Japan.* Amsterdam, 1988.
Comaroff, J. and J. Comaroff, *Of revelation and revolution. Christianity, colonialism and consciousness in South Africa.* Chicago, 1991.
Coombes, A.E., *Reinventing Africa. Museum, material culture and popular imagination in Late Victorian and Edwardian England.* New Haven/London, 1994.
Couperus, L., *Nippon.* Amsterdam/Antwerpen, 1992 (oorspronkelijk 1922-1923).
Daendels, H.W., 1762-1818.
Gelderman-Patriot-Jacobijn-Generaal-Hereboer-Maarschalk-Gouverneur. Van Hattem naar St. George Del Mina. Utrecht, 1991 (catalogus Rijksmuseum Amsterdam).

Daget, S., 'The abolition of the slave trade.' In: J.F. Ade Ajayi, *General History of Africa VI: Africa in the nineteenth century until the 1880s.* Paris/Oxford etc., 1989, p. 64-89.
Dam-Mikkelsen, E., og T. Lundbaek, *Etnografiske genstande i det Kongelige Danske Kunstkammer 1650-1800. København, 1980.*
Dantzig, A. van, *Het Nederlandse aandeel in de slavenhandel.* Bussum, 1968.

Davis, D.B., *Slavery and human progress.* New York/Oxford, 1984.
Davis, D.B., *The problem of slavery in the Age of Revolution: 1770-1823.* New York, 1975.
Dearden, S., *A nest of corsairs. The fighting Karamanlis of Tripoli.* Frome/London, 1976.
Dirks, N.B., G. Eley, S.B. Ortner (eds.), *Culture / Power / History. A reader in contemporary social theory.* Princeton, 1994.
Doedabio, H. (ed.), *Pusaka. Indonesische kunstschatten.* Alphen aan den Rijn, 1994.
Doel, H.W. van den, *De stille macht. Het Europese binnenlands bestuur op Java en Madoera 1808-1942.* Amsterdam, 1994.
Dongen, P.L.F. van, M. Forrer, W.R. van Gulik, *Topstukken uit het Rijksmuseum voor Volkenkunde / Masterpieces from the National Museum of Ethnology.* Leiden, 1987.
Doorn, J.A.A. van, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project.* Amsterdam, 1994.
Duuren, D.A.P. van, *125 jaar verzamelen.* Amsterdam (Tropenmuseum), 1990.
Duuren, D.A.P. van, *De kris. Een aardse benadering van een kosmisch symbool.* Amsterdam, 1996.
Dijk, W. van, en C.F.G. Getrouw, *De ontwikkeling van de Surinaamse geschiedenis.* Zeist, 1967.
Dijk, C. van, 'Tussen koloniale handel en wetenschap. De volkenkundige musea in Nederland in de negentiende eeuw.' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105 (1992), p. 346-366.
Egers, E.M. en P.H. Streefland, 'De ontwikkeling van de vaccinatiepraktijk in Nederland.' *Tijdschrift voor de Sociale Gezondheidszorg* 75 (1997) p. 28-36.
Elen-Clifford Kocq van Breugel, E. *Opgravingen in Tripolitanië. De collectie Griekse oudheden van Jhr. J.F.H. Clifford Kocq van Breugel in het Rijksmuseum van Oudheden 1838-1988.* Leiden, 1988.
Eliëns, T.M., *Kunst nijverheid kunstnijverheid. De nationale nijverheidstentoonstellingen als spiegel van de Nederlandse kunstnijverheid in de negentiende eeuw.* Zutphen, 1990.
Elliot, J.M., (ed.) *To Holland and New Harmony. Robert Dale Owen's Travel Journal 1825-1826.* Indianapolis, 1969.
Ellen, R.F., 'The development of anthropology and colonial policy in the Netherlands: 1800-1960.' In: *Journal of the history of the Behavioral Sciences* 12 (1976), p. 303-324.
Encyclopaedia of Islam. Leiden etc., 1960.
Emmer, P.C. and H.L. Wesseling (eds.), *Reappraisals in overseas history. Essays on post-war historiography about European expansion.* The Hague/Boston/London, 1979 (Comparative studies in overseas history Vol. II).
Essed, Ph., *Alledaags racisme.* Amsterdam, 1984.
Evans Pritchard, E.E., *The Sanusi of Cyrenaica.* Oxford, 1954[2].
Ewals, L., *Ary Scheffer, sa vie et son oeuvre.* Nimegue, 1987.
Fasseur, C., *Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java 1840-1860.* Leiden, 1978[2].

Fasseur, C., *De indologen. Ambtenaren voor de Oost, 1825-1950.* Amsterdam, 1993.
Febvre, L., 'Civilisation: evolution d'un mot et d'un groupe d'idees.' In: *Pour une Histoire à part entière.* Paris, 1962, p. 481-528.
Felice, Renzo de, *Jews in an Arab land. Libya, 1835-1970.* Austin, 1985.
Felz, A.C.A.W. Baron van der, *Charles Howard Hodges, 1764-1837.* Assen, 1982.
Fenner, F. e.a., *Smallpox and its eradication.* Geneva (WHO), 1988.
Finley, M.I., *Ancient slavery and modern ideology.* London, 1980.
Folayan, K., *Tripoli during the reign of Yusuf Pasha Qaramanli.* Ife-Ife, 1979.
Fortuyn, W.S.P., *Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament.* Utrecht, 1997.
Gaastra, F.S., *De geschiedenis van de VOC.* Zutphen, 1991.
Galema, A., B. Henkes, H. te Velde (eds.), *Images of the nation. Different meanings of Dutchness 1870-1914.* Amsterdam, 1993.
Gelder, H.E. van, (red.) *Hildebrands voorbereiding. Het dagboek van de student Nicolaas Beets.* Den Haag, 1956.
Gellner, E., *Nationalism.* London, 1997.
Gerritsen, W.P. (red.), *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst.* Amsterdam, 1997.
Glorious past of the Netherlands and Japan. Kobe (Kobe City Museum), 1993.
Goes, A.v.d., en J. de Meyere, *Op stand aan de wand. Vijf eeuwen familieportretten in Slot Zuylen.* Maarssen, 1996.
Goldberg, H.E., *Jewish life in Muslim Libya. Rivals and relatives.* Chicago/London, 1990.
Gombrich, E.H., 'The mask and the face: the perception of physiognomic likeness in life and in art.' In: E.H. Gombrich, J. Hochberg and M. Black (eds.), *Art, perception and reality.* London, 1971.
Goodman, G.K., *Japan, the Dutch experience.* London/Dover, 1986.
Goor, J. van, *Kooplieden, predikanten en bestuurders overzee. Beeldvorming en plaatsbepaling in een andere wereld.* Utrecht, 1982.
Goor, J. van (red.), *Trading companies in Asia 1600-1830.* Utrecht, 1986.
Goor. J. van, *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië.* Utrecht, 1986.
Gouda, F., *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherland-Indies, 1900-1942.* Amsterdam, 1995.
Grijzenhout, F., *Cornelis Troost. 'Nelri'.* Bloemendaal, 1993. *Guide. Musée national des arts africains et océaniens.* Paris, 1987.
Gulik, W.R. van, H.S.v.d. Straaten, G.D.v. Wengen (eds.), *From field-case to show-case. Research, acquisition and presentation in the Rijksmuseum voor Volkenkunde (National Museum of Ethnology) Leiden. In tribute to Professor P.H. Pott on the 25th Anniversary of his directorship of the Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden.* Amsterdam/Uithoorn, 1980.
Gulik, W.R. van, 'Collecting for science. Japanese art and culture in Dutch collections of the early nineteenth century.' In: S. van Raay (ed.), *Imitation and inspiration. Japanese influence on Dutch art.* Amsterdam, 1989.
Haasse, H.S., *Heren van de thee.* Amsterdam, 1994.

Haks, L. en G. Maris, *Lexicon of foreign artists who visualized Indonesia (1600-1950). Surveying painters, watercolourists, draughtsmen, sculptors, illustrators, graphic and industrial artists*. Utrecht, 1995.
Halbertsma, R.B., *Le solitaire des ruines. De archeologische reizen van Jean Emile Humbert (1771-1839) in dienst van het Koninkrijk der Nederlanden.* Leiden, 1995 (Collections of the National Museum of Antiquities at Leiden, Volume IX).
Hallema, A., 'Een merkwaardige kakemono.' *Nederlandsch Indië Oud & Nieuw* jrg. 9 (1924-1925), p. 281-289.
Haskell, T.L., 'Capitalism and the origins of humanitarian sensibility.' In: *American Historical Review* (1985) Vol. 90:2, p. 339-361 (Part I); (1985) Vol. 90:3, p. 547-566

(Part II).
Helman, A., en C.L. Temminck Croll, *Onze nationale hoofdstad. Vier eeuwen Paramaribo.* Paramaribo, 1963.
Hesselink, R.H., *Twee spiegels op cambang. Een portret van de Japanners in de negentiende eeuw naar Nederlandse ooggetuigenverslagen.* Utrecht, 1984.
Heijbroek, J.F., 'Werken naar foto's. Een terreinverkenning.' *Bulletin Rijksmuseum* 34 (1986:4), p. 220-236.
Hobsbawm, E.J., *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality.* Cambridge, 1990.
Hobsbawm, E.J. and T. Ranger (eds). *The invention of tradition.* Cambridge, 1983.
Hoogbergen, W.S.M., *De Boni-oorlogen, 1757-1860. Marronage en guerilla in Oost-Suriname.* Utrecht, 1985.
Holthoon, F.L. van, *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang.* Assen/Maastricht, 1985.
Hornby, J., 'The historical origin and growth of the Japanese collection at the National Museum of Denmark.' In: *Japan-Sammlungen in Museen Mitteleuropas. Geschichte, Aufbau und gegenwärtige Probleme.* Bonn, 1981. (Bonner Zeitschrift für Japanologie Band 3, p. 285-291.)
Horst, D.v.d., *Van Republiek tot Koninkrijk. De vormende jaren van Anton Reinhard Falck 1777-1813.* Amsterdam, 1985.
Hourani, A., *A history of the Arab peoples.* London, 1991.
Hubrecht, J.A. van Lanschot, *J.A. van Lanschot Hubrecht en de zijnen in de 19e eeuw, zoals gezien door J.A. van Lanschot Hubrecht in de 20ste eeuw.* Chateauneuf de Grasse, 1980.
Hurst, M. (ed.), *Key Treaties for the Great Powers 1814-1914. Vol. I 1814-1870.* London, 1972.
Hutt, A., *North Africa. Islamic architecture.* London, 1977.
Hyde, R., *Panoramia! The art and entertainment of the all-embracing view.* London, 1988.
In het spoor van de Liefde. Japans-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600. Amsterdam/Rotterdam, 1986.
Ivanov, N., 'New patterns of European intervention in the Maghrib.' In: J.F. Ade Ajayi (ed.), *General History of Africa VI: Africa in the Nineteenth Century until the 1880s.* Paris etc., 1989.
Japanese book-binding from a master craftsman. New York/Tokyo, 1986. (Introduction by Kojiro Ikegama; adapted by B.B. Stephan.)
Kaplan, F.E.S. (ed.), *Museums and the making of 'Ourselves'. The role of objects in national identity.* London/New York, 1994.
Kikkert, J.G., *Geld, macht en eer. Willem I Koning der Nederlanders en Belgen, 1772-1843.* Utrecht, 1995.
Klein, H.S., *African slavery in Latin America and the Caribbean.* New York/Oxford, 1986.
Kleiweg de Zwaan, J.P., *Oude betrekkingen tussen Nederland en Japan.* Amsterdam, 1918.
Kloos, W., *Bilderdijk. Bloemlezing met inleiding en opmerkingen bij de gekozene gedichten.* Amsterdam, z.j.

Kloos, W., *Jaques Perk. Gedichten.* Amsterdam, 1906.
Kolfin, E., *Van de slavenzweep en de muze. Twee eeuwen verbeelding van slavernij in Suriname.* Leiden, 1997.
Kommers, J.H.M., *Besturen in een onbekende wereld. Het Europese binnenlands bestuur in Nederlands-Indië 1800-1830. Een antropologische studie.* Meppel, 1979 (twee delen).
Kossmann, E.H., *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België.* Amsterdam/Brussel, 1976.
Kousbroek, R., *Het Oostindisch kampsyndroom.* Amsterdam, 1992.
Kuiper, Y., *Adel in Friesland 1780-1880.* Groningen, 1993.
Kuitenbrouwer, M., *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1901.* Amsterdam/Dieren, 1985.
Lambrechts, M., 'De archeologies-genealogiese methode van Michel Foucault.' *Te Elfder Ure* 29 (1981), p. 517-555.
Lamur, H., *De kerstening van de slaven van de Surinaamse plantage Vossenburg, 1847-1878.* Amsterdam, 1985.
Lange, P.W. (ed.), *Adam Johann Krusenstern, Reise um die Welt in den Jahren 1803, 1804, 1805 und 1806... St Petersburg 1814.* Leipzig etc., 1985.
Leeuwen, C. van, T. Emeljanenko, L. Popova, *Nomads in Central Asia. Animal husbandry and culture in transition (19th-20th century).* Amsterdam, 1994.
Legêne, S., 'From brooms to obeah and back. Fetish conversion and border crossings in Nineteenth-Century Suriname.' In: P. Spyer (ed.), *Border fetishisms. Material objects in unstable spaces.* New York/London, 1998.
Lehmann, J.-P., *The image of Japan. From feudal isolation to world power, 1850-1905.* London/Boston/Sydney, 1978.
Lewis, B., *The Middle East and the West.* London, 1968.
Leyerzapf, I. Th., *Fotografie in Nederland 1839-1920.* 's-Gravenhage, 1978.
Leyten, H. (ed.), *Illicit traffic in cultural property. Museums against pillage.* Amsterdam, 1995.
Leyten, H. and B. Damen (eds.), *Art, anthropology and the modes of re-presentation. Museums and comtemporary non-Western art.* Amsterdam, 1993.
Lier, R.A.J. van, *Samenleving in een grensgebied: een sociaal-historische studie van Suriname.* Amsterdam, 1977 (1949[1]).
Loos, W., G. Jansen en W. Kloek, *Voor en na Waterloo. Schilderijen uit de collectie van het Rijksmuseum, 1800-1830.* Amsterdam/Zwolle, 1997.
Loos-Haaxman, J. de, *De landsverzameling schilderijen in Batavia. Landvoogdportretten en Compagnieschilders.* Leiden, 1941.
Lorm, A.J. de, 'Surinaamse diorama's uit het begin der negentiende eeuw.' *Cultureel Indië* 5 (1943) p. 158-164.
Luttersvelt, R. van, 'Herinneringen aan Michiel Adriaenszoon de Ruyter 1607-1676.' *Bulletin van het Rijksmuseum* jrg. 5 nr. 2 (1957) p. 28-71.
MacKenzie, J.M., *Orientalism. History, theory and the arts.* Manchester/New York, 1995.
Macleod, R., and M. Lewis (eds.), *Disease, Medicine, and Empire: Perspectives on Western medicine and the experience of European expansion.* London/New York, 1988.
Majeed, J., *Ungoverned imaginings. James Mill's* The history of British India *and orientalism.* Oxford, 1992

Malraux, A., *Les voix du silence.* (Paris), 1951.
Mac Lean, J., 'The enrichment of the Royal Cabinet of Rarities at 's-Gravenhage with Japanese ethnographic specimens.' In: *Japanese Studies in the History of Science* (1975) nr. 14.
Mc Leod, C., *Hoe duur was de suiker? Een historische roman.* Paramaribo, 1988. (Tweede herziene druk.)
Mc Leod, C., *Elisabeth Samson. Een vrije zwarte vrouw in het achttiende-eeuwse Suriname.* Schoorl, 1996. (Derde druk.)
Medendorp, C., *Gerrit Schouten. Surinaamse tekeningen en diorama's uit de negentiende eeuw* (werktitel). In voorbereiding.
Meek, R.L., *Social science and the ignoble savage.* Cambridge, 1976.
Mitchell, T., *Colonising Egypt.* Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1991.
Molhuyzen, P.C. et al., *Nieuw Nederlandsch Biografisch*

Woordenboek. Leiden, 1911-1917.
Monod, Th., *De Tripoli à Tombouctou: Le dernier voyage de Laing 1825-1826.* Paris, 1977 (Bibliothèque d'histoire d'Outre-Mer, Nouvelle série Travaux 2).
Moor, J.A. de, 'Warmakers in the Achipelago. Dutch expeditions in nineteenth century Indonesia.' In: J.A. de Moor and H.L. Wesseling (eds.), *Imperialism and War. Essays on colonial wars in Asia and Africa.* Leiden, 1989, p. 50-71.
Münsterberger, W., *Collecting: An unruly passion. Psychological perspectives.* San Diego/New York/London, 1994.
Nachtigal, G., *Sahara and Sudan. Volume I: Tripoli and Fezzan, Tibesti or Tu.* Translated from the original German with new introduction and notes by A.G.B. and H.J. Fisher. London, 1974. *Nederlands staatsieportret, Het.* Den Haag, 1973.
Nederveen Pieterse, J., *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de Westerse populaire cultuur.* Amsterdam, 1990.
Nicolaï, H., 'De genealogie van het voorwerp: dierbare voorwerpen en familiecultuur bij de Kingma's te Makkum.' In: P. te Boekhorst, P. Burke, W. Frijhoff, *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief.* Meppel/Heerlen, 1992.
Oettermann, S., *Das Panorama. Die Geschichte eines Massenmediums.* Frankfurt a.M., 1980.
Oostindie, G. (ed.), *Fifty years later. Antislavery, capitalism and modernity in the Dutch orbit.* Leiden, 1995.
Oostindie, G., 'The enlightenment, christianity and the Suriname slave.' *The Journal of Carribean History*, vol. 26:2 (1992), p. 147-170.
Oostindie, G., *Roosenburg en Mon Bijou. Twee Surinaamse plantages 1720-1870.* Dordrecht, 1989.
Ottespeer, W. (ed.), *Leiden oriental connections, 1850-1940.* Leiden, 1989.
Oudschans Dentz, F., *Geschiedkundige aantekeningen over Suriname.* Paramaribo, 1972. (Overdrukken uit *De West*, verzameld in 1911.)
Overmeer, O.Ch.H., *De economische denkbeelden van Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1843).* Tilburg, 1982.
Paasman, A.N., *Reinhart. Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting.* Putten, 1984.
Panorama Phenomenon; Panorama-Mesdag 1881-1981, The. Den Haag 1981.
Paviljoen Welgelegen 1789-1989. Van buitenplaats van de bankier Hope tot zetel van de provincie Noord-Holland. Haarlem, 1989.
Pemberton, J., *On the subject of Java.* Ithaca/London, 1994.
Pluvier, J.M., *Historical Atlas of South-East Asia.* Leiden/New York/Köln, 1995.
Postma, J.M., *The Dutch in the Atlantic Slave Trade 1600-1815.* Cambridge, 1990.
Pott, P.H., *Naar wijder horizon.* Den Haag, 1962.
Pott, P.H. and M.A. Sutaarga, 'Arrangements concluded or in progress for the return of objets: the Netherlands-Indonesia.' In: 'Return and restitution of cultural property.' *Museum* Vol. 31:1 (1979) (UNESCO quarterly survey).
Prakash, G., *Bonded histories. Genealogies of labor servitude in Colonial India.* Cambridge, 1990.

Pratt, M.L., *Imperial eyes. Travel writing and transculturation.* London/New York, 1992.
Price, R., *Alabi's world.* Baltimore/London, 1990.
Price, S., *Co-wives and calabashes.* Ann Arbor, 1984.
Price, R. and S. Price, *Afro-American arts of the Suriname rain forest.* Berkeley/Los Angeles/London, 1980.
Price, R. and S. Price (eds.), *J.G. Stedman. Narrative of a five year expedition against the revolted negroes of Surinam. Transcribed for the first time from the original 1790 manuscript.* Baltimore/London, 1988.
Raay, S. van, *Imitation and inspiration. Japanese influence on Dutch art.* Amsterdam, 1989.
Raymond, A., *The great Arab cities in the 16th-18th centuries. An introduction.* New York/London, 1984.
Reichwein, G., E. Bergvelt, F. Wieringa, *Levende meesters. De schilderijenverzameling van C.J. Fodor (1801-1860).* Amsterdam, 1995.
Renselaar, H.C. van, 'Theodore Bray, planter and draughtsman.' *Tropical Man* (1986:1), p. 140-151. (Royal Tropical Institute.)
Reynolds, J. (ed.), *Libyan studies. Selected papers of the late R.G. Goodchild.* London, 1976.
Roeper, V.D. en G.J.D. Wildeman, *Reizen op papier. Journalen en reisverslagen van Nederlandse ontdekkingsreizigers, kooplieden en avonturiers.* Amsterdam/Zutphen, 1996 (Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam).
Rollet-Andriane, L-J., 'Precedents.' In: 'Return and restitution of cultural property.' *Museum* Vol. 31:1 (1979) (UNESCO quarterly survey).
Romein, J., 'Schets ener cultuurgeschiedenis van de 19de eeuw.' In: *Historische lijnen en patronen. Eert keuze uit essays.* Amsterdam, 1976.
Romein, J. en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen.* Amsterdam, 1976.
Rooden, P. van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij 1570-1990.* Amsterdam, 1996.
Ross, R., *Racism and colonialism. Essays on ideology and social structure.* The Hague, 1982. *Royal Collections of the Russian Ethnographic Museum. 'The Tsars to the peoples, the peoples to the Tsars.'* Moskow/St Petersburg, 1995.
Sahlins, M., 'Cosmologies of capitalism: the trans-Pacific sector of "The World System".' In: Dirks, N.B., G. Eley, S.B. Ortner (eds.), *Culture / Power / History. A reader in contemporary social theory.* Princeton, 1994.
Said, E.W., *Culture and imperialism.* New York, 1993.
Said, E.W., *Orientalism.* London, 1991 (1978[1]).
Sas, N.C.F. van, *Onze natuurlijkste bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831.* Groningen, 1985.
Sas, N.C.F. van, '"Varieties of Dutchness."' In: A. Galema, B. Henkes, H. te Velde, *Images of the nation. Different meanings of Dutchness 1870-1940.* Amsterdam, 1993, p. 5-16.
Scalliet, M.-O., *Antoine Payen, peintre des Indes Orientales. Vie et ecrits d'un artiste du XIXe sciècle (1792-1853).* Leyde, 1995.
Schama, S., *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age.* New York, 1987.
Schama, S., *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813.* Amsterdam, 1989.

Scheepvaartgeschiedenis als uitgebeeld in de tentoonstelling van het Nederlands Scheepvaart Museum te Amsterdam. Amsterdam, 1979.
Schriks, C.F.J., *Neem nou papier... Een kleine historie over de uitvinding van het papier.* Zutphen, 1983.
Schutte, G.J., *De Nederlandse patriotten en de kolonien. Een*

onderzoek naar hun denkbeelden en optreden, 1770-1800. Utrecht, 1974.
Siwpersad, J.P., *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij (1833-1863).* Groningen/Castricum, 1979.
Smith, B., *Japan, a history in art.* London etc., 1972. With an introduction by Marius Jansen and Nagatake Asano.
Sontag, S., *On photography.* London, 1979 (Penguin edition).
Staring, A., *De Hollanders thuis. Gezelschapsstukken uit drie eeuwen.* 's-Gravenhage, 1956.
Staring, A.C.W., *Gedichten.* Amsterdam, 1940. (Verzorgd door Jan de Vries.)
Stellingwerff, J., *De diepe wateren van Nagasaki. Nederlands-Japanse betrekkingen sedert de stichting van Deshima.* Franeker, 1983. Met bijlage 'Komo-jiu, Roodharige vreemdelingen op Deshima. Nagasakiprenten en schilderingen uit de 18e en 19e eeuw.'
Stipriaan, A.A. van, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantage-economie, 1750-1863.* Leiden, 1993.
Stipriaan, A.A. van, '"Een verre verwijderd trommelen..." Ontwikkeling van Afro-Surinaamse muziek en dans in slavernij.' In: T. Bevers (ed.)., *De Kunstwereld. Produktie, distributie en receptie in de wereld van kunst en cultuur.* Hilversum, 1993.
Stoler, A.L., *Race and the education of desire. Foucaults* History of sexuality *and the colonial order of things.* Durham/London, 1995.
Stone, L. and J.C. Fawtier Stone, *An open elite? England 1540-1880.* Oxford/New York, 1988 (abridged edition).
Stuurman, S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat.* Amsterdam, 1992. Stuurman, S., *Staatsvorming en politieke theorie. Drie essays over Europa.* Amsterdam, 1995.
Sullivan, M., *Ontmoetingen van oosterse en westerse kunst van de zestiende eeuw tot heden.* Leiden, 1975.
Swellengrebel, J.L., *In Leydekkers voetspoor. Anderhalve eeuw bijbelvertaling en taalkunde in de Indonesische talen.* 's-Gravenhage, 1974 (twee delen).
Taussig, M., *Shamanism, colonialism, and the wild man. A study in terror and healing.* Chicago/London, 1987.
Textiel-, kleding-, leder-, schoen- e.a. lederwarenindustrie. Een geschiedenis en bronnenoverzicht. Amsterdam (Neha), 1993. (Historische bedrijfsarchieven.)
Thoden van Velzen, H.U.E. and W. van Wetering, *The Great Father and the Danger. Religious cults, material forces, and collective fantasies in the world of the Surinamese Maroons.* Leiden, 1988.
Tilly, Ch., *European revolutions, 1492-1992.* Oxford, 1993.
Tocqueville, A. de, *De la colonie en Algérie.* Paris, 1988 (Presentation de Tsvetan Todorov).
Toledano, E.R., *The Ottoman slavetrade and its suppression 1840-1890.* Princeton, 1982.
Troost en zijn tijd, Cornelis. Schilderijen en pastellen, teekeningen, beeldhouwwerken, meubelen, aardewerk, porcelein, zilver. Rotterdam 1946. (Museum Boymans.) *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500.* Den Haag, 1975.

Varma, F.H.R. Oedayrajsingh, *Suriname, een apartheids-experiment met de allergruwelijkste vormen van Indianen- en negerslavernij.* Paramaribo, z.j. (1984).
Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918.* Den Haag, 1992.
Veer, P. van der, *Modern oriëntalisme. Essays over de westerse beschavingsdrang.* Amsterdam, 1995.
Veer, P. van 't, *Geen blad voor de mond; vijf radicalen uit de 19e eeuw.* Amsterdam, 1958.
Venturi, F., 'Oriental despotism.' *Journal of the History of Ideas* 24 (1963), p. 133-142.
Vier eeuwen Paramaribo, onze nationale hoofdstad. Paramaribo, 1963.
Volmuller, H.W.J. e.a., (red.), *Nijhoffs Geschiedenislexicon. Nederland en België.* 's-Gravenhage/Antwerpen, 1981.
Voorhoeve, J., 'De handschriften van Mr. Adriaan François Lammens.' *Nieuwe West-Indische Gids* 40 (1960), p. 28-49.
Voorhoeve, J., 'Fictief verleden. De slaventijd in de Surinaamse belletrie.' *Nieuwe West-Indische Gids* 45 (1966) p. 32-37.
Voorhoeve, J. en U.M. Lichtveld (eds.), *Creole drum: an anthology of Creole literature in Surinam.* New Haven/London, 1975 (Caribbean Series nr. 15).
Vree, F. van., *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis.* Groningen, 1995.
Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875. Utrecht/ Antwerpen 1968.
Wagenaar Hummelinck, P., 'Het dagelijks leven op de Surinaamsche Koffie-plantage "Kokswoud" in 1828.' *West-Indische Gids* 28 (947), p. 33-41.
Wagner-Heijdendal, L., *Het Filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden, 1821-1829. Een bijdrage tot de studie van de publieke opinie in het begin van de negentiende eeuw.* Brussel, 1972.
Wassing-Visser, R., *Koninklijke geschenken uit Indonesië. Historische banden met het Huis Oranje-Nassau (1600-1938).* Zwolle, 1995.
Wereld der geleerdheid rond Vermeer, De. Zwolle (Museum van het Boek/Museum Meermanno-Westreenianum, Den Haag), 1996.
Westendorp Boerma, J.J., *Johannes van den Bosch als sociaal hervormer. De Maatschappij van Weldadigheid.* Amsterdam, 1927.
Weijters, C.J., *De Reyshof onder Tilburg. Een vergane grootheid.* Tilburg, 1970.
Wilks, I., *Asante in the nineteenth century. The structure and evolution of a political order.* Cambridge, 1975.
Wille, J. (red.), *Dichterlijke zelfbeschrijving van Bilderdijk. Een keuze uit zijn korte gedichten.* Amsterdam, 1949.
Winter, J.M. van, 'De openbare mening in Nederland over de afschaffing der slavernij' en 'Lijst van bronnen betreffende de afschaffing van de slavernij in Nederland.' *West-Indische Gids* 34 (1953) p. 61-102.
Wooding, C.J., *Winti; een Afro-Amerikaanse godsdienst in Suriname. Een cultuur-historische analyse van de religieuze verschijnselen in de Para.* Amsterdam, 1972.
Zeefuik, K.A., *Hernhutterzending en Haagsche Maatschappij, 1828-1867. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van zending en emancipatie in Suriname.* Utrecht, 1973.

Zeggelen, M. van, *Indrukken van een zwervelinge. De Hollandsche vrouw in Indië.* Schoorl, 1989 (1910; ingeleid door R. Nieuwenhuys).
Zeijden, J.R. v.d., en J. Hagen, *Inventaris van de archieven van de Maatschappij van Weldadigheid 1818-1970.* Assen, 1990.

Illustratieverantwoording

Bij de keuze van illustraties is in de eerste plaats uitgegaan van schriftelijke bronnen, schilderijen en objecten die door de hoofdpersonen van dit boek zelf worden genoemd en/of meegebracht uit den vreemde. Het beeldmateriaal is aangevuld met schilderijen die te zien zijn in de vaste opstellingen van musea, er vanuitgaande dat mijn betoog over de doordringing van imperialisme in de Nederlandse cultuur in principe daarmee te onderbouwen zou moeten kunnen zijn.

1.1	Figuur I-IV uit Bilderdijks uiteenzetting over de *Grondregelen der perspectief of doorzichtkunde*, Dordrecht 1828. Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam.
1.2	*Nagasaki-ko zu tsuitate*, Gezicht op de baai van Nagasaki, door Kawahara Keiga (ca. 1818). Geschilderd op zijde. Kobe City Museum. *Burumahofu zu tsuitate*, de familie Blomhoff, door Kawahara Keiga (ca. 1818). Geschilderd op zijde. Kobe City Museum. De schilderijen zijn dubbelzijdig ingeraamd. Een vergelijkbaar familieportret in de collectie Tropenmuseum meet 78,5 × 160 cm (1389:1).
1.3	*Het Kasteel van Batavia gezien van Kali-Besar West*, door Andries Beeckman (1656). Olieverf op doek; 144 × 209 cm. Het hier afgebeelde exemplaar is uit de collectie van het Tropenmuseum (118:167). Het andere exemplaar ervan hangt in het Rijksmuseum. De zittingneming in 1768 van zijne Doorluchtige Hoogheid Willem V als Opperbewindhebber van de VOC; naar een schilderij van S. Fokke (1771). Gravure. Collectie Tropenmuseum (Prenten 1349:1).
1.4	De Grote Postweg, of *Vue de l'îsle de Java, prise sur le grand chemin aux défilés du Pola près de Sumedang* door Antoine Payen (1828). Olieverf op doek; 165 × 140 cm. Collectie Rijksmuseum

	voor Volkenkunde Leiden (RMV 200-22). Foto Ben Grishaaver.
1.5	Het bombardement van Algiers, ter ondersteuning van het ultimatum voor de vrijlating van blanke slaven, 26-27 augustus 1817, door Martinus Schouman. Olieverf op doek; 95 × 159,5 cm. Collectie Rijksmuseum (A1395).
1.6	Gezicht op Tripoli, door Reinier Nooms (Zeeman; ca. 1660). Olieverf op doek; 63 × 110 cm. Collectie Rijksmuseum (A1398). Nederlandse schepen handel drijvende op een Levantijnse rede, door Reinier Nooms (Zeeman; ca. 1660). Olieverf op doek; 44 × 60 cm. Collectie Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam (A.4175).
1.7	*St. George d'Elmina van de zee zijde te zien.* In: De Marée 1818, deel II, p. 3. Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen. *De Waterplaats te Sierra Leone.* In: Van Lennep Coster 1836, deel I, p. 18-22. Centrale Bibliotheek Koninklijk Instituut voor de Tropen.
1.8	*Aankomst in de kolonie Suriname* door P.J. Benoit (1839). Gravure. Centrale Bibliotheek Koninklijk Instituut voor de Tropen. Gezicht op Paramaribo, anoniem (ca. 1800). Olieverf op doek; 67,8 × 114,6 cm. Collectie Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam (A.3535). *A view of the Gouvernment House and Parade Ground in the Colony of Surinam, and part of Fort Zelandia* door Gerrit Schouten (1812). Diorama; lengte 99 cm, hoogte 68,5 cm, diepte 32 cm (buitenmaten). Collectie Rijksmuseum (NG-412).
1.9	*Mappemonde sur la projection réduite de Mercator* getekend door Lapie. In: Malte-Brun 1812. Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam.

2.1 De familie van Breugel te Rey's Hof, door J. Vrijmoet (1787). Olieverf op doek; 107.5 × 126 cm. Particuliere collectie. Foto Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage.

2.2 Jan Cock Blomhoff, door Rutten (?, ca. 1829). Pastel; 38 × 34 cm. Particuliere collectie. Foto Irene de Groot.

2.3 Jacques Fabrice Herman Clifford Kocq van Breugel, schilder onbekend. Miniatuur; diameter 4 cm. Particuliere collectie. Foto Iconographisch Bureau 's-Gravenhage.

2.4 Willem Bilderdijk, door C.H. Hodges (1810). Olieverf op doek; 79 × 63 cm. Collectie Rijksmuseum Amsterdam (SK-A-1453).
Hendrik Doeff, door C.H. Hodges (ca. 1817). Olieverf op doek; 73 × 61 cm. Soprintedenza B.A.S. di Napoli, Archivio Fotografico.

2.5 Gaspar Philippe Charles van Breugel, door C.H. Hodges (ca. 1826/1827). Pastel; 27 × 22 cm. Particuliere collectie. Foto Iconographisch Bureau 's-Gravenhage.
Johanna Adolphine Canter Camerling, door C.H. Hodges (ca. 1826/1827). Pastel; 27 × 22 cm. Particuliere collectie. Foto Iconographisch Bureau 's-Gravenhage.

2.6 Douairière Maria Adriana Cock Blomhoff-van Breugel, door M. Hille Photograaf te 's-Gravenhage. Cartevisite. Opname Iconographisch Bureau 's-Gravenhage.

2.7 G.P.C. van Breugel, titelpagina *Dagverhaal* (1842). Eigen exemplaar van de schrijver, met fotografisch portret door Adolphe Conen (1872). Centrale Bibliotheek Koninklijk Instituut voor de Tropen.

2.8 Echtpaar J.F.H. Clifford Kocq van Breugel-de Flavard de Wolff. Fotograaf

onbekend, ca. 1865. 23,2 × 14,1 cm. Particuliere collectie.

3.1 Koning Willem I (1772-1843), door Joseph Paelinck (1819). Olieverf op doek; 227 × 155,5 cm. Collectie Rijksmuseum Amsterdam (C1460).

3.2 Anno 1821. Overwinning bij Palembang, door B. Wijnveld Jr. Olieverf op doek; 39 × 56 cm. Collectie Amsterdams Historisch Museum (A 5039 - Historiegalerij van J. de Vos). Rekening van de kleren van de sultan van Palembang - Rijksmuseum oud archief (881).

3.3 *Christus Consolator* door Ary Scheffer (1837). Olieverf op doek; 184 × 248 cm. Opschrift bovenzijde lijst: *Je suis venu pour guérir ceux qui ont le coeur brisé / et pour annoncer aux captifs leur delivrance / st Luc chap.IV.* Collectie Fodor in Rijksmuseum Vincent van Gogh (SA 2059).

3.4 Koning Willem II door J.B. van der Hulst (1844). Olieverf op doek. Een kopie bevindt zich in de collectie van de Dienst voor 's-Rijks verspreide kunstvoorwerpen, inv.nr. R3474; afgebeeld in *Het Nederlands Staatieportret* 1973, afb. 45. Een kopie van het later gestuurde portret van koning Willem III geschilderd door Nicolaas Pieneman (1853) bevindt zich, als kleine

versie, in de collectie van het Rijksmuseum. In 1855 schilderde hij nog een grote versie ervan. Dienst voor 's-Rijks verspreide kunstvoorwerpen (R2728).

3.5 ZM Stoomschip *Medusa* forceert de doorgang door de Straat van Simonoséki tussen Kioe-Sjioe en Hondo, september 1864, door J.E. van Heemskerck van Beest. Olieverf op doek; 68 × 107 cm. Collectie Rijksmuseum Amsterdam (SK-A-2725).

3.6 Twee bladzijden uit *De Eisch van zijne Kijzerlijk Majesteit* voor 1827. Collectie Tropenmuseum (1322:3).

3.7 *Lijst bij de uitdeeling der slavengoederen aan de generale magt slaven van plantagie Clifford Kocqshoven, 1826.* Centrale Bibliotheek Koninklijk Instituut voor de Tropen, Archief Van Breugel, Intieme Berigt Staat nr. 9. Foto Irene de Groot.

4.1 Opengesneden wespennest. 26,3 × 17,5 cm. Collectie Tropenmuseum (3401-703).

Illustratie uit Kaempfer 1733, p. 453 e.v., *Van het Papier maken der Japoneesen.* Centrale Bibliotheek Koninklijk Instituut voor de Tropen. Foto's Lo Lange.

4.2 *Het vertrappen van het kruis.* Tekening, meegebracht door Van Overmeer Fisscher; 49 × 67 cm. Collectie Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden (360-4302).

4.3 *De hofreistrein*, afgebeeld in Kaempfer 1733. Gravure. Centrale Bibliotheek Koninklijk Instituut voor de Tropen. Miniatuur van een norimon van de hoogste staatsambtenaren van Japan en de vrouwen van de keizer. Lakwerk, zilverbeslag; lengte 0,34 m (de draagstok), breedte 0,34 m, hoogte 0,11

	m. Via Jan Cock Blomhoff in de collectie gekomen. Collectie Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden (360-4030). Miniatuur van een Japanse deelnemer aan de hofreistrein. Collectie Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden (360-3394). Foto's Wim Vreeburg.
4.4	Model van een tentboot, geschonken in 1916 door mevrouw douairière Van Asch van Wijck. Beschilderd hout en zink (een roeier ontbreekt). Lengte 75 cm, grootste breedte 21,5 cm, hoogte met kajuit 20 cm. Collectie Tropenmuseum (H 3176-53-1916; H 2781). Foto Irene de Groot.
4.5	Paardenzadel, hout en leer, met ijzeren stijgbeugels. Afkomstig van jonkheer Clifford Kocq van Breugel. Lengte 34 cm, breedte 40 cm, hoogte 41 cm; stijgbeugels lengte 43 cm; breedte 25 cm; hoogte 22 cm. Collectie Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden (360-5123). Foto Wim Vreeburg. Voor zadels in het diplomatieke verkeer zie ARA I, Fagel, inv.nr. 766; zie ook ARA-I, archief 1.02.14 inv. nr. 163, 229, 440 over de gezantschappen uit Tripoli van Ali Effendi (1752, Muhammed Hogn Sidy Maaman (1773-1774) en Mahmet Bey Benaderahwa (1768).
4.6	*Le nouvel an à l'habitation 1 jan. 1844.* Tekening door Th. Bray. Collectie Tropenmuseum (3626-3); zie ook tekening nr. 3261-1.
4.7	Plantagekaart Clifford Kocqshove door A.J. Comvalius (1823). Papier/aquarel. Collectie Tropenmusemn (3728-531). Foto Irene de Groot. Er zijn door G.P.C. van Breugel vier kaarten geschonken: zie ook serienr. 3728:690-692.
4.8	Twee geweren die in de Maghreb in gebruik waren, meegebracht door J.F.H. Clifford Kocq van Breugel. Hout, metaal; leer, ivoren inleg; lengte resp. 142 en 165 cm. Collectie Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden (360-5127 en 360-5125). Foto Wim Vreeburg.

4.9	Vier Surinaamse poppen. In de overgang van de oude Artiscollectie naar het Tropenmuseum (begin jaren twintig) zijn de documenten behorend bij deze poppen (vooralsnog) zoekgeraakt. Stof, kralen; lengte resp. 43, 49. 50, 39 cm. Collectie Tropenmuseum (A 6195 a/d). Foto's Lo Lange.
4.10	Fragment van een brief aan Jan Cock Blomhoff. ARA-II, Cock Blomhoff, inv.nr. 14.
4.11	Twee molenstenen uit Noord-Afrika. Diameter ca. 40 cm. Collectie Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden (360-5117). Foto's Wini Vreeburg.
4.12	Toneelopvoering van de Nederlanders op Decima, door Kawahara Keiga (1820). Penseel in kleur, op papier; 24,3 × 36,9 cm. Atlas Gemeente-archief Amsterdam; onderdeel van een serie (M39-22 t/m 26; plus twee tekeningen in het Nederlands Theaterinstituut: TL 6417 en 17A). Zie ook: *Glorious past...* 1993, p. 78-79.
4.13	Poeja en Kroema, twee miniatuurtrommels uit Suriname. Poeja is een kleine, hoge trom; hoogte 23 cm, diameter boven 8,5 cm, onder 7,5 cm. De Kroema is nu onbekend; volgens Van Breugel net als de Poeja met hertenvel bespannen; hoogte 31 cm, diameter boven 10 cm, onder 9 cm. Collectie Tropenmuseum (H2923; H 2914). Foto's Lo Lange.
4.14	Houten slot; schenking van G.P.C. van Breugel. Lengte 17 cm, breedte 6,75 cm, diameter 3 cm. Collectie Tropenmuseum (H2493). Foto Lo Lange.
4.15	*Une des quatorze colonnes mobiles traversant des rizières...* en *Vue de Magellang*; resp. afbeelding 3 en 9 van De Stuers 1833. Getekend door resp. W. van Groenewoud en Vandenhoute, Leiden. Centrale Bibliotheek Koninklijk Instituut voor de Tropen.
4.16	De kleding en kris van de Sultan van Yogyakarta bevinden zich in de collectie

van het Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden (360-1475-1481). Afgebeeld zijn: Staatsiehoofddeksel(*kanigara*) met twee gouden Garoeda-vleugels en een gouden Garoeda met uitgespreide vleugels, versierd met diamanten.
Fluweel, goud, émail, diamanten; hoogte 21 cm, diameter 16,5 cm.
Staatsiekris, Nagasara, met elf bochten. Lengte lemmet 38,6 cm. Foto's Ben Grishaaver.

5.1 Voorbeelden van de Blomhoff-collectie in Leiden. Uit: De Bruyn 1995, p. 88-90.

5.2 *De onderwerping van Diepo Negoro aan luitenant-generaal De Kock, 28 maart 1830.* Door Nicolaas Pieneman (z.j.). Olieverf op doek; 77 × 100 cm. Collectie Rijksmuseum (SK-A-2238).
Fragment van het document behorend bij de kris van Dipanegara. Rijksmuseum oud-archief (847:2).

5.3 IJzeren schop (misha); lengte 62 cm. Collectie Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden (360-5119).
Schapenscheerdersschaar (gillum); lengte 24 cm. Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden (360-5121). Foto's Wim Vreeburg.

5.4 Diorama Arowakken door Gerrit Schouten (1827). Lengte 79,5 cm, hoogte 51,5 cm, diepte 24 cm. Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden (360-1310).
Diorama Caraïben door Gerrit Schouten. Lengte 79,5 cm, hoogte 51,5 cm, diepte 24 cm. Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden (360-1311). Foto's Ben Grishaaver.

5.5 Tabel I fig. 1 t/m 9 uit *Cranio, eiusque ad faciem ratione* door W.H. Crull, 1810. Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam.

6.1 *Jonge stier*, door Paulus Potter (1647). Olieverf op doek; 235,5 × 339 cm. Collectie Mauritshuis, Den Haag.

6.2 De gevangenneming van Dipanegara te Magelang (28-3-1830), door Raden Saleh. (1857) Olieverf op doek; 112 × 178 cm. Museum Istana, Jakarta.

6.3 ABC-kaart; ca. 13 × 18 cm. Rijksarchief Utrecht, Zeister Zendingsgenootschap 1793-1962, 48: 1056.

6.4 Dialoog uit J.E. van Breugel 1823, p. 70-72.

6.5 Vijf Japanse poppen: man, vrouw, jongen, meisje, baby. Door Jan Cock Blomhoff verworven (1822). Papier-maché, gelakt hout, natuurlijk haar, stof, scharnierend en buigbaar door ijzerdraad. Maten van de kleine poppen: 55 cm, 52 cm, 45 cm; maten grote poppen niet bekend ('levensgroot'). Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden (360-2002 a t/m e). Foto's Wim Vreeburg.

6.6 Pelike met vrouwenkop (vierde eeuw voor Christus, Zuid-Italië; en Aryballos met meisje met spiegel (laat vijfde eeuw voor Christus, Noord-Afrika); verworven door J.F.H. Clifford Kocq van Breugel in Tripoli. Roodfigurig aardewerk; resp. 17 cm en 12,7 cm hoog. Rijksmuseum van Oudheden (KvB 57).

6.7 Kalebasschaal met hengseltje (kruithoorn) en kalebasschaal met steeltje; hoogte 9 cm, diameter 9,5 cm, resp. hoogte 10 cm, diameter 11,5 cm. Collectie Tropenmuseum (H 2553; H 2552). Foto's Lo Lange Twee obia's, lengte 52 cm en 65 cm. Collectie Tropenmuseum (H 2965; H 2966).

Alles afkomstig van plantage Clifford Kocqshoven Suriname 1823/1824; verworven door G.P.C. van Breugel. Foto Irene de Groot.

Index

Abd el-Jalil ben Saïf el-Nasr 148, 227, 427, 431
Abd-el-Kader 147, 149. 431
Ablaing van Giessenburg, G.J. d' 410
Ainslie, Daniel 158, 411
Alatas, S.H. 430, 434
Alexander, tsaar 143, 403
Alexander de Grote 405
Ali Effendi 218
Ali Riza Pasja 434
Anderson, Benedict 409, 416, 419-420, 427, 431
Anquetil-Duperron, Abraham-Hyacinthe 278-280, 289, 340, 428, 430
Anseaume, L. 426
Ario Sumadilaga, Raden Tummenggung 267
Arriëns, kapitein 439
Asch van Wijk, familie Van 213, 407, 410
Assendelft de Coningh, Cor van 45
Austen, Jane 15
Auslander, L. 400
Avontuur 248
Badruddin, sultan Mahmud 136
Barker, Henry Aston 404
Barneveld, Andries van 174, 414, 417
Barth, H. 446
Baud, J.C. 157, 163, 348-349, 410
Baudet, H. 410, 449
Bauer, M.A.J. 447
Baur, Nicolaas 60
Beck, S. 450
Beecher Stowe, Harriett 318, 415
Beechey, Frederich en Henry 363, 446
Beeckman, Andries 53-54, 65-66
Beets, Nicolaas (Hildebrand) 16-17, 20, 89-90, 114, 143, 199-200, 206, 222, 266, 314, 382-383, 390-391, 396, 406, 447, 450
Belford 412
Benedict, Ruth 29, 401, 416
Benjamin, familie 220, 250, 421, 437
Benoit, Pieter Jacques 41, 78-82, 84-85, 213, 402, 405-406, 451
Bentinck, lord 442
Berg, Carel Lodewijk van den 290, 348
Berg, Hendrik van den (Keisuke Ito) 229, 423
Bergvelt, E. 400, 440
Bernier, François 278, 294, 428
Bik, gebroeders 447
Bilderdijk, Willem 37, 39, 97-98, 100-101, 108-111, 116-117, 121, 126, 143, 180, 340, 395, 401, 407-408, 419

Blackburn, R. 432, 436, 438
Blakely, Allison 13-16, 18, 21-22, 28, 31, 33, 399
Blokker, Jan 24, 400
Blom, kapitein 152
Blomhoff, familie - passim
Blume, C.L. 322
Blumenbach, J.F. 310-311, 368-369
Boetzelaer van Dubbeldam, C.C.V. baron van 415
Bonham, graaf 79-80, 82, 84
Bonpland, Aimé 330
Bosch, ds. G.B. 405-406
Bosch, Johannes van den 120-121, 133, 153-155, 170, 180, 230, 263, 275, 287-288, 305-308, 326, 348, 402, 406-407, 410, 412, 414, 419, 423, 427, 429-432, 434-436, 448
Bosch-Kemper, J. de 429, 434
Bossenbroek, M. 440
Botanicus, Willem - zie Hoken, Katsuragawa
Bouillon, Godfried van 293
Bourdieu, Pierre 410
Bowier, dr J. 321, 437
Braam Houckgeest, A.E. van 439
Bray, Theodor 224
Breggen Pauw, P. van der 415
Breman, Jan 18-19, 21, 399
Breugel, familie Van - passim
Bromet, J. 439-440
Brommer, Bea 417
Brouwer, P.H. 415, 449
Bruckner, Gottlob 347, 442
Bruijn, Emile de 282-283, 439, 443-445
Bruining, J. 414
Bruma, Eddy 400
Buddemeijer, H. 406
Buddingh, ds. H.J. 55
Buikema, Rosemarie 20, 399
Burke, Edmund 277, 285, 427
Burman, Eva Maria 91-92, 96
Buruma, Ian 30, 401
Bus de Gisignies, L.P.J. vicomte du 349
Byron, lord G.G. 143, 145
Cadell, dr Walther 321
Camper, Petrus 31, 310-311, 313, 315, 317, 369, 382, 435, 447
Camphuis, Jan 402
Canneman, Elias 415
Canter Camerling, familie 108, 112, 156, 410
Capellen, G.A.G.Ph. van der 136, 161, 270, 310, 349, 429, 440-441
Capellen, vice-admiraal Th. van 64, 104, 139
Carey, P. 424, 427
Caron, F. 29, 204

Casembroot, F. de 169
Castlereagh, H.R.S. 151
Cella, Paulo della 445-446
Certon, J.G.P. 415
Chambers, sir Robert 428
Champollion, J.-F. 367, 401, 446
Charles II 78
Chauguion, B.J. 152-153, 414
Citters, J.W.F. van 160, 162, 166, 170, 416-418
Clancarty 151-152
Clapperton, H. 142
Cleerens, kolonel J.B. 290, 323, 335
Clifford, James 24, 400
Clifford, lord Thomas 106
Cock, Dorothea 107
Cocq, Pieter 94, 106, 408
Cocq, Simon Banning Clifford 106
Coen, Jan Pieterszoon 52
Cohn, Bernhard 190-191, 399-400, 411, 418, 420, 422, 424, 441
Comvalius, A.J. 214, 223, 231-234, 256, 261
Condorcet, de 297
Conen, Adolphe 122
Cornets de Groot, A.D. 442
Costa, Isaac da 117, 121, 157, 200, 203, 275 308-309, 314, 410, 419, 427-428, 432, 435
Couperus, Louis 360, 388, 420, 437, 445
Cramer, G.A. 376
Crawfurd, George 100, 408
Crawfurd, John 52-53, 56-57, 132, 160, 174, 181, 273, 280, 403, 412, 416, 418, 429-430
Crull, W.L. 313, 435
Crijnssen, Abraham 78
D'Ghies, Sidi Mohammed Hassuna 148, 220, 414
Daendels, Herman Willem 52, 56, 70, 72, 97, 100, 131, 133, 151, 154, 171, 196, 263, 266, 308, 330-331, 403, 405, 407, 410, 414, 417, 419, 429, 439
Dalrymple, C.J. 414
Dam van Isselt, E.W. van 61, 143
Dampier, William 296, 431
Danuningrat, Raden Tummenggung 267
Dapper, J.H. 229
Decamps, Gabriel-Alexandre 447
Denham, D. 142
Denon, Dominique Vivant 440
Dermout, ds. I.J. 155, 203, 415, 420
Dickson, John 322, 420
Dipanegara, pangeran 133, 138, 149, 267-268, 271, 273, 290-291, 323, 335-336, 348, 351, 395, 424, 441-442
Dobler, zuster 383

Doeff, Hendrik 42, 46-47, 50-51, 98, 100-101, 108, 110-111, 129, 158-161, 166, 170, 175-176, 178, 180, 187, 201, 204, 228-229, 245, 331, 334, 339, 341-342, 354-355, 402-403, 407, 411, 415-423, 425-426, 440-441, 443-444
Doorn, J.A.A. van 20, 399
Doornik, J.E. 314, 435
Douglas, Robert 407
Drescher, Seymour 407, 409, 434, 438
Drovetti, B. 361, 367, 445
Duyn van Maasdam, A.F.J.A. van der 101, 334
Eeden, F. van 177, 451
Eeghen, familie Van 362
Effendi, Ali
Effendi, Hadj Muhamed
El Meried, sjeik van Tarhuna
Elgin, lord 361
Eliëns, T.M. 417, 440

Ellen, R.F. 428-430
Elout, C. Th. 317, 425, 436, 443
Emden, Egbert van 378, 380-381
Enschedé, familie 108, 156, 410
Esser, directeur 231, 330, 334-335, 338, 361, 365
Ewijck, D.J. van 439, 445
Exmouth, lord 139
Falck, Anton Reinhard 76, 100-101, 109, 132, 143, 150, 159-160, 280-282, 310, 334, 351, 413-417, 428, 435
Falck, familie 96, 105, 124, 407-409
Fasseur, Cees 18-19, 399
Fens, Kees 29, 31
Ferrier, Kathleen 400
Flavard de Wolff, familie De 24, 420
Flavard de Wolff, Maurits de 138, 420
Focke, H.C. 441
Fodor, familie 144, 362
Fokke, S. 55
Folayan, K. 431
Fortuyn, Pim 205
Foucault, M. 418, 438
Frederik III, koning 439
Frossard, B.J. 297-298, 432, 434
Frouin, Jean 224, 378, 381
Gardi, S.G. 234
Gennai, Mamiya (Pieter van der Stolp) 229, 423
Gentaku, Otsuki 229, 423
Gericke, J.F.C. 339, 347-348, 442-443
Gevaerts, L.R. 415
Ghoma, sjeik 149, 427
Gollenstede, C. 256
Gollenstede, R. 232, 424, 433
Gonnosuke, Yoshio 341
Goor, J. van 440
Gorter, Herman 401
Graafland, J.P. 248, 414, 431
Gregory, Thomas 151
Groen van Prinsterer, G. 117, 156-157, 380-381, 450
Groot, Hugo de 401
Grumpel, H. van de 211, 248
Guicherit, J.L. 414
Gulik, W.R. van 427
Gulpen, Frederik van 423
Haasens, C.L. 411
Haasse, Heila S. 20, 23, 25, 399
Hahneman, Samuel 425
Hall, F.A. van, 166, 169, 416

Halm, V. van Halen van 211
Halma, François 341-342
Hamakers, H.A. 110, 446
Hamengkubuwana IV, sultan 271-272, 335
Hamilton, James 446
Hana 244-246, 425
Hannover, Anna van 96
Hardjasoemantri, Koesnadi 336
Hardy, François Emile 267
Harris, Townsend 164, 416
Hartsinck, P. 82
Haskell, T.L. 438
Hasselt, André van 41, 402
Hayunga, H.R. 155, 414
Heeckeren, E.L. van 155, 256, 309, 374, 431, 433, 436
Heeckeren van Waliën, G.P.C. van 296-297, 431
Heemskerck van Beest, Jacob Eduard van 167, 169, 333
Helman, A. 400, 405-406
Hemsø. J. Gräberg von 412
Hendrik, Frederik- zie Masataka, Okudaira
Hesselink, R.H. 402-403
Hildebrand - zie Beets, Nicolaas
Hille, M. 119
Hiroshige 29
Hodges, Charles Howard 108, 110-113, 121-122, 156, 160, 406
Hoekstra, C. 450
Hoëvell, W.R. van 340, 380, 416, 440, 442, 447, 450
Hoffmann, J.J. 441
Hogendorp, Dirk van 117, 156, 408, 435
Hogendorp, Gijsbert Karel van 72-73, 101, 107, 120, 131-133, 142, 152, 154, 157, 256, 285-286, 302, 305-306, 308, 326, 334, 347-349, 351, 372, 393, 395, 405, 408, 410-412, 414, 417, 422, 426, 429, 434, 441-442 407-410
Hogendorp, Gijsbertus graaf van 91
Hogendorp, Willem van 117, 399, 408
Hoken, Katsuragawa (Willem Botanicus) 229, 303-304, 319, 322, 423, 444
Holt, Thom 400
Holthoon, F.L. van 399-401
Honda Toshiaki 416
Hoola van Nooten, Dirk 278-279, 299, 416, 427-428, 432
Horst, kapelaan L. van der 415
Hourani, Albert 62, 403-405, 431, 438
Hoytema, A.A. van 440, 447
Hulst, Jean Baptist van der 164
Humbert, kolonel J.E. 361, 363, 367, 439, 445-446
Humboldt, Alexander von 285, 330-331, 439-440
Iëjosji, shogun 43, 164
Iemitsu, shogun 42
Iënari, shogun 43, 210, 237
Itohagi 244-245, 425

Izak 248
Janssen, J.D. 155, 415
Jenner, Edward 321
Jetta 248
Joanna 250
Jomard, Edmé Francois 444
Jones, sir William 279-280, 314, 428
Jonge, J.C. de 338, 364, 445
Junzoo, Mima 320, 322, 423, 438
Juynboll, T.G.J. 339
Kaempfer, Engelbert 43-45, 161, 170, 186, 189, 207, 209, 280, 402-403, 418, 420
Kals, ds. J.W. 94, 407
Kampen, N.G. van 279, 289, 412, 414
Kamphuizen, J. 411
Karamanli, Ahmad 62
Karamanli, Ali 147-148, 227, 413-414
Karamanli, Muhammad 147-148, 413
Karamanli, Yusuf 62, 68, 128, 139, 141-142, 146-148, 216, 220, 227, 237, 249, 261, 413-414, 417, 425, 404, 413, 421
Karel X 146-147
Kasteele, A.A. van de 439
Kasteele, Reinier Pieter van de 192, 201, 206, 208, 245, 260, 270, 330-331, 334-336, 338, 351, 354-356, 358-359, 367-372, 410, 415, 419, 426-427, 439-440, 443-447
Keiga, Kawahara 42, 47-48, 50, 92, 223, 251, 255, 433, 447
Kempen, Servaas Hendrik van 139
Ken Arok 291
Kikkert, A. 331
Klint, Hans 256, 374-375, 448-449
Kloos, Willem 100, 126
Kluijt, Anthonij 433
Kluppel, Joh. 422
Kock, luitenant-generaal Hendrik Marcus de 136-137, 268, 287, 290, 323, 395-396, 441-442
Kokaku, keizer 402
Konijnenburg, E. van 447
Kousbroek, Rudy 18-19, 21, 399-400
Kratter, Franz 405
Kruif, C. de 411
Kruijthoff, A.T. 431
Kruseman, Cornelis 406
Krusenstern, Adam Johann von 338-339, 342, 403, 416, 440
Kuitenbrouwer, M. 440, 450
Kuijper, J. 311
Kwaku Dua I, Asantehene 171, 174, 335, 440
Laat, C.C.A. 380
Lacroix de Marseille, Charles F. 404
Laing, Gordon 65, 68-69, 73, 142, 217, 237, 249, 367, 404, 421

Lairesse, Gerard de 37, 39, 49, 57, 401
Lammens, A.F. 153-154, 256, 297-300, 302, 306, 315, 331, 334, 339, 343, 346, 405-406, 414-415, 422, 424-426, 431-434, 436-437, 439, 441
Lampsins, A.J.C. 330
Lance, J.H. 153, 414
Langendijk, J.A. 422
Langlois, kolonel 405
Lans, W.H. 256, 339, 449
Lantier, E.F. de 426
Lauvergne, B. 69, 405
Leemans, C. 445
Lefroy, C.E. 23, 150, 153-154, 297, 302, 309, 315-319, 343, 346, 373, 376-377, 379, 382, 389, 414, 431-433, 435-437, 441,

447-448
Lehmann, J.-P. 416
Lennep, F.J.E. van 108
Lennep, familie Van 156
Lennep, Jacob van 137, 435
Lennep Coster, kapitein-luitenant G. van 73-74, 76, 275, 289, 292, 306, 405, 420, 422, 425, 427, 430-432, 434, 445
Leuveningh Willink, Van 102
Lewis, Bernard 446
Leydecker, dr Melchior 442-443
Leyerzapf, I.Th. 447
Lilla Kibira 250
Lilla Sahara 250
Limburg Stirum, Leopold van 101
Linnaeus 170, 310-311, 322, 338
Liverpool, lord 130
Lodewijk XVIII 104
Loos-Haaxman, J. de 54
Loots, C. 76, 150, 340, 414, 418
Luycx Massis, Maria Adriana 101, 407
Lyon 142, 412
Mabroca 250
Macaulay, Th. Babbington 442
Maccarthy, gouverneur 151
MacKenzie, J.M. 399, 411
Macpherson, James 110
Malik, Adam 336
Malte-Brun, Conrad 44, 52-53, 73, 79, 87-88, 97-98, 116-117, 120, 230, 277, 281, 284, 309-310, 402-407, 410, 428-429, 435, 447
Margo 248
Marilhat, G.A.P. 447
Marrée, Jan Adam de 70, 73-74, 76, 151, 153, 171, 180, 405, 419
Marsden, W. 443
Masataka, Minamoto 341, 423, 440, 443
Masataka, Okudaira (Frederik Hendrik) 423
Massey, M. 420
Mauss, Marcel 28, 400
McLeod, Cynthia 23-25
Mehmet II, pasja 446
Meilan, G.F. 160, 166
Mensing, C.M. 415
Mercator 87
Meried 148
Mill, James 285
Millies, H.C. 389, 447, 451
Milton, J. 347
Mito, Lamma 421

Moens, Petronella 414
Mohammed II, sultan 62, 142, 146, 148-149
Monod, Th. 412
Montesquieu 23, 167, 276-280, 289, 294, 296-299, 307, 311, 317, 416, 427-430, 432
Moritz, L. 411
Muhamed Effendi, hadj 218
Muhammad Ali 413
Mullard, Chris 13-14, 16
Muller, Julius E. 450
Muller, ds. S. 218, 289, 293, 430-431, 446, 450
Müller, Frederik 446
Multatuli 16-17, 20, 24, 56, 266, 329, 389-393, 399, 403, 405, 451-452
Muntinghe, H.W. 286, 427, 429
Nachtigal, Gustav 68-69, 404-405, 421, 434
Nagell, A.W.C. van 131, 151-152, 234
Najimuddin, Ahmad 136
Napoleon 63, 98-101, 104, 109, 129, 139, 146, 159, 360, 408-409, 440
Napoleon III 105
Napoleon, Lodewijk 99-100, 108-110, 176, 331, 367, 439
Nederveen Pieterse, J. 400
Neuman, J.H. 124
Nicolaï, H. 400, 410
Ninko, keizer 402
Nijssen, consul Antoine J. 139
Nikolaas, tsaar 143
Nooms, Reinier 65-67
Oka, Yasumasa 49, 403
Olivier, Johannes 262, 267, 270, 429-430, 433
Oostindie, G. 399-400
Orléans, Louis Philippe van 147
Osei Bonsu, Asantehene 72, 171
Osei Tutu Kwame, Asantehene - zie Osei Bonsu
Osmar Pasja, dey 62, 139, 412
Ottespeer 440-441, 445-446
Otto I 146
Oudney, W. 142
Overmeer Fisscher, J.F. van 48, 202, 210, 228-229, 237, 239, 245, 280, 304, 321, 342-343, 359, 402, 420, 422-425, 441, 444
Owen, Robert 308
Owen, Robert Dale 308, 329, 415
Paasman, A.N. 432, 434-436
Pacho, Jean Raymond 446
Paelinck, Joseph 134
Pakubuwana V, susuhunan Sugih 271
Park, Mungo 73
Payen, Antoine 51-52, 56-58, 82, 85, 267, 328, 333, 368, 403, 447
Pellew, Fleetwood 158
Perk, Jacques 27, 124, 126, 400, 410, 424

Perk, Marie Adrien 65, 69, 191, 202, 217, 226-227, 250, 252, 257, 322, 404-405, 412-413, 417, 420-422, 424-426, 447
Perry, M.C. 163, 166, 416
Pestalozzi, J.H. 307-308, 316, 276, 410
Peyrou, familie Du 407
Peyrou, Judith du 106, 407
Pfenninger, H.W. 344, 378-380, 420, 450
Pichegru 97
Pieneman, Nicolaas 267, 290, 333, 336, 395, 406, 411
Poll, J.W.M. van de 108
Poll, Sara van de 102, 119
Post, Elisabeth 400, 435
Postma, J.M. 403-405
Potgieter, E.J. 109, 126
Potter, Paulus 330-331, 333
Prakash, G. 438
Pratt, M.L. 400-402, 406, 418, 425-426, 435, 438-439
Quarles van Ufford, familie 108, 112, 156, 265, 410
Raffles, sir Thomas Stamford 52, 130, 132, 136, 158-160, 284, 286, 322, 330, 429
Raynal, Abbé 251, 426
Regt, A. de 399
Reich, Henry 219, 227-228, 414, 420-422, 431, 437
Reinwardt, C.G.C. 51, 58, 109, 330-331, 335, 339, 348, 359, 363, 369, 439-440, 444
Rembrandt 333
Reuvens, C.J.C. 338, 361-364, 445-446
Rey de Carle, Charles 91-92, 407
Reynolds, J. 446
Rheede tot de Parkeler, J.F. van 418
Rijn, ds. Van 442
Ritchie 142, 412
Roeps, Johan Jacob 441
Roorda, Taco 339, 347, 440, 442
Roorda van Eysinga, P.P. 349, 442-443
Roorda van Eysinga, S.E.W. 268, 451
Roover, Willem de 106
Roozeboom, J.J. 450
Rottiers, Bernard 361, 439, 445
Rousseau 142, 277, 390
Rousseau, Joseph baron de 141, 220, 367, 412
Roussin, Alfred 169
Roux, H.G. 378, 381, 449
Royer, familie 439
Ruyter, Michiel Adriaanszoon de 63, 66
Sacy, Silvester de 412
Sadajosi, B. 341, 349
Sahlins, M. 416, 418
Said, Edward 14-16, 19, 25, 30-31, 399-401, 411, 440

Sajuro, Baba (Abraham) 423
Saleh, Raden 267-268, 290-291, 328, 336-337, 395-396, 442, 447, 451
Salt, H. 367, 445
Samo, J. 414
Sas, Niek van 15-16, 21, 399
Scalliet, Marie-Odette 58-402-403
Schama, Simon 13
Scheffer, Ary 143-145, 276, 293, 317
Scheltema, D. 383
Schenley, E.W.H. 414
Schiller, H. 320
Schimmelpenninck, G. 155, 415
Schimmelpenninck, Rutger Jan 99
Scholte, Rob 33, 205
Schotel, N.C. 60, 105, 411
Schouman, Martinus 57, 60, 333
Schouten, Gerrit 82-84, 212, 300, 328, 334
Schumann, C.L. 441
Schutte, G.J. 407-408, 410
Scoble, John 415
Sentot 268-269, 290, 451
Shigehide, Shimazu 420
Siebold, Philip Franz von 161-163, 166, 170, 322,

339, 342-343, 359, 421, 423, 425, 438, 440-441, 444-445, 447
Sirtema, majoor van 73-74, 151-152
Siwpersad, J.P. 440, 450-451
Six, familie 362
Slory, Michael 242-243
Smeding, S.F. 414
Smith, Adam 100, 277, 284, 307, 311, 316, 427, 429
Spengler, J.A. 427, 429, 434, 437
Spiegel, L.P. van de 97
Staring, A.C.W. 406-407, 412
Starrenburg, Wouter 194-198, 212, 250, 377, 385, 419
Stedman, John Gabriel 23, 79-81, 405-406, 423, 425-426, 432, 436-437
Steenboom, Elisabeth Rebecca 111
Sterk, Karel 423
Stipriaan, A.A. van 259
Stoler, Ann 399-400, 409, 427, 438
Stolp, Pieter van der - zie Gennai, Mamiya (Hiroyoshi)
Stuart, Martinus 311, 313, 415, 428, 435, 447
Stuers, F.V.A. Ridder de 263, 266-268, 271, 287-288, 290, 323, 430, 438, 441
Sturler, Jan Willem de 160, 208, 416, 421
Stuurman, S. 399, 409
Swellengrebel, J.L. 440, 442-443
Sypesteijn, C.A. van 339
Tahir Pasja, Mohammed 227
Tank, Nils Otto 157, 178, 224-225, 303, 344, 377-380, 388, 389, 415, 449-451
Tasso, Torquato 145, 293
Taunay, F. 178
Taussig, M. 400, 419
Teenstra, Marten Douwes 235, 262, 297, 309-310, 314, 339, 344, 376-378, 381, 383, 415, 424, 431, 435-436, 441, 448-449
Testa, A.E.E. 339
Tesla, Emile F.E. 187
Testa, F. 163
Testa, G. 361, 414, 422, 431, 437
Thomsen, Christian Jürgensen 444
Thorbecke, Johan Rudolf 157, 396
Thunberg, C.P. 403, 444
Tilly, Charles 401
Titsingh, Isaac 42, 44, 187, 209, 279-281, 284, 322, 334, 359, 367, 402-403, 415, 418, 422, 428, 435, 439, 441
Tocqueville, Alexis de 147, 149, 401, 413-414, 417, 431
Toer, Pramoedya Ananta 399
Tokujurro, Nakayama 341
Tollens, H. 134, 340
Toyokichi, Araki 304, 423
Troost, Cornelis 406
Tullekens, schout bij nacht 139

Turgot, A.R.J. 277, 311, 427
Turner, J.M.W. 436
Tuyll van Serooskerken, familie Van 91, 102
Udagawa Genshin 423
Udagawa Yoan 423
Uden Masman, ds. H. 155, 415
Vaillant, C.R. 415
Veer, Abraham de 72, 156, 302-303, 316, 405
Veer, G.S. de 156-157, 379-381, 414, 432-433, 436, 441, 449-451
Veer, P. van 't 340, 440
Velde, C.W. van der 447
Velde, H. te 399
Veldwijk, E.G. 434
Verhagen, Johanna 263, 267
Verhuell, Carel Hendrik 104
Verstolk van Soelen, J.G. 124, 131, 133, 148, 293, 427
Verveer, generaal-majoor 171, 440
Veth, P.J. 440, 450
Vidary, P. 422
Vinkeles, H. 60
Vles, blank-officier 223, 422
Vlissingen, P. van 442
Voltaire 117, 204-205, 297-298, 400-401, 405
Voorhoeve, J. 400
Voort, G.A. van der 366
Vorm, Petrus van de 442
Vos, familie De 362
Vos Jacobszoon, Jacob de 137, 160
Vree, Frank van 18, 25, 399-400
Vreede, Pieter 99, 417
Vrijmoet, Jacobus 91-92, 95-96, 108, 115, 406-407
Wale, F.S. 414
Walle, J. van der 400
Waller, J.A. 75, 80-81, 84, 213, 424-425
Wardenaar, Willem 158-159, 411
Warrington, Frederick 217, 220, 257, 421
Warrington, Hanmer 141-142, 146-148, 215-216, 219-220, 236-237, 249-363, 367, 412-413, 417, 420-422
Weiss, Emanuel 380, 450
Wellington, duke of 129, 154, 414
Wennekers, pater P.A. 415
Wentholt, Isabella 408
Werndly, G.H. 443
Westendorp Boerma, J.J. 434-435, 438
Westerman, G.F. 444
Wiekevoort Crommelin, familie 102, 108, 156, 176, 275, 402, 410
Wijnpersse, David van de 155, 375, 381, 449-450
Wijnveld jr., Barend 415
Wilberforce, W. 436

Willem I, koning passim
Willem II, koning 157, 162, 164, 170, 223
Willem III, koning 164, 336, 343, 392, 396
Willem IV, stadhouder 96, 333
Willem V, stadhouder 55, 95-99, 101, 159, 408
Williams, Raymond 399
Willmet, J. 440
Willoughby, lord Francis 78
Winter, J.M. van 435
Wit, C.H.E. de 399
Witsen, W.A. 447
Wolbers, J. 84, 157, 405-406, 414-415
Wolff, Betje 298, 425
Yoshimune, shogun 433
Young, James 399
Yushi, Ishizaki 403
Zeefuik, K.A. 259
Zeggelen, Marie van 198, 419
Zuylen van Nijevelt, Hugo 143, 147, 170, 289, 361, 406, 416, 445